

Ф. БОЙНАЗАРОВ

ҚАДИМГИ ДУНЁ ТАРИХИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртлари учун дарелик
сифатида тавсия этилган*

kutubxonasi

У-6090/1

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
2004

Бойназаров Ф.

Қадимги дунё тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарелик.— Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2004. — 464 б.

Мазкур китоб олий ўқув юртлари талабаларига дарелик вазифасини ўташи билан бирга, шу соҳа олимлари ва қадимги дунё тарихи билан қизиққан барча ўқувчилар ҳам керакли маълумотлар олиши мумкин. Унда муаллиф ўзининг илгари чоп эттирган «Антик дунё» («Меҳнат», 1989), «Ўрта Осиёнинг олтин даври» («Ўқитувчи», 1991), «Қадимги дунё тарихи» («Ўзбекистон», 2002) ва «Қадимги давр тарихи» («Санъор», 2002) китобларига киритилган маълумотлардан унумли фойдаланган.

ББК 63.3(0)3я73

К $\frac{4306020600-470}{M361(04)-2004}$ — 2004

ISBN 5-86484-003-3

© Ф. Бойназаров,
А. Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2004.

КИРИШ

Инсоният ўзининг қадимги тарихига ҳамма вақт қизиқиш билан қараб келган. Бу даврни биз антик дунё деб атаймиз. Антик дунёда яшаган бобокалонларимиз ҳаётига ҳар биримиз қизиқиш билан қараймиз. Табиийки, улар ўз тили, адабиёти, санъати ва маданиятига эга бўлган.

Атоқли олимлардан Х. Кор-Ўғли¹, Н. Маллаев², А. Алимухамедовнинг³ таъкидлашича, маданиятнинг асл бешиги шарқ мамлакатлари бўлган, дастлабки адабий ёдгорликлар аввало Миср, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Бобил (Вавилония) каби мамлакатларда яратилган.

Марказий Осиёнинг антик даврларига оид адабиёт ёдгорликларидан атиги бир-икки нуسخаси сақланиб қолганда эди, бугунги авлодларимиз қалби олам-олам қувонч ва фахр-ифтихор ҳисси билан тўлиб-тошган бўларди. Афсуски, бебаҳо антик ёдгорликлар Марказий Осиё адабиётида сақланиб қолмаган. Сўғдиёنانинг антик даврларида яшаган бобокалонларимиз ҳаёти билан археологик қазилмалар орқали танишимиз, холос. Бу ноёб топилмалар узоқ тарихнинг залворли ҳодисаларидан дарак беради. Биз уларнинг шакли, гўзаллиги ва ҳоказо жиҳатларига қараб хулосалар чиқарамиз. Антик даврларда бизда муҳташам шаҳарлар бўлганлиги, маданият ва санъат гуллаб-яшнаганлигини фараз қиламиз. Бу қадимий ёдгорликлар биз учун бебаҳо бойликдир. Бу бойликнинг қиймати пул ёки олтин билан ўлчанмайди, улар қадимий бўлганлиги учун ҳам бебаҳодир. Ахир, бу ёдгорликлар антик аждодларимиз билан тенглош, уларнинг қўли теккан.

Бироқ, антик даврларни ўрганишимизда ёлғиз бу археологик қазилмалар кифоя қилмайди, фақат уларнинг ўзи билангина қаноатланмаймиз. Бу қадим топилмалар гоёт гўзал ва қанчалик ноёб бўлмасин, биз уларнинг фақат ташқи шаклига қараб фикрлаймиз, тахмин юритамиз.

Биз антик даврларда яшаган бобокалонларимизнинг тимсолий шаклини эмас, жонли ҳаётини кўргимиз, улар билан дардлашгимиз келади. Бобокалонларимиз қандай кишилар бўлган, улар ўз ватанини қандай севишган, босқинчи душманларга қарши қандай курашганлар?.. Мана шуларни батафсил билсак эди. Ҳозирги дарёлар, шаҳарлар, тоғлар антик даврда ҳам худди шундай бўлганми, уларни ўз кўзимиз билан кўрсак деймиз. Бунинг имкони борми? Ахир, бу ҳақда ҳеч бир ёзма

¹ Кор-Оғли Х. Узбекская литература. М.: «Высшая школа», 1976, 5–7-бетлар.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976, 27–30-бетлар.

³ Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976, 5-бет.

манбага эга эмасмиз-ку? Тўғри, антик Сўғдиёнадан бизга ёзма «гувоҳ» етиб келмаган. Қадим аждодларимиз ҳақида «сўзловчи» шаҳарларнинг қолдиқлари, гўзал санъат обидалари, бебаҳо археологик топилмалар қолган, холос.

Биз авлодлар қалбини бир бебаҳо бойлик ўзига асир этади. Бу қадим Сўғдиёна ҳақида ҳикоя қилувчи грек ва Рим адабиёти намуналаридир. Уларни варақдасак, Марказий Осиё халқларининг оғзаки ижодиёти жуда қадим замонлардаёқ ўзига хос равишда ривожланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай оғзаки ижод намуналари бўлмиш «Тумарис» афсонаси Геродотнинг¹ «Тарих» асаридан, «Широқ» афсонаси эса Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобидан салмоқли ўрин эгаллаган. «Греклар ўзларининг гўдаклик даврлари билан, кишилиқнинг мукамал ва мумтоз намоёндалари сифатида, бутун кишилиқ жамиятининг гўзаллик даврини ифода қиладилар. Гомер (Ҳомер) дostonларини ўқиркан, кишилиқ дунёси ўзининг порлоқ гўдаклик (фақат грекларникини эмас) даврини хотирлайди»², деб ёзган эди улуғ рус таъқиқчиси В. Г. Белинский. Ҳақиқатнинг асл ифодасига эга бўлган бу сўзлар инсониятнинг гўдаклик даврини куйловчи Гомер асарлари нақадар бебаҳо эканлигини тасдиқлайди. Ҳамма халқларнинг гўдаклик даври бир-бирига ўхшаш ҳолда кечган. Шунинг учун ҳам фақат ўзимизнинг эмас, ўзга халқларнинг антик даврларига ҳам қизиқини билан қараймиз. Гомер дostonларида тасвирланган воқеалар бизга яқиндан танишдек, улар гўё тарихимиз ҳақида ҳикоя қилаётгандек туюлади. Жаҳонда грек адабиётидан маънавий озиқ олмаган биронта адабиёт топилмаса керак.

Антик дунёнинг бадий гўзаллигига асос солган Гомер ижодигина эмас, шу билан бирга, Эсхил, Софокл, Эврипид ва Аристофан каби сўз санъаткорларининг ноҳир адабиёт дурдоналари ҳам битмас-туганмас бадий эстетик завқ манбаидир. Гесиод, Геродот, Фукидид, Ксенофонт каби тарихий насрни гўзал саҳифалар билан бойитган улуғ истеълодларнинг мўътабар номлари ҳам биз учун ғоят қимматлидир. Бу адибларнинг асарларида антик ўтмишнинг ўзига хос қирраларини кузатамиз.

Антик дунёнинг яна бир гўзал бадий саҳифаси бўлмиш Рим адабиёти ҳам юнон адабиётидан озиқ олиб, унинг таъсирида ривожланди.

¹ Геродотнинг эрамыздан аввалги V асрда, Полиэннинг эрамыздан илгари II асрда яшаганлигини эсласангиз, Ўрта Осиёда оғзаки ижод қадим даврлардаёқ ривожланганлигининг гувоҳи бўласиз. «Тумарис» афсонасидаги Эрон шоҳи Кир (эрамыздан илгари 559–529 йил), «Широқ» афсонасидаги Дорю I (эрамыздан аввалги 521–489 йил)нинг яшаб ўтган даврини назарда тутиб, бу афсоналар шу йиллар атрофида яратилганлигини аниқлаш мумкин — *Муаллиф*.

² *Белинский В. Г.* Танланган асарлар. Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1955, 173-бет.

тараққий этди. Антик даврнинг сўнгги босқичи ҳисобланган Рим адабиёти ҳам инсониятга олам-олам маънавий бойликлар инъом этди.

Дарҳақиқат, грек ва Рим адабиёти мисолида биз ўз ўтмишимизнинг гўдаклар даврини кўрамиз. Бой ва бетакрор тарихимизнинг антик даври тасвирланган гўзал саҳифаларга дуч келамиз. Ҳатто, Гомер даврларидаёқ, скифларнинг номи узоқ Афинага етиб борганди. Бу ўринда Гомернинг скифлар ҳақидаги фикри беихтиёр эътиборимизни ўзинга жалб этади. «Гомер ўзининг поэмасида скифлар ҳақида куйлаган эди, — деб ёзади Флавий Арриан «Александрнинг юриши» асарида. — Скифлар ҳақиқатгўй одамлар бўлган. Улар Осиёда яшайди, бир оз камбағалроғу, аммо жуда ҳақиқатгўй»¹.

Бу сатрларни муталаа қилиб туриб, чуқур ўйга толасан, киши. Эрампиздан илгариги VIII—VII асрларда яшаган юнон шоири Гомернинг скифларга бундай таъриф бериши тасодифий ҳол бўлмаса керак, албатта. Бундан аён кўринадики, ўша даврлардаёқ Греция билан Марказий Осиё ўртасида сиёсий-маданий алоқалар мавжуд бўлган. Қадимдан жаҳон кезишни энг яхши одат деб билган грек ва Рим сайёҳлари Марказий Осиёга бир неча маротаба таъриф буюришган. Греция, Ўрта Осиё, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари орасида қарвон тинимсиз қатнаб турган. Эрампиздан анча илгариеқ ўрта осиеликларга Филотаун — Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Арасту (Аристотель), Буқрот (Гиппократ), Файсоғурае (Пифагор) номлари яқиндан таниш эди. Бу улуг олимларни ўрта осиеликлар худди ўзларининг донишмандларидек ҳурмат билан тилга олганлар. Улар ҳақида халқимиз орасида донолик ва ақл-фаросатдан ҳикоя қилувчи хилма-хил афсоналар яратилган.

Узоқ юнон ўлкаси билан Марказий Осиё халқлари ўртасида қадим-қадим замонлардаёқ маданий алоқа бўлганлигини аниқ мисоллар орқали ҳам исбот этиш мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий ёдномаси бўлган «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида ҳикоя қилинади². Муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф авлодларидан бўлган экан³.

Улуг юнон фожиянависи Эсхилнинг (эрампиздан илгариги VI асрда яшаб ўтган) фикрича, инсон зотига олов ҳадя этмоқчи бўлган Прометей ҳукмдор Зевснинг қаҳрига учраб, скифлар ўлкасидаги қояга занжирбанд қилинади⁴.

Эрампиздан аввалги VI—V асрлардаёқ бўлиб ўтган эрон-юнон уруши чоғида узоқ юнон ўлкасидан Баркалик бутун бир элат Бақтрияга, милет

¹ Арриан Флавий. Поход Александра. М.—Л.: Изд-во АН, 1962, 33-бет.

² Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 134—136-бетлар.

³ Юстин. Эпистома Помпея Трога. «Вестник древний истории», 1954, № 2, 211-бет.

⁴ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 11-бет.

ўлкасидаги бранхид ва эвергет қабилалари Сўғдиёнага Эрон шоҳи Кир томонидан бадарга қилинган эди¹. Бу ҳақда Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асаридида шундай бир қизиқарли лавҳани келтиради. Александр бранхидлар яшаётган шаҳарга етиб боради. Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров унинг амрига бўйсунди. Милетликлар илгаридан бранхидларни сотқинлиги учун ёмон кўришар эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини ҳал қилишни уларга топширди.

Милетликлар бу муаммони ҳал қила олмагач, шоҳ уни ўзи ҳал қилиш учун киришиб, шаҳарни ураб олади-да, битта ҳам одам қолдирмай қириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан теп-текис қилиниб, дарахлар ҳам илдири билан кўпориб ташланади, токи бу ерда бирон-бир дарахт кўкармаслиги ва қайта ҳаёт бино бўлмаслиги учун шундай қилинади. Бу шоҳ томонидан сотқинлардан уч олиш учун кўйланган усул эди².

Мана шу мисолларнинг ўзиёқ, айрим грек қабилаларининг қадимдан бу ерда яшаганлиги, юнонлар билан ўрта осиеликлар ўртасида маданий ва иқтисодий-сиёсий алоқаларнинг қадимдан мавжуд бўлганлигидан, бир-бирининг урф-одати, маданияти, тарихи ва адабиётини урганишга қизиқини пайдо бўлганлигидан далилат беради.

Қадимги Юнон вилояти билан Марказий Осие (Маргиёна, Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия) ва ҳатто Каспий бўйлари, Кавказ, Парфия, Ҳиндистон ўртасидаги турли хил алоқаларнинг мавжудлигини йўл-йўлакай баён этиб боришга ҳаракат қиламиз. Қадимдан Эрон, Греция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия, ҳатто ҳинд ва римликлар ўртасида ҳам мустаҳкам дўстлик алоқалари мавжуд бўлган. Уруш туфайли, савдо-сотик, маданий ва адабий алоқалар орқали бўлса-да, бу ўлкаларда яшовчи қабилалар, эллар ва элатлар вакиллари бир дастурхондан туз-насиба ейишган, қуда-қудагай бўлишган. Бир сиғирнинг сўтини ичишган, бир қўйнинг гуштини ейишган, ҳатто бир хонадонда ётишган. Бир-бирининг тилини урганишган, бир-бирининг динига эътиқод қўйишган, бир-бирининг урф-одатларини қабул қилишган. Ёнгики бир куйни тинглаб, бир қушиқни жон-дили билан ижро этишган. Бир-биридан насл-насаб орттириб, эт билан тирноқ каби бирикиб кетишган. Мусофирлик азобини бирга тоғишган. Тақдир тақозосига кўра уларнинг жасади ҳам бир жойга қўйилган. Кўнгина тарихчилар, мабодо Эрон, Греция, Миср, Македония, Рим, Маргиёна, Гиркания, Туркия, Кавказ, Сўғдиёна, Бақтрия, ҳинд ўлкасининг антик дунёси ҳақида сўз юритишганда фақат қирғин-барот урушини, жаҳолатни, ваҳшийликни, ёвузликни эслашади. Тўғри, буларнинг ҳаммасига уруш

¹ *Арриан*. Поход Александра. М—Л: изд-во АН, 1962, 128-бет.

² *Курций Руф*. История Александра Македонского, 269-бет.

сабабчи, аммо мустаҳкам дўстлик, қуда-андачилик, қўшничилик ва ҳамдардчилик, маданий ва адабий алоқалар ҳам бўлган-ку? Қадимги дунё халқларининг турли хил алоқалари ҳақида ёки урушлар тарихига тўхталганда масаланинг мана шу томонига ҳам эътибор беришимизга тугри келади. Биз аجدодларимиз хотирасига солиқ қолиб, халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш тарафдори бўлишимиз керак. Қадимдан халқимиз мусофирга жой берган, сув, туз-намак улашган. Бу бежиз эмас, албатта. Эътибор берган бўлсангиз, айниқса, айрим македонлар, греклар, италиялар, форелар, араблар, туркманлар, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қozoқлар, афгонлар, ҳиндлар, мўғулларнинг ташқи кўринишларида ҳам, ҳатто характерида ҳам кўн жиҳатдан ўхшашликлари бор. Бу мамлакатлар вакилларининг кўпчилигини бир жойга йиғиб, бир хил кийим кийинтирсангиз, уларнинг юз кўринишига қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини ажратиш қийин. Чунки турли хил сабабларга кўра аجدодларимизнинг бир-бирлари билан қонлари кўшилиб кетган. Масалан, Курций Руфнинг таъкиллашича, Александр ўзининг урф-одатига солиқ қолган жангчиларни маҳаллий халқ билан аралаштирарди¹. Бундан ташқари, Александр Македонский даврида кўпгина ўрта осийликлар жанг ёки асир сифатида олис Македония ёки Грецияга бориб, ўша юртларда уйланиб, бола-чақали бўлиб қолиб кетган. Кир, Дорю даврларида ҳам бобокалонларимиз Эрон ва Миср ўлкаларига бориб қолган. Эҳтимол, уларнинг насллари ҳозир ҳам яшаб келаётгандир. Ёки қадимдан Марказий Осиёга келиб қолган греклар, эронликлар, араблар ҳозир ҳам биз билан дўст бўлиб, қуда-қудугай бўлиб яшашмоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, узоқ тарихга бориб тақалган халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш бугунги авлодларнинг ҳам бурчидир.

Дарҳақиқат, «Илиада» ва «Одиссея» дostonларида эрамиздан илгариги XIII—XII асрлар воқеалари тасвирланади. Бу даврда греклар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган қиргин-барот уруш ўн йилдан кўпроқ вақт давом этади. Гомернинг «Илиада» дostonида тасвирланишича: юнонлар Троя ерларини забт этганларида Қора денгиз соҳилларига — Пафлагония, Сангарий вилоятларига келганлиги, ҳиппомоллар² билан учрашганлиги қайд қилинади. Бироқ, шу ўринда Гомер қайси асрни назарда тутяпти? Ўзи яшаган замонинини ёки Юнон-Троя уруши (эрамизгача XIII—XII аср) давриними? Масаланинг бу жиҳати ҳозирча тарихчиларга маълум эмас. Осиёнинг гарбида жойлашган, қўлай ва гузал географик шароитга эга бўлган, ҳозирги Туркия давлати ҳудудида барпо этилган муҳташам ва улкан Троя шаҳрини греклар ўн йил давомида қамал қилиб туради. Грекларнинг айрим тўдалари ўшанда скифлар юртига

¹ Курций Руф. Ўша асар, 197-бет.

² Ҳиппомоллар — бия соғувчилар. Қимиз ичиб кун кечирувчи халқ. Айрим манбааларда улар скиф қабилалари бўлса керак, дея тахмин қилинмоқда.

келган. Грекларнинг Оливия ўлкасига қачон ва қандай келиб қолганлиги хусусида олимлар ўртасида ҳамон кучли мунозара, тортишув кетмоқда. Баъзи бир тадқиқотчилар греклар Панга вилоятига, Оливия ўлкасига эраминзгача XIII асрда бўлиб ўтган Юнон-Троя уруши пайтида келиб қолган десалар, бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар улар эраминздан илгариги XIII асрда улкан Греция девори билан боғлиқ даврда келган, деган фикрни олга сурдилар¹. Маълумки, эраминздан аввалги VIII асрга келиб Юнон давлати шу қадар кучайиб кетадики, у кичик Осиё ва Осиё мамлакатларининг бир қисми бўйлаб то Қора денгиз атрофларигача «Грек девори» деб аталмиш чегарала мустаҳкамланади.

Бу улкан давлат чегарасининг энг чекка ўлкаларига грек қабилалари кўчиб келиб, кейинчалик бу ерларда ўтроқ бўлиб яшаб қолишади. Оливиядаги грек қабилалари билан Греция ўртасида мустаҳкам маданий алоқа мавжуд эди. Гомернинг эраминзгача бўлган VIII асрда яшаганлигини ҳисобга олсак, оливиялик греклар ҳақида шоир чуқур маълумотга эга бўлганлигини пайқаймиз. Оливиялик греклар эса скифлар билан ёнма-ён яшашарди. Грек қабилалари билан скифлар ўртасида яқин қўшничилик алоқалари, ўзаро иқтисодий боғланишлар бўлиб турган. Гомер ўшанда оливиялик греклардан скифлар ҳақида турли хил афсоналар, ривоятлар эшитганлиги, ҳақиқатдан дарак берувчи ҳикоялар тинглаганлиги шубҳасиздир.

Шу ўринда скифларнинг ўзи кимлар, деган саволнинг тугилиши табиий. Скифлар ҳақида изчил илмий тадқиқот ишларини олиб борган рус олими В. Н. Дьяковнинг фикрича, «скифлар Марказий Осиёдан тарқалган, уларнинг тили шимолӣ эрон группасига яқин эди. Уларнинг она тиллари Ўрта Осиёда яшовчи сак ва массагет қабилалариникига ўхшаш бўлган. Илгари киммерийлар яшаган ерларни скиф қабилалари эгаллаб олганди»².

Скифлар ҳақида йирик тадқиқотлар яратган яна бир олим Л. В. Дитмарнинг фикрича, «скифлар, асосан деҳқончилик билан шуғулланган кўчманчи қабилалардан бўлиб, асосан чўл жойларда яшашарди» (Россиянинг жанубий қисмида жойлашган)³.

Скифлар ўзларини энг қадимги қабилалардан деб ҳисоблашарди. Рим адиби Юстиннинг фикрича, «скифлар Осиёдан тарқалган бўлиб, энг қадимги қабилалардан бири эди. Қадимийликка дахлдорлик ҳақида скифлар билан мнерликлар ўртасида қаттиқ баҳс бўларди»⁴.

¹ *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифи и Кавказе. «Вестник древней истории», 1948, № 2. Б. Рыбаков. А. Геродотова. Скифия. М.: Изд-во «Наука», 1979.

² *Дьяков В. П.* Древняя Таврика до римской оккупации. Уч. Зап. МГПИ. Том XXVIII. Вып. 1. 4-бет.

³ *Дитмар Л. В.* От скифа до Элевантины. М.: 1961, 22-бет.

⁴ *Юстин.* Эпиглома Помпея Троя. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 211-бет.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалар Марказий Осиёдан тарқалган скифларнинг доврўги қадим-қадим замонлардаёқ узоқ Греция ва Римгача етиб борганидан дарак берарди. Хўш, Европа ерларига скифлар қандай қилиб келиб қолди? Волга, Дон, Днепр ва ҳатто Дунай дарёлари бўйларига нима учун скифлар кўчиб келиб, бу ерларда мустақкам жойлашиб олишди? Бу саволларга нисбатан тўғри жавобни грек адиби Геродот ижодидан қидиришга ҳаракат қиламиз.

Геродот асарларининг тўртинчи китоби, ун биринчи бобда берилган ҳикояда скифларнинг киммерийлар юртига қандай келиб қолганиги воқеаси баён қилинади. Унда айтилишича, скифлар кўчманчи қабиалар бўлиб, аслида Осиёда яшаган, сўнгра улар Аракс¹ дарёси бўйида массагетлар билан бўлган жангда мағлубиятга учраганларидан сўнг киммерийлар ерига келиб қолади. Скифлар бу ерларга жуда қатта қўшин билан бостириб келишади. Шунда киммерийлар ўзаро кенгашиб оладилар. Шоҳ мамлакатни скифлар ҳужумидан ҳимоя қилиш керак деса, халқ беҳуда қон тўкишнинг бефойдаллигини айтиб, узоқ юртларга кетишни таклиф этади. Бир қарорга кела олмаган киммерийлар ўртасида ўзаро низолар келиб чиқади. Шундай қилиб, киммерийлар иккига бўлинадилар. Бир қисми ўз ерларини ташлаб кетмоқчи бўлса, бошқа бир қисми скифларга қарши курашга отланмоқчи эканликларини (шоҳ тарафдорлари) маълум қиладилар. Икки ўртада қаттиқ жанг бошланади. Халқ шоҳ тарафдорларини ўлдириб, уларни Тир дарёси бўйига дафи этади, сўнг ерларини ташлаб, узоқ элларга кетадилар. Кимсасиз қолган киммерийлар ерларини скифлар эгаллаб олади². Шу тариқа греклар (Ольвия) билан скифлар ўртасида яқин алоқа ва ўзаро қўшинчилик муносабатлари бошланади.

Шундай қилиб, скифлар Дон, Дунай, Волга, ҳатто Днепр дарёлари бўйларига кўчиб борадилар. Скифларнинг бу ерларга келиб қолиш тарихи ҳақида Геродот яна бир қанча қизиқ-қизиқ ҳикоялар ёзиб қолдирган. Геродот ижоди тўққизта китобдан иборат. Учинчи китобнинг бир қисми ва тўртинчи китоб тўлиқ ҳолда скифлар ҳаётига бағишланган.

Геродотни биз тарихчи сифатида яхши биламиз. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, энг аввало грек адабиётининг улуғ намоиядаси бўлганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Тўққиз китобнинг ҳар бири юз эллик ва ундан ортиқ ҳикоя, ривоят ва ўзига хос тарихий новеллаларини ўз ичига олади.

Геродот ижоди орқали биз ўша даврда Марказий Осиёда халқ оғзаки ижоди анча ривожланганлигини биламиз.

¹ Аракс — Оке—Амуларё.

² Геродот. Истoрия в девяти книгах. Книга IV, 302--303-бетлар.

Дарҳақиқат, илк халқ оғзаки ижоди намуналари ҳисобланган «Түмарис», «Широқ» афеоналарини ҳам Геродот, Полиэн ижодида учратамиз. Ҳатто бу афеоналарнинг ҳам маълум даражада тарихий асога эга эканлигини грек адабиётининг улуғ намояниси Ксенофонтнинг асари орқали биллиб оламиз. Ксенофонтнинг буиан ташқари «Анабасис», «10000 юрнини» асарларида қарийб ярим асрдан кўпроқ давом этган (Эраимздан аввалги 500—449 йиллар) Эрон-Юнон уруши тасвирланади. Бу урушда Ахмонийлар давлатининг бир қисмида яшаган урта осиеликлар ҳам иштирок этган. Эрон-Юнон уруши чоғида асир тушган кўпгина греклар, ҳатто Ўрта Осиега бадарга қилинган. Кўплаб ўрта осиеликлар эса уруш туфайли грек ерларида қолиб кетганлар. Маълумки, Марказий Осие ўша даврларда (Эраимздан илгариги VI—V аср) улкан Ахмонийлар давлати қўл остида эди. Шунинг учун ҳам Доро Сўғдиёна ва бақтрияликлардан жуда катта куч тўплаб, улардан Эрон-Юнон урушида фойдаланади. Эронликлар билан грек-македонлар ўртасидаги кейинги урушда (Эраимздан илгариги IV) ҳам жуда кўп сўғдиёналиклар қатнашади. Бу урушда грек-македонияликлар Ахмонийлар¹ давлатининг бир қисми бўлган Сўғдиёнага ҳам бостириб келади. Бу даврда (Эраимздан илгариги 329—327 йиллар) грек-македонлар Александрнинг буйруғига қўра, сўғдиёналикларнинг урф-одатини қабул қилади. Ҳатто Александрнинг ўзи ҳам сафарда сўғдиёналикларнинг кийимини кийиб юради. Бунинг сабаби, сўғдиёналикларнинг кийими жуда қўркам ва ихчам бўлиб, айниқса жанг пайтида кишиб юриш қўлай эди. Шарқона кийим Александрга ҳам жуда ярашарди. Александр грек-македонларнинг кийимини кийса ёни болага ухшаб, ўз салобатини йўқотиб қўярди. Агар шарқликларнинг кийимини кийса савлатли ва қўркам бўлиб, Осие шохларидек улуғвор қиёфага кўринарди.

Сўғдиёналиклар ўз ватанини босқинчи ёвлардан мардонавор туриб ҳимоя қилишган. Улар Александр қўшинларига ҳар томонлама ҳужум қилиб, сира тинчлик бермайди. Ҳатто Александрнинг ўзи Сўғдиёнада икки марта оғир яраланади. Нагжада, у сўғдиёналиклар билан битим тузишга мажбур бўлади. Сўғдиёналикларга ўзини яқин олиб, гўзал Роксанага уйланади.

Сўғдиёналик Спитамен босқинчи ёвларга қарши курашиб, ватанпарварликнинг ёрқин тимсолига айланади. Сўғдиёнада бўлиб ўтган антик даврлардаги бундай тарихий воқеалар грек ва Рим адабиётида яратилган ўнлаб асарлар саҳифаларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Квинт Курций Руфининг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар», Диодорнинг «Тарихий кутубхона»,

¹ Кўпинча маъналарчи «Ахмонийлар» ёки «Ахмонийлар» қилинган.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» (Помпей Трогнинг «Филипп тарихи»), Страбоннинг «География» асарларида Сўғдиёنانинг антик даврлари тасвирланган.

Бу асарлар шунчаки тарихий солномалардангина иборат эмас, балки улар гўзал бадий тасвир асосига қурилганлиги билан ҳам уқувчи диққатини ўзига жалб этади. Улар воситасида антик даврларда яшаган бобокалолларимиз ҳаёти билан яқиндан танишамиз. Уларда ажлолларимизнинг ватанпарвар ва жанговар руҳда бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Мазкур асарларда она Ватанни мардонавор ҳимоя қилган Спитамен каби халқимизнинг миллий қаҳрамонлари образи яратилган. Шунингдек, халқимиз қадимдан ўз донишмандларини ҳам вояга етказган. Сўғдиёнада маданият гуллаб яшнаган. Антик ажлолларимизнинг ҳам асл фарзандлари бўлган. Бундай ҳақиқатга яқин воқеалардан ҳикоя қилувчи саҳифаларни ўқиб, биз авлодларнинг қалби фахр ҳисси билан тўлади. Бу асарларда Амударё, Сирларё ва Зарафшон бўйларида бўлиб ўтган тарихий ҳодисалар, жанглар ўзининг ҳақиқий бадий ифодасини топган. Муҳташам бинолари вайрон этилиб, ёниб кул бўлган қадим Самарқанднинг мозийдаги тарихий қиёфаси кўз олдимизда аниқ гавдаланади.

Айтиш керакки, грек ва Рим адабиётининг ёрқин намуналари бўлган бу асарларда қадим Сўғдиёنانинг гўзал бадий тасвири маҳорат билан ифода этилган. Бу асарлар нимаси биландир бизнинг қалбимизни ўзига ром этади. Балки, улар юртимизнинг қадим ўтмишидан ҳикоя қилувчи ягона жонли гувоҳ бўлгани учундир. Биз уларни қўлдан туширмай, берилиб, қайта-қайта ўқигимиз келади. Ундаги таниш номлар, қадрдон жойларга дуч келганимизда юрагимиз «жи» этади.

Антик даврларда Ўрта Осиёда сак, скиф, массагет, сўғд, дах қабилалари яшаган. Бироқ бу қабилалар ҳозирги шакланган ўзбек, тожик, қирғиз, қozoқ ёки туркман миллатларининг қайси бирига тегишли эканликларини айтиш қийин. Фанда турли хил тахминлар бор, ammo бу қабилалар антик даврларда бир-бири билан ниҳоятда иноқ, қон-қариндош бўлиб яшаганликларини пайқаш мумкин. Чунки уларнинг қисмати, тақдирини бир бўлган. Урф-одаги бир-бирига жуда яқин эли. Улар она дёнрига бостириб кирган босқинчи ёвларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашганлар. Кир ва Доронинг¹ босқинчилик зулмига қарши мардонавор кураш олиб борганлар. Улар биргаликда Александр Македонскийга кўп марта лаб талафот келтирган. Эрон ва Юнон ўлкаларига сон-саноксиз ўрта осийликлар қул қилиб олиб кетилган. Улар турли қabila вакиллари бўлса ҳам, ўзга юртларда мусофирлик азобларини бирга тортиб, ҳамдард яшаганлар.

¹ Бу ўринда V асрга тегишли Эрон шоҳи Дорон билан III асрда яшаган Доронни назарда тутмоқдамиз. Икки Доронни бир-бирига чалқаштирмаслик керак.

Қадим замонлардаёқ босқинчи ёвларга қарши кураш юксак инсоний-ижтимоий туйғуга айланган. Бу муқаддас туйғуларнинг ёрқин тимсоли Спитамен ва унинг дустлари Датаферн, Катен фаолиятларидир. Бугунги кунда биз авлодлар учун Спитамен сиймоси юксак ватанпарварлик рамзига айланган. Бироқ сўғдиёналикларнинг бундай босқинчи ёвга қарши мардонавор курашларини баъзи тадқиқотчилар нотўғри талқин қиладилар. Жумладан, «Эллинизм тарихи» китобининг муаллифи, атоқли тарихчи И. Г. Драйзен Спитамен ҳаракатини «ёввойиллик» аломати деб нотўғри баҳолайди¹.

Александр Ўрта Осиёдан орттирган бойликларини Македония ва Александрия шаҳрига кетма-кет жўнатиб турган. Рус олими М. М. Лютовнинг фикрича, Александр Осиёдан орттирган шу қадар беҳисоб бойликларини Македонияга жўнатганки, масалан бир қарвон бойликни юклан учун 10000 жуфт кўтоё ва 3000 туя керак бўлган².

Александр Македонский эраминан аввалги 332 йилда Александрия шаҳрини қуриш учун қўлаб сўғдиёналик ажойиб меъморлар, наққошлар, ҳунармандлар, қўли гул усталарни қўл қилиб, ҳайдаб кетган. Бу юксак санъат арбобларининг қўлчиллиги тақдир тақозосига кўра олин Греция ва Македонияда умрбод қолиб кетганлар.

Профессор В. В. Григорьевнинг фикрича, Александр Ўрта Осиёдан шу даражада беҳисоб бойликларни ўлжа қилиб оладики, унинг ҳисоби йўқ эди³. М.М. Лютов ҳам бу фикрни тасдиқлаб, биргина Суз ибодат-хонасидан қимматбаҳо тилталар, мўйнали буюмлар ва бошиқа бойликлар билан бирга 50000 таланти тилда ўлжа олинганлигини айтиди⁴.

Мана шу мисолнинг ўзиёқ грек-македон қўшинлари Ўрта Осиёда талон-тарошлик қилиб, турли-туман бойликларимизни талаб кетганлигидан далолат беради. Аслида, Александр қўшинлари Ўрта Осиё маданиятига ваҳшинларча муносабатда бўлган. Юксак санъат обидаларимизни вайрон қилган.

Грек элчиеси дидотор Сицилиескийнинг «Тарихий кутубхона» асарининг еттинчи китобида таъкидланишича, Александр ҳарбий юриш давомида 120000 сўғдиёналикни қурбон қилган⁵.

Кўришиб турибдики, бундай воқеалар Александр шахсини улуғлаш ва уни ижобий шахс сифатида ўргатишимиз асоссиз эканлигини исбот

¹ Драйзен И.Г. История эллинизма. М.: Типо-литограф. В. Ф. Рихтера, 1891, 183-бет.

² Лютов М.М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типо-литография С. И. Лохтина, 1890, 8-бет.

³ Григорьев В.В. Поезд Александра в Туркестан. Журн. М.И.П., сентябрь, 1881, 28-бет.

⁴ Лютов М. М. Ушун дедар, 8-бет.

⁵ Дидотор. Историческая библиотека. Часть седьмая. В Санкт-Петербурге, при ИМП АН., 1774, 109-бет.

қилади. Биз ўрганаётган асарларнинг айрим саҳифаларида Александр образини ижобий маънода тасвирлашга мойиллик борлиги сезилади.

Ўз халқимиз тарихини мукаммал билмас эканмиз, ўзга халқлар тарихини ўрганишимиз учун эҳтиёж сезилмайди. Зўрма-зўракилик билан ўрганилган тарих сунъийдир.

Маълумки, халқимиз тарихида урушлар салномаси муҳим ўрин тутди. Аммо мана шу урушлар салномасини ўрганиш жараёнида давр ва халқ тарихи билан боғлиқ муҳим жумбоқларни ечиш мумкин. Шундай экан, саналар рўйхатини санашдан узоқлашиб, воқеалар моҳиятига кўпроқ эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё, жумладан туркий халқлар тарихига яқиндан ёндошар эканмиз, муҳим босқич сифатида аҳмонийлар даври, Александр Македонский юриши, арабларнинг кириб келиши, Темурийлар сулоласи каби йирик тарихий воқеаларни ўрганиш ва ўқувчига етказиш аҳамиятлидир. Шундай экан, ушбу дарелик фақат дорилфунун ва дорилмуаллимларнинг куллиётларида эмас, жумҳуриятимизнинг барча олий ўқув юртларида ўтилса маъқул бўларди.

Ҳолбуки, ҳозиргача мактаблар ва олий ўқув даргоҳларида Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишга кам эътибор бериб келинмоқда. Ажратилган соатлар эҳтиёжни мутлақо қониқтирмайди. Ҳатто халқимиз тарихидаги ҳар бир муҳим даврларни алоҳида дарелик қилиб, ишлаб чиқиш мавриди етиб келди.

Ушбу дареликнинг «Ўрта Осиёнинг антик даври» деб аталишига сабаб, Оке (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари ўртасида бўлиб ўтган тарихий воқеаларга асосий эътибор қаратилган бўлсада, яна бир қанча масалалар бевосита Ўрта Осиё ва қўшни вилоятлар ҳудуди билан боғлиқдир. Яна шуниси эътиборга лойиқки, қадимги Ўрта Осиёда ҳозиргидек шаклланган, чегараланган жумҳуриятлар бўлмаган. Бу ерда яшовчи халқларнинг тақдири бир бўлиб, бир хонлик ва шоҳликларга бирлашишган. Ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман элаглари бир туг остига бирлашиб, бир маслак йўлида эрки ва иқболи учун курашган замонлар бўлган. Бу нарса айниқса, босқинчилик урушларига қарши курашда, салб юришларида, муҳтожлик кунларида янада тобланган, замон синовларидан ўтган. Энг муҳими, миллий урф-одатларимизнинг яқинлигидан ташқари, кўпгина ҳолларда бир-бирининг қони қўшилиб, аралашиб кетган. Эндиликда қадимдан қисматлари ўхшаш ва яқин бўлган халқларнинг дўстлигини бобокалонларимиз каби янада мустаҳкамлаш лозим бўлади.

Ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида араб, эрон, грек каби милятларга мансуб одамлар яшамоқда. Улар бу ерларга бежиз келиб қолишмаган, албатта. Узоқ мазийнинг аччиқ зайли уларни тақдир тақозосига кўра бу ерларга етаклаб келишган. Ҳатто уларнинг кўпчилиги

ўз она тилларини ҳам унуттишиб Ўрта Осиё тилларида сўзлашади. Не-не замонлар ўтди. Эндилликда улар Ўрта Осиёни ҳақиқий ўз ватаним деб билишди. Қачонлардир аждодлари қисматларини шу ерларга боғлашган. Бу ҳайратли ва адоқсиз тарихнинг ечилимаган жумбоқлари ҳали жула кун. Шу туфайли антик ўтмиш ҳақида гап кетганда алоҳида миллат тарихини эмас, иложи борича Ўрта Осиёдаги барча элатлар, қабилалар тарихини бир мавзу руҳида ўрганишга эътибор берин зарурияти туғилади.

Фарбий Европа тадқиқотчилари грек ва Рим тарихий прозасини ўзига хос нуқтаи назардан туриб баҳоламақдалар. Немис олими У. Вилькен ўзининг 1931 йилда нашр қилдирган Александр Македонский ҳақидаги китобида бу асарлар юзасидан фикр юритар экан, Александрни «Халқ манфаатини қўзлаган шох», дейди. Француз академиясининг аъзоси, «Буюк Александр» номли тўнламнинг муҳаррири Жюль Ромен эса Александр шахсини буюклаштиришга ҳаракат қилади. Америка адиби А. С. Робинсон ўзининг бир асарида «Александр умуминсоний фикрлар гоясининг тантанасини инсониятга мерос қилиб қолдирди», деб ёзади. Англия тадқиқотчиси М. Тарн ҳам Александр шахсини улуғлашга ҳаракат қилади.

Бундан ташқари, Италия тарихчиси Антонино Польеро, америкалик олимлар В. Уилер, Катрлз, Англия олимлари Берна, Тойнби, Франция тадқиқотчилари Жак Модель, Жан Бенуа-Мешенлар ҳам Александр номини улуғлайдилар.

Чет эллик тадқиқотчиларнинг бундай гоявий нуқтаи назарини фалсафа фанлари доктори, профессор А. С. Шафмон ўзининг «Буржуа тарихшунослигида Александр Македонский»¹ асарида бирмунча танқид остига олиб ўтган.

Грек ва Рим адабиётида яратилган Аррианининг «Александрнинг юриши», Курций Руфининг «Александр Македонский тарихи», Плинийнинг «Ҳарбий ҳиёлалар», Плутархнинг «Александр ва Цезарь», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми», Страбоннинг «География» асарлари Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид сиёсий ва иқтисодий масалаларни ўрганишда, этнографик ва ижтимоий жумбоқларни ечишда, шунингдек география, табиатшунослик ва маданият тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эгалар. Бу асарларни тарихчилар, географлар, этнографлар, филологлар ва бошқа бир қанча соҳа билимдонлари ўз соҳасининг талаблари асосида ўрганиб келмақдалар. Улар мазкур асарларни фақат тарихий соҳномалардан иборат, деб таъқин этишмоқда. Тарих яхлит ҳолда илмий кузатишга деб баҳо берилмоқда. Ҳолбуки, бу асарлар

¹ Шафмон А.С. Александр Македонский у буржуазной историографии. Казань. «Вопросы истории, филологии и педагогики». Вып. 2. 1967.

бадийликнинг ҳам ёрқин намунасидир. Унда тарихий ўтмиш ўзининг бадий ифодасини топган.

Таниқли олим С. Я. Лурье Геродот ҳикояларининг юксак бадий хусусиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди¹.

Геродот ижодининг бадий хусусиятлари ҳақида В. Клигер², А. Доватур³ каби олимлар ҳам йирик тадқиқот ншларини яратганлар.

Арриан ўзининг «Александрнинг юриши» асарининг дастлабки саҳифаларида шундай ёзди: «Ҳам насрода, ҳам назмда Александр ҳақида ҳеч нарса ёзилгани йўқ. Агар ёзилган бўлса, майлига, аввал ўшаларни ўқишсин, сўнгра меникини, кейин ўзи таажжубланади»⁴. Мана шу фикрнинг ўзиёқ Арриан энг аввало бадий асар ёзишга кўл урганлигини исботлайди.

Диодор ҳақида йирик тадқиқотлар олиб борган М. Мандес ёзувчининг «Тарихий кутубхона» асарини таҳлил қилар экан, «Диодор тарихий соломалар рўйхатчиси эмас, у энг аввало ёзувчидир»⁵, деб таъкидлаган эди.

Плутарх эса бадий асар ёзаётганлигини таъкидлаб, «Мен тарих эмас, ҳаётнома ёзаяпман, рассомлар сурат чизишганда кўз ва юз тузилишига кўпроқ эътибор берганларидек, биз ҳам қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик», деган эди⁶.

Биз текшираётган асарлар, энг аввало тарихий-бадий асарлар эканлиги ҳақида яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Антик даврга ёндошиш, уни ўрганиш ва муносабат билдириш анча мураккаб масала. Биргина тарихий сюжет ёки антик ижодкор маҳоратига баҳо берганда тарихчилар ва файласуфларнинг фикрига ҳам таянишга тўғри келади. Биргина адабиётшунослик илмининг ҳукми таҳлилда баъзи чалкашликларни юзага келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам тарих, география, фалсафа, этнография, археология каби фанларга таянишимиз лозим бўлади. Бу фанларнинг ҳамкорлигисиз антик даврлар тасвирланган асарларни пухта таҳлил қилиш қийин.

Бадий адабиёт инсоният тарихини аке эътиради. Шунинг учун ҳам биз кўпинча Геродот, Ксенофонт, Арриан, Курций Руф, Помпей Трог асарларини тарихий асар сифатида қараймиз. Аслида, бу асарлар тарихий

¹ *Лурье С.Я.* Художественная техника Геродота. Геродот. М.-Л.: Изд-во АН, 1947.

² *Клигер В.* Сказочные мотивы и истории Геродота. Киев.: Типография ИМП Университета, 1983.

³ *Доватур А.* Повествовательный и научный стиль Геродота. Издательство университета, 1957.

⁴ Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 14-бет.

⁵ *Мандес М.* Опыт историко-критического комментария. Греческая истории Диодора. Одесса.: 1901, 11-бет.

⁶ *Плутарх.* Сравнительные жизнеописание. М.: В трех томах, том I, изд-во АН, 1961, 465-бет.

насрининг ёрқин намунасилир. Уларда гузал бадний ифодани кузатамиз. Ўз ўрнида тарихчилар ҳам бу асарларни ўқиб, тарих ҳақида хулоса чиқарадилар. Ҳамма даврларда ҳам тарих фани билан адабиёт ўзига хос равишда ҳамбарчас боғланиб келган.

Кейинги даврларда XX аср адабиётининг ёрқин намунаси бўлган бир қатор тарихий романлар вужудга келди. Масалан, В. Яннинг «Оловли кўрган», Миркарим Осимнинг «Александр ва Спитамен» қиссалари, Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна», Мақсуд Қориевнинг «Спитамен» романларида тарихнинг аксини кўрамиз. Уларнинг грек ва Рим романилари таъсирида тузилганлиги шубҳасиздир. Муаллифлардан антик даврларнинг кишилик жамияти учун, бугунги инсонлар учун хизмат қиладиган жиҳатларини, муҳим қирраларини қаламга олишга алоҳида эътибор берганлар.

Анъана ва яратувчанлик фақат бугунги кундаги адабиётимизга хос хусусият эмас. Бу масала адабиётининг ҳамма даврларида, унинг барча тараққиёт босқичларида, ҳатто антик адабиётда ҳам ўзига хос равишда ҳал қилиниб келинган. Масалан, грек адабиёти Геродот ва Фукидид ижоди уша даврда яратилган кўплаб тарихий асарларнинг юзага келишига катта таъсир этганлиги маълум. Плутарх ўз ижоди давомида Геродот ва Фукидид асарларидан озиқ олганлиги ҳақида ишонarli маълумотлар бор.

Геродот асарлари Плутарх, Юстин ижодларига ҳам катта таъсир ўтказган. Таниқли тадқиқотчи М. Мандеснинг фикрича, «Юстиннинг кўпгина фикрлари Геродотдан олинганлиги¹, Диодорнинг кўпгина тасвирлари Фукидидга яқин турганлиги қайд этилади². Арриан Кесенофонт ижодини давом эттирганлигини очиқ-ойлин айтади.

Кесенофонтнинг «Анабасисе», «10000 юриши», «Киропедия» асарлари таъсирида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари юзага келади.

Грек ва Рим насрида Сўғдиёнанинг тарихий қиёфаси ифодаланар экан, бу тасвирларда ва айрим эпизодларда ўзига хос, бир-бирига ўхшаш томонлар борлигини кўрамиз. Тарихни ҳамма вақт тарихий тараққиётда, ривожланишда, турли хил ўзгаришлар жараёнида кузатамиз.

Бадний адабиётда анъана умумий тараққиётлар, маънавий юксалишлар жараёнида тугилади. Антик адабиётнинг ўрта асрлар, Уйғониш даври ва ҳатто янги давр адабиёти тараққиётига катта таъсир кўрсатганлигини ҳисобга олсак, адабиёт фақатгина бадний-эстетик завқ манбаи бўлибгина қолмасдан, балки кейинги давр маданияти ва адабиётига самарали таъсир этиши билан ҳам характерлидир. Муҳими шундаки, мазкур асарларда бир хил мавзу қаламга олинади. Бу тарихий мавзу бўлиб, у юқорида

¹ Mandes M. Опыт историко-критического комментария. Греческая история Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса: Экон., 1901, 111-бет.

² Уша асар, 155-бет.

кўриб ўтганимиздек, Курций Руф («Александр Македонский тарихи»), Плутарх («Александр»), Арриан («Александрнинг юриши»), Диодор («Тарихий кутубхона») асарларида ҳам тасвирланган эди. Демак, шу ўринда грек ва Рим адабиётининг антик давлари намуналари билан бизнинг ҳозирги адабиётимиз ўртасида ҳам маълум боғланиш бор эканлиги равшанлашади. Бу боғланиш энг аввало анъана ва замонавийлик масаласида яққол кўзга ташланади. Бундай муштарак жиҳатларни классик адабиёт намуналарида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Александр ва Искандар образлари шу даражада бир-бирига қоришиб, бирикиб кетгани, эндиликда Александр деганда Искандар, Искандар деганда Александр кўз ўнгимизда намोён бўлади. Шу туфайли бўлса керак, Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна», М. Қориевнинг «Спитамен» романларида бу қахрамон бир эпизодда Александр, бошқа бир эпизодда Искандар деб номланади. Бу икки образни бир «қолиш»га жойлаштиришимиз унча тўғри бўлмаса керак. Чунки, Александр деганимизда Филипп II нинг ўгли Александр Македонский, яъни Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор асарларидаги Александр образи кўз ўнгимизга келса, Искандар образи кўпроқ халқ ижодиётига, классик адабиётга, яъни Искандар ҳақидаги ривоятларга, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий дostonларидаги образга тегишлидир.

Александр образида салбийликка, Искандар образида эса кўпроқ ижобийликка мойиллик сезамиз.

Европа адабиётида Александр Македонскийга қизиқиш қанчалик кучли бўлса, осиеликлар ижодида Искандар Зулқарнайнга ҳам шунчалик эътибор сезилади. Европада Александр Македонский ҳақида ниҳоятда кўп асарлар яратилган. Осиеда Искандар Зулқарнайн ҳақида ундан ҳам кўпроқ асарлар юзага келган.

Бу икки образ икки қитъанинг кўп жиҳатларини бир-бирига боғлайди. Бу боғланиш энг аввало адабий жараёнда, бу икки образга муносабатда кўринади. Улар баҳонасида икки қитъа адабиётининг умумий йўналишлари ва алоҳида жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилмоқда.

Александр образи билан Искандар образлари тарозининг икки палласига қўйилган ижод мезонларига ўхшайди. Баъзи даврларда гоҳ бир томоннинг, бошқа бир даврда иккинчисининг салмоғи ортган.

Бир-бирининг синонимига айланган бу икки образ жаҳондаги ҳамма халқлар санъатига кириб борган, ҳатто ҳар бир хонадонга таниш бўлган. Бироқ шундай бўлса-да, ҳар бир киши Искандар Зулқарнайн ва Александр Македонский ҳақида кўпроқ билгиси, бу хусусда қизиқарли саргузаштларни тинглагиси келади.

Осиеликлар Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн образи орқали яхши билсалар, европаликлар Искандар Зулқарнайнни Александр

Македонский орқали танийдилар. Лекин Искандар образи билан Александр Македонский тарихий шахси ва образи шу кунгача айнан бир нарса деб қараб келинди. Ушбу дарсликнинг муаллифи ҳам илгари шундай фикрда эди¹. Бу ўринда Искандарни қачондан буён Александр деб аташ бошланди, деган савол тугилади. Масалала яқиндан ёндошсак, «Искандар — Александр Македонский» термини XIX аср охирида пайдо бўлди. Бу термин ихтирочилари В.В. Григорьев, М.М. Лютов, Н. П. Остроумовлар эди. Искандар ҳақида илк дoston (Фирдавсий) яратилганига ўн аср, охиргисига (Навий, XV аср) беш аср бўлдики, 1885 йилда В.В. Григорьев айтганидек, «Искандар — Александр Македонский» деган терминни илгариги тарихий саҳифаларда учратмаймиз.

Искандар образини тасвирловчи асарларда беллетристика — гўзал бадий бўёққа кенг эътибор берилган.

«Александр», «Александр ҳақида роман», «Искандарнома», «Садди Искандарий», «Хиродиомаи Искандарий», «Ойинаи Искандарий» каби асарларда бадий ижодий ҳаёл кучлидир. Александр ҳақидаги насрий намуналарда эса («Александрнинг юриши», «Александр Македонский тарихи», «Александр», «Тарихий кутубхона» ва ҳоказо) тарихий ҳақиқатнинг кўламдор талқинини кўрамиз. Энциликда Александр Македонскийнинг тарихий шахси, Александр ва Искандар образлари хусусида жаҳон олимлари ўртасида қизгин мунозаралар давом этмоқда.

Европаликлар Искандар Зулқарнайн образини ўрганишда кенг ва чуқур имкониятларга эга бўлмаганидек, осиеликлар Александр Македонский тарихий шахси ва образина ўрганишда ҳамон қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Александр Македонскийнинг образи ва Ўрта Осиёнинг антик даврларини тасвирловчи Арриан, Курций Руф, Диодор асарлари ҳали ўрта осиеликлар тилига таржима қилинган эмас.

Бу ҳолат Александр Македонский ва у яшаган даврни ўрганиш борасидаги имкониятларимизни чеклаб қўймоқда. Худди шунингдек, Осиё халқларининг ижод дурдоналари бўлган Искандар ҳақидаги асарларнинг ҳаммаси ҳам Европа халқлари тилларига таржима қилинганча йўқ. Айнан биз, ўрта осиеликлар Александр Македонскийни ўрганишда қийналганимиздек, улар Искандар Зулқарнайнни ўрганишда мушкул вазиятларга тушиб қолмоқда. Биз масаланинг мана шу томонига, ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган жиҳатига эътиборни жалб қилмоқчимиз. Грек ва Рим адиблари Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор ижодларида Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёдаги ҳаёти кенг ва батафсил тасвирланади. Биз учун муҳими Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга келган даври характерини ўрганишидир.

¹ *Бойназаров Ф.* Антик дунё. Т.: «Меҳнат» нашриёти, 1989, 16-бет.

Бундан кўринадики, Александрнинг тарихий шахси ва ҳаётини ўрганиш баҳонасида антик даврни ва ундан кейинги даврларни ҳам ўрганиш имкони туғилади. Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида гап кетганда, бевосита Александр Македонский ва у билан боғлиқ воқеаларни эслаймиз. Грек ва Рим адабиётининг ёрқин саҳифаси ҳисобланган «Александр Македонский тарихи», «Александрнинг юриши», «Тарихий кутубхона» асарларини ўқисак, кўпроқ Ўрта Осиёнинг антик даврлари кўз ўнгимиздан ўтади. Ҳатто Александр Македонскийни ҳам бир муддат унутиб қўйиб, қадимги даврлардаёқ гуллаб-яшнаган, ҳозирда ҳам яшаб келаётган тарихий шаҳарлар «ичига кириб» қоламиз, таниш дарёларда «сузамиз», қадрдон тоғларнинг чўққиларига чиқамиз, гўзал ва бепоён водийлар кучоғида бўламиз. Миллий фахримиз ва гуруримиз бўлган Спитамен билан учрашамиз. Қарангки, қадим даврларда босқинчи ёвларга қарши мардонавор курашиб келган Спитамендек ватанпарвар ўғлонларимиз ўтган, у «енгилмас куч», «қудратли куч» деб ном олган Александрни таҳликага қўйиб, унга катта талафотлар етказган эканки, бу ҳақда ўзимизда ҳеч бир тарихий ёзув сақланиб қолмаганлиги бизни гоят ташвишга солади. Спитамен жасорати билан ҳам грек ва Рим адабиёти намуналари орқали танишиш шарафига муяссар бўламиз. Бундан кўринадики, Александрни ўрганиш борасида у билан боғлиқ даврни ўрганамиз, ундаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан яқиндан танишамиз, адабиёт ва санъат намуналарини билиб оламиз. Александр баҳонасида Квинт Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон каби грек ва Рим адиблари ва уларнинг ижоди бизга таниш бўлиб қолди, ҳатто бошқа грек ва Рим адибларига қараганда бу ижодкорларни биз ўзимизга яқин оламиз. Александр ҳақида асар ёзганликлари учун эмас, Ўрта Осиёнинг антик даврларини тасвирлаганликлари учун ҳам бу адиблар биз учун ардоқли ва мўътабардир. Зеро, биз — ўрта осийликлар бобокалонларимизнинг антик даврлари ҳақида мана шу адиблар ижоди орқалигина ёзма манбага эгамиз.

Шарқ билан Ғарб ўртасида қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар кенг йўлга қўйилган. Қадимгилар тили билан айтганда, қуёш чиқадиган томон — Шарқ, қуёш ботадиган томон Ғарб ҳисобланган. Инсониятни кўпроқ қуёш чиқиш ва ботиш томон қизиқтириб келган. Ғарбдан саёҳатчилар, олимлар, мунажжимлар қуёш чиқиш томонни кўриш орзусида кўпроқ шарққа томон йўл олсалар, шарқликлар қуёшнинг ботиш томонини кўриш учун ғарбга томон йўл олганлар. У замонларда давлатлар, мамлакатлар ўртасида чегара бўлмаган. Саёҳатчилар учун ҳар томонга йўл кенг очиқ бўлган, Сайёҳларни — мусофирларни ҳамма халқлар ҳурмат қилиб, ўз хонадонларидан жой, нон-туз беришган.

Шарқликлар тасаввурида Ғарб — қуёшнинг ботиш тарафи қанчалик сирли жумбоқ бўлиб келган бўлса, ғарбликларни эса Шарқ — қуёшнинг

чиқиш тарафи шунчалик қизиқтириб келган. Шарқнинг оғзаки ва ёзма адабиётида Греция (Юнонистон), Рум ҳақида анчагина маълумотлар берилган. Кузатишлар шуни кўрсатадики, қадимдан Фарбда ёзма адабиёт, Шарқда эса оғзаки адабиёт кенг тараққий этган.

Эҳтимол, Шарқда ҳам ёзма адабиёт кучли бўлгандир. Аммо исломдан илгариги ёзма адабиёт ҳақида гап кетганда, олимлар турли хил тахмин ва гипотезаларга таяниб хулоса чиқарганлар. Ҳар бир халқ ўз маланиятининг қадимийлиги билан фахрланади. Халқ бор жойда адабиёт бор, санъат тараққиёти мавжуд. Шарқда ёлғиз ёзма ёдгорлик намунаси ҳисобланган «Авесто» (эрамиздан олдин VIII—VII асрлар)ни олиб кўрайлик олимлар «Авесто»ни ҳатто эрамиздан илгариги X—IX асрларда юзага келган деб айтишмоқда. Зардуштийлик динининг бу муқаддас китобида муҳим фалсафий руҳдаги ҳикоялар ўрин олган. Бу ноёб асардаги бир ҳикоятга эътибор берайлик. Унда ҳикоя қилинишича, яхшиликни яратувчи Аҳурамазда билан ёмонлик кучи Аҳриман ўртасида кураш кетади. Яхшилик билан ёмонлик ўртасида кураш ҳеч тўхтамайди. Гоҳ Аҳурамазда ғолиб келади, гоҳ Аҳриман. Аммо уларнинг ҳеч бири ўлмайди ҳам, йўқ бўлиб ҳам кетмайди. Кураш давом этаверади. Бу ҳикоят руҳини инсоният тарихий тараққиётининг кейинги даврларига, ҳатто бугунги кун ҳаётимизга ҳам татбиқ этишимиз мумкин.

Аҳурамазда йўлига гов бўлиб, Аҳриман ҳам турли хил формаларда яшаб қолаверади. Инсон бор экан яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш давом этаверади. Бу табиатнинг қонуни. Табиат ўзи мана шундай қарама-қарши кучларни яратиб қўйибди. Табиат ҳам қарама-қаршиликлардан иборат. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш барча халқлар ижодида ҳам мавжуд. Халқ ижодидаги қаҳрамонлар ҳамма вақт ёмонликка қарши курашиб келган. Аммо ёмонлик ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган. Ёмонликнинг тугаши ва фақат яхшиликнинг яшаб қолиши халқ оғзисига айлланиб келган.

Шарқнинг антик тарихида айтилган бу фикр ғайритабиий куч таъсирида, тасодифан айтилиб қолинмаган. Эрондан Бақтрияга келиб яшаб қолган Спитама Зардуштр томонидан бу фикрнинг ҳикоятлар руҳига сингдирилиши, энг аввало «Авесто» яратилган антик замонларда Шарқда илм-фаннинг, адабиёт ва санъатнинг ўзига хос равишда тараққий этганлигидан далолат беради. Эҳтимол, Шарқнинг антик даврларида «Авесто» каби ўнлаб нодир асарлар яратилгандир. Ёзув тараққий этган. Чунки «Авесто» бизгача ёзма равишда етиб келган. Афсуски, юзлаб ҳикояларни қамраб олган мана шу ёлғиз нодир асар «Авесто» ҳалигача барча Шарқ халқлари тилларига таржима қилинган эмас. Шунинг учун ҳам Шарқнинг антик тарихи йўқ деган фикрлар асоссиздир.

Эрамиздан анча илгари, «Авесто» билан қарийб бир даврда яратилган «Бундахшин», «Бекистун», «Донкрад» каби асарлар ҳам антик замоннинг

бебаҳо дурдоналари бўлиб, у асарларда ҳам энг қадимги замонларнинг кўплаб ҳикоятлари ўрин олган.

Шундай қилиб, Зардуштийлик динининг ўрнини ислом дини эгаллади. Шарқ халқлари ҳаётида Зардуштийлик дини ҳам катта сиёсий ва маърифий ўрин тутган. Шунинг учун ҳам Шарқдаги кўпгина халқлар бу диндан ҳалигача воз кечгани йўқ. «Авесто» ўн икки минг қорамол терисига битилган.

Маълумки, Александрнинг Шарққа қилган юриши давригача Ҳиндистондан Кавказгача, Хитойдан Эронгача бўлган бепоён ўлкаларда зардуштийлик дини кенг қулоч ёйган эди. Мана шу зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»ни Александр Македонский Истаҳр шаҳри яқинидаги тоғ этагида катта бир гулханда ёқиб юборди. Авестошунос атоқли олим А. О. Маковельскийнинг таъкидлашича, зардуштийлик динини таҳқирлагани учун ҳам бу динга эътиқод қўйган осийликлар Александр Македонскийни Аҳриман деб атаётганлар. «Лаънати балқирдор, зардуштийлик динини оёқ ости қилди, бу қуёш худоси эмас, Аҳриман сиймоси-ку, дея ҳақоратлайдилар»¹.

Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс «Авесто»нинг асл нусхасини Александр Македонский Эрон шоҳининг пойтахти бўлган Истаҳр (Персеполь) шаҳридан топиб олиб ёқиб юборганини таъкидлаб, шундан сўнг унинг ёвуз Аҳриман деб ном чиқарганини, қоралаганини айтади².

Е.Э. Бертельс ва О. А. Маковельский каби атоқли олимларнинг юқоридаги фикрлари тўғри эъқлигига ишонсак, исломгача бўлган даврда Шарқ халқлари Александрни ҳуш кўришмаган. Ҳатто уни ёвуз куч — Аҳриман билан тенг кўрганга эътибор берсак, шарқликлар Александрни Искандар деб атаганлиги эътирозли бўлиб чиқади, Искандар улуг ном, у қуёшга тенглаштирилган.

Александр Македонский Ўрта Осиёга юриш қилганида (эрамиздан илгариги 329—327 йиллар) бу ерда Мароқанд, Ғазо, Киропиль ва яна еттига шаҳарнинг бўлганлиги маълум. Шубҳасиз шаҳар бор жойда ёзув ҳам бўлган. Сўгд ёзувидаги тарихий китоблардан айримлари бизгача етиб келганда эди, ўтмишимизга доир кўпгина жумбоқлар ҳал бўларди.

Шарқ адабиётида Искандар образининг келиб чиқиши ва унинг пайдо бўлиши ҳақидаги кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрлари аниқ тарихий ва илмий фикрларга асосланмаган. Шарқда Искандар образининг яратилиши тарихи бир томондан исломнинг муқаддас китобларига, жумладан «Қуръон»га, иккинчи томондан, халқнинг бой оғзаки ижодида боғланиши тўғри изоҳлаб берилмоқда. Бироқ, айрим тадқиқотчилар даянланмаган фикрларига асосланиб, бу образнинг пайдо бўлишида

¹ *Маковельский А.О.* Авесто. Баку: изд. АЗАН, 1960, 97-бет.

² *Кастюхин Е.А.* Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М.: «Наука», 1972, 71-бет.

Александр Македонский тарихий шахси ва образининг таъсири катта эканлигини тахмин қилмоқдалар.

Айрим тадқиқотчилар эса, Шарқнинг антик давларига шубҳа билан қарайдилар.

Е.А. Костюхин «Шарқда ҳеч қандай антиклик бўлмаган»¹ («на Востоке не было никакой античности») деган асоссиз фикрларни айтади. Асримизнинг бошларидаёқ Ўрта Осиёга келиб катта тарихий, археологик, этнографик ишлар олиб борган С.П. Толстов, В.А. Шишкин, М.Е. Мас-сон, А.Ю. Якубовский, М.Н. Дняков, А. Н. Берштам, Г.А. Пугаченкова, Л.Э. Ремпель, Л.Н. Гумилев, С.Г. Клошторний, Д.Н. Лев каби атоқли олимларнинг асарларини синчиклаб ўқиб чиқсак, бу рус олимлари Шарқ маданияти, жумладан Ўрта Осиё маданияти энг қадимги маданият ўчоқларидан бири эканлигини илмий исботлаб беришган.

Ҳақиқатан ҳам, фақат Е.А. Костюхингина эмас, бошқа кўпгина олимлар ҳам ҳозиргача Ўрта Осиёнинг антик дунёси бўлганлигига шубҳа билан қарашарди. Биз ушбу ишда Ўрта Осиёнинг антик оламидаги сирли ва қизиқарли воқеаларига тўхталиб ўтамиз.

Қадимги давларда ўтган атоқли саркардалар ичида Александр Македонскийнинг номи бутун дунёга маълум ва машҳурдир. Ер куurrasининг энг чекка ўлкаларигача донги кетган бу шахс яшаб ўтган давр билан бизнинг замонамизни йигирма уч аср ажратиб туради. Бу давр мобайнида у ҳақда жуда кўплаб асарлар яратилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти тасвирланган, бадний ҳамда илмий асарлар юзага келдики, ҳали ҳеч бир тарихий шахс ҳақида бунчалик кўп асарлар юзага келмаган бўлса керак. Бироқ, орадан йигирма уч аср ўтган бўлса ҳам Александр Македонский ҳақида бадний ва илмий асарлар яратиш ниҳоясига етганича йўқ. Бундай яратувчилик, ихтирочилик яна давом этаверади. Йиллар ўтган сайин бу масалага эътибор ортмоқда, қизиқиш яна кучаймоқда. Тадқиқотчилар бу икки образ таҳлили орқали жуда кўплаб чигал масалаларни ҳал қилмоқдалар, мунозара ва баҳслар давом этмоқда.

Қадим тарихимизга одилона ва ҳушёрлик билан муносабатда бўлмоқ лозимдир. Хусусан, Ўрта Осиёнинг антик даврига оид жуда кўплаб тарихий ва қимматли манбаларга эгамиз. Айрим фараз ва ноаниқ манбалардан қочиб, иложи борича далиллар асосида иш кўришга ҳаракат қиламиз. Бугунги ўқувчи тарихнинг айнан ўзини билгиси, тарихий далилларни мушоҳада қилгиси келади.

Ҳозирги кунга келиб, давр талабларига кўра тарихга муносабат ўзгарди. Шу кунгача қораланиб, салбий баҳоланиб келган айрим тарихий шахсларга нисбатан эндиликда ижобий ёндошувлар пайдо бўлди. Шу

¹ *Бертельс Е.Э.* Избр. труды. Навои и Джами. М.: «Восточная литература», 1965, 315-бет.

нуқтаи назардан Александр Македонскийни бутунлай салбий қиёфада таърифлашимиз ҳам нотўғридир. Александр Македонский орқали биз Осиёнинг антик даврини ўрганмоқдамиз. Унинг «Эфемерид» деб номланувчи «Шоҳ журнали»да қадим тарихимиз ёзиб қолдирилган. Унинг сафдошлари Аристовуль, Птолемей, Эвман, Диодот, Каллисфен бебаҳо манбаларни битганлар.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий насрини биз бебаҳо дуру гавҳарлар конига қиёс қилишимиз мумкин. Ҳақиқатан ҳам бу тарихий наср намуналари биз учун бебаҳо ва эъозлидир. Мана шу тарихий насрлар орқали биз антик дунёмизни танидик, антик давримизнинг саҳифасини қайтадан яратдик.

Тўғри, Александр Македонскийнинг шахсини улуглаб бўлмаганидек, таъбир жоиз бўлса, унга нисбатан ҳақорат тошларини отавериш ҳам ноўриндир. Чунки ўша антик замонларда босқинчилик урушлари улугланган, салб юришлар шарафли ёрлиқ ҳисобланган. Шу билан бирга, тарих саҳифаларини ўқиб шундай хулосага келдикки, Александр Македонский характерида шундай бир хислат бор экан: бу ҳам бўлса, у ўз ихтиёри билан таслим бўлган элатларга озор бермаган. Шунинг учун ҳам Александр номига ноўрин ҳақоратлар айтиш муаррих адиб Арриан таъбири билан изоҳлаганда, адолатдан эмас. Чунки у замонларнинг талаби мана шунга тақозо этарди.

«Александрни ҳақорат қилган одам унинг қилган хизматларини инобатга олиб, ўзини у билан солиштириб кўриб, сўнгра гапирмоғи керак. Ўйламай-нетмай уни нотўғри ҳақорат қилган киши ҳаётдан ўз ўрнини томолмаган, аянчли одамдир. Шу сабабли бундай одамлар икки қитъада ном таратган шоҳни қоралаб, ҳақорат қилишади. Мен ўйлайманки, ўша пайтда Александрнинг номи етиб бормаган на бир шаҳар, на бир одам, на бир халқ бўлган. Буни одамларнинг кўрган тушларидан, содир бўладиган воқеаларнинг олдиндан таъбирини айтиб берадиганларнинг фикрлари орқали ҳам билиш мумкин Улар хотирасида Александр улуг сиймо бўлиб қолган. Унинг ишларини эса, уни ҳурмат қилганим учун, ҳақиқат тарафдори бўлганим учун, одамларга ҳақиқатни айтиб бериш учун танқид қилдим»¹.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий асарларидан айрим парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилдик. Қадимги тарихчилар ижодида ҳам айрим чалкашликлар ва географик, этнографик нотўғри талқинлар борлигини эслатишга уриниб кўрдик.

Узоқ тарихга тўхталганда турли хил тахмин ва таваккал фикрлар юритишдан кўра, ҳар бир тарихчи адиб ижодига алоҳида-алоҳида тўхталишга тўғри келди. Бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим.

¹ Арриан. Ўша асар, 236-бет.

Ўлкамизнинг антик ҳаётида бўлиб ўтган айрим воқеаларга ҳар бир адиб алоҳида тўхталиб ўтган. Яъни бир тарихий воқеа бир неча адиб ижодида талқин этилган. Масалан, Клит фожиаси, Александрнинг халқ урф-одатини қабул қилиши ва унинг маҳаллий кийимда юриши, Роксанага уйланиши, Киропиль (Кирополь) шаҳрини қўлга киритиши, Бессни қўлга олиши, Спитаменга қарши курашига ўхшаш жуда кўплаб тарихий воқеаларни бир неча адиблар ижодида учратамиз. Бу воқеаларнинг нечоғли ҳақиқатга яқинлигини билишда уларга қайта-қайта ва алоҳида тўхталишга тўғри келди.

Шуни алоҳида таъкидлашни истардик, антик даврларда яшаган Александр Македонскийни бугунги кунимиз учун, бизнинг замондошларимизга, атом асрида яшаётган кишиларга идеал қилиб кўрсатиш, Александрдай бўлишга ундаш ҳам алолатдан эмас. Ўз даври учун улут бўлган, Александр ўтган замонларда ҳам улугдигича қолган. Бугунги кунда бизнинг замондошимиз Александрдек бўлишни орзу қилмайди, балки унга бағишланган асарларни таажжуб ва ҳайрат билан ўқийди... Бу тарихий мемуар асарлардан тегиншли хулосалар чиқаради, улардан тарихий ва маърифий сабоқ олади.

I БОБ

ҚАДИМГИ ЁДНОМАЛАР

ГЕРОДОТ

Улуғ юнон олими ва тарихчиси Геродот эрамиздан аввалги 484 йилда Кичик Осиёнинг Галикарнос¹ шаҳрида туғилган. Галикарнос шаҳри Кичик Осиё ва грек шаҳарларини бир-бирига боғлайдиган қулай порт шаҳри бўлиб, у ерда савдо-сотиқ ишлари кенг ривожланган эди. Эрамиздан аввалги XI асрда қурилган бу шаҳарга турли мамлакатлардан сайёҳлар, йўловчилар, донишмандлар, шоирлар ва муаррихлар тез-тез ташриф буюриб туришган. Унинг отаси Галикарнос шаҳрининг обрўли ва саводхон кишиларидан бири бўлган. У ўғли Геродотнинг ёшлигида билим олишига алоҳида эътибор билан қарай бошлайди. Геродот болалик чоғларидаёқ атоқли грек сўз санъаткорлари ва улуғ муаррихларининг асарларини қунт билан мутолаа қилади. Айниқса Гомер, Гесиод, Аристей, Архилох, Сапфо, Алкей, Анекреонт, Пиндор ва Эсхил асарларини қизиқиш билан ўқийди.

Геродот грек адабиётини жуда севади. Айниқса тарихий наср намуналари Геродот эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Осиё ва Европадаги бир неча мамлакатлар тарихига ҳам қизиқиш билан қарайди, бу мамлакатларнинг географияси, тарихи ва адабиётини ўрганadi. Машҳур географлардан милетлик Кадм, лампсаклик Харон каби ўз даврининг атоқли олимлари ижодини диққат билан кузатади. Айниқса, милетлик олим Гекатеянинг «Ерни айланиб ўтиш» асари Геродотда катта таассурот қолдиради.

Геродот дунёқарашининг юксалишида тоғаси Паниасид катта роль ўйнайди. Паниасид ўз даврининг таниқли шоирларидан бири эди. У халқ оғзаки ижодига жуда катта қизиқиш билан қарарди. Унинг халқ қаҳрамони Геракл ҳақида тўплаган ҳикоят ва ривоятлари антик даврлардаёқ халқ оғзаки ижодининг ривожига катта таъсир кўрсатади.

Геродот ёшлигидан саёҳат қилишни яхши кўради. Галикарнос порт шаҳри, савдо-сотиқ билан шугулланувчи савдогарлар, йўловчилар шаҳри бўлгани учунми, ўспиринлик йилларидаёқ у яқин атрофдаги

¹ Айрим манбаларда Фурияда туғилган дейилади. Масалан, С. Лурье. Геродот. М.—Л.: Изд. АН. 1947. 10-бет.

мамлакатларга бориб келади. Денгиз шунқорлари ва сайёҳлар тилидан гаройиб саргузаштларни тинглашни жуда-жуда ёқтиради. «Эрон тарихи» китоби Геродот эътиборини айниқса унга тортади. Бу китоб лампеаклик Харон қаламига мансуб бўлиб унда Кир ва Камбис ҳукмронлигига қарам Хинд, Бақтрия, Сўгд ва Кавказ мамлакатлари ҳақида ҳикоя қилинади. Умуман Ахмонийлар давлати, эрамиздан аввалги V асрда Эрон-Юнон урушида эронликлар мағлубиятга учрагандан сўнг, юнон муаррихлари Ахмонийлар давлати тарихига қизиқиш билан қарай бошлайди. Хароннинг «Эрон тарихи» китобида Ахмонийлар давлатига қарам бўлган Осиёдаги кўпгина мамлакатлар ҳақида қимматли маълумотлар бор. Китобда, айниқса Бақтрия ва Сўглиёнада яшовчи элалар, уларнинг жанговарлиги ва қаҳрамонлиги ҳақида ҳикоя қилувчи кўплаб тарихий сюжетлар кенг ўрин эгаллаган.

Геродотнинг она юрти Кария ва унга қўшни Иония ва Эолия зиёлилар шаҳри бўлиб, у қарийб 70 йилга яқин Кир ва Камбис томонидан барпо этилган улкан Ахмонийлар давлати таъсирида бўлади. Иония — Гомер ватанидир. Бу ўлкадан Анакреонт, Аппелеса, Парассия, Фалес, Анаксимандр каби ўз даврининг донишманд файласуфлари етишиб чиққан. Ўзининг табиий гўзаллиги билан машҳур бўлган Ионияга унга қўшни — она шаҳри Галикарносдан Геродот тез-тез таъриф буюриб туради. Ионияликлар ҳам Осиё ва Европа мамлакатлари бўйлаб денгиз саёҳатларига чиқар эдилар. Ҳатто улар Туркия, Шимолий Юнонистон ерлари (аввал Фракия деб аталган) каби узоқ ўлкаларга, Переней ярим ороллари ўшанда Террениа деб аталган гўзал воҳаларга ҳам келиб кетар эдилар. Иониядан Қизил денгиз ва Қора денгиз томонларга денгиз сайёҳлари тинимсиз қатнаб турарди.

Бу саёҳатчилардан ва узоқ йиллар давом этган Эрон-Юнон уруши қатнашчиларидан Геродот Осиё мамлакатлари ҳақида қизиқ ҳикоялар эшиттади.

Эрамиздан аввалги 490 йилда бўлиб ўтган Марафон жангида грекларнинг эронликлар устидан ғалаба қозониши, эронликларнинг катта жангга отланиши, эрамиздан аввалги 480 йилда Саломия оролида бўлиб ўтган қиргин жангга яна грекларнинг ғалаба қилиши, ниҳоят эрамиздан аввалги 479 йилда бўлиб ўтган Самос жанги, эрамиздан илгариги 468 йилда бўлиб ўтган Эвримелонт дарёси (Геродот у пайтда 15 ёшда эди) ёнидаги греклар билан эронийлар ўртасидаги тўқнашувлар Геродот туғилган йилларнинг ниҳоятда оғир, социал, қарама-қаршиликларга бой бир давр бўлганлигини аниқлатади. Қиргин урушлар, жангу жадалларни бошидан кечирган Геродот туғилган ўлка тарихий саргузаштларга бой эди. Бундай тарихий воқеаларни кўп эшитган Геродот кейинчалик ҳақли равишда тарихий ҳикоялар ижодкори бўлиб қолади.

Эронликлар устидан ғалаба қозонилгандан сўнг, грек ҳокимликлари ўртасида ўзаро келишмовчиликлар авжига чиқади. Геродотнинг она шаҳри Галикарнос ҳокими Лигдамидга қарши кўтарилган исёнда Паниасид билан Геродот ҳам иштирок этган эди. Лигдамид исённи куч билан бостиради. Паниасид ўлимга маҳкум этилади. Геродот эса мамлакатдан қувғин қилинади. Шундан сўнг, бўлажак тарихчи Осие мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқишга қарор қилади.

Гўзал Иония шаҳрига келиб денгизчилар билан дўстлашади. Геродот дастлаб Кичик Осиега яқин ўлкаларга саёҳат қилади. Сўнгра Фракия бўйлаб Европа сафарини давом эттириб, Болқон оролларида бўлади. Истр (Дунай) дарёси қирғоқларига келади. Кейин Византия ўлкасига боради. Бу ерларни Доро эрамиздан аввалги 512 йилда скифлар ерига юриш қилишдан аввал босиб олган эди. Доро ҳозирги Истанбул шаҳрига яқин жойда Боспор дарёсининг кучли оқимида скифлар ерига ўтиш учун кўприк қурганди. Геродот бу кўприкдан ўтиб Теар дарёси қирғоқлари бўйлаб ўз саёҳатини давом эттиради. (Бобо эски дарёси Туркия томонда жойлашган, бу дарё Геродотни ўзига мафтун этади. Дарё бўйида яшовчи халқлар Теарнинг шифобахшлигини, ундан одамлар ва отларни даволашда фойдаланишларини айтади).

Юнон-Троя урушидан кейин греклар Қора денгиз бўйларидаги айрим элатларни ўзларига қарам қилиб олган эдилар. Ольвия шаҳри атрофидаги ўлкалар ҳам Қора денгиз атрофида жойлашган эди. Қора денгиз бўйларига жойлашган Очакова шаҳридан шимол томонга то ҳозирги Парутино, Ильинск қишлоқларигача чўзилган 25 километрлик масофа ўша пайтларда Греция кўл остида эди¹.

Ольвия шаҳри скифларга жуда яқин масофада жойлашганди. Ҳатто бу шаҳарда айрим скиф вакиллари ҳам учратиш мумкин эди. Геродот Қора денгиз қирғоқлари бўйлаб сафардалигида Ольвия шаҳри ва уларга яқин жойлашган скифлар ҳақида қизиқарли маълумотларни эшитади. Ундан илгари ҳам скифлар ҳақида талайгина китобларни ўқиб, уларнинг ҳаёт кечириш тарзига қизиқиб қолган эди. Грек тарихчиси Гекатай асарларидан скифлар ҳақида бирмунча маълумотлар олган эди. Қадим замонларда Аристей деган шоир ўзининг «Аримасплар» поэмасида скифлар ҳаётини куйлаган. Улуг сўз санъаткори Гомер ўзининг «Одиссея» поэмасида скифлар юртига қисқача таъриф бериб, «бу эллар ҳамма вақт туман билан қопланган, осмонида қалин булутлар сузарди» (XI кўшиқ, 14—15-мисралар), деб айтган эди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ юнонларнинг эрамиздан илгариги VIII—VII асрларда скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараганлиги, ҳатто скифлар

¹ *Латышев В.В.* Исследование об истории и государственной устройстве г. Ольвии. СПб. 1887. 128-бет.

юртига келиб кетганигидан, Европа ва Осиё мамлакатлари ўртасида иқтисодий-сиёсий алоқа мавжуд бўлганигидан далолат беради. Дарҳақиқат, юнонлар билан трояликлар ўртасидаги қарийб ўн йилдан зиёд давом этган қирғин-барот уруш, эрамиздан аввалги ХШ асрда бўлиб ўтган эди. Грек лашкарлари ҳозирги Туркия ерларига бостириб келади. Ҳатто Қора денгиз бўйларидаги айрим элатларни ҳам ўзларига қарам қилиб олади.

Эрамиздан аввалги VIII асрда яшаб ўтган юнон шоири Гомернинг ижодида Юнон-Троя уруши воқеалари ўзининг кўламдор баъний ифодасини топган. Трояликлар билан скифлар ўртасида ҳам маълум алоқалар мавжуд эди. Гомер поэмаларида скифларнинг бепоён ўлкаларга жойлашганлиги ва уларнинг жуда катта элат эканликлари эҳтирос билан таърифланади.

Гомердан сўнг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараган маърифатли зиёлилардан бири Геродот эди. Геродотнинг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қарашида Гомер ижодининг таъсири бор, албатта. Геродот дунёга келган Галикарнос шаҳри Гомернинг она шаҳри Ионияга қўшни ҳудудда эди. Шунинг учун ҳам Гомер поэмалари Иония атрофидаги шаҳарларда жуда кўп нусхаларда кенг тарқалганди. Галикарносликлар Гомер поэмаларини ўқиниш ўзлари учун шараф деб билганлар. Ҳатто улар учун Гомер поэмаларини ёд олиш одат тусига кирганди.

Геродот Юнон-Троя уруши тафсилотларини баён қилувчи Гомер достонларини («Илиада», «Одиссея») берилиб ўқийди. Шундан сўнг Геродотда Трояга бориш ва узоқ скифлар юртига саёҳат қилиш истаги туғилади.

Геродот Қора денгиз бўйларидаги Понга ярим оролидан ўтиб, Тавракага — ҳозирги Қрим оролларига келади. Ундан сўнг Меодита — Азов денгизи томон юради. Бирмунча вақт бу ерларда бўлиб, Истр дарёси воҳаси бўйлаб саёҳатини давом эттиради. Танаис — Дон дарёси бўйларида скиф қабилалари ҳаёти билан танишади.

Қора денгиз бўйларига яқин жойлашган Истр бўйларида Тир ва Ольвияда яшаётган греклар билан суҳбатлашади. Чунки бу ерлар қадим-қадимдан юнонларга қарам эди. Бу ўлкаларда асосан грек-юнон қабилалари яшарди. Улар скифлар билан ўзаро иқтисодий алоқа қилиб турарди.

Геродот Борисфен — Днепр дарёси бўйларига келади. Шундан сўнг бепоён кенгликлар боғланади. Бу ерларда ўрмон йўқ эди, фақат турлитуман ўт-ўланлар эарди. Борисфеннинг қўйи оқимигина ўрмон билан қопланган эди. Бу ерда у скифлар ҳокими Ариапайтнинг ишонган кишиси Тимидан айрим қизиқарли маълумотларни олади. Геродотнинг таъкидлашича, Борисфен дарёси Истрдан кейинги энг йирик дарёлардан бўлиб, «фойдали нарсаларга жуда бой эди» (Геродот, IV, 13-бет).

Геродот Герр — Самара ва Гиркис — Донецк дарёси бўйларида яшовчи скиф қабилалари ҳаёти билан анча яқиндан танишади. Геродотнинг бу дарёлар бўйида яшовчи скиф қабилалари ҳақида айтган қизиқарли ҳикоялари кишининг диққат-эътиборини беихтиёр ўзига жалб этади. Наҳотки, антик даврларда Волга, Дон, Дунай, Днепр дарёлари бўйларида скифлар яшаган бўлса, деган савол ҳаёлингизга келади. Ахир, скиф қабилалари Ўрта Осиёда, қадимий Сўғдиёна ерларида яшамаганмиди, деб ўйлаб қоласиз.

Қадимда скиф қабилаларининг Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларида яшаганликлари барча олимларнинг эътиборини ўзига торғади. Бу ҳақда жуда кўплаб қизиқарли баҳс ва мунозаралар бўлиб ўтади. Скиф қабилаларининг бу дарёлар бўйларида яшаганлиги илмий жиҳатдан асосланади. Атоқли олим А. Б. Дитмар қадимги скиф қабилалари ҳақида бир қатор йирик тадқиқотлар яратган ва скифларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида ўзининг қимматли фикрларини билдирган. «Скифлар Ўрта Осиёдан тарқалган эди, — деб ёзади А. Б. Дитмар ўзининг «Скифиядан Элефантингача» номли тадқиқотида, — уларнинг (скифларнинг — Б. Ф.) тили шимолий эрон тиллари группасига киради, шунингдек, улар Ўрта Осиёда яшаган сак ва массагет қабилалари билан уруғдош эди. Киммерийлар¹ ўзларига яқин бўлган скиф қабилалари билан яқин иттифоқ бўлиб яшаганлар. Қримнинг тоғли ўлкаларида яшовчи киммерийлар скифларга кирмайди.

Скифлар² леҳқончилик билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалардан бўлиб, асосан чўл кенгликларида (Жануби-Шарқий Европа қисмида), Гипанис дарёсининг қуйи оқимида ҳамда Борисфен дарёси бўйларида истиқомат қилишган».

Мана шу далилнинг ўзи Европанинг анча ичкарасигача чўзилган бепоён ўлкаларда, Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларида ястаниб ётган кенг чўлликларда скифлар яшаганлигини тасдиқлайди. Улар турли сабабларга кўра қадимда Ўрта Осиёдан бу ерларга келиб қолган эди.

Бу ерларда яшовчи скифлар «бугдой, пиёз, саримсоқ ва мош истеъмол қилганлар. Улар бугдойни фақат ўзлари учунгина экиб қолмасдан, балки савдо-сотиқ учун ҳам экардилар»³.

Геродот кейинчалик шоҳлик ҳукмрон бўлган скифлар⁴ ўлкасига келади. Бу скифлар кучли давлатга эга эдилар. Танаис дарёсидан шарқий

¹ Киммерийлар—Қора денгизнинг шимолий қисмида жойлашган ҳозирги Керчен водийси, Қримнинг тоғли ўлкаси.

² Дитмар А. Б. От скифии до Элефантини. Гос. изд-во географической литературы. М.: 1961, 22—23-бетлар.

³ Геродот. История в девяти книгах. Кн. IV, 17, 116-бет.

⁴ Демак, айрим ўлкаларда скифлар ўзларининг шоҳларига эга бўлмаган — Б.Ф.

томон анча узоқда жойланган бу скифларнинг ўз подшоҳлари бўлиб, бошқа скиф қабилалари уларга қарам эди. Подшоҳлик скифлар ўзга скифларни ўзларига қул деб биларди. Геродот скифларнинг урф-одатлари билан яқиндан танишади. Уларнинг асосий юмушлари чорвачиликдан иборат эди. Скифларнинг чорвачилик ишларига Геродот катта қизиқиш билан қарайди. Кўчманчилик жонига теккан скифлар кўчганда қулай бўлсин учун наматдан гилдиракли арава — уй ясаб олган эдилар. Юк ташиш ишларида огдан ташқари моллардан ҳам фойдаланишарди. Уларнинг эшак ва чўчқаси йўқ эди. Бундан ташқари, Геродот скифларнинг ҳарбий ишлари ва қуролири билан ҳам танишади, ўрнади.

Геродот яна Ольвияга қайтиб келади. Маълумки, бу элда асосан греклар яшарди. Бирмунча вақт у Ольвияда бўлгандан сўнг, скифларга қўшни бошқа халқлар ҳаёти ва урф-одатларини ўрганишга киришади. Агафирсовлар — Шарқий Руминия юртига боради. Бу ердаги невров қабилаларининг ҳаётини ўргана бошлайди. Невровлар ўзларини гаройиб одамлар деб ҳисоблардилар. Улар ҳар йили қишда «бўри»га айланарди. Яъни, жунли кийимларни кийиб, ёввойи ҳолда юришга ўрганиб қолишганди. Уларнинг тили эски славян тилларига яқин эди. Қишда асосан улар ўзларига бўри терисидан кийим тикиб олишарди.

Геродот сўнг Андрофа элига боради. Бу элатлар шимол тарафдан скифларга қўшни эди. Уларнинг ёввойиларга хос одатлари бўлиб, ҳеч қанақа қонунга бўйсунмасди. Кўчманчи ҳолда ҳаёт кечирар, кийимлари скифларникига ўхшарди. Ўзларининг махсус сўзлашув тиллари бор эди.

Геродотнинг аниқлашича, скифларнинг шимол томонида яна Меланхленлар қабиласи яшарди. Улар ҳамма вақт қора тусда кийиниб юрарди. Урф-одатлари скифларникига яқин турарди. Бу қабилалар тиллари ҳам невров қабилалари сингари эски славян тиллари группасига кирарди.

Шимол томонда жуда совуқ бўлган кенг ялангликлар жойлашган эди. Танаис дарёси билан Меотиа — Азов денгизи ўртасида сарматлар яшарди. Улар шимол томонга чўзилган ўн беш кунлик кенг ўлкада ёввойи ва экилган дарахтлар ичида яшарди. Улар скифлар тилида гаплашарди, бироқ уларнинг тиллари қадимдан шакланган эди. Сарматларнинг урф-одатлари скифларникига сира ҳам ўхшамасди. Сарматлар (сараматлар) скиф қабилаларига уруғдош бўлишган.

Геродотнинг ёзишича, сарматлардан яна шимол томонга юрилса, қалин ўрмонлар билан ўралган ўлкага чиқиларди. У ерларда будинлар яшарди. Бу халқнинг сочлари малла, кўзлари кўкиш эди. Будинларнинг асосий қисми кўчманчилик билан ҳаёт кечирарди. Овқатларига қарағайнинг уругидан соларди. Уларнинг қадимдан қурилган Гелион — Саратов деб аталмиш шаҳри бўлган. Бу шаҳардаги уйлар ёғочдан тикланган эди.

Будинлар орасида телонлар ҳам яшарди. Улар савдо билан шугулланувчи шаҳардан эдилар. Телонлар, деҳқончилик ва боғдорчилик билан ҳам шугулланарди. Кўпроқ буғдойдан тайёрланган овқатни истеъмол қилишарди.

Будинлардан кейин кенг дашт ерлар бошланарди. Шарқий Сибирь томонда овчилик билан шугулланувчи халқларни тиссагетлар ва эирклар деб аташади. Бу қабилалар Ўрол ва Комега яқин жойларда яшаган. Улар билан скифларнинг маълум алоқаси бўлган. Бироқ, бу ерлар скиф ерларидан ўзининг совуқлиги ва нотекислиги билан ажралиб туради. Тиссагетлар ва эиркларнинг орқа томонидаги баланд тоғлар (Ўрол тоғлари ортидан) орасида аргиппейлар яшарди. Уларнинг юзлари япалоқ, улуг тарихчи ёзишича, соқоллари ўсган бўларди.

Аргиппейлар понтик дарахтининг, ҳосилини истеъмол қилишган. Бу дарахтнинг ҳосилини есангиз данаги ажралади-да, қоп-қора ичимлик ҳосил бўлади. Бу ичимликни асхи деб аташарди. Аргиппейлар бу ичимликни сутга аралаштириб нон ҳам тайёрлашган. Улар скифларга хос кийиниб юрса-да, тиллари уларникидан фарқ қилади.

Аргиппейлар юрти анча таниқли эди. Бу ерга скиф вакиллари ва Оливиядан грек авлодлари ҳам келиб туришади. Аммо улар ўзаро сўзлашувда таржимонлардан фойдаланганлар.

Аргиппейлардан кейин қанақа халқ яшашини ҳеч ким билмайди. У томонлар баланд тоғликлардан иборат бўлган. Аргиппейларнинг фикрига кўра, бу тоғда эчки туёқли одамлар яшар эмиш. Ундан анча узоқдаги халқлар йилда олти ой ухлашармиш. Геродот бу ўринда тундрани назарда тутатган бўлса керак.

Аргиппейлардан шимол томонда бир кўзли аримасплар бор эмиш. Геродот бу афсонага унчалик ишонмаслигини айтади. Улар билан ёнма-ён товуқ тусли, қушларга хос бургут қанотли тилла тақинчоқли грифлар яшаркан. Бу юртлар ниҳоятда бой бўлганмиш. Грек ва скиф савдогарлари бу юртларга келиб тилла харж қилиб олар экан. Бу юртларда олтин кўп бўлган. Бу ўлкаларнинг қаерда жойлашганини олимлар аниқ айтолмаяпти. Ё Ўрол тоғи ёки шимолий Қозогистон. Бу ерда Степнякда олтин кони бўлган, ёйинки Олтой.

Совраматлар ўлкасидан тўртта дарё оқиб ўтган. Танаис (Дон), Оар (Волга), Лик (Ўрол), Сиргис (номаълум дарё). Бу дарёларнинг ҳаммаси Меотида (Азов) денгизига қуйилади. Бу дарёлар соҳилларида асосан скифлар яшашади. Кейинги вақтларда бу юртларнинг ҳокимлари аёл кишилар бўлган.

Меотида денгизидан жануб томонга, Панта бўйларигача чўзилган совраматлар ери 30 кунлик йўл. Панта соҳилларидан колхидага — Кавказ тоғларига ўтиш осонроқ. Бу йўллар сўнгсиз, бироқ хавф-хатар йўқ ҳисоби. Бу ерликлар олтин тумшукли «Арго»да денгиз бўйлаб сузиб юришни

ёқтиришади. Геродот «Арго» билан Пантадан сузиб ўтиб, колхидалар юртига боришга қарор қилади.

«Арго» уч кун, икки кеча деганда милетлар юртининг қишлоқларидан бири Сиконга етиб келади. Сикопнинг табиати мафтункор ва ғаройиб эди. Геродот бу ердан бошқа кемага ўтиради. Бу кема вино, мевасабзавотлар, асал, кема ясайдиган ёғоч ва ёнилги олиб келиш учун кетаётган эди. Кема Панта соҳилларида жойлашган бир қанча шаҳарларда тўхтаб, Галис (Қизил ирмоқ) дарёсига етиб келади. Бу дарё орқали Фермодонт (Рион дарёси яқинидаги бир ирмоқ) дарёсига келади. Шундан сўнг Фасис — Рион дарёсига ўтади. Охири колхидалар ўлкасига етиб келади.

Колхидаларни арабларга, фореларга яқин халқ бўлган деган тахминлар бор. Улар танларининг қора ранглиги, сочларининг жингалаксимонлиги билан бошқа қабиалардан ажралиб туради.

Геродот Самос оролида бирмунча вақт бўлиб, Осиё бўйлаб сафарга жўнайди. Кичик Осиё ва Эрон мамлакатлари томон йўлга тушади. Эрамизгача бўлган VI асрда Кир, Кееркс ва Камбуз томонидан тузилган Ахмонийлар давлати ниҳоятда кучайиб кетган эди. Ахмонийлар давлатига ҳозирги Эрон, Ироқ, Афғонистон, Туркия, Ливан, Сирия, Иордания, Исроил, араб мамлакатларининг бир қисми, Ўрта Осиё, Кавказорти қарарди. Бу ўлкалар территориал жиҳатдан 24 ҳокимликка бўлиниб, ҳар бир ҳокимлик эрамизгача — V асрда улкан Ахмонийлар давлатига қарам бўлган.

Геродот дастлаб Ахмонийлар давлатининг маркази бўлган Суз шаҳрига келади. Эфес ва Сард шаҳарларида бўлади. Кичик Осиёдаги Галис, Месопотамиядаги Эвфрат ва Тигр дарёларидан ўтади. Фракия ўлкаларини кезади. Бу ерда у ўнг қўлига қилич, чап қўлига найза тутган улкан одамлар билан учрашади.

Геродот ўз асарларида Кавказ тоғларини жуда кенг таърифлайди. Айниқса, Каспий денгизи ва унинг соҳилларини, бу соҳилда яшовчи элатлар ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар беради. Аракс дарёси Каспий денгизига келиб қўшилади, дейди тарихчи. Эсхил ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида Кавказ тоғлари ва Каспий денгизи ҳақида сўз юритади, бу ерларни «гекатей милет» деб атайди.

Геродотнинг фикрича, Каспий бўйларида кўчманчи массагетлар яшайди. Массагетлар балиқ гўшти, парранда ва сутли таомларни истеъмол қилишади. Бу ернинг халқлари жуда жангари бўлишган. Айтишларича, Эрон шоҳи Кир ҳам уларни ўзига бўйсундира олмаган.

Геродот Месопотамия ва Вавилония ўлкаларининг табиатига ҳам кенг тўхталади. Бу жойлар Орол денгизига яқин бўлиб, айрим тадқиқотчилар бу ўлкаларга Геродот келмаган дейишса, бошқалар келган дейишади.

Геродот Ўрта Осиё ҳақида тарихий жиҳатдан жуда муҳим маълумотлар келтиради. Бу ерда бир неча ҳокимликлар мавжудлигини, уларнинг ҳаммаси улкан Эрон давлатига қарам эканлигини гаькидлайди. Бу ҳокимликларни аниқ номи билан атайди. Жумладан, Бақтрия, Гиркания, Каспий, сўгдлар, сақлар, хорасмийлар ва арийлар. Бу ўринда изоҳ талаб номлардан арийлар Афғонистоннинг ғарбий қисмига жойлашган элатлардир. Бақтриянинг пойтахти ўша вақтда Балх шаҳри бўлган Каспий ҳокимлигига Туркманистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган қабилалар кирган. Хорасмийлар-хоразмликлар, сўгдлар Политимет (Зарафинон) бўйларида, сақлар Тяньшань тоғининг ғарбий этакларида жойланган эдилар.

Бу халқлар шарқдан то Каспий денгизигача бўлган ҳудудга тарқалган.

Гиркания билан Хорасм ўлкаси ўртасидан Арес дарёси ўтади. Бу дарёдан узун-узун каналлар қазилиб, суғориш шохобчаларидан деҳқончиликда унумли фойдаланадилар.

Шундан сўнг Геродот Ҳиндистон ўлкасида саёҳатни давом эттиради. Панжобга боради. Бу ерга бостириб келган Доро ҳақида қимматли маълумотлар тўплайди.

Геродот асарида Ҳиндистоннинг гўзал табиати ўзининг ажойиб тасвирини топган. Геродот кейинги асарларида Ливия, Миср ўлкаларини ҳам кенг тасвирлайди. Айниқса, Нил дарёси бўйида яшовчи элатлар, Қуш, Эфиопия мамлакатининг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтиради.

Шундан сўнг улкан Эллин давлатига қарам бўлган яна бир қанча катта-катта ўлкаларда бўлади. Хиос, Теос, Фокея, Класомен, Родос, Книд, Милет, Фаселид, Галикарнос каби гўзал шаҳарлар ва у ердаги тарихий воқеаларни тасвирлайди.

Геродот тўққиз кун кемада денгизлар оша сузиб Нил дарёси қирғоқларига жойлашган Фива шаҳрига етиб келади. Мисрликлар бу шаҳарни Ане деб аташган.

Гомер ўзининг «Илиада» дostonида Фива шаҳрининг таърифини келтирар экан, бу шаҳарнинг етти дарвозаси-бор эканлигини, унинг ниҳоятда мухташам ва гўзаллигини қайд этади. Нил дарёсининг Ўрта оқимида жойлашган бу шаҳар қадимда Мисрнинг пойтахти бўлган. Осиёликлар бу шаҳарни Мисрдаги юз дарвозали шаҳар деб аташади.

Фива шаҳри қулай географик шароитда жойлашган. Қадимдан савдо-сотик ва ҳарбий юришлар шаҳри бўлган. Қизил денгизга чиқиш ва бу денгиз бўйлаб турли томонларга сафар қилиш мумкин эди. Қадимги даврларда халқ оғзаки ижодида, ҳатто эрамиздан илгариги XIII—XII асрларда Фива шаҳри ҳақида жуда кўплаб «Цикл дostonлар» яратилган. Бу дostonларнинг айрим нусхалари ҳозиргача сақланган. Мазкур аънааларни сўз санъаткори Гомер ҳам ижодий давом эттиради.

Геродотнинг адабий мероси жуда бой. Бу адабий меросни кичик новеллалар ёки ҳикоялар тўплами деб ҳам аташимиз мумкин. Биз Геродотни тарихчи сифатида таниймиз, ҳолос. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, гўзал бадий тасвирларни ҳам кузатамиз.

«СКИФЛАР»

Геродот тарихнинг шунчаки хабарчиси эмас, балки тарихни жонлангириб кўрсатувчи етук ижодкордир. Унинг скифлар ҳақидаги асарлари ниҳоятда бебаҳо ва қадрли. Айниқса, скифларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари, уларнинг урф-одатлари ва удумлари ҳақидаги бадий лавҳалар шундай жонли ва ҳаётӣ тарзда ифодаланганки, уларни ўқиган ўқувчи ҳаяжонга тушади.

Геродотнинг «Скифлар» асари жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Бу асар жуда кўплаб тилларга таржима қилинган. Скифларни биринчи бўлиб жаҳонга танитган ҳам Геродотдир. XVII—XVIII асрлардаёқ рус императорлари Геродотнинг «Скифлар» асарини жуда катта қизиқиш билан ўқишган ва жуда кўп нусхаларда таржима қилишга буйруқ беришган. Натижада, асар бир неча марта таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилади¹. Скифлар ҳақида Геродотдан илгари юнон адиблари Гомер, Эсхил ҳам ёзганлар. Лекин скифларнинг ҳақиқий ва биринчи тарғиботчиси Геродот эди.

Геродотнинг «Скифлар» асарининг бадий услуби, ундаги ҳикояларнинг характерли хусусиятлари ҳақида бир қанча илмий талқиқот ишлари юзага келди. Бу илмий-талқиқотлар ичида, айниқса, И.Я. Тимошенконинг «Геродот ва унинг асари»², Витольд Клингернинг «Ҳикоячилик мотивлари»³ асарлари, шунингдек, «Шарқ халқларининг тарихий ҳикоялари»⁴ каби жуда катта аҳамиятга эга бўлган ижод дурдоналари юзага келди. Бу асарлар билан чуқур танишсак, Геродотнинг бадий сўз санъаткори эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Энг характерли томони шундаки, Геродот ўз кўзи билан кўрган ва эшитган воқеаларни қаламга олади, ёлгон-яшиқ, сохта маълумотлар билан иш кўрмайди. Тарихий ҳақиқатни аниқ ва реал тасвирлашга ҳаракат қилади. Шунингдек, Геродот ижодида мифологик характеридаги ҳикоялар ҳам берилган.

Геродот жуда катта билим ва чуқур прода ҳамда магонат эгаси бўлган. У жуда кўплаб элар-элатларни, бир талай мамлакатларни пиёда кезган.

¹ *Геродот*. Скифия. С. Петербург: 1883; *Геродот*. Скифия. Одесса: 1842, *Словарь Геродоту Скифия*, Киев: 1876; *Геродот*. Восточные народы. М.: 1887.

- *Тимошенко И.Я.* Геродот и его сочинение. Полтова: 1899.

Клигер В. Сказочные мотивы Геродота. Киев: 1903.

² Геродот и исторические рассказы восточных народов. М.: 1887.

Ўзи кўрган-билган воқеаларни қаламга олган. Ҳамма вақт одамлар орасида бўлган, қаерга бормасин, инсонларнинг қалбига йўл топган. Эллар ва элатларнинг ҳаётига кириб борган. Улар билан яқиндан танишган. Узоқ-узоқ қабилалар билан ҳам дуслашган. Бегона одамларни ҳам ўзининг самимийлиги ва дилкашлиги билан ром этган. Ўзининг зийраклиги билан бир қабиланинг урф-одатларини, ўзига хос яшаш шароитини иккинчи қабиланикидан фарқлай олган. Эринмасдан олам кезган. Жаҳонгашта адиб бутун умрини ижодга бахшида этган. Кўп қарама-қаршилиқларга, қийинчиликларга, азобларга дуч келган. Бироқ, қўлидан қаламини туширмаган. Таҳликага ва умидсизликларга берилмаган. У инсоният учун хайрли иш қилаётганини чуқур ҳис этади.

Геродот қатта ишга қўл уради. Фақат скифларнинг эмас, Европа ва Осиёдаги ҳатто Африкадаги кўпгина қабилаларнинг ҳаётига оид маълумотларни бадиий аке эттиради. Геродотни биз энг аввало тарихчи сифатида эмас, бадиий ижодкор сифатида таниймиз. Аммо унинг ижодидаги гўзал бадиий тасвир воситалари ҳали етарлича тадқиқ қилинганча йўқ. Геродот энциклопедист олим ҳам эди. Унинг ижоди тарих, этнография, география, жамиятшунослик ва фалсафа фанлари учун ҳам зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Геродот ижоди «Тўққиз китоб тарихи» деб номланувчи катта илмий-бадиий хазинани ташкил этиб, бу китобларнинг ҳар қайсиси юзлаб ҳикояларни ўз ичига олган.

Геродот ҳикояларида скифларнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил ривоятлар битилган. Жумладан, тўртинчи китоб тўлалигича скифлар ҳаётига бағишлангандир. Бу китобнинг бешинчи ҳикоятида айтилишича, скифлар билан гўё юнон маъбуд ва маъбудалари ўртасида яқин қариндошлик алоқалари бўлганлиги, греклар муқаддас билган маъбудлар маъбуди Зевс гўёки скифлар учун ҳам маъбуд бўлган эмиш. Гўё скифлар ҳам Зевсни ўз маъбуди сифатида қабул этган. Бу фикр шуни кўрсатадики, антик даврларда кўпгина халқларнинг қисмати бир-бирига жуда ўхшаш ва уйғун бўлган. Фақат халқлар қисматигина эмас, балки уларнинг орзу-ўйлари, кураш ва ингилишлари ҳам бир-бирига жуда яқинлашган.

Скифлар ўз келиб чиқишлари ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Айтишларича, ҳаммаёқ дастлаб яп-яланғоч чўл бўлган. Бу чўлда Таргитой деган бир одам пайдо бўлган. Таргитой Зеве билан дарё қизи Борисфенесадан тугилади.

Таргитойдан уч ўғил пайдо бўлади: Лилоқсай, Арпақсай ва энг кичиги Қолоқсай. Бу ўғиллар ҳаётлигида, кунлардан бир кун осмондан олтин нарсалар ёғилади. Булар қуйидагилар: омон, арқон, болта ва товоқ. Бу олтин нарсаларга катта ўғил яқинлашганда, улар ўзларидан шундай нур таратиб ярқирайдики, орқага чекинишга мажбур бўлади. Ўртанча ўғил яқинлашганда ҳам шундай ҳодиса юз беради. Энг кичик ўғил

яқинлашганда бу олтин буюмлар ўзидан ярқироқ нур таратишдан тўхтайдди. Натижада, у бу олтинларни олиб, уйига равона бўлади. Шундан сўнг катта ўғил Липоқсай кичик укаси Қолоқсайга шоҳликни инъом этади¹.

Ҳикоя қилишларича, Липоқсайдан тарқалган скифларни «Авхатовлар» деб аташган. Ўртанча ўғил Арпақсайдан тарқалган скифларни «Катпарам» ва «Траспиямлар» дейишган. Кичик ўғил, шоҳ Қолоқсайдан тарқалган скифларни «Паралатамлар» деб номлаганлар. Скифлар шоҳи уларни Сколотлар деб аташган. Скифлар эса уларни эллинлар деб аташган. «Бу воқеа Доронинг скифлар ерига ҳужумидан минг йиллар илгари бўлиб ўтган эди»².

Панта вилоятида яшаган греклар ҳам скифлар ҳақида турли хил ҳикоятлар битанлар. Греклар ўзларини скифлар билан қон-қариндош деб билади. Чунки Панта вилоятидаги Оливия ўлкасига скиф вакиллари келиб туришди.

Геродотнинг Панта юртидаги эллинлар тилидан эшитган ҳикоялари ўқувчининг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Ҳикоя қилинишича, Геракл Геллион буқаларини ҳайдаб, уша замонларда кимсасиз юрт бўлган, кейинчалик скифлар эгаллаган жойларга келиб қолади. Геракл совуқдан ўзини сақлаш учун йўлбарс терисини ёпишиб олган эди. Кунлардан бир кун и у қаттиқ уйқуга кетганида, оти гойибона йўқолиб қолади.

Геракл (юнонларнинг афеонавий паҳлавони) отини қидириб кўп элларга боради. Сўнгра Галеей деган жойга келади. Бу ерда у одамсифат Илон қизга йўлиқади. Илон қизнинг юқори қисми аёл зотига ўхшаса, қуйи қисми илонга ўхшайди. Таажжубга тушган Геракл ундан «Бегона отга кўзинг тушмадим?» деб сўрайди. Илон қиз Геракл агар ўзи билан қовушса, отини беражагини айтади.

Чорасиз қолган Геракл Илон қизнинг бу таклифига рози бўлади.

Бироқ Илон қиз отни тезда қайтариб бермайди. У Геракл билан яна тан маҳрамликни давом эттиришни хоҳлайди. Геракл ундан отни қайтариб олиб, тезроқ ўз юртига кетиш учун, қизнинг ҳамма шартларини бажаришга рози бўлади.

Ниҳоят, қиз Гераклга отни қайтариб берар экан, шундай дейди: «Сенинг отинг биз томонга келганда, мен уни эҳтиёт қилиб яшириб қўйгандим. Эвазига сен мени мукофотладинг. Энди мен сендан уч ўғил тугаман. Айт-чи, улар улгайгандан сўнг нима қилиши керак? Илон қизнинг саволига Геракл шундай жавоб беради: «Сен ўғилларингга шундай шарт қўясан, улардан қайси бириси бу ёйни мен каби куч

¹ *Геродот*. История в девяти книгах. Книга четвертая. В 2-х томах, том I. М.: 1985, 299-бет. Бундан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинди.

² *Геродот*. История в девяти книгах. Книга четвертая, 299-бет.

билан торта олса, унга менинг қайишим билан ўз ерингни берасан. Қолган иккисини бу ерлардан ҳайдаб юборасан». Шундай қилиб, Геракл ўзининг ёйи билан олтин товоқсимон тўқали қайишини Илон қизга қолдиради.

Кунлардан бир куни Илон қиз учта ўғил туғади. Улардан бирига Агофирс деб ном қўяди, иккинчисини Гелон деб атайди. Учинчиси, энг кейин туғилганини Скиф дейди. Уч ўғилдан иккитаси, яъни Агофирс ва Гелон отаси Геракл қўйган шартни бажара олмагани учун, Илон қиз уларни мамлакатдан қувиб юборади. Энг кейин туғилган кичик ўғил Скиф отаси Геракл шартларини бажаргани учун, Илов қиз унга товоқсимон олтин тўқали қайиш билан бепоён ерларни беради. Шундан буён скифлар бу элларда пайдо бўладилар»¹.

Бу ҳикояларнинг мазмунига диққат билан эътибор берсак, Геродот скифларга бир қадар хайрихоҳлик билан қараганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ўз навбатида, ольвиялик греклар билан скиф қабилалари ўртасидаги муносабатнинг ижобий бўлганлигидан ҳам далолат беради. Албатта, бу афсоналардаги воқеаларга фантастик бўёқлар билан жило берилган. Шундай бўлса-да, бу афсоналарнинг гоёвий руҳи халқлар дилидаги тилка ва орзуларга ҳамоҳанглир.

Геродотнинг шоир Аристей ҳақидаги ҳикоялари ҳам гоёт қизиқарлидир. Ҳикоя қилинишича, ёшлик йиллари Проконнесда ўтган Аристей ниҳоятда талантли шоир бўлиб, у скифлар ҳақида ажойиб поэма ёзган. Канстробия ўғли Аристей хоҳишига биноан Исседонлар юртига келиб қолади. Аристей Исседонлар юртида бирмунча вақт бўлиб, аримасплар билан танишади. Бир кўзли одамлар ва олтин қўриқловчи одамсифат қушлар ҳақида ҳикоя қилади. Денгиз бўйида яшовчи гипербаривлар ҳақида тўхталади. Скифларга ўз ерларини ташлаб кетган киммерийлар ҳақида ҳам Аристей поэмасида қизиқ эпизодлар бор эди.

Аристейнинг бу ўлкалардаги скифлар ҳақидаги ҳикоялари Геродотни ҳаяжонга солади.

Аристей ҳақида проконнесликлар Геродотга қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилиб беради. Бу ҳикоялардан бирида айтилишича, Аристей Проконнес шахрининг мўтабабар кишиларидан бири бўлган. Кунлардан бир куни у тегирмонга боради-да, ўша ерда ўлиб қолади. Бу фожиадан хабар топган тегирмончи тегирмонни ёпади-да, марҳумнинг қариндош-уруғларига хабар бериш учун кетади. Бутун шаҳар аҳли мотам тутиб, Аристей номига дуолар ўқиб, худога илтижо қилади. Бу воқеа устига қандайдир бир шаҳардан йўловчи келиб қоладида, Аристейнинг тирик эканлигини, йўлда у билан ҳамроҳ бўлганлигини айтади. Шунда бутун Проконнес шахрининг аҳли ва маросимга ҳозирлик кўраётган қариндош-

¹ *Геродот*. История в девяти книгах. Книга четвертая, 301—302-бетлар.

уруғлари тегиримон томон чопадилар. Бу ердан Аристейнинг на тирик, на ўлик жасади топилади. Шундан сўнг, Аристейни кўп йиллар қидириб, ҳеч қаердан топишолмайди. Орадан етти йил ўтгандан сўнг, Аристей пайдо бўлиб, Проконнесда ижolini давом эттиради.

Бу ерда у «Аримаснома» поэмасини ёзиб қолдиради-да, иккинчи марта ғойиб бўлади.

Геродот ижодила шоир Аристейнинг кейинги ҳаёти ҳақида гаройиб саргузаштлар берилади. Унда ҳикоя қилинишича, Аристей иккинчи марта пинҳона ғойиб бўлгандан сўнг, орадан икки юз қирқ йил ўтгач, у Италиянинг Метапонт деган жойида пайдо бўлади. Аристей метапонтликларга башорат қилиб, Аполлон шарафига ибодатхона қуриб, қурбонликлар қилишини айтади ва бу ибодатхонага проконнеслик Аристей номини ёзиб қўйишни буюради. Шундай қилиб, метапонтликлар Аристейни ўз шоиримиз деб фахрланадилар. Шундай ажойиб қуларнинг бирида, Аристей қарга бўлиб осмонга учиб кетади. Таажжубга тушган метапонтликлар бу воқеанинг сирини билиш учун ўз вакилларини Дельфа ибодатхонасига юборадилар. Ибодатхона коҳини Пифини метапонт халқининг вакилларига, бу воқеа худонинг изми билан бўлганлигини башорат қилади¹.

Геродот ҳикоясида қайд этилишича, «Аристей шарафига қурилган Аполлон ибодатхонаси бор. Унинг атрофига энг гузал ва хушбўй дафна дарахти утқазилган. Юнонлар бу дарахтни гоёят қадрлаган. Дафна дарахти, галаба ёки шуҳрат тожи деган рамзий маънога эга. Дафна япроғи ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, бўйнига осиб юришган. Қувончли кунларда, катта галаба, ютуқларга эришган кунлари шундай қилишган. Бу ерда одамлар мудом гавжум бўлади. Улар Аристейдан миннатдордирлар»².

Бу ҳикояларнинг кўпчилигида греклар билан скифларнинг эътиқодлари бир хил эканлиги ифодаланади. Қадим-қадим замонларда, кўнгина халқлар деярли бир хил нарсага сизинганлар, уни муқаддас билганлар. Масалан, қуёш, олов, осмон ва ҳоказо. Бундан ташқари, табиат гўзалликларининг рамзий маъбудалари ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Олов маъбуди Гефест, Қуёш маъбуди Гелиос, гўзаллик маъбудаси Афродита ва ҳоказо. Геродотнинг ҳикояларида бундан ташқари Геракл, Аполлон, Гера каби паҳлавонлар, маъбуд ва маъбудалар номи ҳам бўлганки, улар скифларнинг ҳам маъбудаларига айланган.

Греклар маъбуд ва маъбудаларни фақат ўзларинингина эмас, ер юзидаги барча мавжудоғлар — инсонлар учун ҳам муқаддас билган.

Геродот ҳикояларининг айримлари ўзига хос илмий характер касб этади. Тўртинчи китобнинг 36—37-ҳикоятларида шундай фикрларни

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 303-бет.

² Геродот. Уша асар, 313-бет.

ўқиймиз. Геродотнинг таъкидлашича, Ер худди циркуль билан чизиб қўйгандек айлана шаклида. Унда Осиё ўзининг кенглиги жиҳатидан Европага тенг туради.

Ернинг айлана шаклда эканлигини изоҳлаган Геродот ўз даврининг донишманли бўлганлигидан далолат беради. Ўша даврларда инсонлар Ер теп-текис шаклда бўлса керак, деб тасаввур қилганлар. Ҳатто юнонлар қуёш чиқадиغان томон — Осиё тарафда бир сир бор, деб ўйлаганлар. Юнонлар Хитойгача борган, аммо ернинг «охирги нуқтаси»га етолмаган. Қуёш эса тобора узоқлашиб кетаверган. Сўнгра бу сир худонинг каромати бўлса керак, деб ўйлаганлар. Осиёликлар ҳам ўз навбатида Қуёш ботиш томонда бир муъжиза бўлса керак, деб тахмин қилганлар.

Иигирма тўққизинчи ҳикоятда ёзилишича, иссиқ ўлкаларда молларнинг шохи тез ўсади. Совуқ ўлкаларда эса жуда секин ёки умуман шох ўсиб чиқмаслиги мумкин.

Шундай қилиб, Геродотнинг ижодий мероси тўққиз китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб юз эллик ва ундан зиёд ҳикоятларни ўз ичига мужассам этган. Талқиқотчилар ва таржимонлар бу ҳикоятларни бобларга бўлишган. Геродотнинг таъкидлашича, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос алоҳида ҳикоятлардир.

Геродот скифлар таомига ҳам қизиқиш билан қарайди. Олтмиш биринчи ҳикояда бу ҳақда шундай дейилади: «Жонлиқнинг гўштини суягидан ажратадила, қозонга солади. Суягни ўчоққа қалаб ёқади ва шу билан қозонни қайнатиб, гўштни пиширишади.

Мабодо қозон тополмаса, гўштни жонлиқнинг қорнига солади-да, сув қуяди. Тагига суяк қалаб ёқади. Суяк жуда яхши ёнади. Суякдан тозаланган гўшт тез пишади. Таом тайёр бўлгач қассоб бир бўлак гўштни ва пиширилган қоринни худо йўлига бағишлайди. Уй ҳайвонларининг ҳаммасини ҳам қурбонлик қилавериш мумкин, айниқса отни қурбонлик қилиш алоҳида буюрилган.

Худога ишонувчи скифларининг ҳаммасида ҳам шундай қурбонлик қилиш одати бор. Айниқса, Арей шарафига қурбонлик қилиш алоҳида одатга айланган. Ҳар бир скиф шоҳлиги Арей шарафига алоҳида чироқ ёқади. Узунлиги 3 стадий келадиган узун ходаларни қалаб, унча баланд бўлмаган қўрғон ясади. Бу қўрғоннинг тепасини тўрт бурчакли майдон қилади. Қўрғоннинг уч томони тўғри тушган бўлиб, тўртинчи томони ясси ҳолда ясаллади. Қўрғон нобоп об-ҳавода бузилиб кетмаслиги учун ясси ҳолда ясаллади. Қўрғон об-ҳаводан бузилиб кетмаслиги учун ҳар йили юз эллик арава хода келтирилиб, уни қайталан мустаҳкамлайди. Қўрғоннинг тепасига буюк Арей сиймоси ва унинг темирдан ясалган қиличини қуяди. Бу қиличга скифлар ҳар йили сиғиниб, шоҳдор моллар ва отларни қурбон қиладилар. Бундан ташқари, асир олинган қулларни қатор қилиб қўшиб санайдилар, уларнинг юзичисини мол каби сўйиб,

уларнинг қонини Арей сиймосига қўйилган темир қилич устидан қўядилар. Сўнгра қурбон қилинган одамнинг ўнг елкасини қўли билан бирга кесиб олиб, осмонга отадилар. Қул қаерга бориб тушса, уна ерда қолади. Қурбон қилинган одамнинг жасади алоҳида ётади...»¹. «Улар чўққани қурбонлик қилмайдилар ва умуман чўққа сақламайдилар»².

Геродот скифларнинг ҳарбий одатига доир ҳам гаройиб воқеаларни ҳикоя қилади. «Скифлар биринчи ўлжаси бўлган душманнинг қонини ичадилар. Сўнгра жангга ўлдирган душманларнинг ҳаммасининг калласини кесиб олиб, шох ҳузурига олиб келадилар ва эвазига шохдан мукофот олади. Аке ҳолда мукофотдан маҳрум бўладилар. Душманнинг бошидаги терисини шундай ажратади: бошининг тепасини кулоғи олдида айлана шаклида кесади. Сўнгра тери қисминни ажратиб олади. Тери юмшоқ ҳолда пишганча қўлда ийланиб, отнинг бошидаги тўғасига илби қўяди. Скиф отда юрганда уни кўриб мағрурланади.

Душман калласининг терисидан кўнчилик отларига юган, жабдуқ қилиб олишган. Агар бундай терилар кўпайиб кетса ўзлари учун қишлоқ кийим қилиб, кийиб оладилар. Кўпинча ўлжа олинган душманнинг ўнг қўлининг терисини ичириб олиб, ёй ва унинг ўқларини солиб қўядиган қан ясаб оладилар. Ҳақиқатан ҳам одам териси жуда қалин, ярқироқ ва чидамли бўлади. Кўпинча душман терисини бутунлай ичириб олиб: таёққа кийдирадилар, ўзлари билан бирга отда олиб юрадилар»³.

Геродот тўртинчи китобининг олтинчи бешинчи ҳикоясида шундай дейилади: «Айрим скифлар ашақий душманларнинг калласига бошқача муносабатда бўладилар. Улар калланинг юқори қосасини қошдан настроқдан ажратадилар-да, унинг ички қисминни тозалайдилар. Агар скиф камбағал бўлса, ундан коса ўрнида фойдаланадилар. Агар скиф бадавлат бўлса, косасемон калланинг ички қисминни яхшилаб тозалайдилар-да, унинг ичнини олтин билан қоплайди ва идиш ўрнида фойдаланади.

Скиф ўз раъйига қарши чиққан тутилганларига ва ҳатто оғир жиноят қилган қабиладолларига ҳам шундай муносабатда бўлади. Меҳмон келганда, мана шу бошнинг юқори қисмидан ясалган косасемон идишида таом сузиб берадилар».

Геродотнинг кейинги ҳикояларида ҳам қизиқ воқеалар баёнига дуч келамиз. Бир ҳикояда шундай ривоят қилинади. Бошлиқ ҳар йили вино тайёрлайди. Душманни ўлдирган скифлар бу винодан бир косадан ичади, скифлардан айримлари жасорат кўрсатмаган бўлса, даврадан четроқда ўтиради. Улар учун бундай муносабат оғир жазо эди. Агар даврадаги

¹ Геродот. История в девяти книгах. Кн. четвертая. 224-бет.

² Уша китоб, 225-бет.

³ Уша китоб, 325-бет.

скифлар орасида жуда кўн душман ўлдирганлари бўлса, бундайлар икки коса винони бирдан ичадилар.

Геродот антик дунёдаги бошқа ижодкорлардан шу билан фарқ қиладики, у филоли адиб эди. Ўз ҳаётини, таҳликага қўйиб бўлса-да, ижод дардида узоқ юртларни кезди. Жаҳонгаشا адиб не-не хавф-хатарларга дуч келмади бу сафарларида. У аввал ўз кўзи билан куриб, қулоғи билан эшитгач, кейин ижод қиларди. Ҳар қандай фараз ва тахминлар унинг учун бегона эди. У минглаб қабила ва элатларда бўлади. Юзлаб дарёларни кечиб ўтади. Баланд тоғлардан ошади. Ўша пайтда ҳеч бир ижодкорнинг қадами етмаган узоқ ўлкаларни кезади. Ҳали қўл урилмаган мавзуларни биринчи бўлиб ёригади. Шунинг учун ҳам Геродот номи тарихимизда алоҳида аҳамият касб этади. Жаҳон адабиётида мўътабар ўрин олган Геродот номини биз ўрта осиеликлар ҳам жуда қадрлаймиз. Негаки, бу улуг зот тарихчилардан биринчи бўлиб бизни бобокалонларимиз ҳаёти билан таништиради.

Геродот бир қанча Осие мамлакатларида бўлиб, сўнгра истиқомат қилиш ниятида Афина давлатининг қўл остидаги Фурия шаҳрига келади. Италиянинг жанубига жойлашган Фурия шаҳри ўз гўзаллиги жиҳатидан дунёда тенгсиз эди. Геродот бирмунча муддат Фурия шаҳрида яшаб, эрамиздан аввалги 430 йилда унга ерда вафот этади.

КВИНТ КУРЦИЙ РУФ

Квинт Курций Руф эрамизнинг олтинчи йилида Рим императорлигига қарашли Тира шаҳрида туғилди. Унча катта бўлмаган бу шаҳарнинг табиати ниҳоятда гўзал эди. Курций Руфлар хонадони унча бадавлат бўлмаса ҳам ўзига яраша тўқ эди. Бўлгуси ёзувчининг ёшлигидан билимга чанқоқлигини сезган хонадон эгалари уни латин мактабига ўқишга беришади. Саводи чиққандан сўнг у латин тилида ёзилган асарларни ихлос билан ўқий бошлайди. Бироқ бу вақтда латин тилида ёзилган бадний асарлар барчага бирдек етишмасди. Кўнгина юнон адабиёти намуналарини латин тилида ўқиб қониқмагандан кейин у грек тилини ўрганишга зўр бериб интилади. 22--23 ёшида Афина сафарига жўнайди. Афинанинг қадимий адабиёт, маданият ёлгорликларига қизиқиш билан қарайди. Афина сафари саёҳат шинавандасининг дунёқарошига жуда катта таъсир кўрсатади.

Курций Руф Афинадан тўғри Грецияга қўшни бўлган Шарқ мамлакатларига йўл олади.

У қарда бўлмасди, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини йиғиб юради. У Александр Македонский ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоят ва ривоятлар энигади. Шундан сўнг у Александр Македонскийнинг тарихига жуда қизиқиб қолади. Афинага қайтиб келиб Александр Македонскийнинг

ҳаётига оид манбаларни туплай бошлайди. Айниқса, Александрия шаҳри Курций Руфла қатта таассурот қолдиради. Александрнинг Осиё мамлакаatlари бўйлаб юриши ёзиб борилган махусе «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерида» билан танишади. Александр билан ҳарбий юришига отланган, шоҳнинг энг яқин кишилари бўлган Птолемей ва Аристобулнинг «қундалик»ларини синчиклаб ўқийди.

Бундан ташқари, Курций Руф Александр ҳақида ёзилган тарихий асарлар билан ҳам диққат билан танишиб чиқади. Айниқса, Клитарх ва Магасфен романларини қайта-қайта муталаа қилади. Чунки бу адиблар Александрнинг замондошлари эди. Клитарх ва Магасфен баён қилган Шарқ мамлакатларига оид воқеаларнинг тафсилотлари билан яқиндан танишади.

Курций Руф эрамининг 30-йиллари охиrlарига Римга қайтиб келади. Римдаги адабий гуруҳлар билан алоқа боғлайди. Нотиқлик санъатига оид асарлар ёза бошлайди. Унинг бу асарлари ўша даврдаги адабий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига тортган эди. Бироқ Курций Руфнинг ўз олдига қўйган мақсадни бутунлай бошқа нарса эди. У «Александр Македонскийнинг тарихи» номли романини ниҳоясига етказиш учун тинимсиз ижод билан машҳур бўлади.

Бунинг учун у узок йиллар зарур манбалар йиғишига киришади. Ўрта Осиёнинг тарихига оид маълумотларни ўрганиш Курций Руф учун бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Узок ва бегона ўлкаларнинг тарихини ёзиш ёзувчини анча йиллар ўйлантириб юради. Ўрта Осиё ва Ҳиндистон тафсилотлари ёзувчини таъвишига солади. Муҳими шундаки, Курций Руф келажак авлод олдига жавобгар бўлиб қолишидан чўчийди. Шунинг учун ҳам тарихий далилларга жуда ҳушёрлик билан муносабатда бўлади. Тарихий воқеалар баёнининг аниқ булишига интилади.

Ҳатто Александр билан ёнма-ён юриб, жангларда бевосита қатнашган, воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Птолемейнинг «Қундалик»ларига ҳам бир қадар шубҳа билан қарайди. У бу ҳақда тўхтатиб, «Птолемей ўз «қундалиги»да Александрни ҳаддан зиёд мақтаб юборган» деган, фикрни айтади. Курций Руфнинг тарихий манбаларга бундай синчковлик билан қараганлигининг сабаби, ёзувчи тарихий асар ёзинининг ўта масъулиятли бир инг эканлигининг чуқур ҳис этганлигидан далолат беради. Тарихий асар ёзинининг нақадар мураккаб эканлигини Курций Руф тушуниб етган, албатта. Айниқса, Александр Македонский ҳақида асар ёзиш ёзувчидан тинимсиз изланиш ва оғир меҳнатни талаб этади. Ёзувчи фақатгина тарихий далилларга, тарихий асарларга ёки «Қуядалик»ларга таянибгина қолмасдан, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон сафарида бўлган кўпгина сайёҳлар билан ҳам суҳбатлашади. Александр Македонскийнинг Осиё мамлакатларига қилган ҳарбий юришидан аввал ҳам, кейин ҳам Ўрта Осиёга жуда кўплаб Греция ва Рим сайёҳлари келарди.

Иккинчи томондан, римликлар Александр Македонскийнинг ҳаётига жуда қизиқиш билан қарашарди. Ҳар бир римлик саркарда ўзини Александр Македонскийга қиёс қиларди, ҳатто унинг тарихига ҳавас билан қарарди.

Эраминг 40-йилларида Римда императорлик қилган Клавдий Александр Македонскийга ниҳоятда ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Курций Руф ўз асарининг бир саҳифасида император Клавдийни мақтаб ўтади.

Калигулнинг императорлик даври анча нотинч эди. Бу даврда Рим адабий муҳитида нотинчлик пайдо бўлади, адабий ва сиёсий гуруҳ аъзоларига эътиборсизлик билан қарала бошланади. Бироқ, 41-йилда Клавдий императорлик тахтига ўтиргандан сўнг Рим адабий муҳитида анча ижобий жонланишлар сезилди. Клавдий саводхон бўлгани учун ҳам Римда илм-фаннинг ривожига астойдил эътибор билан қарайди. Ҳатто ўзи ҳам илм-фан ва бадний ижод билан машғул бўлади. Император айниқса бадний адабиётни севар, замондошлари ва ўтмишдошлари асарларини ўқишга қизиқарди.

Император Клавдий юнон адабиёти намуналарини ҳам берилиб ўқийди. Шунингдек, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари унинг севган асарларидан эди. Ҳатто Клавдийнинг ўзи ҳам трагедиялар ёзишга киришади. Унинг трагедиялари Рим театрларида тўхтовсиз намойиш этилар эди.

Курций Руф мана шундай адабиёт ва санъатга эътибор ортган Клавдий императорлиги даврида қизгин ижод оғушига чўмилади. Бироқ Курций Руфнинг бу асари ўз даврида машҳур бўлмади. Ёзувчининг ўзи бунга эътибор бермаган бўлса керак. Курций Руф ниҳоятда эҳтиёткор ёзувчи эди. Ўзи учун ниҳоятда бебаҳо бўлган бу асарнинг ўзгалар назарига тушгандан сўнг қандай баҳога сазовор бўлиши ёзувчини ўйлантирарди. Клавдий императорлиги тугатилиб 68—69 йилларда Рим тахтига Веспасиан ўтиргандан сўнг, яна адабий муҳитга эътиборсизлик бошланади. Курций Руфнинг ҳаёти бир оз мураккаблашади. У ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарини яқунлаб 78 йилда Римда вафот этади.

Курций Руф олдига қўйган эзгу мақсадга, ниятига эришади. У Александр Македонскийнинг тарихига бағишланган ўнта китоб ёзади. Ўнта китобни ўз ичига олган бу асарнинг кейинги тақдири гоят ачинарлидир. Асарнинг биринчи ва иккинчи китоблари йўқолиб кетган. Бешинчи китобнинг охири ва олтинчи китобларнинг бошланиши сақланмаган. Шунингдек, асарнинг ўнинчи китобидаги айрим саҳифалар ҳам йиртилиб кетган. Асарнинг Ўрта Осиёга бағишланган китобидаги саҳифалардан айрим сатрлар учганлигини ҳисобга олмаганда, асар бизгача тўлиқ етиб келган.

Ўрта Осиё, жумладан Сўғдиёنانинг антик даврлари тасвирланган асарлар ичида Кви́нт Курций Руфининг «Александр Македонский тарихи» асари алоҳида ўрин тутали. Унда Ўрта Осиёнинг эрамиздан аввалги IV—III асрларига оид воқеалар тасвирга кенгроқ олинган. Курций Руфининг бу асарининг Ўрта Осиё ҳақидаги бошқа асарлардан фарқли томони шундаки, унда икки дарё Оке (Аму) ва Яксарт (Сир) оралигидаги тарихий воқеалар кенг ифодаланган.

Курций Руфининг ушбу асари Диодор, Юстин, ҳатто жаҳон адабиётида муҳим ўринга эга бўлган Плутархнинг «Александр» романидан ҳам устун эканлигини кўрамиз. У «Александрнинг юриши» асаридан ҳам бир қадар устун даражададир. Асарда тасвирланган воқеаларнинг баёни фикримизнинг исботи бўла олади.

Асарнинг VII китобида ва VIII китобининг бир қисмида Ўрта Осиё воқеалари тасвирланади.

Асарда ифодаланганича, Александр Сўғдиёна ерларига қўшни бўлган Гирканияга қатта қўшин билан бостириб киради. «Атроф қумлик, саҳро, қуёш қиздиради. Сув танқис эди. Қумлик худди олов пурқаётгандек»¹.

Асардан келтирилган бу нарчада ёзувчи Амударёнинг нариги томонидаги туриман чўлларини тасвирляпти. Македонияликларнинг Ўрта Осиёнинг олов пурқаб турган иситишига мослашинлари жуда қийин бўлади. «Бу ерларда кечаси юриш анча қулай. Айниқса, тонг палласидаги муздаккина саҳро шабаласи, қуёш чиқishi билан ҳарорат кўтарилади. Сўнгра бугун аъзон баланингиз ёна бошлайди. Жангчилар аввал руҳан тушқунликка тушади, сўнгра иссиққа бардош беролмай, ҳолдан тоя бошлашади»².

Курций Руф худди Ўрта Осиё чўлларида ўзи бўлгандек, бу ерларнинг табиат манзараларини ўз кўзи билан кўргандек тасвирлайди. Ёзувчи ўз асарида саҳро манзарасига анча кенг ўрин берган. Ой ёки кунини аниқ кўрсатмаса ҳам, македонияликларнинг бу ерлардан саратон ойларида ўтганлигини аниқлаш қийин эмас.

Яна бир ўринда ёзувчи жангчилар иссиққа бардош беролмай охириги виноларигача, ҳатто мойларигача ичиб қўйганлигини айтди. Уларга суюқлик бўлса бас эди, қараб ўтирмасдан ичаверарди. Айримларининг қорни шундай шиниб кетган эдики, ҳатто қурол кўтаришга ҳам дармони етмасди, деб ҳикоя қилади ёзувчи. Ҳақиқатан ҳам Курций Руф асари Ўрта Осиёга бағишланган бошқа кўнгина грек ва Рим адабиётидаги

¹ *Кви́нт Курций Руф*. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Изд-во. Московского университета. 1963. 26-бет. Булардан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинди.

² *Курций Руф*. Ушбу асар, 265-бет.

асарлардан шу билан фарқ қиладики, унда табиат тасвирига алоҳида эътибор берилган.

Асарни ўқир экансиз, сизга яқиндан таниш бўлган табиат манзаралари, географик муҳит тасвирлари бирма-бир кўз ўнгингиздан ўтаверади. Одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган, бу борса келмас саҳроларда ҳам скиф қабилаларининг яшаётганлигини кўриб, ёзувчи ҳайратга тушгандек бўлади. Ҳатто асарни ўқиган китобхон ҳам бундай воқеаларга қизиқиб қарайди. Зим-зиё, ноёнсиз Саҳрон кабирда одамлар яшамокда. Скиф қадим-қадимдан мана шундай матонатли, меҳнаткаш ва кучли прода эгаси бўлган.

«Александр жангчилари мешга сув тўлдириб келаётган бир чолни тутиб келтирадилар. Александр у кишидан сувни қаерга олиб бораётганини сўрайди. Шунда у саҳрода чанқаб ётган ўғилларига олиб бораётганини айтди. Александр мешни қайтариб бериб, «Бу сувнинг ҳаммасини мен ичолмайман, аскарларимга бўлиб берай десам етмайди, ундан кўра сен ўғилларинга олиб борақол, деб сув тўлдирилган мешни чолга қайтариб беради»¹.

Бейхтиёр ўйланиб қоласиз, балки бу номаълум киши зулм тигига чидай олмай, мана шу саҳрода яшашга аҳд қилгандир. Балки шу саҳрода яшашни афзал кўргандир. Чўлнинг осойишталиги унга ҳузур бағишлар. Чунки бу саҳрода у эркин ва озод яшайди. Мана шу саҳронинг ҳукмрони у. Зулмдан қочиб, балки қирғин урушлар жонларига теккани учундир. қадимда кўпчилик одам оёғи етмайдиган узоқ чўлларда, олис ва баланд тоғ чўққилари устида яшаганлар.

Асарни ўқир экансиз, мана шу саҳро ҳам Ватанининг бир бўлаги эканлигини, унинг ҳам ўз эгалари борлигини ҳис қиласиз.

Александрнинг атрофидаги обрўли маслаҳатчилар ҳатто бу саҳрони тарк этиш, орқага қайтиш лозимлигини улуғ саркардадан ялиниб сўрашади².

Бироқ, Александр ўз йўлидан қайтмайди.

Шундан сўнг Александр Оке дарёсидан ўтиб, унча катта бўлмаган бранхидлар шаҳарчасига етиб келади. Ёзувчи бу шаҳар аҳолисининг тарихига алоҳида тўхталади. Эрон шоҳи Ксеркс греклар билан бўлган жангда, уларнинг бир қисмини асир олиб, Сўғдиёна чўлларига олиб келиб ташлаган эди. Бугун бу бранхидлар Александрни ўзларининг яқин қавмларидек қарши оладилар. Ёзувчининг ўз асарида тасвирланаётган воқеалардан илгариги даврга, узоқ ва яқин ўтмишга мурожаат этиши тарихий наср талабига хосдир. Бундай ретроспектив эпизодлар тарихий насрда кўп учрайди. Бу ўринда ёзувчи бранхидлар тарихига мурожаат

¹ *Қурций Руф.* Ўша асар, 165-бет.

² Ўша асар, 267-бет.

этиб, катта бир воқеани эга олишга мувофиқ бўлган. Бундай қишлоқ ва шаҳарлар Ўрта Осиё ҳудудининг бир нечта жойларида бор.

Тўртинчи кун Александр Мароқанд шаҳрига етиб келади. «Мароқанднинг деворлари баланд ва мустаҳкам эди. Унинг ичига жойлашган қалъа иккинчи девор билан ўралган. Александр у ерда катта қўшинни қолдириб, ўзи яқин орадаги қишлоқларни ёқиб, талай бошлайди¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александр Ўрта Осиёда ўта шафқатсизлик ва талон-тарошликни авжига чиқарган. Бутун бир қишлоқларни култепага айлантирган. Шаҳарларни узининг тошотар машинаси² билан бузиб, вайрон қилган.

Қурций Руфнинг бу асари Александрнинг Шарқ мамлакатларига, жумладан, Ўрта Осиёга юришини тасвирлабгина қолмасдан, балки Ўрта Осиёнинг узок тарихига оид ҳам кўпгина маълумотларни беради. Масалан, асарни ўқир эканмиз, биз учун афсонавий Эрон шоҳи саналган Кирнинг тарихий шаҳс эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Қурций Руфнинг таъкидлашича, Эрон шоҳи Кир эрамиздан илгариги 559—529 йилларда яшаб ўтиб, Яксарт (Сир) дарёси ёқасидаги Ғазо шаҳрини эгаллаб олади. Ҳатто Кир бу дарё яқинида шаҳар³ қурганлигини асар муаллифи таъкидлаб ўтади. Бу шаҳарда катта кучга эга бўлган мемакен қабилалари яшар эди.

Мемакенлар Александрнинг 50 та оддиқ аскарини очик чеҳра билан қарши олиб, қуюқ дастурхон ёзади. Кун бўйи йўл юриб чарчаган, ширин таомларни еб ором олган македониялик жангчилар ярим тунда қаттиқ уйқуда ётганларида улар мемакенлар томонидан қириб ташланади. Бу хабарни эшитиб, Александр жуда дарғазаб бўлади. Ғазо шаҳрини яксон қилиб ташламоқчи бўлади. Бироқ, биринчи ҳужумлаёқ бу шаҳарни олиш қийин кечали. Мемакенлар шаҳарни мардонавор ҳимоя қиладилар.

Асарда ифодаланган бундай вағаншарварликка оид эпизодлар Яксарт дарёси ёқасидаги халқларнинг қалимда ниҳоятда жасур бўлганлигини, босқинчи ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Қурций Руф асарида тасвирланган Яксарт дарёси атрофидаги воқеалар ўқувчини ҳаяжонга солади. Муҳими шундаки, Қурций Руфнинг бу асари бундан қарийб 20 аср илгари яратилгани ҳолда, унда тасвирланган воқеалар XXII аср аввал бўлиб ўтган бўлса ҳам ҳамон бугунги ўқувчи учун замонавийдир. Чунки биз асарни ўқир эканмиз, бугунги кунимиз чуққисидан туриб, ўз тарихимизнинг узок ўтмишига назар ташлаймиз. Узок тарихий ўтмишимизда бўлиб ўтган воқеаларни бугунги кунимизга

¹ Уша асар, 273-бет.

² Осиёликлар тилида тўпгама ҳам дейилган.

³ Археологлар бу шаҳарни Ўратена яқинида қурилган, деб аниқлик киритадилар.

қиёслаймиз. Босқинчилик урушлари одамлар бошига не-не қиргинлар келтирганини Курций Руф асарини ўқиб яна бир бор гувоҳ бўламиз. Қанчадан-қанча одамлар қул қилиб ҳайдаб кетилган, минг-минглаб кишилар аёвсиз қириб ташланган. Сон-саноксиз аёллар яқин кишисидан ажралиб, дод-фарёд чеккан. Ёш гўдаклар қолган. Ҳатто тирик болалар итларнинг олдига ташланган.

Неча марталаб босқинчилар юртимизга бостириб келган, бойликларимизни талаб кетган. Муҳташам шаҳарларимизни вайрон қилган, қишлоқларимизга ўт қўйган.

Эрон шоҳлари Кир, сўнгра Доро бу ерларда қонли из қолдирди. Бироқ сўғдиёналиклар босқинчи ёвга қарши ҳамиша мардонавор курашиб келганлар. Ҳеч қачон ўз қабиласини, элатини душман оёғи остига ташлаб қўймаган. Ўлса ҳам курашиб ўлган. Александр Македонский Сўғдиёнани осонгина қўлга киритаман деб ўйлаган эди. Скифлар ўз ерларини урушсиз, қаршиликсиз менга топширади, деб хаёл сурган эди. Александрнинг ўйлари оқибатда хом хаёл бўлиб чиқди. Сўғдиёналиклар Александрга ҳар томонлама ҳужум қилиб, тинчлик бермайди.

Айниқса, Киропил шаҳрини олаётганда Александр жуда қийналади. Катта тош қирраси бўйнига зарб билан келиб урилиб, яраланади. «Александрнинг кўз ўнгини қоп-қора туман қоплайди. У ҳолсизланиб, отдан йиқилиб тушади. Александрни бу ҳолатда кўрган македониялик жангчилар таҳликага тушиб, йиглашади. Улар ўз шоҳларини ўлиб қолди, деб ўйлайдилар»¹.

Курций Руфнинг асари жуда ўқишли. Унда кўплаб қизиқарли воқеаларнинг тафсилоти баён қилинган, уларни қўлдан қўймай, берилиб ўқинг келади. Айниқса, сўғд халқининг миллий қаҳрамони Спитамен ҳақида анча кенг маълумотга эга бўламиз. Асарда Спитамен жисмонан бақувват, тadbиркор, жасур ва мард инсон сифатида бадний ифодаланади.

Эрон шоҳлари Кир ва Доро ўзини Ахмонийлар подшоҳи деб эълон қилгандан сўнг сўғдиёналиклар ҳам унга қарам бўлиб қолади. Оддий халқнинг подшоҳлик ҳақидаги тушунчалари ўша даврларда бутунлай бошқача эди. Яъни оддий халқ подшоҳларни муқаллас, маъбудваш деб тушунардилар. Ҳатто Греция ва Римда подшоҳларни маъбуд ва маъбудалар билан тенг қўйишган.

Эрон шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун хонин Бессни Спитамен Александр қўлига топширади. Бироқ ўзи Александрга бўйсунмайди. Сўғдиёнани Александр қўлига осонликча топшириб қўймайди. Александр Спитаменга катта-катта ваъдалар беради. Ҳатто Сўғдиёна ҳокимлигини инъом этмоқчи бўлади. Спитамен эса ватанфурушликни қилгандан кўра, ўлимни афзал билади.

¹ Ўша асар, 276-бет.

Александр Спитаменни таъқиб қилишга киришади. Унинг Мароқандда экамлигини эшитиб, саркарда Менедема кумондонлигида уч минг шиёда, 800 оғлиқ қўшин юборади. Ўзи эса Танаис дарёси бўйлаб кетади. Бу дарё бўшида у шаҳар қуради. Атоқли олим Бобожон Гафуров Александрия Эсхата¹ шаҳри Танаис дарёси бўйида эмас, Яксарт (Сир) дарёси бўйида қурилганлигини таъкидлайди². Унга Александрия деб ном беради. Асарда таъкидланишича, бу шаҳар жуда қисқа вақт ичида тикланган. Бор-йўғи ун етти кунда қуриб битказилган. Олимларнинг таъкидлашича, бу шаҳар ҳозирги Хужанд шаҳри ўрнида қурилгандир. Профессор М. М. Лютовнинг таъкидлашича, Александрия шаҳри ҳозирги Хужанднинг айнан ўрнида эмас, Сир дарёсининг Бекоболга яқин жойида қурилган³.

Бу шаҳарни Александр грек савдогарларига тоширади.

Ҳақиқатан ҳам Александр Македонский Ўрта Осиё территориясида бир неча шаҳарлар барпо қилди. Уларнинг айримларининг номлари ҳозир ҳам сақланиб турибди.

Н.П. Остроумовнинг изоҳлашича, Ўрта Осиёда Искандар қўл, Искандар-дарёой, Искандар қалъа, Искандар минора, Искандар шаҳар каби номларни турли жойларда эшитиши мумкин⁴.

Искандар дарё Яғнаб дарёси билан қўшилиб, Фон дарёсини ҳосил қилади. Бу дарё Тожикистонда жойланган бўлиб, Ҳисор тоғлари этагида Искандар қишлоғи ҳам бор.

Александрнинг шахсига оид маълумотлар ҳам асарда кенг тасвирга олинади. Унинг Киропил шаҳрини қўлга киритиш чоғида яраланиши ва анча вақт бу яра дардидан азоб чекиши тасвирланади. «Александр яралангандан сўнг бир неча кун неитмалаб ётиб қолади. Александр отга миниб у ёқда турсин, оёғида туролмайди. Баъзан у руҳан тушкунликка ҳам тушарди. Кўпроқ жангчиларни ўйларди. Паймонам яқин кўринади, агар ўлиб қолсам, уларнинг ҳоли не кечарди, деб жангчиларига қараб қуяди.

Овози жуда нимжонлашиб қолган зўрга гапирарди. Унинг овозини жуда яқин ўтирган киши ҳам базур эшитарди»⁵.

Асарда бундай ҳаяжонли эпизодлар жуда кўп берилган. Бу эпизодда боёқинчи бўлса ҳам Александрнинг тақдирига бир қадар ачиниш билан қарайсан киши. Ҳақиқатан ҳам сўғдиёналиклар Александр ўйлагандек бўлиб чиқмади. Александр бу ерда кўп талафотлар кўради, яраланади.

¹ Эсхата—энг чеккадаги шаҳар.

² Гафуров Б. «Таджик». М.: Изд-во «Наука», 1972, 96-бет.

³ Лютов М.М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типолиитография С. И. Лахтина. 1890, 17-бет.

⁴ Остроумов Н.П. «Искандар Зулкарнайн», Т.: Типолиитография торг.—дома Б. Коменские, 1896, 6-бет.

⁵ Күрийш Рўф. Ўша асар, 279-бет.

Машхур саркардаларини йўқотади, паҳлавон жангчиларидан ажраллади. Ҳатто ўзи бирон кун ором олиб яшай олмайди.

Саркарда Менедем Спитаменни қўлга тушириш учун катта қўшин билан кетган эди. Спитамен македонияликларнинг қўшини келаётгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шаҳар дарвозасини очиб қўяди-да, ўзи жангчилар билан тўқайзорлар орасига яширинади. Йўлнинг икки томони калин дарахтзор билан қопланган эди «Бепарво келаётган душманга тўсатдан ҳужум қилган Спитамен қўшинларни қуршаб олади. Менедем қўшинлари ҳар қанча қаршилиқ кўрсатмасин, Спитамен жангчилари уларни қириб ташлайди»¹. Бу Александр учун катта йўқотиш эди. Александр қўшинлари ҳам ҳеч қачон бундай муваффақиятсизликка дуч келмаганди.

Асарда фақат скиф жангчиларининггина эмас, македон жангчиларининг ҳам мардлиги ва жасурлиги ёрқин бадиий картиналарда ифодаланлади. Македонияликлар билан Спитамен қўшинлари ўртасида шиддатли жанг бошланади. Менедемнинг ниҳоятда машхур оти бор эди. Бу от бир неча марта хавф остида қолган ўз хўжайини Менедемни жанггоҳдан олиб чиқиб, қутқариб қолган эди. Бу сафар бунинг ҳеч иложи бўлмади. Спитамен қўшинлари ён атрофни темир халқадек ўраб олганди. Бу халқадан чиқишнинг ҳеч иложи йўқ. Менедем яқин дўсти Гипсидга мурожаат этиб, учқур отини миниб жанггоҳдан чиқиб қочишни айтади. Гипсид дўсти Менедемни жанггоҳга ташлаб, қочиб қолишни ўзига эп кўрмайди. Дўсти билан ёнма-ён туриб, ҳалок бўлади»².

Муҳими шундаки, бу асарни узоқ римлик холис бир ёзувчи ижод этган. У македониялик ҳам эмас, сўғдийналик ҳам эмас. У македониялик бўлганда Александрга, сўғдийналик бўлганда Спитаменга ён босиши табиий эди. Чунки, ҳар бир ёзувчи бир жамиятда яшагани ҳолда ўша жамиятнинг манфаатидан четда туриши мумкин эмас. Курций Руфнинг ўз асарида воқеликка холисона ёндошиш жараёнини кўрамыз.

Иккинчи марта яралангандан сўнг «Александр Танаис дарёси ёқасидаги қалъасида узоқ вақт ётиб қолади. Ниҳоят, у оёққа туриб ўз жангчилари ёнига келади. Македонияликлар ўз шохини жуда согинган эдилар. Александрнинг оёққа турганлигини кўриб, жангчилар севинганларидан уни кўз ёши билан қарши оладилар. Кўнгиллари урушни кўмсаб қолганлигини изҳор қилишади»³.

Бу эпизодда, биринчидан, жангчиларнинг Александрга садоқати ифодаланган бўлса, иккинчидан, македон жангчиларининг урушни кўмсаб қолганликларига ишора қилинмоқда. Ажиб замонлар бўлган,

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 280-бет.

² *Курций Руф*. Ўша асар, 280-бет.

³ Ўша жойда.

одамлар қирғин урушини хоҳлашган. Улар урушни қандайдир бахт деб билганлар. Уруш минг-минглаб кишилар бошида ажал уругини сочишини, инсониятга офат бўлиб ёғилишини хаёлларига ҳам келтиришмаган.

Урушга қарши чиққанлар оғир жазога гортилган.

Курций Руф ўз асариде скифларни адолат ва тинчлик тарафдори сифатида тасвирлайди. Ҳагто асарда шундай эпизодлар берилганки, скиф халқи тинчлик тарафдори эканлиги равшанлашади.

Йигирмага яқин отлик скифлар ўз миллий одатларига хос кийиниб, македон қўшинлари жойлашган лагерга келади. Улар морнинг олдиға махсус топшириқ билан келганликларини, ўз ниятларини шахсан унинг ўзига айтиш ниятида эканликларини билдиради. Скифлар шох қодирига киришиб, Александрнинг қаршисиде утиришади. Улар шохнинг кўзига тикилиб қарашди. Александр уларнинг саволиға жавоб беришдан оғиз эди. Буни скифлар сезиб туриншарди¹.

Бу ўринда ёзувчи скифларнинг ниҳоятде синчков эканликларини таъкидламоқда. Асарда бундай психологик эпизодлар жуда кўп учрайди. Курций Руф асардаги кўпгина воқеаларға ҳаётий ҳақиқат мезонидан келиб чиқиб ёндошади. Бадний ифодалар қаъриде психологик ҳолатларнинг мавжудлигини кўрамыз. Инсоннинг кўзига қараб унинг ички туйғуларини, кўнглиде яшириниб ётган ҳолатларини аниқлаш психологизмнинг асосий негизини ташкил этади. Бу психологик негизға эға булган ҳаётий ва бадний боғланишларни бир-биридан фарқлаш лозим. Бу жараённи чуқур урганиш анча мураккаб бўлиб, ўзига хос илмий мушоҳадани тақозо этади. Инсоннинг кўзига қараб, унинг ички дунёсини аниқлаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ўткир психолог бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин. Курций Руф ўз асариде скиф элчиларининг мана шундай синчков, зийрак эканликларини ифодалайди.

Мана шу далилнинг ўзиёқ қадимги даврларде халқимиз орасиде донишмандлар, фозиллар, ақли расо кишилар булганлигини далиллайди.

Курций Руфнинг таъкидлашича, скифларнинг бошқа варвар уруеларидан фарқи шунде эдики, уларнинг фикр ифодаланишлари кўпол эмас, маданияти ҳам дуруст эди².

Бундай фикрлар Курций Руф асарининг бадний, айни чоғде тарихий қимматиғи оширган. Скифларға берилган бундай юксак баҳо, айни чоғде Курций Руф дунёқарашининг кенглигини белгилайди. Ўзға халқлар, ўзға миллатлар маданиятиға ҳурмат билан қараган ёзувчининг асаригиға бошқа халқларнинг ҳам сеvimли асарига, маданиятининг нодир намунасиға айлана олади. Ўз замонасиде Римде ижобий баҳосини тополмаган Курций Руфнинг бу романи ордан қарийб йигирма аср

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 281-бет.

² Ўша жойде.

ўтган бўлса ҳам, бугунги кунда бизнинг маданиятимизнинг, бутун Ўрта Осиё халқлари маданиятининг бебаҳо асарига айланди. Узоқ ўтмишимиздан ҳикоя қилувчи бу асар ҳақиқатан бугунги кунда скифлар авлоди учун ҳам нодир ёдгорликдир. Яна бир ўринда муаллиф «Айтишларича, уларнинг орасида донишмандлари ҳам бор экан»¹, деб таъкидлайди.

Албатта, бу далилларни Курций Руф Ўрта Осиёга келган, скифлар билан учрашган, уларнинг урф-одатлари, маданиятини яхши билган қайсидир тарихий асардан олган. Бўлмаса, бунчалик аниқ маълумотларни скифлар билан боғланмаган киши айта олмасди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у тарихий ҳақиқатнинг моҳиятидан келиб чиқиб, бадий ҳақиқатни ҳаётний ва жонли ифодалай олган.

Курций Руфнинг қайд қилишича, ҳатто скифларнинг нутқи ҳам жозибадор эди². Ўзининг гўзал нутқига, маданиятига эга бўлган скифларнинг ўша даврларда ўзига хос адабиёти ҳам бўлган. Бироқ, афеуски, бу адабиёт намуналарини йиғишга қизиқиш кам эди. Скифлар ҳақида «кундалик» ёзиб қолдирган, скифлар диёрига келган. Александр билан ёнма-ён юрган Аристокл халқ афоризмларини йиға бошлаган. Аристокл бу афоризмлардан айримларини Александрга ўқиб берганда шоҳ унинг қўлидаги афоризмлар ёзилган дафтарни жаҳл билан тортиб олиб, йиртиб-йиртиб сувга улоқтириб юборди³. И. Г. Драйзеннинг ушбу фикрига таянсақ, македон қўшинлари орасида скифлар адабиётига қизиқувчилар бўлганлиги табиийдир. Александрдан илгари ҳам, ҳатто Геродот даврларида ва ундан аввал ҳам Ўрта Осиё оғзаки адабиёти намуналари ёзиб олинган. Бу халқ адабиёти намуналарига греклар қизиқиш билан қараган. Халқ оғзаки ижодининг дастлабки намуналари бўлган «Тўмарис», «Широқ» афсоналари ва «Авесто»да ҳам бир қанча ҳикоятлар бор. Геродот асарларида яна бир қанча ҳикоятлар баён қилинади. Бу афсоналарни шубҳасиз ўрта осийликлар ижод қилган. «Тўмарис» афсонасида массагет, «Широқ» афсонасида сак қабилаларининг босқинчи ёвларига қарши кураши аниқ бадий бўёқларда кўрсатиб берилган. Бу қабилаларнинг тadbиркорлигига, жасур ва мардлигига алоҳида тўхталган. Шунинг ўзиёқ ҳар иккала афсонанинг ҳам Ўрта Осиёда яшовчи халқ донишмандлари томонидан яратилганини исботлайди.

Бу ҳар иккала қабила — массагетлар ва саклар қадимда Ўрта Осиёда яшаган. Грек адабиётида таъкидланишича, айниқса, Эсхил, Ксенофонт, Геродот, Полиэн ижодида қайд қилиб ўтилишича, «Тўмарис» ва «Широқ» афсоналарида тасвирланган давр, бу афсоналарнинг тарихий илдизи

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 282-бет.

² Ўша жойда.

³ *Драйзен И.Г.* История Эллинизма. М.: Типо-литография В.Ф. Рихтер. 1891. 234-бет.

эрамиздан аввалги VI—V асрларга тўғри келади. Бундан кўринадики, VI—V асрларда «Тўмарис», «Широқ» каби халқ оғзаки ижоди намуналарига эга бўлган бу қабилаларнинг кейинчалик Александрнинг юриши ва унинг Ўрта Осиёга келиши даврида янада ривожланганини, ўзига хос адабиёти бўлганлигини кўрсатади.

Скифлар Александрнинг чодирига киргандан сўнг, шоҳга турли хил мураккаб саволлар бера бошлайдди. «Нега бизнинг еримизга оёқ босдинг? Сен кимсан, қаердан келдинг? Биз сенга хизмат қилишни, эгилишни хоҳламаймиз. Биз скифларга хўкиз, омоч, қилич, ёй ва қозон-товоқ бўлса бас. Биз бу нарсаларни ўртоқларимиз билан ўзаро баҳам кўрамиз ва биргаликда душманга қарши курашамиз. Хўкиз ва омоч билан ер ҳайдаб, ҳосил оламиз. Тovoқда дўстлар билан вино ичамиз. Ёйда узоқдаги душманни қирамиз... қиличда эса яқинлагисини. Биз шундай қилиб Сурия, кейин эса Эрон ва Индей шоҳларини енгиб келганмиз»¹.

Асардан келтирилган ушбу парчадан ҳам кўришиб турибдики, Курший Руф скифларнинг қадимда тинчликсевар халқ бўлганлигини, босқинчилик урушларини бошидан кўн кечирганлигини қайд қилмоқда. Бу хилдаги эпизодлар орқали скифларнинг яшаш шароитини англаш, уларнинг мақсади ва турмуш кечиришларини билиб олиш мумкин. Асар муаллифи жуда гўзал образли ифода топган. Омоч ва хўкиз. Бундан кўринадики, скифлар ўша даврларда асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Муҳими шундаки, Курший Руф скифлар² ҳаётини тўғри ва аниқ ифодалай олган. Демак, скифлар омоч ва хўкизда ер ҳайдаб, деҳқончилик қилишни ҳам, вино ичиб дўстлашишни ҳам, қўлида ёй ва қилич тутиб душманга қарши курашишни ҳам яхши билган. Муҳими шундаки, скифларнинг Александрга берган саволлари ўзига хос фалсафий характерга эга. «Нега бизнинг ўлкамизга оёқ босдинг?» — деган саволлари билан Александрни шошириб қўяди. «Бизнинг тинчлигимизни нега буздинг», — деб Александрдай бир қўлида Европани, бир қўлида Осиёни ушлаб турган шоҳга мурожаат этишларининг ўзи скифларнинг довиюрак, қўрқмас, қатъий фикрли бўлганликларидан далолат беради.

Скиф донишмандлари билан Александр ўртасида мунозара давом этади. «Сен бу ерга қароқчиларни туггани келганман деб мақтанасан, ўзинг талончилик билан шуғулланыпсан-ку? Сенга бунча бойликнинг нега кераги бор? Бизга ўзга юртларнинг ҳокимликлари керак эмас»³. Бу баҳо ортиқча мақтов ва ҳушомаллардан ҳоли бўлиб, икки ўртада кескин

¹ *Курший Руф*. Ўша асар. 284-бет.

² Грек ва Рим адабиёти намуналарида скиф, дак, сак, массагет қабилалари тилга олинади. Биз бу асарларда атамалар қандай берилган бўлса, шундай қўллаяпмиз — Б.Ф.

³ *Курший Руф*. Ўша асар. 285-бет.

қарама-қаршилик, шиддатли сўз ўйини бўлганлигини кўрсатади. Скифлар ўзларининг маънавий жиҳатдан бақувват ва устун эканликларини намойиш этадилар. Курций Руфнинг гоъвий позицияси скифлар томонида эканлигини ушбу эпизод орқали билиб олиш қийин эмас.

Масалага яқиндан ёндошсак, бир қарашда ёзувчи босқинчилик урушларини қоралагандек туюлади. Асарнинг бошидан охиригача ҳарбий юриш, қиргин урушлар, жангу жадаллардан иборат сюжетга дуч келамиз. Аслида Курций Руфнинг дунёқарашида урушни ёқлаш эмас, уни қоралаш, босқинчилик урушларини тўхтатишдек бир юксак гоъ борлигини пайқаймиз. Бу жиҳатдан скифларнинг Александрга берган саволлар тариқасидаги фикрлари ёзувчининг ички оламида тинчликни ёқлашга мойилик борлигини кўрсатади. Скифларнинг шоҳга қилган кейинги мурожаатлари ҳикматли сўзларни эслатади. Скиф донишмандлари 27—28 ёшлар чамасидаги Александрга ўзларининг қимматли маслаҳатларини беради.

Асарда ифодаланган бундай қомусий фикрлар бевосита кишининг диққатини ўзига жалб этади.

Тинчликни, дўстликни ҳимоя қилиб келган скиф элчилари ҳақиқатни айтиб ўз элатлари томон кетади. Скифларнинг ўтқир ва аччиқ ҳақиқатни ифодаловчи фикрлари Александрнинг юрагига санчилган ханжардек туюлади. Ҳақиқатни, адолатни ва дўстликни жангу жадалларда, қиргин урушларда деб тушунган Александр янги урушга тараддуд кўради.

Александр унча катта бўлмаган кўшин билан Кратерни Мароқандга юборади. Македон кўшинлари яқинлашиб келаётганидан огоҳ бўлган Спитамен Сўғдиёнанинг ичкараси томон кетади. Кратер Политимет (Зарафшон) дарёси бўйидаги Менедем кўшинлари ҳалокатга учраган ерга келади. Спитамен жангчилари ўшангла македонларнинг икки минг пиёда, уч юз отлиқ армиясини шафқатсиз қириб ташлаган эди. Кратер худди шу ерга келгандан сўнг, жангчиларни ўз урф-одатларига кўра дафн этади. Македон кўшинлари уруш келтирган даҳшатни ўз кўзлари билан кўрадилар. Александр «Қишлоққа ўт қўйишни, йигитларни ва кексаларни ўлдиришни буюради»¹.

Курций Руф асарида таъкидланишича, Александрнинг шу билан тўртинчи марта қишлоқларга ўт қўйиши эди. Александр Сўғдиёнага юриш қилар экан, ўз сиёсатида бу ерда осойишталик ўрнатиш, ўғрилиқ ва талон-тароғлик ишларига чек қўйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини эълон қилган эди. Бироқ, у кўпгина қишлоқларга ўт қўйиб, урушга яроқли эркакларни ўлдириб, болалар ва аёлларни ўлжа қилиб олишни жангчиларига буюради.

¹ *Курций Руф*. Ушбу асар. 288-бет.

Курший Руф ўз китобида Сўғдиёна ўлкасининг манзарасига қайта-қайта мурожаат этади. Китобда ифодаланишича, Сўғдиёнанинг «катта қисми саҳродан иборат. Бу чўлнинг кенлиги 80 стадий, узунасига кесиб ўтмоқчи бўлсангиз беподёр»¹. Китоб муаллифи кейинги саҳифаларда бу кенликларнинг ўзига хос хусусиятлари, пейзаж тасвири ва бадий ифодаларини беради.

Курший Руфнинг Политимет (Зарафшон) дарёси ҳақидаги хулосалари, бу дарёга берган таърифлари китобхоннинг эътиборини ўзига жалб қилади. Дарёга нисбатан ишлатилган бадий бўёқлар, ўхшатишлар нимаси биландир киши дилига яқин, қайсидир қирраси билан танишдек туюлади. Романда таърифланишича, «Маҳаллий аҳоли Политимет деб атаган бу дарё қудратли тўлқин билан оқарди. Унинг қиргоқлари тобора торайиб боради-да, бирдан ернинг тагига кириб кетади. Ернинг тагида оқаётган сувнинг овози эшитилиб туради. Бироқ ўзининг миқдорини йўқотмайди»².

Худди шунга ўхшаш табиат муъжизаси ҳақиқатан ҳам Зарафшон дарёси воҳасида мавжуд. Дарё уз узанини ернинг тагига буриб юборади. Беш-олти километр чамаси ернинг тагидан жуда катта тезликда оқиб келган дарё ҳозирги кунда ҳам Бўдунгур ва Панжакент районлари чегарасидан чиқади. Бу ерни бўдунгурликлар Равотхўжа дейишади. Антиқа ҳолат шундоққина Килдон қишлоғининг ёнинасида жойлашган бу ерлар Курший Руфнинг тасвирига жуда ўхшаш. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам бу муъжизанинг тирик гувоҳи бўлган.

Курший Руф скифларнинг жасур, мардонавор эканликларини қайта-қайта таърифлагиси келади. Уларнинг ҳаётига, турмуш тарзига такрор-такрор мурожаат этади. Романда тасвирланишича, Александр скифларнинг катта бир гуруҳини асир олади. «Жисмоний жиҳатдан бақувват бўлган скифлардан 30 кишини ўлимга маҳкум этганда, улар ўлимдан ҳам қўрқмасдан, халқ қўшиқларини баралла айтиб, хурсанд бўлиб борарди»³. Александр скифларнинг мардлигига қойил қолади ва скифларни асирликдан озод қилади.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, кишини тетикликка, романтик кўтаринкиликка ундовчи халқ қўшиқлари ўша даврларда анча ривожланган. Демак, скифларнинг ўзига хос адабиёти ҳам мавжуд эди.

Александр шундан сўнг Оке (Аму) дарёси қиргоқлари томон юради. Тўрт кундан сўнг дарё бўйига етиб боради.

Курший Руф Оке дарёси тасвирига ҳам алоҳида эътибор билан қарайди. Китобда ифодаланишича, дарё суви дойқа ва бўтана эди, унинг сувини ичиб бўлмасди. «Македонияликлар чуқур қилиб қазиган қудуқдан ҳам

¹ *Курший Руф*. Ўша асар, 287-бет.

² Ўша асар, 288-бет.

³ Ўша асар, 294-бет.

сув чиқмайди»¹. Курций Руф массагетларнинг талбиркорлиги ва жанговарлиги мавзусига алоҳида тўхталиб ўтади. Массагетлар Александр қўшинларига катта талафот келтирди. Романда ҳикоя қилинишича, «Массагетлар 800 нафар отлиқ жангчиларини қишлоқ яқинидаги ўрмонга яшириб қўяди. Бир неча киши пода ҳайдаб ўрмонга қараб бемалол кетаверади. Тайёр ўлжани қўлдан чиқармаслик учун Аттин ўзининг 300 отлиқ жангчиси билан ҳеч шубҳа қилмасдан ўрмонга кириб боради. Массагетлар Аттин қўшинига қўққисдан ҳужум қилиб, уларнинг ҳаммасини қириб ташлайди»².

Бу машум хабар Александрнинг саркардаси Кратерга етиб келади ва у ёрдамга шошилади. Массагетлар аллақачон у ердан жўнаб қолишганди.

Александр бу талафот ҳақидаги шум хабарни эшитиб, жуда даргазаб бўлади. Курций Руф ўз романининг кейинги саҳифаларида ов эпизодларини ифодалар экан, «Базоир деб аталмиш у ерларнинг ўрмонларида хилма-хил ёввойи ҳайвонлар ниҳоятда кўп эканлигини, ов қилишнинг гашти борлигини»³ қайд этади.

Александр хушманзара Базоир ўрмонларидан яна Мароқанд томон йўл олади. Кексайиб қолганни туфайли Артабаз Мароқанд ҳокимлигидан озод этилиб, унинг ўрнига Клит тайинланган эди. Клит Александрнинг энг яқин кишиси эди. Бунинг икки сабаби бор. Биринчидан, Клит бир даҳшатли жангла шохнинг ҳаётини сақлаб қолган эди. Граник яқинидаги жангла у Александрнинг бошига қилич солаётган Резак қўлини чошиб ташлайди. Иккинчи сабаби, Клитнинг опаси Гелланикани шох ўз онасидек севарди. Чунки, Гелланика Филипп саройида энага бўлиб хизмат қилар. Александрни гўдаклигидан тарбиялаб, унга кўкрак сути берганди⁴. Шунинг учун ҳам Александр босиб олган территориясининг катта қисмини — Сўгдийнани ва унинг марказий шаҳри Мароқанд ҳокимлигини катта ишонч билан Клитга топшириб қўйганди.

Александр Мароқандга келганда Клит афсонавий Дианс шарафига катта зиёфат бериб, шохни иззат-икром билан кутиб олади. Зиёфат чоғида анчагина кайфи ошиб қолган Клит Александрга таъна тошлари отиб, уни камситишга ҳаракат қилади. Александрни ўлимдан сақлаб қолганлигини миннат қилади, учинчидан, Александрнинг ўзини обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. Ниҳоят, қаҳр-газаби ошган Александр «қилпчини қинидан сугуриб олиб, Клитга ташланмоқчи бўлганда Птолемей билан Пердикк шохни ушлаб қолади. Ҳамма зиёфатни тарк этиб ўтиришдан чиқиб кетади.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 295-бет.

² Ўша асар, 296-бет.

Ўша асар, 301-бет.

⁴ Иккинчи томондан Гелланика Филиппнинг энг яқин кишиси бўлган Дрониднинг қизи эди. Айрим манбаларда Ланика деб аталиб, у Клитнинг онаси бўлган дейлади.

Александр соқчининг найзасини олади-да, энг кейин чиқиб кетаётган Клитнинг биқинига санчади. Клит йиқилиб, жон беради»¹.

Александр ҳақидаги асарларнинг деярли ҳаммасида Клит воқеаси тасвирланган. Бу воқеа кўпгина асарларда унчалик ўзгаришга учрамасдан, асосан шу мазмунда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, учинчи марта ташриф буюрган Александрнинг «пойқаламига» Мароқанд шаҳри хуш келмади. Биринчи марта у Мароқанднинг баланд ва мустақкам деворларидан ўтолмаган эди. Сўнгра, Зарафшон бўйларида Аттин бошчилигидаги катта кўшинидан ажралади. Бугун эса Мароқандда энг яқин кишиен Клитни ўз қўли билан ўлдирди.

Китобда ифодаланган кўпгина муҳим воқеалар Мароқанд, Сўғдиёна шаҳарлари агрофида, Зарафион воҳаси бўйларида бўлиб ўтганлигининг гувоҳи бўламиз.

Клит фожиасидан сўнг Александр Мароқандда ўн кунча бўлади. Сўнгра Мароқанд ҳокимлигини Аминтага тошириб, ўзи Сўғдиёнанинг чекка ўлкаларидан бири Кеенинга келади. «Бу ердаги жангда Александрнинг 80 жангчисиен ўлади, 350 киши ярадор бўлади»². Шундан сўнг Александр Сўғдиёнадаги йирик шаҳарлардан бири—Херионни босиб олади. Наутакдан³ ўтиб, Херион⁴ қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Тақдир тақозосига кўра, Сисимифр ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил кўрган эди. Роман муаллифи уша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қайд қилади.

Бундай гаройиб воқеалар ўтмишда содир бўлган. Масалан, авлиёсифат Арлавираз ўзининг еттига синглисига уйланади. Зардуштийлик динига тобе бўлган Атосса акаларига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг қизи ҳам ўзининг бир неча ака-укаларига турмушга чиқади⁵.

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Тавқарига олиб чиқувчи ер ости йўллари уларнинг ўзларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб ўзининг энг яқин кишиен — сўғдиёналик Оксартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек, хотини) «ўзгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча ўлмоқ афзалдир, жонингнинг тинчсини уйлагунча, виждонингни уйлагин»⁶, дейди.

¹ *Курций Руф*, Уша асар, 307-бет.

² Уша асар, 309-бет.

³ Наутак — Қарши шаҳри яқинида эканлиги аниқланган.

⁴ Херион — Оке дарёсининг юқори оқими, Бақтрия билан Сўғдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойланган.

⁵ Авесто, Изд-во. АН Аз. Баку: 1960, 80- 81-бетлар.

⁶ *Курций Руф*, Уша асар, 311-бет.

Сўнгра, «Сисимифр Оксиартга ўғилларини, ҳамюртларини қўшиб онасининг ҳузурига юборди. Оксиартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сўнг, шаҳарни топширишади. Александр Сисимифрнинг икки ўглини ўзига жангчи қилиб олади, ўзини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст бўлиб қолнишга ваъда беради»¹.

Китобда Херион қалъаси атрофида бўлиб ўтган воқеалар тафсилоти анча таъсирли баён этилган. Ўқувчини бундай ҳаяжонга солувчи воқеалар ўзига хос бадиий равишда инкишоф этилган. Айниқса, Сўғдиёна ерларида бўлиб ўтган охириги машъум воқеалар ўқувчи қалбини беихтиёр ларзага келтиради. Бу машъум воқеалар нималардан иборат деган саволга, асарнинг кейинги саҳифаларидан жавоб топамиз.

Александр даҳлар элига юриш қилади. Бу ерда Македон қўшинларига тез-тез ҳужум қилиб, хавф туғдираётган доворак Спитамен бор эди. Спитаменнинг ватанпарварлиги ва матонати ҳақидаги ҳикоялар ҳам китобдан кенг ўрин эгаллаган. Айниқса, Спитаменнинг ўлими ҳақидаги эпизод анча таъсирли баён этилган.

Спитамен фожиясига сабаб бўлган хоинларга, кўрқоқ ва сотқинларга, айниқса унинг хотинига нисбатан ўқувчи қалбида кучли нафрат ўти алангаланди.

Ҳориб-чарчаган Спитамен ширин таом ва вино таъсирида қаттиқ уйқуда ётарди. «Хотини пинҳона келиб, қиличчини қиндан сугуриб олади-да, Спитаменнинг бошини кесиб ташлайди. Қонга беланган эрининг калласини бу жиноятдан огоҳ бўлган қулга келтириб беради. Сўнгра македон қўшинлари жойлашган лагерга келиб, Александрга хабар қилишни, муҳим хабар олиб келганлигини, шоҳга шахсан ўзи етказиши лозимлигини айтади. Александр бу мудҳиш воқеадан огоҳ бўлгач, қаттиқ газабланиди.

Александр Спитамен билан яккама-якка жангда олишиш ниятида эди. Жаллод хотинини лагердан ташқарига ҳайлаб юборишни, унга шерик бўлган қулни ерли халқнинг энг оғир жазосига маҳкум этишни буюради². Спитаменнинг хотини эрининг боши эвазига Александрдан катта мукофот олишдан умидвор эди. У хор-зор бўлиб ўлади. «Ўз эрига хиёнат қилган хотин менга дўст бўлармиди», дейди Александр. «Оксиарт шоҳнинг шаънига катта зиёфат бериб, уни иззат-икром билан қарши олади. Оксиартнинг учта ўғли бор эди. Александр уларнинг иккитасини ўз қўшинида хизмат қилишни сўрайди. Оксиарт бунга жону дилидан рози бўлиб, Сўғдиёнанинг ўттизта энг гўзал қизини Александрга инъом этмоқчи бўлади. Улар орасида Оксиартнинг гўзал қизи Роксана ҳам бор эди. Роксана ниҳоятда гўзал эди. Унинг ҳусни жамоли бутун

¹ *Қурбий Руф*. Ўша асар, 311-бет.

² Ўша асар, 311-бет.

македонликларнинг эътиборини ўзига торғади. Айниқса, Александр Роксанага маъриф бўлиб қолганли»¹.

Шоҳ Роксанага уйланиб, Оксартни Сўғдиёнага ҳоким қилиб тайинлаб, узи ҳинд эли томон юришини давом эттиради.

Китобда Александрнинг Роксанага уйланиши билан Сўғдиёна тасвирига яқин ясалди.

ПЛУТАРХ

Плутарх эрамининг 46 йилида Грециядаги Беотия ўлкасининг шимоли-ғарбий қисмига жойланган унча катта бўлмаган Херон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Автобул ўз замонасининг ўқимшили кишиларидан бири эди. Шунинг учун ҳам у Плутархнинг чуқур илм олишига алоҳида эътибор билан қарайди. Унинг бобоси Лампрій ҳам илм-маърифатга раббатли киши эди. Лампрій хонадонига херонлик адабиёт аҳллари, донишмандлар тез-тез ташриф буюриб, куюқ суҳбатлар қилиб турарди.

Бобосининг бобоси Никарх ҳам Херонда яшаб, эраминдан аввалги 31-йилда Антоний билан Октавиан қўшинлари ўртасида бўлиб ўтган Акциум жангининг иштирокчиси бўлган эди. Плутархнинг иккала акаси Лампрій билан Тимон ҳам ўқимшили бўлиб улғайди.

Плутарх Тимоксена исмига тузал аёлга уйланади. Ундан тўрт уғил, бир қиз кўради. Икки ўғил — каттаси ва энг кичиги ҳамда қизи ёшчилигида ўлиб кетади. Қизининг ўлими муносабати билан хотини Тимоксенага йўллаган гоёт ҳаяжонли мактуби Плутархнинг таъланган асарларидан ўрин олган.

Географик шаронги қулай бўлган бу шаҳарда қадимда босқинчилик урушлари кўп бўлган. Дастилаб, узаро яқин-атрофдаги ўлкаларда турли уруш хатарлари бўлиб, кичкина Херонни талаб кетарди. Жангу жадалларни бошидан кўп кечирган херонликлар ўз шаҳрини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилишарди. Бундай қиргин урушлар ичида энг даҳшатлиси эраминдан аввалги 338 йилда бўлиб ўтганди. Шоҳ Филипп II даврида Македония истилочилари Херонга бостириб келадилар. Херонликлар катта отряд тузиб, Филиппи қўшинига қарши бир неча кун қаттиқ туриб жанг қиладилар. Ниҳоятда катта кучга эга бўлган Филиппи қўшинларини қайтара олмаган бўлса ҳам, херонликларнинг ватанпарварлиги кейинчалик узоқ йиллар давомида тилларда дoston бўлиб юрди.

Херон тарихий воқеаларга бой шаҳар бўлгани учун ҳам унинг одамлари кўпроқ ўтмин ҳақида қизиқ-физик ҳикоялар сўзлашга одағланиб қолган эдилар. Мана шундай тарихий воқеаларни болачилигида Плутарх кўп тингларди. Балки ўтмин саргузанларининг таъсиридадир. Плутарх улғайганда ўз шаҳрининг ва умуман грек халқининг тарихига ҳайрат

¹ *Курбий Редф.* Ўша асар, 317-бет.

билан қарай бошлади. Херонни жуда севарди. У қаерда бўлмасин, бу шаҳар билан қалбан боғланиб турарди.

Плутарх саёҳат қилишни яхши кўрарди. Ўзга халқлар ўтмишига ҳам қизиқиш билан эътибор берарди. Кейинчалик у Афинадаги адабий ҳаёт билан яқиндан алоқа боғлайди. Маданият маркази бўлган бу шаҳарда грек донишмандлари асарларини берилиб ўқийди. Қадимий тарихга эга бўлган, илм-маърифат маскани Афина шаҳри Плутарх дунёқарашига катта таъсир ўтказди. Замонасининг илғор фикрли файласуфи Аммон Саккас билан яқин алоқада бўлади. У билан бирга кўп ўтмай Кичик Осиё, Греция, Италия саёҳатига жўнайдди. Бу саёҳат давомида Плутарх кўпгина сирли воқеаларнинг, гаройиб саргузаштларнинг гувоҳи бўлади.

Афинада у фалсафа илмини чуқур ўргатувчи Аммония мактабига қатнайди. Бу мактабга у ўзининг дастлабки ижод машқлари билан иштирок этади. Эрамузининг 60-йилида у замонасининг маърифатли кишиси, тарихчи Нейрон билан Греция бўйлаб саёҳатга чиқади.

Сўнгра Македония сафари чоғида Александрия шаҳрига боради. Плутарх бу шаҳарда бўлганида Александр Македонский ҳақида кўплаб ривоят ва ҳикоятлар эшитилади. Александр тарихи билан яқиндан қизиқади. У ҳақда асар ёзиш ниятида факт ва материаллар тўплай бошлайдди.

Эрамузининг 90-йилларигача Плутарх Италия ерларида, хусусан Римда бўлади. Римдаги адабий ҳаёт уни янги ижод сари ундайди, у латин тилини ўрганишга киришади. Бироқ давлат ишлари билан банд бўлганлиги туфайли у узоқ йиллар бу тилни ўргана олмайди. Фақат кексаёғандагина латин тилида ёзилган асарларни ўқишга мўяссар бўлади.

Рим тарихига қизиқиш билан қараган Плутархни император Троян, кейинчалик Адриан ҳам қабул қилади. Плутархнинг чуқур билим эгаси эканлиги, ёзувчи дунёқарашидagi илғор фикрлар Рим императорларини қизиқтириб қолганлиги. Шунинг учун ҳам Плутархга Рим императорлигининг яқин кишиси деган шарафли ном берди. Кейинчалик Плутарх Рим империясининг элчиси, ҳатто Грециянинг Ахайм вилояти прокурори лавозимига ҳам кўтарилади. Плутарх биринчи ўринда ўзини Афина фарзанди, унинг садоқатли фуқароси деб тушунади. Греция Рим императорлиги қўл остида бўлса ҳам Плутарх Афинани севарди. Афина билан мумкин қадар ҳаминча яқин алоқада бўлишга интиларди. Плутархга ёзувчилик қаламини тутқазган ҳам Афина шаҳри эди.

Плутарх жуда чуқур илм соҳиби эди. Уни қомусчи адиб десак ҳам бўлади. Шу билан бирга, у сермахсул ёзувчи, катта талант эгаси эди.

Кексалик чоғида Плутарх яна она шаҳри Херонга қайтиб боради. Мазмуни умр кечириб, эрамузининг 127 йилида вафот этади.

Плутархнинг адабий ҳаёт йўли драматик воқеаларга ниҳоятда бой. Унинг кўпгина асарлари бизгача етиб келмаган. Плутархнинг ўлимидан сўнг унинг асарларини ўғли Ламприем тўплайди. Унинг айтишича, отасининг асарлари 210 тадан зиёд бўлган.

Плутарх асарларини икки гуруҳга бўлиб ўрганишимиз мумкин: тарихий асарлар ва фалсафий-адабий асарлар.

Плутарх асарлари жанр жиҳатидан ҳам хилма-хилдир. Муҳими шундаки, унинг асарлари фалсафий фикрларга бойлиги билан антик адабиётда яратилган кўпгина асарлардан ажралиб туради. Унинг «Қўшалок ҳаётномалар» асари греклар ва римликлар тарихига асосланган бўлиб, Плутарх номини танитади. Бу асар замондошлари ва ўтмишдошлари таржимаи ҳолини тасвирлашга қаратилган бўлиб, тўпلامда у ўзининг ҳақиқий бадний маҳоратини қаҳрамонларига характеристика бериш ва образлар яратиш жараёнида намоён эътибор беради.

Плутархнинг бу асарига прототип бўлган қаҳрамонлар ичида саркардалар, императорлар, давлат ишлари билан банд бўлган бошқа кишилар, шунингдек, оддий халқ вакиллари, пок қалбли инсонлар бор. Ўзи Рим императорлигига яқин киши бўлгани, императорликда мансабдор шахс сифатида ишлагани туфайли, салтанатнинг ички сирлари билан яқиндан таниш бўлган Плутарх императорлар ва саркардалар образини яратишга алоҳида эътибор беради.

Плутарх 50 га «Ҳаётнома» ёзади. Шулардан 46 таси грек ва римликлар ҳаётидан олиб ёзилган биографик характердаги асарлардир.

Муҳим томони шундаки, Плутарх римликларга ён босадими ёки кўпроқ грекларга, деган савол туғилиши табиий. Плутарх ўзи грек бўлса ҳам, Греция тупроғида туғилса ҳам, ўзини Римнинг фахрий фуқароси деб ҳисобларди. Рим императорлигида эса мартабали кишилардан бири бўлган, шунинг учун ҳам у ўз асарларида римликлар ҳаётига худди греклар ҳаётига қарагандек қизиқиш билан қарар, ҳатто уларнинг ҳаётини аснидан гузал қилиб тасвирлашга уринарди. Афина ва Рим Плутарх учун тўғ тарозининг икки наъзаси эди, уларга мисоли эгизак шанкар деб қарарди.

Ўтмиш Плутарх учун бамисоли бир кўзгудир. Мана шу кўзгуга қараб у ўзининг ҳаётини ўзгартиришга, келажagini қайта қуришга ҳаракат қилади. Унинг «Александр», «Эмилиий Павел», «Перикл», «Гай Марий» асарларида ўтмишнинг гузал бадний ифодаси аке этган. Ёзувчи ўзининг бу асарларида қаҳрамонларнинг ижобий томонларини тасвирлашга, ёмон томонларини эса мумкин қадар четлаб ўтишга ҳаракат қилади. Плутарх асарларидаги қаҳрамонлар ўзларининг ижобий хислатлари билан ўзаро мусобақалашади. Инсон туғилганда соф ва покиза бўлиб туғилар экан, у улғайганда ҳам шундай бўлиб қолиши керак, деган гоё Плутарх асарларида бўртиб кўринади.

Плутархнинг барча биографик характердаги асарлари деярли бир хил услубда ёзилган. Қаҳрамоннинг туғилган жойи, болалиги, улғайгандан кейинги ишлари, характердаги айрим хислатлари тасвири ва ҳоказолар.

Плутарх ўз қаҳрамонларининг тақдирини ўша давр тақдири билан боғлайди. Қаҳрамонларининг характеридан даврнинг муҳим хусусиятларини ахтаришга интилади.

Плутарх асарларидаги енгил ҳазил-мутойиба, ўқувчининг кўнглини олувчи тасвирлар, аттика даврининг буюк комедиянависи Аристофан асарларини эса солади. Унинг ижодий услуби, ифода воситалари Менаандр ижодига яқин туради. Бу ҳолат Плутархнинг Аристофан ва Менаандр анъаналарини давом эттирганлигидан далолат беради.

«ҚЎШАЛОҚ ҲАЁТНОМАЛАР»

Плутарх ижодида биографик характердаги «Александр» номли романи алоҳида ўрин тутаети. Характерли томони шундаки, бу асарда ёзувчи Александрнинг ҳаётига оид муҳим саналарни бирма-бир санаб ўтирмайди, Александрнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни кўпроқ бадиий йўсинда ҳикоя қилишга эътибор беради. Шу жиҳатдан, «Александр» тарихий роман бўлса ҳам, тарихда қайд этилган саналарни биз бу асарда деярли учратмаймиз. Асосан Александрнинг характерига оид хислатларни теранроқ, очиб бериш ёзувчининг асосий диққат марказида турганлигини сезамиз. Шунинг учун бўлса керак, китобда Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тасвирига камроқ эътибор берилган. Бу роман Ўрта Осиёнинг, шунингдек, Ўзбекистоннинг антик даврларини тасвирловчи бошқа грек ва Рим романларидан шу жиҳати билан фарқ қилади. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи». Аррианнинг «Александрнинг юриши» китобларида ўлкамиздаги қадимий шаҳарларнинг номлари, дарё ва тоғлар тасвири, географик муҳит белгилари кенг тасвирга олинган бўлса, Плутархнинг «Александр» романида бу масалаларга унчалик катта эътибор билан қаралмайди. Ёзувчи Александрнинг Ўрта Осиёдаги ҳаётини унинг характери билан боғлаб ўрганишга ҳаракат қилади. Масалан, Курций Руф Александр ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеанинг қаерда бўлганлиги, бу воқеанинг тафсилоти нимадан иборат эканлигини атрофлича баён қилишга ҳаракат қилса, Плутарх бу ҳодисанинг қандай кечганлигини, Клит фожиасининг сабабини очиб беришга ҳаракат қилади. Бу воқеани ифодалашда Арриан услуби Курций Руф тасвирига яқин туради.

Бундан кўринадики, Курций Руф ва Арриан асарларида нарсалар ва жойларнинг тафсилотлари баёни ва пейзаж етакчи ўринда турса, Плутарх романида қаҳрамонлар характерини очиш ва уларга характеристика бериш масаласи бирмунча устивор аҳамият касб этади.

Курций Руф ва Арриан асарларида баён етакчилик қилса, Плутарх романи драматизмнинг чуқурлиги билан характерланади. Ўз қаҳрамонларидан мумкин қадар ижобий хислатларни ахтариш, муҳим фазилатларни қаҳрамонларига ҳадя этиш Плутарх ижодининг бош

хусусиятини ташкил қилади. Бундай бадний услуб Плутарх номини жаҳонга танитди. Плутархнинг биографик характердаги асарлари билан яқиндан танишсак, қатор тарихий шахслар ёзувчининг ижодида ўзининг бадний ифодасини топганлигининг тубоҳи бўламиз. Булар қуйидагилардир: Тесей ва Рамул, Ликург ва Нума, Солон ва Попликола, Фемикстокл ва Камилл, Перикл ва Фабий Максим, Гай Марший Корнотан ва Алквиад, Эмили Павел ва Тимолеонт, Пелопид ва Марцелл, Ариетид ва Катон Старший, Филонеман ва Тит Квинтий Филаминни, Пирр ва Марий, Лисандр ва Сулла, Кимон ва Лукулл, Никий Красс, Эвмен ва Серторий, Агесилай ва Пампей, Александр ва Цезарь, Факцион ва Катон Младший, Агид-Клеоман ва Тиберий Гракх, Гай Гракх, Демосфен ва Цицерон, Деметрий Полиокрет ва Антоний, Дион ва Брут, шунингдек, яна турта биография: Артаксеркс, Арат, Гольба, Отон. Бу номларга диққат билан эътибор берсак, улар грек ва Рим тарихида яшаб ўтган машҳур тарихий шахслардир. Қарангки, ёзувчи уларнинг деярли барчасини бир-бирига қиёслаб тасвирлайди. Шунинг учун бу хилдаги асарлар мажмуаси умумий ном остида «Қўшалоқ ҳаётномалар» деб номланиши бежиз эмас.

«Қўшалоқ ҳаётномалар» мажмуасидан фахрли ўрин эгаллаган «Александр» характер жиҳатдан «Цезарь» асарига яқин туради. Ундаги бош қаҳрамонлар бир-бирига қиёсланиб, солиштирилади. Ҳар иккала асар умумий ном остида «Александр ва Цезарь» деб аталади. Муҳими шундаки, Цезарь ҳаёти Александр ҳаётига қиёс қилинади. Цезарь ўз даврининг Александри бўлиб гавдаланади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини шундай деб аташга журъат қилади. Ҳар иккала қаҳрамоннинг характерларидаги муҳим фазилатларни бир-бирига муқояса қилади.

Бундай муқояса қилиш, қиёслаш усули Плутарх ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бўлиб, унинг мазкур бадний услубига грек ва Рим адабиётидаги ҳеч бир адиб тенг келолмайди.

Плутарх «Александр» романида Александр Македонский образини яратишга ҳаракат қилар экан, Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаётига алоҳида тўхталиб ўтади. Шу орқали сўғдиёналикларнинг ҳаёти, бу ерда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, шаҳар ва қишлоқлар билан боғлиқ эпизодларни беришга ҳаракат қилади. Асарни ўқир эканмиз, халқимизнинг қадим тарихи билан қисқача бўлса-да танишиб, эстетик завқ оламиз. Сўғдиёнанинг антик ҳаёти ҳақида ёзиغان қисқа бир сатр ҳам бутун бир романининг кучига тағийди. Чунки бунинг сабаби, ўша даврдан дарак берувчи бадний ижод намуналарининг жуда камлигидадир.

«Александр» ҳаётномасининг саҳифаларини varaқласак, (варварлар) скифлар ҳаётига оид маълумотлар билан ҳам яқиндан танишамиз. Маълумки, бу қабилалар қадимдан Сўғдиёна ерларида яшаб келганлар.

Романда Эрон шоҳи Доро ва унинг қотили Бесс ҳақидаги саргузаштлар жуда қисқа берилган. Аррианинг асариди Доро Кавказ тоғларида ўлдирилади¹. Бесс эса Сўгдиёнада, Мароқанд яқинидаги бир қишлоқда Спитамен ва Датафери ёрдамида, Александр саркардаси Птолемей томонидан қўлга олинади².

Курций Руф ҳам «Александр Македонскийнинг тарихи» китобида Доро ва Бесс билан боғлиқ воқеаларга кенг ўрин ажратган³.

Плутарх бу темага алоҳида тўхталиб ўтирмайди.

Ҳаётномада тасвирланишича, Александр Бессни қўлга олгандан сўнг, уни ўлим жазосига маҳкум этиб, Гиркания томон юришни давом эттиради йўлда гирканлар Александрнинг Букефал номи отини ўғирлаб кетишади. Александр бундан жуда дарғазаб бўлади. Бошиқа тарихий асарларда тасвирланишича ҳам, Букефалга тенг келадиган от ўша пайтда йўқ эди. Александр уни жуда севарди. Букефалнинг ўғирлаб кетилиши Александрни чуқур қайғуга солади, чунки у бу тўзал отга меҳр қўйиб қолганди. Александр бутун Осиёни мана шу бебаҳо ва тенгсиз тулпори билан айланиб чиқишни орзу қиларди.

Букефални топиш амри маҳол бўлади. Скифлар Александрнинг бу отни қанчалик севишини яхши биларди. Улар Букефални ўғирлаб, Александрнинг йўлини кесиб қўйишмоқчи бўлганди. Бироқ Александр турли томонларга чопарлар юбориб, агар скифлар Букефални қайтариб беришмаса, бутун скиф болаларини ва хотин-қизларини қийнаб ўлдиражagini маълум қилади. Бу шум хабардан сўнг, скифлар Букефални эгасига қайтариб беради. Александр бундан беҳад хурсанд бўлади. Ҳатто Букефални олиб келган скифларга катта пул ҳам ҳадя қилади⁴.

Роман саҳифаларида варварларнинг урф-одатларига кенг ўрин ажратилган. Асарда ёзилишича, Александр варварларнинг урф-одатига рноя қилади. Ҳатто варварларнинг миллий кийимларини кийиб юришни маъқул кўради.

Мана шу маълумотдан ҳам кўришиб турибдики, эрамиздан илгариги 329—327 йиллардаёқ Сўгдиёнада яшаган элатларнинг ўз миллий кийимлари, ўзига хос урф-одатлари мавжуд бўлган. Ҳатто уларнинг урф-одатлари ва миллий кийимлари македонларга ҳам манзур бўлган.

Уларнинг миллий кийимларини кийиб, урф-одатларига амал қилганликлари учун ҳам варварлар Александрга аста-секин кўника

¹ *Арриан*. Поход Александра. М.-Л.: Изд. АН, 1962. 126-бет. (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади.

² *Арриан*. Уша асар. 131-бет.

³ *Курций Руф*. История Александра Македонского. Изд-во МГУ. 1963. 269—274-бетлар.

⁴ *Плутарх*. «Сравнительное жизнеописание». В трех томах, том II. М.: Изд-во АН 1968. 428-бет.

бошлайдилар. Ҳатто, шоҳ македон жангчиларига ҳам ерли халқнинг урф-одатларини ўрганишни таъкидлайди.

Ёзувчи ўз асарига Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг барчасини умумий ном остида «варварлар» деб атайдди. Бошқа асарлардаги каби Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг ҳаётига алоҳида тўхталиб ўтирмайди. Бироқ Александрнинг варварларнинг урф-одатларига қизиқиши масаласи бошқа асарларда бунчалик кенг ифодаланмаган.

Александр варварларнинг кийимини дастлаб уларнинг вакиллари билан учрашганда, уларнинг уйларига таширф буюрганда, хуллас, аҳён-аҳёнда кийган бўлса, кейинчалик у бутунлай «варварчасига» кийиниб юришга кўникиб қолади¹.

Китобнинг кейинги саҳифаларида янада муҳимроқ воқеаларга дуч келамиз. Александр ўз ҳокимиятини куч ва зўравонлик билан эмас, балки варварлар билан яқин алоқа боғлаш орқали, ҳатто улар билан қўшилиш орқали бу ишни амалга ошириш мумкин, деб уйларди. Шунинг учун ҳам у жангчиларини маҳаллий халқнинг урф-одатини ўрганишга ундаса, варварларни эса македонларнинг одатига кўникишга чорларди. Шу мақсадда ўттиз минг маҳаллий болаларга грек маданиятини ўргатиш мақсадида махсус жой ва уларга сабоқ бериш учун маърифатли кишиларни тайинлайди.

Мана шундан ҳам кўриниб турибдики, Ўрта Осиёда, жумладан сўғдиёналик бу ўттиз минг бола фақат тилдан эмас, балки грек урф-одатларидан, маданиятидан ҳам сабоқ олган. Бироқ Александр бу ўттиз минг сўғдиёналикдан ўзининг ҳарбий мақсадларида фойдаланишни мўлжаллайди. Ҳатто Ҳиндистонга юриш қилганда уларни ўз лашкарларига қўшиб олади. Александрнинг Ҳиндистонга юриши чоғида сўғдиёналиклар ҳам фаол қатнашган эди.

Демак, греклар билан сўғдиёналиклар, Европа билан Осиё ўртасида ўзаро адабий-маданий алоқа боғланган. Греклар осиеликларнинг маданиятига, осиеликлар эса грекларнинг маданиятига қизиқиш билан қарай бошлаган. Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Александр билан бирга Ўрта Осиёга босқинчилик, жаҳолат ва қиргин уруш даҳшатлари келган бўлса, яна шу билан бирга, ўзига хос грек маданияти ҳам кириб келганди.

Асарда қайд этилишича, Александр «Орексарт дарёси бўйига келади. Бу ерда скифлар билан тўқнашади»².

Балки бу ўринда ёзувчи Яксарт дарёсини Орексарт деб номлагандир. Бошқа грек ва рим романиларида Орексарт³ деган дарёнинг йўқлиги маълум.

¹ Плутарх. Уша асар. 428-бет.

² Яксарт — «Асл инжу» деган маънони англатади.

³ Орексарт — Геродотнинг «Тарих» ёки «Талқикот» асарида Массает дивёрида Аракс деган дарё тилга олинади. У Гирканиядан оқиб ўтади. Кўп ўринларда Аракс дарёсини Окс деб юритилиши таъкидланади. Лекин у Окс дарёси эмас.

Плутарх китобида унинг ўтмишдошлари бўлган кўплаб тарихчиларнинг номларини ҳам келтириб ўтади. Булар Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр, Аристокбул, Харет, Птолемей, Антиклид, Филон Фиванский, теангеллик Филипп, Гекатей Электрийский, Филипп Холкидский, Дурид Самосский ва бошқалар. Бу тарихий шахсларнинг айримлари Александрнинг саркардалари ва унинг яқин кишилари бўлган. Масалан, Аристокбул, Птолемей, Харет, Антиклид Александр билан бирга Ўрта Осиёга келган, Сўғдиёна тупроғида юз берган воқеаларни ўз кўзлари билан кўрган. Ўзлари гувоҳ бўлган воқеаларни махсус «Кундалик»ларида қайд қилиб борган. Бундан ташқари, Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр Александр ҳақида махсус балиий асарлар ёзган адиблардир. Бундан кўринадики, Плутарх Александр ҳақида асар ёзишдан аввал жуда кўплаб тарихий ва бадиий асарларни синчиклаб ўрганиб чиққан. Айниқса, Ўрта Осиё хусусидаги далилларни тўплашда аниқ фикрларга эга бўлиш учун Сўғдиёнадаги воқеаларнинг шоҳиди бўлган Птолемей, Аристокбул, Харет «Кундалик»лари билан яқиндан танишган.

Аристокбул Александрнинг яқин кишиси эди. Птолемей атоқли саркарда бўлган. Харет эса Александрнинг шахсий кўриқчиси эди. Плутарх уларнинг шу тарихий асарларини ўқиш билангина чекланиб қолмаган, бутун умрини тарихни ўрганишга бағишлаган. Греция ва Римда яшаган замондошлари орасида тарих илмини назарда тутадиган бўлсак, Плутархга тенг келадиган адиб йўқ эди. Плутарх тарихнинг ҳақиқий билимдони бўлган.

Шунинг учун ҳам Плутархни қомусчи адиб сифатида тилга олишлари ҳам бежиз эмас.

«Ҳаётнома»да тасвирланишича, Александр макелон қўшинларининг «руҳан тушқунликка тушиб қолишларидан доимо чўчирди. Агар варварлар макелонияликларда тушқунлик кайфиятини сезса, улар турли томондан ҳужумни кучайтиришлари мумкин деб ўйларди»¹.

Шунинг учун бўлса керак, у ўз юртларига қайтиб кетишни истаган кўнгина жангчиларига рухсат беради. Иккинчи томондан, жаҳонгир ўз жангчиларининг кўнгли хуш бўлиши ва руҳан тушқунликка тушмасликлари учун маҳаллий аҳоли билан алоқани мустаҳкамлашга интилар эди. Бунинг учун ерли халқнинг урф-одатини қабул қилиш энг қулай йўл эди. Ҳатто макелон жангчиларининг маҳаллий хогин-қизларга ўйланишига ҳам рухсат берилган эди. Унинг бу сиёсати айрим макелонияликларга хуш келмаса, бошқа бирлари уни қўллаб-қувватлашарди. Саркарда Кратер макелон-грек маданиятини ерли халққа сингдириш, ерли халқнинг урф-одатини эса қабул қилмаслик масаласини ёқлаб чиқса, бошқа бир саркарда, масалан, Гевестион ерли халқнинг

¹ Плутарх. Ўша асар, 429-бет.

маланиятини ва урф-олатларини македонларга қабул қилиш ҳақидаги Александрнинг буйруғини астойдил қўллаб-қувватларди.

Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Александрнинг яқин кишиларидан эди. Бу ҳақда ёзувчи ўзига хос бир ўхшатиш келтириб ўтади: «Гефестион Александрнинг дўсти, Кратер эса шоҳнинг дўстидир»¹.

Александрнинг Роксанага уйланиши масаласига ҳам романда алоҳида тўхтаб ўтилган.

Роксананинг чиройли ва тўзал бўлганлигини ёзувчи алоҳида қайд этади. Александр бу тўзални севиб қолади ва унга уйланади. Роксана Александрнинг ҳаёли ва орзусидаги қиз эди. Унга уйлангандан сўнг «варварлар билан янада яқин алоқа боғланади, варварлар ҳам Александрга инсонч қаран қаран бошлайди»².

Бу энгизолдан очиқ-ойдин маълум бўлдики, Александр варварларнинг урф-олатини қабул қилиш кераклиги ҳақидаги тоясини шунчаки таъкидлабгина қолмасдан, унга биринчи бўлиб ўзи амалий жавоб беради, сўғдиёналик тўзал Роксанага уйланиши бунинг ёрқин исботи бўлди.

Грек ва Рим тарихий насерининг айрим саҳифаларида, Ўрта Осиёдаги турли хил қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаганликларининг гувоҳи буламиз. Жумладан, Квинт Курций Руф «Александр Македонскийнинг тарихи»³, Арриан «Александрнинг юриши»⁴ асарларида Сўғдиёна ҳаётини тасвирлар экан, бу ердаги қабилаларни варварлар деб номлайди. Тарих фанлари доктори О.О. Крюгернинг таъкидлашича, греклар ўзларидан бошқа ҳамма халқларни варварлар деб аташган⁵.

Тарих тадқиқотчилари В.Г. Борухович, И.Э. Фролов ҳам О.О. Крюгернинг варварларга берган юқоридаги изоҳига яқин фикрни айтиб, греклар грек тилида сўзлашмайдиганларни варварлар деб номлаган, дейди⁶. Худди мана шундай фикрни таниқли тадқиқотчи Ф.Н. Арскийнинг илмий қарашларида ҳам учратамиз⁷.

Бундан кўриниб турибдики, варвар атамасини фақат ўрта осийликларга тегишли деб қарашимиз унчалик тўғри эмас. Чунки греклар грек тилида сўзлашмаган барча халқларни варварлар деб аташган. Муҳими шундаки, ўша даврларда жуда кўплаб халқлар грек тилида сўзлашган. Улкан юнон давлати босиб олган ўлкаларда грек тили ва ёзувини жорий этган. Ҳатто

¹ *Плутарх*. Ўша асар, 430-бет.

² Ўша жойда.

³ *Курций Руф*. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 303—315-бетлар.

⁴ *Арриан*. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 143—149-бетлар.

⁵ *Крюгер О.О.* Краткий словарь имен и названий. Арриан. Поход Александра. М.—Л.: Изд-во АН, 1962, 389-бет.

⁶ *Ксенофонт*. Киропедия. М.: «Наука», 1976, 296-бет.

⁷ *Арский Ф.Н.* Страбон. М.: «Мысль», 1978, 23-бет.

Александр ҳам ўттиз минг сўғдиёналик фарзандларга, грек тили ва маданиятини ўргатувчи махеус марказ ташкил этади¹. Александр истилосидан сўнг то арабларнинг босқинчилик давригача (эрамизнинг VII асригача) Ўрта Осиёда грек ёзуви мавжуд эди². Араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг, улар миллий маданиятимизни, грек ёзуви ва маданияти намуналарини ҳам туб илдизи билан йўқ қилиб ташлашга қаттиқ киришдилар.

Эрамиздан аввалги 329—327 йилларда грек-македонларнинг ўрта осийликларга варварлар деб қараши турли хил маъно касб этади. Биринчиси, бу ердаги қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаган бўлсалар (бу шунчаки қабила номига нисбатан берилган атама), иккинчидан, варвар сўзи тилга дахлдор бўлиб, греклар бошқа тилда сўзлашувчиларни варварлар деб атаганлар. Учинчидан, грек-македонлар осийликларга маълум даражада паст назар билан қараганлар.

Бу ердаги халқларни ваҳший ва маданиятга жаҳл билан қаровчилар деб тушунишган.

Варвар сўзи ўша даврларда ҳам грек-македонларнинг сўзлашув нутқида мавжуд эди. Варвар сўзининг луғавий маъноси римликлар тили билан айтганда, «ажнабий» демакдир. Ўша даврларда Рим улкан Эллин давлатига қарар эди. Грек-македон қўшинлари орасида жуда кўп раб римликлар бўлган. Римликлар ўрта осийликларни варварлар деб атаганликларининг асосий сабаби шудир.

«Русча-ўзбекча луғат»да таърифланишича, «Варварский, -ая, -ое. 1. Варварларга оид; Варвар(лар) ..., -ое племена, Варварлар қабилалари; 2. Варварларча, ёввойиларча, бадавийларча, ваҳшиёна; -ое отношение к памятникам культуры, маданият ёдгорликларига ёввойиларча (ваҳшийларча) муносабат; 3. Шафқатсиз, бераҳм, ёвуз; -ое, оружие массового уничтожения людей — одамларни ёппасига қирадиган ёвуз қурол; 4. Жуда оддий, кўпол, дагал; не, приёмн, жуда оддий (кўпол) усуллар.

Варварство — 1. Варварлик даври. 2. Ваҳшийлик, ёввойилик, бадавийлик, жоҳиллик, золимлик, жаҳолат-даҳшат. 3. Маданий бойликларга ёввойиларча муносабат, маданиятсизлик.

Варвар: 1. Варвар (қадимги юнонларда ва римликларда: маданиятдан орқада қолган чет элликларга берилган); 2. Варвар, ваҳший, бадавий, маданият душмани; 3. Маданиятсиз одам, жоҳил, нодон, варвар³.

С. И. Ожеговнинг таърифича, варвар сўзи грек ва римликларга хос бўлиб, «ажнабий кишиларни менсимаслик, кўзга илмаслик, писанд

¹ Плутарх. Сравнительное жизнеописание. М.: Изд-во АН, 1963, 430-бет.

² Малиев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1963, 34-бет.

³ Ўзбекча-русча луғат. Икки томлик, II том. Т.: Ўзбек энциклопедияси. 1983, 98—99-бетлар.

қилмасликдир. Маданий бойликларга қўпол, ваҳшийларча муносабатда бўлишдир»¹.

Грек-македон босқинчилари ўрта осиеликларни варварлар, ёввойи, ваҳший кишилар деб атаганлар. Иккинчидан, ўрта осиеликларга паст назар билан қараганлар. Аслида, грек-македон босқинчилари зolimлик ва жаҳолатни авжига чиқарган. Ваҳшийлик ва zolimлик оловини алангалантирган, шаҳарларни вайрон қилган, қишлоқларга ўт қўйган. Маданий бойликларимизни талаб, ўз юртларига олиб кетган. Ҳолбуки, Ўрта Осиедаги маданият греклар ва Рим маданиятидан қолишмас эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган муҳташам шаҳарлар грек-македонларни дол қолдирганли. Ўрта Осие ўша даврлардаёқ «шаҳарлар ўлкаси» деб ном олган.

Ўрта осиеликларнинг темирдан ясалган қурол-аслаҳалари, олтин идишлари жуда гўзал бўлган. Ўрта осиеликларнинг гоаявий-сиесий тушунчалари ҳам юксак эди. Айниқса, ватанпарварлик гоаят улуғланган. Плутарх ҳам ўз асаридида ўрта осиеликлар маданиятини юксак баҳолайди.

Плутарх асаридида Филота ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеалар ҳаяжонли эпизодлардида ифодаланган. Филота Парменионнинг ўғли, Парменион Филиппнинг энг яқин кишиси, Александрнинг эса энг кекса маслаҳатчиларидан эди. Александрнинг Осиега юришини ҳам Парменион маслаҳат берганди. Унинг уч ўғли бўлиб, уларнинг иккитаси отасининг кўзи ўнгида жангдида ҳалок бўлади. Кичик ўғил Филотани Александрнинг ўзи қурбон қилади. Бунинг сабаби, Дамашқдида Доро бойликлари қўлга киритилгандан сўнг, Киликидида жангдида асир тушганларни Македон лагерига олиб келишади. Бу асир олинганлар орасида пианлик Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Антигонанинг ҳусни-жамоли Филотанинг эътиборини ўзига тортади. Бу аёл билан шароб ичиб, кайфи ошиб қолади-ди, ўзининг жангдидаги кўрсатган жасоратларидан ҳикоялар айтиб мақтанади, Александрни камситидади. Кунлардан бир куни Антигона Филота айтган гапларни ўзининг бир жазмасига айтиди. Бу гап айланиб Кратернинг қулоғига етиб келади. Кратер Антигонани чақиради-ди, пинҳона Александрнинг олдига олиб киради. Александр бўлган воқеани Антигонанинг оғзидан эшитидади, Филота билан алоқани узмаслик, бўлган гапдан ўзини пинҳона-хабардор қилиб туришлигини тайинлайди.

Филота яна Антигона билан учрашишни давом эттириб, кайфи ошганда Александрни камситиб кўрсатишга уринади.

Шу вақт ичида бошқа бир македон, Халастр шаҳрилик Димн ўзининг яхши кўрган қизи Александрга қарши фитна тайёрлаётганини Никомахга айтиди. Никомах бу воқеани ақаси Кебалинга етказидади. Кебалин Филотага

¹ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. М.: Изд-во «Русский язык», 1983, 63-бет.

муҳим гапи борлигини айтиб, укаси иккаласини Александр ҳузурига киритишни сўрайди. Филода турли хил баҳоналар билан Александрнинг банд эканлигини айтади. Улар иккинчи марта келади. Бироқ Филода уларни Александрнинг ҳузурига қўймайди. Филодага нисбатан уларда шубҳа бўлгандан сўнг, бошқа бир кишига мурожаат қилади. Кебалин укаси билан Александрнинг олдига киргандан сўнг, аввал Димн ҳақида гапиради, кейин Филодага нисбатан кўнгилларида шубҳа борлигини маълум қилади. Александр Димнини ҳибсга олиш ҳақида буйруқ беради. Бироқ, Димн ҳибсга олиш учун келган жангчиларга қаршилик қилгани учун жангчилар уни ўлдириб қўяди. Димндан бошқа гувоҳлар билан ҳам Филотанинг фитнага аралашгани тасдиқланади. Ниҳоят, Филода ҳибсга олиниб, ўлимга маҳкум этилади¹. Шундан сўнг Александр Македонияга элчи жўнатиб, Филотанинг отаси Парменионни ҳам ўлдириш ҳақида буйруқ юборади. Шундан сўнг Александрнинг яқин кишилари ўртасида шубҳа нисбатан қўрқинчли шубҳа пайдо бўлади.

Шундан сўнг Плутарх асарида Клиг фожиаси билан боғлиқ эпизодлар бошланади. Клиг фожиасидан уч кун аввал Александр қизиқ бир туш кўрган эди. Тушида «Клиг Парменионнинг ўғиллари билан қора кийимда ўтирарди, уларнинг ҳаммаси ўлик ҳолда эди»².

Ҳар иккала асарда бу воқеалар шунчаки қуруқ баён тарзида эмас, балки кескин бадиий ситуациялар фонида берилади. Филода фожиаси бошқа романларда берилмаган ёки қисқагина таъкидлаб ўтилган. Бу фожа эса Александр ҳақидаги деярли барча асарларда қайд қилинади. Плутарх ўз романида Клиг фожиасининг қасрда содир бўлганлигини ҳам айтмайди. Квинт Курций Руф асарида таъкидланишича, Клиг ўша вақтда Мароқанд ҳокими эди. Александр катта ишонч билдириб, ўзининг яқин кишиси Клигга энг катта ўлка—Сўгдиёна ҳокимлигини топширгани³.

Шундай қилиб, Плутархнинг «Александр» асари Ўрта Осиё ҳақида, қадимий Сўгдиёна тарихи ва бу ерларда бўлиб ўтган қизиқ-қизиқ воқеалар ҳақида анчагина маълумот беради. Бу асар она юртимизнинг, қадрдон элимизнинг, жонажон шаҳримиз, ҳаттоки қишлоқларимизнинг антик даврларидан ҳикоя қилувчи нодир адабиёт ёдгорлиқдир.

АРРИАН

Арриан — тўлиқ исми шарифи Квинт Энний Флавий Арриан бўлиб, у Кичик Осиёнинг Вифини деган жойида, тахминан эрамининг 90—95-йиллари орасида туғилиб, 175 йилда вафот этган. Вифинида асосан

¹ *Плутарх*. Ўша асар, 431-бет.

² Ўша асар, 432-бет.

³ *Квинт Курций Руф*. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 307-бет.

Рим ҳукмронлиги даврида келиб қолган греклар яшарди. Вифини ўша даврларда анча узоқ-узоқларга донги кетган бадавлат ҳокимликлардан бири эди. Жугрофий шаронти қулай, кўркамлиги ва табиий гўзаллиги билан мафтункор бўлган бу вилоятда ҳокимлар билан бирга ҳарбийлар ҳам яшарди. Шунинг учун ҳам бу ерда илм олиш учун қулай шароитлар мавжуд эди. Аҳоли икки тилда — грек ва лотин тилларида сўзлашарди.

Айниқса, Никомидия шаҳри Арриан дунёқарашининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу шаҳар фақат Вифини вилоятининга эмас, балки улкан Рим давлати тарихида ҳам алоҳида ўрин тутган. Рим ўз ҳукмронлигини қўлга киритиш чоғида бу шаҳар мустаҳкам истеҳком родини ҳам бажарган. Никомидияда илм-маърифат кишилари, замонасининг донишмандлари кўп бўлган. Рим ҳукмронлигига қарши бу вилоятда ва унинг маркази бўлган Никомидияда асосан лотин тили ҳукмрон тил бўлса ҳам, аҳоли орасида грек тилида сўзланиш одат тусига кирган. Юнонистоннинг улуг суз санъаткори Гомер асарларини ўқиш ва мутолаа қилиш, улкан юнон драматурглари Эсхил, Софокл, Эврипил асарларини саҳнала томоша қилиш ҳар бир никомидияликни қизиқтирарди. Бундай қизгин адабий муҳит Аррианнинг эътиборини ўзига тортади.

Арриан эрамининг 112—116 йилларида замонасининг атоқли файласуфи Эпиктет қўлида таҳсил олади.

Эпиктет фақат Вифини ёки Никомидиядагина эмас, балки Рим давлатида ҳам обрўга эга бўлиб, ҳатто, Грецияда ҳам танилган олимлардан бири эди.

Эпиктет эрамининг тахминан 50—133 йилларида яшаб ижод қилган. Ўша давр фалсафасини ривожлантириш борасида Эпиктетнинг хизмати ғоят салмоқлидир. У фалсафада антик даврларда донги кетган юнонистонлик донишманд Сукротдан қолнишмасди.

Арриан Эпиктет қўлида юнон тилидан таълим олади. Лотин ва грек тилларини пухта ўрганади. Юнон ва Рим тарихига катта қизиқиш билан қарайди. Нотиклик санъати ва фалсафадан чуқур билим олади.

Маълумки, Сукрот каби Эпиктет фалсафаси ҳам бизгача асл ҳолида етиб келмаган. Сукротнинг фалсафасини унинг шогирди Ксенофонт (эрамингача 430—355 йиллар) давом эттиргани каби, Арриан ҳам ўз устози фалсафасини кейинчалик ривожлантиради ва устози Эпиктетга содиқ қолади.

Сукрот фалсафаси билан Ксенофонт, Эпиктет фалсафаси билан Арриан ижоди орқали танишамиз. Арриан Ксенофонт ижодига ва у орқали Сукрот фалсафасига жуда катта қизиқиш билан қарайди. Ҳали таълим олиб юрган ёшлик чоғларидаёқ Ксенофонт ижодида кенг ўрин эгаллаган антик даврларга оид тарихий воқеалар, айниқса, Шарқ шаҳарлари таърифи унинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади.

Аррианнинг ҳаётини Ксенофонт ҳаётига қиёс қилиши мумкин. Ксенофонт каби Арриан ҳам ҳарбий машғулотларни пухта ўрганган, потиқлик санъати ва фалсафани ривожлантиради.

Ксенофонт Суқрот ҳақида ёзгани каби, Арриан ҳам Эпиктет фаолиятига, ўз устозининг ижодиётига қизиқиш ва ҳурмат билан қарайди.

Унинг Эпиктет фалсафаси таъсирида ёзилган: «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарлари илмий-назарий фикрларга ниҳоятда бойдир. Бу асарларни ўқисак, фақатгина Эпиктет ижодининг назарий асослари билангина эмас, балки унинг шахсий ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз.

Эпиктетнинг асли келиб чиқиши қул бўлган. Шунинг учун ҳам у Римнинг қулчилик жамияти тарихига ва унинг социал асосларига алоҳида эътибор билан қарайди. Енгилгиданоқ этика ва фалсафа таълимини ривожлантириб, тезда мамлакатга донғи кетади. Номтаълим бир қулнинг машҳур бўлиб кетганидан саросимага тушган ва Рим ҳокимлигига тобе бўлган илм аҳллари Эпиктетни турли хил йўللар билан камсита бошлайдилар. Ҳатто эрамининг биринчи асри охирида бу улуғ файласуфни Италиядан чиқариб юборишга муваффақ бўладилар. Тақдир тақозоси уни Никопол ва Эпир шаҳарларига етаклаб боради. Эпиктетнинг ҳаёт йўли ниҳоятда мураккаб кечади. У ўз бошидан ниҳоятда кўп қийинчиликларни ўтказди. Турмушда қарама-қаршиликларга, гуқнашувларга дуч келади. Арриан ўз устози ва унинг таълимоти ҳақидаги «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарларини чоп этишга қизиқмади. Шундай бўлса-да, бу асарлар кейинчалик илм аҳллариининг эътиборини ўзига тортди.

Албатта, Аррианнинг Эпиктет ҳақидаги асарлари билан Ксенофонтининг Суқрот ҳақидаги асарларини гоёвий-бадний жиҳатдан бир хил савияда, бир хил шаклда деб тушунмаслик керак. Тасвир жиҳатдан ҳам, шакл ва мазмун жиҳатдан ҳам бу асарлар бир-биридан фарқ қилади. Бу ҳолат «Суқрот ҳақида эсдаликлар» асарида кўзга яққолроқ ташланади. Арриан Ксенофонт ёки Суқрот ижодига нечоғли катта қизиқиш билан қарамасин, унинг ўз услуби, ўз тасвирлаш йўналиши борлиги сезилиб туради.

Ксенофонт, шунингдек, Платон ижодида ҳам Шарқ тасвири, унинг шаҳарлари тарихи кенг ўрин олган. Бундан кўриниб турибдики, Европа билан Осиё ўртасидаги боғланиш Эллинизм давридан илгари ҳам мавжуд бўлган. Бу нарсга фақат тарихий талқинга эга бўлибгина қолмасдан, балки бадний тасвирга ҳам олинган. Масалан, эраминдан олдинги XIII—XII асрларда бўлиб ўтган Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган Гомернинг «Цикл достонлари»ни, айниқса «Илиада» ва «Одиссея»ни тилга олишимиз мумкин. Ёки Эсхилнинг «Эронийлар» тарихий

градегиясини куриб чиқишимиз мумкин. Бу асарларда Фарб мамлакатлари билан Шарқ ўртасидаги алоқаларининг бадний тасвирини кузатамиз. Осий мавзуй Ксенофонт ижодида алоҳида ўрин тутади. Ксенофонт ижоди Арриан дунёқарашининг ўсишигагина эмас, балки ижодининг ривожланишига ҳам катта таъсир этганлигини англаймиз. Арриан ўз ижодий изланишлари давомида Ксенофонт ижодига жуда кўп мартаба мурожаат этади ва унинг ижобий анъаналарини изчиллик билан ижодий давом эттиради.

Эпиктет фалсафасига қизиқиш Рим адабиётида асосан эрамининг II асрига келиб кучаяди. Мамлакатнинг қўйи табақа вакилларигина эмас, балки Рим императорлари ҳам Эпиктет фалсафасига ихлос билан қарай бошлади. Масалан, Рим императори Марк Аврелий Эпиктет фалсафасига гоят юксак баҳо беради. Эпиктетнинг ижод дурдоналари асосан Арриан ижоди орқалигина бизгача етиб келган. Бироқ Арриан ўз устозининг бутун ижодини тўплаб, унинг фалсафий қарашларини изчил таҳлил қилиб бера олмади. Шундай бўлса ҳам у ўз устозига меҳр-муҳаббат билан қараганлиги, унинг илғор фикрларини давом эттирганлиги ва Эпиктет номини улуғлагани учун ҳам замондошлари ва кейинги авлод уни «янги Ксенофонт» деб атайдилар. Бу бежиз бўлмай, Аррианнинг ижоди кўп жиҳатдан Ксенофонддан устун эканлигини кўрсатади.

Бунинг сабаби бор, албатта. Арриан замонасининг бадавлат хонадонларига мансуб бўлгани учун ҳам ёшлигиданоқ ҳарбий юришларга қизиқиш билан қарайди. Ҳарбий тактиканинг амалий ва назарий асосларини пухта ўрганади. Бу ҳаётий тажрибалар унинг кейинги давр ижодига ижобий таъсир кўрсатади. Арриан ижодида «Қора денгиз тасвири», «Қизил денгиз қирғоқлари бўйлаб саёҳат» асарлари алоҳида ўрин тутади. Бу асарлар ўзининг тарихий асоси, муҳим ҳарбий қимматга эга эканлиги жиҳатидангина эмас, балки бадний тасвир жиҳатдан ҳам таҳсинга сазоворлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам Арриан эрамининг 131 йилида императорнинг тоншириғига биноан Қора денгиз қирғоқлари бўйлаб экспедицияга юборилади. Саёҳат таассуротлари асосида яратилган бу асарлар Рим императорига жуда ёқиб қолиб, Аррианнинг мавқени оширади. Аррианнинг кейинги ижоди Рим императорлиги ҳаёти билан боғлиқдир. Айниқса, «Қизил денгиз қирғоқлари бўйлаб саёҳат» асари араб ва ҳинд давлатлари тарихи билан боғлиқ бўлиб, бу асар Рим императорининг эътиборини ўзига тортади.

Рим императорлигида сенатор даражасига кўтарилганда Арриан эрамининг 116 йилида давлат ишлари юзасидан Грецияга боради. Бу императорлик делегациясига Авидия Нигрин раҳбарлик қиларди. Делегация аъзолари орасида Арриан ўзининг билимдонлиги ва дунёқарашининг кенглиги билан ажралиб турарди. Рим давлатининг чегараларига оид қимматли маълумотларни тўплаган. Арриан

императорлик таҳсинга сазовор бўлиб, «Императорнинг элчиси» деган фахрий ном олади. Арриан императорликнинг обрў-эътиборини қозонгандан сўнг эраизмнинг 121—124 йилларида императорликда элчи бўлиб ишлайди.

Рим императорлигининг ишончини тўла қозонган Арриан 131—137 йилларда Каппадокией вилоятига ҳоким этиб тайинланади. Каппадокией вилояти энг чекка ва нотинч вилоятлардан бири эди. Шунинг учун ҳам Рим императори унга катта ишонч билдириб, Аррианни мана шу вилоятга ҳоким қилиб юборади. Катта ҳарбий тактикага эга бўлган Арриан Каппадокией вилоятини ташқи душмандан ҳимоя қилади. Аррианнинг чекка ўлкаларга қилган саёҳатлари, ҳарбий юришлари, сенатор ва элчи бўлиб ишлаган кезларидаги орттирган тажрибалари, ниҳоят, вилоят ҳокимлиги даражасига кўтарилиши шахсий ҳаётидагина эмас, балки ижодий фаолияти саҳифаларини ҳам бойитиб боради. Ҳарбий юришларга ниҳоятда қизиққонлиги, ўзи катта ҳарбий тажрибага эга бўлганлиги учун ҳам у ўзидан илгари ўтган саркардалар, машҳур лашкарбошилар, паҳлавон жангчилар ҳаётига, жанглар ва қирғин урушлар тарихига қизиқиш билан қарайди. Тарихий воқеалар ҳақида қимматли далилларни, зарур ҳужжатларни йиғди. Узоқ йиллар давомида Александр Македонскийнинг ҳаёти ва ҳарбий юришига оид маълумотларни тўплайди.

Ўша даврларда Александр Македонскийнинг ҳаётига ҳар бир римлик алоҳида қизиқиш билан қарарди. Рим императори ўз ҳукмронлигини тобора мустаҳкамлаб, Александр Македонскийдек ҳарбий юришлар қилишни орзу ҳам қилиб туради. Айниқса, Рим императори Траян (113—117 йиллар) ҳукмронлиги даврида Александр Македонский шахсига қизиқиш янада кучаяди. Траян ўзини Александр билан тенг баҳолайди. Кўп жиҳатдан ўзини ундан устун ҳам кўяди.

Римликлар Александр Македонский ҳақидаги тарихий китобларни қўлдан туширмай ўқинарди. Аррианнинг Александр Македонский ҳақидаги ҳикоялари императорга ҳам жуда ёқадди.

Европаликларни антик даврларда Осиёнинг табиий гўзалликлари, жуғрофий кенгликлари, муҳташам бинолари, урф-одатлари қизиқтириб келган. Бу узоқ ва бегона ўлкалар ҳақида ҳар бир грециялик ва римлик қизиқ-қизиқ ҳикоялар тинглашни ёқтирарди, албатта.

Александр Македонскийнинг Осиё бўйлаб ҳарбий юриши даврида грек-македон қўшинлари орасида римликлар ҳам бор эди. Ўша даврларда Рим давлати Юнон давлатига қарам эди. Македонлар, греклар, римликларнинг кўпгина бобокалонлари турли хил сабабларга кўра Ўрта Осиёда қолиб кетганди.

Рим императори Адриан (76—138) ҳам Александрнинг ҳарбий юришларини эътибор бериб кузатган, унинг тарихига оид асарларни

күн ўқирди. Узоқ йиллар давомида у императорлик тахтини сақлаб қолди (117—138 йиллар). Адриан бир неча марта даҳлар, кельтлар ва шарқлик қабилалар билан бўлган оғир жангларда Александрнинг ҳарбий тактикасини қўлайди. Бундай ҳарбий тактикани қайта ишлаб чиқиш, унинг назарий асосларини ва амалий моҳиятини бойитишни, бу ҳақда йирик асар ёзишни император 136 йилда Аррианга топширади. Арриан бу ишнинг уласидан чиқиб, икки қисмдан иборат китоб ёзди. Бу китоб Адрианга жуда маъқул бўлди.

Адриан ҳокимлигининг сўнгги йилларида Арриан Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилди. Шундан сўнг у маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кичик лавозимларда ишлайди. 147 йилда у Афинадаги кичик бир лавозимга тайинланади. Бу даврда у қизғин ижодий ишга берилди. Афинадаги адабий муҳим билан боғланиди. Бироқ унинг Афинадаги ҳаёти бир оз қийинлашади. Шунинг учун ҳам у она шаҳри Никомидияга қайтиб келиб, ўша ерда ҳаёт кечира бошлайди.

Арриан ижодида «Ов ҳақида» асари муҳим аҳамият касб этади. Бу асарида у кельт қабиласининг овчилик тактикаси ҳақида ҳикоя қилади. Асар тарихий далилларга бой бўлибгина қолмасдан, «Аландар тарихи» асари каби бадиий характерга ҳам эгадир. Бундан ташқари, Аррианнинг Тимотеон ва Дион ҳақидаги биографик характердаги асарлари бизгача етиб келмаган.

Аррианнинг ижодини синчиклаб ўргансак, биографик характерга эга бўлган асарларнинг қўллаб яратилганлигига гувоҳ бўламиз. Бу ҳилдаги асарларни яратиш Греция—Рим адабиётида анъанавий тусга кириб қолганди. Арриан ўзининг бир қатор тарихий-биографик асарлари, жумладан «Александрнинг юриши» мемуар тишидаги асари билан бу жанр соҳасини янада бойитди.

Биографик жанр, грек-Рим адабиётининг антик даврларидаёқ кенг ривожланган эди. Мавзу қўлами хилма-хил бўлган қароқчилар ҳақидаги туркум асарлар ҳам бу даврда қўллаб яратилган. Мазкур мавзуга Арриан ҳам қўл уради. Уни кўпроқ қароқчи Тиллобор фаолиятига оид материаллар қизиқтиради.

Арриан ўзидан аввал ўтган биографик жанр усталарининг анъаналарини давом эттиради. Масалан, Эллинизм давригача Юнонистонда машҳур бўлган Феопомп ўзининг ҳақиқатгўй қароқчи образлари, Цицерон адолат тарафдорлари бўлган қароқчилар фаолиятини тасвирлаганлиги билан айниқса халқ ўртасида машҳур эдилар. Арриан бу анъанани янги бир даврда, Рим императорлиги таъсирида давом эттиради. Муҳими шундаки, қароқчилар фаолияти тасвирлаган бу асарларда ҳақиқат ва адолат учун кураш гоёси илгари сурилади. Шунинг учун ҳам бу характердаги асарларни халқ севиб ўқирди. Дарҳақиқат, қароқчилар ҳақидаги асарлар дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган.

Кейинчалик бундай образлар ёзма адабиётга ҳам кўчди. Халқ яратган қароқчи образлари адолат учун курашади, фуқаро манфаатини кўзлайди. Шунинг учун ҳам Аррианнинг бу мавзудаги асари Рим фуқаролари ўртасида тезда овоза бўлади. Олимларнинг таъкидлашича, 136 йилда Аррианнинг давлат ва ҳарбий ишлардан четлаштирилишига сабаб ҳам унинг халқчил асарлар ёзганлигидадир. У ўз асарларида адолат ва ҳақиқат учун курашувчи қароқчиларни ёқлаб чиққан эди.

Сукротнинг дунёқараши ҳам ана шундай халқчил характерга эга эди. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бу донишманд ҳомийси ҳақида ўнлаб, юзлаб ривоятлар яратган. Сукрот ҳозирги кунда ҳам европаликлар сингари Осие халқи қалбида, уларнинг ўлмас ижодида яшаб келмоқда. Ўз навбатида, Эпиктет дунёқараши ҳам Сукротникидан қолишмасди. Фалсафий қарашлари бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки улуг донишманд ўзларининг илгор қарашлари билангина эмас, балки икки атоқли ёзувчиларни—Ксенофонт ва Аррианни тарбиялаб вояга етказганликлари учун ҳам қадрлидир. Сукрот ўзи ҳеч нарса ёзмаган бўлса ҳам, унинг фалсафаси юқорида таъкидланганидек Ксенофонт ижоди орқали бизгача етиб келди. Ксенофонт ўз устози Сукрот номини жаҳонга танитди. Эпиктет фалсафаси эса Арриан ижодининг ёрқин саҳифаларини безади. Ўз устозларига содиқ қолган икки шоғирднинг ижоди ҳам шу тарзда халққа яқин бўлиб қолди. Шунинг учун Сукротни улуғлаган Ксенофонт ҳам, Эпиктетни улуғлаган Арриан ҳам устозлари сингари жаҳонга танилди. Аррианнинг ўнлаб ижод дурдоналари орасида «Александрнинг юриши» асари алоҳида ажралиб туради. Арриан номини жаҳон адабиётига олиб чиққан ҳам унинг мана шу асаридир.

«Александрнинг юриши»ни синчиклаб ўқиб чиқсак, бу асар Ксенофонтнинг «Ўн мингчилар юриши» асарининг услубига жуда яқин турганлигини кўрамиз. Бу асарида Ксенофонт Кирнинг ҳарбий боққинчилик юришларини тасвирлаган. Ксенофонт билан Арриан ижоди ўртасида кўп жиҳатдан ўхшашлик мавжуд. Икки адибни қарийб тўрт асар бир-биридан ажратиб турган бўлса ҳам, уларнинг асарлари жанр хусусиятларига кўра ҳам, мавзу жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин туради. Арриан Ксенофонт ижодига қайта-қайта мурожаат қилганлигини кўрамиз. Ксенофонтнинг тарихий воқеаларни тасвирлаш маҳорати, ижодий тажрибалари Арриан учун чинакам ижодий мактаб вазифасини ўтаган. Ксенофонтнинг ижодий мактаби таъсири остидан, хусусан «Ўн мингчилар юриши» асарининг давоми сифатида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари дунёга келади.

Арриангача ҳам Александр ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ Арриан яратган асар тарихий далилларнинг аниқлиги, воқеалар тасвирининг жонлилиги билан улардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шунинг учун ҳам «Александрнинг юриши» асари Арриангача

яратилган Александр ҳақидаги асарлар ичида энг юксаги ва машхури бўлади. Арриан ўз асарининг кириш қисмида бу ҳақда тўхталиб, шундай таъкидлаб ўтади: «Александр ҳақида жуда кўп кишилар ёзган, аввал сиз уларнинг асарларини ўқинг-да, сўнгра менинг асаримга баҳо беринг». Ҳақиқатан ҳам Арриан асарининг Александр ҳақида яратилган ўзга асарлардан устун томони шундаки, бошқа муаллифлар бу мавзуда ёзувчи ёки тарихчи сифатида ёндошган бўлсалар, Арриан ҳарбий мутахассис, ҳатто саркарда сифатида қарайди. Ёзувчининг қалами ҳам бундан илгари яратилган ўилаб биографик характердаги асарларнинг ёзилиши жараёнида анча қарқиниб қолган эди. У бутун ижоди давомида тарихга мурожаат қилиб келди. Сенатор ва императорнинг элчиси (консул) лавозимларида ишлаб юрган кезларида беvosита давлат ишлари ва ҳарбий масалаларга тегишли муҳим воқеаларнинг шохиди бўлган. Қизил денгиз ва Қора денгиз бўйлаб қилган сафарлари давомида Осиё тарихига қизиқиши ҳам ана шунинг натижаеидир.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, машхур файласуф, ўз даврининг донишманди Эпиктет илмини чуқур ўрганган Арриан Александрнинг ҳарбий юришига фалсафий нуқтан назардан ёндошган бўлиши ҳам табиий.

Арриан Александр Македонскининг шахсига жуда катта масъулият билан ёндошади. Александрга улкан тарихий шахс сифатида қарайди. Узининг ўта мураккаб мавзуга қўл ураётганини ҳис этади. «Александр ҳали ўзининг ҳақиқий ёзувчисини тона олмаганлигини» алоҳида таъкидлайди.

Кир эса ўзининг моҳир ёзувчисини тона олган эди. Бу ёзувчи Ксенофонт эди. Александр-чи? Унинг ҳақиқий ёзувчиси ким? Арриан мана шундай шарафли номга сазовор бўлишни доимо орзу қиларди. Александр ҳарбий саркарда сифатида Қирлан устун туради. Шунинг учун ҳам Ксенофонт анъаналарини давом эттириш, унинг услубини шунгаки қўлдан билан чеклашиб қолмиш ҳам Арриан учун бир ёқламалик бўлур эди.

Александр ҳақида асар ёзиш Аррианни кўп йиллар ўйлантириб келди. Бу жумбоқни ечиш учун у узоқ йиллар ижодий изланди. Эпиктетнинг тарихий ҳикоялари ичида Александрга бағишланганлари ҳам кўп эди. Бундай ҳикояларни у устозидан берилиб, мароқ билан тингларди. Александрнинг Осиё бўйлаб қилган ҳарбий юришини фалсафий пизоҳлаш Эпиктетни ҳам ўйлантириб юрган масалалардан бири эди. Бироқ бу ҳақда Эпиктет бирон сатр ҳам ёзиб қолдирмаган. Умуман, ўша даврлардаги удуғ донишмандларнинг кўнчилиги ўз фалсафасини, тарихий ёки илмий аҳамиятга эга бўлган қарашларини ёзиб қолдиришига у қадар қизиқмаган. Улар бор илмининг авлодларга берганлар. Бундай олағ ўша пайтларда деярли барча халқлар донишмандларига хоё хусусият эди.

Сукротнинг номи ўрта осиеликларга яқиндан таниш. Бу донишманд образини Ўрта Осие халқларининг огзаки ижодида кўплаб учратамиз. Бунга сабаб, Сукротнинг Александр Македонскийдан илгари яшаганлиги бўлса керак. Александр Македонский тарихчилари Сукротнинг фалсафасидан фойдаланган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас.

Сукрот каби Эпиктетни ҳам тарихий воқеалар қизиқтирган, албатта. Ўз устозидан сабоқ олиб юрган ёшлик йилларидаёқ Аррианда Александрни, унинг ҳарбий юришларини тасвирлашга иштиёқ кучайган эди. Аммо узоқ йиллар бу ҳақда ҳеч нарса ёзмади. Бундай оғир ва мураккаб мавзуга кўп йиллар кўл уришга журъат қилолмай юрган.

Арриан катта ҳаёт тажрибасига эга бўлгандан сўнг, тўнлаган бой тарихий ва илмий материалларига асосланиб «Александрнинг юриши» китобини ёзишга киришади. Асар ёзишни узоқ йиллар кўнглига тугиб юрган, Александрнинг ҳаётига оид айрим қизиқарли эпизодларни илгари ҳам ёзишга улгурган бўлса-да, асосий ишни Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан кейингина бошлайди. Бу даврда Рим императори Адриан ўлдирилган эди. Арриан ўзининг она шаҳри Никомидияга келиб, анчадан буён ўзини қийнаб юрган кўнглидаги орзусини қоғозга туширишга аҳд қилади. Бундан бир озгина аввал, 2—3 йил мобайнида Афинада, сўнгра Македониянинг Александрия шаҳрида бўлиб, бу шаҳарларнинг жаҳонга машҳур муҳташам кутубхоналаридан Александрга оид маълумотларни тўплаган, ўз шахсий архивини анча бойитган эди. Маълумки, Филипп подшоҳлиги даврида алоҳида эътибор берилган, бироқ ундан илгари ҳам мавжуд бўлган Афина кутубхонаси, Александр даврига келиб жаҳондаги тенгсиз кутубхоналардан бирига айланганди. Сўнгра барча мамлакатлардан тўпланган маданий бойликлар, кўлёмалар, адабиёт ва санъат асарлари, тарихий ёдгорликлар шахсан Александрнинг буйруғига биноан Александрия кутубхонасига келтирилди. Рим империяси кучайгандан сўнг Греция ва Македония каби кўпгина Эллин мамлакатлари бирин-кетин босиб олинади. Афина ва Александрия кутубхонасидаги бебаҳо адабий ёдгорликлар, илмий бойликлар Римга келтирилади. Бироқ Афина ва Александрия кутубхоналари аввалги доврuginи йўқотмайди. Ҳар бир илм аҳли бу кутубхоналарга келиб, ундан сабоқ олишни ўзлари учун фахр деб билишади. Жумладан, тақдир тақозосига кўра Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан сўнг Афинага келиб кичик бир лавозимга эга бўлган Арриан ҳам мана шу кутубхонада сабоқ олишни давом эттиради.

Александр даврига келиб, Македония давлатининг мавқеи анча ошиб кетган эди. Афинадаги маданий бойликлар ҳам Александрия шаҳрига ташилди. Эрамиздан аввалги 332 йилда Александр асос солган бу шаҳарни, шох Александр энг бой ва гўзал шаҳарга айлантираман, деб айтган эди. Александрия кутубхонасида у ҳақида ёзилган балдий, илмий ва тарихий

асарлар жуда кўп эди. Шу билан бирга, Осиё тарихига оид, унинг шаҳар ва қишлоқларига тегинли, тоғ ва дарёлари ҳақидаги маълумотлар ҳам шу кутубхонада сақланган. Александр босиб олган ўлкаларнинг харитаси, Осиё халқининг яшаш шароити, урф-одатларини ифодаловчи ноёб асарлар шу кутубхонада уз ўқувчисини кутмоқда эди. «Мен Александр билан бирга ҳарбий юришда бўлган кишилар ҳақида маълумот тўплашга киришдим». — дейди бир ўринда Арриан. Унинг, айниқса, Ҳиндистон ҳақидаги тўплаган маълумотлари гоёқ қимматлидир. «Мен Ҳиндистон донишмандларини қидирмоқдаман», дейди Арриан бошқа бир ўринда.

Афеуски, Аррианнинг кўпгина китоблари бизгача етиб келмаган. Фақат Аррианнинггина эмас, балки грек ва Рим адибларининг кўпгина асарлари ҳам турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Биргина Александрнинг ўлиmidан сўнг у ҳақда турли хил даврларда юзлаб китоблар ёзилган. Афеуски, бу китоблардан айрим саҳифаларгина бизгача етиб келган. Агар мана шу китоблардан унтаси тўлиғича сақланиб қолинганда эди, Ўрта Осиёнинг, жумладан, ҳозирги Ўзбекистоннинг антик даврларига оид кўпгина қимматли далилларга эга бўлардик.

Бундай подир асарларни ўқиш Аррианга насиб этган. У ўзининг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё, жумладан бугунги Ўзбекистон ҳудудига яшовчи қабилалар, бу ернинг жуғрофий шароити, шаҳарларининг номи, табиат манзараларини шундай аниқ ҳикоя қиладики, худди бу ерларни у ўз кўзи билан кўргандек тасвирлайди. Гўё Арриан Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонимизда бўлгандек. Бу асар бизга Ўзбекистоннинг антик даврларига оид қимматли маълумотларни беради.

Аррианнинг «Вифини тарихи» деб номланувчи 8 китобдан иборат йирик асарлари мажмуаси ҳам бизгача етиб келмаган. Бу мажмуада Арриан ўзи туғилиб ўсган она юрти Вифини ҳақида ҳикоя қилган эди. Унда эрамиздан аввалги 75 йилгача бўлган давр ўз ифодасини топганди. Бу давр шоҳ Никомен III ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

Бундан ташқари, Арриан «Парфян тарихи» номли 17 китобдан иборат асар ёзади. Бу асарлар мажмуасида эса, Парфян урушигача бўлган давр, Траян (113—117 йиллар) салтанати билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Афеуски, бу асар ҳам бизгача етиб келмаган. Бу асарларнинг қачон ёзилгани, унда ҳикоя қилинган воқеаларнинг характери, бадний тасвир воситалари ҳақида ҳам, табиийки, аниқ бир маълумотга эга эмасмиз.

«АЛЕКСАНДРНИНГ ЮРИШИ»

Арриан асарининг иккита китоби — учинчи ва тўртинчи китоблари Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Учинчи китоб 30 бобдан ташкил топган.

Учинчи китобнинг 28-бобидан бошлаб Ўрта Осиё тарихининг ўзига хос тасвири келтирилади.

«Александр Окс дарёси қиргоғига келди»¹, дейди муаллиф. Бунгача бўлган бобларда Александрнинг Эронга қилган юриши, Эрон шоҳи Доро устилан галаба қозониши ҳикоя қилинади. Эрон шоҳи енгилгандан сўнг, у Кавказ тоғларига қараб қочади. Александр уни изма-из таъқиб этиб келаверади. Таъқиб бир неча кун давом этади. Доро Кавказ тоғларига яширинмоқчи бўлади. Бироқ Бесс Эрон шоҳининг энг яқин кишиси бўлишига қарамасдан, Дорони ўлдириб, бойликларини олиб, Ўрта Осиёга қараб қочади. Александр Доронинг улигини топгач, жасадни Шарқ удумига кўра иззаг-эҳтиром билан дафн этишни буюради-да, ўзи Бесснинг изидан кетади. Бир неча вақт Кавказда бўлиб, у ерда «шаҳар куради ва унга Александрия деб ном беради»².

«Окс дарёси ҳозирги Амударёнинг қадимги номидир. Бу дарё ҳинд дарёларини ҳисобга олмаганда, Осиёдаги энг катта дарёлардан бири эди»³, — дейилади асарда. Александр Окс дарёсидан кечиб ўтишга ҳаракат қилади. Бироқ дарё жуда кенг эди, ундан кечиб ўтиш мумкин эмасди. Дарёнинг кенглиги 6 стадий (1 стадий—грек ўлчовида 184 метру 98 сантиметрга тўғри келади). Шу билан бирга, дарё анча чуқур эди. Бу дарёга қулай кўприк қуриш учун узоқдан ёғоч олиб келишга тўғри келарди. Дарёга кўприк қуриш анча узоқ вақтни талаб этарди. Шунинг учун Александр теридан қайиққа ўхшаш сув ўтмайдиган мослама ясашни буюради. Териларни ўсимликларнинг қуруқ пояси билан тикдиради (бундай ўсимликнинг номини муаллиф тилга олмайди. Эҳтимол у қамиш бўлса керак. Чунки дарё бўйларида қамиш ўсади). Шундай қилиб, Александр қўшинлари Окс (Аму) дарёсидан беш кун давомида ўтиб олади.

«Дарёдан ўтолмаган урушга яроқсиз, кекса кишиларни Александр уйларига жўнағиб юборарди. Ўз ихтиёрлари билан Александр қўшинларини тарк этиб, ўз юртларига кетмоқчи бўлган фессалияликларга ҳам руҳсат беради»⁴. Шу воқеалар билан боғлиқ эпизодларга эътибор берсак, Александр дастлаб Ўрта Осиёни жангу жадалларсиз, осонгина қўлга киритиш ниятида бўлган.

Александр Окс дарёсидан ўтгандан сўнг, Сўғдиёна — ҳозирги Ўзбекистон томон шошилади. Чунки бу ерда Бесс катта қўшин билан Александрга қарши куч тўплаяпти, деган хабар тарқалади. Шу вақт Спитамен билан Датаферндан Александрга чопар келиб, агар кичик

¹ *Арриан*. Поход Александра. М-Л.: Изд-во АН. 1962, 130-бет (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади).

² Ўша асар, 129-бет.

³ Ўша асар, 130-бет.

⁴ Ўша асар, 130-бет.

бир отряд юборилса, Бессни ушлаб беришлигини билдиради. Бу хабарни эшитгандан сўнг Александр отрядга Лагонинг ўгли Птолемейни бош қилиб, Спитамен билан Датаферн ҳузурига юборади. Бу отряд жуда яхши қуролланган, сараланган жангчилардан иборат эди.

Бақтрия ва Сўғдиёنانинг ҳокими бўлган Бесс аслида Ахмонийлар сулоласидан бўлган. Доро Шни ўлдиргандан сўнг у ўзини шоҳ деб эълон қилади. Ахмонийлар, сўғдиёналиклар Бессни тутиб беришга қарор қиладилар.

Птолемей 10 кунлик йўлни тўрт кунда босиб ўтиб, Спитамен тунаган лагерь яқинига келади. Пиёда аскарларга юришни давом эттиришни буюриб, ўзи отлик аскарлар билан Бесс жойлашган қишлоққа яқинланади. Спитамен Бессни ўз қўли билан душманга тутиб беришни ор билиб, Птолемейга Бесс жойлашган кўргонни кўрсатиб, ўзи Сўғдиёнанинг ичкарисига қараб кетади. Птолемей Бесс жойлашган кўргонни ўраб олиб (кўргон девор билан ўралган, унинг махсус дарвозаси бор эди), унинг кўриқчиларига агар Бессни тутиб беришса, уларга тегмасликка ваъда қилади. Шундан сўнг кўргоннинг дарвозаси очилади, жангу жадалсиз тинч йўл билан улар Бессни асир олишиб, яна Александр ҳузурига қайтишади. Александр ўз подшоҳи Дорога хиёнат қилган Бессдан нафратланади. Шунинг учун ҳам Птолемейга «Бессни яланғоч қилиб, кўчанинг ўнг томонига боғлаб қўйишни буюради. Шармандаларча қип-яланғоч турган Бесснинг ёнидан Александрнинг бутун қўшинлари саф тортиб ўтати»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александрнинг Бессни шундай шармандали ҳолга қўйиши ва қўшинига намоён этиши билан муҳим бир масалага ишора қилинган.

Биринчидан, кимда-ким хиёнат йўлига қадам қўйса — жазоси шу, шармандали ўлим, демоқчи бўлса, иккинчидан, ўз жангчиларига ҳам катта сабоқ бермоқда.

Маълумки, бундан илгариги даврларда Эрон шоҳи Кир, сўнгра Доро Ўрта Осиёга тез-тез ҳужум қилиб, бу ердаги тарқоқ қабилаларни босиб олганли.

Эрон шоҳлари Доро ва Кир VI—V асрларда яшаб ўтган. Бу ҳақда грек ёзувчиси Ксенофонтнинг «Киропедия», Плутархнинг «Артакрикс» асарларини ўқиб, кенг маълумот оламиз. Александр давридаги Эрон шоҳи Доро эса бошқа тарихий шахс. Икки Эрон шоҳлари Доролар ўртасида қарийб икки асрлик давр оралиги бор. Иккала Доро ҳам улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи эди. Шунингдек, улар ўзларини Сўғдиёнанинг ҳам подшоҳи деб ҳисобларди. Сўғдиёна ҳам Ахмонийлар давлатига қараган. Подшоҳлик ўша вақтларда улуланган. Бесс ўз подшоҳи

¹ Ўша асар, 131-бет.

Дорога хиёнат қилгани учун ҳам Спитамен ундан нафратланади. Иккинчи томондан, Спитамен Александрнинг Бессни таъқиб этиб келаётганини сезиб, башарти Бессни тутиб берсам Александр скифлар ерига келмаслиги мумкин, деган фикрга боради. Романда Спитамен жойлашган қўрғоннинг номи айtilмаган. Птолемейнинг Амударёдан кейин ун кунлик йўлни тўрт кунда босиб ўтиб, қўрғонга етиб келиши, бу қўрғоннинг Самарқандга яқинроқ жойда бўлганлигидан далolat берали.

Биз бу ўринда асарда тасвирланган воқеаларни сўзма-сўз келтириб ўтирмасдан, унга ўз муносабатимизни билдиришга ҳаракат қиламиз. Юқоридаги эпизоддан кўриниб турибдики, қадим замонларда ҳам сотқинларнинг тақдирини шармандали ҳолда якун топган. Антик даврлардаёқ халқимиз сотқинларга аёвсиз муносабатда бўлган. Сотқинни нафақат оддий фуқаро, ҳатто подшоҳлар ҳам кечирмаган. Бесс каби хиёнаткорлар ўша замонларда ҳам учраб турган. Бесснинг сотқинлиги билан боғлиқ эпизодларни Арриан бекорга қаламга олмаган.

Юқоридаги воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Арриан шу эпизоддаёқ тўрт образнинг характерини тасвирлайпти. Александр, Птолемей, Бесс ва Спитамен образлари. Александр қатъий фикрли, шафқатсиз, Птолемей ўз шоҳига салоқатли, Бесс сотқин, лекин Спитамен-чи? Бу ўринда қизиқ бир ифодага дуч келамиз. Бесс ҳар қанча сотқин бўлмасин, ҳар қанча нафратга лойиқ бўлмасин, Спитамен уни ўз қўли билан тутиб бермайди. Аррианнинг таъкидлашича, «Бессни ўз қўли билан тутиб беришдан Спитамен ор қилади»¹. Мана, Арриан романининг назик, ўзига хос тасвири. Спитамен ўз қўли билан Бессни тутиб, Александрга топшириши мумкин эди. Ёки бўлмаса, ўзининг хос кишилари орқали Бесснинг қўл-оёқларини кишиглаб, Александрга юбориши ҳам мумкин эди, Бироқ, Спитаменнинг бундай қилишига номуси йўл қўймайди. Душмани олдида эгилишни хоҳламайди. Бесс Спитаменнинг қароргоҳига бошвана қилириб келади. Спитаменни ўзига яқин олади. Спитамен-чи? Бесс ҳар қанча яқин бўлмасин, бундай сотқинга Спитамен мард ва жасур ўғлон сифатида шафқатсиз, она Ватанига бостириб келаётган ёвга эса тиз чўкишни, она юртининг душман оёғи остида топталишини сира-сира хоҳламайди. Асарни ўқиб, антик даврлардаёқ халқимиз сотқин ва хонларга нисбатан шафқатсиз бўлган, уларни энг оғир жазога ҳукм этган, деган тушунча пайдо бўлади. Ўша даврдаёқ Спитамен каби ҳалол, покиза инсонлар кўп бўлганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Аррианнинг тарихий хизмати шундаки, асардаги воқеалар тасвирига у ҳақиқий ижодкор кўзи билан қарайди. Тарихий ҳақиқатни бўямасдан кўрсатишга ҳаракат қилади. Бундан илгариги эпизодларда, жумладан,

¹ Ўша асар, 131-бет.

Эрон шоҳи Доро билан бўлган жанг тасвирларида ҳам адиб ўзининг мана шу позициясида қолади. Дорога нисбатан сўғдиёналикларнинг нафрат ўти кучли. Чунки у македонлар билан бўлган урушгача Сўғдиёна ерларини босиб олиб, бойликларимизни талаб, одамларимизни қул қилиб олиб кетган эди. Эронликлар билан македонлар ўртасида бўлиб ўтган қиргин жангларда минг-минглаб сўғдиёналиклар ҳам қатнашиб, уларнинг кўплари қурбон бўлган эди. Доро қонхўр, Доро ёвуз, Доро мол-дунё, дуру жавоҳирларга ҳире қўйган шоҳ. Аммо у сотқин эмасди. Осиёга бостириб келган ёвга қарши бир неча йиллар давомида курашади. Асарда Доро шоҳ бўлса ҳам ўз ватанига содиқ қолади. Александр бир неча марта катта-катта ваъдалар бериб, ундан таслим бўлишни таклиф қилганда ҳам Доро унамайди. Греklar билан эронийлар ўртасида уруш узок вақт давом этади. Ҳатто Доронинг онаси, хотини, ўғил ва қизи Александр қўлига асир тушганда ҳам Доро душманга тиз чўкишни хоҳламайди. Ўз юртига сотқинлик қилишни истамайди. Душманга қарши кураш режасидан қайтмайди. Арриан бу ўринда Доронинг қилмишидан нафратланиши ва уни ҳақорат қилиши ҳам мумкин эди. Бироқ адиб ҳаминша воқеага реал ёйлашишга ҳаракат қилган.

Ўз навбатида, ёзувчи Александрнинг характерини ёрқин бўёқларда очиб беради. Босқинчилик Александрнинг қонида бор эди. Отаси Филипп Пнинг бутун умри жангу жадалларда ўтган. Ёзувчи Александрни босқинчи, шу билан бирга, танти ва мард саркарда образи сифатида тасвирлайди. У Доронинг онаси, хотини ва фарзандларига озор етказмайди. Ўглини энг билимдон, донишманд кишилар қўлига топшириб, сабоқ беришни лозим топади.

Доронинг қизига уйланишни кўпгина яқин кишилар Александрга таклиф этади. Бироқ Александр уларнинг бу таклифини рад қилади. Доронинг оиласига яхшилик қилишга интилади. Оиласи асир тушиб қолганини эшитиб, Доро Александрга иккита мактуб йўллайди.

Мана шу тасвирлар Арриан романида гоаят объектив ифодаланган.

Александр ўзининг энг ашаддий душманига нисбатан шафқат қилади, жанг майдонини мардлик ва матонат майдони деб билади. Ўлимидан сўнг шоҳни Эрон урф-одатига кўра дафн этса, Бессни шафқатсиз равишда жазолайди. Уни шармандали ҳолда яланғоч қилиб, Эронга олиб келади-да ўлимга маҳкум этади. Ўлими олдида қўли, бурни ва оёқларини кесиб, қийнайди.

Токи инсоният бундай сотқинлик йўлига қайта қадам босмасин, деган рамзий маъно бор бунда. Бессни бутун эронликлар ва қўшин олдида жазолайдилар.

Биз Арриан китобида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг антик даврлари, қадим Сўғдиёна тасвирланган воқеалар йўналишига асосий диққатни жалб қилмоқдамиз.

Александр Бессни қўлга туширгандан сўнг маҳаллий аҳолидан қўлаб отлар йиғиб, Сўғдиёнанинг марказий шаҳри Мароқанд томон йўл олади. Ўз қўшинлари билан эрамиздан аввалги 329 йилнинг баҳорида Сўғдиёнага кириб келади. У Ҳиндиқуш тоғларидан ўтаётганда жуда қийналади. Бироқ китобнинг мана шу ўрнида айрим чалкаш тасвирлар ҳам борки, таҳлил жараёнида бирмунча қийинчиликлар тугдиради.

Мароқандга томон келаётганда Александр қўшинлари варварларнинг қаршилигига дуч келади. Варварлар 30 мингдан зиёдроқ эди. Улар Александр қўшинларини анча шошириб қўяди. Ҳатто македонларни орқага қайтаришга муваффақ бўладилар, сўнгра ўзлари баланд тоғ чўққиси томон чекинади. Александр куч тўплаб қуроли, сараланган армияси билан тоғ томон ҳужумни давом эттиради. Варварларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан, Александр уларни енгади. Икки ўртада шиддатли жанг боради. «Варварлар томонидан отилган ёй Александрнинг ўнг курагига келиб тегди. Ёй Александрнинг курак суягига бориб етган эди. Тоғ чўққисига чиқиб олган варварларнинг кўпчилиги пастликка томон улоқтирилади»¹.

Муҳими шундаки, Александр Сўғдиёнани осонгина қўлга киритаман, бу ердаги тарқоқ қабилалар менга қаршилик қилмасдан таслим бўлади, деб ўйлаган эди. Варварларнинг бундай қаттиқ қаршилик кўрсатиши Александр учун қутилмаган бир ҳодиса эди.

Арриан варварларнинг ҳужумини тасвирлаш орқали Сўғдиёна элидаги қабилаларнинг ватанпарварлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бошқа эллардаги кўпгина халқлар қаршиликсиз ўз ихтиёрлари билан таслим бўлганлар. Сўғдиёналиклар эса Александр билан бир неча бор жанг қилади. Юртига бостириб келаётган ёвни қайтариш учун курашади. Мана шу биринчи ҳужумдаёқ Александр қўшинлари анча талафот кўрган эди, унинг ўзи биринчи марта сўғдиёналиклар томонидан яраланади. Арриан асарида ватанпарварлик гоёси илгари сурилади. Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг мардлиги, ботирлиги, жасурлиги ўзига хос равишда кўтаринки руҳда тасвирланади.

Тарихий воқеликка бундай ҳолисона ёндошиш, ёзувчининг ҳалоллигини, покиза инсон бўлганлигини исботлайди. Арриан мана шундай ёзувчилик бурчига охиригача содиқ қолади. Кўпгина ёзувчиларнинг ижодини олиб қарасак, Александрнинг босқинчилик сиёсати кўкларга кўтарилиб мақталганини, сўғдиёналикларнинг ўз ватанни ҳимоя қилишларини ваҳшийлик, ёввойилик деб тасвирлашгача

¹ Ўша асар. 132-бет.

бориб етганини кўрамиз. Арриан эса воқеаларнинг тафсилотини тўғри баён қилишга ҳаракат қилади.

Варварларнинг енгилиши ва Александрнинг яраланиши билан романининг учинчи китоби яқунланади.

Асарнинг тўртинчи китоби Александрнинг Танаис¹ дарёси ёқасига келиши, дарё бўйига шаҳар қуриш ва унга Александр² деб ном бериши билан бошланади. Бу шаҳарнинг келажакда янада тараққий этишига Александр ишонди. Иккинчи томондан у скифларнинг ҳужумидан сақловчи мустаҳкам қургон бўлишини назарда тутган. Страбон ҳам ўзининг «География» асарида Александр Танаис дарёси бўйига келмаганлиги ва у ердаги қабилалар билан жанг қилмаганлигини таъкидлайди³.

Кўп утмасдан «яқин атрофда яшовчи варварлар, бу янги қурилган шаҳарга ҳужум қилиб, македониялик аскарлар гарнизонини ураб олади. Бу қўзғолонда кўплаб скифлар иштирок этган эди. Улар орасида Бессени тутиб берган одамлар бор эди»⁴.

Демак, варварлар деб номланувчи ваганпарварлар орасида сак, скиф қабилалари ҳам бўлган. Бессени тутиб беришда Сингамен билан Дагаферн қатнашгани шундай ҳулоса чиқаришга асос бўлади. Ёзувчининг гоёвий позициясининг юксаклиги шундаки, Сўтдиёнада яшовчи қабилалар тарқоқ бўлган, деган қарашга чек қўяди. Александр қўшинларига дарё ёқасида қилинган ҳужум бу ердаги турли қабилаларнинг бирлигини, ўзаро ишқлигини исботлайди. Ёзувчининг таъкидлашича, «варварларнинг бу қўзғолонида сўтдиёналиклар ҳам бор эди»⁵.

Бундай қайта-қайта қилинган ҳужумлар Александрни дастлаб шошириб қўяди. Айниқса, варварлар, сўтдиёналиклар ва бошқа элатларнинг бирлашганини эшитган Александр куч тўплаб, зудлик билан ҳарбий юришни давом эттиради.

Пиёда аскарларга баланд нарвонлар тайёрлашни буюриб, ўзи отлик аскарлар билан Ғазо шаҳри томон юради. Александрнинг мақсади, Ғазо шаҳрида тўпланган варварларнинг катта қўшинига зарба бериш эди. Бироқ варварлар Ғазо шаҳрини ташлаб, аллақачон яқин орадаги етти шаҳарга жойлашиб олган эди.

Шундай қилиб, «икки кун ичида Александр қўшинлари етти шаҳардан бештасини қўлга киритади. Олтинчи шаҳар улардан энг каттаси

¹ Танаис — Дон дарёси.

² Александрия шаҳри — Танаис (Дон) дарёси ёқасига эмас, Яксарт (Сир) дарёси ёқасига. Хужанд шаҳрига яқин жойда, Бекобол тарафда қурилганлиги маълумдир.

³ Страбон, История в семнадцати книгах. Кн. седьмая, 521-бет.

⁴ Александрнинг юриши, 333-бет.

⁵ Уша асар, 133-бет.

бўлиб, у Кир шаҳри деб номланган эди. Бу шаҳар Кир томонидан қурилганлиги учун Киропиль (Кирополь) деб аталади¹.

Китобда тасвирланишича, Киропиль шаҳри қўлга киритиш ниҳоятда қийин бўлган. Ниҳоят, шаҳар ўртасидан ўтувчи дарё Александрнинг диққатини ўзига тортади. Баҳор ва ёз ойларида бу дарё қор ва сел сувлари билан тўлиб оқса, ҳозир эса жуда саёз бўлиб қолган эди. Мана шу дарёнинг ўзани орқали шаҳарга кириб олиш мумкин. Шаҳар ҳимоячиларининг бутун диққат-эътибори ташқарида — қалъа деворларига, махсус машинада отилаётган улкан тошларда эди. Александр ўз қўшинларининг бир қисми билан орқа томондан дарё ўзани орқали шаҳарга кириб олади. Шаҳар ичкарасида жанг бошланади.

Тошдан ясалган қурол Александрнинг боши ва бўйинини яратади. Жароҳат Александрни анча довлдиратиб қўяди. Шоҳ бўйинини ушлаганча ҳушидан кетади.

Кратер ва бошқа қўшин бошлиқлари камондан отилган ўқдан ҳалок бўлади. Босқинчилардан кўп киши яраланади. Икки ўртада шиддатли жанг чоғида шаҳар ҳимоячиларидан 8000 га яқин киши ҳалок бўлади. 15 мингга яқин ҳимоячилар шаҳар ичкарасидаги қалъага кириб олади. Александр уларни бир кун давомида ўраб туради. Ниҳоят ҳимоячилар сув танқислиги туфайли таслим бўладилар.

Бу Александрнинг иккинчи марта яраланиши эди. Бу яра унга анча азоб беради.

Александрнинг махсус тош оталиган машинаси ҳақидаги тасвир Арриан романида бир неча эпизодларда қайд этиб ўтилади.

Бундай машинанинг яратилиши эраимиздан илгари IV — III асрлардаёқ Грецияда илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Афина шаҳри илм-фаннинг қадимий ўчоғи бўлган. Гомернинг «Цикл достонлари» эраимиздан илгариги VIII—VII асрларнинг подир намунасидир. Буюк сўз санъаткорининг бизгача етиб келган «Илиада», «Одиссея» достонлари жаҳон маданиятининг илк ўчоғи бўлган Юнонистонда илм-фан анча тараққий этганлигидан дарак беради.

Жаҳон адабиётида илк бор трагедия жанрини бошлаб берган ва унинг гултожига айланган Эсхил, Софокл, Эврипид ҳам мана шу грек адабиётининг, Афинанинг улуғ адибларидан эди. «Комедиянинг отаси» деб ном олган Аристофон комедиялари ҳам мана шу адабий муҳит маҳсулидир. Улуғ донишмандлари Сократ, Аристотель номлари ўрта осийёликларга қадим-қадимдан таниш бўлиб, илм-фаннинг ривожланишига бу алломавар жуда катта таъсир кўрсатган эди.

Ҳақиқатан ҳам қадимги Грецияда фақат адабиёт ва санъатгина эмас, балки илм-фан ҳам тараққий этган эди. Кўпгина фанларнинг тарихи

¹ Ушба асар, 134-бет.

Афина шаҳрига бориб тақалади. Маълумки, адабиёт ва санъат тараққий этган жойда илм-фан ҳам ривожланади.

Александрнинг тошотар машинаси ўша даврдаёқ Осиё мамлакатларига маълум ва машҳур бўлади. Хитойликлар Александр билан урушмаслик тўғрисида аҳднома тузиб, унга кўпдан-кўп ёрлиқлар, беҳисоб мол-дўноқлар бериб, ниҳоят бу машинани ҳам қўлга киритган эди.

Эрамиздан илгариги IV—III асрларда Осиёдаги тараққий этган мамлакатлардан бири бўлган Хитой бу машинани кейинчалик ўз шароитига мослаштириб, қайта ишлаб чиқаради. Чунки, Хитой ҳам ўша даврларда Осиёдаги ҳар томонлама ривожланган мамлакатлардан бири бўлиб, илм-фаннинг юксаклиги жиҳатидан Афинадан қолишмасди. Европада Греция, Осиёда Хитой илм-фаннинг энг қадимги ўчоқларидан бири бўлган. Бу машина эрамиздан илгариги IV—III асрлардан то эрамизнинг XIII асригача ҳам инсоният учун ниҳоятда хавfli эди. Унинг хавфи ўша даврлар учун ўз даврига нисбатан олиб қарайдиган бўлсақ, ҳозирги атом бомбасининг хавфи билан баробар эди. Ҳозирги кунда атом бомбаси инсоният бошига қиргин келтирувчи хавfli офат бўлса, қадимги даврларда Александрнинг машинаси ҳам шунчалик хавfli эди.

Хитойликлардан бу машинани Чингизхон тортиб олиб, Осиё ва Европадаги бир қанча мамлакатларни ишғол этади. Чингизхоннинг тошотар машинаси ҳақидаги жонли тасвирни бадний адабиётда В. Яннинг «Чингизхон», «Ботухон», «Сўнги денгизгача» романларида учратамиз. Кейинчалик бу машинадан Амир Темур ҳам ўрни келганда фойдаланган. Бу ҳақда С. Бородин ўзининг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида тўхтаб ўтган.

Бундан кўринадики, юнонларнинг Суқрот, Платон, Аристотель каби донишмандлари, улар ҳақидаги фалсафий мазмундаги ҳикоялар, уларнинг илгор фикрлари билан бирга, инсоният бошига қиргин келтирувчи ҳарбий мақсадларда ишлатиладиган машиналари ҳам Осиёга ўша даврдаёқ етиб келган эди.

Александр Македонскийнинг мана шу машинаси бўлмаганда унинг Ўрта Осиёни ишғол этиши қийин эди. Чунки Арриан романида тасвирланганидек, Сўғдиёнадаги деярли ҳамма шаҳарлар ҳатто айрим қишлоқлар ҳам мустаҳкам девор билан ўралганди. Бу деворлардан тошотар машинасиз Александрнинг ўтиши амри маҳол эди. Арриан романида тасвирланган Киропиль шаҳри ҳам Эрон шоҳи Кир томонидан шундай мустаҳкам қурилганди. Бу мустаҳкам девор билан ўралган шаҳарни ёй, найза ёки қилч каби оддий қуроллар билан қўлга киритиш мумкин бўлмаган.

Ўша даврларда ва ундан илгари ҳам, Рим ҳукмронлигигача Европадаги гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлган Афинада ишлаб чиқилган бу машина Европанинг гарбий мамлакатларига нисбатан ҳам Осиёга тезроқ етиб келди.

Француз халқининг қаҳрамонлик эпоси «Ролланд ҳақида қўшиқ»да тасвирланишича, Испаниянинг Сарагач шаҳри баланд ва қатин девор билан ўралган эди. Беҳисоб қўшин билан Сарагач шаҳрига бостириб келган француз қаҳрамони Ролланд бир неча ой шаҳарни қамал қилади, бироқ унинг ичига киришнинг ҳеч иложини тополмайди. Абдурахмон бошлиқ сарагачликлар шаҳарни мардонавор ғимоя қиладилар.

Француз халқ эпоси бўлган «Ролланд ҳақида қўшиқ» ҳам тарихий асосга эга. Франция қироли Карл катта кучга эга эди. Бироқ унда афиналиклар аллақачон эрамиздан IV аср илгари яратган тошотар машина йўқ эди. Шунинг учун ҳам француз қироллиги Сарагач шаҳрини ишғол этолмайди. Александр даврида Осиёга етиб келган бу машина орқали Чингизхон, Амур Темур Сарагач шаҳридан ўн баробар мустақкам бўлган кўплаб қалъаларни мана шу машина ёрдамида ёриб кирган.

Муҳими шундаки, грек илм-фанининг бундай намуналари фақат босқинчилик урушлари мақсалларида бизгача етиб келмасдан, балки бундай босқинчилик урушларидан бир неча асрлар илгари ҳам Грек-Рим ва Осиё алабий алоқалари мавжуд эди. Геродот асарларида берилган Ўрта Осиё тасвирлари бунинг ёрқин намунасидир. Ёки бўлмаса Ўрта Осиёда яшовчи массагет, шак қабилалари ҳақидаги фикрларнинг Геродот, Полиэн ижодида тасвирланиши бунга яққол мисол бўла олади. Сукрот, Платон, Арасту каби грек донишмандлари ҳақида яратилган халқ афсона ва ривоятлари юнонлар билан сўғдиёналиклар ўртасида қадимдан турли хил алоқалар мавжудлигини исботлайди.

Бизнинг узоқ ўтмишимиздан ҳикоя қилувчи «Тўмарис» афсонаси ўзининг тарихий асосига эга эканлиги сир эмас. Эрон шоҳи Кир массагетлар қабиласи устига бостириб келади. Золим Кир массагетлар қабиласига аёвсиз зулм ўтказди. Босқинчи Кирнинг золимлигидан кўп азоб чеккан массагетлар, ниҳоят «Тўмарис» афсонасини яратадилар. Халқ қаҳрамони Тўмарис Кирнинг устидан галаба қозонади. Мана шу «Тўмарис» афсонасининг асосида тарихий ҳақиқат ётади. Геродотнинг «Тарих ёки тадқиқот» асарида таъкидланишича, ўша даврларда ҳақиқатан ҳам массагетлар қабиласига Тўмарис деган жасур аёл шоҳ бўлган экан. Арриан романида Кир билан боғлиқ воқеалар биринчи бор такрорланади. Масалан, романнинг бир эпизодида Кирни қўллаб-қувватлаган, қадимда Ариаспом деб аталган, кейинчалик, Эвергет деб номланган элга Александр келади. Эвергетлар скифлар билан бўлган жангда Кирга ёрдам берган эди. Александр уларга ҳурмат билан муносабатда бўлади. Уларни Эллин одамлари билан тенг ҳуқуқли деб эълон қилади. Уларнинг яхшироқ ҳаёт кечиришлари учун қўшни ерлардан истаганча жой беради. Чунки Александр ҳам Кир каби скифларнинг қаршилигига учраб, бир неча бор сўғдиёналикларнинг тўсатдан қилинган ҳужумлари даҳшатини тортмоқда эди. Геродот ижодида «Тўмарис» ҳикояси ва у билан боғлиқ

тафеллотлар баёни берилган. Геродотнинг таъкидлашича, Кир ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи бўлган. Эрамиздан илгариги VI—V асрларда яшаб ўтган Ксенофонт Кир ҳақида эпопея ёзади. Бу эпопеяни «Ун мингчилар юриши» деб ҳам атаيمиз. Бу эпопея Кирнинг бутун таржимаи ҳолини ёритиб берган. Ҳатто Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини очиб кўрганлигини Арриан ҳам таъкидлаб ўтади. Бундан чиқадикки, Кирнинг массагетлар қабиласи устига, яъни Ўрта Осиёга бостириб келганлиги ҳам тарихий ҳақиқат. Бу ерда шаҳар¹ кўрганлиги ва унга Кир деб ном берилганлиги ҳақидаги Аррианнинг тафеллотлари ҳам ҳақиқатга яқиндир. Бу шаҳарни Кир ёки Киропиль деб ҳам атаганлар. Киропиль шаҳри Ўратепага яқин жойлан топилади.

Ҳатто, Арриан китобининг бир саҳифасида Камбиз (Камбис) ва Кирнинг скифларга қарши кураши ҳақида тўхталиб ўтади.

«Массагетларга қарши юриш ва Кирнинг ўлими» ҳикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни ўзига бўйсундиришмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқ ва Ғарб бўйлари бўйлаб қўзилган кенг ўлкаларга жойлашган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қўшилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томони Кавказнинг баланд тоғлари билан ўралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг Шарқ томонидаги кенг текисликлар массагетлар ерларидир.

Улар ҳам отлиқ, ҳам ишда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуролланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлагани. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарни бўйига елка аралаш осиб юрадиган камар ва тасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга мисдан совут тақар, юганлар ва сулиқларга безаклар тақишган, темир ва қумушни ишлатмаганлар. Экин экин билан шутуланмаганлар. Гўшт, балиқ ва сўт маҳсулотлари билан озиқланганлар. Қуёшни худо ўрнида кўриб, отларни унинг номига қурбонлик қилганлар.

Кир уларга қарши урушни хоҳлаб қолади. У жуда мағрур эди, шунинг учун ҳам узгаларни назарга илмасди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тумарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изҳор этини учун Кир ўз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тумарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўғли Камбизга қолдириб, ўзи Тумарисга қарши жангга отланади.

Тумарис барча қўшинларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки ўргада киргин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узоқдан душман устига ёй ўқларини ёғдирадилар.

¹ Кир шаҳри Яксарт (Сир) дарёси яқинида, Арриан асарига эса Танаис дарёсига яқин деб берилган.

Сўнгра найза ва ханжар билан олинув бошланади. Жанг узок тавом этади. Ён беришни ҳеч бир томон хоҳламади. Ниҳоят, массафелар толиб келадилар, йиғирма тўққиз йил (эрамизгача бўлган 558—529 йиллар) подшоҳлик қилган Кир ўлдирилиб, душман ланкарлари қириб ташланади.

Кирнинг ўлими ҳақидаги ҳикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу.

Шунинг учун ҳам «Тўмарис», «Широқ» афсоналарини халқимиз тарихидан ҳикоя қилувчи нодир асарлар деб биламиз Ўрта Осиё худудида яшовчи массагет, шак қабилалари ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни ўрганишда бу асарлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади. «Широқ» афсонасида тасвирланган воқеаларнинг ҳам тарихий асоси бор. Ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи Доро шак қабилалари устига босгириб келиб, уларга беҳад азоблар беради. Тўмарис сингари Широқ ҳам халқ қаҳрамони, оддий бир чўпон зотим Доронинг бутун бошли катта бир қўшини устидан галаба қозонади. Халқимиз қадимдан шундай бўлишини орзу қилган. Босқинчилар ҳеч қачон муваффақият эгаси бўлиб қолмаган. Кирга қарши ҳам, Дорога қарши ҳам тинимсиз кураш олиб борган. Ўз ватанини, қабиласини жон-дилидан севган, уни мардонавор ҳимоя қилган. Полиэнининг «Ҳарбий ҳийлалар» асаридан ташқари, Геродотнинг ҳам Доро ҳақида ҳикоялари мавжуд.

Ахмонийлар сулоласи: Кир I (558—530), Камбиз II (530—522), Доро I (522—486), Ксеркс I (486—465), Артаксеркс I (465—424), Согдиан II (424—423), Доро II (423—404), Артаксеркс II (404—358), Артаксеркс III (358—338), Арсес (338—336), Доро III (336—330). Бу Ахмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини Александр Македонский тугатади.

Эрон подшоҳликлари билан юнонлар ўртасида ҳам қадимдан қиргин урушлар жуда кўп бўлган. Масалан, Эҳилнинг «Эронийлар» трагедиясида Соломон оролида бўлиб ўтган эронлар билан греклар ўртасидаги уруш тафсилотлари тасвирланади. Трагедия тарихий асосга эга. Бу асар Эҳил томонидан эрамиздан илгарики 472 йилда ёзилган.

Муҳими шундаки, бу тарихий ҳақиқатга эга Эрон-Юнон урушида Эҳилнинг ўзи бевосита иштирок этади. Кўрган-билган воқеалари асосида тарихий асар яратилади. «Эронийлар» трагедияси антик даврда яратилган биринчи тарихий трагедия эди. Бу трагедиядаги кўпгина образлар реал ҳаётда бўлиб ўтганлиги билан эътиборга лойиқдир.

Эҳилдай буюк трагедиянависнинг мамлакатда рўй бераётган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалардан, ўз замонасидаги кескин ситуациялардан четда турини мумкин эмасди. Унинг «Эронийлар»дан ташқари ҳамма трагедиялари мифологик характерга эга. Эҳил антик адабиётда биринчи бўлиб тарихий мавзуга кўл урар экан, бундай асарларнинг кучли гоаявий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини амалда исбот этади.

Бу трагедияда ўрта осиеликларга қадимдан таниш бўлган Кеерке образи марказий фигура сифатида берилди. Кеерке қадимги халқ оғзаки ижоди намуналарида ва классик адабиётида маълум ва машҳур образдир. Кайковус Ўрта Осиега бир неча марта ёвузларча бостириб келган Эрон шоҳидир. Бундан кўринадики, Ўрта Осие ҳақидаги илк бадний ижод намуналари эрамиздан бир неча аср илгариёқ грек адабиётида пайдо бўлган эди. Геродот ва Ксенофонт томонидан Осие ва Ўрта Осие билан боғлиқ воқеалар массагетлар, шақлар, скифлар ва улар ҳаётига оид эпизодлар қаламга олинади. Бироқ, Александр Македонскийнинг ҳаётини тасвирловчи грек ва Рим адабиёти намуналари, Птолемей ва Аристоклуднинг «Кундалик»лари, Арриан, Плутарх, Руф, Юстин, Диодор китобларидагидек Сўғдиёنانинг антик даврларига оид бадний тасвир воситалари илгари ўтган адиблар ижодида ўзининг бундай батафсил ифодасини топмаган. Тўғри, улар ижоди орқали ҳам биз кўпгина маълумотларга эга бўламиз. Масалан, эрамиздан илгариги XIII—XII асрларда яшаб ўтган Юнонистоннинг улуғ шоири Гомернинг «Троя» шикл дostonларини олиб қарайлик. Бу шикл дostonларда Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган эди. Бу уруш ҳам тарихда бўлиб ўтган.

Гомернинг «Илиада» дostonида тасвирланишича, юнонлар Троя устига бостириб келгандан сўнг бу шаҳарни ун йил давомида қамал қилади. Бироқ уни босиб ололмайди. Осиеликлар ҳақиқий ватанпарварлик намуналарини кўрсатадилар. Юнонларнинг Трояга келиши воқеалари ҳам ўзига хос Осие таъвирини беради. Чунки ўша даврларда Троя Осиедаги энг тараққий этган шаҳарлардан бири бўлган.

Эхилнинг «Эронийлар» трагедиясида тасвирланган воқеалар, айниқса, Кееркенинг отаси шоҳ Доро образи «Широқ» афсонасидаги Дорони эсга солади. Дарҳақиқат, Доро ўша даврларда ниҳоятда бойиб, ҳарбий жиҳатдан кучайиб кетганди. Ўша даврларда Ахмонийлар давлати ҳам энг йирик ва марказлашган давлатлардан бири бўлган.

Доро Осие мамлакатларидан, жумлалан, Ўрта Осиедан ҳам сон-саноксиз кишиларни қул қилиб, мол-дунёларини талаб, бошига не-не кулфатлар ёғдирмаган дейсиз? Сўғдиёналиклардан кейинчалик ҳарбий аскар сифатида фойдаланган. Дородан қолган дунё унинг ўғли Кееркени Юнонистондай буюк давлат билан беллашишга даъват этади. Бу даврда, яъни эрамиздан илгариги V—IV асрларда Юнонистон кучли ва марказлашган давлат бўлиб, Афина шаҳрининг довуғи оламга ёйилган эди.

Эрон шоҳи Доро ҳам Осиедаги кўпгина кўшни мамлакатларни қўлга киритгандан сўнг Юнонистонни босиб олишга шайланганди. Кейинги даврларда иқтисодий жиҳатдан ва ҳарбий устуниликка эга бўлган Эрон подшоҳликлари Ўрта Осиега бир неча марта ҳужум қилиб, бу ердаги қабилаларни талаган. Эрон билан Сўғдиёна ўртасида жуда кўп қирғин

урушлар бўлган. Сиёвуш, Афросиёб афсоналари ўша энг қадимги даврлардан қолган ёрқин саҳифалар.

Эрон подшоҳликлари Сўғдиёнага ҳам ҳокимлик қилишга ҳаракат қиларди. Сўғдиёнадаги қабила ва элатларнинг тарқоқлиги марказлашган йирик давлатга эга эронликлар учун жуда қўл келарди. Фақат Сўғдиёнагина эмас, Бақтрияни ҳам улар ўзларига қарам қилиб олганди. Ўрта Осиё икки асрдан зиёроқ давр мобайнида Ахмонийлар давлатига қарам бўлган. Александр Македонский Эрон ва Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг Ахмонийлар давлати тугатилади. Ахмонийлар давлати энди энг йирик Эллин давлатига тобе бўлиб қолади. Арриан асарида берилган ва ўз подшоҳи Дорони ўлдириб, Александр тазийқидан қочиб келган Бесс ҳам сўғдиёналиклар орасидан бошпана топиш ниятида бўлади. Фақат бошпана топиш ниятида эмас, илгаригидек ўз зулмини, ўзининг босқинчилик сиёсатини ўтказиб келган Бесс яна улкан қўшин тўплаш. Эрон шоҳлиги тахтига ўтириш, ўзини Ахмонийлар подшоси деб эълон қилиш орзусидан кечмайди.

Қадимда Эрон шоҳлиги Сўғдиёна ерларига жуда кўп ҳужумлар қилган, аҳолидан катта-катта ўлпон, солиқлар йиғиб олган. Арриан асарида тасвирланган Киропиль шаҳри ва шунга ўхшаш бир неча шаҳарлар қуриб, уларда ўз кишиларини сақлаган.

Икки асарда, яъни Эсхилнинг «Эронийлар» номли тарихий трагедиясида тасвирланган Доро билан Аррианнинг «Александрнинг юриши» тарихий асарида берилган Доро образини бир тарихий шахс деб тушунамаслик керак. Улардан бири эрамиздан илгариги V асрда, иккинчиси III асрда яшаган. Бироқ ҳар иккала Доро ҳам Сўғдиёнага ҳужум қилиб, бу ерларни босиб олган. Ҳар иккала Доро ҳам ўзларини Сўғдиёнанинг подшоҳи деб эълон қилганлар.

Арриан асарида ватанпарварлик, қаҳрамонлик гўзал бадий лавҳаларда ифодаланган. Китобни ўқир экансиз, Ватанга бўлган муҳаббат туйғуси ўқувчи қалбида алангаланари. «Еттинчи шаҳарни Александр қамал қилади. Шаҳар ҳимоячилари очлик ва сувсизликдан қирилиб кетгунларича уни қамал қилиб туришни буюради».

Александр мана шундай бир шафқатсиз жазо чорасини қўллаган эди. Ҳазо шаҳрини қўлга киритганда аёлларни, болаларни ўлжа қилиб олишни ўз аскарларига буюрган эди.

Китобда тасвирланишича, варварларнинг ватан ҳимоясида скифлар ҳам қатнашган эди. Уларнинг кўпчилиги мардонатор жанг қилиб, қирилиб кетади. Биродарларининг бундай фожиали қисматида скифлар бефарқ қараб туришмайди.

Арриан асари антик давр грек ва рим адабиётидаги кўпгина юксак савиядаги асарлар билан тенг туради. Воқеаларни ҳикоя тарзида баён қилиш грек ва Рим адабиётининг антик даврларига хос анъана эди.

Эллинизм давридан илгари яшаб ўтган Ксенофонт ҳам ўзининг «Ўн мингчилар юртини» асарида ва умуман Кир ҳақидаги эпопеясида («Киронедия») худди шундай тасвир услубини қўллаган, шунга амал қилган эди. Арриан Ксенофонтнинг анъаналарини давом эттиради. Ксенофонтнинг Кир ҳақидаги эпопеяси антик адабиёт тарихида муҳим урин тутади. Бу асар тарихий наслнинг ривожланишига катта таъсир этган эди. Ҳатто Арриан Ксенофонддан ургананини оқиқ-оқилни тан олади. Эллинизм даври (эрампиздан аввалги VI—III асрлар) грек адабиётида баъний тасвирни юксаттириш ва характер яратини масаласига алоҳида эътибор берила бошлади. Асклениада Самосский эпиграммаларида эстетик картиналар яратини маҳорати кучли эди. Аполлония Родосскийнинг «Аргановтики» асарида психологизмин чуқурлангитришига алоҳида эътибор бериледи. Аристотелдини шогирди булган Феофрастнинг «Характерлар» асарида характерни тасвирлан юқори поғонага кутарилади. Ўз романига қўл уришдан аввал Арриан замондоиларининг асарларини ўқиган булшини керак. Айниқса, Арриан яшаган даврда ва ҳатто аттика даврининг охириги асрлари. Эллинизм даври адабиётида ҳам тарихий насл анга ривожланган эди.

Китобда ифолаланишини, Танане дарёсининг лариги қирғогида осеёлик скиф қушинлари найло булади. Улар дарёнинг бериги қирғондаги варвар бироларларининг кузюлони ҳақидаги хабарни эшитиб, македонларга қарини курашга шай турар эдилар. Кун босқинчилик урушларини бошлан кечириб, Ватанини жон-дилдан севини ва уни қаттиқ туриб ҳимоя қилишини яхши тушунган скиф элалари македонларга қарини катта қушини туллайдилар. «Синтаменнинг Мароқанды катта қушини туллаганини ҳақидаги хабар Александрини кудюнга етиб келеди. Сунгра Синтаменга қарини узининг энг машҳур ланқарбонилари Диорамаха, Мелеама ва Каранин сарланган аскарлари билан юборилди».

Адабиёт, ушбу асарда «Синтамен» асарини элалар миллати сифатида мақдланмаган эди. Скиф, сак, дах, султ элаларинини қайси миллатга мансуб эканлигини аниқлов қийин. Лекин уларининг қисмати бир хил булган. Урф-одати, тили, турмуш тарзи бир-бирига яқин эди. Босқинчиларга қарини курашда улар бир жон-бир тан булиб иштирок этишлар.

Александр узининг ҳарбий юртини давомийда турди хил тилларни билдирган тилмочларини ҳам уни билан бирга олиб юрди. «Мароқанд ҳимоясини мустаҳкам раёган Синтаменга қарини юборилган Александр қушини орасида скиф тилларини яхши билдирган Фарнух деган Ликейи

¹ Александрини юртининг 131-бет.

қабиласига мансуб бир тилмоч ҳам бор эди. У маҳаллий тилларни, улар билан яқин муносабатда бўлишни яхши билган»¹.

Китобда скифлар ҳаётига оид яна бир қатор муҳим маълумотлар берилган. Танаис дарёсининг нариги қирғоғига тупланган скиф қўшинлари қарама-қарши қирғоқда турган македонияликларга қараб қичқирىшар, ҳақоратлар, биз «скифлар билан ҳазиллашманглар», деб бақирىшар эди. Гоҳида дарёнинг тор ўзанидан туриб македон қўшинларига қарши ёй ўқларини ёлдиришди. Уларга қараб «Осиёлик элатлар билан скифлар ўртасида фарқ йўқ»², деб қўйишарди.

Мана шу эпизоддан ҳам кўришиб турибдики, бошқа қабилалар билан скифлар ўртасида дўстона муносабат бўлган. Бир элатнинг бошига оғир мусибат тушса, иккинчиси ёрдамга келган. Алибнинг маҳорати шундаки, бу ўринда варвар ва скиф қабилалари орқали Ўрта Осиёдаги бошқа қабилалар ўртасида ҳам ўша вақтларда мустақкам дўстлик алоқалари бўлганлигига ишора қилипти. Иккинчи томондан, Арриан Осиёдаги бу қабилалар ўртасида ватанпарварлик туйғуси кучли бўлганлигини ҳам таъкидлапти. Юқорида Киропиль шаҳрини ҳимоя қилишда варварлар орасида скифлар ҳам бор эди, деган фикрни айтган бўлса, кейинги эпизодда скифларнинг бошқа бир қўшинлари варварларга ёрдамга келганлигини таъкидлайди. Бундай эпизодлар романнинг маълум даражада гоёвий мундарижасини боётган.

Сўғдиёна ва Бақтрияда яшаган антик даврдаги эллар ва элатлар, уларнинг ҳаёти ва турмуши ҳақида тўхталанди, бирини иккинчисидан устун қўйиши ёки камситиши ҳатодир. Айрим талқиқотчилар бу ердаги барча галаба ёки муваффақият яхлит бир уруғ, ёинки бир элатники деб қарашгача бориб етадилар. Жумладан, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган, улкан талқиқот ишларидан бири ҳисобланган «Тожиқлар» китобининг муаллифи, иirik талқиқотчи олим Бобожон Гафуров Ўрта Осиёдаги барча ютуқ ҳамда юксалишларнинг тепасида биргина халқ гурганлигига ишора қилади³. Масалага бундай ёндошни бошқа халқларни камситишга олиб келади. Александр Македонский даврида Ўрта Осиёда яшаган кўплаб қабилаларнинг ёки уруғларнинг қайси миллатга тегишли бўлганлигини ажратиш қийин. Чунки бу даврдан бизгача ёзма ёдгорликлар етиб келмаган. Агар жонли гувоҳ — ёзма манбалар етиб келганда эди, биз уларнинг ёзуви ёки нутқига қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини аниқлашимиз мумкин эди. Тарихий манбаларда бу ердаги элатларнинг тиллари бир-бирига жуда яқин бўлганлиги таъкидланади⁴. Александр Македонскийнинг Ўрта

¹ Ўша асар, 135-бет.

² Ўша асар, 135–136-бетлар.

³ Гафуров Б. Тажик. М.: Изд-во «Наука», 1972.

⁴ Турсунов Х., Бекназаров Ш. Ўзбекистон тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1982. 31-бет.

Осиёга бостириб келган даврларини аке эттирувчи Квинт Курций Руфининг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Диодорнинг «Тарихий кутубхона», Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарлари ва бошқа алиблар: Клитарх, Страбон, Непарх, Мегасфен, Псевдо Каллисфен асарлари билан яқиндан танишсак, улар Ўрта Осиёдаги қабила ва элатлар ҳақида гапирган-у, лекин уларнинг қайси миллатга мансуб эканлигини тилга олишмаган. Грек ва Рим алибларининг тарихий романларини ўқиб чиқсак, Сўғдиёнанинг антик даврида яшаган тарихий шахсларга дуч келамиз. Бу тарихий шахслар, Спитамен, Оксарт, Роксана, Датаферн, Сисимифр ва бошқалар бўлиб, уларнинг қайси миллатга, ҳатто қайси уруғ ёки қабилага мансуб эканлигини ҳам аниқлашимиз қийин. Муҳими, улар Сўғдиёнада яшаган. Спитамен кўшинлари ичида ҳам турли эллар ва элатларнинг вакиллари бўлишган. Буларни фалон миллатга тегишли дейишимиз бир ёқламаликка олиб боради. Биз уларни бир ибора билан ватан ватан ҳимоячилари, ватанпарварлар деб аташимиз тўғри бўлади.

Александр Танаис дарёсидан ўтиб, скифларга зарба бермоқчи бўлади. Бироқ скифлар осонликча ён беришмайди. Александр қўшинларининг дарёдан ўтиши жуда қийин кечади. Скифлар уларга кечаю кундуз тинчлик бермайди. Македон қўшинлари дарёдан ўтишда яна катта талафот кўради. Саркарда Аристандр кўп йўқотиш бўлаётганлигини, скифлар қаттиқ ҳужум қилаётганини, дарёдан ўтишга ҳеч имкон бермаётганини айтганда, Александр унга «Ксеркенинг отаси Доро каби бутун Осиёга, скифларга кулги бўлгунча, ўлганинг яхши»¹, дейди.

Бу ўринда Арриан скифлар ҳаётида бўлиб ўтган узоқ тарихий воқеага ишора қилади. Эрон шоҳи Доронинг шармандали ҳолга тушгани ўрта осийликлар тилида, жумладан, скифлар тилида дoston бўлган эди. Бу ҳақда Александр ҳам «Широқ» афсоналарига ўхшаш ривоятларни эшитганлиги маълум бўлади. Бундан кўринадики, Александр бу ердаги элатларнинг тарихи билан аввалдан яхши таниш бўлган. Маълум даражада Александр скифлар билан бўлган жангда таҳликага тушиб қолганини ҳам ёзувчи таъкидлаб ўтаётир. Скифларнинг талбиркор ва ватанпарварлиги ҳақидаги афсоналар Александрни анча шошириб қўяди, уни ҳушёрликка чақиради. «Широқ» ҳикоясидаги шак қабиласининг оддий бир чўпони Широқнинг бутун бошли кўшинини, қолаверса, Дородай Эрон шоҳини лақиялатиб, ҳалокатга етаклаб бориши воқеалари Македония кўшинлари орасида анча гап-сўз бўлганлиги табиий бир ҳол. Йирик саркарда Аристандрнинг скифлар ҳужумидан арз қилиб, мурожаат этиши Александрни ўйлантриб қўяди. Натижда, Македония шоҳи Доро каби

¹ Уша асар, 136-бет.

шарманда бўлиб қолишдан ҳам чўчийди. Шунинг учун ҳам Александрнинг Сўгдиёнадаги ҳаёти анча таҳликали ва саросимали кечади.

Ксеркс ҳам тарихий шахс. У Доронинг ўгли. Дородан сўнг Эрон шоҳлигини қўлга киритган Ксеркс эди. Ксеркс ҳам босқинчиликда отаси Дородан қолишмайди, Дородан қолган бутун бойликларни қўшин тўплаш ва қуролланиш ишларига сарфлаб, Европа томон ҳарбий юришини бошлайди. Саламин оролида юнонлар билан қаттиқ тўқнашиб, охири енгилади.

Бундай тарихий воқеаларни яхши билган Арриан ўз романида эпизодлар орасига Доро ва Ксеркс фожиаларини қистириб ўтади. Дарҳақиқат, адибнинг ўзи император Адрианнинг топширигига бироан Саламин ороли ва унинг яқинидаги ўлкаларга бир неча марта бориб келган эди. Ушанда Доро ва Ксеркс ҳақидаги Осиё билан боғлиқ тарихий ҳикояларни одамлардан эшитганди.

Асарда бундан кейинги воқеалар янада кескинроқ, шиддатлироқ, чуқур драматизм билан бойитилган.

Спитамен ўзининг жангчилари билан Мароқандга ҳужум бошлайди. Мароқандни эгаллаб турган македон қўшинларининг маълум қисмига талафот бериб, шаҳарнинг ичидаги марказий қалъа томон интилади. Бироқ Александр томонидан юборилган ёрдамчи қўшиннинг Мароқандга яқин келиб қолганини эшитиб, Сўгдиёнанинг шимол томонига чекинади. Александрнинг тилмочи ва отряд бошлиғи Фарнух уни Сўгдиёнанинг чегарасигача қувиб боради. Спитамен 600 отлик жангчини йиғиб, яна қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида скифлар билан кенгаш ўтказди. Бу сафар Спитамен қўққисдан ҳужум бошлаш режасини ишлаб чиқади. Унинг бу ҳарбий режаси Политимет¹ бўйидаги жангда қўл келади. Каран отлик қўшинлари саркарла Адрамахни огоҳлантирмасдан Политимет дарёсидан ўта бошлайди. Буни сезган Спитамен дарёнинг бошқа бир ўзанидан нариги қиргоққа ўтиб олиб, Каран қўшинларининг орқа томонидан ҳужум бошлайди. Қўққисдан бошланган ҳужум Каран қўшинларини шошириб қўяди. Македонияликлар дарёнинг ўртасидаги оролчага тўпланишади. Спитамен қўшинлари уларни ҳар томондан ўраб олиб, қириб ташлашади. Лашкарнинг асир тушган қисмини ҳам ўлдиради. Бу фожиали воқеани эшитган Александр жуда дарғазаб бўлади ва Спитаменнинг орқасидан боради.

Александр қўшинлари енгилмас, улар гоят қудратли кучга эга, деб бутун Осиёга тарқалган шов-шув гаплар шу жангдан сўнг бекор бўлиб чиқади. Скифлар ўзларининг тadbиркорлиги ва жасурлигини намойиш этади. Шундай қилиб, Политимет дарёси бўйларида македон қўшинлари икки марта катта талафот кўради. Скиф қабилалари қадимдан босқинчи

¹ Политимет — Зарафшон дарёси бўлиб, грекча «Хурмагли» деган номни англатади.

ёвга шафқатсиз, ватанга садоқатли буланишни асарда алоҳида тасвирга олинди. Арриан ўз романида бундай воқеаларни батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилган.

Александрнинг Сўдиёнадаги ҳаёти ниҳоятда оғир кечган. Кирипиль шаҳрини забт этиш чоғида бошидан ва бўйнидан яралангандан сўнг анча азоб чеккан. Каран бошлиқ қўшинининг қириб ташланиши ҳам Александрнинг куксига ханжардек оғир боғди. Скифларнинг кетма-кет ҳужуми, узининг икки марта яраланиши Александрнинг руҳида кескин ҳолатларни юзага келтиради. Скифлар еридаги бундан карама-қаринликлар Александрни анча шишириб қўяди. Сўдиёнадаги кескин зиддиятлар Александрни асабий бир ҳолга солганди, ҳатто унинг хоҳирланиши анча заифлашди¹. Натижада, у саркарда Клитни ўз қўли билан аччиқ устида ўлдириб қўяди. Клит Дрониднинг қизи Ланиканинг² укаси эди. Ланика Александрни тарбиялаб, вояга етказган, унга кўкрак сути берган аёл. Александр Осиёга юриш бошлаганда Ланика ўз укаси Клитни эммадош уели Александрга қўшиб юборди. Александр Клитни ўлдириб, чуқур руҳин азоб чекади, узини Ланика олдида гуноҳкор сезади. Уч кечаю кундуз ҳеч нарса емасдан, ичмасдан, ташқарига чиқмасдан хонанинг ичидан беркитиб олиб ётади. Клитнинг фожияли ўлими ҳақидаги воқеалар романда ҳаяжонли эпизодларда берилган.

Арриан асаридида фалсафий характерга эга булган муҳим фикрлар ҳам илгари сурилади. Ҳукувчини мушоҳада юритишига, бир қадар ўйланишга даъват этувчи картиналар кўп учрайди. Мана шундай фалсафий мушоҳадага бой эпизодлар Клит фожияси билан боғлиқ равишда берилади. Аристотелнинг невараси ва шоғирли Калвиефен тилидан айтилган мулоҳазалар романда маҳорат билан баён қилинади.

Клит фожияси тарихий воқеа бўлиб, ёзувчи бу фожиа орқали кўнглидаги дардини айтади. Грек урф-одадларига ҳос воқеалар, Зеве ва Дионисе шарафига бағишланган маросимлар ҳақидаги муҳим гаплар ҳам Клит фожияси баҳонасида айтилади. Бундан кўриниб турибдики, Арриан фақат тарихий далилларга, уларнинг тарихий тафсилотларига суяниб қолмасдан, балки улардан янгича ғоявий мазмун топишга ҳаракат қилади.

Бу уринда Танане дарёси бўйларида яшовчи европалик скифлар ва хоразмликлар элчиси билан суҳбат эпизодларини эслаш ўриндидир. Бу даврда Александр Политимет дарёси яқинидаги қўрғонда эди. Танане дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар ўзларининг шоҳлари яқинда вафот этгани ва тахтга ўтирган унинг укаси Александрнинг буйруғига мунтазир жамаатинини, керак бўлса, дўстликни мустаҳкамлаш учун ўз

¹ *Ефремов И.* Таше Афинская. Орджоникидзе: Изд-во ИР, 1985, 258-бет.

² Ланика -- Курний Руф асаридида Гелланика деб берилган.

қизини беришга розилигини ҳам маълум қилади. Александр скифлар ўзига тақдим этмоқчи бўлган шоҳ қизини рад этади.

Хоразм шоҳи Фаразмен Сўғдиёна ва Бақтрияда яшовчи биродарларига ёрдам беришдан бош тартади. У Александрга 1500 жангчидан иборат қўшин ва совға-саломлар бериб, ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Шоҳ Фаразмен мана шундай хоинлик йўлига қадам босмасдан Спитамен қўшинларига ёрдам берганида, грек-македон қўшинларига янада кўпроқ талафот етказилиши мумкин эди.

Элчилар Хоразм шоҳи Фаразмен Пакту вилоятига ҳужум бошлаш ниятида эканлигини билдириб, Александрга ёрдам сўраб мурожаат этади. Александр Пакту вилоятига ҳужум бошлашнинг ҳозир мавриди эмаслигини аён қилади.

Шундан сўнг Александр Окс (Аму) дарёси бўйига қайтади ва яна Сўғдиёна томон юришини давом эттиради. Бу Александрнинг элимизга иккинчи бор юриши эди.

Шундай қилиб, биринчи марта Сўғдиёнани қўлга киритолмаган ва катта талафот кўрган Александр энди катта қўшин билан ўзи Мароқандга йўл олади. Гефестион саркардалигидаги қўшинни Сўғдиёна шаҳрига юборди. Кен ва Артабаз қўмондонлигидаги катта қўшинни скифлар томон жўнатади. Александр бу сафар Сўғдиёна давлатига катта куч билан келади. Сўғдиёнага кейинги юриши Александрга омад келтиради. Скифлар устидан устма-уст галаба қозонади. Скиф халқининг миллий қаҳрамони, жасур ва мардонавор ўғлони, Сўғдиёнанинг садоқатли фарзанди Спитамен ўлими билан боғлиқ воқеалар асарнинг тўртинчи китобида тасвирланади. Александр Сўғд тоғида бўлган сўнгги жангда ҳийла ишлатади. Уларнинг қабила бошлиги Оксартнинг хотини ва болаларини асир олади. Александр Оксартнинг қизи Роксанага ошиқ бўлиб қолади. Жангчилар Доронинг хотинидан кейин Осиёда бундай гўзални учратмаганликларини айтиб, Роксананинг хусни-жамолига мақтов сўзлар айтишади.

Александр Роксанани асир сифатида ушлаб турмасдан, уни ўзига фахрий хотинликка олади.

Китобни ўқир эканмиз, антик даврлардаёқ Ўрта Осиё ҳудудида жуда кўплаб шаҳарлар мавжуд бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Арриан скифлар еридаги Мароқанд шаҳрини ва Сўғдиёна шаҳрини алоҳида-алоҳида тилга олиб ўтади. Шаҳарларнинг кўплиги Ўрта Осиёда қадимдан маданият ва илм-фаннинг ривожланганидан далолат беради.

Шу билан бирга, Ўрта Осиёда яшовчи скифлар, саклар, дах қабилаларининг ўзига хос яшаш тарзи уларнинг жасурлиги, тadbиркорлиги, ватанпарварлиги ҳақида ҳам кенг маълумотга эга бўламиз. Аррианнинг бу романи Ўрта Осиёнинг, жумладан, Сўғдиёнанинг антик даврларига доир чуқур маълумот берувчи йирик бадиий полотнодир.

Асарни варақлаган ўқувчи ўз халқининг тарихи, ўз она юртининг қадимги ўтмиши билан танишиб, ҳаяжонга тушади. Ахир ким ўзининг ўтмишига қизиқиш билан қарамайди дейсиз? Бизга мана шундай узоқ тарихимиздан бир печа ёрқин саҳифани Арриан тақдим этди. Бу саҳифаларга битилган тафсилотларнинг айримлари ҳақиқатдан бир қадар узоқ, албатта. Биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. Аммо асар сюжетининг асосий қисмини Арриан худди қадимда ўзи Ўрта Осиёда бўлгандек тасвирлайди. Узоқ римликлар, греклар ўлкасидан туриб Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида бундай мемуар асарларни ёзиш ўзига хос жасоратдир.

ДИОДОР

Грек ва Рим адабиётида Александр ҳақида кўплаб асарларнинг яратилганига юқорида гувоҳ бўлдик.

Александрнинг замондоши, эллинизм даврининг атоқли адиби Каллимахнинг Александр ҳақидаги асари ҳам дастлабки шундай бадий ижод намуналаридан бўлган. Каллимахнинг шогирди Аполлонийнинг Александр ҳақидаги романи антик дунёдаёқ машҳур эди.

Рим адабиётида Лукиан ҳам «Александр» романи билан ўз даврида шуҳрат қозонади.

Эннейнинг «Александр» трагедиясини бутун римликлар хайрихоҳлик билан томоша қилган. Бу асарда Ўрта Осиё, жумладан, Сўғдиёна тарихи у ёки бу даражада ўз ифодасини топган эди.

Грек ва Рим адабиётининг антик давриёқ Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр» асарлари яратилганини юқорида айтиб ўтдик. Бу тарихий наср намуналарини варақлаб чиқсак, Ўрта Осиёнинг антик давларига оид муҳим воқеалар тафсилоти билан танишамиз.

Бизга яна антик дунёдан уч улуг адибнинг номи яқиндан таниш. Булар Диодор, Помпей Трог ва Юстиндир.

Диодорнинг ҳаётига доир жуда кам маълумотга эгамиз. Унинг қачон туғилгани номаълум, аммо эрамизгача бўлган I асрда яшаб ўтгани аниқ.

Диодор ижодини чуқур ўрганган ва бу ҳақда талқинот ишлари олиб борган адабиётшунос М. Мендес¹ ҳам Диодорнинг ҳаётига оид кенг ва батафсил маълумотлар беролмайди. Шундай бўлса-да, Диодорнинг ким эканлигини аниқлашга, унинг ижоди ҳақида китобхонларга маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

¹ *Mendes M.* Опыт историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901.

Диодор ёшлигиданоқ грек тили ва грек адабиётини пухта ўрганadi. Клитархнинг тарих ва нотиклик санъатига оид асарларини берилиб ўқийди.

Диодор Греция, ҳатто Кичик Осиё бўйлаб саёҳатга чиқади, бу саёҳат таассуротлари унинг дунёқарашига кучли таъсир кўрсатади. Афинага келиб, грек халқи тарихига алоҳида қизиқиш билан қарайди. Афинадаги адабий оқимлар билан яқиндан мулоқотда бўлади. Эллинизм даврини ўрганишга киришади. Бу даврни бошлаб берган Александрнинг ҳаётига ва унинг ҳарбий юришларига оид керакли маълумотларни тўплайди. Бироқ, Афинада Александр тарихига оид чуқур маълумотга эга бўлмагач, у Миср томон йўл олади. Мисрда жойлашган муҳташам ва гўзаллиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган Александрия шаҳрига боради. Бу ерда у олтин тобутда мўмиёланган Александрнинг қабрини ва унинг мақбарасини зиёрат қилади. Бу шаҳарни эрамиздан илгариги 332 йилда Александрнинг ўзи қурдирган эди.

Маълумки, Александр эрамиздан аввалги 323 йилнинг 11 июнида Вавилонда вафот этган. Унинг шахсий қўриқчиси ва атоқли саркардаси Птолемей Александрия подшоҳи бўлгандан сўнг, Александрнинг тобутини шу шаҳарга олиб келган ва унга муҳташам мақбара қурдирган эди.

Диодор Александрия шаҳридаги жаҳонга номи кетган катта кутубхона билан танишади. Бу кутубхонада эллинизм мамлакатларидан келтирилган етти юз мингдан зиёд нодир қўлёзмалар, бебаҳо китоблар сақланмоқда эди. Диодор бу ноёб нусхалар билан танишиш шарафига муяссар бўлади. Бу кутубхонага асос солган, Македония тарихида ўчмас из қолдирган Александрнинг таржимаи ҳолига оид тарихий далилларни йиға бошлайди.

Диодор «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид» саҳифаларини диққат-этибор билан ўқиб чиқади. Бу журналда Александрнинг қадим Сўғдиёнада бўлган даврларига оид муҳим маълумотлар сақланмоқда эди.

Александр билан Осиёга келган, тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлган Птолемей, Аристокл, Каллисфеннинг «Кундалик»лари билан ҳам батафсил танишади.

Диодорда Клитархнинг Александр ҳақидаги асари айниқса катта таассурот қолдиради. Бироқ Клитархнинг ижодида тарихий ҳақиқат ўзининг ҳаққоний ва аниқ ифодасини топмаган эди. Бу ҳолат Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романига салбий таъсирини кўрсатди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романида Ўрта Осиё тасвирига унча кенг ўрин берилмаган. Шунингдек, қадимги Сўғдиёнадаги жуғрофий муҳит, шаҳарлар ва қишлоқлар билан боглиқ ҳодисалар, тарихий воқеаларнинг қаерда кечганлиги ҳақидаги маълумотлар романда аниқ деталларда ёритилмаган. Бу жиҳатдан Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари Александр ҳақидаги Курций Руф, Плутарх, Арриан асарларидан фарқ қилади. Биз, албатта, бу ўринда романдаги Сўғдиёна

тарихига багишланган эпизодларни назарда тутяпмиз. Асарнинг тарихий ва бадий хусусиятларини эътиборга олсак, бу асар ўша даврлардаёқ грек адабиётида муносиб ўрин эгаллаган эди. Бир сўз билан айтганда, Диодор номини жаҳонга танитган унинг «Тарихий кутубхона» асаридир. У асар устида ўттиз йил меҳнат қилган.

Диодор ижодини кенг тадқиқ қилган М. Мендес, у ўз асарида тарихий воқеаларга тарихчи сифатида эмас, ёзувчи нуқтаи назаридан ёндошганлигини таъкидлайди¹. Масалага, М. Мендес фикрига асосланиб ёндошадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам романда тарихий саналарга эмас, воқеалар баёнига кенгроқ эътибор берилганлигини кўрамиз. Ромanning бадий ифодаси Диодор қаламининг ўткирлигини кўрсатади.

Китобда тасвирланган воқеалар тафсилотининг баёни хусусида эътирозимиз йўқ, бироқ бу воқеаларнинг қаерда кечганлиги — Бактриядами ёки Сўғдиёнадами, Окс дарёси бўйидами ёки Яксарт ёқасидами, ажратини анча қийинчилик туғдиради.

Китобда Эрон ва Ҳиндистон воқеаларига кенг ўрин берилган. Бу ҳолат асар муаллифининг тарихий далилларга муносабатини белгилайди. Диодор ўрганган тарихий асарларда Ўрта Осиё тасвири унча кенг берилмаган. Чунончи, Клитарх ижодида ишончсиз ўринлар кўп. Клитархнинг Александр ҳақида ёзган асаридан Ўрта Осиёга келган ва бу ердаги тарихий воқеаларнинг шохиди бўлган Птолемей бир оз ранжийди. Птолемей кейинчалик Македония шохлигини эгаллагандан сўнг, ўз «Кундалик»ларига таянган ҳолда, бадий асар ёзди.

Диодор эса Клитарх анъанасини давом эттирди. Муҳими шундаки, Клитарх ижодига Диодор катта ишонч билан қарайди. Бунинг сабаби, Клитарх эллинизм даврининг атоқли адибларидан бири эди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари кейинчалик Юстин, Плутарх ижодига катта таъсир кўрсатганлигини кўрамиз. Бу адиблар Диодор ижодидан фойдаланганлигини ўз асарларида қайд қилиб ўтади. Айниқса, Плутархнинг «Александр ва Цезарь» номли «Қўшалок ҳаётнома»сида Диодорнинг бадий тасвирлаш услуби таъсирини кўрамиз. Плутархнинг «Александр» асари Диодорнинг «Тарихий кутубхона»сига жуда яқин туради.

Диодор ўзининг XVII китобдан иборат асарини Александр Македонский даврига багишлайди. Диодор романининг кўп боблари йўқолиб кетган. Айниқса, Сўғдиёна тарихига тегишли бобларнинг анчагина саҳифалари йиртилиб, йўқолган. Шунинг учун ҳам бу китобнинг 69-бобидан 97-бобигача бўлган 28-бобдаги саҳифаларни ўрганиб чиқамиз. Бу боблардаги воқеаларнинг кўпчилиги Сўғдиёнада ва унга қўшни ўлкаларда бўлиб ўтади.

¹ *Mendes M.* Опыт историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901, 2-бет.

Китобнинг бу бобларини варақлар эканмиз, бизга таниш, дилимизга яқин эпизодларнинг эпкинни келиб туради. Воқеаларнинг ифодасидан ҳам сезилиб турибдики, Сўғдиёна тарихини тасвирлаш ёзувчи учун бир қанча қийинчиликлар туғдирган. Бу табиий ҳолдир. Ўзидан уч аср илгари бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаш эрамиздан аввалги биринчи асрда яшаган грек ёзувчиси Диодор учун, қалим Сўғдиёна билан яқиндан таниш бўлмаган бир адиб учун анча мураккаб кечганлиги ўз-ўзидан равшандир.

Китобда Окс (Аму) дарёси Аракс деб номланади. Геродотнинг «Тарих ёки тадқиқот» асарига ҳам Амударё Аракс деб номланади. Аррианнинг «Александрнинг юриши» романида эса Амударё Окс деб аталганининг гувоҳи бўламиз. Бундан тахмин қилиш мумкинки, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда Геродот ижодига мурожаат этган.

«Александр Аракс дарёсидан ўтгандан кейин, даҳшатли ва кўрқинчли воқеанинг гувоҳи бўлади. Эрон шоҳи Доро саккиз юзга яқин кишини бу ерларга ҳайдаб юборган, қолганларини шафқатсиз қириб ташлаган эди. Бу одамларнинг бирининг қўли қирқилган, бошқасининг оёғи кесилган, бирининг бурни, бошқасининг қулоғи йўқ эди. Уларнинг ҳаммасининг аҳволи аянчли эди. Уларнинг ичида биронта ҳам жазо олмагани йўқ эди. Улар ёрдам сўраб Александрга ялинадилар. Александр уларнинг аҳволини кўриб, жуда ачинади. Ҳатто кўзига ёш келади».

Александр уларга ёрдам беради. Романда тасвирланишича, Александр бу муҳтож кишиларнинг ҳар қайсисига 3000 дирҳам пул, бештадан кийим, 2 жуфтдан пойабзал, 50 талан қўй, 50 пулдан бугдой ва бошпана беради.

Бу эпизодда Александрнинг раҳмдиллиги, оддий одамларга гамхўрлиги, инсонларварлиги тасвирланса, бундан кейинги эпизодда унинг шафқатсизлиги, молу дунёга ўчлиги, инсон боласига жабр-жазо келтирувчи қонхўр босқинчи эканлиги тасвирланади.

Александр Осиё шаҳарларидан бири Пераспол (Эрон шоҳлигининг пойтахти)ни босиб олгандан сўнг, ўз жангчиларига шоҳ саройидан ташқари шаҳарнинг ҳамма бойликларини талашни буюради. Бу шаҳар Осиёдаги энг бой шаҳарлардан бири эди. Македонияликлар шаҳарнинг барча эркакларини ўлдирди. Жуда кўллаб қумуш, олтин, қимматбаҳо буюмлар, денгиз жавоҳирлари (марварид)ни ўлжа қилиб оладилар. Бутун жаҳонга машҳур бўлган шоҳ саройининг ҳамма бойликлари таланиб, аянчли ҳолга келтирилади.

«Македонияликлар кун бўйи талон-тарождик билан машғул бўладилар. Мол-дунёга ружу қўйган босқинчилар, бойликка муккасидан кетиб, таланиб, бир-бирини ўлдирди бошлайдилар. Уларнинг кўпчилиги ўзаро

келишолмай ўлиб кетади. Ҳатто оналар ҳам қилич домига тортилади. Хотин-қизларга зўравонлик кўрсатилиб, қул қилиб олинади»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, романда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил тасвирга дуч келмоқдамиз. Бу эпизодларнинг бирида одиллик, инсонийлик ҳақида ҳикоя қилинса, иккинчисида босқинчилик, қонхўрлик, ваҳшийликни ифодаловчи воқеаларнинг гувоҳи бўламиз. Дарҳақиқат, Диодор ўз асарида қаҳрамони Александр характерида икки ҳолатни — ижобий ва салбий хислатларни жамлайди. Асарни ўқир экансиз, бир эпизодда Александр гамхўр, меҳрибон кишиларни адолатга, тинч-тоғувликка ундовчи образ сифатида гавдаланса, бошқа бир эпизодда у ўта қонхўр, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйган, қиргин урушларнинг асосий сабабчиси қилиб кўрсатилади.

Асарда айниқса, Кавказ ўлкаси манзараларига кенг ўрин берилган. Гиркания, Каспий денгизи бўйларида юз, берган воқеаларни ёзувчи жонли манзараларда тасвирлайди. Александр бу ўлкаларга тез-тез ташриф буюради. Александрга Гиркания соҳилларининг гўзал табиатигина эмас, одамлари ҳам ёқади. Гирканияликлар Александрга унчалик қаршилик кўрсатмасдан, айрим вилоятлар ўз ихтиёрлари билан таслим бўладилар.

Тўғри, Гирканияда ҳам Александрни ташвишга солган воқеалар юз беради. Масалан, Александрнинг Букефел номли отини гирканияликлар пинҳона олиб кетиб, яшириб қўйишади. Бу воқеадан Александр бир неча кун даргазаб бўлиб, ўзига келолмай юради. Катта-кичик қабилалар босқинчиларга қарши ҳужум қилади. Бироқ ҳақиқий жанг Сўғдиёнада бўлади. Сўғдиёна даҳшатли жанг майдонига айланади.

Сўғдиёна табиати Гиркания табиати каби гўзал қилиб тасвирланмайди. Бироқ гирканияликлар қаршиликсиз, ўз ихтиёрлари билан ватанини грек-македонларга топширсалар, сўғдиёналиклар босқинчиларга қарши қаттиқ курашадилар. Қўзғолонлар кўтарадилар. Бир неча бор грек-македон қўшинларига ҳужум қилиб, тинчлик беришмайди. Романда сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик хислатлари кўп жиҳатдан устун даражада тасвирланади. Сўғдиёналиклар ўз эл-элатини босқинчи ёвлардан мардонавор туриб ҳимоя қиладилар. Сўғдиёна ерларига ёвузлик ниятида қадам босган истилочиларга қарши тинимсиз кураш олиб борадилар. Бундай ватанпарварлик курашига Спитамен бошчилик қилади. Спитамен бутун Сўғдиёнани, қолаверса Бақтрияни, ҳатто Танаис (Дон) дарёси бўйларида яшовчи скифларни ҳам оёққа тургазади. Уларни бирламликка чақиради. Маълумки, Ўрта Осиёда ўша даврларда тўртта йирик мамлакат мавжуд эди. Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрия ва Хоразм. Грек ва Рим тарихий насри намуналарининг деярли ҳаммасида хоразмликларнинг Александрга қарши курашмаганлиги, уларнинг ўз ихтиёрлари билан

¹ Диодор. Историческая библиотека. 98-бет.

таслим бўлганлиги тасвирланади. Лекин Сўғдиёна ва Бақтрия ерларида бевосита Спитамен ҳаракатидан ташқари яна бир қанча бошқа ватанпарварлик курашлари жойларда давом этиб турган. Уларнинг деярли ҳаммаси Спитамен билан алоқада бўлган. Чунки, Спитамен ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетиб, ҳатто Александр қўшинларини ҳам икки марта тор-мор келтиради.

Диодор асарида Сатибарзон ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган. Қолган ҳамма грек ва Рим романларида Спитамен номи тилга олинади. Кўпгина жойлар номининг ҳам ўзгартириб аталиши Диодор романида учрайди. Бу шуни кўрсатадики, ёзувчи жойлар масаласига диққат билан эътибор бермаган ёки ўрганган манбаларда шундай чалкашликлар бўлган бўлиши мумкин.

Масалага иккинчи томондан ёндошадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам Сатибарзон деган тарихий шахс ҳам бўлган. У грек-македон қўшинлари ичида хизмат қилиб юриб, ватанпарварлик ҳаракатига яқиндан ёрдам беради. Сўғдиёна ва Бақтриядаги биродарлари билан пинҳона боғланиб, Александрга қарши кураш олиб боради. Бу ўринда, асарда тасвирланишича, Сатибарзон Бесс билан биргаликда македонияликларга қарши кураш олиб боришга келишадилар. Бундан хабар топган Александр катта қўшин билан уларга қарши боради. Сатибарзон Хартаканахда қўшин тўплай бошлайди. Бу шаҳар табиатининг гўзаллиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу ўринда ёзувчи Хартаканах деганда Мароқанд (Самарқанд) шаҳрига яқин жойни назарда тутди. Чунки бошқа грек ва Рим тарихий асарларида Хартаканах деган шаҳарнинг номи учратмаймиз. Иккинчи томондан олиб қараганимизда, бошқа грек ва Рим романларида Спитаменнинг ҳақиқатан ҳам Мароқандда куч тўлагани маълум қилинади.

Спитамен ўзининг 2000 отлиқ жангчиси билан Бесс қўшинлари жойлашган ўлкага (Бақтрияга) келади. У қолган жангчиларига тоққа қочишни буюради. Бу ўринда тоғнинг номи аниқ айтилмаган. Ургут тоғлари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Роман муаллифининг фикрича, бу тоғлар яшириниш ва жон сақлаш учун жуда қулай эди.

Александр шундан сўнг яна Гиркания-Каспий денгизи бўйларига боради, Дранген вилоятида бўлиб, Аримасп юртига келади. Асарда қайд этилишича, бу юртнинг иккинчи номи «мурувватли» деган маънони англатарди. Бунинг боиси бор, албатта. Ёзувчининг ҳикоя қилишича, Эрон шоҳи Кир ўзининг бир ҳарбий юришида фожиага дуч келади. У ўзининг қўшини билан саҳрони кесиб ўтаётганда очликка, сувсизликка йўлиқади. Бу саҳро (Кармана ва Қизилқум чўллари бўлса керак деб тахмин қилинади)дан на овқат, на сув топиш амри маҳол эди. Кирнинг жангчилари очликдан бир-бирининг гўштини ея бошлайдилар. Кир ўзининг 30000 қўшини билан Аримасп вилоятига кириб келади.

Армаспликлар Кир қўшинларига озиқ-овқат ва сув ҳаля эгалдилар. Бу муруввати учун Кир армаспликларни турли жазолардан ва шунингдек, ҳар хил солиқлардан озод қилади. Армаспликлар Александрни ҳам хуш қабул қиладилар. Армаспи элатига қўшни бўлган гедроспевлар ҳам Александрга қаршилик кўрсатмайдилар. Александр ўзига хайрихоҳ бўлган бу икки қўшни юртда хавф-хатарсиз юрганда, унинг айғоқчилари Сатибарзоннинг катта қўшни билан келаётганини маълум қилади. Александр Сатибарзонга қарши ўзининг саркардаларидан Эригий ва Стасанарни катта қўшни билан юборади¹.

Муҳими шундаки, биз бу ўринда Диодор асарини бошдан оёқ кўчириб эмас, балки унинг бошқа тарихий асарлардан фарқли томонларини, ҳатто ўзга китобларда учрамайдиган эпизодларни беришга ва тарихий-бадий хусусиятларини таҳлил этишга ҳаракат қиляпмиз. Бошқа романларда учрамайдиган яна бир эпизодни Диодор ўз асарида шундай ҳикоя қилади.

Бу воқеа греклар тили билан айтилганда, 113-Олимпиада йилида, яъни эрамізгача 328 йилда содир бўлган эди. Маълумки, бу тарихий сана сўғдиёналиклар бошига оғир кунлар, кўп қулфатлар келтирган эди. Бу, тарихий йилда. Сўғдиёнадаги кўплаб шаҳар ва қишлоқлар вайрон қилинган, сон-саноқсиз бегуноҳ инсонлар қатл этилган эди. Бошқа грек ва Рим насрий асарларида бу тарихий сана қайл этилмайди. Ифода ва таъкидларнинг йўналишига қараб, бу воқеа қачон содир бўлганлигини англаш мумкин. Диодор эса ўз романида воқеанинг эраміздан илгариги 328 йилда бўлиб ўтганлигини (яъни, 113-Олимпиада йили) аниқ таъкидлайди. Китобда воқеанинг қайси йилда бўлиб ўтганлигига изоҳ берилиши биз учун аҳамиятлидир. Диодор романи каби қадимги даврларда яратилган асарларнинг тарихий аҳамияти, унинг бадий-эстетик аҳамиятига нисбатан устун туриши табиийдир, яъни бундай асарларда тарихийлик ўзига хос бадийлик касб этса, бадийлик тарихийликни таъмин этиб туради. Бу ҳолат фақатгина қадимги грек ва Рим насригагина хос бўлиб қолмасдан, умуман тарихий мавзудаги адабий асарларга ҳам тегишлидир. Бу икки ҳолат бир-бири билан уйғун келади. Баъзи бир эпизодларда, гоҳида айрим романларда тарихийлик билан бадийлик уйғун келади ёки баъзан тарихийликнинг салмоғи ортиб кетади. Яъни адиб бадий ифодага берилиб кетиб, тарихий воқеликни унутиб қўяди. Ёки тарихий саналар агрофида айланиб қолиб, бадий тасвирга эътибор бермайди. Бу ўринда тарихийлик сўзини тарихий воқеа маъносида қўллаяпмиз. Бироқ тарихийлик аслида кенг маъноли тушунчадир.

Эрамізгача 328 йилда бўлиб ўтган воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Александрнинг Парапамисадлар билан бўлган жанги ва

¹ Уша асар, 313-бет.

Сўғдиёنانинг шимолий қисмида жойлашган бу ўлканинг тасвири романда ўзининг анча кенг ифодасини топган.

Китобда тасвирланган Паранамисал ўлкаси Сўғдиёنانинг шимолий қисмида жойлашган. Бу ўлканинг табиати шундай қуюқ бўёқларда чизилади: «Бу ерларда қор ниҳоятда кўп ётади. Қиш ўта совуқ бўлади. Уйларнинг томи сопол билан ёпилган. Уй тешиқларидан тутун чиқиб туради. Бу ерларда яшовчилар ўзларини совуқдан сақлаш учун уйларини ҳамма томондан ўраб олган. Ерда қор кўп сақланганлиги сабабли аҳоли ўзинга озик-овқатларни гамлаб олиб, йилнинг катта қисмини хонадонларида ўтказдилар. Узумзорларни ва мевали дарахтларни совуқдан сақлаш учун тупроқ билан беркитиб қўядилар. Кунлар исиб кетгандан сўнг яна уларни очадилар. Аҳоли ерга ишлов бериш ва экиш-тикиш билан унчалик шугулланмайди. Ҳамма ерни қорликлар ва музликлар қоплаб ётади. Кўпгина жангчилар совуққа дош беролмасдан дармонсизланиб, кучсизланиб қолдилар. Куёш нуридан ярқираб товланган қор кўпгина македонияликларнинг кўзига олиб қўяди. Шундай қийинчиликларга қарамасдан, шоҳ бу ерларни ҳам босиб олади»¹.

Китобдан келтирилган ушбу эпизод билан яқиндан танишсак, муаллиф бу ўринда Европада, Танаис дарёси қирғоқларида яшовчи халқларнинг яшаш шароити, турмуши ҳақида гапираётганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Тарихий манбалар Александрнинг рус ўлкаларида бўлмаганидан дарак беради².

Арриан эса, «Александрнинг юриши» романининг тўртинчи китоби аввалида шундай фикрни айтади. «Европада яшовчи бу элат жуда катта эди. Александр улар билан дўстлик алоқаларини боғлаш учун ўз одамларини юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади уларнинг табиати билан танишиш, урф-одатларини билиш қанақа қуроқ билан жанг қилишларини ўрганишдан иборат эди»³.

Айнан мана шунга яқин бўлган эпизодни Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романида ҳам учратамиз. «Шоҳ улар билан жуда мулоим гаплашади. Бу Европа скифларига ўзининг яқин кишиси Пендани элчи қилиб юборади. Шоҳнинг элчи юборишидан мақсади, европаликларни Танаис (Дон) дарёсидан берухсат ўз чегарасига ўтмасликлари, тўғрисида огоҳлантириш эди»⁴.

Кўриниб турибдики, учала романда келтирилган эпизодлар қайсидир қирраси билан бир-бирига яқин туради, қайси томони биландир бир-бирига ўхшашлиги сезилади.

¹ Ўша ерда, 312-бет (Аслида бу воқеа Бактрияда юз беради).

² *Потанин Г.И.* Кайсак-киргизские и алтайские предания. Легенды, сказки. Журнал «Живая старина», № 902, вып. II-III, 1896, 172-бет.

³ *Арриан.* Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 33-бет.

⁴ *Квинт Курций Руф.* История Александра Македонского. Изд. МГУ, 1963, 273-бет.

Бошқа грек ва Рим насрий асарларида Сўғдиёنانинг миллий қаҳрамони Спитаменнинг ўлими ҳақида турлича ҳикоя қилинади. Уларнинг бирида Спитаменни хотини ўлдирган деса, бошқа бирида Александрнинг содиқ кишилари, айбоқчилари ўлдирган деган фикр ойна сурилади. Диодор романида эса Сағибарзон (ёзувчи Спитаменни шундай номлайди) македониялик саркардаси Эригий билан яккама-якка жангда мардларча олишиб, ҳалок булади¹. Албатта, бу воқеанинг тарихий асослари ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Кўриниб турибдики, грек ва Рим адиблари ижодида Спитаменнинг ўлими ҳақида турли хил эпизодлар яратилган. Шунлар ичида Диодор асарининг бадиий умумлашмаси кўп жиҳатдан ҳаётий чиққан ва унинг эстетик ҳамда тарбиявий таъсири кучи каттадир.

Диодор ўз қаҳрамони Сатибарзоннинг хотини ёки қандайдир номаълум шахс томонидан ўлдирилишини хоҳламаган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам Сатибарзоннинг яккама-якка жангда мардонавор ўлими билан боғлиқ воқеалар анча таъсирли чиққан.

Айрим тарихий манбаларда Спитамен қароқчи, исёнкор, беҳаё, ғалаёнчи сифатида тасвирланади².

Бундан кўринадики, айрим тарихчилар Спитамен кўзғолони ва унинг ватанпарварлик курашининг моҳиятини тўлиқ ёритиб бермайди. Ўрта Осиё ҳақида ўз асарларида анча кенг маълумот келтирган Арриан ва Курций Руф ҳам Спитамен ҳаракатига кенг тўхталиб ўтмайди. Диодор асарида эса бошқача бир ҳолатни кўрамай. Ёзувчининг фикрича, Сағибарзон (яъни Спитамен) моҳир саркарда ва жасоратли инсон³ эди.

Македонлар билан сўғдиёналиклар ўртасида кескин жанг кетади. Ўз ватанини қаттиқ туриб ҳимоя қилган сўғдиёналик қўллар бўш келишмайди. Бироқ македонияликларнинг ҳарбий қуроллари устун бўлиб, Александрнинг жангчилари қиргин урушларни кўравериб, пишиб қолган, ҳарбий манқларни пухта ўтаган, жангларда чиниққан эди. Спитамен қўшинлари орасида ҳали жанг кўрмаган, қўлига илк бор қурол ушлаган оддий деҳқонлар, қосиблар ҳам бор эди. Бунинг устига, сўғдиёналикларнинг қуроллари ҳам оддий эди. Ҳатто жанг қилиш учун қурол етишмаганлигидан айримлари қўлларига белқурак ва таёқ, паншаха ушлаб чиқишганди. Шундай бўлса ҳам улар мардонавор жанг қилиб, она-Ватан учун ҳатто ўлимга ҳам қўрқмасдан тик борар эдилар. Спитамен жангчиларининг мардонавор жанг қилаётганидан қувонса ҳам қурол-яроғларининг заиф эканлигидан ачинади. Шунинг учун ҳам у «бошидан қўлоқчинини ечади-да, македонияликларнинг саркардасини яккама-

¹ *Диодор*. Историческая библиотека. 114-бет.

² *Драйсен Н.Г.* История эллинизма. М.: 1896. 136-бет.

³ *Диодор*. Историческая библиотека. 114-бет.

якка жангга чақиради. Александр саркардалари орасида анча донги кетган катта ҳарбий тактикага эга бўлган, қиличбозлик маҳоратини яхши билган Эригий майдонга тушади. Икки ўртадаги яккама-якка олишув узоқ давом этади. Ўзининг жисмонан бақувваат эканлигини сезган Спитамен ғалаба қилиши муқаррар эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бироқ Эригий ўзининг ғолиб рақибига чап бериб, огир жангларда ишлатадиган сирли ҳунарини ишлатади-да, Спитаменнинг кўксига ханжар солади»¹.

Диодор асарининг яна бир муҳим томони шундаки, Спитамен ўлимидан сўнг Сўғдиёнада ватанпарварлик ҳаракатининг тўхтаб қолмаганини тўғри кўрсатади. Бошқа асарларда эса Спитамен ўлимидан сўнг Сўғдиёнада гўё жанг тугайди. Александр хотиржам бўлиб, ҳинд мамлакати томон йўл олади. Диодор романида эса, Спитаменнинг ўлимидан сўнг Сўғдиёна ватанпарварларининг кураши авжига чиқади.

Диодор ватанпарварлик мавзусини ўз романида анча кенг планда тасвир этади. Муҳими шундаки, ёзувчи Сўғдиёнадаги ватанпарварлик курашини ёқлаб чиқади. Ҳатто ёзувчининг уларга бир қадар хайрихоҳлик билан қараганлигини ҳам сезиш мумкин.

Китобда тасвирланишича, Александр Сўғдиёна ерларидан кул қилиб олинган кишиларга ўта душманлик кўзи билан қараб, уларни шафқатсиз жазолай бошлайди. Сўнгра ватанпарварлар изидан бориб, тўсатдан уларга ҳужум қилади. Бу жангга кўплари ўлади. Қолганлари эса, ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномани бузганлиги учун худони ўртага кўйиб Александрни ҳақорат қилади. Александр уларга қараб, варварлар македонларнинг ашаддий душманлари эканликларини, шунинг учун улар шаҳарни ташлаб чиқиб кетишларини қаттиқ туриб талаб қилади. Варварлар Александрнинг дўқ-пўписасидан кўрқмайдилар. Шанкар ҳимоячилари жалка шаклида саф тортадилар-да, ўртага хотин-қизлар ва болаларни олиб, жангга шайланадилар. Турли томондан ҳужум қилган душманлар билан юзма-юз туриб мардонавор жанг қиладилар, жанг ниҳоятда даҳшатли тус олади. Икки ўртада қилич-найза билан олишув, ҳатто муштлашиш авжига чиқади. Кўплари қирилиб кетади, ярадор бўлади. Аёллар эркаклар билан бир сафда туриб, матонат билан жанг қиладилар. Кўп аёллар ҳалок бўлган эрларининг қуроолларини олиб жангга кирадилар. Кўплари қуроолсиз жангга кириб, душманларнинг қуроолларини тортиб оладилар. Аёллар турли хил йўллар билан македонияликларнинг ҳужумига қаршилик қила бошлайдилар. Эркаклар ва аёллар мардонавор жанг қилиб, душман кўлида ҳалок бўлишини билса ҳам, бу ўлим улар учун шарафли эканини сезиб туришарди. Жангда аёлларнинг кўпайиб кетганлигини

¹ Ўша асар, 114-бет.

қўрган Александр урушининг бефойдалигини айтиб, жангчиларига орқага чекинишни буюради¹.

Бу воқеа Сўғдиёنانинг қайси шаҳарида юз берганлиги номаълум. Аммо бундан илгари тасвирланган эпизод бевосита Спитамен ҳаракатига тегишли эканлигини ҳисобга олсак ва ёзувчинини катта шаҳар ҳақида ҳикоя қилаётганини назарда тутсак, воқеанинг Мароқандда рўй берганлигини аниқлаш қийин эмас.

Диодор сўғдиёналикларни матонатли кишилар деб атайдди. Македонияликларни эса душманлар деб таърифлайди. Шу жиҳатдан олиб қаранганда ҳам Диодор асари бошқа адибларнинг асарларидан устун туради. Ҳақиқатан ҳам македонияликларнинг тутган позицияси сўғдиёналикларга инебатан душманлик, босқинчиликдан иборат. Сўғдиёналикларнинг ҳаракати эса ватанпарварлик мардлик ва матонат намунасидир. Бироқ грек ва Рим тарихий наслии намуналарида, масалан Арриан, Руф асарларида ўзгача ҳолатларни кўрамиз. Бу адиблар ижодида ҳам сўғдиёналикларнинг ҳаракатига берилган бирмунча объектив баҳонни кўрамиз. Бироқ сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатига Диодорда бўлгани каби объектив муносабатни сезмаймиз. Диодор сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатини ёқлайди, ҳатто бу йўлда курашиб ҳалок бўлганларни таърифлаб, «улар шарафли ўлимга бораётганликларини пайқаб туришарди»², деб ёзди.

Ҳали биз Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарига тўлиқ тўхталганимиз йўқ. Кўп жиҳатдан қадим Сўғдиёнага тегишли бўлган айрим характерли эпизодларни баён қилиб ўтдик, холос. Аслида асардаги Сўғдиёна билан боғлиқ, Бақтрия ва Ҳинд гуноҳида бўлиб ўтган воқеалар, қонли урушлар тасвири, қирғин жанглар таърифи, шаҳар ва дарёлар ҳақидаги ҳикоялар ҳам уқувчиларнинг эътиборини беихтиёр узига жалб этади.

ПОЛИЭН

«Қадимги саркарла ва қаҳрамонларининг жанговарлик маҳоратини ўз ичига олган Полиэн асарини россияликларга таништириш айниқса қизиқарлидир. Бу фақат ҳарбий кишилар учунгина эмас, балки тарихийлиги жиҳатидан барча тоифадаги одамлар ҳам билгани зарур бўлган ишдир. Фақат қурол кучи билан эмас, узоқни кўзлайдиган ўткир фикрлари билан душманини мағлубиятга учраган саркардагина энг олий даражадаги ҳарбий санъатни эгаллаган ҳисобланади»³, — деб таъкидлайди

¹ Уша асар, 115-бет.

² Уша асар, 115-бет.

³ *Дмитрий Патаповский*, Перелесовине, Полиэн, Стратегемы Санкт-Петербург: 1842, 6-бет.

асарнинг русча сўз бошида таржимон Димитрий Паппадопуло. Таржимон ўз фикрида давом этиб яна шундай дейди: «Узоқни кўра олмайдиган саркардалар жуда кўп талафот кўриб, ўткир фикрли саркардалар шунча кўп фойда кўрган юксак ҳарбий маҳоратга эга бўлмаган саркарданинг кўшинлари ҳамма вақт ўлимга маҳкум этилган.

Таърибли, узоқни кўра олувчи саркардалар бошлиқ бўлган кўшиннинг саф тортиб туриши душмани довлратиб қўйган.

Саркарданинг битта оқилони фикри, ҳарбий тадбиркорлиги душман устидан ғалабага кучли флотни кириб юборишга, ўтиб бўлмас тўсиқларни енгишга, бир қанча вилоятларни забт этишга сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳақиқатни исботлаш учун халқлар тарихидан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу далиллар, васиятномаларни йиғувчи фидойи ёзувчилар бўлмаганида, уларнинг йиғирмадан бир қисми ҳам бизнинг авлодимизга етиб келмаган бўларди»¹.

Полиэннинг ижоди жаҳон маданияти хазиначида алоҳида юксак ўрин эгаллайди. Унинг асарларининг тарихий ва бадиий қиммати ҳали тадқиқотчилар томонидан чуқур ўрганилган эмас. Шунингдек, ҳаётга оид манбалар ҳам тикланганича йўқ. «Ҳарбий ҳийлалар» (стратегем) деб номланувчи саккиз китобдан иборат нодир асар Полиэн номига жаҳонга танилди.

Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» номли шоҳ асарининг моҳир таржимони Димитрий Паппадопуло ёзувчи ижодини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида ва умуман ёдгорлик бўлиб қолган асарларни асрашнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай деган эди: «Қадимий қимматбаҳо (бу ўринда асосан «Ҳарбий ҳийлалар» асарини назарда тутмоқда) қолдиқларини асраш кейинги авлодларнинг Полиэн олдидаги бурчилар»².

Худди шу нуқтага назардан олиб қараганимизда, қадимги муаррих ёзувчи ижоди билан ўзбек китобхонларини таништиришни ўзимизнинг шарафли бурчимиз деб биламиз.

Полиэн бутун ижодий фаолияти давомида ҳарбий темада тўққиз юзта асар ёзган. Шулардан бизгача саккиз юз қирқ олтитаси етиб келган. Гарчи ҳарбий мавзуга бағишланган бўлса-да, бу асарлар грек тарихий насрининг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Биз Полиэннинг ҳаётига оид жуда оз маълумотга эгамиз. Олимларнинг айтишича, у тахминан эраминдан олдинги II асрда Македонияда туғилган. Маълумки, Македония давлати бу даврда жаҳондаги энг гуллаб-яшнаган, марказлашган маданият ўчоқларидан бири эди. Гарчи Александр вафотидан кейин мамлакатда ички низолар кучайиб кетган бўлса-да, илм-фан, санъатининг равнақи борасида ҳали ўз мавқеини йўқотмаганди.

¹ Ўша асар. 6-бет.

² Ўша жойда.

Полиэн бу маданият марказида чуқур билим олади. Машхур Александрия мактабларининг биридан билим ўрганади. Жаҳон тарихига оид манбаларни тўплайди. Баъзи бир олимлар Полиэннинг ёшлигиданоқ ҳарбий киши бўлганлигини қайд қилсалар, бошқа бирлари бу фикрни инкор этадилар. Полиэннинг ҳарбий мавзуда асар ёзганлигини асос қилиб, айрим манбаларда унинг машхур саркарда бўлганлиги ҳам қайд этиб ўтилади. Полиэнни ижоди билан яқиндан таниш бўлган Димитрий Паппадопулонинг қайд этишича, адиб ўз даврининг машхур ҳуқуқшунос (аввокат)ларидан бўлган¹.

Маълумки, ҳуқуқшунослик антик даврларда, айниқса, Македония, Греция, Рим каби йирик давлатларда олий имтиёзлардан бири эди. Бу имтиёз камдан-кам кишиларга насиб қиларди. Чунки ҳуқуқшунослар энг аввало жуда билимдон, айна чоғда нотиқлик санъатидан чуқур хабардор кишилар бўлган. Полиэн ҳам нотиқлик санъати, фалсафа ва тарихдан чуқур билим олган. Агар Полиэн ижодининг маҳсули бўлган саккиз китоб билан яқиндан танишсак, унинг жуда кенг дунёқарашга эга бўлганлигига, жаҳон тарихини чуқур билганлигига гувоҳ бўламиз. Бу китобда фақат Македония, Греция ва Рим тарихигина эмас, балки жаҳон тарихига оид муҳим маълумотлар берилган. Замонасининг донишманди Сундаснинг хабар беришича, у нотиқлик санъатидан дарс берган.

Полиэн жуда йирик саккизта китоб ёзган. Бу китоблар мажмуасини умумий ном остида «Ҳарбий ҳийлалар» деб номлайди. Бу асарларни ўқир эканмиз, унда фақат ҳарбий маҳоратга оид далиллар мажмуаси ёки жангу жадалларга оид рақамлар йиғиндиси ўрин эгаллаб қолмасдан, балки ўзига хос бадийий гўзалликларга ҳам дуч келамиз. Кўпгина халқларнинг урф-одатлари, яшаш тарзи, ташқи ва ички душманга муносабатини ўрганамиз. Адиб ўзидан аввал бўлиб ўтган яқин ва узоқ ўтмишдаги тарихий воқеаларни қаламга олар экан, ватанпарварлик ва матонат каби юксак фазилатларни улуғлайди. Шу туфайли Полиэн ижоди фақат ҳарбий фактлар йиғиндисидан иборат деб қараш мутлақо нотўғридир. Полиэн ижодини ўрганар эканмиз, ундан тарих, жуғрофия, этнографияга оид жуда кўп манбаларни билиб оламиз. Полиэн ижодига хос бадийий тасвир воситаларини ўрганишнинг ҳам аҳамияти каттадир. Дарҳақиқат, антик даврларда ҳуқуқшунослар ва нотиқлик санъатини эгаллаган кишилар ўз замонасининг ўқиминчили ва саводхон кишиларидан бири бўлган; Саккиз китоб мажмуаси билан танишар эканмиз. Полиэн энг аввало бадийий насер устаси бўлганлигини билиб оламиз.

Бизгача Полиэн асарлари тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Кўпгина саҳифалар турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Бизга мерос бўлиб

¹ Уша асар, 8-бет.

қолган бой адабий меросни варақлаб кўрар эканмиз, адибнинг жаҳон тарихига оид жуда кўп нарсаларни билганлигига гувоҳ бўламиз.

Замонасининг сўз усталаридан бири Фабрицийнинг таъкидлашича, Полиэн ўз даврининг эътиборли кишиларидан бири бўлган. «Шундай фикрга асосланиб мен, — деб ёзган эди Димитрий Панпадопуло, — Грек, Рим саркарда ва қаҳрамонларининг буюк жасоратлари ҳақидаги Полиэн асарини таржима қилишга киришдим. Бу ҳарбий ҳийлалар жуда хилма-хил бўлиб ўрганишга қулай ва осондир. Бундан ташқари, бу ҳарбий маҳоратга бағишланган асарлар ёввойи қабиалардан бошлаб то Македония пиёда аскарларигача ва Рим легионларигача бўлган тарихий, ҳарбий санъатни ўрганишда фойдаси каттадир. Бунда, худди жонли расм каби, аждоларимиз турмуши, тинч ва жанг жаддаларга бой алоқалари аке этган. Ва ниҳоят бу ҳарбий тактикага оид асарларда ўша замонлардаги инсон руҳи грек ва Рим ёзувчилари ижодидагидан ҳам чуқур берилганини биламиз».

Грек кутубхонасида шундай номли яна 7 та китоб борлигини санашган. Бундан ташқари, бир китоби XXIV бобдан иборат эканлигини Ливий эслатиб ўтади ва шундай дейди: «Энг буюклардан бири Полиэн эркин ва камтарлик билан ижод қилади». Элий Спарцион ҳам «Адриан ҳаёти» китобида шундай деган: «Полиэн ва Маркелл эркин ўлимга маҳкум этилган эдилар». Ҳарбий маҳоратга бағишланган Полиэн асарларини тўплаган муаллифлар файласуф Антонин ва Лелия Вера эронликлар устидан галаба қилганларида ўз асарини уларга бағишлайди.

Исаак Казавбон ва Клерик маълумотларига кўра, Полиэн ёшлигида жангчи бўлган экан, лекин бу фикр унчалик аниқ эмас. Биринчи китобининг сўз бошисида ўзи ҳақида фикр юритиб, ёшлигида жангчи бўлганлиги ҳақида ҳеч нарса демаган. Ханнинг тарихий лугатида Полиэн ҳаёти ва ижодига изоҳ бериб, асарларини ҳар хил муаллифлар тўплаганлиги ва уларни қариган чоғида нашр қилдиргани маълум бўлади.

Полиэн тўплаган ҳарбий саркардалар ҳаётига оид асарларни саккизта китоб қилиб, уларнинг олтитасида греклар, еттинчисида эронликлар юриши ва Осиёда яшовчи бошқа халқлар, саккизинчисида эса римликлар ва буюк аёллар ҳақида ёзган эди. Биринчи китоб сўзбошисида маълум бўлишича, у 900 га яқин ҳарбий ҳийлаларга оид новеллалар ёзган. Полиэн адабий меросидан бизгача 846 таси сақланиб, қолганлари турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган.

Биринчи грек матнини Исаак Казавбон нашрга тайёрлайди ва лотин тилида баъзи бир ўзгартишлар киритиб, Юста Вультея чиқарди. Юз йилдан кейин Дельфия мактабининг ректори Панкратий Массвицкий икки қўлёзма ёрдамида Полиэн асарларини энг яхши вариантда нашр қилади. Бу қўлёзмаларнинг бири Флоренция кутубхонасида, иккинчиси эса Троиць кенгашининг Контабрий кутубхонасида сақланмоқда. Бу

нашрда муаллифнинг кўп хатолари тузатишган, тўлдирилган ва тушунтириш учун эслатмалар берилган. Шу нашрга асосланиб Самуил Мурсени ўзининг латин тили таржимасида сўзлар каталогини киритиб, унинг янги нашрини тайёрлайди.

Умуман олганда, Полиэнининг «Ҳарбий ҳийлалар» китоби бадийий жиҳатдан ўқинчи, тарихий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик асардир.

«ҲАРБИЙ ҲИЙЛАЛАР»

Полиэнининг «Ҳарбий ҳийлалар» асарининг биз учун аҳамияти шундаки, унда тарихда яшаб ўтган юзлаб шахслар, атоқли саркардалар, замонасининг улуғлари ва уларнинг тарихда тутган ўрни ҳақида ҳикоя қилинади. Бу жиҳатдан «ҳийла» сўзини «маҳорат» сўзи билан алмаштириб, «ҳарбий маҳоратлар» асари деб ҳам аташимиз мумкин. Чунки «стратегем» сўзини «Ҳарбий ҳийлалар» тарзида таржима қилишимиз унчалик мақсадга мувофиқ эмас. «Стратегем» атамаси «ҳийла» сўзидан кўра, «маҳорат» сўзига яқин туради. Шундай бўлса-да Полиэн асарини «ҳарбий маҳоратлар» деб атамасдан таржимонларнинг фикрига таяниб, шартли равишда «ҳарбий ҳийлалар» дейишни лозим топдик.

«Ҳарбий ҳийлалар» асарида биз учун аҳамиятли саҳифалардан бири шарқда Файлакус номи билан машҳур бўлган Филипп ҳақида қимматли фикрлар берилгандир. Ёзувчи Филиппнинг ҳарбий тактикаси ҳақида тўхталар экан, энг аввало унинг характери, руҳий дунёси ҳақида муҳим фикрларни айтиб ўтади. Бу Полиэн ижодининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Яъни Полиэн кўпроқ тарихий шахсларнинг характеришни очиб беришга эътибор беради. Бу жиҳатдан Полиэн ижоди бошқа грек-рим тарихчилари ижодидан ажралиб туради. Масалан, ёзувчи Филипп характеридаги бир муҳим хусусият ҳақида тўхталиб шундай дейди.

Филипп Менегет билан гимнастика бўйича мусобақалашаётган пайтда жангчилар ундан пулларини беришни талаб қилади. Шунда Филипп терини артиб, кулимсираб пули йўқлигини билдирмай дейди: «Талабингиз тўғри, ахир мен ҳам сизларни яхши мукофотлаш учун душманлар билан уришайман деб қўлларини кўтариб, улар ишига аралашади, сўнгра, ҳазил-мутоғийба билан уларни кулдирди. Кейин жангчилар чақ-чақлашиб қайтиб кетишди. Кўпинча Филипп образи кулли билан мана шундай қилиб, улар қўйган талабни унуттирар эди.

Филипп душманни чалғитиш ниятида Македониядаги Антипатрга ёлгон мазмундаги, яъни Амфисеняга юриши бошқа кунга қолгани, ҳозир эса қўзғолонни бостирish учун Фракияга юриши тўғрисида хат юборади. Хатни олгач, амфисеняликларнинг хотиржам бўлганидан фойдаланиб, Филипп тўсатдан ҳужум бошлайди-да, ҳарбий бойликларини талаб, Амфисеняни зудлик билан эгаллайди. Бу ўринда

Филиппнинг ўзига хос ҳарбий тактикаси ҳақида тўхталиб, шундай дейди: «Филипп душманни неча марта қурол кучи билан енгган бўлса, шунча марта чалғитиш ва сўз билан енгган. У кўпроқ сўз орқали чалғитиш йўли билан бўлган галабани яхши кўрарди. Чунки бунда кўпроқ ўзининг ҳиссаси бўлар эди».

Ёзувчининг таъкидлашича, Филиппнинг ҳарбий муваффақиятларга эришувида унинг фақат сўз устаси бўлганлиги кифоя бўлиб қолмай, жангчиларни муттасил равишда жисмоний жиҳатдан чиниқтириб борганлиги ҳам таъкидланади.

Филипп македонияликларни ҳарбий машқларга ўргатар экан, унинг қўл остидаги жангчилар ҳар қандай қийинчилик ва хавф-хатарга ҳамма вақт тайёр туради. Одатда, унинг жангчиларни оғир қурол-аслаҳа, керакли юклари билан 300 қақиримгача тўхтамай йўл юради. Филипп бўйсуннишдан бош тортиб жанжал чиқарган сарнусиянларни йиғиб, уларнинг қўшини орасида нутқ сўзлашга руҳсат олади. Сўнгра ўзининг жангчиларини бу йиғилишга эҳтиёткорлик билан яшириб, ҳар бири арқон олиб боришларини тайинлайди. Филипп ўнг қўлини кўтариб сигнал бериши билан улар ҳамма исён қатнашчилари бўлмиш сарнусиянларни боғлашади. Боғланганлар 10 мингдан зиёд бўлиб, ҳаммасини Филипп Македонияга жўнатади-да, оғир жазоларга тортади.

Филипп Мефонеян қалъасига нарвонлар қўйиб, энг қобилиятли жангчиларни қалъа деворига чиқаради. Бу усул билан нима қилишини билмай чекинмоқчи бўлган қўшинни қалъани эгаллашга қизиқтиради. Филипп толли ва ўрмонли Арбилеян мамлакатини эгалламоқчи бўлганда, душман ўрмонларга яшириниб олади. Шунда Филипп олефир итларни қўйиб юбориб, яширинган душманни ушлаб чиқади.

Ёзувчи Филиппнинг баланд девор билан ўралган Мефонеян қалъасини ва толли-ўрмонли Арбилеян вилоятини эгаллашдаги маҳорати ҳақида ёзиб, шоҳнинг ниҳоятда тadbиркор бўлганлигини хотирлайди. Шу билан бирга, ёзувчи Филиппнинг маълум даражада шафқатли ва мард бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Ғалабадан кейин эгаллаган жойини вайрон қилмайди. Оддий халқни қийнамай, уларга жабр-ситам ўтказиш ўрнига яхши қарайди. Уларнинг йўлбошчиларига, ички низоларни тугатиш ҳақида фуқаро ўртасида нутқ сўзлаган маърузачиларга совғалар берди. Шундай тadbиркорлик билан Филипп Фиссалияни ҳам забт этди.

Ёзувчи Филиппнинг фуқарога зиён-заҳмат етказмаганлиги, маълум даражада адолатли бўлганлиги ҳақида кўпгина лавҳаларни келтиради. Бу ҳолат унинг Фиссалияни эгаллагандан сўнг тутган сиёсатида яққол кўзга ташланади.

Полиэннинг асафида, айниқса, Александр Македонский ҳақида берган маълумотлари диққатга сазовордир. Отаси Филипп каби Александрнинг ҳам ҳарбий маҳорат эгаси бўлганлиги, ҳатто кўп жиҳатдан отасидан

ҳам устун эъқолиги ҳақида сўз юритади. Шунингдек, ёзувчи Александр босиб олган ўлкалар ва у ерларда жорий қилинган интизом ва қонуилар, саркарданинг ўзига хос салбий ва ижобий хусусиятлари ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Александр бутун дунёни ўз ҳокимлигига бўйсундириш учун одамларнинг шараф билан ўлганларини, ҳатто баъзи бир ақлли ҳайвонларни Александритлар деб аташ лозимлиги ҳақида ҳукмини жорий қилади. Александр уруш вақтида жангчиларнинг соқолларини олдириб, сўнгга жангга чорларди, чунки дунман соқолларидан осонгина ушлаб олиб бўлмагани учун, деб ёзди Полиэн.

Ёзувчининг таъкидлашича, Александр бошқа саркардалар сингари четдан туриб буйруқ берини ёки узоқдан жангни кузатиш билан кифояланиб қолмасдан, тоҳида ўзи жангга кириб кетарди. Ҳатто ўз жангчилари билан оғир юмушларни ҳам қилиб, жасурлик билан энг хатарли нулларга ҳам борарди. Бу жангчилар учун кагга руҳий мадал бўлиб қолмасдан, ибрат мактаби ҳам саналарди.

Александр Кирни қуршов қилаётганида қалъа деворларга чиқини қийин эди, шунинг учун қумдан чиқини зинаюяси қилишни буюриб, ўзи биричилардан бўлиб қум ташини бошлайди. Буни кўрган айрим ялқов жангчилар ҳам ишга тушиб кетишади. Полиэн асариди македонлар билан эронликлар ўртасидаги жанг эпизодлари ҳақида ҳам қизиқарли саҳифалар мавжуд. Уларнинг бирида айтишича, Доро билан бўлажак оғир жангдан олдин Александр жангчиларга шундай буйруқ берди. «Эронликларга яқинлашганингизда тиз чуқиб қўлларинг билан ер ковлай бошлайсизлар, сигнални эшитиб, бирданга туриб душманга ҳужум қиласизлар». Жангчилар худди шундай қилишади. Буни кўрган эронликлар, жангсиз гаелим бўлгани деб ўйлаб хурсанд бўлганидан жангни тўхтатишади. Македонликлар тўсагдан ҳужум қилиб, уларни енгали ва қочинга мажбур этади.

Асарда таъкидлашишича, Александр Доро билан охириги марта Арбеллада жанг қилади. Эронликларнинг бир отряди македонияликларни айланиб ўтиб, улар томонига ҳужум қилади. Парменион Александрга шу карвонга ёрдам қилишни маслаҳат беради. Шунда Александр шундай дейди: «Агар биз карвондан ажрасак ҳам қўшинини икки қисмга бўлмай, душманини таъқиб қилишда давом этамиз. Шунда биз ҳам карвонни сақлаб қоламиз, ҳам душман нарсалари қўлимизга тушали».

Эронликлар билан бўлган жангда галаба қозонган македонликлар муваффақиятлар олдила ёсанкираб, мақтана бошлашади. Бундан хабар тонган Александр талбиркорлик билан уларни тинчитади.

Осиёни эгаллашда галаба устига галаба қилаётган жангчилар Александрга шундай деб мақтанишади: «Ҳаммаси биз туфайли, шунинг учун бизнинг айтганимизни, талабимизни бажарасан». Шунда Александр

македонияликларни ажратиб, ўзи форслар томонга ўтиб, шундай дейди. «Агар ўзларингга хоҳлаган одамларингни бошлиқ қилиб, форсларни енгсаларинг, унда мен талабларингни бажаришга розиман». Шунда жангчилар ўзларига ишонмай, қурққанларидан бу фикрлардан қайтадилар. Бу ўринда ёзувчи жанглар давомидаги ғалабаларда Александрнинг муҳим ўрин тутганини таъкидлайди. Ёзувчи Александрнинг ўз жангчиларини жангга ундаш қобилияти бўлганини айтиб ўтади.

Александр форслар билан биринчи жангда чекинаётган жангчиларига қараб: «Македония йигитлари яна бир қадам олга, яна бир марта душманга зарба берсак бўлди» деб, уларни руҳлантирди. Руҳланган жангчилар чекинишдан тўхтаб, бирданига ҳужумга ўтиб, душманни кува бошлайди.

Ёзувчи уша даврдаги қиргин урушларнинг бўлишига сабаб, бойлик орттиришдан иборатлигини уқтиради. Жангчилар ҳам бойлик орттириб ўз она юртига қайтиш ниятида бўлган.

Ҳиндистонга киргандан кейин Александр қарасаки, жангчилар форслардан қўлга киритган ўлжаларини зўрга кўтариб, ҳиндларга қарши юришга унчалик тоби йўқдай. Шунда у биринчи бўлиб ўзининг шоҳлик ўлжаларини, кейин эса жангчилариникини ёқиб юборади. Енгиллашган, жангчилар янги ўлжани қўлга киритиш учун жангга кирадилар.

Бехисоб бойлик тўплаган жангчилар жонларини сақлашга ҳаракат қилиб, жанг қилишга хоҳишлари сўнгган. Буни сезган Александр тadbиркорлик билан шундай йўлни тутган эди¹.

Полиэн ижодидаги ҳикоятларнинг деярли барчаси қадимги давр грек ва Рим тарихий насида ўзига хос равишда баён этилган. Мана, шу фактнинг ўзиёқ, Полиэннинг реалист ёзувчи бўлганлигидан далолат беради. Адиб турли хил ёлғон-яшиқ гаплардан қочиб, ҳақиқатдан сўз очишга интилади. Шу жиҳатдан қуйида Курций Руф асаридан келтирилган парча юқорида биз баён этган Полиэн асарига жуда ўхшаш. Бундай ўхшаш тарихий сюжетларни қўшиб, ундаги тасвирланган воқеаларнинг тарихда бўлиб ўтганлигига яна бир қарра ишонасан киши. Александрга лашкар оғир юкли бўлганлиги туфайли олдинга қараб тез ҳаракат қила олмаслиги ҳақида Сатибарзон томонидан хабар етиб келади. Буни сезган шоҳ аввал ўзининг юкини, бойлигини, кейин лашкарлариникини бир жойга тўплашга буйруқ беради.

Ҳайвонларни сақлаб қолиб, энг зарур нарсалардан ташқари ҳаммасини ёқиб юборди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун биринчи бўлиб ўзиникини ёқди. Ёқилган нарсалар ичида қимматбаҳолари бўлса-да, аммо ҳеч кимга алам қилмайди, чунки шоҳнинг бойлиги ҳам ёндирилганди. Шу дамда шоҳнинг қисқа ва ҳаяжонли нутқи ҳаммани тинчлантиради ва жангчилар

¹ Уша асар, 233-бет.

хизматга гайёрлигини айтадилар, ортиқча юкдан халос бўлдик, лекин тарғиб-интизом жойига гушди, дейишади улар¹.

Фессалияликлар Темпей дарёсидан ўтиш йўлини тўсиб турадилар. Шунда Александр Оссей тоғи чуққиларини кесиб, зинапоя қилиб тоғдан ўтади ва Фессалияни эгаллайди. Бу Александр зинапояси ҳозир ҳам сақланиб қолган ва у ерга борган сайёҳлар буни кўриши мумкин.

Ўзувчи Александрнинг ўз жангчилари ва душманга муносабати хусусида ҳам қизиқарли фактларни келтириб ўтади.

Александр, адолатли йўл тутиб, македонияликларни ва грекларни жуда оддий йўл билан, лекин ваҳимали, ҳаммани титратадиган даҳшатли ҳолатда суд қиларди.

Душманини эса таптана билан, яъни чодир ичида ўртада судья, бир томонда шохнинг ўзи қўриқчилари билан, бошқа томонда алвон кийимда форслар, жангчилар ҳаммаси олтинлар билан безатилган кийимда, ташқарида минглаб македонияликлар турар эди. Чодир жуда катта бўлиб, 50 та олтин устунга тортилган эди.

Полиэн Александрни фақат босқинчи сифатида таърифлаб қолмай, балки унинг инсонпарвар бўлганлиги, адолатли ҳукмлар чиқарганлиги ҳақида ҳам тўхталлади.

Полиэн Александрнинг икки томонлама ҳужум қилиш маҳоратини қувватлайди. Бу ҳақда бошқа тарихий манбаларда ҳам кўпгина жанг тафсилотлари берилган.

Александр бир томондан шиддатли жанг бошлаб, иккинчи томондан душмanning орқасига сездирмасдан пинҳона ўтиб тўсатдан ҳужум қилади. Икки томондан қилинган ҳужум зарбидан душман саросимага тушиб қолиб осонгина таслим бўлар эди. Александрнинг бундай икки томонлама ҳужум тактикаси ҳақида Полиэн шундай ёзади:

«Александр Арбелда Доро устидан галаба қозонади. Шунда Доронинг энг яқин қариндоши Фрассаорт кўп минг форслар билан Суз дарёсини эгаллаб олди. Улар тоғ устида туриб пастдаги македонияликлар устидан тошлар отади. Шунда Александр жангчиларни бир жойга йнгиб, мустаҳкам қўрғон қуради. Лик исмли чўпон келиб уларга йўл кўрсатишини айтади. Бу ҳақда Александрга Аполлон илгари айтган одам эди.

Александр Ликга ишониб, унинг орқасидан, қўшиннинг бир қисмини қолдириб, қолгани билан тоғдан ўтади ва айланиб келиб кечаси форсларга ҳужум қилади. Пастдан эса Гестеион ва Филота бошлиқ македон қўшинлари ҳужум бошлайди. Шундай қилиб, икки томондан қўришаб олинган, тоғликларнинг бир қисми асирга олинади, қолганлари жангда ҳалок бўлиб, айримлари чуққидан тушиб кетадилар»².

¹ *Кўриций Руф*. Ўша асар, 233-бет.

² Ўша асар, 231-бет.

Ҳақиқатан ҳам Александрнинг икки томонлама ҳужум тактикаси бўлганлиги ҳақида бошқа тарихчилар ҳам сўз юритади. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади: «Бу ерларни Дорога қондош бўлган Медей ўз қўшини билан қўриқлаб турар эди. Бу қўшинни ёриб ўтиш ҳақида Александр узоқ ўйланиб қолади, ҳатто чўққилар орқали ҳам ўтиш қийин эди. Шундай вазиятда уксиялик бир киши ёрдам беришини айтади. Шу ерлик бўлгани учун ҳамма йўлларни яхши билир эди. Александр бир қанча жангчисини унинг орқасидан жўнатади. Ўзи эса қолган жангчилари билан бошқа томондан юришни давом эттиради. Олдиндан ўйланган режа яхши натижа беради. Икки томонлама қуршовда қолган душман қоча бошлайди. Шундай қилиб, Александр қисқа вақт ичида Уксиянинг ҳамма шаҳарларини ўзига бўйсундиради»¹.

Диодорнинг ёзишича, Александр рақибининг бошқа истеҳкомларини ҳам шундай икки томонлама ҳужум йўли билан эгаллайди. Аорном деб аталувчи буюк тоғ томон йўл олади. Айтишларига қараганда, бу тоққа ер қимирлаши ва худонинг бошқа кароматлари ҳам таъсир эта олмаган. Бу тоғ тагидан Ҳиндистоннинг машҳур дарёси Инд оқар эди. Бошқа томонида эса чуқур жарлик ва ўтиб бўлмас қоялар бор эди. Тоғнинг орқа томонига олиб борувчи бир йўл бор бўлиб, бу йўл орқали душманга ёрдам келиб турар эди. Лекин бу йўлга чиқиш жуда қийин эди. Шунда Александрнинг олдига шу ерда яшовчи бир чол ўз ўғиллари билан келади ва Александрга ёрдам беради. Александр бу тоғни ҳам икки томонлама ҳужум қилиб эгаллайди ва чолга раҳмат айтиб совғалар бериб ўз қўшини билан йўлда давом этади.

Бу ўринда яна бир парчага эътиборни жалб қилиш керакки, бу учала воқеа тасвирида маълум даражада ўхшашлик борлигидан ташқари, бу тарихий воқеаларнинг Парфия, Гиркания ва Сўгдиёна ерларида бўлиб ўтганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари учала воқеа баёнида ҳам, агар диққат билан эътибор берсак, Александрга тоғнинг орқа томонига ўтиш йўлини маҳаллий қабила вакиллари кўрсатади. Бундан кўринадики, Александр Ўрта Осиё ерларини яхши билмагани учун маҳаллий халқ ичидан ўзи учун садоқатли кишиларни толиб, улардан турли мақсадларда фойдаланган. Маҳаллий кишилар билан яқинлашиш йўлларини қидирган. Полиэн ҳатто бундай йўл кўрсатувчи киши, Лик деган одам бўлганлигини ҳам айтиб ўтади.

Ўрта Осиё тасвирини берувчи грек ва Рим тарихий насрида воқеалар бир-бирига жуда боғланиб кетган. Ўз навбатида бундай воқеаларнинг боғланиш нуқтасини топиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир.

Полиэн асарида Гиркания ва Сўгдиёна ҳақида айрим маълумотлар бериб ўтилади. Масалан, македон-грек жангчилари Гирканияга

¹ Диодор. Ўна асар, 95-бет.

келганларидан кейин уйларига қайтиш ниятида галаён кўтараядилар. Александр бу галаённи талбиркорлик билан осонгина бостиради, Адиб бу ҳақда шундай ёзади:

Александр Гирканияга келганида бу ерда македонияликлар ва греклар ўртасида у ҳақда ёмон миш-мишлар борлигини билади.

Сўнгра у яқин одамларини йиғиб, уйига 3 йилдан кейин боришлиги ҳақида хат ёзишнинг буюради, хат олиб кетувчиларни йўлда тўхташиб, хатларни бирма-бир ўзи очиб ўқийди. Бу хат орқали жангчиларнинг ўз шоҳи ҳақидаги фикрлари қандай эканлигини билиб олади¹.

Полиэн келтириб ўтган бу лавҳа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб ўтганлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Фикримизнинг исботи учун тарих саҳифаларига мурожаат қиламиз. Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида худди шундай бир тафсилот баённи бериб ўтади. Унда ҳикоя қилинишича, айрим жангчилар шоҳдан норози бўлиб юргандиги ҳақидаги хабарни эшитиб уларнинг ҳузурига келади. Агар уйларига хат ёзса, хатни шоҳнинг тайинлаган чопарига берсаларгина, бундай хат албатта етиб боришини, ўзга кишиларга берилган хатнинг етиб бориши гумонлигини айтади. Ҳар бир жангчи ўзининг қариндошига ёки уйига бу узоқ элларда бўлган воқеаларни, шоҳга нисбатан муносабатларини очиқ-ойдин ёзарди. Бу хатлар шоҳнинг содиқ чопарлари орқали Александрга етказилар ва шоҳ шунга қараб ҳулоса қиларди. Агар кимда-ким хизматидан нолиб ёки шоҳнинг шаънига ҳақоратлар айтиб ёзса, албатта қаттиқ жазоланарди. Гоҳида норози жангчилар биринчи бўлиб жангга юбориларди. Бундай гуноҳкор жангчилар эса ўзларини оқлаш учун зўр бериб жанг қилишарди.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий далилларни қиёсий ўрганишда давом этамиз. Бундай ўхшаш мазмунли тасвирлар қанчалик кўп бўлса, тарихий воқеликнинг ҳақиқатга яқинлиги шунчалик равшан бўлади. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр ўз ватанига элчиларини юбориб, ўзининг жангдаги қўлга киритган муваффақиятлари ҳақида ватандошларига сўзлаб беришни буюради. Сўнгра ўз ватанидан тобора узоқлашиб бораётган жангчиларга қариндошларига хат ёзишга рухсат беради. Йиғилган хат тўпламларини эса пинҳона шоҳ қабулига олиб келишни буюради. Бу хатларни ўқиб, ўзининг шаънига айтилган ҳақорат фикрларни билиб олиб, шоҳ ҳақида энг ёмон фикрга эга бўлган жангчиларини қароргоҳига йиғайди. Кейинчалик уларни ўлим жазосига маҳкум этиб, айримларини энг чеккадаги ўлкаларга бўлиб юборайди².

¹ *Полит.* Ўша асар, 228-бет.

² *Юстин.* Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 3, 215-бет.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий тафсилотларни жуда кўплаб келтиришимиз мумкин. Бизнингча, такрордек туюлган бундай тарихий воқеаларни қиёсий шарҳлашнинг аҳамияти ҳақиқатни аниқлашда каттадир.

Жангчиларнинг норозилигини ва шоҳга муносабатини билиш учун уйларига хат ёздириш ҳийласи Плутарх асаридида ҳам берилган. Унда ҳикоя қилинишича, Александр Ҳиндистонга жўнамоқчи бўлиб турган эди. Лекин ўлжанинг кўпчилигидан қўшинининг юриши оғирлашиб қолганди. Бир куни эрта тонгда араваларга нарсаларни юклатади. Олдин ўзига тегишли бўлган араваларни, кейин қолганларникини ёқинни буюради. Бу ишни дастлаб бажариш қийин бўлди. Фақат бир-икки одамгина бу ишга қарши бўлишди, қолганлар эса муҳтож бўлганларга, айрим нарсаларни тарқатиб, араваларни ёқа бошлашди. Бу Александрни руҳлантириб юборди. Ўша пайтда у айбдорларга жуда шафқатсиз эди.

Шундан сўнг грек-македонлар ўз юртларига, яқин ва қариндошларига умуман хат ёзмай қўйдилар. Айрим ёзганлари ҳам Александрни улуғлаб, унинг ҳақиқа дуо ўқиб, узоқ оғларда бахтиёр юрганликларига шукрона баён қилишарди. Бундай мазмундаги хатлар албатта етиб борарди. Гарчи кейинчалик Александр бундай мактублар мазмуни билан умуман қизиқмай қўйган бўлса-да, унинг жангчилари энди ўйлаб хат ёзишга одадланарди.

Ёзувчи ўз асаридида Александр давридаги ва ҳатто Эрон шоҳи Кир (Эрампздан илгари V аср) замонасидаги таомлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади.

Бир куни Александр Эрон шоҳи саройидида шоҳнинг тушлик ва кечкурунги овқатлари рўйхатини ҳамда Кирининг фармойишларини кўриб қолади. Рўйхатнинг мазмуни бундай эди:

Тоза бугдой уни 400 артаб, II—III сортидан 300 артабдан, ҳаммаси бўлиб 1000 артаб. Энг тоза арпа уни 200 артаб, II ва III сортидан 400 артабдан, ҳаммаси бўлиб арпа уни ҳам 1000 артаб. Крупали ундан тайёрланган нондан 200 артаб, энг майда, яъни пиво тайёрланадиган арпа аралаш ундан 10 артаб, 400 та кўйи, 100 та ҳўкиз, 30 та йилқи, 400 та боқилган гоз, 600 та ҳар хил қўшлар, 300 та кўзичоқ, 30 та ёввойи эчки. Тоза сутдан 10 марий, ачитилган сутдан 10 марий. Бир талант чеснок, ярим талант пиёз, силфия шарбати, олма мураббосидан ярим артаб, қора узумдан 3 талант, укрон 3 миша, вино 5 марий.

Туз 10 артаб, қуруқ укрон 300 мин, петрушка ўрами 4 капотин, мол ёғи 5 марий, ширин мишдалдан 3 марий, ширин қуруқ мишдалдан 3 артаб, вино 500 марий. Вавилон ёки Суздаги кечки овқатга ярми фийикли, ярми узум виносидан олиб келар эдилар!

¹ *Полит.* Ўша асар, 239-бет.

Икки юз арава ўтин, бошқа материаллар 100 арава, сут асалдан 100 яшик. Мидиядаги кечки овқатга қўйидагилар: «...шафран 2 мин, бугдой уни 500 марий, арпа уни 1000 артаб, энг тоза крупа уни 500 артаб, шу ундан тайёрланган нон, 500 марий, мол учун арпа 20000 артаб, хашак 5000 арава.

100 марий уксус, юқоридаги озиқ-овқатларнинг бир қисми жангчиларга берилса, қолган қисми, шоҳга ва саркардаларга берилар эди. Македонияликлар бундай улкан тушки ва кечки овқатдан ҳайрон бўлади. Александр эса улар устидан кулади. «Чунки, — деди у, — буидай овқатланган жангчилар ва шоҳ яхши жанг қила олмайди ва осонгина енгилади»¹.

«Ҳарбий ҳийлалар» асаридан ўрин олган Эрон шоҳлари Кир ва Доро ҳақидаги ҳикоятлар, уларнинг ҳарбий маҳоратлари ҳақида қайдлар диққатга сазовордир.

Уч марта ҳужум қилиб Мидан шаҳрини қўлга кирита олмаган Кир, тўртинчи марта яна ҳужум қилади. Жангчилар ҳам бунга рози бўлишади. Чунки у ерда уларнинг хогинлари, бола-чақалари бор эди. Бу сафар Кир шиддат билан Миданини эгаллайди.

Кир талбиркорлик қилиб Крез билан яраш битимини тузиб, орқага қайтади. Лекин кечаси яна келиб, Крез қўшинининг хотиржамлигидан фойдаланиб, тўсатдан ҳужум қилади.

Кир сартларнинг қалъасини қуршаб олиб, қалъа ҳимоячиларининг қариндон-уруғларини асир оладида, агар улар қалъани топширмаса асирларни осин ва оғир жазога ҳукм қилишини айтади.

Шундан сўнг улар қалъани ўз ихтиёри билан топширадилар.

Кир Крезни асирга олганидан кейин Вавилонга жўнайди. Мазар Мидийскийни эса Лидия вилоятини эгаллашга юборади. Сўнгра Лидия вилоятидаги эркакларни аёллар ишини бажаришга мажбур қилади. Токи улар ўқ отиш, отда юриш, жанг қилишни унутишлари учун. Ҳақиқатан ҳам илгари ниҳоятда уришқоқ ва жанговар бўлган лидияликлар ҳарбий юмушларни унутади.

Кир янги бир ҳарбий ҳийла ўйлаб чиқиб, Крезга ҳужум қилар экан, унда отлиқ аскар кўп эканлигини кўриб, уларга қарши туяларни қўйиб юборади. Чунки отлар туялардан кўрқар эди. Шунинг учун туядан отлар ҳуркиб, аскарларини йиқитиб орқага бурилиб бошқа жангчиларни ҳам босиб-янчиб қоча бошлади. Шундай қилиб, Кир жангсиз галабага эришади.

Кир форсларни мидияликлардан олиб ўзига бўйсундириш учун форсларга ер беради ва ишдан кейин уларни яхшилаб меҳмон қилади, сўнгра улардан сўрайди: «Кимнинг қўл остида ишлаш яхшидир?» Шунда

¹ Уша асар, 240-бет.

форслар Кир томонга ўтиб уни ўзларининг шоҳи деб тан оладилар. Кейинчалик Кирнинг саркардалигида улар Мидияни енгади ва Осиёнинг бир қанча вилоятларини бўйсундиради.

Кейинчалик Мидиядан енгилган Кир Пасаргадга томон чекинади. Буни кўрган форслар эса мидияликлар томонга ўта бошлайди. Бундан ташвишга тушга Кир уларга қараб шундай дели: «Эртага бизга 100 минг кишилик қўшин ёрдамга келади. Шундан сўнг Кир кечаси жангчиларга ҳамма томонга гулханлар ёқишини буюради. Буни кўрган мидияликлар Кирга қўшинлар ёрдамга келган деб ўйлаб, қочиб кетадилар.

Сартларни қуршов қилган Кир қалъа деворларига ёғочдан ясама жангчиларини қўйиб ўзи шаҳарнинг бошқа томонига кетади. Эрталаб форс жангчилари кўрсаки, қалъа деворларига Кирнинг жангчилари чиқиб олишган. Ясама жангчилар эканлигини сезмаган сартлар, ваҳимага тушган Крезнинг жангчилари дарбозаларни очиб қоча бошлайди. Кир эса осонгина сартларнинг устидан галаба қилади.

Танг аҳволда қолган Арпанг бир қуни Кирга махфий равишда хат юбориш учун хатни қуённинг қорнига солади ва йўлда ҳеч ким сезмаслиги учун бу қуённи олиб борадиган одамга овчининг кийимини кийинтиради.

Крез греклардан келадиган ёрдам кечикаётганидан ташвишга тушади. Кирнинг хавф туғдираётганини сезиб энг кучли, бўйи узун жангчиларига грекларнинг кийимларини кийдириб, қурол-аслаҳаларини тақдиради. Грек жангчиларини кўрган Кир ёрдамчи куч етиб келган бўлса керак деб ваҳимага тушади. Шунда Кир уч қунга Крез билан сулҳ тузишга мажбур бўлади.

Полиэн асаридида Ўрта Осиёда яшаган скифлар ва сак қабилаларининг тadbиркор бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Доро скифлар билан жанг қилаётган вақтда уларнинг олдидан бир қуён чопиб ўтади. Шу маҳал скифлар қуённи бепарвогина қувиб кетади. «Демак, — деб ўйлайди Доро, — скифлар кучли экан, чунки бизга эътибор ҳам қилмай қуённи қувиб юрибди. Тезла бу ердан қайтиш керак», деган қарорга келади.

Доро биринчи бўлиб, қўл остидаги халқларга солиқ солишга киришади. Ўзини ёмон кўрсатмаслик учун солиқ ҳажмини аниқлаш ва уни йиғишни ҳокимларга топширади. Улар қўл остидаги халққа катта солиқ солади. Доро йиғилган солиқларнинг ярмини халққа қайтариб беради. Бундан хурсанд бўлган халқ энди ярмини ўзлари олиб келадиган бўлади.

Доро скифларни енгилшига кўзи етмай, чекиниш ҳақида ўйлай бошлайди. Бунинг устига озиқ-овқат ҳам оз қолган эди. Скифларни алдаш учун қароргоҳини ўз жойидан кўчирмайди. У ердаги эшак ва отларни тўнлаб, қароргоҳда яна бир неча жангчинини қолдиради. Уларга кечаси бир неча жойга гулхан ёқишини буюриб, ўзи асосий қўшин билан чекинади. Скифлар буни сезмайди, кечаси ёнган гулхан ва шов-шувларга

кўра ҳали душман шу ерда деб ўйлайди. Кейинроқ скифлар бу Доронинг ҳийласи эканлигини сезишади. Бироқ энди Дорони қувиб етиш қийин эди.

Сакларнинг бир отрядини қўлга олган Доро, ўз жангчиларига уларнинг кийимларини кийдириб саклар олдига жўнатади. Буларни саклар ёрдамга келган дўстларимиз деб кутиб оладилар. Шундай қилиб, сакларнинг қолган отрядлари ҳам тор-мор қилинади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида афсона деб номланган «Широқ» ҳикояси ҳам Полиэн асари орқали бизгача етиб келган. Унда ҳикоя қилинишича, Доро сакларни ўраб олганида, уларнинг саркардалари Сакесфар, Омарга ва Фамирне ўзаро маслаҳатга тўпланишади. Шунда уларга Сирак деган отбоқар келиб, агар менинг болаларимга уй ва қўп пул берсаларинг мен Доро қўшинларини ёлғиз ўзим йўқ қиламан, дейди.

Саклар бунга рози бўлишади. Сирак шу ердаёқ ничоқ билан буршини, қулогини ва бошқа жойларини кесиб, йўлга тушади ва Доро ҳузурига ачинарли аҳволда келиб, мени шу аҳволга солгани учун саклардан ўч олишим керак, бунинг учун сизларга ёрдам бераман, дейди. Доро унинг гапига ишонади. Шундай қилиб, Доро қўшинига йўл кўрсатувчи бўлиб, уларни узоқ бир чўлга бошлаб борали. У ерда на сув, на бир дароҳт бор эди. Ҳарбий бошлиқ Раносбат Сиракдан «Бизни қаерга олиб келинг» деб сўрайди. Шунда Сирак кулиб дейди: «Мен сизларни енгдим. Бу билан ҳамюртларим сакларга ёрдам бердим». Буни эшитган Раносбат дарҳол Сиракнинг бошини танидан жуذا қилди. Шунда Доро Аполлонга сув етказ деб илтимос қилди. Шундан сўнг чўлга ёмғир ёнади ва қўп жангчилар ундан қутқарилади. Шу билан Бақтрия дарёсига етиб оладилар.

Доронинг скифлар юртига юриши ҳақида қўшлаб ривоятлар мавжуд. Уларнинг деярли барчасида ҳам Доронинг скифлардан енгилганлиги ҳикоя қилинади. Полиэн келтирган «Широқ» («Сирак») ҳикоясида Доро қўшинларининг скифлар томонидан тор-мор эпилганлиги баён қилинса, Геродот асаридаги «Доронинг скифлар ўлкасига юриши» ҳикоясида скифлар билан бўлган жангда Доронинг бевоёнга ўзи қатнашади.

Ҳар иккала тарихий ҳикоя ҳам мазмунан гоаят бой бўлиб, бундай ҳикоятларни ўрганишнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, улар ўқувчининг бобокалонлари сингари жасур ва мард, ватанпарвар ва эркесвар бўлишга ундади.

— Осиё гўллаб-яшинаган, кўп сонли аҳолига эга бўлган, бадавлат ўлкадан эди, — деб бошлайди ўз ҳикоясини Геродот. — Доро скифларни ўзига қарам қилишни жуذا хоҳлар эди. Скифларнинг на шаҳри, на қалъаси бор, кўчинга мослаштирилган уйлари мавжуд эди, ҳолос.

Скифлар оғ устидан ўқ отишга жуذا уста бўлиб, асосан чорвачилик билан шуғулланишарди. Беноён текисликлари уг-уланларга жуذا бой эди.

Доро уларга қарши юриш бошлайди. Олдин чопарларни, сўнгра уларнинг орқасидан пиёда лашкарларни юборади. Босфор денгизи бўйларида эса кемаларни шайлайди. Ҳар томонлама ҳужум режалари тахт бўлгандан сўнг, Суз шаҳридан катта қўшин билан йўлга тушади. Босфор (Қора денгиз)га етиб келгандан сўнг кемаларга ўтириб, Симилегадан кемалар ўтиш учун хавфли бўлган орол томон сузиб кетади. У қирғоққа жойлашган ибodatхонага келади-да, Понт деб аталувчи ниҳоятда гузал денгиз манзарасини томоша қилади. Эни 4 стадий келадиган Босфор бўғози Мармар денгиз деб аталувчи Продондигача чўзилиб кетган бўлиб, эни 4 стадий ва узунлиги 400 верст келадиган Геллеспонтга қўшилиб кетарди. Геллеспонтга Эгей деб аталувчи катта бир денгизга қўшилади.

Доро Понт манзарасини кўздан кечиргандан сўнг, самослик Мондрокл томонидан қурилган кўприк келади. Бу кўприк Дорога жуда манзур бўлгани учун у Мандроклни олий инъомлар билан тақдирлайди. Мандрокл Босфор кўпригига Доронинг тахтда ўтирган ҳолатини ва шоҳнинг кўприкдан ўтаётган қўшинларини кузатаётган пайти тасвирланади. Бу сурат тағига шундай деб ёзиб қўйилган эди:

«Мандрокл томонидан балиқлар мўл-кўл Босфорга қурилган бу кўприк ёдгорлик сифатида Дорога бағишланади. Шоҳ Доронинг ҳукмини ҳалол бажаргани учун у ўзига гулчамбар, самосликлар учун эса абадий шон-шараф келтиради». Шундай қилиб, Доро Европа томон юришини давом эттиради. Ионларни Понт Истр томон, Дунай дарёсининг бир неча irmoқларга бўлинувчи (бу ер икки кунлик масофа эди) жойига кўприк қуриш учун юборади.

Истр Европанинг гарбий қисмига жойлашган кельтлар еридан тортиб, бутун Европа бўйлаб оқарди. Йилнинг совуқ ойларида дарёнинг суви анча саёзлашиб қоларди, чунки бу вақтда ёмғир жуда кам бўлиб, кўпроқ қор ёғарди. Қуёшли кунларда эса қорлар эриб, ҳар томондан тошқин сувлар келиб қўшиларди-да, дарёни тўлдириб юборарди. Бунинг устига, ёзда кучли ёмғир ёғарди.

Доро Истр қирғоқларига келиб, унинг барча қўшинлари дарёга қурилган кўприкдан ўта бошлайди. Шунда Доро ионларнинг саркардасини чақириб, унга 60 тугундан иборат тасмани беради-да, шундай дейди: «Мана сизларга тасма. Мен скифларга қарши кетаяпман. Шу тугундан бошлаб бу тугундан ҳар кун биттадан ечасизлар. Агар мен шу тугунлар тугагунча қайтиб келмасам, ўз юртларингга кетаверинглар. Бу давр ичида кўприкни қаттиқ туриб кўриқлаб, ҳимоя қилинглар. Бу ўзларинг учун ҳам фойдалидир».

Скифлар очиқ жангга Доро қўшинларига бас келолмаслигини англаб, қўшни элатларга ёрдам сўраб элчи юборади. Шоҳлар ўзаро кенгашиб, Дорога қарши очиқ жанг қилишга заиф эканликларини айтадилар.

Шундай қилиб, скифлар йўлда учраган булоқ ва қудуқларни кўмиб, ўт-ўланларни қуритиб, чекина бошлайдилар.

Изма-из қувиб келаётган Доро қўшинлари кечаси ҳориб-чарчаб, тамадди қилинаётганларида скифлар қўққисдан ҳужум бошлайдилар. Скифларнинг отлиқ қўшинлари ҳамма вақт эронийларнинг отлиқ қўшинларидан устунлик қилишарди. Пиёдалари эса заифроқ эдилар. Бу талафотдан сўнг, таги аҳволда қолган Дорога скифлар ўз вакилларини юборишди. Вакиллар Дорога совга-саломлар олиб боришди. Бу совгалар ичига бишта қўш, еттиқон, қурбақа ва бешта ёй ўқи бор эди. Эронликлар бугун ақд-заковатларини ишга солиб, скифлар юборган совганинг маъини чақишга, маъносини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Бунинг маъноси шундай эди: «Агар қўшга айланиб, осмонга учиб кетмасанг ё еттиқон каби ернинг тагига яширинмасанг ёки қурбақага ўхшаб ботқоқликдан сакраб ўтмасанг, сизлар учун ўз элларингизга соғ-омон қайттиш йўқ. Мана шу ёй ўқларидан ўлиб кетасиз».

Бу ерларда йўл йўқ эди. Ланкаларнинг асосий қиёми пиёдалардан ташкил топган. Эронликлар қайси йўлдан Истр дарёсининг хавфсиз кўпригига етиб олишни уйлаб, ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Отлиқ скифлар йўлни яши биллишарди. Шунинг учун ҳам, улар кўприкка эронликлардан илгари етиб келди. Улар кўприкни қўриқлаётган ионияликларга шундай дейди: «Ионияликлар, охири кунларинг келди, бу ерда қолиб, ноҳақ иш қилиясизлар. Жонларинг соғ қолганига шуқур қилиб, скифлар худосидан миннатдор бўлишларда, кўприкни бузиб, худлик билан ўз юртларингизга қайтинглар. Дородан шундай қасос олайликки, у қайта бу юртларга ёвузлик ишатида қалам боёмасин».

Ионияликлар ўзаро кенгаша бошлашди. Геллеспонг даврида Херсон ҳокими ва сардори бўлган афиниялик Милтиал скифлар таклифини маъқулайди. Милетлик Гистией сал бошқачароқ фикрда бўлади. У аниқлики, агар Доронинг қудрати яқсон қилинган бўлса, энди ҳокимиятни ҳеч ким илора эга олмайди. Давлатга энди халқ ҳокимлик қилади. Унинг бу фикрига бошқалар ҳам қўшилади. Ионияликлар ўзаро кенгашиб, скифларнинг қазаби қўзғалмасдан кўприкни бузиб, ўз юртларига жўнаб қолишга қарор қиладди.

Уша кунги кечаси етиб келган Доро ваёрон этилган кўприкни кўриб ваҳимага тунади. Доро овози ўткир бир мисерликка қиргоқ бўйлаб бориб, милетлик Гистиейни чақириб, қайтариб келишни буюради. Биринчи овозини эшитиши биланоқ, Доронинг соғ-омон экандлигини сезган Гистией ҳамма кемаларини қайтариб, кўприкни тузатади. Шундай қилиб Доро скифлар улқасидан ўз юртига қайтиб кетди.

Доро Фракияни ўз ҳукмига бўйсундиргач, мамлакатда катта қўшнинг сардор қилиб Метабизини қолдиради.

Гистиейга эса қилган хизматлари эвазига Фракиядан бир вилоят ҳокимлигини беради. Гистиейнинг қудрати ошиб кетишидан кўрққан Мегабиз, уни Сузга чақириб олишни Дородан ўтиниб сўрайди. Доро унинг маслаҳатига қулоқ солиб, Гистиейни Сузга чақириб олади.

Тумарис каби жасур аёлларимиз, Широқ каби эркесвар ўғлонларимиз, Спитамен каби ҳақиқий ватанпарварлар тарихда жуда кўп бўлган.

Сиракнинг бундай тadbиркорлигини Вавилонни эгаллашда Зопир ҳам қўллайди.

Доро узоқ вақтгача Вавилонни эгаллаш олмади. Шунда Доро Зопирни Вавилонга жўнатади. Зопир Вавилонга келиб, уни Доро қийнагани, ўлдирмоқчи бўлгани, зўрға ундан қочиб қутулгани тўғрисида айтади. Зопирга ишониб Вавилонни бошқаришни унга бериб қўйишади.

Эронликлар Кир шoҳлиги лаврида мидияликлар билан жанг қилади.

Кирнинг бир ҳокими Ивар чекина бошлайди, унинг орқасидан қолганлар ҳам чекинишга тушади. Шунда форсларнинг хотинлари уларни уялтириб, чекинишдан тўхтади. Натижада, ҳатто улар мидияликларни чекинишга мажбур қилади.

Поллэн асарида таврлар ҳақида ҳам маълумот беради. Таврлар скифлар авлодидан бўлганлигини таъкидлайди.

Тавр қабиласи скифлик халқ бўлиб, жанг олдидан ўзларининг орқа томонини чуқур қилиб қазиб қўяр эдилар.

Уларнинг қарори қатъий бўлиб, ғалаба ёки чуқурга тушиб ўлишлари керак эди.

Скифлар таврлар билан бўладиган жангга қаттиқ тайёргарлик кўрадилар. Улар шу ерлик деҳқон ва чўпонларни ҳам ўзларига қўшиб душманга кўрсатади. Бунчалик кўп душманни кўрган таврлар чекиндилар.

Скифлар бутун Осиёни босиб олиш учун узоқ эларга кетишганди. Бу вақтда скиф аёллари ўзларининг қўлларидан бола орттиришади. Хўжайинлари, яъни ўзлари алоқа қилиб юрган хотинларнинг эрлари қайтганини кўрган қўллар, уларга қарши кўзғолон кўгаради. Икки ўртада жанг бошланади. Қўлларнинг қаршилигини қайтариш амри маҳол бўлади. Шунда скифлар қўлларига қурол ўрнига қамчи олиб, ўз қўлларига, қарши жангга кирадилар. Қўллар фақат қамчидан кўрқар эдилар. Чунки қўллар асрлар давомида қамчи билан калтакланиб келган. Уларнинг аجدодлари ва бобокалонлари ҳам қамчи билан калтакланарди. Қўллар ёшлигиданоқ даҳшатли қамчи зарбига дуч келарди. Шунинг учун уларга қамчи зарбидан оғирроқ жазо йўқ эди. Бунга сезган скифлар устакорлик билан бошқа қуролларини ташлаб, қўлларига узун қамчиларини олганларидан сўнг, қўллар ўтакаси ёрилгудек бўлиб хўжайинларининг оёқларига бош уриб, ялиниб-ёлворишга тушадилар. Қайта бундай хатоликлар такрорланмаслиги, ўз хўжайинларига содиқ қолишларига онт ичадилар. Айрим бева хотинлар ўз эрлари бўлган қўлларнинг ўртасига

тушиб, омон сақлаб қолади. Аммо ўз эрларига хиёнат қилган аёллар қуллар билан бирга жазоланади. Скифларга қарши бош кўтарган қулларнинг кўни чопиб таниланади. Баъзилари ўз хужайинларига солиқ қолгандлигини небот этиб омон қолса-да, бир умр қамчи зарбидан хор бўлиб яшаши.

Скиф аёллари ичида узоқ йиллар ҳижрон азобини тортиб, айрилиқ дардига бардош бериб, ўз эрларига солиқ қолганлари ҳам кўп эди.

Айтишларича, скиф аёллари жуда жасур бўлиб, кўшни қабилаларнинг ҳужумини мардонавор қайтариб турадилар. Ҳатто узоқ элиардан скифларнинг хотини бева қолганини эшитиб, уларга эрлик қилиб, мол-мулкни эгаллаб олиш ниятида бўлган қабилалар ҳам бир неча бор ҳужум қилиб, енга олмагач битим тузиб, эр бўлиш ниятларини очиқ-ойдин айтидилар.

Аммо скиф аёллари уларнинг бу талабига рад жавобини беришади. Йиллар ўтган сайин урушга кетган скиф ўғлонлари ҳақида миш-мишлар тарқалади. Айтишларича, скифлар бир подшоликни қўлга киритиб, бой-бадавлат хонадонларга хўжайин бўлиб юрган эмиш. Бошқаларининг айтишига қараганда, скифлар душман томонидан қўйилган тузоққа тушиб ҳаммалари қирилиб кетганмиш. Бундай ҳар хил гап-сўзлар кўпайиб, скиф аёлларининг сабр-қосасини тошириб юборади.

Ўзга қабилалар эрларига қарам бўлиб, хотин бўлгандан кўра, ўз қулларига хўжайин бўлиб олишни афзал билиб, айримлари қўл остидаги қуллари билан шўхона учрашиб, тақдир тақозоси билан фарзанд кўра бошлайдилар. Қуллардан бир кун скиф жангчиларининг қайтаётгани ҳақида хабар келади. Хиёнаткор аёллар номуенга чидай олмай, қулларини аловатга чорлаб, қулларига қурол тутқазadi. Тул хотинлар бўлгани учун бу ўлкада қуллар анчагина кўпайиб, ўзга ўлкалардан ҳам қочоқ қуллар келиб кўшилиб, қоринлари тўйиб яшашаётганди. Улар скиф жангчиларига шу даражада қаттиқ қаршилик кўрсатадиларки, кўп йиллардан буён жангу жадалларда юрган маҳоратли скиф жангчилари ҳам уларга бас келолмайди. Скиф жангчилари қамчи силташга жуда уста эди. Бир қўл билан олишувда қуролни тушиб кетган скиф, белига боғланган узун қамчисини чиқариб, хезланган эди, қўл қуролини ташлаб ерда ётиб олади. Шунда скиф қамчиси билан қўлни шундай савалайдикки, буни кузагиб турган дўстлари ҳам қурол ўрнига қўлига қамчи ушлаб жангга отланадилар. Қуллар эса қуролларини ташлаб ён атрофга қоча бошлашади. Шундай қилиб, скиф жангчилари узоқ йиллардан сўнг ўз элининг хўжайинлари бўлиб олишди.

Бундай воқеа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб ўтганлигига ишонамиз. Худди шулай тарихий воқеа тафсилоти Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам келтириб ўтилган. Унда баён қилинишича, Осиёга учинчи бор юриш қилганларидан кейин скифлар 8 йил мобайнида хотин

ва болаларидан айрилиқда яшайдилар, шундан сўнг ўз ватанидаги қўллар қўзғолонларини бостиришга тўғри келади. Чунки урушга кетган скифларнинг хотинлари ўз эрларини узоқ кутишдан чарчаб, пода боқиш учун қолдирилган қўлларга тегиб олган эдилар.

Бу қўллар ғалаба билан уйига қайтган ўз хўжайинларини, яъни ўз гўзалларининг эрларини мамлакатга киритмаслик учун қўлларига қурол олиб қаттиқ жанг қиладилар. Скифлар ҳийла билан ўз қўллари устидан ғалабага эришадилар¹.

Бошқа бир манбаларда узоқ элларда жангу жалаъларда юрган скиф жангчиларини хотинлари чақириб олишган. Ниҳоят, скиф жангчилари хотинларининг талаби билан ўз юртларига қайтадилар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарига таъкидланишича, кушқи халқлардан подшонинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитган скифлар душман элчиларига шундай жавоб қиладилар: наҳотки шундай бой халқнинг подшоҳи уй-жойсиз камбағал элларга қарши уруш бошлайди. Бунинг ўрнига у ўз давлатини ва йиққан бойликларини ҳимоя қилса бўларди-ку! Ахир урушнинг нима билан тугашини ҳали ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди. Ғалабанинг ҳеч қандай фойда келтирмаслиги маълум нарса. Урушнинг турган битгани эса зиён эканлиги кўриниб турибди. Бу урушда босқинчилардан кўра кўпроқ фойда кўришига ишонган скифлар уларнинг етиб келишини кутиб турмасдан, ўзлари уларга қарши олдиндан юриш қиладилар. Скифларнинг яқинлашиб қолганини эшитган подшо Велосие эса қўшинини тапшлаб ўз юртига қочиб кетади ва яширишиб юради. Скифларнинг Мисрга бостириб киришига ботқоқликлар халақит беради. Орқага қайтган скифлар шундан сўнг бутун Осиёни бўйсундирадилар. Бутун Осиёни бўйсундириш учун скифлар 15 йил кураш олиб борадилар. Аммо хотинлари қаттиқ талаб қилиб, ўз юртига чақириб олинади. Бутун Осиё 1500 йил мобайнида скифларга солиқ тўлаб турди. Солиқ тўлашни Ассирия подшоси Нин тўхтатади.

Бу ўринда Юстин скифларнинг узоқ элларга қилган юришлари сабабини тасвирлаб бермоқда.

Мана шу фактлардан ҳам кўриниб турибдики, Полиэн асарлари кўпроқ афсонавий характерга эга бўлиб қолмай, балки тарихий аҳамият касб этади. Шу туфайли Полиэн баён қилган воқеаларнинг тарихий илдизларини топиб, қиёсий ўрганиш муҳим масалалардан биридир. Ҳозирча биз айрим ҳикояларнинг тарихий асосларини қидириб топишга муваффақ бўлдик.

Полиэн асарида Александр қўшинларининг сувга ташна бўлганлиги ҳақида ҳам қизиқ воқеалар берилган. Унда ҳикоя қилинишича, жангчилар

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 2, 24-бет.

жуда сувсашади, лекин сув йўқ эди. Узоқ жойдан икки жангчи тошлар орасидан зўрга озгина сув топиб келиб шоҳга беради. Лекин шоҳ бу сув ўзидан бошқа ҳеч кимга етмаслигини билиб, тукиб ташлайди. Шунда жангчилар унинг халқпарварлигидан хурсанд бўлиб, чидам билан унинг орқасидан эргашади.

Бундай сувга ташналик воқеаси ҳақиқатан ҳам юз берган. Бу воқеа тафсилотини бир қанча тарихчи адиблар ўз асарларида қайд қилиб ўтадилар. Бироқ, уларнинг айримлари бу воқеа Гирканияда бўлиб ўтган десатар, бошқалари Сўғдиёнада дейди, бошқа бирлари Бақтрияда бўлиб ўтганлигини ҳикоя қилади. Энг муҳими, шундай воқеа тарихда бўлиб ўтганлиги аниқдир.

Худди шундай фактни Курший Руфнинг Александр Македонский тарихи асарида ҳам учратамиз. Полиэн асарида бундай сахро ва сувсизлик қаерда бўлганлиги аниқ кўрсатилмаса, Курший Руф асарида бундай воқеа Сўғдиёнада рўй берганлиги келтирилади. Александр Бақтрия ерларидан ўтиб, Сўғдиёна чўлларига етиб келади. Бу ерларда сув етишмас, яқин етдаийда намлик йўқ эди. Жазирама чўл иссиғи ҳар томондан олов нурқарди.

Ер ҳам жуда қизиб кетарди. Шунинг учун кечаси юриш осонроқ эди. Иссиқдан томоқ қуриб, бадан ёнгандай туюларди. Жангчиларнинг мадори қуриб, руҳан эзила бошлайди. Оёқда туриш ҳам, олдинга юриш ҳам қийин эди. Фақат озгина жангчилардагина сув бор эди, улар ҳамма нарсаларини, вино ва ҳатто ёнларни ҳам ичиб тугатгандилар. Сув ичганлар янада тезроқ сувсар, қайт қиларди. Шоҳ жангчиларига мадад берарди. Шунда 2 жангчи илдамроқ юриб лагерга жой ташлайди ва у ердан сув топади. Жангчилардан бири сув кўтариб келаётган сўғдиёналикни тутиб олиб, Александрнинг олдига келтиради. Шоҳ ундан сувни қасбқа олиб кетаётганини сўрайди. Шунда сўғдиёналик сувни чанқаб ётган ўғилларига олиб кетаётганини айтади. Келтирилган сувни шоҳга туттади. Лекин сўғдиёналикка қараб шоҳ бу ҳамма лашкаримга етмайди, ёлғиз мен эса ичмайман. Яхшиси ўғилларингга олиб бор, дейди.

Ниҳоят кечга яқин Оке дарёсига етиб олишади. Бундай фактлар Полиэн асарларининг ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатиб турибди. Умуман грек ва Рим муаррих адиблари ёзишни муҳим бир фазилат деб билганлар.

Александр қўшинларининг Гиркания ва Сўғдиёна ерларида сувга ниҳоятда чанқоқ бўлганлиги ҳақидаги факт тарихий асосга эга бўлиб, бу ҳақда Плутарх асарида шундай бир нарчани ўқиймиз:

«Доро билан яна жанг қилиш ниятида у сафарга отланади. Доронинг Бессга асир тушганини эшитиб, Александр фессалияликларни, буюм ва икки минг талант (талант — Юнонистон ва Сурияда пул ва оғирлик бирлиги) билан мукофотлаб, уйларига жўнатиб юборди. Қайтиш йўли

жуда машаққатли эди. Ўн бир кун ичида улар отда уч минг уч юз стадий (босқич) йўл босиб ўтишди. Сув йўқлигидан жангчилар ҳолдан тойган эдилар.

Илгари бу ерларда Александр хачир терисидан тикилган қопларда сув ташиган македонияликларни учратган эди. Ўша пайтда, улар сувсизликдан қийналган Александрни кўриб, унга сув беришганди. Шунда Александр улардан сувни кимга олиб кетаётганларини сўрайди. Улар эса: «Ўғилларимизга, агар сен яшасанг, бизда яна болалар бўлади, буларни йўқотган тақдирда ҳам», — деб жавоб беришди. Шундан кейин Александр сувни ичмоқчи бўлди. Лекин атрофида қараб турган аскарларни кўриб, сув тўла идишни қайтариб берди. Сув берганларни, ўзи сув ичмаса ҳам мақгаб, шундай дейди:

— Агар мен бир ўзим ичсам, улар руҳий тушкунликка учрайдилар.

Шоҳнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, сўзларига қулоқ солиб турган аскарлар, отларига қамчи уриб, шоҳдан уларни олга бошлашни сўрашди. Улар ёнида шундай бошлиқ бўлганда, чанқоқлик ва чарчаш нима эканлигини билмасликларини айтишди¹.

Бу ўринда, биз Полиэн асарининг айрим характерли томонларига, маълум бир саҳифаларига қисқача тўхталиб ўтдик. Ўрта Осиёнинг қадим даврлари ҳақида қимматли маълумотлар берган Полиэн ижоди биз учун гоят қадрлидир. Полиэн ижодида ҳали ўлкамизнинг антик даврларига оид кўп манбалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

СТРАБОН

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат «География» асари жаҳон адабиётида ўзининг муносиб ўрнига эга. Асарда антик даврларга оид жуда бой материаллар бор. Бу материаллар айниқса тарихий жиҳатдан қимматлидир. «География» асари ўз даври учунгина эмас, бугунги кунда бизнинг замондошларимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шу тўғрисида бу асарда Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвири ва Страбоннинг ҳаёт йўли ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни ўз олдимизга мақсад қилиб кўйдик.

Страбон эрамыздан илгариги 64—63 йилларда Амазия вилоятида тугилади. Ёзувчи Қора денгиздан юз километр жанубда, Ўрта ер денгизига томон чўзилган ўлкада тугилади.

Амазия жуғрофий шароити қулай бўлган вилоятдир. Бир томондан Қора денгиз, иккинчи томондан Ўрта ер денгизи билан туташган, табиати гўзал бўлган ўлкалардан бири эди.

¹ *Плутарх*. Ўша асар, 227-бет.

Шоҳ Митридат II (эрамиздан аввалги 302—266 йиллар) даврида Амасия Партий вилоятининг маркази эди. Шоҳ Форнак I (эрамизгача бўлган 184—157 йиллар) даврида вилоят маркази Синоп шаҳрига кўчирилади. Амасия аввалгидек муҳташам ва қадимийлигини сақлаб қолади-ю, бироқ бу шаҳарга энди аввалгидан кам эътибор берила бошлайди. Албатта, бундай ўзаро тож-тахт урушлари Страбон яшаган давргача бўлиб ўтса-да, Страбон бу тарихий воқеаларнинг қандай кечганлигини тўлиқ ўрганган эди.

Бундан ташқари, шоҳ Никомеда III (эрамиздан аввалги 74 йил), Митридат IV (эрамиздан илгариги 120—63 йиллар), Лукулл (эрамизгача 70 йил), Помпей (эрамиздан олдинги 66 йил) давларида ҳам кўплаб қиргин жанглар бўлиб ўтади. Бу жангу жадаллар бевосита Амасия шаҳри билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Бундай тарихий воқеаларга бой шаҳарда Страбоннинг дунёга келиши фавқулодда мозийнинг зулмат булутлари билан қопланган осмонида юлдуз чақнагандек бўлди. Страбоннинг ёшлиги ажойиб ва ғаройиб воқеаларга бой, адоқсиз тарихий ҳодисалар бўронида ўтади. Тож-тахт ва бойлик учун кураш, ер талашиб гулистонларни харобаларга айлантириш, тинч-тотув яшашни орзу қилган: инсонлар бошига ажал уруғининг сепилиши ва ҳоказо кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар Страбон тугилган замонда одатий ҳол эди.

Амасияликлар бир томондан Ўрта ер денгизи орқали Кичик Осиё тарафларга узоқ сафарларга жўнасалар, иккинчи томондан, Қора денгиз бўйлаб Панга ўлкаларига, ундан ўтиб Кавказ ва ҳатто скифлар ерларигача тез-тез келиб кетардилар. Денгизчиларнинг ҳикоялари амасияликларни ҳайратга соларди.

Страбон ёшлигидан ғаройиб саргузаштларга бой воқеаларни тинглашни жуда севарди. Айниқса, ёш болакайнинг қалбини денгизчиларнинг саёҳатлари ўзига асир этган эди. Страбон ёшлигидан денгизни севарди. Айниқса, табиат кучоғида бўлишни жуда-жуда яхши кўрарди. Страбоннинг табиатни жондан ортиқ севишига сабаб, унинг тоғалари устаси фаранг мерган эдилар. Ов пайтида тоғу тошлар, қалин ўрмонларда юз берган қизиқарли воқеалар ҳақида Страбон улардан кўплаб ҳикоялар тингларди. Страбон табиат кўйида юз берган воқеаларни эшитиш билан кифояланиб қолмасдан, улғайган сари уларни ўз кўзи билан кўриш, бевосита ўша воқеаларнинг шохиди бўлишга интилади.

Страбоннинг бобокалонлари саркарда ўтганди. Катта бобоси Дорилай Тактик шоҳ Митрадат V (эрамизгача 150—129 йиллар) кўшинида йирик саркарда бўлиб, тенгсиз галабаларга эришган эди. Бобоси Дорилай ҳам катта кўшинининг бошлиғи бўлган. Страбон ёшлигида бобокалонларининг жанговар юришларини эслаб, улардан фахрланиб юрарди. Бу антик даврнинг ўзига хос муҳим қиёфаси эди. Ўша даврларда одамларнинг

жанговарлик ишларига қараб баҳо беришарди. Жангда қўлга киритилган ғалабаларни мадҳ этиб, қўшиқлар туқишарди. Ҳатто босқинчилик урушларини ҳам мақтаб қўйишарди. Антик дунёда тўхтовсиз жангу жадаллар ҳукм сурарди. Бир мамлакат бойиб, иккинчиси талон-тарож бўларди. Яна бир давр келиб, бунинг акси рўй берарди. Минглаб кишиларнинг бошига огир кулфатлар тушарди. Лекин бунинг сабаблари ҳақида ўйлаш ҳеч кимнинг парвойига келмасди.

Страбон ёшлигида замонасининг машҳур илм аҳллари қўлида таълим олади. Амислик Тираннион Страбоннинг биринчи устози эди. У Пергам мактабларида жуғрофиядан дарс берарди. Ўша даврларда Пергам мактаби машҳуриликда Александрия мактабидан қолишмасди. Бу мактабда жуғрофия, шунингдек. Гомер ижоди асосий дарслик сифатида ўтиларди.

Тираннион ўз даврининг билимдони, турли хил фанлар юзасидан кенг тушунчага эга, маълумотли кишиси эди. Шунинг учун ҳам уни ватандошлари янги замон Аристотели деб аташарди. Страбон дунёқарашининг тобора ўсиб боришида, билимининг чуқурлашишида устози Тираннионнинг хизмати ниҳоят катта бўлди.

Страбон антик дунё шоирларининг, айниқса Гомернинг поэмаларини ихлос билан ўқирди. Ҳатто ўспиринлик йилларидаёқ Гомернинг «Илиада», «Одиссея» дostonларидан катта-катта қўшиқларни ёд олган эди.

Страбоннинг иккинчи устози Аристокдем эди. Меандре вилоятининг Нисе шаҳрида Страбон ундан сабоқ олган эди. Аристокдем жуда кексайиб қолганига қарамасдан, риторикадан қизиқарли ва мазмундор дарс ўтарди. Ўзининг она шаҳри Родосда, бу пурҳикмат киши эргалаб риторикадан, кенкурун грамматикадан таҳсил берарди.

Аристокдем бир неча йиллар Римда шоҳ Помпейнинг ўгилларига ҳам сабоқ берган эди, Аристокдемнинг ёрдамида Страбон Эратосфен ижоди билан ҳам яқиндан танишади. Эратосфен ҳам ўз даврининг чуқур билимли кишиларидан бири эди.

Страбон айниқса, селевкиялик Генарх номини ҳурмат билан тилга олади. Аристокдем ижодининг давомчиси бўлган бу олим, айниқса жуғрофияни жуда чуқур биларди. Ксенарх узоқ-узоқ ўлкаларнинг тарихини ва жуғрофий жойлашувини аниқ шарҳлаб берарди. Гарчи, Ксенархдан унчалик узоқ вақт сабоқ олмаса ҳам қисқа кунлар ичида ундан кўп нарса ўрганганлигини Страбон ҳурмат билан эслайди. Ксенарх ўз она шаҳри Селевкияда кўп яшамасдан, Александрияга боради. У Александрияда дунёда донги кетган кутубхонада узоқ вақт бўлиб, билимини янада чуқурлаштиради. Сўнгра олим Афинага келиб, зиёлилар муҳитига яқинлашади. Шундан кейин ўша даврларда машҳурлиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган Римга келиб, жуғрофия, тарих ва риторикадан сабоқ бера бошлайди.

Страбоннинг билим доирасининг кенгайишида яна бир олимнинг хизматлари каттадир. Бу ўзидан икки аср илгари яшаб ўтган машҳур философ Зенон эди. Зенон стоиклар мактабининг асосчиларидан бири эди. Зенон ўз фалсафий қарашлари билан стоицизм фалсафасини юқори поғонага кўтарди. Зеноннинг ўз давридаёқ шогирдлари жуда кўп эди. Кейинги даврларда ҳам унинг фалсафий қарашлари мухлислари томонидан изчил давом эттирилади. Зенон ижодининг таъсирини шоир Сенека, император Марк Аврелий, шунингдек, Страбон ижодида яққол кўрамиз.

Страбон ёшлигидан саёҳатга отланади. Узоқ вақт Италия бўйлаб саёҳат қилиб, сўнгра Римга келади. Миср мамлакатларини кезади. Страбон қаерда бўлмасин, энг аввало машҳур шоир, тарихчи ва географларнинг ижодини ўрганишга кўпроқ вақтнинг сарфларди.

Страбон қирқ уч китобдан иборат «Тарихий кундаликлар» асарини яратади. Грек тарихчиси Полибийнинг «Умумий тарих» асари Страбонда катта таассурот қолдиради ва у ўз ижодини бу машҳур тарихчи тадқиқотларининг давоми деб билади.

Страбон ўз ижодини эрамизгача бўлган 46 йилдан бошлайди. Бу йилларда Рим давлатининг мавқеи тобора ортиб, ҳатто улкан Юнон давлатини ҳам ўз қўл остида сақламоқда эди. Страбон ижодининг илк саҳифалари мана шу тарихий воқеаларга қаратилгандир¹.

Страбон грек тарихчи адиблари Геродот, Ксенофонт, Фукидид асарларини кўнгил билан ўқийди ва уларнинг ижодидан антик дунёнинг тарихий воқеаларига оид кўп маълумотларни тўплайди.

Страбон ўз ижодида асосан Рим тарихига кенгроқ тўхталади. Сицилиядagi қўллар галабаси, Спартак қўзғолони, Марией билан Суллоининг тож-тахт учун курашлари, Рим ва Испания урушлари, Гней Помпей, Юлий Цезарь ҳақидаги ҳаётий воқеалар Страбон ижодида кенг ўрин эгаллайди. Аксиумик майдонидаги Антоний билан Октавиан жанги ҳам Страбон эътиборидан четда қолмайди.

Страбон ижодида Полибий, Корнелий Непот, Диодор Сицилийский, Тит Ливий, Саллюстий, Артемидор Эфесский каби донишмандларнинг номини учратамиз. Мана шу далилнинг, ўзиёқ Страбоннинг бутун умрини илмга бағишлаганидан далолат беради.

Страбон ҳақиқатан ҳам чуқур илмни, ўзи таъкидлаганидек Александрия, Пергам ва Рим кутубхоналаридан олади. Бу зиё масканида дунё тарихини ўрганади. Бебаҳо тарихий китоблар Страбон кўз ўнгиди узоқ улкаларнинг хариталарини гавдалантиради.

¹ Арский Н.Ф. Страбон. М.: «Мысль», 1978. 17-бет.

Октавиан эрамиздан аввалги 31 йилда улкан Рим давлатининг императри бўлгандан сўнг, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига муҳим ўзгаришлар юз бера бошлайди. Рим империясининг мавқеи тобора ошиб, давлат чегаралари кенгая боради. Узоқ вилоятлардаги давлатлар билан савдо-сотик, иқтисодий ва маданий алоқалар кенг йўлга қўйилади.

Улкан Рим давлати билан Ўрта Осиё, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари бўйлаб қарвонлар тез-тез қатнай бошлайди. Тарихий манбалар, Рим давлати билан айниқса Ўрта Осиёнинг ва Хитойнинг турли томонлама мустаҳкам алоқалари тикланганлигини тасдиқлайди.

Октавиан фақат давлатлараро ташқи алоқани кучайтирилганлиги билан кифояланиб қолмасдан, мамлакатнинг ички ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар ясади. Римликлар ҳаётида илгариги даврларга нисбатан тўкин-сочинлик, тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Октавианнинг бундай сиёсатидан римликлар беҳад мамнун бўладилар. Шунинг учун ҳам Октавианга Август (маъбудваш, муқаддас, тўкин-сочинлик, пишиқчилик) номи берилади.

Бу даврга келиб, адабиёт ва санъат ҳам гуллаб-яшнаш бошлайди. Октавиан машҳур илм аҳилларини, адабиёт ва санъат намояндаларини саройга чорлаб, илмий анжуманлар, адабий кечалар ўтказди. Императорнинг ўзи ҳам адабиётга чуқур ихлос билан қарарди. Ҳатто у бадний ижод билан ҳам машғул бўларди. Страбоннинг номи тез орада бутун Римга танилди. Унинг «Тарихий кундаликлар» асари кенг жамоатчилик томонидан қизгин қарши олинганидан мамнун бўлган Страбон «География» асарини ёзишга киришади. Адиб бу асари устида иш бошлаганида олтмиш ёшларга бориб қолган эди. У бўлажак асари учун узоқ йиллар давомида тарихий маълумотларни тўплайди, изланади, жуда кўплаб муҳим манбалар билан яқиндан танишиб боради.

Юнонлар, римликлар қадимдан саёҳат қилишни, узоқ юртларга сафарга чиқишни ўзлари учун одат қилишган. Шунчаки одат эмас, ҳатто буни бурч деб билганлар. Ҳатто, улар ўз сафар таассуротларини махсус кундаликларига қайд қилиб борар, кейинчалик ажойиб ва гаройиб воқеаларга бой асарлар яратар эдилар. Саёҳатлар сюжетида иборат асарларни кенг омма зўр қизиқиш билан қарши олар, шу йўсинда яна янги сафар тараддудини қурувчилар кўпаяр эди. Бундай саёҳатчи адиблар авлодларга ўлмас асарлар қолдирганликларидан қаноат ҳосил қилиб, қалблари фахр ҳисси билан тўлиб-тошарди. Ўз навбатида, юнон ва Рим давлатларига ҳам узоқ-узоқ ўлкалардан сон-саноксиз мусофирлар келиб туришарди. Айниқса, антик даврлардаёқ йирик илм-маърифат маскани бўлган Афина, кейинчалик Рим саёҳатчилар, савдогарлар, илм аҳллари билан тўлиб кетган эди. Узоқ юртларга сафар қилиш фақат юнонлар ва римликларгагина хос бўлиб қолмасдан, ҳар бир халқнинг ўз

жаҳонгашталари бўлган. Турли хил сабабларга кўра маърифатпарварлар жаҳон кезиш йўлини танлаганлар. Баъзи бирлари юртидан бадарга қилинган, баъзи бирлари замона зайлига дош беролмай, узоқ ўлкаларга кетишни афзал кўришган. Бошиқа бирлари савдо-сотиқ билан шугулланган ёки умуман, жаҳонгашталикни фахр деб билишган. Бу ўринда Берунийнинг Ҳиндистон сафарини тилга олишимиз мумкин. Демократ шоир Фурқат узоқ мулдат Рим ва Юнонистонда бўлади. Ҳатто бу мамлакатларнинг илм аҳллари билан («Юнон мулкида бир афсона») яқин алоқада бўлади. Бу алломалар ўз таассуротлари асосида мемуарлар ёзиб, авлодларга мерос қилиб қолдиришган. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Грек ва Рим адабиёти саҳифаларини варақласак, жуда кўплаб саёҳатчиларнинг узоқ ўлкаларда бўлганлигини биллиб олишимиз мумкин. Уларнинг кўпларининг номлари номаълум, баъзиларининг асарларидан айрим саҳифаларгина сақланиб қолган, холос.

Эрамизгача бўлган VI асрда юнон халқининг содиқ фарзанди Скилак Қизил денгиз, араб ороллари бўйлаб Ҳиндистонга боради. Денгизда кўп ажойиб саргузаштларга дуч келади. Эрамизгача бўлган IV асрда Александр Македонскийнинг саркардаси Непарх Кичик Осиё, Форс кўрфазини орқали ҳарбий кемада Ҳиндистонгача боради. Осиё соҳиллари бўйлаб сафарини давом эттиради.

Эрамизгача бўлган V асрда қарфағениялик Ганнон денгизда узоқ бўлиб, Геккулес орқали Африкагача боради ва сафар таассуротлари асосида асар ёзиб қолдиради.

Эрамиздан илгариги IV асрнинг иккинчи ярмида массалиялик Пифой шимол томон юришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, Атлантика океани бўйлаб сафарини давом эттиради. У ўз сафари чоғида Испания, Франция, Фуле (Норвегия) давлатларининг қирғоқларидан ўтади.

Юнон ва Рим саёҳатчиларининг узоқ элатларга сафари ҳақида натаганча мисолларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Қадим-қадим замонларданоқ саёҳатчилар юнон, Рим ва Ўрта Осиё бўйлаб узоқ йўлни босган эдилар. Лекин ҳақиқий йўл Александр Македонский юриши чоғида очилади. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид»да ва ўнлаб саркардаларнинг — Птолемей, Аристокл, Эвман, Диодат, Каллисфен «қундалик»ларида, шунингдек, кейинги даврларда яратилган ўнлаб йирик-йирик асарларда Ўрта Осиёнинг антик даврлари ўзининг ёрқин ақсини топади.

Айниқса, бу борада юнон халқининг улуг фарзанди Геродот (эрамизгача бўлган V аср) хизмати биз ўрта осиелик бугунги авлодлар учун бебаҳодир. Геродотнинг бой адабий меросини ҳали чуқур ўрганганимизча йўқ. Бу ажойиб саёҳатчи-адибнинг асарлари Ўрта Осиёнинг антик даврларига онд қимматли маълумотлар беради.

Эрамиздан олдинги IV асрда Аппей Клавдий томонидан очилган Аппей йўли деб аталмиш сафар кўплаб эллар ва элатларни бир-бирига яқинлаштиради, янги-янги мамлакатларни излаб топади, энг муҳими, халқлар, қабилалар қалбига йўл очади. Страбон ҳам мана шу Аппей йўли бўйлаб саёҳатга чиқади. Йўлда у жуда қийналади. Топилса арава, от, кўтос, эшакда, гоҳида кемада йўлини давом эттиради. Улуғ саёҳатчи кўпинча ниёда юради. Кун бўйи, гоҳида кечалари ҳам юришга тўғри келади. Страбон катта қалб, улкан сабот-матонат эгаси эди. У икки юз минг километрлар чамаси йўл босган. Ҳар қанча қийин бўлса ҳам, хатарли йўллардан ўз ҳаётини таҳликага қўйиб, олдинга қараб ҳаракат қиларди. Хайрли, улуғ ишлар олдида ҳаёт синовидан ўтиб, руҳан тушкунликка тушмасдан, табиат қўйнига тобора чуқурроқ кириб борарди.

Страбоннинг ҳамроҳлари исавриялик саркарда Публий Сервиллий, муаррих Феофан Мителенский, саёҳатчи Эллий Галл ва шоир Гораций эди. Саёҳатчилар Каппадокия, Фракия (Кичик Осиё), Товра (Қора денгиз бўйлари), Кавказ ва Мония вилоятлари бўйлаб сафарларини давом эттиради. Страбон Гомер дostonларида тасвирланган Илион (Троя) нинг гўзал қизи Еленани олиб қочиб келган шаҳзода Парис юртларида бўлади.

Страбон Кичик Осиёнинг кўпгина шаҳарларида бўлиб, Мисрга келади. Александр Македонский эрамиздан аввалги 332 йилда асос солган Александрия шаҳрида узоқ вақт яшаб қолади. Александриянинг улкан кутубхонасидан Александрнинг ҳарбий юриши ва у босиб олган Осиё мамлакатлари тарихини ўрганайди. Айниқса, Ўрта Осиё, Сўғдиёна, Бақтрия тарихи Страбонда катта қизиқиш уйғотади.

Эрамиздан илгариги 494 йилда улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи Доро томонидан босиб олинган Милет шаҳрига боради.

Страбон Александр Македонский мақбарасини томоша қилади. Бу мақбара Александр Македонскийнинг атоқли саркардаси, кейинчалик Миср подшоҳи бўлган Птолемей Лаго ўғли томонидан қурилган эди.

Маълумки, Александр Македонский дастлаб Вавилонияда дафн қилинган. Птолемей Миср тахтига ўтиргандан сўнг унга катта ҳурмат билдириб, Александр хокини Александрия шаҳрига олиб келади, Шоҳ тобутини олтиндан ясаб, ичини қимматбаҳо дуру жавоҳирларга тўлдиради¹.

Бу мақбарага яқин жойда «ёруг дунё ажойиботлари» деб номланган ярим миллиондан зиёд бебаҳо китоблар билан тўлдирилган Александрия кутубхонаси Страбонни тарих оламига етаклайди. Бу кутубхонанинг бир қисми эрамиздан илгариги 47 йилда Юлий Цезарь (бу даврда

¹ Кейинчалик бу тобут номаълум сабабларга кўра йўқолиб кетган (Муаллиф изоҳи).

Александрия Рим ҳукмронлигига қарам эди) императорлиги даврида ёниб кетади. Император кутубхона тақдирига жуда қайғуради. Чунки Юлий Цезарь бадний адабиётни жуда севар, илм-маърифат аҳлларини, замонасининг шоирларини саройга тез-тез таклиф этарди. Императорнинг буйругига бинноан халқдан нодир китоблар йиғиб олиниб, кутубхона қайта тўлдирилади. Пергом кутубхонасидаги кўпгина китоблар ҳам Александрия кутубхонасига ўтказилган эди. Кутубхона Юлий Цезарь ташаббуси билан деярли қадимги ҳолатига келтирилади. Шунинг учун ҳам Страбон бу қутлуг даргоҳдан истаган китобини олиб ўқишга муваффақ бўлади. Айниқса, Октавиан Август даврида Александрия кутубхонасига катта эътибор билан қаралади. Страбон ўз асарига 37 шоирнинг, 16 файласуфнинг, 15 географнинг, шунингдек, астроном, врач, нотик, сиёсий арбобларнинг, жуда кўплаб тарихчиларнинг номларини тилга олади ва уларнинг ижодига мурожаат этади. Антик дунёнинг улуғ шоирлари ичида Гомер номини шараф билан эсга олади, Страбон ўз асарининг 240 саҳифасини бу улуғ шоир ижодига бағишлайди. Бундан ташқари, буюк адиблар, фожианавислар, шоирлар, Гесиод, Пиндар, Софокл, Еврипид, Каллимах ижодлари ҳам анчагина саҳифаларда ёритиб берилган. Мана шу фактнинг ўзинёқ Страбоннинг бадний насрга, назмга, трагедия асарларига катта қизиқиш, чуқур хайрихоҳлик билан қараганлигидан далолат беради. 770 саҳифадан иборат бебаҳо адабий меросининг қарийб ярмини антик дунё адиблари ижодига бағишлашининг ўзинёқ, Страбон ижодининг тарихий жиҳатдангина эмас, адабий-бадний, илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини билдиради.

Страбон жуда катта илм соҳиби, юксак қувваи ҳофизага эга бўлган антик дунёнинг улуғ адибларидан бири бўлиб, 90 йилга яқин умр кўради. У «Тарихий кундаликлар» асарининг «Александр тузуклари» («Деяния Александра») деб аталмиш бўлимида шундай ёзади: «Нима учун Александр Македонский даврини ёритувчи олимлар ва ёзувчиларнинг асарларида шунчалик кўп хатолар ва чалкашликларга йўл қўйишган?» Бу саволга Страбон ижодидан жавоб ахтарамиз. Бунинг сабабини адиб шундай изоҳлайди: «Биринчидан, улар Александр Македонскийнинг ҳурматини қозониш учун уни шарафловчи тафсилотларни баён қилаверганлар. Иккинчидан, айрим ўлка ва элатларнинг тарихи, табиати синчиклаб, чуқур ўрганилмаган». Мана шу фикрнинг ўзинёқ Страбоннинг ўз ижодига ўта масъулият ва талабчанлик билан ёндошганлигидан далолат беради. Страбон озгина бўлса-да, ижодий хатоликка йўл қўйиб, авлодлар олдида, инсоният келажаги олдида гуноҳкор бўлиб қолишдан чўчиган. Шу туфайли фидойи ижодкор сифатида тинимсиз изланиш, синчковлик билан текшириш ишлари олиб борган. Страбон бутун умри давомида ўқийди, илм олади.

Бутун ҳаётини ижодга бахшида этади. Шунинг учун ҳам унинг ижодида ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни кўрамиз.

Кўпгина алломалар ўзларининг илмий ёки бадиий асарларини саёҳатлар давомида ёзганлар. Бундай асарларнинг кимгадир кераклигини чуқур ҳис қилганлар. Страбон бир неча кўлаб оч-наҳор йўл босади. Бир бурда нонга, бир қултум сувга ташна бўлади. Аммо ўз йўлида давом этади. Ким мажбур қилди уни? Қалб амри! Геродот-чи? Балки унинг скифлар ҳақидаги асари ўзга халқлар учун муҳим эмасдир! Геродот ҳам бутун ҳаётини Страбон каби фанга бахшида этади. Геродот, Страбоннинг илм йўлидаги, ижод давридаги ҳалоллиги, покизалиги ва фидойилиги бугунги авлодлар учун катта ибрат мактабидир.

Итолемей, Аристокл, Каллисфен-чи? Булар саркарда бўлганлар. Тақдир тақозосига кўра Александрнинг кўшин бошлиқлари бўлишига қарамасдан, жанглар тарихини, халқлар тарихини ёзиб борганлар. Ўзлари босқинчилик урушларида иштирок этади, лекин ижод билан банд бўлади, ижод дардида яшайди. Бу ишларнинг кимгадир кераклигини чуқур ҳис қилганлар.

Страбон, Геродотнинг мемуар асарларигина эмас, шахсий ҳаётлари, фидойиликлари, покизаликлари ҳам биз учун ибратлидир. Саёҳатлар ижод манбаидир. Саёҳат туфайли тафаккур тўлқинлари мавж уради. Янги фикрлар, янги сўз бунёдга келади. Бундай тафаккур ҳукми, ижод ҳокимлиги алоҳида халқлар учунгина эмас, жаҳондаги кўпгина халқлар учун бирдек наф бериши мумкин. Страбон, Геродот, Плутарх, Диодор мана шундай илм нурини жаҳон аро таратган адиблардир.

Бу адиблар ўз ижодлари билан жаҳонни забт этганлар. Шамшир кўтариб эмас, қўлларида қалам тутиб жаҳонгирлик қилганлар. Қалам кучи ҳар қандай шамшир тигидан ҳам ўткир эканлигини антик даврлардаёқ исбот этганлар. Шундай қилиб, улар ўзлари учун мангу барҳаёт ҳайкал ясаганлар.

«ГЕОГРАФИЯ»

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат йирик асари жуда кўплаб мамлакатлар ва халқлар тарихига бағишлангандир. Страбоннинг ўзи ер юзининг юзлаб ўлкаларида, минглаб катта-катта шаҳарларда бўлади. Ўзи бўлган элатларнинг тарихини кўрган ва билган воқеалари асосида фикр юритса, узоқ юртларга онд фактларни аниқ манбалар, тарихий китоблардан қидиради.

Номланиши «География» деб аталса ҳам, асар бошдан-охиригача дунё халқлари, элатларининг фақат жойланиш чизгиларидан иборатдир, деб тушунмаслик керак. Асарни ўқир эканмиз, илмий ва бадиий қимматга эга бўлган ёрқин ифода ва маълумотларга дуч келамиз. Бу асар жуғрофия

фанининг ривожига катта роль ўйнайди. Шунингдек, у антик адабиёт тарихини ёритувчи илмий талқиқот ҳамдир. Чунки адиб антик дунёда ижод қилган шоирлар, фожианавислар ижодига тўхталар экан, ўз асаридан кўнгина саҳифаларни адабиёт мавзунга бағишлаган ва адабиётнинг ўзига хос хусусияти ҳақида қимматли фикрларни баён қила олган.

Муҳим томони шундаки, Страбон ўтмишдошлари бўлган шоирларни шунчаки тилга олиб ўтмасдан, уларнинг ижодига кенг тўхталади, асарларидан катта-катта парчалар келтириб, уларга ўз муносабатини билдиради. Алоҳида адиблар ижодигагина эмас, адабиётнинг умумий йўналишларига, ривожланиш йўллариغا ҳам кенг тўхталади. Шоирлар ижодини баҳолашда Страбон ўзининг кучли илмий фикрларига таянади. Айниқса, Гомер, Софокл, Еврипид, Каллимах ижоди юзасидан билдирган хулосаларни кўп жиҳатдан қимматлидир. Шу тўғрисида «География» асарини фақат жуғрофия тарихи учунгина аҳамиятли, деб қараш бирёқламалиқдир.

Страбон энциклопедик олим сифатида тарих, адабиёт, жуғрофия, этнография фанларининг узвий боғлиқлиги нуқтаи назаридан масалага кенг ва муфассал тўхталади. «География» ҳамж жиҳатдан йирик асар бўлиб қолмасдан, мазмунан ҳам жуда бойдир. Бу асар Страбон номини жаҳонга танитди. Асарнинг яна муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда эстетик завқ бағишловчи лавҳалар жуда кўп. Страбон ўз асарида гўзал бадний ифодаларга жуда кенг ўрин беради. Мамлакатлар, ўлкалар табиати гўзал бадний бўёқлар билан сўғорилади.

Ун етти китобдан иборат «География» асарининг саккиз китоби Европа, олти китоби Осиё ва бигга китоби Африка ҳаётига бағишланган. Мана шу ўн беш китоб кўпроқ бадний характерга, қолган икки китоб эса илмийлик руҳига эга. Бунда адиб асосан, шоирлар ижодига, донишмандларнинг фикрларига, муаррихларнинг асарларига ўз муносабатларини билдириб, чуқур илмий хулосалар чиқаради. Кўп муаммоларнинг тугунини ечади. Бир қатор мушоҳадаларга бой масалаларни ўқувчининг эътиборига ҳавола этади.

III китоб Иберия ҳақида, IV китобда Галлия, Британия, Альп ҳақида, V—VI китобда Италия, Сицилия ҳақида, VII китобда Германия, Болқон ярим ороллари ва ниҳоят, скифлар ҳақида тўхталади. Бу китобдан Волга, Дон дарёлари бўйларида яшовчи скифлар ҳақида чуқурроқ маълумот оламиз.

VIII—X китобларда эса Греция ва Крит вилоятлари ҳақида тўхталади. Бу китобда адабиёт ва маданиятнинг илк ўчоқлари хусусида батафсил фикр юритилади. XI китобда Кавказ, Кавказ бўйи, Босфор, Панта, Парфия ва Гиркания ўлкаларининг табиати, жуғрофий ўрни, тарихи ёритилади. Бу китобда Каспий денгизи бўйларида яшовчи қабилаларнинг

ҳаёти ҳам қаламга олинади. Ҳозирги Туркманистон ерларида яшовчи элатларнинг тарихига Страбон жуда қизиқиш билан қарайди. Айниқса, массагетлар қабиласи ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Китобда Ўрта Осиёда яшовчи сак, суғд, скиф, массагет қабилалари ўтмиши алоҳида қайд қилиб ўтилади. XII—XIV китобларда Кичик Осиё тарихи ёритилади. XV китобдан ҳам Эрон ва Ҳиндистон давлатлари ҳақида қимматли маълумотлар оламиз. XVI китоб Шарқий Осиё мамлакатлари, Ассирия, Вавилония, Месопотамия, Сурия, Финикия, Араб мамлакатларидан ҳикоя қилали. XVII китоб эса Миер, Эфиопия, Ливия ўлкаларига бағишланган.

Страбон Каспий денгизининг шарқ қисмида яшовчи массагетлар ҳаётига тўхталар экан, бу қабилалар ҳақида илгари ўтган муаррихлар қарийб ҳеч нарса ёзмаганлигини таъкидлайди. Ёзилганлари ҳам жуда оз ёки етарлича аниқ маълумотлар бермайди, дейди.

Муаллиф Қора денгизнинг шимолий қисмида яшовчи скиф, сармат қабилалари ҳақида тўхталар экан, бу жойлар «варварларнинг ерлари» дейди.

Албатта, Қора денгизнинг шимол қисмида яшовчи скифлар, Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган массагетлар ҳақида грек ва Рим адиблари илгари ҳам ёзишган. Бу ҳақда Геродотнинг ижодидан анча кенгроқ маълумотлар оламиз.

Римликлар Венгрия, Руминия ерларини босиб олиб, то Дунай дарёси бўйларигача келган эди. Бироқ улар Ўрта Осиёга юриш қилишни назарда тутмаган эдилар. Римликларнинг бостириб келаётганини эшитган Каспий денгизининг шимолидаги ва Дунай дарёси бўйларидаги скифлар шарқ томон кўчиб ўтадилар. Чунки улар Волгадан Афғонистон ерларигача, Хитойдан Осиёгача чўзилган ўлкаларни яхши билншаран.

Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган кенг текисликлар Гиркания вилояти бўлиб, бир томони Мидия ва Арман тоғлари билан ўралган. Бу тоғларнинг ён бағирларида албанлар билан арманлар яшайди. Катта қисмида геллар, қуддусликлар, амардлар, вития ва анариаклар яшашади. Анариаклар яшайдиган жойлар Паррасив ўлкасининг бир қисми бўлиб, уларни ҳозиргилар форслар деб атайдилар. Эппион тоғлари, билан ўралган Вития вилояти Эпионда жойлашган. Бу ерларда эллиан қурулларини, мислан ясалган буюмларни учратиш мумкин. Бу ерда Анариак деган шаҳар бор. Айтишларича, унда гўё худонинг иродасини биладиган, ҳар қандай саволларга Тангри номидан жавоб берадиган ибодатхона қоҳинлари, оракуллари кайфу сафо суриб яшашармиш. Яна бошқа элатлар эса қароқчилик ва жангу жадаллар билан машғул бўлармиш.

Денгизнинг чўкинди ёғочли қирғоқларини қуддусликлар эгаллашган бўлиб, уларнинг ери 5000 стадийни ташкил этарди, дейди Патрокл.

Бу мулоҳазадан кўриниб турибдики, Страбондан илгари бу ерларга Патрокл деган киши ҳам узоқ Рим ўлкаларидан келган. Аниқ маълумотлар беришига кўра, у Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини кезган. Ҳозирги Туркменистон кенгликларида ҳам бўлган, бу ердаги қабилалар билан учрашган. Чунки «Бу ердаги қабилалар қашшоқ яшарди»¹, дейди муаллиф. Шу фикрнинг ўзинёқ бу ердаги элатларнинг ҳаёти билан у яхши таниш бўлганлигидан далолат беради. Страбоннинг бу ўлкаларга келганлиги номаълум, аммо унинг Қора денгиз бўйларига келганлигини, Кавказ ўлкасида бўлганлигини тарихий маълумотлар тасдиқлайди.

Гиркания унумдор, серҳосил ерлар бўлиб, жуда кенг ўлка эди. Бу жойларда Талаброка, Самариана, Карта каби бир қанча машҳур шаҳарлар бор. Бу ўлканинг бир чети денгизга бориб тухталарди. Бу денгиз Каспийдан 1400 стадий баландликда жойлашган эди².

Бизнингча, бу Орол денгизидир. Мана шу лавҳалардан ҳам кўриниб турибдики, Страбон Гиркания ўлкасининг жойлашишининггина эмас, бу водийдаги шаҳарлар, серҳосил, унумдор ерлар, қабилаларининг иқтисодий аҳволи ҳақида ҳам маълумот бермоқда.

Гиркания баъзи бир даврларда Марғиёна, ҳатто Сўғдиёна давлатлари билан ҳам қўшилиб кетган.

Маҳаллий халқнинг бойлиги асосан қуйидагилардан иборат эди: узумчилик, виночилик, боғдорчилик, бошоқли усимликлардан дон олишарди, ўрмонларида асаларчилик билан шугулланишарди. Денгиз, оролларида яшаш жуда қулай. Айтишларича, бу ерлардаги одамлар олтин ҳам сақдармиш.

Гирканиядининг ҳукмдорлари дастлаб ўзга юртлардан бўлган варварлар — мидиялар, форелар, кейинчалик парфиялар бўлиб, улар ўзга юртлардан келган қўпол ва жоҳил варварлар эди. Қўшни ўлкаларда қароқчилик, кучманчилик ҳукм суриб, кенг чўллар ястаниб ётади³.

Гирканиа ўлкасининг антик даврлари ҳақида берилган ушбу маълумотлар, фақатгина маълумотлар тизимидан иборат бўлиб қолмасдан, шу даврга онд айрим муҳим масалаларни ечинга кўмаклашарди. Аристобулнинг сузларига кўра, Гирканиада бои ўрмонлар бўлиб, унда эман дарахлари бор эди. Оққарагай, қорақарагай ва умуман қарагайлар бу ерда ўмасди.

Бу эпизодда Гирканиа ўрмонлирига таъриф берилмоқда. Бироқ бу таъриф Страбон яшаган замонага даҳлдор бўлмасдан, эрамиздан илгариги 330 йилларга тааллуққидир. Чунки, Аристобул Александр Маке-

¹ Страбон. Ҳана асар, 518-бет.

² Ҳана асар, 519-бет.

³ Ҳана асар, 519-бет.

донскийнинг ишончли кишиси ва билимдон ҳукмдор бўлиб, эрамиздан олдинги 330—327 йилларида Гиркания вилоятига келган ва бу ерлардан олган таассуротларини ўз кундаликларида қайд қилган эди. Аристовул Гиркания вилоятидан Оке дарёсига келиб, бу дарёга кўприк қуради. Чунки ҳунармандлик касбини пухта эгаллаган Аристовул ҳозирги тил билан айтганда инженер эди. У Александрнинг тош отадиган машиналарини созлар, кўприклар қуради.

Страбон Александрия шаҳрида узоқ муддат истиқомат қилиб, таҳсил олиб юрган кезларида Александриянинг оламга машҳур кутубхонасида Аристовул ва Птолемей кундаликларини топиб ўқийди.

Гирканиядан денгиз томон Ох ва Оке дарёлари оқиб ўтади. Ох дарёси Несаи орқали ўтади. Кўплар айтадики, гўё Ох дарёси Оке томон оқармиш. Аристовулнинг айтишича, Оке Ҳинд дарёсини ҳисобга олмаганда, Осиёда энг йирик дарёдир. Патроклнинг сўзларича, Оке Ҳиндистондан Гирканияга мол ва юк ташувчи кемаларнинг қатнов йўли бўлган. Бу йўл билан улар Албания ва Кур орқали Евксейн вилоятларига, келиб кетишган. Қадимгилар Ох дарёсини камдан-кам тилга оладилар. Фақатгина Парфам тарихини ёзувчи Апполодор бу дарёни эслайди унинг Парфамдан оқиб ўтишини таъкидлайди¹.

Мана шу фактдан ҳам кўриниб турибдики, қадимги даврларда Аристовул, Птолемей, Каллисфен, Эвман, Диодордан ташқари ҳам Апполодор деган ёзувчи Ўрта Осиё ҳақида асар ёзган. Апполодор ўз асарини «Парфем тарихи» деб атаган. Страбон бу тарихчининг асарини ўқиган. Чунки, Страбоннинг ҳаёт йўлини таърифлаганда таъкидлаб ўтган эдикки, у Ўрта Осиёга оид фактларни синчковлик билан ўрганган. Ҳатто айрим муболагали ёки ишончсиз манбаларга ҳам таянган. Лекин ўз асарига озгина шубҳа туғдирган фактларни очиб қирмаган. Бу жиҳатдан у Ўрта Осиёга келиб кетган Аристовул ижодига катта ишонч ва ҳурмат билан қарайди. Ҳатто Ўрта Осиёда бўлган Птолемей «Кундалик»ларига ҳам бир оз шубҳа билан муносабатда бўлади. Чунки Птолемей Александрнинг энг яқин кишиси ва ишонган саркардаси эди. У ўз кундалигида Александр Македонскийга ортиқча баҳо бериб юборганди. Шунинг учун ҳам ўз кундаликларида тасвирланган айрим воқеаларнинг баёнига у Александр Македонскийнинг ишончини қозониш учун муболага жумлаларни қўшиб баён этарди.

Танаид² дарёси Осиёни Европадан ажратиб туради. Осиёнинг катта қисми Танаид дарёси билан Гиркания денгизи ўртасида жойлашган бўлиб, бу жойлар македонияликлар томонидан босиб олинмаган эди. Осиёнинг бу бўлагини Александр босиб олган деб, ёзувчилар ўзларини кўрсатиш учун устакорлик билан нотўғри фикр юритганлар.

¹ Страбон. Ўша асар, 520-бет.

² Танаид — кўп тарихчилар бу дарёни Тананс деб атайдилар.

Меотий кўли Танаид дарёсини ўзига қабул қилиб, Каспий денгизи билан кўшиларди. бу денгиз эса башқа сув ҳавзалари билан туташганди¹.

Танаид (Дон) дарёси бўйларида скифлар яшаган. Гиркания ҳозирги Туркменистон территорияси билан Танаид (Дон) дарёси ораллигидаги масофада денгиз борлиги таърифланади. Бу денгиз Орол денгизи эканлиги аниқланмоқда. Аррианнинг «Александрнинг юриши», Квинт Курций Руфининг «Александр Македонский тарихи» романларини ўқиб кўрсак, Александр Македонский Танаид дарёси бўйларига борганлиги, скифлар билан жанг қилганлиги ҳақидаги эпизодларга дуч келамиз.

Страбоннинг юқоридаги фикрларида қайд этилишича, македонияликлар Танаид дарёси бўйларига бормаганлиги маълум бўлади. Атоқли олим Бобожон Ғафуров эса македониялик шоҳ Александрнинг Танаид дарёси бўйларига бормаганлиги ҳақидаги фактларни тасдиқлайди².

Ҳинд тоғидан Ох, Окс каби кўлаб дарёлар оқиб келади. Бу дарёлар ичиде энг шимоллий қисмда жойлашгани Яксарт бўлиб, у ҳам Каспий денгизига қўйилади.

Яксарт дарёсини ҳам Танаид деб аташади. Поликлейтнинг айтишича, Танаид бутунлай бошқачадир. Бу дарёнинг бўйларида қора қарагай ўсади. Қора қарагайдан скифлар ёй ўқи ясайдилар. Бу шундан дарак берадики, Танаид Осиёда эмас, Европада жойлашгандир. Осиёнинг шимоллий ва шарқий қисмларида қора қарагай ўсмайди. Аммо, Ератосфеннинг таъкидлашича, қарагай Ҳиндистон томонларда ўсади, чунки Александр ундан ўз кемасини мустаҳкамлашда — чирган ёки синган қисмларини сошлашда фойдаланган. Ератосфен бу хилдаги маълумотларни тўғри кўраётиб беришга ҳаракат қилган, биз учун бу фактлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳақиқатан ҳам кўпгина тарихий китобларда Яксарт дарёси Танаид дарёси билан чалкаштирилади. Ҳолбуки, Сир билан Донни бир-биридан анча узоқ масофа ажратиб гуради. Страбон таъкидлаганидек, Танаид дарёси Европа ерларидан оқса, Яксарт Осиёни кесиб ўтади³. Бироқ, Страбон Яксартни Каспий денгизига қўйилади, дейди. Балки ўша даврларда Орол денгизи Каспий билан туташган бўлиши ҳам мумкин. Ёки икки денгиз ораллигида жуда оз масофа қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, Яксартни Каспий денгизига қўйилади, деган Страбон унчалик ноҳақ эмас. Биз учун Страбоннинг хизмати шу билан характерланадики, кўпгина мавҳум фактларга у аниқлик киритган. Масалан, Яксарт билан Танаидни бир-биридан ажратиб беришнинг ўзиёқ муҳимдир. Чунки

¹ *Страбон*. Ўша асар, 520-бет.

² *Б.Ғафуров*. Таджик. М.: «Наука», 1972, 96-бет.

³ *Страбон*. Уша асар, 520-бет.

Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар олимлар учун жуда аҳамиятлидир. Кўпгина тадқиқотлар бу икки дарё ўртасида бўлиб ўтган воқеаларни бир-бирига чалкаштиради.

Гиркания денгизига шарқ томондан борсак, ўнг тарафдаги Ҳинд денгизигача чўзилган тоғларга дуч келамиз. Эллиниклар бу тоғни Таврам деб аташади. Бу тоғлар Помфилия ва Киликиядан бошланиб Ҳинд денгизигача турли хил ном билан аталади. Тоғнинг шимолий қисмида геллар, қуддусликлар, амардлар жойлашган бўлиб; гирканликлар кўпчилиكنи ташкил қиларди. Агар шарқ томонга юрсак, Ох дарёсига чиқамиз. Бу ерда парфянлар, маргионлар, арийлар яшашади. Кейин бепоён дашт бошланади. Бу ерларни Гирканиядан Сарний дарёси ажратиб туради. Армания томондан бу тарафга етиб келган тоғ этаклари Парахоафр деб номланади. Гиркан денгизидан Арийгача 6000 стадий масофадир. Шундан сўнг Бақтрия, Сўғдиёна бошланади, ниҳоят кўчманчи скифлар ерига келамиз.

Бу тасвирлар энди китобнинг еттинчи бобида эмас, саккизинчи бобида берилган. Бу бобда муаллиф дахлар, саклар, массагетлар ҳақида маълумотлар беради. Кўпроқ бу ердаги маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи ҳақида сўзлайди. Айниқса, массагетларнинг ўтмишига кўпроқ тўхталади. Каспий денгизидан Ҳиндистонгача бўлган кенг ўлкаларда яшовчи эллар ва элатлар ҳақида ҳикоя қилади. Бу ерларда яшовчи бошқа кўпгина қабилаларнинг ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз. Страбон ижод жараёнида Ератосфен деган адиб ижодидан фойдаланганини таъкидлайди. Ератосфен ҳақида биз тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Шунингдек, Страбон бошқа тарихий китобларда учрамайдиган шунчалик кўп номларни ўз асарига келтирадигани, уларнинг кўпчилигини изоҳлаш қийин.

Бу кенг даштликларнинг чап томонида, тоғ этакларига жойлашган халқларга қарама-қарши бўлган шимол тарафларда кўчманчи скиф қабилалари яшашади. Скифларнинг шарқ томонида жойлашган қабилаларни массагетлар ва саклар деб аташади. Уларни умумий ном остида скифлар дейишади. Бироқ, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида номига эга. Уларнинг катта қисми скифлар дейилади. Бу кўчманчи қабилалар ичида анча атоқли бўлган бақтриялик асия, пасианлар, тохарлар, сакапавларни эллиниклар Яксарт дарёси бўйларида саклар ва сўғдиёнлардан ажратиб қўйганди. Яксарт қирғоқларида асосан саклар яшашарди¹.

Ушбу эпизодда Страбон асосан ҳозирги Ўзбекистон территориясида қадимда яшаган қабилалар ҳақида фикр юритмоқда. Ҳақиқатан ҳам бошқа тарихий манбаларнинг дарак беришича, бу ерларда массагетлар, сак, дах, сўғд қабилалари яшашган. Уларнинг тили бир бўлган. Урф-одатлари,

¹ *Страбон*. В семнадцати книгах. Книга седьмая. Глава восьмая. М.: 1879, 321-бет.

яшаш тарзи, қисмати унгув эди. Асосан улар чорвачилик билан шугулланишган. Аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшашган. Бу қабилалар уртасида узаро алоқа, яқин қўшничилик муносабатлари мавжуд эди. Шу билан бирга, улар ўртасида жанжаллар ва низолар ҳам бўлиб турган. Бу низолар ҳақида Страбон шундай мазмунда ёзади:

Бу ерда турли хил халқлар яшарди. Давс уларнинг бирини апарнамлар, иккинчисини кеанфиямлар, учинчисини пиесурамлар деб атаган. Апарнамлар бошқаларга қараганда Қора денгизга яқин ерларда, Гиркания ўлкасида яшашарди. Қолганлари эса Арияга қарама-қарши томонда чўзилган кенг ўлкаларда жойлашган эди. Бу элатлар Гиркания, Парфиядан то Ариягачан чўзилган биёбон, қақраб ётган чўлларда яшовчи қабилаларга (Гиркания, Несай, Парфияга) ҳужум қилиб туришарди. Бу ердаги халқлар бир-бирининг ерларидан ўтгани учун ҳам солиқ тўлашга мажбур эдилар. Агар бу келишувга хилоф иш қилиниб, бир-бирига ҳужум қилинса, икки ўртада уруш бошланган. Яна улар ўзаро келишиб оладилар. Бир неча муддатдан сўнг яна уруш бошланиб кетади. Уларнинг ҳаёт тарзи шундай экан. Қўшни қабилалар бир-бирига ҳужум бошлашарди, яна ярашиб олишарди¹.

Тарихий ҳужжатлар Страбон келтирган ушбу фактнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Қадим Сўғдиёна, Гиркания ерларида яшовчи қабилалар ўртасида узаро ички низолар тез-тез бўлиб турган. Арзимаган нарсага икки ўртада жанжаллар чиққан. Яна қабилла оқсоқоллари тинч-тотув яшаш сулҳини тузишган. Кичикроқ қабилалар бошқа бир каттароқ қабилаларга ўлпон, бож-хирож тўлаб туришган. Ҳатто бир қабилла моллари иккинчи бир қабилла ўтлоқларига ўтгани учун ҳам ўлпон тўлашган. Ҳатто узоқ ўлкаларга бориш учун бир қабилла ерларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож тўлашган. Ташқи томондан босқинчилик ҳужуми бошланиб қолса, бир неча қўшни қабилалар биргаликда кураш олиб борганлар. Гоҳида бу ердаги сак, скиф, сўғд, массагет қабилалари бирлашиб, катта қўшин билан ўзга юртларга ҳам бостириб боришган. Бу ҳақда Страбон шундай мазмундаги фактларни келтиради:

Саклар ҳарбий юрши қилиб, киммерейцлар ва трерлар ерига бостириб киришади.

Ўша ердан чап томонда, бу халқнинг рўпарасида шимол томонни бутунлай эгаллаб олган скифлар қабиласи ва кўчманчилар яшарди. Каспий денгизининг бўйларида яшаган қабилаларнинг катта қисми деялар деб аталарди. Шарқий томондагиларни эса массагет ва саклар деб аташарди. Қолганларининг умумий номи скифлар эди. Яксарт бўйида сак ва сўғд қабилалари жойлашган бўлиб, бу ерда асосан саклар ҳукмронлик қиларди. Бу ерларда яшаётган деялар деб номланувчи халқларнинг бир қисмини

¹ *Страбон. Ўша асар, 522-бет.*

апарнам, иккинчисини ксанфиям, учинчисини писсурам деб аташарди. (Бу—қабилаларнинг номи эмас, уруғлар атамаси бўлса керак—Б.Ф.) Бу уруғлар ичида апарнамлар Каспий денгизига яқин эди. Қолганлари эса арий қабилалари яшаётган ерларнинг рўпарасида яшашарди¹.

Страбон келтирган бундай фактларни биз бошқа манбаларда учратмаймиз. Бизнингча, бу ўринда Страбон Ўрта Осиёда яшовчи қабилаларгина эмас, уларнинг уруғларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтганидан маълумки, бир қабилادا бир қанча бир-бирига яқин уруғлар яшаган. Ёки бўлмаса, бир уруғнинг ўзи ҳам алоҳида кун кечирган. Масалан, скиф ёки сак қабилаларида бир қанча уруғлар мавжуд бўлган. Бу халқлар яшайдиган ўлкалар Гиркания ҳамда Парфиядан тортиб Арийгача сувсиз, бепоён дашт ерлар чўзилиб ётарди. Яъни шу даштлар орқали халқлар Гирканияга, Несай, Парфия томонларга саёхатга ўтарди. Бу жойларни босиб ўтувчилар ер эгаларига бож тўлаганлар. Агар шу пайтда скифлар сулҳни бузган ҳолда уларга ҳужум қилсалар, ўртада катта уруш бошланиб кетарди².

Бож-хирож тўлаш оdatи қадимда ҳам бўлган. «Алпомиш» дostonидаги Бойбўри ва Бойсари можароларини эслаб кўришимиз мумкин. Ука ўз акасига бож тўлашдан бош тортиб, узоқ элларга кўчиб кетади. Қадимда, ҳатто бир қабилаларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож беришган.

Саклар киммерейцлар ва трерамларга ўхшаб ҳарбий юришлар уюштирар эдилар. Улар гоҳ узоқ-узоқ жойларга, гоҳида кўшниларига ҳужум қилишарди. Шу юришларнинг бирида улар Бақтрияни эгаллашади ва Арманистоннинг яхши жойларини эгаллаб, кейинчалик бу жойларга Сокасена деб ном беришади. Улар Копподокия ўлкаларигача ва ҳозир Понтик деб аталувчи евкисей халқлари ерларигача етиб боришади.

Саклар катта ўлжани қўлга киритиб, базми жамшид қилаётганда кечаси Эрон кўшини ҳужум қилиб, уларни бутунлай қириб ташлайди. Жанг бўлган майдонда каттакон бир тепалик ясашиб, бу муқаддас тепаликни Анаитида деб номлашади. Бундан ташқари, Эрон маъбудаларига атаб иккита бутхона қуришади. Бу қабилалар бутхонани мустаҳкам девор билан ўрашади. Улар Сакая байрамини шу ерда нишонлайдиган бўлишади. Бу байрам ҳозиргача эллинликлар томонидан нишонлаб келинмоқда. Эллинликларнинг кўпчилиги асосан ибодатхоналарда тоат-ибодат қилиш билан машғул бўлишарди. Помпейга эгаллаб олинган ерларнинг бир қисмини бериб ерликларни ҳам Помпейга

¹ *Страбон*. Еттинчи китоб, 518-бет.

² Уша асар, 522-бет.

қўнадилар. Миоридатни ишгол қилиб бўлгандан сўнг Помпейни ҳам истило қилинган шаҳарлар рўйхатига киритади¹.

Ҳақиқатан ҳам Страбон таъкидлаганидек, халқимиз қадимдан маъбуд ва маъбудаларга сибғинишган. Улар шарафига муқаллас ибодатхоналар қуришган. Зафар ва мағлубият оналарини ҳам худонинг каромати деб тушунишган.

Саклар ҳақида турлича ривоятлар бор. Баъзи бир манбаларда Эрон шоҳи Кирининг сакларга қилган ҳужуми юқоридагидек муваффақиятли бўлса, бошқа бир манбаларда Кир сакларга қарши қилинган босқинчилик юришларининг бирида енгиледи ва шармандаларча қочиб қолади. Кир орқага чекинаётганда ҳамма кучини бир жойга тўплаб, қолган-қутган таомларини еб, шароб ичиб, йўлида давом этар экан, тиккан чодирлари ва буюмларини ҳам қолдириб кетишга қарор қилади. Йўлда қайтаётганда сакларнинг кичик бир тўдасига дуч келади. Саклар бу ерни босиб олиб, айш-ишрат қилаётган эди. Кир улар билан жанг қилиб, ҳаммасини қириб ташлар экан гўё шу билан ҳовуридан бир оз тушгандек бўлади².

Страбон ўз асарига Эрон шоҳи Кир номини бир неча бор тилга олиб ўтади. Кирининг массагетлар томонидан мағлубиятга учрагани ҳақида турли хил ривоятлар мавжуд. Бу ҳақда айниқса, Геродот ўз ижодида муфассал тўхталиб ўтади.

Массагетлар Кир билан бўлган жангда ўзларининг ҳақиқий матонатини кўрсатадилар. Массагетлар ҳақида шундай ривоятлар бор. Уларнинг бир қисми тоғларда, иккинчи қисми дашт ерларда, учинчи – бир қисми эса Араке бўйларидаги ботқоқларда яшаган. Араке дарёси кенг ўлкаларни сув билан таъминлаб туради. Ҳатто унинг баъзи оқими Гиркания бўғозларигача ва денгизнинг шимолий томонларигача оқиб боради. Бу ерлардагиларга энг муқаддас нарса қуёш эди. Улар асосан қуёшга сибғинишиб, кўпинча отларни қуёш шарафига қурбон қилишарди. Уларнинг хотини бўла туриб, бошқа хотинлар билан ҳам ошкора равишда яқинлик қилаверишарди. Улар қариганидан сўнг, қўй каби сўйиб ташланарди. Бу улар учун энг бахтли ўлим ҳисобланарди. Агар кимда-ким касалланиб вафот этса, бу улар учун энг даҳшатли ўлим эди. Чунки, уларнинг мурдаси йиртқич ҳайвонларга ташланарди. Улар пиёда ёки отлик аскар сифатида қалқон, ёй, мис, болталар билан қуролланган бўлиб, жангларда эса, белларига олтин белбоғ боғлашарди. Ҳатто, отларининг юганлари ҳам олтин билан безатилган эди. Кумуш уларда йук, темир эса жуда кам бўларди. Олтин ва мис ҳалдан ташқари мўл эди³.

¹ Уша асар, 522-бет.

² Уша асар, 522-бет.

³ Уша асар, 522-бет.

Страбон келтириб ўтган бундай муҳим фактларни кейинчалик бошқа манбалар билан қиёслаб ўрганишга ҳаракат қиламиз. Ҳақиқатан олиб қарайдиган бўлсак, бобокалонларимиз қуёнга топинганлар. Айниқса, араблар истилосигача ўрта осиеликлар учун муқаддас нарса асосан Қуёш бўлган. Умуман, иссиқ ўлкада яшовчи халқларнинг аксарияти қуёшга сизинганлар. Ороларда яшовчи массагетлар дарахтларнинг илдири ва ёввойи меваларни истеъмол қилишарди. Чунки уларда экинзорлар йўқ эди. Улар ўсимлик поясидан ва дарахтларнинг пўстлогидан кийим-кечак тайёрлаб кийиб олишарди (Уларда қорамоллар йўқ эди). Дарахтларининг ҳосилидан тайёрланган шарбатларни ичишарди. Ботқоқликларда яшовчилар балиқлар билан кун кўришиб, тюленларнинг терисидан кийим тикишарди. Тоғда яшовчилар ёввойи мевалар билан озиқланарди. Жумладан, уларда оз-моз қўйлар бўлиб, бу қўйларни қурбон қилмасдан, суги ва жунини олиш учун сақлардилар. Уларнинг кийимлари ўсимлик шарбатлари билан бўялган бўлиб, узоқ вақтгача ўзининг ярқироқ рангини йўқотмасди. Даштда яшовчиларнинг эса ўз ерлари бўла туриб, лекин бу ерлардан улар ҳосил олмасди. Қўй ва балиқ гўшти еб, кун кўришарди, кўчманчи ҳолда яшашарди. Бу ердаги барча халқлар бир хил ҳаёт кечириб тарзига эга эди. Уларнинг ўлим маросимлари, урф-одатлари бир-бирига жуда ўхшаб кетарди. Ҳар бир халқ ўзича муғомбир, айёр, устамон, ёввойи, жанжалкаш, лекин ўзгалар билан муносабатда соддадил ва ҳақгўй эдилар¹.

Страбон берган маълумот ҳақиқатга жуда яқиндир. Адиб бобокалонларимизнинг феъл-атворларини, фазилатларини тўғри баҳолайди. Айниқса, «Ўзгалар билан муносабатда олийжаноблик ва ҳақгўйлик» бизнинг халқимизга хос гўзал фазилатдир.

Массагет ва сак қабилалари таркибига атасий ва хорасмийлар ҳам кирати. Шу жойларда Бақтрия ва Сўғдийна ўлкаларидан Спитамен Александр тазйиқидан қочиб келган эди. Кейинчалик Арсак Селевка Каллиника тазйиқидан қочиб Апасиакамга келади. Ератосфен маълумотларига кўра, арохат ва массагетлар Оке дарёсининг ғарб томонларида бақтрияликлар туташ территорияда яшардилар. Бақтрияликлар эса унча катта ерларга эга бўлмасдан, парапамислар ерига яқин яшашарди. Саклар билан сўғдларни бир-биридан Яксарт дарёси ажратиб турарди. Сўғдлар билан бақтрияликларни эса Оке дарёси ажратиб туради. Ератосфеннинг сўзларига қараганда, гирканияликлар билан арияликлар ўртасида тапулар яшарди. Гирканияликлардан сўнг амардлар, анарияликлар, калуелар, албанлар, каспирийликлар, витияликлар ва шунга ўхшаш баъзи бир элатлар денгиз бўйлаб ёйилиб кетганди.

¹ Ўша асар, 522-бет.

Гирканияликларнинг бошқа гомонида дербиклар ва ниҳоят, қадуслар билан ёнма-ён мадрийцлар ва матианамликлар истиқомат қилишарди¹.

Страбон бу уринда Яксарт ва Оке дарёлари бўйларида яшовчи қабиаларнинг жойлашув ҳолатига тўғри баҳо беради.

Ератосфен кўратган масофаларини шундай аниқлайди: Каспийдан Кургача 1800 стадий, Курдан Каспий дарвозасигача 3600 стадий, Арий областидан Александриягача 6400 стадий, шу ердан Бақтрия шаҳригача 3870 стадий, Яксарт дарёсигача эса 5000 стадий, ҳаммаси бўлиб 22670 стадий масофадир. Шундай қилиб, Ератосфен Каспий дарвозасидан Ҳиндистон ерларигача бўлган масофани аниқлайди. Гекотомпилагача 1960 стадий. Арий областидан Александриягача 4530 стадий. Профасиягача 1600 стадий. Бошқаларнинг фикрича, бу масофа 1500 стадий. Сўнгра Арахотов шаҳригача 4120 стадий. Ҳаммаси бўлиб бу масофа 15300 стадийни ташкил этади. Бевосита бу масофанинг давоми—ҳинд чегарасидан ҳинд денгизигача бўлган жойларнинг кенглиги сакларгача бўлган масофага тенгдир².

Страбон ўз ижодида Ератосфен номини такрор-такрор тилга олиб ўтади. Албатта, бу масофа ўлчовлари нечоғлик тўғри эканлиги ҳақида аниқ бир маълумотга эга эмасмиз, лекин узоқ юнон ўлкасининг адаби Ўрта Осиё ҳақида шунчалик қизиқиш билан фактлар тўплаши ва ўлкамизнинг антик даврлари ҳақида шундай қизиқарли маълумотлар бериши биз учун муҳимдир. Страбон ижодининг бошқа грек ва Рим адаблари — Руф, Плутарх, Арриан, Диодор ижодидан фарқли томони шундаки, унинг асарларида фақат Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга қилган ҳарбий юриш давридаги воқеалар ўз аксини топмасдан, асосан ундан кейинги даврлардаги ҳаёт тасвири ҳам ифода этилади.

Парфия унча катта майдонга эга эмас. Бу давлат Гиркания каби Эрон ҳукмронлиги даврида, шунингдек, узоқ давом этган Македония ҳукмдорлиги даврида ҳам ўлпон тўлаб турган. Парфия ўз бошидан кўплаб жангу жадалларни кечиравериб, қашшоқланиб қолган эди. Бу мамлакат ерларидан юриш қилаётганда шоҳликлар ўз қўшинларини тезроқ олиб ўтарди. Чунки бу ерда қўшинларни таъминлайдиган озиқ-овқат топиш қийин эди. Бизнинг давримизга келиб Парфиянинг майдони анча кенгайди, унинг таркибига Комиссена ва Хорена кирди. Шунингдек, Каспий денгизигача бўлган беноён ерлар ҳам қачонлардир Мидияга қарашли бўлган. Унгача бу ерлар Раг ва Топирларники бўлиб, эндиликда Парфияга қарам бўла бошлади. Рагнинг ёнида иккита шаҳар — Апамея ва Гераклея бор. Аполлодорнинг таъкидлашича, Каспий денгизидан Раггача 500 стадий. Парфия шоҳининг қасри бўлмиш Гекатомнигача

¹ *Страбон*. Ўша асар, 523—524-бетлар.

² Ўша асар, 524-бет.

1260 стадий. Посейдоннинг фикрича, Раг шаҳри номининг келиб чиқиши бир қанча шаҳарлар ва 2000 қишлоқни вайрон қилиб юборган zilzila офати билан боғлиқ Айтишларича, тапурлар дербинлар билан гирканияликлар орасида яшашарди. Тапурларнинг қизиқ бир одати бўлган. Улар эри бор хотинларга яна бошқа куёв топарди ва бу эридан ҳам икки-уч бола кўрарди. Уларнинг бу расм-русумлари римликларникига ўхшаб кетарди. Яъни, римлик Катон ҳам ўз хотинини қандайдир Гортензияга берган эди¹.

«Бизнинг давримизда» деган ибора Страбон яшаган даврга тўғри келиб, адиб ўзи яшаган замондан туриб узоқ ўтмишга нигоҳ ташлайди. Узоқ ўтмишда бу ерларда бўлиб ўтган воқеаларнинг тафсилотини синчиклаб ўрганади. Масалан, ўтмишда Гирканияда даҳшатли zilzila бўлиб ўтганлигини эслатади.

Сурия билан Мидия шоҳларининг бир-бирига душманлик муносабатлари оқибатида Тавранинг нариги томонида яшовчи аҳолилар исён кўтарган пайтда бақтрияликлар ҳам галаён қилган эди. Сўнгра скифлар авлодидан бўлган Арсак Даевнинг бир қисмини эгаллаб, Парфияга босиб киради ва уни ўзига бўйсундиради. Аввалига Арсак ва шериклари анча кучсиз эди. Чунки турли қабилалар билан учрашавериб, ҳолдан тойган эди. Кейинчалик, Арсак кўшни вилоятларни босиб олиб, жанглардаги катта галабаси натижасида кучайиб кетиб, Евфрат (Фрот) томонлардаги кенг ўлкаларнинг ҳукмдори бўлиб олади.

Арсак бир вақтлар скифлар устидан галаба қозонган бақтрияликларни ҳам эндиликда ўзига қарам қилиб олади. Скифлар кейинчалик Рим каби улкан давлатга айланади. Бу беқиёс муваффақиятлар скифларнинг турмушига тўкин-сочинлик келтиради. Скифларнинг ҳукмронлик доирасининг кенгайиши ва урушда муваффақиятга эришишлари учун зарур шарт-шароитлар вужудга келади.

Бу ўринда Страбоннинг скифлар давлати ҳақида берган маълумотлари қимматлидир. Скифлар давлати шу даражада кучайиб кетадики, у ҳатто қудрати жиҳатидан ўша даврларда машҳур бўлган Рим давлати билан бу шоҳликлар ўртасида алоқа бўлганлиги табиий. Чунки скифлар буюк давлатга айланиб, унинг довуғи Римгача етиб боради.

Таъкидлашларича, парнадаи қабилалари Меотидада яшовчи даев элатларидан тарқалган бўлиб, кўпинча уларни Ксандия ёки Парфия деб аташган. Бошқа бировлар, Меотида бўйларида яшовчи скифлар даевларга тегишли эмас, деб ҳисоблайдилар. Ҳатто Арсакни ҳам даевлардан тарқалган, деб атайдилар. Бошқалар эса, Арсакни Диодот ҳукмронлигидан қочиб, Парфияни исёнга чорлаган бақтриялик деган эдилар.

¹ Ўша асар, 524—525-бетлар.

Арсакнинг жанговарлиги ва қаҳрамонлиги, шунингдек, босқинчилик сиёсати ҳақида Страбон ижодида анчагина маълумотлар берилганки, бу ҳақда ҳам алоҳида тўхталамиз.

Страбон ўзининг иккинчи ва олтинчи китобларида Парфия ҳақида муфассал тўхталиб ўтган эди. Еттинчи китобида таъкидланишича, Парфия шоҳлигида иккита олий кенгаш бўлган. Биринчи кенгаш шоҳ ва унинг қариндош-уруғларидан иборат узаро кенгаш, иккинчиси, фозил ва донолардан иборат бўлган кенгашдир¹.

Страбон ижодида шоҳликлар сиёсати, шоҳ қасри, шоҳ саройидаги қизик-қизик воқеалар баёни ҳам берилади. Бундан кўриниб турибдики, Парфия шоҳлик чоғида донишмандларнинг фикрига таяниб иш юритган.

Бақтриянинг бир қисми Ариядан шимол томонга, катта қисми эса шарқ томонга чўзилган эди. Бақтрия кенг ўлка, бу ерда зайтун дарахти мевасидан бошқа ҳамма ҳосил етиштирилади.

Аполлодор Артемитеннинг таъкидлашича, Эллин шундай буюк давлатга айланадики, бунинг сабаби уларнинг ерлари бой ва ҳосилдорлигида эди. Ҳатто улар ариана ва ҳиндларни ҳам ўзларига бўйсундириб олганди. Бу борада улар Александриядан ҳам ўзиб кетганди. Бу муваффақиятларга эришишда, Имая Гпанисгача етиб борган саркарда Менадрнинг роли катта эди. Баъзи бир босқинчилик юришларининг бошида Менадрнинг ўзи турарди. Бошқа бирларига эса Бақтрия шоҳи Евфидеманинг ўгли Димитрий саркарлик қиларди. Улар Поталекоини эгаллаб қолмасдан, балки Сараосга ва Сигердида деб аталмини шоҳликларни ҳам ўзларига қаратиб олади. Аполлодорнинг сўзига қараганда, «Бақтрия бутун Ариананинг беағи» эди. Бақтриялик шоҳлар Серов ва Фриповгача ўз ҳукмдорлигини ўтказди.

Бақтрияликларнинг асосий шаҳри Бақтра бўлиб, у Заркасной деб аталган. Бу шаҳар орқали ўтган дарё Оксга бориб қуйиларди. Икки дарёнинг қуйилиши жойида Адранса ва бошқа кўпгина шаҳарлар бор эди. Бу шаҳарлар орасида шоҳ номи билан аталувчи Евкотидия ҳам бўлган. Эллиликлар бу ўлкаларни эгаллаб олгандан сўнг уларни Сагракин, Аспнон, Тури ва Парфия каби вилоятларга бўлиб юборди. Эллиликлар Окс билан Яксарт оралигида жойлашган Сўғдиёнани ҳам эгаллаб олишди².

Бақтрия ҳақида берилган бундай қимматли фактлар, айни чоғда тарихий аҳамиятга ҳам эгадир. Шаҳар ва дарёларнинг жуғрофий жойлашуви ҳақидаги маълумотлар антик дунё ҳақидаги тасаввуримизни янада чуқурлаштиради³.

¹ Ўша асар, 525-бет.

² Ўша асар, 525-бет.

³ Ўша асар, 527-бет.

Қадимги Сўғдиёна ва бақтрияликлар турмуш тарзи ва урф-одатига кўра номадовлардан фарқ қилмасди. Улар ҳақида Онесикрит кўпгина яхши-ёмон ривоятларни айтган эди. Шулардан бирида ҳикоя қилинишича, уларнинг урф-одатига кўра, қариган кишини ўлмасе ҳам тирик ҳола итларга берилган. Бақтра шаҳри ташқи томонлари тоза кўринса-да, ичида одам суяклари тўлиб ётарди. Александр бу урф-одатларни йўқ қилади. Яна бир ривоятда, каспийликлар ҳақида ҳикоя қилиниб, уларнинг урф-одатига кўра етмишдан ошган одам қамаб қўйиларди ва очликдан ўлиб кетарди. Александр келиб, бу даҳшатли урф-одатларга барҳам беради, янги расм-русумлар жорий қилганда ҳамма ҳайратга тушганди¹.

Антик даврлар ҳақида Страбон келтирган бу ривоятлар қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида биров нарсе дейишимиз қийин. Аммо ҳамма халқларнинг ҳам ёввойилик даврида бундай ваҳшийликлар содир бўлгани табиийдир. Чунки бу ўринда Страбон ўзи яшаган даврни эмас, узоқ ўтмишдаги ривоятларни назарда тутмоқда.

Айтишларига қараганда, Александр Бақтрия ва Сўғдиёнада саккизта шаҳарга асос солади. Бир қанча шаҳарларни, яъни Кариат, Мароқанд, Эрон шоҳи Кир томонидан қурилган шаҳарларни қазиб топиб олади. Кир шаҳридаги аҳоли исён кўтаргани учун Александр Кирни хурмат қилишига қарамасдан, бу шаҳарни яқсон этади. Александр айёрлик билан иккита мустаҳкам қалъани эгаллайди. Улардан бири Бақтриядаги Сисимифр қалъаси бўлиб, кўпинча уни Арнамаз деб аташган. Сисимифр қалъасининг эни 15 стадий, бўйи 80 стадий бўлиб, юқори қисмида ҳосилдор ерлар бор эди. Бу ҳосилдор ерларда 500 киши яшаса бўларди. Худди шу ерда Александр иззат-икром билан кутиб олиниб, Оксартнинг қизи Роксанага уйланади.

Сўғдиёнадаги қалъа Бақтриядаги Сисимифр қалъасига қараганда икки барабар баланд эди. Шу ерларда Александр бронхидлар шаҳрини яқсон қилади. Бронхидлар Кеерке ҳукмронлиги даврида бу ўлкаларга бадарга қилинган эди. Бу шаҳар вайрон қилинишининг яна бир сабаби, ҳатто ибодатхоналарда ўғрилиқ ва хонлиқ кўпайиб кетган эди².

Сисимифр қалъаси бошқа манбаларда, Херион деб аталиб, Окс дарёсининг юқори оқимида, ҳақиқатан ҳам Бақтрия ерларида жойлашган эди. Херион қалъасининг эгаси Сисимифр бўлади. У Александрга қарши дастлаб қаттиқ курашади, сўнгра Александр бу қалъани қўлга киритолмагач, Сисимифр билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. Сўғдиёнадан ўтадиган дарёнинг номини Аристокл Поллитимет деб атайди. Бу номни македонияликлар қўйиб кетган эди. Улар дашт жойларни сўғориб, қумликларга сув чиқаради ва у қақроқ ерларга сингиб кетади. Айтишларича, ер қазувчилар, Ох дарёси бўйларидан фойдали қазилмалар

¹ Ўша асар, 527-бет.

² Ўша асар, 525-бет.

топишади. Баъзи бир антик тарихчиларнинг айтишича, Ох дарёси Бактрия орқали ўтали. Бошқаларнинг фикрича, бу дарё Бактрияга яқин жойдан оқади. Яна баъзиларнинг айтишларича, Ох ва Окс дарёлари алоҳида оқибган. Лекин бу дарёлар Гирканиа денгизига бориб қуйилган. Бошқа маълумотларга қараганда, Ох бошланишида алоҳида дарё бўлса ҳам, кейинчалик Окс дарёсига қушилган. Яксарт ўзига алоҳида дарё эди. Лекин бу дарё ҳам денгизга бориб қуйиларди¹.

Страбоннинг таъкидлашича, бу фойдали қазилма қандайдир ёнувчи суюқликдан (нефть) иборат эди. Ер ости бойликлари қадимдан инсониятни ўзига қизиқтириб келган.

Шунингдек, бу ўринда Гиркан денгизи деганда тарихчи Орёл денгизини назарда тутатган бўлса керак. Чунки Каспий денгизи ҳақида у бошқа жойда алоҳида тўхталиб ўтган эди.

Гирканиядан Сўғдиёнагача бўлган масофада, Эрон, Македония ва Парфияга маълум халқлар яшаган. Бессни таъқиб этиш чоғида шу халқларга қарши Александр ўзининг сўнгги ҳарбий юришини қилади. Лекин Бесс асирликка олинади ва орқага қайтарилади. Спитамен эса хоинларча ўлдирилади. Шундан сўнг Александрнинг босқинчилик юришларига Сўғдиёнада яқун ясалати. Патроклнинг таъкидлашича, кўпгина одамлар Ҳиндистондан Гирканиага дарё орқали сузиб келади. Лекин бу ривоятларга кўплар шикоятмайди².

Спитаменнинг ўлими ҳақида такрор айтамыз, тарихий китобларда турли хил маълумотларга дуч келамиз. Баъзи бир манбаларда у хотини томонидан, бошқа манбаларда Александр айдоқчилари томонидан, яна бир манбаларда ўз одамларининг сотқинлиги туфайли ўлдирилган, дейиллади. Ҳар ҳолда, қандай бўлмасин, Страбон таъкидлаганидек, у хоинларча ўлдирилган.

Шундай қилиб, Страбоннинг «География» асари ўлкамизнинг антик даврлари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бу ашломанинг асарини ўқиб, Ўрта Осиёдаги шаҳар ва дарёлар тарихи билангина танишиб қолмасдан, балки бу ердаги халқларнинг урф-одатлари, раём-русумлари, ҳаёти ва турмуш тарзи ҳақида ҳам маълумот оламиз. Муҳим томони шундаки, Страбон бошқалар айтган фикрларни такрорламасдан, янги-янги далилларни келтиради. Албатта, бошқа антик адиблар сингари Страбон ижодида ҳам айрим чалкаш фикрлар учрайди. Лекин аксарият ҳолларда, адиб воқеалар баёнига объектив позициядан қарашга ҳаракат қилган. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, Страбон бобокалонларимиз ҳаётидан аниқ далиллар асосида ҳикоя қилади. Биз бу ҳикоялар орқали узоқ ўтмишнинг поёнсиз кенгликлари бўйлаб парвоз қилиш шарафига муяссар бўламиз.

¹ Ўша асар, 528—529-бетлар.

² Ўша жойда, 529-бет.

ПОМПЕЙ ТРОГ ВА ЮСТИН

Қадим Судиёна тасвири ва Ўрта Осиёнинг антик давларида руи берган воқеалар Помпей Трог ва Юстин асарларида алоҳида маҳорат билан чизиб берилади. Бу иккала улуғ адиб ижодининг бири иккинчисининг давомидир. Яъни Помпей Трог ижодининг давомини Юстин ижодида кўрамиз.

Помпей Трогнинг биз Юстин ижоди орқали таниймиз. Унинг 44 китобдан иборат «Филипп тарихи» асари турли хил сабабларга кўра кейинчалик йўқолиб кетган.

Помпей Трог бу асарини эрамининг 7-йилларида ёзди. Унинг ҳаётига оид жуда кам маълумотга эгамиз. Помпей Трог Нарбон вилоятининг Галли элида яшаб ўтади. Унинг бобоси Сертори жангида жасорат кўрсатганлиги туфайли император Гней Помпей томонидан Римнинг граждандлик ҳуқуқига эга бўлган эди. Унинг амакиси Митридатов жангида Гней Помпей саркардалигидаги отлиқ кўшинининг бир қисмига бошлиқ қилиб тайинланади. Унинг отаси император Юлий Цезарь даврида котиб ва таржимон бўлиб ишлайди.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асарида асосан Филипп ва Александр Македонский даврида юз берган воқеалар тасвирланади. Муҳими шундаки, асарда фақат Македония тарихи ўз ифодасини топиб қолмасдан, ўша даврда ва ундан кейин яшаб ўтган шохлар ҳаёти ҳақида ҳам қизиқарли воқеалар тасвири берилади. Шунингдек, асардан Филипп II ҳаёти ва унинг ҳарбий юришлари, Александр Македонскийнинг Осиёдаги тарихий саргузаштларга бой ҳаёти кенг ўрин олган. Ҳатто ўз замонаси. Август асри билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳам қаламга олинади.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари сюжети билан ҳам биз асосан Юстин асари орқали танинамиз. Муҳими шундаки, Юстин асарининг ҳам кўп саҳифалари йўқолиб кетган.

Кейинчалик бошқа бир номаълум тадқиқотчи бу асарнинг камчиликларини, йўқолиб кетган саҳифалари ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилган.

Юстиннинг номини жаҳонга танитган Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асаридир. Помпей Трогни жаҳонга танитган эса Юстиннинг «Помпей Трог эпитафии» номли асаридир. Помпей Трог ҳақида қисқагина маълумот берган Юстин ўзи ҳақида лом-лим демайди. Шу туфайли биз Юстин ҳақида жуда қисқа маълумотга эгамиз. Унинг Август асридан кейин эрамининг I—II асрларида Римда яшаб ўтганлиги маълум, холос.

Бу икки адиб ўз замонасида унчалик катта обрў-эътибор топмаган бўлса ҳам, Ўрта асрлар ва Ренессанс давларига келиб, номлари кўпчиликка таниш бўлиб қолди.

Юстин ҳаётининг кўп қисми Август асри ва ундан кейинги даврлар адабиёти ва санъатининг ривожини билан боғлиқдир. Маълумки, эраминдан

аввалги 31 йилда унга «Август» деган муқаддас номни олган Рим императори Октавиан адабиёт ва санъатнинг равнақ топиши ва гуллаб-яшнашига алоҳида эътибор билан қараган. Император замонасининг улут ашблари ва буюк санъаткорларини ўз қошига чорлаб, адабиёт кечалари ва санъат анжуманлари ўтказиб турарди. Адабиётга Вергилий, Гораций, Овидий каби буюк сўз санъаткорларини етказиб берган Август аери яна ўзининг сон-саноксиз катта-кичик ижодкорлари билан эътиборга лойиқ.

Қадимги ривоятларда айтилишича, Август аерида шоир бўлмаган киши қолмаган эди. Ҳамма ижод билан майғул бўлган. Август аерининг экинчи кейин ҳам узоқ йиллар ўзининг таъсирини йўқотмай турган. Бу таъсирни кейинчалик Юстин ижодида кўрамыз. Юстин ўз замонасининг адабиёт ва маданият аҳдлари билан яқин алоқада бўлган. Унинг «Помпей Трог эпитом»ни варақлаб чиқсак, муаллифнинг катта истеъдод ва илм-маърифат эгаси бўлганлигини англаймиз. Унинг Помпей Трог ижодига алоҳида ҳурмат билан қараганлигининг ўзи фикримизнинг исботидир.

Рим императори Октавиан Август грек ерлари билан бирга, Македония тупрогини ҳам забт этган. Шунда у Александрия шаҳрига ташриф буюриб, Александр Македонскийнинг дуру жавоҳирлар билан тўлдирилган олтиндан ясалган тобутини зиёрат қилади. У Александр Македонскийга катта ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам Александр Македонскийнинг бебаҳо олтин тобутини бузишга, уни кўлга киритишга ҳаракат қилмайди. Октавиан фақат адабиёт ва санъатга катта ҳурмат билан қараб қолмасдан, тарихга ҳам қизиқиш билан муносабатда бўлади. Айниқса, у тарихда ўтган саркарда ва шоҳларнинг ҳаёти ҳақидаги қизиқ-қизиқ ҳикояларини диққат билан тингларди. Шунинг учун ҳам бу даврга келиб, яъни эрамыдан олдинги 31 йилларда Александр Македонский ҳаётини ўрганишга римликларда катта қизиқиш пайдо бўлади. Ҳатто ҳар бир римлик жангчи ўзини Александрга қиёс қиларди. Шу нуқтан назардан қараганда, кейинги даврда яшаган римлик Юстиннинг Александр Македонский тарихига мурожаат эгиши бежиз эмас.

Юстин тарихни жуда яхши билган, айни пайтда, маҳоратли ёзувчи эди. Тарихчи сифатида Помпей Трог ҳикоя қилинган тарихий воқеаларнинг асосларини пухта ўрганган ва уларга ўзининг муносабатини билдирган бўлса, ёзувчи сифатида Помпей Трог асаридagi баъдий тасвирларнинг давомчиси сифатида кўзга ташланади. Чунки асардан йўқолиб кетган кўнгини саҳифаларнинг баъдий хусусиятларини ва ифода воситаларини тиклашга ҳаракат қилган.

У Помпей Трог асаридagi баъдий эпизодларни ўзининг мустаҳкам ғоявий позициясида туриб таҳлил этади. Мана шу белги ва хусусият Юстин дунёқарашининг кенглигидан, билимининг чуқурлигидан дарак

беради. Акс ҳолда, унга Помпей Трогнинг тарихий романини ўрганиш ва унга бадиий жило бериш насиб этмаган бўларди. Мухими шундаки, Юстин ўз салафининг романини қайта кашф этади, керакли ўринларда унга бадиий жило беради. Ҳатто Помпей Трог асаридagi айрим хом, маромига етмаган эпизодлар Юстин ижодхонасида пишиб етилади. Ёзувчининг тасвир услубида ёритилади. Юстин Помпей Трогнинг дардига шерик бўлганлигини, айрим лавҳаларни ҳамдард бўлиб, у билан биргаликда битганлигини кўраимиз. Яна шуниси характерлики, Юстин ўзига ёқмаган айрим лавҳаларни ўз салафларининг асаридан олиб ташлаган. Ёки бошқа ўринларда бундай бадиий лавҳаларга қайтадан ишлов берган. Баъзи бир ўринларда бошқача ҳолатга дуч келишимиз ҳам мумкин. Романдagi катта-катта бадиий лавҳаларни, тарихий воқеалар тасвирини ўзи яратади. Шунинг учун ҳам Юстиннинг хизмати Помпей Трог меҳнатидан қолинмайди. Шу туфайли бўлса керак, Юстин номи жаҳон адабиётида катта ҳурмат билан тилга олинади. Чунки Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ўзига хос бадиий асардир. Ҳатто у ғоявий юксаклиги ва бадиий гўзаллиги жиҳатидан айрим грек ва Рим романларидан устун туради. Шунингдек, бу асар шимий характерга эга. Унда халқлар тарихига оид муҳим маълумотлар бор.

Биз учун эътиборли томони шундаки, Сўғдиёна тарихи ва Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид айрим эпизодлар сақланиб қолган. Албатта, бадиий лавҳаларнинг ҳаммаси эмас, бу даврга тегишли бўлган айрим саҳифалар йўқолган. Шундай бўлса ҳам, биз сақланиб қолган эпизодлар юзасидан ҳам она юртимизнинг тарихига оид тегишли хулосаларни чиқариб олишимиз керак.

Помпей Трог ва Юстин ҳақида қўлга киритган манбаларимиз асосан шундан иборат. Бу иккала адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида йирик тадқиқот ишлари олиб борган атоқли рус олими К.К. Зельин ўзининг «Помпей Трог ва унинг «Филипп тарихи»¹ асаридa бир қатор муҳим фикрларни айтиб ўтган. Лекин кўп йиллар давомида Помпей Трог ва Юстин ижодини ўрганган ва изланишлар олиб борган олим бу икки адибнинг ҳаётига оид янги фактларни қўлга киритолмаган.

Ўн беш китобдан иборат Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» китобини Юстин қайта ишлаб тўлдирар экан, барибир асарни илгариги ҳолига келтира олмайди. Бу ўн беш китобда баён қилинган воқеалар тафсилоти асосан қуйидагилар:

Биринчи китобда қуйидагилар изоҳланади — Ассирияликлар Нин подшосини мағлубиятга учратиб, ундан кейин Орбаклар билан жангдa

¹ *Зельин К.К.* Помпей Трог и его произведение «История Филиппа». «Вестник древней истории», 1954, № 2.

енгиб мелеяникларга қарши курашади. Мелеяларнинг охириги подшоси Астама бўлиб, у уз невараси Кир томонидан тахтдан ағдарилгач, воқоаларнинг форелар эгалдайди. Кир қандай қилиб Лидия, Крезга уруш очгани, голиб чиқиб уларни асирга олгани ҳақида ҳикоя қилинади. Анни бир пайтда Золтий ва Ионий шаҳарларининг жойлашган ўрни ҳақида, лидияликларнинг қадимий тарихи ҳақида, шунингдек, Италиядаги тусиқлар ҳақида ҳикоя қилинади. Кирдан кейин унинг ўғли Камбиз Миерни буйсуниради. Шунингдек, Миернинг энг қадимги тарихи ҳақида ҳам фикрлар юритилади. Камбиз ўлимидан кейин Доро мағларни ўлдириб, ҳукмронсиз қолган Эрон подшолигини эгаллайди ва Вавилонни босиб олгандан сўнг, скифларга қарши уруш бошлайди.

Иккинчи китобда скифлар юрти ва Понтнинг жойлашган ўрни, шунингдек, Скифиянинг энг қадимий тарихига тўхталлади. Урушгача, уруш пайтида у ердан Доро қувиб юборилганлиги ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор. Доро скифлар тазийқидан қочгандан кейин Грецияга қарши уруш бошлайди. Бу урушга Датис ва Тисаферилар бошчилик қиладилар. Урушнинг барча оғирлиги афиналиклар елкасига тушади. Кўз ўнгимизда кўҳна Афина ва афиналикларнинг қадимий тарихи, то Ниестрат зулмигача бўлиб ўтган воқеалар тавдаланади. У тахтдан қулатилгандан кейин афиналиклар Марифон яқинида эронликлар устидан голиб келадилар. Шунингдек, Доронинг ўлимидан кейин унинг ўғли Кеерке Грецияга уруш очгани ҳақида ҳам анчагина маълумотлар берилган. Фессалиянинг энг қадимги тарихи хусусида ҳам сўз юритилади.

Учинчи китобда қандай қилиб Кеерке ўлимидан кейин унинг ўғли Артакеерке отаси қотили Артабандан қасос олиб, Миер билан уруш олиб боргани баён қилинади. Шундай қилиб, саркарда Ахаменис мағлубияти ва қандай қилиб кейин Миер Багабак томонидан эгаллангани ҳақида сўз боради. Эрон подшоси билан тинчлик сулҳи тузишдан бир пайтда грекларнинг ўзаро ички уруши бошланади. Кейинчалик Пелопоннес Геркулес авлодлари бўлмиш дерялар томонидан қулга туширилган эди. Кейин Арголида ва Мессения уртасидаги қонли уруш тафсилотлари баён қилиниб, Сихион ва Коринф ҳокимликлари уртасидаги тузилганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Тўртинчи китобда қадимий даврдан бошлаб Сиракуза яқинида Афина флотги нуқ қилиб ташланганча булган Сицилия тарихи аке эътирилган.

Бешинчи китобда Деколея деб ном олган афиналиклар тарихи, лаведемеялар уртасидаги уруш тафсилотлари, то Афинанинг оливишигача бўлиб ўтган воқеалар ёритилади. Афинадан қандай қилиб уттиз ҳокимнинг қувилиши хусусида ҳам сўз боради.

Эфесдаги қузғолон патижасида бошланган лакедемонияликларнинг Осиёда Артокеркега қарши олиб борган уруши ҳақида, яна бир бор Кириинг акасига қарши уруш ҳақида ва Кир бошчилигида жанг қилган греклар ҳақида сўз юритилади.

Олтинчи китобда эса Осиде саркарларлар Деркувил ва Агесмен бошчилигида лакедемонияликларнинг Эрон ҳокимликларига қарши олиб борган оғир уруш воқеаларидан то Книд яқинидаги денгиз жангигача ҳикоя қилинади. Бу жангда лакедемонияликлар мағлубиятга учраб, афиналиклар яна ҳукмронликни қўлга киритган эдилар, сўнгра Левктрах ва Мантин яқинидаги шиддатли жангда енгилиб, ўз ҳукмронлигини йўқотган спартанлар ҳақида сўз юритилади. Фессалиядаги Ясон ҳукмронлигининг мустақамланиши ва инқирозга юз тутиши берилади, ундан кейин эса Ферлик, Александрнинг ҳукмронлиги ва кейинчалик Хиос, Родос ва Византия халқларининг Афинага қарши уруши ҳақида сўз юритилади. Шу жойдан Македония тарихи бошланади.

Еттинчи китобда Македон қабилиси асосчиси Карандан тортиб, буюк Филиппгача бўлган буюк давлат ва унинг подшоҳликларининг қадимий тарихи ёзилади. Шунингдек, иллирияликлар ва песиялар қадимий тарихи қўшиб кетилган.

Саккизинчи китобда Буюк Филиппнинг Марафон шаҳрини олганидан бошлаб, Фокея урушининг бошланишидан охиригача бўлган давр аке эттирилади.

Филиппнинг Халқидик шаҳарлари билан олиб борган уруши ҳақидаги ахборот ҳам берилган. Шунингдек, қандай қилиб Филипп Иллирия подшоларини енггани, Фракия ва Фессалиянинг бўйсундирилиши, Перинфга бўлган муваффақиятсиз ҳужум ҳақидаги ҳикояларни билиб оласиз.

Тўққизинчи китобда Филиппнинг Перинфдан улоқтириб ташлангани, Филипп қамал қилишни тўхтатишга мажбур бўлган Византиянинг қадимий тарихи, ундан кейин скифларга қарши уруш очгани ҳақида баён этилади. Филиппнинг скифлар подшоси Атей билан олиб борган урушигача, скифларнинг энг қадимий тарихи хотирамизда тикланади. Скифлардан қайтгач, Филипп Грецияга уруш бошлайди ва Херон яқинида буюк ғалабага эришади.

Ўнинчи китобда Эрон тарихи аке эттирилади. Артаксеркс билан Кипр подшоси Эвагор ўртасида тинчлик сулҳи тузилади. Ак шаҳрида Мисрга қарши урушга тайёрланади. Сўнгра кадусейлар вилоятида мағлубиятга учрайди. Пафлагониянинг энг қадимги тарихи ҳам ниҳоятда қизиқарлидир. Кейин Артаксеркс, ҳоким Геллеспонт, Аригарзанк, кейин эса Сирияда Армения ҳокими Ороннинг устидан ғолиб чиқиб, вафот этади.

Ўн биринчи китобда Буюк Александрнинг Эрон подшоси Дорос ўлимигача қилган ишлари ҳикоя қилиниб, Кария ва унинг подшоҳликлари тарихи эслатиб ўтилади.

Ўн иккинчи китобда Александрнинг ўлимигача бўлган воқеалар тарихини ўқиймиз. Унинг Бақтрия ва Ҳиндистонда олиб борган урушлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, унинг Грециядаги иш юритувчиси

Антипатра фаолияти ҳамда Лакедомон подшоеси Арзидам тарихи ва Александр Молоссларнинг Италиядаги ҳаракатлари тўғрисида муҳим маълумотларни билиб оламиз, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз қўшини билан ўша ерда йўқ қилинган эди.

Ўн учинчи китобда қуйидагилар изоҳланади. Александрнинг ўлимидан кейин унинг олий қўмондонлари ўзаро ҳокимиятни бўлиб олади. Александр томонидан бу ерларда қолдирилган кекса жангчилар бу узоқ ўлкаларни ташлаб, Грецияга йўл олади. Улар йўлда Пифон томонидан қириб ташланади. Антипатра, Грецияга олиб борган ламий уруши ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор.

Ўн дўртинчи китобда Антигон ва Эвменлар ўртасида бўлиб ўтган уруш, Антигоннинг уни Каппалокиядан қувиб юборганлиги изоҳланади. У Кичик Фригиядан Голлеспонт деб аталувчи денгиз жангида енгилган Арридец ва Клигги ҳам қувиб юборган эди. Полиперхонтнинг мағлубияти, ундан Никонор Мухинияни тортиб олади. Кассандр Александрнинг Пидна шаҳрида қамалда қолган онаси Олимпиадани ўлдирган эди.

Ўн бешинчи китобда Антигоннинг ўғли Диметрий Птолемей томонидан Газа (Ғазо) яқинида мағлуб бўлиши баён этилади. Ўша воқеадан сўнг Македонияда Александрнинг бир ўғлини Кассандр, иккинчисини Поллиперхонт ўлдирди.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитами» асари ҳали рус тилида китоб ҳолида нашр этилган эмас. Романнинг қарийб ҳамма китоблари «Вестник древней истории» журнаlining 1954 йил 1—4 сонларида, 1955 йил 1-сонида босилиб чиқди. Мана шу журнал саҳифаларида чоп этилган асарни ўқир эканмиз, қадим Сўдиёна элларида юз берган кўплаб тарихий воқеалар билан танишиш шарафига муяссар бўламиз.

Юстин асарларида, асосан, скифлар ҳақида ҳикоя қилинади. «Скифлар ери кенлиги ва узунлиги жиҳатидан бепоён ўлка эди. Улар ўзларига тегишли ерларни чегаралаб олишган эди. Уларда на уй, на қурилиш ва на доимий истиқомат қиладиган жой бор. Улар мудом кўчиб, қўниб юришга одатланган. Майда ва йирик моллар боқади. Улар хотини ва болаларини ўзлари билан бирга олиб юради. Уларнинг иссиқдан ва совуқдан сақлайдиган теридан тайёрланган махсус ёпинғичи бўлган»¹.

Юстин асарида келтирилган скифлар ҳаётига оид бу эпизод, қадим Сўдиёнада янаган бобокалонларимиз ҳаётига жуда ўхшаш. Ҳақиқатан ҳам узоқ ўтмишда бобокалонларимиз уруғ-уруғ, элат-элат бўлиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшаганлар. Улар асосан чорвачилик билан шугулланган. Шунинг учун ҳам тери ва наमतдан ясалган буюмларни турли мақсадларда кўп ишлатган. Бу ўринда Юстин асосан

¹ Юстин. Эпитама Помпей трога. «Вестник древней истории», 1954. № 2, 212-бет.

эрамиздан илгариги IV—III асрларни назарда тутмоқда. Чунки романда тасвирланган скифлар ҳаётига оид воқеалар асосан шу даврни ва ҳатто ундан илгари бўлиб ўтган воқеаларни беихтиёр эсга солади.

Асарни варақлар эканмиз, ҳар иккала муаллифнинг ҳам скифлар ҳаётини яхши билганлигига шонч ҳосил қиламиз. Юстин скифлар ҳаётига шунчаки кузатувчи сифатида ёндошиб қолмасдан, балки бу воқеаларнинг иштирокчиси, шоҳиди сифатида қалам тебратади. Шу сабаб скифлар ҳаётига оид бадний тасвирлар романда жуда ҳаётий чиққан. Ҳар иккала адиб ҳам скифлар ҳаётини чуқур ўрганган. Фақат Александрнинг Осиё мамлакатларига, жумладан, Ўрта Осиёга қилган ҳарбий юришини тасвирловчи асарларни ва у билан боғлиқ тарихий манбаларни ўрганиш билан чекланиб қолмаган. Жумладан, Птолемей, Аристовул, Каллисфеннинг «Кундалик»ларини ўрганиб чиққан. Александр билан Сўғдиёна ерларига келган Эвмен ва Диодат кўлёмалари билан яқиндан танишган. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид» деб номланувчи махсус бебаҳо асарни синчиклаб ўрганган. Яна шу давр тасвир этилган ўнлаб тарихий лавҳаларни қизиқиб ўқиган. Энг муҳими, Помпей Трог ҳам, Юстин ҳам Геродот ижодини билган. Айниқса, Геродотнинг «Тарих» ёки «Тадқиқот» асари ҳар иккала муаллифнинг диққат марказида турган.

«Тарих» ёки «Тадқиқот» асарида скифлар ҳаётига оид жуда кўп манбалар берилган. Помпей Трог ва Юстин скифлар ҳаётига доир айрим воқеаларнинг баёнини тасдиқлаш учун кўп ўринларда Геродот ижодига мурожаат қилади. Айниқса, Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида берилган скифлар ҳақидаги воқеалар тасвири Геродотнинг «Скифия» асари тасвирига ўхшаб кетади.

Биз бу ўринда Помпей Трог ва Юстин номларини бирдек тилга олиб ўтмоқдамиз. Бироқ, биз асосан номи билан боғлиқ «Помпей Трог эпитоми» асарини таҳлил қилаёلمиз, ўрганаётган объектимиз Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари дир. Шунинг учун ҳам асосий эътиборни мана шу асар таҳлилига қаратмоқчимиз.

Юстин ўз асарларида скифларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, ҳақида ҳикоя қилади. Муаллиф бу билан чегараланиб қолмасдан, скифларнинг характери, феъл-атвори, дунёқарашига хос характерли белгилар ҳақида ҳам сўз юритади. Масалан, Юстин асарининг бир жойида шундай фикрни учратамиз. «Улар туғма ҳақиқатгуй эдилар. Улар учун ўғрилиқ қилиш энг огир жиноят эди».

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, скифлар қадимдан ҳақиқатгуй бўлган ва ҳақиқат учун курашганлар. Ўғрилиқ эса қадимдан ота-боболаримиз учун ёт нарса. Юстиннинг скифларга берган бундай юксак таърифи қимматини йўқотмайди. Қадим бобокалонларимиз

хуусига айтилган бундай юксак баҳо бутунги кунда ҳам авлодлар қалбини фахр ҳисси билан тўлдираси.

Юстинининг бу асари ўзининг юксак замонавийлик пафосига эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Замонавийлик руҳи билан сугорилган асар орадан неча-неча асрлар ўтса ҳам ўзининг гоаявий-эстетик аҳамиятини пасайтирмайди. Бундай асарлар асрлар оша ўзининг гоаявий-баъний қимматини тобора юксалтириб бораверади. Қарангки, Юстинининг бу асарларини ёзганига қарийб 20 аср бўлди. Помпей Трог бу мавзуга ундан илгарироқ қўл урган. Романда тасвирланган воқеаларнинг тарихий илдизи эрамиздан илгариги IV—III асрларга бориб тақалади. Яъни ҳозирги ҳаётимиздан қарийб 23 аср илгари бўлиб ўтган воқеалар тасвирга олинган. Орадан шунча асрлар, минглаб йиллар ўтса ҳам бу романда тасвирланган воқеалар замонавийлик руҳига эга. Бу воқеалар бизнинг қалбимизга жуда яқин. Биз уларни қизиқиб ўқиймиз. Помпей Трог ва Юстинининг бебаҳо хизматларига таҳсинлар айтаемиз. Бу асарлар киши руҳига эстетик завқ бахш этади. Қалбимизни чуқур ҳис-ҳаяжон қоплайди. Тасвирланган воқеаларнинг давомини қидирамиз. Бобокалонларимиз бўлган скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараб қолмасдан, уларнинг қисматига, ғам-андуҳларига ҳам шерик бўлаемиз. Қиргин урушларини қоралаймиз. Скифларининг тинч-тоғув ҳаётини бузган, инсоният бошига уруш даҳшатларини келтирган қонхўр босқинчиларга лаънатлар уқиймиз. Айни пайтда, бизнинг бобокалонларимиз ҳаёти билан танишини шарафига мўъясар этган Помпей Трог ва Юстин номига илиқ гаплар айтгимиз келади.

Асарда тасвирланишича, «Скифларнинг қўй-моллари алоҳида жойларда сақланмасдан, кенг яйловларда эркин юрарди. Скифлар олтин ва қумушдан ҳазар қилардилар. Сут ва асал истеъмол қилишга одадланганлар. Йиртқич ҳайвонларнинг терисидан ҳам фойдаланадилар».

Бу эпизодлар реал ҳаётга жуда яқиндир. Ёзувчи скифларнинг қадим турмуш тарзини худди ўзи кўзи билан кўргандек жонли лавҳаларда тасвирлайди. Ҳақиқатан ҳам скифларнинг қўй-қўзилари, моллари кенг яйловларда ўтлаб юрган. Уларни айрим қўраларда сақлаш ёки маҳсус арқонларга боғлаб қўйиш одад бўлмаган. Қадимги скифлар олтин йиғиш ва қумуш буюмлар туплашга одадланмаган. Тинч-тоғув ҳаёт, мол-қўйларининг маъраб юриши улар учун бебаҳо бойлик бўлган. Скифлар эркин ҳаёт кечирish тарафдори эдилар. Шунинг учун ҳам кенг яйловларда мол-қўйларининг эркин юриши, ҳатто қўлга ўргатилган паррандаларнинг бепоён осмонда эркин учинлари скифлар ҳаётига онд эркинлик, озодликнинг рамзий маъносини касб этади.

Романнинг бир ўрнида, «бойликка ҳире қўйиш уни ишлага билган жойлагина авжига чиқари» деган фикрга дуч келаемиз. Скифлар учун бойлик олтин ва қумуш бойликлар эмас, балки бебаҳо терилар ва ундан

тайёрланган турли хил кийимлар ҳисобланган. Майин жунлардан қаҳратон қишларни ҳам писанд қилмайдиган ўтовлар ясашган¹.

Гўштарини истеъмол қилганлар. Сут-қатиқлари энг шифобахш ичимликлар ҳисобланган, ҳатто ҳайвонларнинг терисидан ўқ ўтмайдиган қалқонлар ясалган, эгар-жабдуқлар қилинган. Ҳатто саратонда иссиқ ўтмайдиган соябонлар ҳам теридан ясалган. Хуллас, «тери ва жуннинг қиммати скифлар учун олтиндан ҳам баланд бўлган»².

Юстин асарини ўқиб шундай хулосага келиш мумкинки, антик даврларда ҳамма нарса оддий ва табиий бўлган. Ортиқча безакларга ҳирс кўйиш скифлар учун бегона эди.

Олтин ва кумуш буюмларга қизиқиш қадим скифларга асосан кейинчалик кириб келган. Бундай қизиқиш Осиё мамлакатларида Ўрта Осиёдан илгарийёқ Эронда кучайган эди. Эрон қадимдан тараққий этган Афина шаҳарларига яқин жойлашган. Эронликлар билан юнонлар ўртасида қадимдан савдо-сотик алоқалари кучайган. Ҳатто Юнон-Эрон уруши қадимги дунё тарихида энг узоқ чўзилган урушлардан бўлиб, эрамиздан илгари VI асрга тегишлидир. Бу урушнинг тафсилотлари Эсхилнинг (эрамиздан илгари 525—456 йиллар) «Эронийлар» тарихий трагедиясида батафсил баён этилган. Эронлар билан юнонлар ўртасида бу урушдан ташқари илгари ҳам тез-тез жангу жадаллар бўлиб, мол-дунё, олтин таллашиб, минг-минглаб кишилар қурбон бўлган. Эрон шоҳларини дафн қилишганда ҳам уларнинг тобутини олтинга тўндиришган.

Ўрта Осиёда олтинга қизиқиш Эрон шоҳлари Кир, Доро (эрамиздан илгариги V аср) ҳужумларидан сўнг пайдо бўлди.

Ҳатто қадимги Осиё мамлакатларидан бири бўлган Троя билан юнонлар ўртасидаги (эрамиздан олдинги XIV—XIII асрлар) урушнинг бошланишига ҳам бир «олтин олма» сабаб бўлган эди. Бу ҳақда Юнон антик адабиётида яратилган цикл асарлар, айниқса, «Троя цикли» дostonларида кенг маълумотлар берилган. Юнон-Троя урушининг бошланиш сабабларини ҳикоя қилувчи «Киприя» дostonида «Олтин олма» ҳақида киши қалбини сеҳрловчи қизиқ-қизиқ лавҳалар берилган. «Киприя» дostonида тасвирланган воқеаларнинг тафсилоти билан яқиндан танишсак, осийлик Париснинг устидаги шарқона кийимлар Спарта гўзали Еленани ўзига ром этади. Муҳими шундаки, Парис Афина ваъда қилган олтинларга учмайди, Гера таклиф этган бойликларни олмайди, балки дунёда энг латиф гўзални инъом этиш истагида бўлган гўзаллик маъбудаси Афродитанинг сўзларига ишонади.

¹ Ҳозирги кунда ҳам Ўзбекистоннинг қорақўл терилари жаҳон бозорида олтиндан қиммат туради.

² *Арриан*. Поход Александра. М—Л.: Изд. АН, 1962, 126-бет.

Бундай антик даврнинг нодир бадий ёдгорликлари бўлган асарларда кўплаб қиргин урушларининг бошланишига сабаб бўлган нарса олтин ва қимматбаҳо зебу зийнатлар эканлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳалқимизнинг қадимий оғзаки ижод намуналари бўлмиш «Алпомиш» дostonида Қўнғирог элида яшовчи икки ака-ука бири — шоҳ Бойбўри, бири — бой Бойсари ўртасидаги низонинг келиб чиқишига «Бир тиррақи улоқ» сабаб бўлган. Кўкқамиш кўлида элибийлик қилиб, молларни семиртириб, яйловда яйраб ётган Бойсарига Бойбўрининг маҳрамлари бориб, «Бир тиррақи улоқ»ни закот беришни сўрайди¹. Бу тақлифга кўнмаган Бойсари билан Бойбўри ўртасида кескин конфликт — келишмовчилик чиқади. Кўриниб турибдики, халқимизнинг ушбу дostonида ҳам Ўрта Осиё халқларининг асосан чорвачилик билан шуғулланганлиги тасвирланади. Муҳими шундаки, ўрта осиеликлар табиат томонидан инъом этилган бу бебаҳо бойлик — қўй-қўзилар, сигир ва эчкиларга ғоят катта давлат деб қараганлар. Ҳатто отларнинг, сигирларнинг, серкаларнинг қулогига, бўйнига, шоҳларига олтиндан тақинчоқлар тақиб қўйган. Олтин тақинчоқларни одамларга эмас, жониворларга тақибган.

«Алпомиш» дostonидаги эпизодларнинг бирида, Бойбўри маҳрамларидан ўн тўрттасининг отлари бўйнига тилла қўтос² тақилганлиги ҳикоя қилинади.

Мана шу фикрлар ҳам Помпей Трог ва Юстиннинг асарларида баён қилинган бадий лавҳаларни, қадимда скифларнинг олтиндан ҳазар қилганликларини, бу ердаги халқларнинг асосий бойлиги чорвачилик эканлигини тасдиқлайди. Бу ўринда «ҳазар қилган» деган сўзнинг маъносини «олтинга унчалик қизиқмаган» деб тушунмоқ маъқулдир.

Бундан, Сўғдиёнада чорвачилик ривожланиб, илм-фан тараққий этмаган экан-да, деган тушунча пайдо бўлмаслиги керак. Сўғдиёнадаги ўнлаб шаҳарлар, бу ердаги муҳташам иморатлар, улардаги гўзал нақшлар, мустаҳкам қўрғон ва деворлар грек-македонларни лол қолдирган эди. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи» романининг IV китобида таъкилланишича, скифларнинг жангга киядиган «ҳалқасимон темирдан ясалган совут кийими бор эди». Арриан «Александрнинг юриши» романининг учинчи китобида, уларнинг «Ҳамма жойини беркитиб турадиган темирдан совут кийими ва турли хил қалқонлари бор эди». — деб ёзади.

Атоқли тадқиқотчи олим Бобожон Ғафуров эрамизгача бўлган IV асрда Ўрта Осиё қуролларининг юқори савияда бўлганлиги ҳақида тўхталиб, «Темир ва бронзадан ясалган ханжарлар, қилич ва

¹ Алпомиш. Т.: «Ўқитувчи», 1987. 8-бет.

² Қўтос — от бўйнига осилган буюм.

найзаларнинг даста-балдоқлари жуда гўзал қилиб безатилган эди. Улар ханжарларини ўнг томонларига осиб юрганлар. Шамширларининг узунлиги 1—2 метргача келарди. Бир, баъзан икки қирралик темир болталари бор. найзаларнинг узунлиги икки метрдан зиёдроқ эди»¹. Мана шу далилнинг ўзиёқ Сўғдиёнада илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигини кўрсатади.

Бундан ташқари, Юстин асаридаги тарихий воқеалар баёни ҳам берилади. Унда таъкидланишича, «Скифлар уч марта Осиё устидан ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлади. Уларнинг ғалабага эришолмаган ҳоллари ҳам бўлади. Скифлар ўз ерларидан Эрон шоҳи Дорони шармандаларча қувиб чиқаради. Кирни бутун қўшинлари билан қириб ташлайди. Бу ўринда муаллифлар Геродот, Полиэн ижодида бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилинган «Тўмарис» ва «Широқ» асарларини назарда тутаяпти.

Буюк Александрнинг саркардаси Запирион қўшинлари скифлар томонидан қириб ташланган эди».

Юстин скифлар ҳаётига ижобий муносабатда бўлади. Александрнинг Осиёга юришини қораламаган ҳолда, скифларнинг мардлиги, ватанпарварлигини улуғлайди. Уларнинг ташқи душманларга қарши курашини, босқинчи ёвларга берган аёвсиз зарбасини мақтайди. Романи ўқисак, скифларнинг ўзига хос турмуш тарзи Юстинга ёқиб тушганлигини сезиш қийин эмас. Бу жиҳатдан, Юстиннинг ҳақиқий ёзувчи сифатида ўзга халқлар ҳаётига объектив муносабатда бўлганлиги аҳамиятлидир. Юстин Македон қўшинлари ва скифлар ўртасида бўлиб ўтган воқеаларга ҳам ҳалоллик билан ёндошади.

«Помпей Трог эпитоми»да берилган Доро (522—486) ва унинг фарзандлари ҳақидаги ҳикоя ҳам характерлидир. «Доро ўлими олдидан шоҳликни ўғли Артаксерксга² топшириб, Ўрта Осиё ҳокимлигини Кирга³ беради.

Отаси шоҳ Доронинг бундай ҳукми Кирга маъқул бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ўз акасига қарши пинҳона кураш олиб боради. Артаксеркс буни пайқаб қолади. Кирни ўз қошига чақириб, уни олтин кишан билан занжирбанд қилади. Сўнгра уни ўлдирмоқчи бўлганда онаси келиб қолиб, ҳалақат беради. Натижада, Кир озод этилади. Шундан сўнг Кир пинҳона эмас Артаксерксга қарши очикчасига жангга ҳозирлик кўра бошлайди. Артаксеркс афиналикларга қарши уруш эълон қилади. Икки ўртада қаттиқ жанг кетаётганда Кир афиналикларга ёрдам бериб, Артаксерксга

¹ Гафуров Б. Талжики. М.: Изд-во «Наука», 1972. 92-бет.

² Артаксеркс—Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида берилган Кееркс образидир. Кееркс тарихий шахс бўлиб, Ўрта Осиё халқ оғзаки ижодида Қайқовус номи билан учрайди.

³ Бу ўринда адиб Кеерксни (486—465) назарда тутаяпти.

қарни кураша бошлайди. Жанг булаётган майдонда икки ака-ука гасонифан юзма-юз келиб қолади. Кир биринчи бўлиб Артаксеркени яралайди. Бироқ вафодор от Артаксеркени жанг майдонидан ҳоли жойга олиб борайди. Артаксеркенинг хос кишилари Кирни ўраб олиб, ўлдирдилар.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, қадим замонларда одамлар мол-дунё, бойлик орттириш учун туғишган ўз ака-укаларини ўлдиршдан ҳам қайтмаганлар. Мол-дунёга ҳире қўйган шоҳ ва шаҳзодалар учун бойлик ҳар қандай инсонийликдан ҳам устун турган.

Минглаб одамларнинг ҳаёти бир ҳовуч олтин учун қурбон қилинган. Қирғин урушларни бошловчи шоҳлар ўз манфаатлари йўлида не-не қишлоқ ва шаҳарларни култеналарга айлантирган, гўзал маданиятимиз обидаларини хонавайрон этган. Қанчалан-қанча донишу фозилларни оғир қисматга гирифторм қилган. Қонхўр Кирнинг жирканч башарасини халқимиз азалдан қараб келади. Доронинг шаклар қабиласига ўтказган зулми замонлар қаъридан ҳайқириб, ҳали ҳам овоз бериб турибди. Осиёлик бобокалонларимиз массагетлар ва шаклар қарғишига учраган Кир¹ ва Доро абадий ёвузлик, қонхўрлик, қабиҳлик образига айланиб қолган. Юстин ўз асарида бу тарихий кимсаларнинг жирканч башарасини маҳорат билан очиб беради. Ксеркс ҳеч қачон, инсониятга яхшилик қилишни ўйламайди. Ҳатто ўз укаси Артаксерксга ҳам ёвуз ниятда бўлади.

Юстиннинг асарида қайд этилишича, «Александр Ҳиндикуш тоғлари орқали Бақтрияга эрамиздан олдинги 329 йилнинг баҳорида кириб келади». Бундан кўринадики, Сўғдиёнага ҳам у ўша йили баҳор ойларининг охирида келади. Чунки бақтрияликлар Македон қўшинларига деярли қаршилик кўрсатишмайди. Шунинг учун ҳам Александр Бақтрияда кўп ушланмасдан, тезда Сўғдиёна томон йўл олади. Сабаби, Сўғдиёнада ашаддий душмани Бесс яшириниб юрганлиги ҳақидаги хабарни эшитди. Бесс Эрон шоҳи Доронинг энг яқин кишиси бўлиб у Бақтрия ҳокими қилиб тайинланган эди. Айрим грек ва Рим романларида Бесснинг Бақтрияда қўлга олинганлиги маълум қилинади. Юстин асарида эса бу воқеа аниқ далиллар билан кўрсатилиб, Бесснинг Сўғдиёнада асир олинганлиги таъкидланади².

Юстин асарида ҳикоя қилинишича, мана шу олис юртларда ўзи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Бақтрия ва Сўғдиёнада 7 та шаҳар барпо этади. Шулардан бири Яксарт (Сир) дарёси бўйига қурилган Александрия Эсхата (Хужанд яқинида) шаҳридир. Бу шаҳар жуда тез суръатда — ўн етти кунда қуриб битказилади. Шаҳар

¹ Кир ҳам Ўрта Осиёнинг ҳокимлигига эга бўлгандан сўнг, бу ердаги қабилалар бошига оғир кулфаглар солган.

² *Юстин*. Эпистома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

деворларининг айланаси олти минг қадам эди¹. Бу Александрия Эсхата шаҳрига Кир томонидан барпо этилган Кирониль каби учта шаҳарнинг аҳолиси жойлашади»².

Бу ерда у қўшиннинг бир қисмини ва ишончли кишиларини қолдиради.

Бундан кейинги маълумотлар ҳам эътиборлидир. Масалан, асарда Кир фожиаси билан боғлиқ воқеалар анча таъсирли эпизодларда берилган. Шунингдек, Клит фожиаси Мароқанд яқинидаги тоғда эрамизгача бўлган 328 йилда рўй берганлиги қайд этилади. Бизнингча, бу жой Ургут тоғлари, Омонқўтон атрофида бўлса керак. У ерда Искандарсой бор. Ёзда салқин ва серсоя бўлади. Клит Дионис шарафига бағишланган зиёфат чоғида ўлдирилган.

Шундан сўнг, Александр ўзининг ҳарбий сиёсатини янада кучайтиради. Хоразм ва Даев элларини бўйсунтиришга мажбур этади. Энди у ўзини худо деб кўрсатади. Саломлашганда оддий одат бўйича эмас, худога илтижо қилгандек эгилиб саломлашниш лозимлигини ҳукм қилади. Македон жангчиларини ерли халқнинг урф-одатига риоя қилиш, ҳатто ерли халқнинг кийимларини кийиб юришга мажбур этади. У аввалига бегона олатларга кўнликмай юради. Сўнгра бутунлай ерли халқнинг кийимида юришни ёқтиради. Александрнинг бу ҳукми айрим македониялик саркардаларга ёқмайди. Каллисфен ва бошқа бир қанча қўшин бошлиқлари шоҳ ҳукмига қарши чиққани учун хоин сифатида ўлдирилади. Шундан сўнг, Александр Сўтдиёнанинг гўзал қизи Роксанага қонуний ўйланади. Роксана тенгсиз латофат ва гўзаллик эгаси эди.

Бундан кейин воқеалар асосан Александрнинг Ҳиндистон ўлкасига қилган ҳарбий юриши билан боғланиб кетади. Юстиннинг скифлар ҳақидаги тасавури ва умуман Сўғдиёна ерларида бўлиб ўтган воқеаларга объектив муносабати асарнинг ҳаққонийлик ва халқчиллик руҳини таъминлаган. Яна бир ўринда муаллиф скифлар ҳақида шундай дейди: «Жуда қизиқ ҳолатга дуч келасан, греклар узоқ йиллар ўқиб ўрганолмаган донишмандлик ва фалсафийликни скифларга табиатнинг ўзи инъом этган. Олий даражадаги билимдон одамлар билан саводсиз варварларни ёнма-ён қўядиган бўлсак, уларнинг хушфезллиги устун туради»³.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ўзининг юксак баъдий савияси билан ажралиб туради. Юқоридаги эпизодга ўхшаш китобхонни бир лаҳза ўйлашга мажбур этувчи фалсафий фикрларни Юстин асарида кўплаб учратиш мумкин. Ҳар қанча тарихий манбаларни қидирса ҳам,

¹ Гафуров Б. Таджики. М.: «Наука», 1972, 96-бет.

² «6000 қадам» — Б. Гафуровнинг ҳисобича 9 километрлик ўлчов.

³ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 8, 215-бет.

воқеалар тафсилотини бунчалик ҳаётиний тарзда бериш жуда қийин. Юстин қадим Сугдиёна ерларига келганлиги ёки биронта скиф вакили билан ҳамсухбат бўлганлиги номаълум. Бироқ Помпей Трог ва Юстин воқеаларга шу даражада аниқлик билан ёпишганики, ҳатто юқорида биз анча юксак баҳолаган Арриан ва Курций Руф асарларида тасвирга олинмаган юртимизнинг антик даврларига оид воқеаларни ҳам Юстин ижодидан топганимиз мумкин. Асарла антик маданиятимиз ҳақида жуда қимматли фикрлар берилган.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»¹ асарлари антик даврнинг ўзига хос бадний лавҳаларидир. Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» романининг кўплаб саҳифалари йўқолиб кетганлиги, унинг асл нусхаси билан таниш бўлмаганимиз туфайли бу ҳақда бирон нарса дейишимиз қийин. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари сюжети билан яқиндан танишсак, Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари ўзига хос грек насли намунаси эканлигининг тасдиғини кўрамыз. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»² асари ҳам ўзига хос антик дунёнинг гўзал бадний ифодасидир. Чунки бу асар Диодорнинг «Тарихий кутубхона», ҳатто Плутархнинг «Александр» ҳаётномаларидан ҳам кўп жиҳатдан, айрим илмий хулосаларининг аниқлиги билан ажратиб туради. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида тарихий маълумотлар шунчаки қайд қилинмайди, балки тарихий воқеалар тафсилоти бадний лавҳаларда қизиқарли тасвирланади.

«ТАРИХИЙ КУНДАЛИКЛАР»

Македониялик шоҳ Филипп II давридаёқ муҳим ҳужжатларни сақлайдиган махсус архив мавжуд эди.

Бу архивда Филиппнинг шахсий ҳаётига оид ва унинг салтанатига тегишли муҳим ҳужжатлар қаттиқ назорат остида сақланарди. Бу давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатлар орасида Филиппнинг ҳарбий тактикасини белгиловчи, оғир жанглар тарихини ўрганувчи ва бўлажак жанглар режасини ифодаловчи маълумотлар ҳам мавжуд эди. Шунингдек, бу архивда Европадаги ва Осиёдаги кўпгина катта-кичик мамлакатларнинг жойлашув харитаси, жуғрофий характердаги бошқа схемалар, ҳарбий бўлинмаларнинг жойлашув ҳолати маҳорат билан ишлаб чиқилган эди. Бу ҳужжатлар билан танишган киши Филиппнинг катта ҳарбий кучга эга эканлигига, унинг ҳарбий тактикасига ҳайрат билан қарамасдан иложи йўқ. Сақланадиган ҳужжатларнинг тузилиши, сақланиш тартиби

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 212-бет.

² Эпитом сузининг маъносини дугатлардан кидирдик. Бу сузнинг асл маъносини аниқдан қийин. Эпитом — нома маъносига яқин.

ёш Александрни лол қолдиради. У барча илмлар сингари жанглар тарихи билан ҳам яқиндан танишишга қизиқади. Жанглар тактикасининг назарий асосларини ўрганишга алоҳида диққат қилади. Бундай жанг тасвирлари аксарият ҳолларда бадиий ифодалардан иборат эди. Жанг тафсилотлари қизиқ-қизиқ бадиий эпизодларда ҳикоя қилинган. Александр бундай лавҳаларни ёшлиғида берилиб ўқийди. 12—13 ёшлар чамасидаги Александр катта кўшинга кўмондонлик қилиб, душман билан бўлган жангда зафар қозонади. Бўлиб ўтган жанг ҳақида отаси Филиппга тўлиб тошиб ҳикоя қилади. Шубҳасиз, бундай ғалабага эришишда отаси Филиппнинг архивидаги жанглар тарихига оид ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Филиппнинг ҳужжатлар тўплами Александрнинг ҳақиқий саркарда бўлиб етишишида, чуқур ҳарбий билимга эга бўлишида ҳақиқий дорилфунун вазифасини ўтайди. Ўзи тахтга ўтиргандан сўнг эса бу дорилфунуннинг мавқеини янада мустаҳкамлайди. Архивга назоратчи қилиб ўзининг энг ишончли кишини тайинлайди. Илгари отлик кўшинга саркарда бўлган, ниҳоятда хушёр ва зийрак кардинлик Эвмен архивдаги ҳужжатларни кўз қорачиғидек асрай бошлайди. Унинг қўлида шохнинг хатлари, буйруғи ва йўл-йўриқлари ҳам сақланарди. Александр лаврида нақадар улкан бўлган, бебаҳо ҳужжатлар сақланадиган бу архивдан бизгача жуда кўп факт ва материаллар етиб келган. Бу ҳужжатлар мажмуаси «Зенон архиви» деб аталади.

Зенон Аполлониянинг энг яқин ва ишонган кишиси эди. У архивнинг назоратини кучайтириш масаласига Аполлония ҳам аралашарди. Архивда ҳар бир ҳужжат кучли назорат остида сақланарди. Хатларнинг кимга юборилаётгани ёки кимдан келганлиги, буйруқларнинг қачон чиққанлиги, оғи, куни, ҳатто соатигача аниқ кўрсатилиб, махсус жилдга қайд этиб бориларди. Шу билан бирга, бўлғуси жанглар режаси ва жангларнинг тақдири ҳам алоҳида ёзилиб қўйиларди. Мана шундай ҳужжатлардан Аполлониянинг қўли билан ёзилган хатда эрамизгача бўлган 354 йил 21 сентябрь санаси қайд этилиб қўйилган бўлса, ўша хатнинг 22 сентябрь соат 2 да кучга кирганлиги Зеноннинг қўли билан ёзилгандир. У хатда Пайрисададан Аргас шаҳрига юк ташувчи ҳайвонларнинг юборилиши сўралган эди. Шунингдек, архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзилган хатлар ҳам мавжуд эди. Масалан, Александрнинг онаси Олимпиадага йўллаган хатлари айниқса муҳим аҳамиятга эгадир. Бу хатларнинг бирида Александр Ҳиндистон ҳақида ёзди. Архивда Эрон шоҳи Доронинг Александрга йўллаган иккита мактуби ҳам бор. Унда Доро Александр қўлида асирликда сақланаётган хотини, онаси ва ўғли билан қизи ҳақида ёзди. Доронинг хати форс тилининг эрамиздан аввалги 330 йиллардаёқ ривожланганлигидан далолат беради. Шунингдек, бу архивда сарой муҳитига оид, унинг режалари-ю қўлга киритган ғалабаларини ҳикоя қилувчи «Кундалик» ҳам сақланади.

«Кундалик»да Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиёга оид маълумотлар ҳам қайд этилиб борилган. Афеуски, «Кундалик»да Александрнинг шарққа юриши батафсил ва кенг ёритиб борилмаган. Бу биз учун муҳим бир ҳужжатдир. Чунки «Кундалик»да Александрнинг Эронга, шунингдек, Ўрта Осиёга юриши қисқа қайд этиб борилган. Антик тарихимизга оид янги маълумотлар қўлга киритилган. Кўпгина грек ва Рим адиблари Ўрта Осиёнинг антик даврларини ёритишда бу кундаликдан самарали фойдаланганлар. Бу «Кундалик» тарихий воқеаларга бойлиги жиҳатидангина эмас, халқлар ва ўлкалар тарихини ёритганлиги туфайли ҳам қимматлидир.

Архивда Осиёнинг форс ва араб мамлакатларига оид маълумотлар жуда кўп. Бундай маълумотлар грек-Рим адабиётида ҳам истаганча топилади. Чунки Греция ҳам Рим ҳам бу мамлакатлар билан деярли қўшни жойлашганди. Александр давридан аввал ҳам бу мамлакатлар ўртасида ўзаро турли хил алоқалар мавжуд бўлган.

«Кундалик»да Александр юришининг охириги йиллари, айниқса унинг Ҳиндистон сафари ва ҳаётининг сўнгги кунлари батафсил ёритиб борилган. Александрнинг ўлимига оид маълумотлар, унинг касалликка чалинганлиги ёки заҳарланган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминлар «Кундалик»дан кенг жой олган.

Олинфа шаҳридан Стратид деган адиб Александрнинг ўлими ҳақида 5 та китоб ёзган экан. Бироқ бу китоб бизгача етиб келмаган. Александрнинг ўлими сабаблари ҳатта аниқ бир ечимга эга бўлган эмас. Баъзи бир тадқиқотчилар уни безгак касалига йўлиққан десалар, бошқа бир тарихчилар уни заҳарланган, деган хулосага келмоқдалар. «Кундалик»да Александр ҳаётининг сўнгги давларини тасвирловчи гоёт ҳаяжонли лавҳалар анчагинадир.

Ўрта Осиё ҳақидаги, Амударё ва Сирдарё бўйлари, бу икки дарё оралигидаги рўй берган антик давр воқеаларига доир аниқ маълумотларни Птолемей ва Аристокл «Кундалик»ларидан тонамиз. Бу «Кундалик» биз учун ниҳоятда бебаҳо асардир. Уларда Александрнинг ҳарбий юришлари, унинг оёғи етган жойлар тасвири, жанг тафсилотлари батафсил баён қилинади. «Кундалик»да Александрнинг ўлиmidан кейинги қарама-қаршиликларга бой бўлган социал ҳаёт, ўзаро тож-тахт учун кураш ҳаракатлари ҳам ёрқин ифодаланган.

Биз учун қимматли саналган бу «Кундалик»нинг муаллифлари Птолемей билан Аристокл ким эди, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу икки зотнинг ўз «Кундалик»лари бўлган. Улар ўз кўзлари билан кўрган, бевосита ўзлари гувоҳ бўлган воқеаларни қаламга олади.

Птолемей ҳам, Аристокл ҳам Ўрта Осиёда бўлган. Бу икки адиб Ўрта Осиёнинг антик даврларидаги Гиркания, Парфия, Марғиёна, Бақтрия, Хораем, Сўғиёна мамлакатларига сафар қилишган. Учта йирик

давлат — Бақтрия, Сўғдиёна, Хорасмда яшаганлар. Бу ердаги элатларни ўз кўзи билан кўрган, уларнинг маданий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган. Гургон, Мурғох, Қундуз, Аракс, Яксарт, Окс, Политимет дарёларини кечиб ўтиб, уларнинг воҳасини кезган. Бу ҳақда улар ўз «Қундалик»ларида қизиқарли бадний лавҳалар келтиришган.

Она юртимизнинг антик даврини ўрганишда мана шу икки зотнинг ижоди гоёт муҳим роль ўйнайди. «Қундалик»да тасвирланган воқеалар аниқ, жойлар номи конкрет, жуғрофий ҳолатлар жонли лавҳаларда ифодаланган. Ҳатто «Қундалик»да берилган табиат манзаралари ҳам бизга таниш. Айниқса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини тасвирлаганда бизнинг қалбимизга яқин бўлган бўёқларни кўрамиз. Тоғлар, саҳролар, чўллар, тўқайзорлар, дарёлар, шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар, оламлар, ҳаммаси узоқ ўтмишимиз тарихи, эрамизгача бўлган 329—327 йиллар манзараси.

Тўғри, бу «Қундалик»ларда ҳам Александрни кўкларга кўтариб мақтаган ўринлар, ортиқча таърифларга бой лавҳалар учрайди. Ҳатто, Александрга ёқиш учун айрим жанг тафсилотлари бўрттириб тасвирланади. Шунингдек, муболагасиз ифодалар ҳам учрайди.

Албатта, бу икки олимни қонли урушларда қатнашмаган, босқинчилик тегини қўлида тутмаган, деб айтолмаймиз. Чунки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам Александр Македонскийнинг энг яқин кишилари бўлган. Биз учун бугунги кунда уларнинг ёзиб қолдирган «Қундалик»лари ноёб ҳужжатлардир.

«Қундалик»нинг эрамиздан аввалги 332—322 йилларга тетишли саҳифалари айниқса муҳим маълумотларга бой ва ранг-баранг. Бу йилларга оид саҳифалар Осиё мамлакатлари Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, шунингдек, Ўрта Осиё тарихи билан боғлиқ. Бу йилларга оид маълумотлар Осиё мамлакатларининг ёзма адабиётида сақланиб қолмаган. Кўпгина халқларнинг ёзуви ҳам ўша даврларда шаклланмаган эди. Бу даврга тегшли юртимизнинг тарихи ҳақида манбалар асосан Птолемей ва Аристобулнинг «Қундалик»ларидан бошланади.

Птолемей билан Аристобулнинг «Қундалик»лари эллинизм даврининг шоирлари Леонид Терентининг эпиграммалари, Арат поэмалари, Коллимах гимнлари, Мелеагр шеърлари каби юксак бадний-эстетик қимматга эга бўлмаса ҳам, биз учун улар тарихий нуқтан назардан аҳамиятлидир. Антиқ давримизни тасвирловчи ягона ёзма манба бўлгани учун ҳам қимматлидир.

Птолемей ўз даврининг йирик ҳарбий ва сиёсий арбоби эди. Александр саркардалари орасида у энг атоқлиси бўлган. Александр унга ишонарди, шунинг учун ҳам уни ўзига шахсий кўриқчи қилиб олади. Птолемей Александрнинг сараланган кўшинларига саркардалиқ қилади. Муҳими шундаки, Птолемей қундалик воқеаларни ёзиб боришга ўз ихтиёри билан киришади. «Қундалик» кимнингдир топширигига биноан ёки

Александрнинг буйруғи билан эмас, бундай «Кундалик»нинг келгусида аҳамияти катта эканлигини унинг ўзи ҳис қилади. Чунки Александрнинг Птолемей ва Аристубулдан ташқари ҳам Эвмен ва Диодор каби маҳеус «Кундалик ёзувчи» муаррихлари ҳам бор эди. Ўз навбатида, Александр саркардалари Птолемей билан Аристубул ҳам «Кундалик» ёзишга ижозат берганди. Уна даврда айниқса қўшинлар орасида шохдан берухсат тарихий асар ёзиш мумкин эмасди.

«Кундалик»да ифодаланган воқеаларнинг энг муҳимлари билан Александрни таништириб борган. Унинг «Кундалик» саҳифасидан жой олган кўпгина саргузаштлар Александрга манзур бўлган.

Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача асл ҳолда тўлиқ етиб келганича йўқ. Унинг айрим саҳифаларигина сақланиб қолган, холос. Бу саҳифаларни америкалик тарихчи Робинсон кейинчалик тўплаб, таржима қилади. Муҳими шундаки, Птолемейнинг бу «Кундалик» асари кейинги даврларда яратилган ўнлаб романларга тарихий манба бўлиб хизмат қилди. Демак, асар ўзининг тўлиқ мундарижасини сақлаб қолди. Птолемей ва Аристубулнинг «Кундалик»лари ёзилмаганда эди, Александр ҳақида битилган кейинги китоблар саҳифалари у қадар ҳаётий ва жонли чиқмаган бўларди. Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача етиб келган ўнлаб романлар саҳифасида ёрқин ифодасини топган. Гарчи унинг кўпгина саҳифалари йўқолган бўлса-да, у тўлиқича ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақидаги қайси бир грек ва Рим тарихини варақламайлик, Птолемей ва Аристубул номига дуч келамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон, Помпей Трог, Юстинлар ўз асарларида Птолемей ва Аристубул номларини қайта-қайта тизга олиб ўтадилар. Шундай қилиб, эндиликда бадний адабиётда ҳам Аристубул ва Птолемейнинг ўзига хос образлари юзага келди. Айниқса, «Александрия, Александр ҳақида роман», Иван Ефремовнинг «Афиналик Танс» романларида бу эчки муаррихнинг бадний образлари яратилган.

Птолемей Македониянинг бадавлат хонадонига мансуб эди. Шунинг учун ҳам ёшлигида яхши таълим олади. Айниқса, тарих ва риторикани севиб ўқийди, фалсафани чуқур ўрганади. Ҳарбий илмини пухта билди. Александр Осиёга юриши қилинидан олдин ҳам Птолемейни яхши билган. Птолемей ҳарбий назарияси ва практикасини яхши билгани учун ҳам Александрга ёқиб қолганди. Александр қўшинлари орасида қиличбозликда Птолемейга тенг келадигани топилмасди. Птолемей замонасининг улуғ ашблари асарларини севиб ўқирди. Унинг «Кундалик» асарида асосан ҳарбий сафар тафсилотлари, шунингдек, Суидиёнада юз берган муҳим воқеалар, бу ердаги элатларнинг урф-одатлари, ҳаёт тарзи баён қилинади.

Александрнинг вафотидан сунг тож-тахт учун узаро урушлар кучайиб кетади. Улкан элчилик тавлати майда булақларга бузилиб, зулм кучайди.

Александр тахтига даъвогарлар кўнаяди. Бироқ Птолемей талбиркорлик билан мамлакат шохлигини эгаллайди. Қариган чоғига шохлик тахтидан тушмайди. Анча кексайиб қолгандан сўнг 304 йилда ўз тахтини ўгли Птолемей II Филадельфга бўшатиб беради.

Александр Шарққа юрнн бошлашдан аввал муаррихларни қошига чорлаб, авлодлар унинг ишларидан беҳабар қолмасликлари учун бўлган воқеаларни батафсил ёзиб боришни буюрган. Александр икки машҳур тарихчини — Кардин шаҳридан Эвман ва Эритрин шаҳридан Диодотни ўзига шахсий котиб қилиб олади. Эрамизгача бўлган 334 йилдан бошлаб бу муаррихлар кундалик воқеалар баёнини ёзиб борган. Улар кейинчалик «Эфемерид» ёки «Шоҳ журнали» деб ном олган. Воқеаларни батафсил баён қилиб бориш Александр билан ёнма-ён юрган муаррихлар Эвман билан Диодотга насиб қилади. Бу ёзувлар ҳам балийлик, ҳам тарихий характер касб этади.

Александр билан бирга ҳарбий юришга отланган яна бир муаррих Каллисфендир. Каллисфен Аристотелнинг невараси. У ёшлигидан бобоси тарбиясида бўлади. Ёшлигидан адабиётга қизиқади. Юнон адиблари ижодини севиб ўқийди. Айниқса, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари, Аристофан комидиялари Каллисфенни ўзига асир этади. У Александрнинг Шарққа юришини эшитиб, кўнглили бўлиб унга қўшилади. Шарқ мамлакатларидан олган таассуротларини «Шоҳ журнали»га қайд этиб боради. Эвман билан Диодотга нисбатан Каллисфеннинг айрим қайдлари кўпроқ балийлик характерига эга.

Птолемей «Александрнинг юрнн» романини ёзишда ўзи йиққан тарихий маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, Каллисфен «Кундалик»ларига ҳам, Эвман ва Диодот томонидан қайд этилиб борилган «Эфемерид» ёки «Шоҳ журнали»дан ҳам фойдаланади. Птолемей роман ёзишга асосан қариллик чоғида қўл уради. Айниқса, тахтни ўз ўгли Птолемей II Филадельфга бўшатиб бергандан сўнг, бутунлай ижод ишларига берилиб кетади.

Эрамиздан илгари Ш асрнинг охирида александриялик Клитарх ҳам асар ёзишга киришади. Клитарх Александрнинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб ҳарбий юришига қатнашмаган эди. Шунинг учун ҳам унинг ёзган асари ҳақиқатдан анча узоқ тасвирга эга бўлди. Клитархнинг асари яратилган вақтда Александрнинг кўпгина сафдошлари ҳали ҳаёт бўлган. Улар Клитарх асарида уйдирма кўплигидан анча нолишади. Аммо Клитарх асарида балийлик юксак даражада эди. Клитархнинг Александр ҳақида асар ёзганини эшитиб, Александрнинг кўпгина сафдошлари унинг асарини ўқиб кўради. Шарқ мамлакатларига оид воқеаларнинг ҳақиқатдан анча узоқ эканлигини сезади-да, Клитарх асарига паст баҳо беради. Балки Птолемейнинг Александр ҳақида асар ёзиш орзусининг рўёбга чиқишида Клитарх асари туртки бўлгандир. Александрнинг Шарқ

мамлакатларига юришини тасвирлашни Птолемей ўзи учун олий бурч деб тушунади. Ўзини келажак авлод олдига қарздор ҳис этади. Балки у Клитарх каби Шарқ мамлакатлари ҳаётини бузиб кўрсатувчи ёзувчилар асарларидан даргазаб бўлгандир. Ҳар ҳолда, Птолемейнинг қариллик чоғида шохлик тахтини углига тошириб, бундай хайрли ишни ниҳоясига етказишни бежиз эмас.

Александрнинг Птолемей каби юзлаб саркардалари бўлган. Улар ичида Птолемейнинг номи улут. Чунки у ўзидан кейинги авлодга ўлмас асар қолдирди. Птолемейнинг сафлони, у билан Ўрта Осиёга келган кассандриялик Аристобул ҳам Александр ҳақида ўз таассуротлари асосида асар ёзди. Аристобул ўзи мустақил равишда «Кундалик» тузди. Шарқ мамлакатларининг қишлоқ ва шаҳарлари, бу ерларда бўлган жанглар тарихи, Шарқ табиати ва халқлари ҳаётини ўз кундалик дафтарига батафеил ёзиб юрган. Кундалик дафтари саҳифаларини йилдан-йилга бойитиб борали. Шарқ мамлакатларидан кетгандан кейин ҳам ижод дарди билан яшайди. Ўз сафлони Птолемейнинг асар ёзишга киришинини эшитгандан сўнг, у билан беллашади. Птолемей каби Аристобул ҳам ўз кундалигидан ташқари, Эвман ва Диодот хотираларига мурожаат қилади. «Эфемерида» ёки «Шоҳ журнали» деб номланувчи махсус ҳужжатлар тўпламинини қайта-қайта ўқиб чиқади. Аристобул анча кексайиб қолган бир даврда — 84 ёшида асар ёзишга қўл уради. Кексалик чоғида, яъни 90 ёшга қадар Александр Македонскийнинг Шарқ мамлакатларига қилган юриши ҳақида роман ёзди. Ўз асарини қарийб якунлаб, сўнгга оламдан ўтади. Птолемей каби Аристобул ҳам узоқ йиллар лавомида асар ёзишни иният қилиб юради. Аристобулнинг асари Птолемейникидан фарқ қилади. Птолемей шарқ мамлакатларига саркарда сифатида келган бўлса, Аристобул уста ҳунарманд сифатида келади. Птолемей ўз асарида кўпроқ жанглар тарихини ёзишга ҳаракат қилса, Аристобул Осиё мамлакатларининг географик жойлашини, табиат тасвири, дарёлар ва шаҳарлар тарихи ҳақида ёзди. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари устига кўприк қуриш ишларида шахсан ўзи қатнашади. У ўз ишининг моҳир устаси эди. Дарёлар устига доимий ва вақтинчалик кўприклар қуриш ишларини у яхши биларди. Аристобул Александр Македонскийнинг энг яқин ва ишонган кишиларидан бири эди. Шунинг учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган махфий ишларини Александр Аристобулга алоҳида ишониб топширади. Эрон шохи Кирнинг қабрини очиш ишини ҳам Александр Аристобулга ишониб топширади. Аристобул ўз даврининг билимдон, саводхон кишиларидан бири эди.

Айрим манбаларда Аристобул 90 ёшга кириб вафот этган, деган фактлар учраса, бошқа бирларида 84 ёшида ўлган деган тахминлар бор. Фикримизча, Аристобул Александр ҳақида ўз хотираларига таяниб асар ёзишни анча илгари бошлаган. Чунки инсоннинг кексалик чоғида

хотираси анча сусайиб қолади. Бунинг устига, у асар ёзишни Александрнинг ўлиmidан кейин бошлаган. Кекса бир адибнинг хотирасидан кўп воқеалар баёни кўтарилган бўлиши мумкин. Аристокл 84 ёшида эмас, илгарироқ асар ёзишга қўл урган, деган фикр тўғридир.

Птолемейнинг асари ҳам, Аристоклнинг асари ҳам «Бобурнома», «Шайбонийнома» сингари тарихий фактлар, хотиралар мажмуасидан иборат асар эди. Аристоклнинг кундаликлари кейинги даврда яратилган ўнлаб романлар учун муҳим ҳаётий манба бўлиб хизмат қилди.

ХАЛҚ ИЖОДИ ДУРДОНАСИ

Эллинизм даврида адабиёт ва санъат гуллаб-яшнади. Бу даврда грек адабиёти янги бир тараққиёт босқичига кўтарилди. Сўз санъати янги ижодкорларнинг номи билан бойиди. Жанр ва мавзу жиҳатидан хилма-хил асарлар юзага кела бошлади. Бадий адабиётнинг мавзу кўлами кенгайди. Айниқса тарихий насрий асарларга эътибор янада ошди. Шу сабаб тарихий шахслар образини яратиш, тарихда бўлиб ўтган воқеалар асосида асарлар ёзиш бу давр адабиётида анъанага айланди.

Илгариги даврда мифологик характердаги сюжетни, маъбуд ва маъбудалар билан боғлиқ саргузаштларни ифодалаш асосий ўринда турган бўлса, эллинизм даврига келиб тарихий образлар, конкрет инсон шахси ва улар билан боғлиқ ҳаётий воқеаларни тасвирлаш адабиётнинг етакчи мавзуга айланади. Бу давр адабиёти ўзининг фақат мавзу кўлами билангина эмас, гоёвий жиҳатидан ҳам юксак даражага кўтарилган эди. Бадий адабиёт намуналарининг эстетик таъсир кучи орта борди. Бир сўз билан айтганда, бу давр адабиётида мавҳумликдан конкретликка, олдийликдан мураккабликка томон силжиш юз беради. Мифологик характердаги образлар ўрнини конкрет тарихий шахслар образи эгаллади.

Тарихий шахслар образи эллинизм давригача бўлган грек адабиётида ҳам мавжуд эди. Бунга мисол қилиб Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясини кўрсатишимиз мумкин.

Аттика даврининг улуғ адиби Эсхилнинг 90 га яқин трагедияларидан ёлғиз «Эронийлар» трагедияси тарихий характерга эга бўлса ҳам, бу ўша давр учун муҳим аҳамиятга эга эди. Эсхилнинг қолган ҳамма трагедиялари мифологик характердадир. Шунингдек, Софоклнинг 120 дан ортиқ трагедиялари, Эврипиднинг 90 дан ортиқ асарларининг мавзу мифологик характердаги воқеалар тасвирига қаратилган. Шунинг ўзи грек адабиётининг антик даврларидаёқ халқ оғзаки ижодиёти ниҳоятда ривожланганлигидан, гуллаб-яшнаганидан далолат беради. Чунки, Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид ижодиёти халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келганлигини кўрамай.

Эллинизм даври адабиётининг юксалишига асосий сабаб, даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеликда муҳим ўзгаришлар юз берганлигида, деб тушуномқ лозим. Иккинчи томондан бу давр грек адабиёти аттика даврида яшаб ўтган сўз санъаткорларидан Гомер, Эхил, Софокл, Эврипид, Аристофан каби улуғ ижодкорлари билан ҳақли равишда фахрланар эди. Эллинизм даври ижодкорлари бу улуғ зотларнинг асарларини бир четга суриб қўймасдан, замон талаблари асосида улар яратган энг илгор аъёналарни ўзларига қабул қилдилар. Ўзларидан илгари яшаб ўтган салафлари ижодига чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўла бошладилар.

Эллинизм даври адабиётида Александр ҳақида жуда кўп асарлар яратилганлигининг гувоҳимиз. Бу давр тарихий асарларида Александр Македонский образи асосий бош қаҳрамон сифатида тасвирланади. Масалан, Плутархнинг Александр ҳақидаги романи бунга мисол бўла олади. Тарихий наслнинг ёрқин намунаси бўлган Птолемей ва Аристокл асарларида Александр шахси улуғланади. Александр образи ёзма адабиётдагина эмас, халқ оғзаки ижодида ҳам ўзининг талқинини топади. Бундай ёзма ва оғзаки ижод намуналарида Александр бошқинчи сифатида эмас, донишманд ва ҳатто муқаддас образ сифатида тасвирланади. Бундай руҳда юзлаб ҳикоятлар, ривоятлар вужудга келади. Фақат наслдагина эмас, шеърингда ҳам Александр шахсини улуғловчи шеърлар, дostonлар яратилади. Бундай асарларда тарихий ҳақиқат мезони бузилади. Ижодкорлар Александр образини янги-янги сифатлар билан бўяб-безайдилар. Александрнинг бошқинчилик сиёсатига панжа орасидан қарайдилар. Тўғри, тарихий шахсга нисбатан, унинг бадий образи ёрқин ижоддир. Бадий тўқима ҳар қандай тарихий образни унинг шахсига нисбатан ижобийроқ тасвирлашни тақозо этади. Муҳими шундаки, грек халқи ўз фарзандини бошқинчи сифатида эмас, донишманд, йўлбошчи, халоскор образида кўриниши хоҳлайди. Ҳар бир халқ ўз фарзандини ардоқлашга ҳаракат қилади. Худди ота ёки она ўз дилбандини азиз билганидек, халқ ҳам ўз йўлбошчилари, саркардалари, халоскорларини ёқтайди, ҳатто уларга гурур билан қарайдилар. Худди шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, Александр энг аввало Македония халқининг ўзига хос давлат арбобидир. Ўша даврларда Македония, Греция ва ҳатто Рим ҳам яхлит бир давлат негизига жипслашган эди. Шунинг учун ҳам бу халқлар адиблари ўз ҳукмдори бўлган Александр номини улуғлар, унинг шахсига ҳурмат ва эҳтиром билан қарарди. Грек ва Рим адабиётида Александрнинг ижобий образ сифатида тасвирланишининг боиси ҳам шундандир. Мана шундай халқ ижодиётининг нодир намунаси «Александр ҳақида роман» асаридир. Бу романнинг қачон вужудга келгани аниқ саналар билан кўрсатилмаган. Чунки у халқ оғзаки ижоди намунасидир. Бу романдаги айрим эпизодлар асарнинг ҳали Александр ҳаётлик чоғидаёқ

яратила бошланганини кўрсатса, бошқа бир эпизодлар бу ҳулюсага зиддир. Роман халқ оғзаки ижодининг узоқ йиллик маҳсулидир. Бу асар асрлар давомида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келади. Ундаги кўпгина лавҳалар янгиланади, баъзилари эса замонлар руҳига мослаштирилади. Бу романнинг конкрет бир ижодкор томонидан яратилгани номаълум.

«Александр ҳақида роман» асарининг муаллифи халқ, бутун бир коллективдир. Шунинг учун ҳам романда маълум даражада тарихийлик бузилган. Тасвирланган воқеаларнинг қаерда ва қачон бўлиб ўтганлиги аниқ айтилмайди. Тарихий воқеанинг қаерда ва қандай ҳолатда юз берганини аниқ тарихий ҳужжатлар асосида кўрсатиш, тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланиши жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Бироқ бу жараён индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларга тегишли. Халқ ижодиётида, омма томонидан яратилган асарларда ҳаёлот кучли бўлади. Бу табиий ҳолдир. Қайси бир халқнинг романини ёки оғзаки ижодини олиб қараманг, унда фантастик руҳга кенг ўрин берилганини кўраемиз. Худди мана шу жараён, фантастик руҳ индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларни омма томонидан яратилган асарлардан ажратиб туради. Македония халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман»нинг у ҳақда индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган бошқа романлардан фарқли томони ҳам шунда. Бу ҳақиқат фақат грек-македон адабиётига тегишли ҳодиса бўлиб қолмасдан, барча халқлар адабиётига ҳам тааллуқлидир.

«Александр ҳақида роман» асарида тарихийлик мезони бузилган, дедик. Албатта, тарихийлик деганда биз фақат тарихий ҳақиқатни, тарихий маълумотларнигина тушунмаслигимиз керак. Тарихийлик тушунчаси кенг маънога эга. Бу ижодкорнинг нуқтан назарини ҳам белгилайди. Тарихийлик ўтмишни тарихий тараққиёт жараёнида тасвирлашни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, тарихийлик барча воқеаларни объектив ҳаракатда, ривожланишида кўрсатишдан иборат. Бу асосан индивидуал ижодкорга хосдир.

Халқ ижодиётида эса тарихийлик бир оз фантастик, кўтаринкилик руҳида берилади. Яъни халқ тарихни фантастик бўёқлар билан безайди. Унга кўтаринки руҳ бағишлайди. Шунинг учун ҳам «Александр ҳақида роман»даги Александр образини тарихдаги Александр Македонскийга тенг деб бўлмайди. Халқ романидаги Александрни Клитарх, Курций Руф, Арриан, Плутарх ва бошқа ёзувчилар томонидан яратилган асарлардаги Александр образи билан ҳам тенг баҳолаш тўғри эмас. «Александр ҳақида роман»даги Александр образи энг аввало халқнинг идеалидаги образдир. Энди у тарихдаги Александр Македонский эмас, халқ романидаги одил шоҳ образидир. Халқ идеалидаги қаҳрамон тарихдаги Александр Македонский сингари қишлоқларга ўт қўймайди, шаҳарларни хонавайрон этмайди, минглаб бегуноҳ инсонларни бекорга

нобул қилмайди. У энг аввало донишманд шоҳ образидир. У ўзга шоҳларни ҳам аловатга чақиради. Шу жиҳатдан грек-македон халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман» Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» романидаги Искандар Зулқарнайн образига жуда яқин туради. Албатта, ҳар иккала асарда тасвирланган воқеалар, саргузаштлар, баъни бир-биридан фарқ қилса ҳам Искандар образи билан Александр образи ўртасида, айниқса, уларнинг характери, фазилатлари, одил шоҳларга хос хислатлари бир-бирига яқин. Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган кўнгина ҳикоят ва ривоятларда ҳам Искандар халқ идеалидаги одил шоҳ образи сифатида тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган Искандар образи ҳам «Александр ҳақида роман»даги асосий образга анча яқин туради. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари ҳам халқ оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган.

Аслида «Садди Искандарий» XV асрнинг энг юксак даражадаги ижод намунасидир. Демак, Шарқ алабиётида бадийий дoston XV асрдаёқ юксак даражада шаклланган эди. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарини шеърӣй нуъл билан ёзилгани учун дoston дейишга одатланиб қолганмиз. Бу, бизнингча, унча тўғри эмас.

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодиёти анъаналарини изчил давом эттиради. Улуғ бобомиз ижодкор сифатидагина эмас, шaxe сифатида ҳам халқ манфаати, унинг бахт-соадати йўлида курашган. Шоир сифатида халқ эъгу-нийталарининг куйчисига айланган. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, Алишер Навоий яратган Искандар Зулқарнайн образи фақат шоирнинг ўзи яратган образ эмас, балки халқ идеалидаги умумлашма образдир. Искандар ҳақида халқ оғзаки ижодида ҳам қатор дostonлар бор. Шунинг учун ҳам бу асар халқ қалбидан чуқур ўрин олган.

Искандар Зулқарнайн фақат ўзбек халқининг эмас, балки Ўрға Осиё халқининг ёки умуман Осиё халқларининг идеалидаги образдир. Бунга мисол қилиб Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома», Амир Хисрав Деҳлавийнинг «Ойнаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарларидаги Искандар образларини кўрсатиш мумкин. Одил шоҳлар ҳақида ҳикоя қилувчи Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам Искандар образига жуда кенг ўрин берилган. Ҳинд халқи ижодиётининг ажойиб намунаси бўлган «Калила ва Димна»да ҳам Искандар образи кенг талқин қилинади. Осиё халқлари ўртасида тарқалган «Қобуснома»да ҳам Искандар донишманд инсон образи сифатида тасвирланади.

Осиё халқлари оғзаки ижодиётида яратилган Искандар ҳақидаги ҳикоят ва ривоятларни тўпласак, том-том китобларга ҳам сиғмайди. Искандар халқ севган қаҳрамондир.

Ўтмишда ҳар бир халқнинг ўз идеал шоҳи бўлган. Бундай идеал шоҳлардан халқ адолат, шафқат, инсонпарварлик ва фаровонликни кутган. Шоҳларнинг оқил, донишманд бўлишини орзу қилган. Фақат одил шоҳгина халққа бахт-саодатли ҳаёт бахш этади, деб ўйлаган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Осиё халқларининг орзу-ўйлари бир бўлган. Улар бир-бирига қўшни яшагани ёки урф-одати бир-бирига яқинлиги туфайли эмас, балки қисмати бир бўлгани учун ҳам орзу-умидлари, ўй-хаёллари муштарак эди. Улар Искандардай одил шоҳни орзу қилишган. Халқ золим шоҳларни Искандар сингари адолатли бўлишга чақирган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида худди мана шундай ғоянинг юксак бадиий ифодасини кўрамиз. Халқнинг бундай орзуси фақат бадиий адабиётдагина эмас, балки реал ҳаётда ҳам бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Айрим шоҳлар Искандардай адолатли бўлишга интилган. Масалан, Ҳусайн Бойқаро шахсида баъзи инсонпарварлик куртакларини кўрамиз. Алишер Навоий бутун ҳаёти давомида дўсти Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради. Уни Искандардай одил шоҳ тимсолида кўришни истайди. Айни чоғда, Ҳусайн Бойқаро ҳам ўзини Искандардай адолатли шоҳ деб хаёл қилади. Ҳатто Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарини берилиб ўқийди.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» асарини Ҳусайн Бойқарога атаб ёзади. Бундан ташқари, ўнлаб шеърларида Искандар номини тилга олади. Ҳусайн Бойқарога Искандар ҳақида бир қанча ҳикоят ва ривоятлар сўзлаб беради. Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради, эзгулик сари чорлайди. Аммо, афсуски, бутун интилишлари эса зое кетади. Ҳусайн Бойқаро дўсти Алишер Навоий кўрсатган йўлдан бормаса ҳам Искандар Зулқарнайнг тақлид қилади. Искандардай бўлишга ҳаракат қилади. Бироқ замон, давр унинг Искандардай адолатли ҳукмдор бўлишга йўл қўймайди. Ўша XV аср, феодализм шароити, зулм авжга чиққан давр Алишер Навоий дунёқарашларига тамоман зид эди. Искандар Зулқарнайн тимсолидаги Навоийнинг орзулари амалда чил-парчин бўлади. Фақат у хаёлдагина, поэтик оҳанглар оғушидагина қолган эди. Бу жараён Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида ҳам маҳорат билан кўрсатиб берилган.

Искандардай одил шоҳ ўзбек халқининг ёки умуман осийликларнинг идеали бўлибгина қолмасдан, грек ва македон халқларининг ҳам орзусига айланган эди. «Александр ҳақида роман»нинг кўпгина эпизодлари, ҳатто Александр образи дунёқарашдаги кўпгина доно фикрлар осийликлар томонидан яратилган Искандар образига яқин туради. Бу жиҳатдан, «Александр ҳақида роман»даги Александр образи тарихдаги Александр Македонский шахсига нисбатан кўпроқ Искандар образига яқиндир. Чунки романдаги Александр образи тарихий шахс эмас, балки халқ идеалидаги Александр — адолатли шоҳ образидир. Масалага мана шу

нуқтан назардан ёндошадиган бўлсак, Осиёдаги ва Европадаги мазлум халқларнинг ўша даврларда қисмати бир хил бўлган, яъни улар аянчли ҳаёт кечирган, босқинчилик урушларидан қўп азоблар чеккан, бегуноҳ кишиларнинг қони беҳудага тўкилган. Ўтмишда ер юзидаги барча мазлумлар қисмати бир-бирига яқин эди. Демак, уларнинг орзуси ҳам бир хил бўлган. Улар қандай қилиб озодликка чиқиш, бахт-саодатли ҳаётга эришиш йўлларини билмаганлар. Бундай ҳаётга фақат одил шоҳлар бўлгандагина эришиш мумкин деб ўйлаган ва шундай одил шоҳларни осёликлар ҳам, европаликлар ҳам орзу қилганлар.

Халқ орзусидаги одил шоҳлар аслида тарихда бўлмаган. Чунки зулм, эксплуатацияга асосланган жамият бунга йўл бермаган. Бироқ ҳаётга адолатли бўлишга интилувчи донишманд шоҳлар ҳам ўтган. Масалан, Ўрта Осиёда Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобури, Римда Октавиан Август, русларда Пётр ва ҳоказо. Лекин уларни ҳам халқ идеалидаги адолатли шоҳларга тенг деб бўлмайди. Бу ҳукмдорларда нисбатан ижобий ҳислатлар кўпроқ бўлган. Чунки бу подшоҳлар ўзларидан аввал ўтган шоҳларга нисбатан адолатли ҳукм чиқаришга ҳаракат қилганлар. Бобури, Улуғбек, Пётр, Октавиан Август тарихда ўтган бошқа бир гуруҳ ҳукмдорлардан — Чингизхон, Наполеондан фарқ қилади. Шунингдек, Александр Македонскийнинг фаолиятига баҳо берганда ҳам аввало грек ва Рим адиблари ижодига таянамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Помпей Трог, Диодор, Юстин романларини ўқисак, бу адиблар Александр Македонскийнинг таржимаи ҳолини нисбатан объектив ёритиб берганлар. Бу адиблар ижодида Александр характеридаги салбий, шу билан бирга, айрим ижобий ҳислатлар ҳам кўрсатилган. Халқ ижодининг намунаси бўлган «Александр ҳақида роман»да эса Александр фақат ижобий образ сифатида тасвирланади. Романда бадий тўқимага кенг урин берилган. Тарихий ҳақиқатни тасвирлаш ижодкорларнинг фикр доирасидан узоқда қолган. Натижада, тарихий давр колорити, Александр фаолияти билан боғлиқ воқеалар моҳияти ўз ифодасини етарли даражада топмаган.

Роман воқеалари гўзал бадий бўёқларда тасвирланади. Тиниқ ифода, поэтик оҳангдорлик романнинг асосий пафосига айланган. Бундай беллетристик ифода умуман халқ ижоди намуналарига тегишлидир.

«Александр ҳақида роман»да гоё етакчи ўринда турмайди. Бироқ роман ўқишлидир. Ундаги гўзал бадий ифодалар ўқувчини беихтиёр сеҳрлайди. Александр билан Доро ёки Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар ўзига хос фалсафий характерга эга. Айни чоқда, бу образлар ўзларининг тарихийлиги билан ҳам ажралиб туради. Романда бундан ташқари Птолемей, Филипп, Олимпиада, Парменион каби тарихий образлар ҳам мавжуддир. Шу билан бирга, Нектанеб, Кандик каби

тўқима образлар ҳам борки, бу ва шунингдек бошқа айрим тарихий образлар ҳам асосий образ Александр фаолияти билан боғланган.

«Александр ҳақида роман» бир қанча ўзгаришларга учраб бугунги кунимизгача етиб келган. Романнинг грек тилидаги нусхаси бизгача етиб келмаган. Эрамиздан илгариги II—I асрларга оид бу романнинг кейинги нусхаси бир қатор ўзгаришларга, қўшимчаларга учраб, эрамизнинг III асрларида қайта тикланади.

Грек романининг асл нусхаси эмас, балки текстологик ўзгаришларга учраб уч асосий нусха А, В, С қўлёзма ҳолатида Парижнинг миллий кутубхонасида сақланмоқда. А нусхаси 1711-рақамда, В нусхаси 1685-рақамда, С нусхаси 113-рақамда сақланади. Шулардан А нусхаси бирмунча тўлиқроқ ҳолда сақланган. Бироқ бу нусхадан ҳам анчагина боблар йўқолган. Эрамизнинг IV асрларида Юлий Валерий грек матнининг бирмунча қисқартирилган, шу билан бирга, мукаммаллаштирилган нусхасини латин тилида тиклайди.

Грек вариантнинг А нусхасига яқин латин тилидаги Юлий Валерий таржимаси V асрда арман тилига таржима қилинади.

Романнинг В ва С нусхалари ҳам турли тилларга таржима қилиниб қайта ишланган, бирмунча ўзгаришларга учраган.

Шундай қилиб, «Александр ҳақида роман» турли даврларда турли халқлар томонидан турли ўзгаришларга учраб, жуда кўп нусхаларда бизгача етиб келган. Александр ўлиmidан сўнг яратилган бу роман, грек тилида асл нусхасига эга бўлади. Рим ҳукмронлиги даврида греклар учун муқаддас бўлган бу ромanni улар ҳам ўзларининг ижод дурдоналаридек қабул қиладилар. Ҳатто Рим императора Троян, кейинчалик Адриан «Александр ҳақида роман»ни катта қизиқиш билан ўқиб чиқадилар.

Асрлар ўтиб, «Александр ҳақида роман»нинг икки хил йўналиши пайдо бўлади. Биринчи йўналишидаги нусхаларида тарихий ҳақиқат реал картиналарда ўз аксини топади. Александр таржимаи ҳоли ва унинг ҳарбий юришлари тарихий фактлар асосида тасвирланади.

Иккинчи йўналишдаги нусхаларида фантастикага, ғаройиб саргузаштлар баёнига дуч келамиз. Бу хил йўналишдаги роман нусхаларида воқеаларнинг тарихан аниқ ва конкрет бўлиб ўтганлигига эътибор берилмайди.

«Александр ҳақида роман» рус адабиётида XV асрдаёқ пайдо бўла бошлади. Рус тилида яратилган романнинг таржимони Евросин бўлиб бу асар Кириллова Белозерского монастирида тўрт нусхада босилиб чиқади. Ҳозир бу нусхалар Санкт-Петербургдаги М. Е. Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда.

«Александр ҳақида роман» XVI асрга келиб 90 марта қайта ишланади ва жаҳондаги 24 тилга таржима қилинади. Ҳозир бу романнинг юздан

зиёд қайта ишланган вариантлари мавжуд бўлиб, ўттиздан ортиқ тилга таржима қилингандир. Мана шу фактларнинг ўзи ҳам ромanning асл нусхаси жуда кўп ўзгаришларга учраганини кўрсатади.

Ундан баъзи бир эпизодлари олиб ташланган, ижодкорлар томонидан айрим воқеалар билан тўлдирилган, давр руҳига мослаштирилган.

«Александр ҳақидаги роман»да Ўрта Осиёга онд воқеалар жуда кам баён этилади. Бироқ биз бу романда Осиёга тегишли воқеаларга, жумладан, эронликлар ҳаёти тасвирига дуч келамиз. Шунингдек, севгимухаббат мавзуси, айниқса романдаги асосий персонажлардан бири Роксана образи бизга таниш.

Роксана ҳақида грек ва Рим тарихий романларида анчагина лавҳалар битилган. Бу романларни ўқиб чиқсак, Роксананинг тарихий шахси ва образи хусусида яхлит бир тушунчага эга бўламиз.

«Александр ҳақида роман»да Роксана Эрон шоҳи Доронинг қизи образида берилди. Бундай фикр тарихий ҳақиқатга мос эмас. Чунки Роксана баъзи бир манбаларда Сўғдиёна, бошқа «бир манбаларда Бақтрия гўзали сифатида берилган. Александр Сўғдиёна ерларида бўлганида Роксанага ошиқ бўлиб қолади. У Оксиартнинг қизи. Оксиарт ҳар доим сўғдиёналикларнинг миллий қаҳрамони Спитамен билан ёнма-ён юрган. Ҳатто Александрга қарши кураш олиб борган. Спитамен ўлимидан сўнг Оксиарт Александр томонига ўтиб кетади ва унинг энг яқин кишисига айланади. Фикримизнинг далили учун тарихий романлардан келтирилган фактларга мурожаат қиламиз. Руфнинг «Александр Македонский тарихи» насрида бу ҳақда шундай дейилган:

Александр Оксиарт ҳокимлик қилган ўлкага келади (Бу ўлка аниқ айтилмаган). Оксиарт Александрни иззат-икром билан қарши олади. Улуғ меҳмоннинг ташриф буюрганидан хурсанд бўлган Оксиарт шоҳга совға тариқасида ўттизта гўзал қизни олиб келишни буюради. Улар орасида Роксана исмли қиз ҳам бор эди. У ўзининг ниҳоятда гўзаллиги билан бошқа қизлардан ажралиб турарди. Бу қиз ҳамманинг эътиборини ўзига тортади, шоҳ эса унинг ҳусни жамолига маҳиёт бўлиб қолади¹. Атоқли француз тарихчиси И. Г. Драйзен ҳам Роксана Оксиартнинг қизи эканлигини тасдиқлайди. Лекин унинг Сўғдиёна ёки Бақтриядан эканлигини аниқ кўрсатмайди².

Мана шу фактнинг ўзиёқ Роксана Доронинг эмас, Оксиартнинг қизи бўлганлигини тасдиқлайди. Александрнинг қўлига асир тушган Доронинг хотини ва икки қизи ҳам гўзалликда тенгсиз бўлади. Бу ҳақда Курций Руф романида шундай тасвирланади: «Александр Доронинг

¹ *Курций Руф*. История Александра Македонского. 317-бет.

² *Драйзен И. Г.* История эллинизма. М.: Типография В.Ф. Рихтера, 1981. 260-бет.

хотини ва икки қизига оталарча муҳаббат билан муносабатда бўларди. Доронинг икки қизига гўзалликда тенг келадигани йуқ эди»¹.

Демак, Александр Доронинг қизларига уйланмайди. Уларга шоҳ сифатида хиёнат қилмайди. Александр Роксанага шунчалик кўнгли куйиб қолмасдан, унга осиеликлар урф-одатига биноан қонуний равишда уйланади.

Оксиарт қизи Роксанага Александрнинг уйланиши ҳақидаги хабарни эшитиб, беҳад севинади. Александр сўғдиёналиклар удумига биноан, Роксанани ўзига унаштириш учун нон келтиришни буюради. Нонни иккига бўлиб, ярмини Александрга, ярмини Роксанага берадилар.

Икки қалбни бир-бирига боғлашда, нон ушатиш удуми эрамининг VI—VII асрларда, яъни араблар истилосидан кейин ўрта осиеликлар ҳаётига жорой қилинмасдан, балки эраמידан илгариги IV—III асрлардаёқ мавжуд бўлган экан. Александр ўрта осиеликларнинг бу удумига риоя қилади. Фикримизни Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидан келтирилган юқоридаги аниқ далил тасдиқлаб турибди.

Курций Руф романида яна шундай бадий лавҳалар берилганки, ўқувчини узоқ ўтмиш ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этади. Александр, биринчидан, Роксанани беадад гўзал ҳусну жамол эгаси бўлгани учун севса, иккинчидан, романда таъкидланганидек, шоҳ ўз давлатини мустаҳкамлаш мақсадида грек-македонлар билан осиеликлар² иттифоқининг рамзи сифатида Роксанани ўзига никоҳлаб олади³.

Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидаги мана шу эпизод, яъни Александрнинг Роксанага уйланиши қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Демак, Александрнинг гўзал Роксанага уйланишида давлат манфаати кўзда тутилмоқда. Александр Роксанага бу қизнинг фақат гўзал бўлгани учун эмас, роман муаллифи ҳаққоний таъкидлаганидек, ўз империясини мустаҳкамлаш учун уйланади. Александр ўз давлатини янада мустаҳкамлаш мақсадида грек-македон аскарларига ҳам осиелик аёлларга уйланиш учун имконият яратиб берган эди. Александрнинг худди мана шу сиёсати грек-македон халқининг ижод намунаси бўлган романда, Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар Элли империясининг манфаати асосига қурилган. Халқ романида ҳам Курций Руф романида таъкидланганидек, Александр билан Роксана муносабатларида кўпроқ севги ва муҳаббат изҳорини эмас, икки қалбнинг бир-бирига салоқати асосида давлат манфаатлари ётганини кўрашимиз.

¹ Уша асар, 317-бет.

² Осиеликлар романда эронликлар дейилган. Биз атайлаб осиеликлар деб ўзгартирдик. Сабаб, роман муаллифи Сўғдиёна ва Бақтрияни ўз ичига олган улкан Ахмонийлар давлатини назарда тутган — Ф. Б.

³ Курций Руф. Уша асар, 317-бет.

Бу ҳақда кенроқ ҳулосага эга бўлиш ва объектив ҳукм чиқариш учун яна айрим грек ва Рим тарихий романларига мурожаат этамиз.

Аррианнын «Александрнинг юриши» романида Роксана ва Александр билан боғлиқ воқеалар бирмунча ҳақиқатга яқин берилган. Аррианнын романидаги Роксана воқеалари Курций Руф романидаги воқеалардан кескин фарқ қилади.

Арриан романида тасвирланишича, Александр Наутакда қишлаб, эрта баҳорда Наутакка яқин жойдаги Херион қалъасига келади. Бу қалъага бактриялик Оксартнинг қизи ва хотини яширилган эди. Александр бу хабарни эшитиб (баъзи манбаларда Александр бу қалъада Оксартнинг хотини ва қизи борлигини аввал билмайдди, кейин хабар тонади, дейилган), катта қўшин билан қалъага ҳужум бошлайди. Қалъани қўлга киритиш ниҳоятда қийин бўлади¹.

Бироқ қалъани қўлга олиш чоғида кўпгина хотин-қизлар ва болалар асир олинади. Улар орасида Оксартнинг хотини ва болалари ҳам бор эди. Александр аскарлари Доронинг хотинидан кейин Осидеда бундай гўзални кўрмаганликларини айтади. Александр Роксанани кўралию, ўша заҳоти севиб қолади. Александр бу гўзални туққунда ушлаб турмасдан, унга қонуний уйланишга қарор қилади. Оксарт хотини ва болаларининг Александр қўлига асир тушганлигини эшитиб анча азият чекади. Бироқ кейинчалик Александрнинг Роксанага ошиқ бўлиб қолганини эшитиб Оксартнинг кўнгли бир оз таскин топади ва шохнинг ҳузурига келади. Александр Оксартни иззат-ҳурмат билан қарши олади².

Мана шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, қадимги грек ва Рим адиблари Александр ва Роксана билан боғлиқ воқеаларни турлича талқин этишади. Курций Руф романида Оксарт ўз қизи Роксанани ўттизга гўзалга қўшиб Александрга тақдим этади. Аррианнын «Александрнинг юриши» романидаги Александр ва Роксана билан боғлиқ лавҳалар тарихий ҳақиқатга жуда яқин.

Курций Руф романида тасвирланган Александр билан Роксана никоҳи чоғида нон синдириш эпизоди ўрта осиделикларнинг миллий урф-одатига жуда яқин. Курций Руф романидан бу тасвир ўқувчи қалбида илиқ, ҳиссиёт уйғотади.

Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодларни талқин қилар эканмиз, яна айрим грек ва Рим романларини кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир. Плутархнинг «Александр» романида бу эпизод ўзгача баъний тасвирга эга. Романда ифодаланишича, «Роксана гўзалликда бебаҳо, ҳусн-жамоли ниҳоятда кўркем эди. Александр уни кўриб маҳлиё бўлиб қолади. Роксана Александр орзу қилган, унинг идеалидаги гўзал эди. Бу гўзални

¹ Арриан. Поход Александра. М.—Л.: Изд. АН, 1962, 50-бет

² Арриан. Александрнинг юриши. 151-бет.

шоҳ ўзига никоҳ қилиб олади. Шундан сўнг варварлар Александрга инюнч билан қарай бошлайди. Александр ўз қалбини асир этган бу гўзални ранжитишни истамайди»¹.

Кўринадики, биз ўрганган учта романда Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодлар ўзига хос равишда ифода этилган. Курций Руф романида Оксарт ўз қизини Александрга тақдим этади. Арриан романида Роксана асир тушган эди. Плутарх романида эса Александр уни гойибона севиб қолади. Александр ва Роксана мавзуи бир қатор асарларда турлича талқин этилган. Бу уч асарнинг бадиий ифодаси ҳақида тўхталмоқчи бўлсак, Плутарх тасвири бадиийлик жиҳатдан анча устун эканлигини кўрамиз. Тарихий нуқтан назардан олиб қарасак, Арриан тарихий воқеликка анча объективлик билан ёндошганлигини кўрамиз.

Плутарх антик даврнинг атоқли адиби. У ўз бадиий тасвирлаш услубига эга. Унинг бой адабий мероси Уйғониш даври адиблари учун катта ижодий мактаб бўлган. Плутархнинг деярли барча асарлари ўтган асрлардаёқ рус тилига таржима қилинган. Рус декабристи И. Д. Якушкин Плутарх асарлари унинг энг яқин дўсти бўлганлигини айтади. Польша эркпарвари Лукасинский Плутарх асарларини деярли ёдан биларди. Ўрта асрларнинг улуг адиби Эразм Роттердамский Плутархни ўзининг устози деб ҳисоблаган. Жаҳон адабиётининг атоқли адиблари Вильям Шекспир, Франсуа Рабле, Корнель, Расин Плутарх ижодидан илҳомланганликларини таъкиллашади. В. Г. Белинский ва Генрих Гейне ҳам Плутарх ижодини юксак баҳолайди.

Тўғри, Плутархнинг тасвир услуби жуда гўзал бўлса-да, тарихий воқеаларнинг илдизи, унинг бутун моҳияти Ўрта Осиё тасвирида ўзининг кенг талқинини топган эмас. Бу жиҳатдан Курций Руф ва Аррианнинг романлари эътиборга лойиқдир.

Албатта, бир мавзунинг романда у ёки бу планда ёритилиши ёзувчининг маҳоратини белгиламайди. Бунинг учун бир қанча мавзуларни таҳлил қилишимизга тўғри келади. Масалан, Сўғдиёنانинг антик даврлари тасвирланган романлар орқали Окс, Политимет, Яксарт дарёлари ва уларнинг воҳасида юз берган воқеаларни алоҳида таҳлил қилишимиз мумкин. Ёки грек ва Рим романларида Клит фожиаси қандай тасвирланганлигини ўрганишимиз мумкин. Бундай романларда Спитамен образи қандай тасвирланганлигини текширсак ҳам бўлади. Шундагина биз қатор грек ва Рим романлари муаллифларининг ўзига хос тасвир услубини аниқлай оламиз.

Грек ва Рим романларида Александр ва Роксана мавзуи алоҳида ўрин тутайди. Бу мавзунинг тадқиқ этиш ҳар жиҳатдан муҳимдир. Кўриб ўтганимиздек, Александр ва Роксана мавзусига ҳар бир адиб ўз нуқтан

¹ *Плутарх*. Александр. Сравнительные жизнеописание. М.: Изд-во АН, 1963, 430-бет.

назаридан, ушга хос талаб билан ёндошмоқда. Бу тасвирларда маълум даражада ухшанлик ва фарқли ифодалар mavjud. Бу ҳолат фақат бадиий тасвир воситаларидангина эмас, адибларнинг тарихий ҳақиқатга қандай муносабатда бўлганлигига ҳам кўринади. Александр ва Роксана мавзун тарихий ҳақиқатнинг қанчалик реал ва ҳаққоний аке этганлигини белгилайди. Македониялик Александр ва сўғдиёналик Роксана ўқувчида беихтиёр қизиқиш уйғотлади. Александр ва Роксана афсонами ёки ҳақиқатми? Хўш, бу икки образнинг кейинги тақдири нима билан якунланган?

Бундай саволлар ўқувчини беихтиёр қизиқтиради. Ўша суронли давр, тарихий ҳақиқатнинг ўзи зиддиятларга бойдир.

Александр ва Роксана мавзусини кенгроқ ёритиш учун яна грек ва Рим романларига мурожаат этамиз. Помпей Трог ва Юстин романларида ҳам Роксана образи бирмунча кенгроқ ифодасини топган. Романда ҳақиқатан ҳам Александрнинг Роксанага уйланганлиги қайд қилиб ўтилади.

Бу тарихий романларнинг бирида Роксана бактриялик бўлган дейилса, бошқасида сўғдиёналик бўлганлиги қайд этилади. Роксананинг тарихий шахслиги аниқ. Унинг антик даврларда Ўрта Осиёда яшаб ўтганлиги ҳам тарихий факт. Оксартнинг Спитамен билан ёнма-ён Зарафшон бўйларида юрганлигини, Спитаменнинг энг яқин кишиси эканлиги ва биргалишиб грек-македон кўшинларига қарши курашганлигини ҳисобга олсак, Роксананинг сўғдиёналик бўлганлигига шубҳа қилмаймиз.

Тарихий манбаларнинг ва тарихий романларнинг деярли ҳаммасида Роксананинг беқиёс гўзал эканлиги, тенгсиз ҳусну жамол эгаси бўлганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг уни севиб қолганлиги, ҳатто Александр орзу қилган, шоҳнинг идеалидаги қиз Роксана бўлиб чиққанлиги таъкидланади. Ҳатто икки ўртадаги муҳаббат тилларда дoston бўлади. Бу жиҳатдан «Александр ҳақида роман»да характерли воқеалар баён этилади.

Халқ романида ўқувчи қалбини ўзига сеҳрловчи, ҳис-ҳаяжонга солувчи лавҳалар жуда кўп. Мана шундай бадиий гўзал эпизодлар кишини ҳаёл дарёсига етаклайди. Романда бундай эпизодлар асосан Роксана образи билан боғлиқ равишда берилди. Шундай бадиий тасвирлардан бирига диққатни жалб қилиб кўрайлик.

Македонликлар яраланган Дорони олтин аравачага солиб, Персеполга, илгари Эрон шоҳлигининг саройи бўлган, кейинчалик Александр шоҳлик тоғини тиккан шаҳарга олиб келадилар. Доронинг паймонаси тулган, умрининг охири сониясини ўтаётган эди.

Александр бебаҳо шоҳона либосларини княди. Бошига Соломон (Сулаймон) шоҳининг тилла тоғини ўрнатиб, кўлига шоҳлар учун одат-бўлган олтин асони тутиб, Доронинг тилла тахтига ўтирани.

Македонияликлар билан бирга эронликлар ҳам шоҳ қаршисига келиб эгиладилар-да, тожу тахтни муборакбод этадилар: «Эрон шоҳлиги, бутун ёруғ олам шоҳлиги Буюк Александрга абдий насиб этсин!» Сўнгра Доронинг қизи Роксанани олиб келишди. Олгин аравачада жон таявасасида ётган Доро жонни-жаҳони бўлган қизини кўриб аввалига тўйиб-тўйиб йиглайди. Кейин Роксананинг кўлидан ушлаб, уни бағрига босади ва шундай дейди: «Борлигим, жоним, ёруғ жаҳоним, менинг Роксанам! Сени македонияликка узатяпман. Ўз ихтиёрим билан эмас, худой таолонинг изми билан», — дейди, сўнгра Александрга юзланиб, шундай мурожаат эгади: «Сен шоҳаншоҳ Александр, сеvimли маликангни қабул эт. Агар уни севиб қолган бўлсанг, ўзингга никоҳлаб олгин. Бошқа олампаñoх шоҳларнинг маликалари сингари тарбияла. Бундай бўлишини ҳеч ҳам ўйламаган эдим. Сизларнинг никоҳларингиздан сўнг, форслар билан македонлар ўртасида қон тўкилишларга чек қўйилсин. Бизлар жуда мағрур кишилармиз, лекин ўз қисматимизга ҳамма вақт тан берганмиз. Мен бу нури дийда қизимнинг тўйига жаҳондаги ҳамма шоҳларни ва улугларни таклиф этиб, беқиёс тантана қилмоқчи эдим. Афсус мен ўйлагандек бўлиб чиқмади. Ҳашаматли тўй ўрнига, македонлар билан форслар бошида қонли кунлар бошланди».

Шундан сўнг Доро ўксиб-ўксиб йиглаб, Роксанага юзланди: «Жоним менинг, Александрни ўзингнинг шоҳаншоҳнинг деб бил ва уни бутун борлигинг билан сеvigил».

Доро Роксанани бағрига босиб юзидан уч марта ўпади ва Александрга қараб шундай дейди: «Александр, сен ёлғиз, кўзимнинг қораси бўлган қизимни агар ростдан ҳам севиб қолган бўлсанг, уни ўзингга сеvimли хотин қилиб олгин. Дилбандим Роксана беқиёс ҳусн-жамоя эгаси ҳамда оқиладир. Афсуски менинг паймонам яқин қолди. Энди мен учун нариги дунё эшиги очиқ. Мен кетяпман, аммо у ёқдан орқага йўл йўқ. Нариги дунёга кетганлар қайтиб келмайди».

Александр олтин тахтдан пастга тушиб, Роксанага яқин келадида, кўлидан тутиб, уни кучади, юз-лабларидан ўпади. Роксананинг сочларини меҳр билан силайди. Бошидан олтин тожини олиб, Роксанага кийдиради, ўзининг қимматбаҳо узугини Роксананинг кўлига тақади. Сўнгра шоҳ Дорога қараб: «Ҳурматли шоҳ Доро, қара, ўз кўзинг билан кўриб қаноат ҳосил қил! Сенинг гўзал қизинг, токи мен тирик эканман, мен қанча ҳоким бўлсам, у ҳокима бўлиб қолажак. Подшоҳлигимнинг охиригача малика бўлиб яшаяжак. Кўнглинг тўқ бўлсин, мен сўзимдан қайтмайман».

Доро бу сўзларни эшитиб сеvинади. Ўз қизи Роксанага қараб, шундай дейди: «Александр билан бирга асрлар бўйи шоҳлик даврини суринглар. Бутун жаҳон пойқадамларингда бўлсин».

Шундан сўнг Доро видолашиш учун келган хотинига беҳаловат иккилиб, қўлидан тулади. Кейин Александрга сўнгги бор ҳасрат қилади: «Мана, менинг маликам! Александр, сен уни уз онагдек қабул эт! Онаи Олимпиада сизгари ҳурмат қилит!»

Доро уз хотинига қараб: «Сен ҳам Александрга илоат эт. Уни эътиқод билан ҳурмат қил!» — дейди. Шундан сўнг Доро охириги сўзларини айтади: «Менинг энди кўнглим таскин топди. Барча қайғуларим унут бўлди. Сўнгги бор сента арзим шулки, агар менинг нариги дунёда ўқинмаслигимни истасанг «қотилларим, оқлалар Қандарқисе билан Оризварин жазолагин»... Шундай қилиб, Доронинг маросимини иззат-икром билан ўтказали. Македониялик қўшинлар Доронинг олтин тобутини кўтариб, қабристонигача борадилар!».

Доронинг яраланиши ва у билан Искандарнинг учрашуви эпизодлари «Садди Искандарий» достонида анча таъсирли ифодаланган. Шу билан бирга, бу эпизод «Александр ҳақида роман»даги худди шундай ифодага кўп жиҳатдан ўхшашлигини кўрамыз.

«Александр ҳақида роман» ҳам «Садди Искандарий» достони каби халқчиллик руҳига эга. Унда ҳам халқнинг ўз орзу-истаклари, ўйлари ёрқин ифодасини топган. Романда ҳам халқ золим шоҳларни адолатга чақиради. Беҳуда қон тўкишларга чек қўйишни уқтиради. Халқни хонавайрон қилиб, беҳисоб бойлик туплашнинг фойдаси йўқлигини таъкидлайди.

«Александр ҳақида роман»да ҳикоя қилинишича, Александр жаҳаннамни айланиб юрганда ҳайвонсифат ҳолга тушган ҳинд шоҳи Сенхосга йўлиқали. Александр ундан «нима учун бундай аянчли аҳволга тушлинг» деб сураганда, «қилган гуноҳимиз учун, сен ҳам мағрурланма, агар инсон зотига жабр қилсанг, мендан баттар ҳолга тушасан», дейди.

Шундан сўнг Александр ҳаяжон ичида бир талай одамлар орасида Дорога кўзи тушиб қолади. Доро йиглаб, Эрон халқининг ва қизининг аҳволини сурайди.

Александр жаҳаннамдаги таройиб горга кириб, ҳинд шоҳи Порни куриб, унинг аҳволига ачинади. «Эй, улуг ҳинд шоҳи, сен ўзингни худога тенг қилиб кўрсатар эдинг? Энди бўлса юпун бир аҳволда оддий одамлар билан бирга юрибсан», дейди. Шунда Пор: «Эҳтиёт бўл, Александр, сен ҳам мен каби мақтанчоқ бўлма, бир кун келиб сен ҳам мен каби қариб бир аҳволга тушиб қоласан, қўлингдан келганча яхшилигинини аяма», деб жавоб беради.

Александр чуқур ўйга толади, қилган барча гуноҳларини ювишга ҳаракаат қилиб, бундан буён беҳуда қон тўкмасликка, инсон зотига

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском. М.: ГИИ-ВО «Наука», 1965. 114-бет.

² Александрия. Роман об Александре Македонском. 123--124-бетлар.

жабр етказмасликка қарор қилади. Ёруғ оламга ҳасрат билан қайтиб, ўзининг бутун давлатини бўлиб беради.

Антиохга ҳинд подшоҳлигини ва бутун Марсидон вилоятини ҳамда шимоний ўлкалар ҳокимлигини беради. Филонга Эрон шоҳлигини ва бутун Осиёни ҳамда Кидикични тортиқ қилади. Птолемайга Миср ва Исроил араб мамлакатлари ҳамда икки дарё оралигидаги ўлкаларни ҳада этади. Селевкига Рим шоҳлигини, Ламедаушга немислар ерини ва Париж шоҳлигини инъом қилади¹. ўзи эса Роксана билан Эрон пойтахтида бир йилча тинч ва осойишта ҳаёт кечириб, мамлакатда адолат ўрнатиб, қиргин урушларга бутунлай чек қўйиб, Вавилонияга қараб йўл олади.

Романда диний характерга эга бўлган лавҳалар ҳам жуда кўп. Жаҳаннам билан ёруғ дунё, у дунёдаги одамлар билан бу дунё одамлари, уларнинг фикрлари, ўй-хаёллари бир-бирига қиёс қилинади. Бироқ ҳар иккала дунёнинг қиёсий талқинида бир хил мантиқ ҳукмрондир. Бу ҳам бўлса, инсон, адолат, беҳуда қон тўкмаслик, қиргин урушларни тўхтатиш гоёси ётади. Халқ ўз идеалидаги шоҳ Александрдан ибрат олишни барча зolimларга, қонхўрларга, даҳшатли уруш оловини ёқувчи кимсаларга, мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тубан тождорларга башорат қилади. Халқ тинчликни истайди. Адолатли ва осойишта ҳаётни қўмсайди. Саодатни орзу қилади. Шунинг учун ҳам халқ яратган асарларда фақат яхшилик қилган, эзгулик сари интилган, қулфат ва адоватнинг олдини олган кишигина абадий шон-шавкат эгаси бўла олади, деган гуманистик пафос тараннум этилади.

Александр жаҳаннамнинг қаерига бўлмасин, нариги дунёда шоҳ билан галонинг тенглигини кўради. Билъаке, бу дунёда қонхўр зolim шоҳлар нариги дунёда ниҳоятда аянчли аҳволда азоб чекаётганининг гувоҳи бўлади. Бундан нима учун одамлар бу дунёда шоҳ ва галога ажралиб, икки қутбга бўлинадилар, деган фалсафий мантиқ ҳосил бўлади. «Яхшидан от, ёмондан дол!» қолали деганларидек, агар бу дунёда кимда-ким ёмонликни, тубанлик ва бадкирдорликни ўзига раво кўрар экан, бундай кимсалар ўлгандан сўнг ҳам қаргини ва надоматга йўлиқадилар, деган фалсафа илгари сурилади. «Александр ҳақида роман», «Садди Искандарий» каби фалсафий-дидактик руҳдаги асарларни ўқиган киши фақат яхшилик йўлидан юради. Тинчликни, меҳр-оқибатни, инсонийликни улуглайди.

«Александр ҳақида роман»нинг охириги саҳифаси шундай сўзлар билан якунланади:

«Александр Македонский Вавилонияда вафот этади. Ўн икки йил шоҳлик қилади. Ўн икки ёшидан бошлаб жангда қатнашади. Ўттиз икки

¹ Ўша асар. 127–131-бетлар.

инду саккиз ой умр кўради. Йигирма иккита ўзга халқлар ерларини босиб олади. Ўн тўртта элнин қабилаларини ўзига бўйсундиради. Ўн битта шаҳар қуради. Александр январь ойида, янги ой чиққан кун эрта тонг пайғида туғилади. Адам(Одам)дан унинг ўлимигача 5167 йил ўтди. Ҳали Исонинг туғилишигача 300 йил бор эди. Александрдан Диолектианагача 800 йил, шоҳ Ликиниягача 707 йил бор эди. Александрдан сўнг Птолемей Лаго ўғли 38 йил Мисрга ва Александрияга шоҳлик қилади. Птолемей ҳар томондан подир китобларни йиғиб, уларни шарҳлаб чиқади ва Мисрнинг маркази бўлган Серапис шаҳрида сақлайди. Александрдан Исогача бўлган даврда Птолемей сулоласи ҳукмронлик қилади»¹.

Атоқли олим Я. С. Лурьенинг тадқиқотида Птолемей сулоласининг шоҳлик даври қуйидагича изоҳланади: «Птолемей валинеъмат — 25 йил; Птолемей Унейший — 28 йил; Птолемей Явленний — 17 йил; Птолемей Завчиг — 3 йил; унинг укаси бўлган Птолемей — 8 йил; Селевк Антиох — 15 йил; Антиохнинг ўғли — 23 йил; Птолемей Двоостровный — 30 йил; Клеопатра Птолемеева — 22 йил; Рим императорлигини қўлга киритган Иули Кесарь — 8 йил; унинг ўғли Октавиан Август — 57 йилу бир ой, уч кун Рим императора бўлади. Шундан сўнг яна Птолемей сулоласи 15 йил ҳукмронликни ўз қўлларида ушлаб турадилар»².

Н.П. Остроумовнинг қайд қилишича, Александр Македонский эрампиздан илгариги 356 йил 21 июнда Македониянинг пойтахти бўлган Пелле шаҳрида туғилиб, 323 йил 11 июнда Вавилонияда вафот этади³.

Жаҳон олимлари Бақтрия билан Сўлдиёнада нега бунчалик кўп шаҳар қурилганининг сабабини турлича изоҳламоқдалар.

Александрдан фарзанд қолмаган. Юстиннинг таъкидлашича, Роксана ҳомилдор бўлганда Александр оламдан ўтади. Агар Роксана ўғил туғса, меросхўр албатта Македония шоҳлигини эгаллайди. Ҳатто туғилажак болани ўз паноҳига олиб, унга гамхўрлик қилувчилар Леоната, Пердикк, Крагер Анниатра бўлиб, улар ҳам Роксананинг ой-кунини сабрэнзлик билан кутмоқда эди.

Александрнинг саркардаси Мелегрининг изоҳича, Пергамда Александрнинг Геркулес немли ўғли бор эмиш. Бу ўғилни Барсина туққан экан. Геркулес билан Барсина Александрнинг иниси — юсак қалб эгаси Арридий қароргоҳида яшаётгани айтилади. Аррийдан ҳам асли Филиппнинг ўғли бўлиб, суюқоёқ хотин Лариссан туғилган эди⁴.

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV века. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965, 137-бет.

² Лурье Я.С. Средневековый роман об Александре Македонском в русской литературе XV в. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965, 257-бет.

³ Остроумов Н.П. Исследования Зувль-Карвини. Т.: Типо-литография. Торг. дома «Фи Г. Б. Каменекне», 1896, 3-б.

⁴ Юстин. Эпистома Пеллея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 224-бет.

«Александр ҳақида роман» билан «Садди Искандарий» (А. Навоий) достонидаги воқеаларнинг умумий руҳи бир-бирига жуда яқинлигини яна шу билан исбот этиш мумкинки, Александр ҳам, Искандар ҳам ёшлигида падари бузруквори Филипп — Файлақусдан ажралиб қолади. Ҳар иккаласи ҳам Эрон шоҳи Дорога қарши жанг қилади. Ҳар иккала асарда ҳам Доро ўзининг кишилари томонидан жароҳатланиб ўлади. Ҳар иккала асарда Доронинг қизи Роксанага Александр, Равшанакка Искандар уйланади. Ҳар иккала асарда ҳам Александр (Искандар) бефарзанд бўлганлиги таъкилланади. Шунингдек, Александр (Искандар) ўлими олдидан онасини эслайди. Ҳар иккала асарда ҳам Александр — Искандар ўз юртида эмас, ўзга юртларда оламдан кўз юмади ва сўнгра унинг тобути ўз юртига олиб кетилади. Ҳар иккала асарда ҳам Александр — Искандарнинг донишманд устози Аристотель (Арасту) образлари бор.

Бу хилдаги ўхшаш ифодаларни яна келтириш мумкин. Масалан, қаҳрамонларнинг халқпарварлиги, донишмандлиги, халқни ортиқча солиқлардан озод этиши каби эпизодлар алоҳида таҳлил талаб этади. Ҳар иккала асарда ҳам Александрнинг жазирама ёз ойларида ўлганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг 11 июнда вафот этганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Алишер Навоий ҳам Искандарнинг июль ойида ёруғ олам билан видолашганини қайд этади¹.

Айниқса Искандарнинг ўлими олдидан қилган васиятлари гоят таъсирлидир:

«Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб тамомлаб, хатнинг охирини «Вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра, қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна кўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлайди:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, кўёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиғи, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзодалик билан хароб айламанг. Менинг тапамни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳду жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мазоримга айлансин. Ва лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда ёқут тешигидан ипни чиқазиб кўйилгани каби, албатта, бир қўлимни тобутдан чиқазиб кўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кўзи билан, ҳайрат кўзи билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқиб: «Бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлида олган эди: бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини қуруқликда ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб, олган эди. Энди, ажал қўли бу

¹ *Алишер Навоий*. Садди Искандарий. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 246-бет.

дунёдан кучини погорасини қоқиб, буйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидан куруқ, чинорнинг янроғсиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир!» — десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотида қўлларини тортеинлар»¹.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonида ҳам Ўрта Осиёнинг ўзига хос антик олами тасвирланади. Алишер Навоий антик дунё воқеаларининг XV аср ҳаётига олиб келиб боғлайди. «Садди Искандарий» тарихий асар бўлиб, унинг таъсир объектида қадим-қадим замонлар воқеалиги ўз ифодасини тошган бўлса ҳам, замонавийлик руҳи кучлидир. Чунки Алишер Навоий ўзи яшаган замоннинг ижтимоий-сиёсий воқеалиги чуққисиди туриб ўтмишга назар ташлайди.

Навоий антик дунёга ўзига нигоҳ билан қарайди. У ўзининг «Садди Искандарий» дostonида қадим-қадим замонларни шунчаки бадний ифодалабгина қолмай, унга илмий нуқтаи назардан ёндошади. Масалан, унинг «Лисонут-тайр», «Ҳайратул-аброр», «Хазойинул-маоний», «Фарҳол ва Ширин» дostonларида ҳам антик дунёга лирик чекиннишни кўрамиз. Айниқса, «Тарихи мулки Ажам»да Навоий антик давримизни илмий жиҳатдан кенг талқик эгади.

Жомий ҳам ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандар» дostonларидан ташқари «Тухватул-ахрор» («Нуронийлар тухфаси») асарида ҳам Искандар фаолиятига ва у яшаган замонга қайта-қайта мурожаат қилади. Антик дунёга бундай қизиқишни Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Фирдавсий ижодида ҳам учратамиз. Бундан кўриниб турибдики, ўтмишда ўтган фозилу донолар инсоният ўтмишига, антик даврлар деб аталмиш қадим замонларга алоҳида эътибор берганлар. Ҳатто антик дунёнинг сирли воқеаларини ўзлари яшаётган замоннинг манфаатларига хизмат эттирганлар.

Навоий ўтмишга тарихчи олим сифатида ёндошибгина қолмасдан, балки антик даврларни XV аср ҳаётига мослаштиради. Маълумки, Навоий антик даврларни чуқур билган. У ўз ижодидаги энг қадимги даврлар ҳақида кенг маълумот беради. Биз Геродот, Ксенофонт ижоди орқали танинаётган Кир, Доро каби Эрон шоҳлари яшаган даврдан илгариги замонларни ҳам Навоий ўз ижодида талқик эгади. Масалан, шоир ўзининг «Садди Искандарий» дostonининг кириш қисмида, антик дунёда яшаб ўтган шоҳлар ҳақида муфассал маълумотлар бериб, шундай дейди:

«Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган олим уларни «Эрон шоҳлари» деб атади. Агар бу гаида мунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши фалак тарафидан

¹ Ўша асар, 253--254-бетлар.

кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад пугур ва бӯ фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Ва лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомуг-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва мўътабардирки, мен буни бошқа тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг «Пешдод», иккинчиси «Каёний»¹, учинчиси «Ашқоний» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» суволасида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармдан бўлган. Бундан кейинги жаҳонгирнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жоводоний харид» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнинг Таҳмурас ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид орзуси шу билан боғланиб қолди. Таҳмурас оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишонур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламда от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф етқурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб, дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр фармонида турди. У ўз бошига шоҳлик тожини кийиб олиб, диққат билан дунёдаги ҳамма нарсани ковлаб-текшириб ўтди. Унинг ўрнинг валиаҳд бўлиб Манучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурут номли дарёни ўша Манучеҳр қаздириб, ҳамма ёққа дов-дарахтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Навзар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилган бўлса ҳам, у ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярли ободончилик бўлмагани каби, фалак ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг баландлиги ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат

¹«Пешдодий» ва «Каёний» подшоҳликларида «Авесто»да учрайдиган афсонавий подшоҳликлар бор.

тонин. У шух фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин кунин биттач, оламдан ўтди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди¹.

Шу фикрларнинг ўзиёқ Навоийнинг қадимги даврни мукаммал билганлиги ва бу антик дунё воқеаларини ўз ижодида ҳам илмий, ҳам бадиий инъикос эттирганлигининг гувоҳидир. Навоийнинг «Салди Искандарий» достонида, «Тарихи мулуки Ажам» асарида ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ўз ижодида Александр Македонскийнинг Осиёга юриши давридагина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашга интилади.

«АВЕСТО»

Қадим замонларда ўрта осийликлар зардуштийлик динини муқаддас деб билишган. Бу диннинг қонуни «Авесто»дир. Зардуштийлик дини Ўрта Осиё, Кавказ, Эрон, Ҳиндистон ва ҳатто Кичик Осиёдаги кўпгина халқларни бир-бири билан кул жиҳатдан боғлаб турган.

«Авесто»ни илмий ўрганиш, таржима қилиш, уни кенг тадқиқ этиш масаласига жаҳон олимлари қадимдан ҳозирги кунимизгача зўр қизиқиш билан қарамоқдалар. Неча-неча асрлардан бўён жаҳон олимлари ўртасида «Авесто» хусусида шунчалик кўп тортишувлар, баҳс ва мунозаралар бўлиб келмоқдаки, ҳали тадқиқотчилар унинг асл нусхаси, тили, ғоявийлик динининг асослари борасида аниқ бир тўхтамга кела олганларича йўқ. Аммо «Авесто»да тасвирланган воқеалар, зардуштийлик динининг моҳияти жаҳон олимлари томонидан эътироф этилиб, бугунги кунда бу асарни ўрганишимиз керакми, йўқми деган саволга жавоб топилган. Антик замонлардаёқ бобокалонларимиз чуқур эътиқод қўйган зардуштийлик динини ва унинг муқаддас қомуси «Авесто»ни ўрганишимиз, биз авлодлар учун кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Зероки, зардуштийлик дини бобокалонларимизнинг биринчи ва ҳақиқий дини эди. Зардуштийлик дини Ўрта Осиёдан тарқалган эди. Шу туфайли бугунги кунда биз учун «Қуръон» қанчалик муқаддас бўлса, «Авесто» ҳам шу даражада қадридир.

«Авесто»да илгари сурилган зардуштийлик динининг моҳияти атоқли олимлар томонидан юксак баҳоланмоқда. Бу ўринда йирик тадқиқотчи С.Ф. Ольденбургнинг фикрини келтириб ўтиш ўринлидир. «Зардуштийлик, — деб ёзди академик, — инсоннинг ер юзидаги ҳаётини

¹ *Алишер Навоий*. Салди Искандарий. 22- -26-бетлар.

енгиллаштиришга, уни бахтиёр қилишга қаратилган энг оқилона дин»¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ «Авесто»ни ўрганишимизнинг ниҳоятда муҳим ва зарурлигини тасдиқлайди.

Зардуштийлик динининг моҳиятини очиб берган ва «Авесто»ни ўрганишнинг аҳамиятини ўзининг қатор тадқиқотларида изоҳлаган йирик авестошунос мутахассис олим А.О. Маковельскийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади. «Авесто» ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўлиш учун А.О. Маковельскийнинг асарларини² ўз она тилимизга таржима қилсак фойдадан ҳоли бўлмайди. Бу олимнинг ишлари «Авесто» ҳақида ёзилган тадқиқотлар ичида энг мукаммали десак ҳам бўлади. «Авесто» ҳақида яратилган тадқиқотлар ва баҳсларга тўхталар эканмиз, асосан А.О. Маковельский фикрларига таянамиз.

Афсуски, «Авесто»нинг аслиятидан ўқий олмаймиз, аммо «Авесто»ни билишни истаймиз. Бу муқаддас китобни «Қуръон» каби эъзозлагимиз келади. «Қуръон»ни ҳам ҳамма ўқийвермайди. Айрим, ўқий оладиганлар эса, маъносини тушунмаса ҳам хиргойи қилаверади. Биз ҳам «Авесто»ни худди шундай тилу дилимизда кўшиқ қилгимиз келади.

«Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари ўз аксини топган бўлиб, антик давр бобокалонларимиз уни кўзига тўтиё қилган.

Европада «Авесто»ни ўрганиш ва бу борада қилинган биринчи уринишлар ҳақида тўхталган Драмстетер бу китобни «Шарқнинг муқаддас китоби» деб атаган эди.

Европада «Авесто»га атаб ёзилган асарлар ичида француз Бриссътин қаламига мансуб «Эронда шоҳ ҳукмронлиги ҳақида» (1790) асарида дин ва эски урф-одатлар ҳақида тўхталади.

XVII асрда бу маълумотлар француз, инглиз ва итальян саёҳатчилари томонидан янада тўлдирилади.

Француз саёҳатчиси Габрель Дю-Шинон, зороастрийликларнинг муқаддас китобини кўргани ва улар ягона бир тилда ёзилмагани ҳақида маълумот беради.

Замонасининг йирик ориенталисти (шарқшунос олим), оксфордлик профессор Томас Гаид мидияликларнинг, эронликларнинг ва парфиянлар динининг қадимги тарихини тиклашга ҳаракат қилиб, 1700 йилда Оксфордда нашр этилган «Қадимги эронликлар: парфиян ва мидияликлар динининг тарихи» асарида ҳам «Авесто» ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

XVIII аср бошида англиялик Жорж Бучер Ҳиндистонда яшовчи форслардан «Авесто»нинг бир қисми нусхасини олди. Бу қисм «Вендидад

¹ *Ольденбург С.Ф.* Предисловие к книге Арнольда «Свет Азии». СПб.: 1906, 20-бет.

² *Маковельский А.О.* История научного изучения Авесто, главные направления в нем и их оценка. «Авесто». Баку: Изд-во АН. 1960.

Саде» деб номланган эди. Бу нусха 1723 йилда Англияга олиб келинади. Бироқ бу қадимги қўлёзманинг маъноси европалик олимлар учун тушунарсиз эди. Шунинг учун у кутубхонага келувчилар учун намойиш қилинган, холос.

1754 йилда Париждаги шарқ тиллар мактабининг ўқувчиси, 20 яшар Анкетиль Дюперрон Англияга олиб келинган оксфордлик «Вендидад»-нинг нусхасини кўриб, бу қимматли ҳужжат билан қизиқиб қолади.

Анкетиль Дюперрон Ҳиндистонга саёҳат чоғида форс элатларининг орасида 8 йилгача яшайди. Бу вақт ичида у форслардан «Авесто»га тааллуқли бўлган китобларни олишга ва уларни ўрганиб чиқишга муваффақ бўлади. 1761 йилда А. Дюперрон Парижга қайтиб келиб, «Авесто»ни ўрганишда давом этади. Ўн йилдан сўнг, яъни 1771 йилда А. Дюперрон «Авесто»нинг француз тилига қилинган таржимасини нашр этади.

Европа тилида чиққан «Авесто»нинг биринчи таржимаси шарқшунос олимлар орасида қаттиқ тортитувларга сабаб бўлади. Европа тилида пайдо бўлган «Авесто» нафрат билан қарши олинади. Авестонинг бу наشري асл нусхаси билан тенг эканлигини рад этган Фарбий Европа олимлари, Анкетиль Дюперроннинг меҳнатини йўққа чиқаришга уринадилар.

«Авесто»га биринчи бўлиб қарши чиққан олим, инглиз шарқшуноси Уильямс Жонс эди. У ўзининг чиқишларида «Авесто»да ёзилган ривоятларнинг бўлмагурлигини, урф-одатлар ва қонунлар ҳақиқатдан ва асл нусхадан узоқ эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, бундай ишни Спитама Зороастрдек одам қилмаслигини исботлашга уринади.

Уильям Жонснинг бундай даъволарини Англияда Ричардсон, Германияда Мейнерс ва бошқалар қўллаб-қувватлайди. Ричардсон «Авесто»даги араб сўзлари эрон тилида VII асрдан олдин пайдо бўлмаган деб айтади. Мана шу далилларни асос қилиб, Ричардсон «Авесто»ни уйдирма асар деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, у «Авесто»нинг тили билан эрон тили ўртасида кескин фарқни кўрсатиб, бу фарқ сўзларда эмас, балки уларнинг грамматик тузилишида ҳам борлигини исботлаб беришга уринади. Ва ниҳоят «Авесто»ни маъно жиҳатидан ҳам бемаъни асар деб айтишга ҳаракат қилади.

Мейнерс ўзининг «Ҳаёт ва Зороастрнинг ишлари ҳақида» (Геттинген, 1778—1779) асарида «Авесто»нинг ҳақиқатдан узоқ эканлигини айтиб, «Авесто»да қадимги греклар билмаган далиллар борлигига ишора қилади. Греклар Жамшид, Гоме ва «Авесто»нинг бошқа персонажлари ҳақида ҳеч қаерда сўз юритишмаган деган фикрни айтади. Лекин Мейнерс асарнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, у форсизм ва брахманизмнинг ўхшаш томонларини исботлаб беради. Бундан ташқари, у Муҳаммад ўзининг динини қураётганида форс ақидаларидан бир манба сифатида

фойдаланган, иккинчидан эса қадимги Эрон ва Ҳиндистон дини бир манба, бир ердан пайдо бўлган деган фикрни билдиради.

Рига университетининг профессори Кленкер (1778) «Авесто»ни ва Дюперроннинг у ҳақда ёзилган асарларини немис тилига таржима қилиб, нашр қилади.

Бу асарида у «Авесто»ни ҳимоя қилиб, унинг катта аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтди.

Анкетиль Дюперрон «Авесто»да келтирилган фикрлар Плутархнинг «Изида Озирис» асарида берилган маълумотлар билан ўхшаш эканлигини айтди. Кленкер «Авесто»ни қадимги адабиёт билан солиштириб кўради. У «Авесто»да ҳеч қандай арабизмлар йўқлигини, фақатгина арамейлар шеvasига кирган айрим сўзлар учрашини исботлаб беради.

Кленкердан кейин «Авесто»ни Тихсен ҳимоя қилиб чиқди. У «Авесто»ни ўқиётганида унинг ҳақиқатга яқин эканлигига унчалик ишонмаган эди. Лекин асарни ўқиб, илгариги ҳаёлларига қарши фикрга келади. Тихсеннинг асари 1791 йилда Геттингенда чоп этилиб, у Зороастрни «одамзод болалигига тааллуқли файсалуф» деб юқори баҳо беради.

1793 йилда Парижда Сильвестра Де-Сасининг «Авесто»нинг асл нусха билан бир хил асар эканлигини исботловчи китоби нашр этилди. Бу китобда сасиндрларнинг паҳлавий ёзувлари расшифровка қилинганди. Де-Саси ўзининг асарини Анкетиль Дюперроннинг паҳлавий тили лексикасига таянган ҳолда ёзади. Дюперрон асари эса ўзини шу билан оқлаб, янги илмий кашфиётларга олиб келади. Паҳлавий ёзувлари эса Эроннинг қадимий ёзувини тушуниб ўқишга асос бўлади.

Кейинчалик «Авесто» тилини ўрганувчи янги тадқиқот ишлари пайдо бўлади.

С. Бартомели санскрит ва зенд тилларининг бир-бири билан ўхшашлигини аниқлайди. У, қадимги Мидия ва Эронда санскрит тилида гаплашилган деган хулосага келади.

Зороастрга эътибор қилган илмий ишлардан италиялик Жамбаттист Виконинг «Янги фанни асослаш» номли фалсафий руҳда ёзган асарини тилга олиш мумкин. Вико Зороастр ҳақида хурмат билан гапириб, «Қадимнинг буюк тафаккури» деб атайди. Лекин Жамбаттист Вико милоддан аввалги VII асрда янги Бобил давлатини ташкил этган Холдей сомийлар қабиласи деб фикр қилади. 1820 йилда Франкфурт на-Майне шаҳрида И. Г. Радэн қадимги бақтрияликлар, мидияликлар ва эронликларнинг ёки Зенд халқининг динини ўрганишга багишланган асарини ёзади. Муаллиф Анкетиль Дюперроннинг таржимасига таяниб, «Зенд ҳалқи» динининг тарихини тикламоқчи бўлиб, Зенд халқи Бақтрия, Мидия ва Эрон халқларини бирлаштириб турган деган фикрни айтади.

1827 йилда Берлинда Э. Раскин «Зенд — Авесто ва зенд тилининг асл нуسخаси, унинг қадимийлиги» деган асарини нашр этади. Э. Раскин бу асарида зенд тили санскрит тилидан пайдо бўлмай, балки товушларнинг айтилиши жиҳатидан эрон тилига яқин эканлигини исботлаб беради.

XIX асрда «Авесто» ўзига кўпгина файласуфларни жалб қила бошлайди. Г. Риттер 12 томдан иборат «Фалсафа тарихи» (1829—1853) асарида «Авесто»даги диний тасаввурлар асосида афсонавий қарашлар ётади, бу диний тасаввурлар, грек афсоналарига қараганда фикрларга бойдир, деган фикрни айтади. «Авесто»ни фалсафий томонини характерлаб Г. Риттер, унинг айрим қисмларида одамлар хаёлида пайдо бўлган таълимотни системали равишда намоён этишга бўлган урнишларни кўриш мумкин, деб ёзади.

«Авесто»га немис мафкурасининг йирик намоёндаларидан бири бўлган Гегель ҳам катта эътибор бериб, Зороастрни қадимги Эрон динининг асосчиси деб таъкидлайди. Бундан ташқари, Гегель диннинг ривожланиши инсон тарихининг ривожланишига алоқаси йўқ, дея фикр юртади.

Гегель «Авесто»нинг тилини қадимги Бактрия — зенд тили деб атади.

«Авесто»ни илмий ўрганиш борасида яна бир француз олими Бюрнуфнинг хизматлари катта бўлди. У ўзининг «Яснага изоҳ» асарида эронликларнинг урф-одатига таяниб «Авесто»ни ўрганишга киришса, иккинчиси санскрит билан Вед афсоналарини таққослаш асосида иш олиб боради. Бюрнуф асос солган бундай таққослаш мактаби эса «Авесто»нинг тилини тушунтириш учун Ҳиндистоннинг тили ва афсоналаридан фойдаланишади. Шунинг учун ҳам бу мактабнинг намоёндалари ўзларини «ведантислар» деб аташарди. Бу мактабга Бюрнуф, Рот, Бенфей, Виндишман, Гейтер, Хауг ва бошқалар киради. Бюрнуфнинг қилган хизматлари шундан иборат эдики, у Персеполис ва Бехустанда қадимги эрон ёзувларини ўқиб, биринчи ахеменид(ахмоний) ларнинг тили «Авесто»нинг тили билан эгизаклигини аниқлайди. Ахмонийларнинг биринчи шоҳи Доронинг овози бехитун қабридан янгради. Бу эса Бюрнуфнинг энг катта ютуғи эди.

Гегель Зороастр динини табиат дини, лекин озод динга ўтаётган дин деб характерлайди.

«Бу дин, — деб ёзади Гегель, — ёруғлик ва меҳр-оқибат динидир. У ёвузлик ва қоронғиликка қарши туради. Ёруғликнинг ёвузлик билан кураши, ҳаётнинг ўлим билан курашидир. Зороастрнинг дини ривожланиши ва ҳаётнинг барҳаёт бўлиши, экин экишни, уй ҳайвонларини боқишни ва ерга қарашни талаб қилади. Бу динга сизинган одам ҳаттоки мурдани ерга кўмай, ёқмай қушларга ем бўлишга ташлашади».

Умуман олганда, Гегелнинг хулосасига кўра, ҳудо жаҳондаги буюк кучдир. Бу куч ҳам ёруғлик, ҳам ҳаракат, ҳам меҳр-оқибатдир. У барча ёвузликларни енгиб чиқиши керак.

Бюрнуфдан кейин унинг таққослаш мактаби аъзоси Ротен «Авесто» ва Вед афсоналари бир жойдан тарқалганлигини исботлай бошлади. Худди шу йўналишда «Авесто»ни изоҳлаш кераклигини Виндишман ўзининг Митра ва Анахита ҳақидаги «Зороастр тажрибалари» асариде айтиб ўтди.

Таққослаш мактабининг аъзоси Хауг (Фаид) «Авесто»ни тарихий асар сифатида тан олади.

«Авесто»ни ўрганишда таққослаш мактабининг аъзолари олиб борган ишлар бу асарни ўрганишда қилинган катта ютуқ бўлади. Авестони ўрганишда Вед сўзлари ва фикрларнинг баён этилиши, «Авесто»даги сўз ва фикрларнинг баён этилишига ўхшаб кетарди. Таққослаш тилшунослиги халқнинг ўтмишини, уларнинг энг қадимги тилларини ва маланиятини очиб беришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, «Авесто»ни ўрганишда ўзларининг тадқиқотлари ва методлари билан қарама-қарши бўлган икки мактаб юзага келади.

Таққослаш мактаби «Авесто»га олиб борадиган йўл паҳлавий изоҳлари ва эронликларнинг урф-одатлари анъаналарида эмас, балки Ведлардадир деб тушунча беради. Вед — «Авесто»нинг энг яхши изоҳидир. Таққослаш мактабининг аъзолари Рот, Бенфей, Зауглар ана шу фикрда эдилар.

Уларга қарши турган анъанавий мактаб аъзолари «зенд» ва санскрит «Авесто» ва Ведни алоҳида-алоҳида ўрганиш керак, деб таъкидлайдилар.

Афсона ва тарихни таққослаш, филология, ҳинд адабиётининг тарихига оид асар «Ригведа»нинг таржимаси Мюллер қаламига мансубдир.

Макс Мюллернинг фикрича, арийликлар Помир тизма тоғларида яшаган. У ердан улар эрамизгача бўлган XV асрда кўчиб кетишган. Унинг фикрича, арийликлар кучайганда икки гурпуга бўлинишган. Бир гурпуа ҳиндуга қараб кетган бўлса, иккинчиси Европа тарафга қараб юрган. Мана шу кўчиш натижасида, эрамиздан олдинги XIV асрда, арийликларнинг бир қисми Эронга ўтиб кетишган.

Макс Мюллер 49 томдан иборат «Шарқнинг муқаддас китоблари» (1879—1904) асарини нашр эттиради. Бу тўпламга Шарқ халқларининг муқаддас китобларининг асл нусхалари, уларнинг инглиз тилига таржимаси, кириш сўзлари билан берилган. Бу нашрда «Авесто»га I, IV, XXII ва XXXI томлар багишланган.

«Авесто»ни ўрганишнинг учинчи босқичи Христиан Бартолеме (1855—1925) номи билан боғлиқдир. 1878 йилда Христиан Бартолеме «Қадимги эрон дугаги» китобини нашр эгди. Бу китоб ўн йиллар мобайнида «Авесто»ни ўрганишда асосий қўлланма бўлиб келади.

Ф. Вольф Бартолеме дугагига асосланиб, «Авесто»нинг тўлиқ таржимасини беради. Бартолеме эса, гат тилига таржима қилган христиан

лугати «Авесто»ни ўрганишда, бундан кейинги ишларда асос бўлиб хизмат қилади. Вақт ўтиши билан «Лугат»га ўзгаришлар киритиши керак бўлиб қолади. Герцфельднинг айтишича, Бартолеме «Лугат»и нодир асар бўлиб, муаллиф қўлидаги кичик лингвистик материал эди.

Француз шарқшуноси Бенвенист «Авесто»ни келажакда ўрганиш айнан ана шу «Лугат»га асосланган ҳолда олиб борилади деган фикрни баён этиб, ўзи ҳам «Авесто» ҳақида мақолалар ёзди. Лекин «Авесто»ни ўрганишга шу даражада катта эътибор берилдики, унга Бартолеменинг «Лугати» ҳам ёрдам бермай қолди.

Христиан Бартолеме бошқа асарларида — «Авесто»нинг тили ва «Қадимги эрон тили» (1895) асарида энг қадимги гат тили ва «Авесто»нинг тилини ўрганиб чиқади. Мана шу икки тилга асосланиб, у қадимги эрон ёзуви ва Эрон шоҳлигидаги ёзувлар орқали қадимги эрон тилини ўрганишга киришади.

Бироқ Бартолеме фикрларини танқид қилиб Андреас «Авесто»нинг бизгача етиб келган матни қадимги бўлмай, архетипи арамай алфавитида ёзилганлигини аниқлайди.

Фарб олимларининг «Авесто»ни ўрганиш борасидаги талқиқотлари билан бирга, форс олимларининг асарлари ҳам юзага кела бошлайди. Форс олимларида Зороастр динининг давоми сифатида «Авесто» илоҳиёт асари сифатида қизиқиш уйғотган эди. Уларнинг асарлари кўр-кўрона мақташ, аполегетик характерида бўлиб, Кападиа ўзининг «Зороастр таълимоти ва эронликлар динининг фалсафаси» китобида Зардуштийлик динининг қадимийлигига алоҳида эътибор беради. Бу дин қадимги буддизм, христианлик ва ислом динидан илгари пайдо бўлган. Капиада зардуштийликни «юқори фалсафий фикрлар мажмуаси» деб билиб, ҳозирги форс эътиқодини қадимги зардуштийлик билан биргаликда улуғлайди.

Капиада ўзининг китобини инглиз тилида чоп этаётганда, Шарқ ва Фарб олимларини келишган ҳолда иш кўришга даъват этади. Эронликлар анъанасига ва урф-одатига таяниб, Капиада зороастризмнинг, зардуштийликнинг пайдо бўлишини қуйидагича баён этади:

Бундан 3500 йил илгари Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догло билан яшайди. Уларнинг Заратуэтра номли ўғиллари дунёга келади. Юқоридан дуо қилинган Спитама, Заратуэтра Виштасп шоҳлигининг олдинги пойтахти бўлган Балх шаҳрига келади.

Оппоқ, тоза кийим кийган, қўлида муқаддас олов ва сарв дарахтининг новдасидан ясалган салтанат ҳассасини ушлаган Заратуэтра Виштасп саройига келиб, Бақтриянинг пайгамбари даражасига кўтарилади. У ердаги халқ Заратуэтранинг яратган динини қабул қилиб, мазда динига — бир худога сиғина бошлайди. Қолганлар эса бир қанча худоларга сиғинган даъвояснийли политеистлар бўлиб, янги ва эски

динлар ўртасидаги курашда зороастризм ютиб чиқади. Бу дин фақатгина Бақтриянинг дини бўлибгина қолмай, балки араблар истилосигача Эрон давлатининг ҳам дини бўлиб қолади.

Россияда «Авесто»ни ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Бу борда Коссовичнинг илмий изланиши салмоқлидир. Унинг «Зиндавестдан тўрт асар» (1861) деган илмий тадқиқоти алоҳида ўрин тутаети. Зороастризмни ўрганишга бағишланган илмий ишлардан XIII асрда ёзилган «Заратуштнома»нинг форсчадан таржимаси, Петербург Академияси аъзоларининг изланишларидан биридир (таржима муаллифи Христиан Розенберг). Бу китобда Зороастр ҳақидаги қадимги ривоятларнинг эрон тилида қайта ишланган матнлари чоп этилган. Китобда ёзилишича, Зороастр бошқа болалар сингари ёшлигида умуман йиғламаган, балки ота-онасининг уйини нурга тўлдириб кулган. Ёвуз сеҳргарлар болани ўлдириш учун барча тадбир-чораларни қўллашган, лекин уларнинг барча уринишлари зое кетган. Етти ёшга тўлганда Зороастр ўзининг ақл-фаросати билан бошқалардан ажралиб турган. 30 ёшга етганда эса, янги диннинг пайғамбари бўлган. Эрондан шимолий-ғарб томонда жойлашган ватанини тарк этиб, янги таълимотни мустаҳкамлаш учун, у Эронга йўл олади. Эроннинг шимолий-шарқий чегарасида Дагью («Авесто»даги Вогу — ману, яъни «эзгу фикр»)га келиб, Ахурамаздани тахтига кўтариб ўтказаети, у ерда Зороастр Ахурамаздан ўз саволларига жавоб эшитаети. Шундан кейин у дўзахга тушиб, Аҳриман номли дўзах руҳи билан учрашади. Аҳриман агар Зороастр диндан воз кечса, дунёдаги барча қимматбаҳо зеб-зийнатларни унга беришини айтаети. Шу маҳал осмонда-дўзахда бўлган Зороастр ерга қайтиб тушади. Шунда унга Аҳриманнинг аскарлари бўлмиш ваҳший сеҳргарлар ҳужум қилишади. Зороастр уларга «Авесто»даги муқаддас сўзларни айтиб ҳужумларни қайтаради. Бундан кейин Зороастр Балхга келиб, шу ернинг шоҳи Гушстабга янги динни қабул қилдиради. Зороастрнинг шоҳ Гушстаб саройида пайдо бўлиши ва шоҳга динни қабул қилдириши турли ғаройиб воқеалар орқали баён этилади. Зороастрнинг Бақтрияда янги динни қабул қилдириши, осонликча кечмайди. Эски динга сизинувчилар билан қаттиқ кураш олиб боради. Ниҳоят, Зороастр бу курашда енгиб чиқади. «Заратуштнома»да баён этилган ривоятларнинг асосий маъноси шундан иборатки, ҳаёт — бу кураш демакдир, меҳр-оқибат эса фақат ёзувликка қарши олиб борилган огир жангда енган тақдирдагина ғалабага олиб боради.

«Заратуштнома» форс халқлари ўртасида шуҳрат қозонган муқаддас китоб ҳисобланади.

XIX аср бошигача бўлган даврда зороастризм ва «Авесто»ни ўрганишда В. В. Бартольд, К. Г. Залемана, А. Л. Погодин, К. А. Иностранцев чуқур илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Зардуштийликни ўрганиш борасида қилинган меҳнатлардан Б. А. Тўраевнинг хизматларини алоҳида эслаб ўтиш керак. Бу боралаги унинг фикр ва мулоҳазаларини «Қадимги Шарқ тарихи» (II том, III нашр, 1933) асарида ўқиш мумкин.

Унинг ёзишича, қадимги дунё давлатлари ичида тарихда алоҳида ўрин тутганлардан бизга маълум бўлган Мидия давлатидир. Бизнинг билимларимиз Геродот ва Ктезий билан чегараланиб қолган. Мидияликлардан бизга биронта ҳам ёзув сақланиб қолмаган. Умуман, мидияликларда ёзув бўлганми деган савол туғилади. Шунинг учун Тўраев зороастризм пайдо бўлишида Мидиянинг тутган ўрни ҳақидаги саволни ўрганиш ўринсиз деб ҳисоблайди.

Б. А. Тўраев Эроннинг ибтидоий дини билан Веда динини ўхшаш деб таъкидлайди. Бундан ташқари, уларни само шоҳи билан зулмат аждаҳолари ўртасидаги жанг баён этилган афсоналар, меҳр-оқибат руҳларининг ёвузлик руҳларига қарши туришида, оловга сизғинишларида, маст қилувчи ўсимликдан тайёрланган шарбатни (Ҳиндистонда сома, эронликларда хаома) икки динга сизғинувчилар истеъмол қилишиб, улар юқори художўйликни тан олишлари билан ҳам ўхшашдир. Лекин бу ўхшашликлардан ташқари баъзи фарқ қиладиган томонлари ҳам бор.

Ҳинд меҳр-оқибат руҳлари — «дэвалар Эронда шайтон бўлишди. Эронда эса ҳинд шайтонлари «асурлар» Ахурлар деб ном олишди (Тўраев). Ҳиндистон динида муҳим аҳамиятга эга бўлган сома-хаома Эронда унчалик қадрланмайди. Олов маъбудаси Ҳиндистонда «агнес», Эронда эса «агар» алоҳида ўрин тутади, чунки у ерда олов эзгулик сари хизмат қилувчи, поклик рамзи сифатида қадрланади. Эрон дини ҳинд динидан ўзининг поклиги билан ҳам фарқ қиларди. Ҳиндистонни Варуна бошчилигидаги етти художўйлардан Эронда тан олинган Ахурамазда «энг ақл-заковатли худо» деб номланиб, унда Амеша-Спента «ўлмас тафаккур» деб аталади.

Эрон динининг Ҳинд динидан фарқли жойи шундаки, у ўзининг деалистлиги билан, дунёнинг негизи материя билан руҳ бир нарса деб билиши билан ажралиб туради.

Кейинчалик эрон ва ҳинд динларининг ривожланиши умуман қарама-қарши бўлган йўналишларда боради. Эзгулик сари қадам қўйган Будда Нирвага келади. Зороастр маданиятга хизмат қилишни ўзига юксак вазифа қилиб олади.

Тўраев зардуштийликни диний ислоҳот деб тушунади. Зороастризм илоҳи ўз олдига фақат динни мақсад қилиб қўймай, балки худога сизғинишни тозаланиши ва унга ахлоқий маъно беришни, социал шарт-шароитни ўзгартиришни, яъни чорвачиликка оид ҳаётдан деҳқончиликка ўтишни мақсад қилиб қўйганли.

Зардуштийликни ва «Авесто»ни ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлардан А. А. Фрейман ва Е. Э. Бертельснинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш керак.

А. А. Фрейман «Авесто»ни чуқур ўрганган олим бўлиб, ундаги айрим терминларни янгича ўзига хос изоҳлаган. Е. Э. Бертельс эса «Авесто»нинг айрим қисмларини русчага таржима қилиб, «Авесто»ни нодир адабий мерос сифатида тап олган олимдир.

Охириги ўн йил ичида В.В. Струве, И.М. Дьяконов, Б.Г. Фафуров, И.Г. Алиев каби тарихчиларнинг зардуштийлик тарихини тадқиқ қилган асарлари пайдо бўлди.

Озарбайжонда араблар ҳукмронлиги ўрнатилмасдан ва ислом дини тарқалмасдан олдин ҳукм сурган зороастризмга халқнинг илгор намояндалари қизиқиш биоан қарадилар. Булар Аббос Кули Ога Бакихинов, Мирза Шафи (Вазех), Мирза Фатали Охундов ва Жафар Жабборли ва бошқалардир.

Бутун бир «Авесто»да унинг қадимги нусхаларидан бошлаб эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, тинчлик ва уруш каби қарама-қаршилиқлар ўртасидаги курашлар баён этилган бўлиб, антитеза (қарама-қарши, зиддият) усулида изоҳланган. Бундай антитеза усулида ёзиш қадимги зороастризм шеърятига ҳам хос эди.

Митранинг қадимги ашуласи ҳам антитеза услубида ёзилган. Бунда асосан уруш ва тинчлик масаласи баён этилган. Митранинг бу кўшиги 2 қисмдан иборат. Биринчиси — «Митра жангчи сифатида», иккинчиси — «Митра тинчлик ҳақида». Шуларнинг бирида Митра бошқаларга зиён етказмайдиган мамлакатнинг олампаҳоқи сифатида тасвирланади. «Митра уларга тинч ҳаёт бахш этади, уйда тинчлик бўлишининг тарафдори, тинч яшашни истаган мамлакат халқларига ўзларини ҳимоя қила олишлари учун куч ато этади, уларнинг уйларини ва мамлакатларини ҳимоя қилади. Бошқа томондан эса Митра жиноятчи қабилаларга қарши турувчи қасоскор сифатида тасвирланади. У бу одамларнинг уйларини, қишлоқларини ва мамлакатларини вайрон қилади. Митранинг қасос олиш кучи чексиздир. Шундай қилиб, Митра антитеза кўринишида — мамлакат ҳимоячиси ва олампаҳоқи, қасоскор сифатида ўқувчи кўз ўнгида гавдаланади. Митра ҳақидаги кўшиқда уруш ва тинчлик қарама-қарши кутблардир.

Зороастра шунга ўхшаш антитезаларни шеърятда кенг қўллайди. Унда биринчи ўринда эзгулик ва ёвузлик, Аҳурамазда ва Аҳриман антитезаси туради.

Ишонч рамзини ҳам зороастра антитеза шаклида баён этади. «Янанинг 49-бобида айтилишича, адолат ҳамма вақт ҳукмрон бўлиб, ёвузлик йўқ қилиниши керак. Мен эзгулик билан бўлишни хоҳлайман, ёвуз кучлар билан муносабатда бўлишни хоҳлайман».

«Авесто»да асосан савол-жавоб услуби қўлланилган. Масалан, Яснанинг 10-бобида Митра сўрайди: «Мен соғлигим ва бойлигимни кимга беришим керак?» 110 станедан (станс — шеърнинг синтактик жиҳатдан тугалланган ҳар бир мисраси ҳамда турт мисрадан иборат шеърини банд) у яна савол беради: «Касаллик, ўлим ва камбағалликни кимга беришим керак?»

Антитеза услуби Зороастргача бўлган шеърятда ҳам учраган.

Агарда шеърда «кимки севса» сўзлари учраса, ундан сўнг «ёқтирмаганлар» сўзи ёки шунга ўхшаш фикр албатта ишлатиларди.

Вендидаднинг III бобида қаровсиз қолган ер, турмуш қурмаган қиз билан таққосланади. Ерга ўнгит ташлаган ва экин эккан деҳқон эса аёлни фарзандли қила олган эркак билан қиёсланади.

Вендидаднинг IV бобида қуйидаги таққосланиш берилади. Агарда қарз олган одам қарзини вақтида қайтариб бермаса, у барибир тунда бировнинг уйига ўғирликка кирган одамга ўхшайди.

Вендидаднинг V бобида маздаитлар дини, Вузуктра дарёси бошқа дарёлардан устун турганидек, у ҳам бошқа таълимотлардан устун қўйилади. Бу дин ўз соясига кичик дарахтларни олган улкан дарахт билан таққосланади.

«Авесто»да ишлатилган эпитетларга ҳам алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки худоларнинг чақириқлари асосан эпитетлар ёрдамида очиб берилади. Масалан, Аҳурамаздага улуг, ақл-заковатли, табаррук деб баҳо берилади.

Аҳриман эса ёвуз, жувонмарг, разил деб характерланади.

Митрани изоҳлашда ҳам қатор сифатлар қўлланилади. У ернинг хўжайини минг кўзли, минг қулоқлик қотмадан келган, яхши қуролланган, туш кўрмайдиган, баланд минорада турувчи, ҳаммадан устун ва ҳоказо.

Хаома худоси «тилла суви юритилган» эпитетни олган Триштрия худоси 9 сириус юдузи эса ўздан нур тарқатувчи, юқори турувчи, кучли, яхши кўз билан қаровчи (ёмон кўзга қарши турган) эпитетлари ҳосил. «Шоҳ» эпитети қуёшга қиёс берилган. Ернинг эпитетларига эса юмалоқ, кенг, узоқларга олиб борувчи, дунёни — етти иқлимни қучоғига олган қабилар киради.

Вафот этганларга ҳам (фравашлар) кўпгина эпитетлар бағишлаган. Булар асосан аёл назокатини, чиройини характерловчи сўзлардир. Буларга шаҳло кўз, узун қўли, хинча белли каби сўзлар киради.

Вендидадда фравашлар улуг, ақл-заковатли, отлар эса югурганда пишқирадиган, ялтирайдиган каби сўзлар билан изоҳланади.

Зороастрнинг ўнгитларида унинг сўзлари Аҳура худосига қарата айтилган. Аслида эса бу сўзлар халққа нисбатан айтилган эди.

«Авесто» ва гаг учун пленастик таркибида бир хил ёки бир-бирига яқин сўзлар керагидан ортиқ такрорланадиган иборалар, жумлалар ҳосил. Масалан, «қушлар қаноғли жонзоллар», «қизил олов атангланади».

«Авесто»нинг бадиий услубида айрим жумлаларнинг бир неча маргадан қайтарилиши характерлидир.

«Авесто» шеърӣ шаклда ёзилган бўлиб, 7, 8, 9, 10, 11, 12 мисраларга бўлинган. Гатлар бўгинлар миқдорига қараб метрик усулда ёзилган. Гертель эса «Авесто»нинг ҳамма қисмлари силлобик характерда ёзилганлигини исботлаб беради. Гат шеърлари 7, 9, 11 бўгинли бўлса, «Авесто» 9 бўгинли шеърлардан иборат бўлиб, айримлари 10, 12 бўгинни ташкил этади. Гертель «Авесто»нинг вазнини «Ригведа» вазни билан таққослайди.

Гертель асарига И. Фридрих қўшимча киритади. Унинг ёзишича, Бехистун ва Доро даврига хос айрим ёзувлар ҳам бир хил шеърӣ вазнда ёзилган бўлиб, бу шеърӣ вазн Гертель «Авесто»да аниқланган вазнга ўхшайди.

Халқ оғзаки ижодиётининг ёрқин намуналари бўлмиш эртақлар, афсоналар, ҳикоят ва ривоятлар қадимги даврлардаёқ кенг тарқалган эди. Бу жанрлардаги асарлар фольклорнинг бошқа жанрларига нисбатан ҳам илгари вужудга келиб, халқ орасида оммавийлашиб кетади. Муҳим томони шундаки, бу жанрлардаги асарларнинг энг қадимги даврлардан бизгача сақланиб қолган ёзма шакллари мавжуддир. Жумладан, «Авесто»да Аҳриман ва Аҳурамазда, Ардвисура Анахита, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳақида жуда кўплаб афсоналар яратилган.

Бу мифологик характердаги афсонавий образлар Шарқ халқлари учун қадимдан муқаддас саналиб келинган. Халқимиз бу мифологик характердаги номларга асло афсона деб қарамаган. Балки уларга ўтмишда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтган тарихий шахслар, деб муносабатда бўлган. Ҳатто бу афсонавий муқаддас сиймолар асло ўлган эмас, ҳозир ҳам яшаб келмоқда деб тасаввур қилганлар. Уларга илтижо қилиб, ялиниб-ёлворган, эътиқод қўйишган, сизинган. Шарқ халқлари оғзаки ижодидагина эмас, балки классик адабиётда ҳам бу мифологик образлар кенг ўрин эгаллайди. А. Навоий «Сади Искандарий» дostonида бу афсонавий номларнинг тарихда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтганлигини, уларнинг айримлари шоҳ бўлганлигини қайд қилган. Бундай мифологик характердаги образларни биз Фирдавсий, Жомий ижодида ҳам учратамиз. Умуман, Каюмарс ва Жамшид образлари Шарқ классик адабиётда жуда кўп қўлланилган. Бу образлар ҳақида тўхталишимиздан аввал «Авесто» ҳақида чуқурроқ тўхталмоқчимиз.

«Авесто» ва зороастризмнинг келиб чиқиши ҳақида, қадимдан илмий адабиётда икки хил фикр юритилади. Баъзиларнинг айтишича, Зардушт таълимоти Мидияда пайдо бўлиб, у ердан шарққа тарқалган. Зороастризм ва «Авесто»нинг пайдо бўлишини Мидия деб билувчи назария тарафдорлари Анкетиль Дюперрон, Дармостетер ва бошқалар, замонавий шарқшунослардан Францияда Мейе ва Юар, Германияда Герцфельд, Италияда Тедеско эдилар.

Бунга қарши фикр билдирган шарқий ёки бақтриялик назария тарафдорлари, зардуштизм аслида Бақтрияда пайдо бўлиб, бу ердан Мидия ва Эронга тарқалган деган фикрни билдирдилар. Бу назариянинг тарафдорлари этимология мактабининг аъзолари ва Бартелилис, айни вақтда эса гарбла Нюберглар эди. Охириги вақтда бу назарияни айрим олимлар ҳам қўллаб-қувватлашди.

Бу муаммони ечини учун биринчи навбатда, унинг моҳиятини тушуниб олини керак.

«Авесто»нинг келиб чиқishi ҳақидаги саволга жавоб бериш учун икки нарсага эътибор бериш лозим. Биринчидан, «Авесто» бир неча асрлар давомида ёзилган бўлиб, қўшиқ, афеона, ҳар хил вақтда ёзилган муқаллас китобларни уз ичига олади. Шунинг учун «Авесто»нинг келиб чиқishiни умумлаштирмай, унинг айрим қисмларининг ёзилиш даври ҳақида фикр юритиш керак. Иккинчидан, «Авесто»нинг айрим хусусиятлари фақат хронологик тарафдан эмас, балки жуғрофий тарафдан ҳам фарқ қилади.

Улар зардуштийлик ҳукмронлик қилган турли мамлакатларда ёзилган. Бундай мамлакатларга Мидия, Эрон, Арманистон, Кичик Осиё, шарқда Бақтрия, Ўрта Осиё, Ҳиндистоннинг Панжоб шаҳри кирган. Зардуштийлик Ҳиндистон, Афғонистондан Грециягача, Вавилондан Озарбайжон ва Арманистонгача тарқалган эди. Ўзининг кўп асрлик тарихи давомида «Авесто» ва зардуштийлик ҳамма вақт янги қисмлар билан тўлдирилиб борилади. Бу тўлдиришлар «Авесто»нинг тили ўлик тил бўлиб қолган даврдан бошланади.

Агар биз зардуштийлик тарқалган ўлкаларни ва унинг икки минг йиллик ҳукмронлигини инобатга олсак, унда биз қандайдир ягоналикни кўришимиз керак. «Авесто»нинг биринчи қисмлари эътибор билан ўқилса, зардуштийликнинг уруғчилик тузуми пайтида юзага келганини, қадимги шарқнинг қулдорлик жамиятида ривожланиб, феодализм пайдо бўлиши вақтида янги кўришига эга бўлганини, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтаётганда зардуштийликда ҳам ўзгаришни кўриш мумкин. Агар «Авесто»да ёзилган, қадимги халқларнинг қўшиқлари, афеоналари ва ибтидоий жамоа тузумини аке элтирувчи ривоятлар инобатга олинса, «Авесто»нинг хронологик жадвали ўтмишнинг бошланишига бориб тақалани. Агарда «Авесто» айни пайтда Ҳиндистонда (Бомбей штатида) яшовчи форсларнинг муқаллас китоби эканлигини эътиборга олсак бу нарса золагонлар синифига мансуб эканлигини билсак, «Авесто»нинг тарихини узайтиришимизга тўғри келади. Албатта, ибтидоий жамоа тузумидан бошлаб қулдорлик, феодализм ва капитализм даврларидан ўтган «Авесто» бу давр ичида бир неча марта ўзгартирилди.

«Авесто»нинг мазмуни янги базисга хизмат қилиши учун ўзгартирилган.

«Авесто» ва зардуштийликда вақт ўтиши билан катта ўзгаришлар бўлганидек, Ўрта Осиё ва Мидия зардуштийлик таълимоти ўртасида ҳам анчагина фарқ бор.

Герцифельд Ўрта Осиёда топилган, олтин пластинкаларда тасвирланган «Авесто» билан қадимги грек адиблари ёзган урф-одаглар ҳақидаги таълимотнинг турлича эканлигини айғиб ўтади.

Бу нарсадан шундай хулоса чиқариш керакки, зардуштийликда турли даврларда ҳар хил ўзгаришлар бўлган. Дунёда ҳеч нарса ўзгармай қолмаганидек, бу йўналишлар ҳам вақт билан биргаликда ўзгариб борган. Мана шу нуқтан назардан «Авесто»ни ўрганиш керак. Биринчи навбатда «Авесто»ни географик, космологик ва астрономик жиҳатдан тадқиқ этиш лозим бўлади.

Навойнинг «Сади Искандарий» достонида, «Тарихи мулки Ажам» асарида ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ижодида Александр Македонскийнинг Осиёга юриши давринигина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашга интилади.

Ўрта Осиёда қадимдан ҳар хил культлар ва ўзига хос динлар мавжуд бўлганлигини энг қадимги даврлардан қолган қомусимиз «Авесто» орқали биламиз. Ҳақиқатан ҳам юнонларда турли хил маъбуд ва маъбудалар бўлганлиги сингари, Ўрта Осиё ва Эронда ҳам қуёшга ва ёруғлик маъбудаси — Митра, фойз ва барака маъбуди — Нохит, бахт ва қисмат ва юрт тинчлиги маъбуди — Хумо, ер-сув ва ёгингарчилик маъбуди — Анахита ва Хубби, қиргин урушлар ва музаффарлик маъбуди — Миррих, яхшилик ва эзгулик маъбудалари Гайа Маретан ва Йима кабиларни муқаддас билганлар. Бу муқаддас номларни биз «Авесто»да учратамиз.

«Авесто»да зардуштийликнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида қизиқ-қизиқ ривоятлар бор. Уларнинг бирида ҳикоя қилинишича, қадим-қадим замонларда Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догдо билан ҳаёт кечирар экан. Улардан Зарадуштр деган ўғил тугилибди. Унга Спитама Зарадуштр деб ном беришибди. Спитама Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг пойтахти Балх шаҳрига келади. Устига оппоқ либосдан кийим кийиб, кўлига муқаддас олов тутган Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг саройига келади ва Бақтриянинг муқаддас кишисига айланиб қолади. Спитама Зарадуштр бу ерда ўзининг диний ақидаларини тарқатади. Халқ эса ундан диний таълим олади. Аста-секин Спитама Зарадуштрнинг мавқеи Бақтриядан узоқ-узоқ портларга ҳам етиб боради. Муқаддас Зарадуштрнинг диний таълимотини кўшни Эрон, сўнгра сўғдиёналиклар ҳам қабул қилади. Зарадуштрнинг Аҳурамазда ва Аҳриман ҳақидаги ҳикоялари Бақтрия ва сўғдиёналикларни ўзига ром этиб, тобора унинг шуҳрати ортиб боради. Шундай қилиб, Ҳиндистондан Каспий

денгизигача. Бақтриядан Юнон ўлкасигача, Сўғдиёнадан Эронгача бўлган халқлар ўртасида зардуштийлик дини кенг қулоч ёяди. Ҳатто зардуштийлик динига эътиқод қўйганлар маълум бир қуёш туғи остида бирикканлар. Айтишларича, Спитама Зарадуштр ўз эътиқодини қабул қилган эллар ва элатларни бирликка, ўзаро иттифоққа чақирган. Гўё яхшилик худоси Аҳурамазда Спитама Зарадуштрга шунни башорат қилган эмиш. Ҳатто Спитама Зарадуштрнинг таъкидлашича, унга Аҳурамазда ўзи яратган эллар ва элатлар ҳақида ҳам ҳикоя қилиб берибди.

Вендидаднинг биринчи бобида 16 мамлакат тилга олинади. Бу мамлакатларнинг асосчиси Аҳурамазда эди. Бундан ташқари, бу мамлакатларга Аҳриман қилган ёвузликлар ҳам тасвирланади.

Вендидаднинг бу қисми «Авесто»нинг географиясини, яъни зардушт дини тарқатган ўлкаларни кўрсатиб беради. Бу тарихий географияни ўқишга кўплар уриниб кўришди, лекин бу тарихий реал мамлакатлар ичида, афсонавий мамлакатлардан бўлганлиги учун мазкур уринишлардан ижобий натижа чиқмади.

Вендидаднинг биринчи қисмида Аҳурамазда Спитама Зардуштрга қарата шундай сўзларни айтди: «Мен Зардушт, ҳар бир мамлакатни, бунинг ҳеч қандай яхши жойлари бўлмаса ҳам, барпо қилдим». Бу ўринда у шундай изоҳ беради: «Ҳар бир инсон ўсиб-улгайган мамлакатни энг яхши ва гўзал мамлакат деб ҳисоблайди». Шундай қилиб, инсон ўзи ўсиб-улгайган Ватанини севса, ватанпарварликнинг асосий негизи шунга келиб қадалади, деган хулоса чиқади.

Аҳурамазда давом этади: «Мен барпо этган ерлардан энг биринчиси, бу Дантъя (Аму) дарёси соҳилидаги Айриан Ваего ери эди».

Дантъя дарёсининг биринчи номи Аракс бўлган. (У Аракс деб сомонийлар даврида ҳам номланган).

«Лекин зolim Аҳриман, — деб сўзида давом этди Аҳурамазда, — у ерда қизил ер очиб, қаҳратон қишни бошлади». Шундай қилиб, Аҳурамазда ўзининг биринчи мамлакатини барпо этгандан сўнг у ерда Аҳриман барча гўзалликни барбод этади, Дантъя дарёсида илон пайдо бўлади. Бу илонлар авлоди кўпайиб, дарё қирғоғида яшай бошлайди.

Мана шу ердан ёвузлик ва эзгулик ўртасида кураш бошланади. Барча яхшилик хислатлари Аҳурамазда бўлса, барча ёвузликлар Аҳриманга тегишлидир. Қиш, музликлар Аҳриман ёвузлигининг бошланишидир. Қаҳратон совуқ сувни музлатади, ерни қоплайди, ўсимликларни нобуд қилади. Қишнинг тугаши эса сел бошланишига сабаб бўлади. Буларнинг барчасига Аҳриман сабабчидир.

Аҳурамазда барпо этган иккинчи мамлакат, сўғдиёналиклар яшаган Гавадир. Шундай қилиб, Гава вендидада Сўғдиёна номи билан аталган. Аҳриман бу ерда ҳам Аҳурамаздага зид ишларни қилади. У бу ерга заҳаридан снгирлар ва бошқа моллар нобуд бўладиган пашшаларни олиб келади.

Учинчи мамлакат — бу улкан, диндон халқ яшайдиган Маргамдир (Марғиёна, яъни Марв). Аҳриман (Ангра) бу ерда шахвоний нафсининг тарқалишига сабабчи бўлади.

Аҳурамазданинг тўртинчи мамлакати, гўзал Бахди (Бақтрия, Балх). Бу ўлканинг аҳолиси яхшилик қилувчи деҳқонлардан иборатдир. Улар учун Аҳриман илонларни, ейдиган чумолиларни тарқатади.

Марв ва Бақтрия оралигида жойлашган Нисая (Насоим) мамлакати Аҳурамазданинг бешинчи мамлакатидир. Бу ерда разил Аҳриман аҳолига ишонмаслик руҳини сингдиради.

Дармстетер бунга ҳам изоҳ беради. Унинг айтишича, Нисая (Насоим) номли бир нечта шаҳар бўлган. Шулардан биттаси Марв ва Бақтрия оралигида жойлашган. Дармстетер бу ерни «Нисан», унинг ва Бақтриянинг оралигида ётган «Мерв» деб таржима қилишни таклиф қилади.

Аҳурамазданинг олтинчи мамлакати Гароива Гари дарёсининг ҳавзаси. Бу — Ҳиротдир. Ангра бу ернинг аҳолисини йиғи ва нидо билан заҳарлаган.

Ёттинчи мамлакат Васкрента (Қобул), Аҳриман бу ерга одамларни қирадиган париларни ташлаб кетади.

Саккизинчи мамлакат — майсазор ва ўтлоқларга бой бўлган Урвадир. Баъзи бир фикрларга қараганда, бу Хуросондаги Тус шаҳридир, бошқа бир фикрга қараганда, Исфаҳон атрофидаги ерлардир. Бу ернинг офати золимлик руҳидир.

Тўққизинчи мамлакат — Хнента. Бу ерда верканлар яшашарди. Бу Гиркания эди. Бу ернинг изоҳида шундай дейишади. «Веркандаги дарё — Хнентадир. Бу эса Горган дарёсидир. Бу ердаги офат — тўғрилаб бўлмайдиган, шароитга тўғри келмайдиган гуноҳ ишлардир».

Ўнинчи мамлакат гўзал Гарахвайти. Бу ернинг қулфати — жасадларни ерга кўмишдир. Ун биринчи мамлакат шухрат қозонган Гетумант. Бу Эриманта ҳавзасидаги Гельмендадир. Аҳриман қилган ёвузлик — золим жодугарларнинг зулм ўтказишидир.

Ўн иккинчи мамлакат Рага у уч вилоятни ўз ичига олган. Бу ернинг офати — чексиз ишончсизлик эди.

Ўн учинчи мамлакат — муқаддас Кахра. Бу қандай давлат эканлиги номаълум. Уни Хитой деб ўйлашган, лекин бу нотўғри. Хуросонда шу номдаги шаҳар бор эди. Аҳриман ўтказган золимлик — кечириб бўлмайдиган гуноҳ, яъни жасадларни ёқиш эди.

Ўн тўртинчи мамлакат — тўртбурчак Варена. Бу ерни эгаллаган офат — аёлларнинг касалликлари ва чет мамлакатларининг босқинчилик ишларидир.

Ўн бешинчи мамлакат — ҳинд дарёси ҳавзасидаги ерлар, яъни илгариги Панжоб шаҳридир. Аҳриман бу ерда аёллар касаллиги ва чидаб бўлмайдиган жазирама иссиқ офатини ёғдиради.

Уш олимчи мамлакат — Упа Аодаешу Рангая. Бу шаҳар Ранги сувлари ёнида жойлашган. Бу мамлакатда бошсиз одамлар яшашади. Бошсиз деган сўзни олимлар изоҳлаб, бу ернинг халқи ҳукмдорсиз дейилади.

Бошқа бир гуруҳ олимлар бу ерда ҳақиқатан ҳам бошсиз, кўзлари елкаларида жойлашган халқ яшарди деб айтадилар. Бу ернинг офати чидаб бўлмас совуқ эди. Айримларнинг ёзишича, бу мамлакат Месопотамияда жойлашган бўлиб, афсонавий гаройиб жой эди.

Вендидаланинг география очерки кўнидаги сўзлар билан тугалланади. «Будардан ташқари, бу ерларда ўзининг бой табиати ва ҳаётда зарур бўлган хомашёси мавжуд бўлган ерлар ва мамлакатлар ҳам бордир».

«Авесто»га кирган бу 16 мамлакат Ҳиндистон ва Афғонистонгача (Панжобдан) бошланиб, Каспий денгизининг жанубий ва жанубий-гарбий қирғоқларигача бўлган ерни ўз ичига олади.

16 мамлакатнинг биринчиси Вендидада Айриана Ваего бўлиб, сосонидлар даврида Эранвез деб номланган. «Авесто»да у Ранга ва Вағви дарёлари оралигида жойлашган текислик дейилган.

Олимлар Ранга билан Ра дарёлари бир-бирига ўхшаб кетгани учун Ра — Волга дарёсининг биринчи номи деб қарашади. Макс Варт ҳам, Ранга Волганинг биринчи номланиши деган хулосага келган. Герцифельд эса Ранга номи қадимги Волганинг номи бўлиб, кейинчалик Араке деб номланган, деган фикрни баён этган.

Герцифельднинг фикрича, Эранвез мидияликлар ва эронликлар ватанининг олдинги номи бўлган. Уларнинг ана шу биринчи давлатлари Оке ва Яксарт дарёларининг ҳавзасида жойлашган бўлса, кейинчалик у афсонавий мамлакатнинг рамзий номи бўлиб қолган. Андреаснинг айтишича, Эранвез Хоразмга ўхшаган. Кейинчалик Бенвенист ва Герцифельд ҳам айриликларнинг биринчи давлати Хоразм бўлганлигини айтиб ўтишган. Ноберг эса Эранвез билан Хоразмни бир-бирига ўхшатиб, бу мамлакатда «гот жамоаси вужудга келган», шунинг учун у зороастризмнинг муқаддас мамлакати бўлиб қолган, деган хулосага келди.

Герцифельд фикрича, Эранвез ва Турон бир мамлакат бўлиб, Туркистонда жойлашган. Бу ерда Эронга кўчиб кетмасдан олдин мидияликлар ва форслар яшашган. Бу ер жаннати жой бўлиб, кейинчалик ўзгарган ва арийликларнинг у ердан кўчиб кетишларига сабаб бўлган «эранвез» арийлар мамлакатидан, сўнгра арийларга тегишли бўлмаган Турон мамлакатига айланган. «Авесто»да «Тура» сўзи учрайди.

Вендидалдаги географик очеркда Эранвез биринчи ўрида турган энг яхши давлат деб характерланади. Лекин унинг ҳам камчиликлари бор. Бу мамлакат икки офатдан ҳаминша азият чекади. Биринчиси илонларнинг кўплиги ва иккинчиси, 10 ойгача чўзилган қиш фасли. 2 ойгина бу ерда ёз бўлади. Қишда бу ерда сув ва ер музлайди. Қиш туғанда эса сел бошланади.

Бундай мамлакатни ҳеч қачон яхши деб бўлмайди.

«Йилда икки ой ёз бўлади» деган гап фақат шимолга ва баланд тоғлик ерларга хосдир. Дюберг эса Эранвез Хоразмда жойлашган эди деб ёзади. Герцфельд буни шундай изоҳлайди. Эранверзда эса қиш Аҳриман томонидан бошланган, бу эса ерли халқнинг кўчиб кетишига сабаб бўлган.

Дарместетер Вендидадаги афсонавий шаҳар деб Айриана Ваегони атайди. Бу ерга биринчи одам — Йима келган ва бу ер ўзига хос жаннатмакон жой бўлган. Кейинчалик олимлар бу ер Озарбайжоннинг шимолида жойлашган деган хулосага келишди.

Сўғдиёна ёки Сўғд Окс ва Яксарт дарёлари орасида жойлашган бўлиб, унинг асосий шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро эди. Александр Македонскийнинг юришларида Самарқанд Сўғдиёнанинг пойтахти деб тилга олинган. Вендидада бундан ташқари Сўғдиёна ҳақида ҳам ёзишади.

Вендидадаги тўртинчи мамлакат Балхдир (Бақтрия), у «Авесто»да бор-йўғи бир марта тилга олинади. Шунинг учун ҳам Герцфельд Бақтрия «Авесто»нинг ватани, деган шарқшунослар фикрини рад этади. Шундан сўнг у «Шарқий Эрон» деб тилга олинади. Герцфельднинг ёзишича, шарқий Эронда буддизм эрта пайдо бўлган. Бақтрияда эса Будданинг ҳайкали ўрнатилган. Буддага сизинганлар қадимдан Бақтрияга келиб туришади.

Вендидаднинг бешинчи мамлакати Нисая (Парфия) бўлиб, унинг пойтахти Ниса (грекча Александрополь) шаҳри эди. Бу ерда биринчи аршакидларнинг қабрлари жойлашган. Бу мамлакатда зороастризм ҳукмронлиги кучли бўлмаганлиги сабабли Аҳриман, бу ерда худосизликни ўргатади.

Тўққизинчи мамлакат Хнента—Гиркания эди. Эрамизнинг биринчи асрида Гиркания мустақил давлат бўлди. Гирканиянинг шарқий чегараси Каспий денгизи қирғогидан ўтарди.

Ўнинчи мамлакат бўлган Гарахванти, ирригация иншоотлари жойланган текисликда қад кўгарган. Бу ерда қадимги олов ибодатхонаси жойлашган. Бу мамлакатнинг бир қисмини Арахозия («Оқ Ҳиндистон») деб аталарди. Вендидадаги навбатдаги давлат Гетумант бўлиб, Гарахванти билан бир мамлакатни ташкил қилган.

Гара давлати Яштада жаннатдир, яъни совуқ ва иссиқ, тун бўлмайдиган бир ер деб тасвирланади. Бу ерда энг баланд тоғ — олмос (ўзидан нур тарқатадиган) тоғи жойлашган. Бу тоғдаги сув аксига оқади (Яшт, 5,96).

Вендидадаги ўн иккинчи мамлакат — Раюв (Яшт, 15) бўлиб, у Зардуштнинг туғилган ери деб тап олинган. Ўн учинчи ўлка Каҳра — бировлар бу ўлкани Хитой десалар, бошқалар Хуросондаги бир вилоят дейдилар. Ўн тўртинчи ўлка тўрт бурчакли Варенадир. Бу ҳам номаълум

вилоятдир. Ун бешинчи ўлка Ҳинд дарёси (ҳозирги Панжоб) бўйларида жойлашган. Ун олтинчи ўлка Ўша Аодаешу Рангая бўлиб, олимларнинг изоҳича, бу ўлка Месопотамияда жойлашган эмиш. Бошқа бир тарихий манбааларда у афсонавий ўлка деб таърифланади¹.

«Авесто»да бу ўлкаларнинг табиати, географик муҳити, у ерларда яшаган ҳайвонлар ва жониворлар ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоятлар берилган. Мана шу афсонавий руҳдаги ҳикоятлар орқали ҳам антик даврларга онд муҳим фактларни билиб олесак бўлади. Тўғри, «Авесто»да асосан афсонавий воқеалар баёнига дуч келамиз. Аммо ҳар қандай афсонанинг асосида ҳақиқатдан дарак берувчи маълум тарихий воқеалар ётганлигини ҳисобга олесак, «Авесто» бизга антик дунёнинг ҳақиқатга яқин саҳифаларини очиб беради. Масалан, «Авесто»да ҳикоя қилинишича, ер юзида биринчи марта иккита куч — яхшилик ва ёмонлик пайдо бўлган эмиш. Яхшилик кучини Аҳурамазда, ёмонлик тарафдорини Аҳриман деб аташган. Аҳурамазда яратали, кашф қилади, одамларга эзгулик ва яхшилик улашади. Аҳриман эса бузати, яқсон этади, кишилар орасида тараз ва риёни авж олдирати. Икки куч ҳеч қачон бир-бири билан чиқиша олмайди. Улар мисоли олов билан сув каби бир-бирига қарама-қарши турати. Бизнинг эътиборимизни тортган томони шундаки, «Авесто»даги кўпгина ҳикоятлар асосан мана шу икки куч ўртасидаги курашни тасвирлашга қаратилган. Ёмонлик йўқ бўлиб кетмайди, у ҳамма вақт яхшиликнинг олдига гов бўлиб, унинг йўлини тўсгани-тўсган. Бу икки куч шундай бир абадийликка дахлдорки, улар бир-бирини абадий яқсон қилиб ташлай олмайди. Бир-бирига қарши доимий курашгани-курашган. Қадим-қадим замонларда яратилган «Авесто»да илгари сурилган бундай гоё, у ҳар қанча афсонавий ёки диний характерга эга бўлмасин, ўзининг гоёвий-эстетик таъсир кучига эга. Яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш фақат антик дунёга хос бўлиб қолмасдан, бу икки куч кейинги даврлар учун ҳам характерлидир. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тўхтаган эмас. Бу ижобий ва салбий кутб ҳар бир инсоннинг шахсий фаолиятида, ижтимоий ҳаётда, умуман давлатлар ўртасида ҳам яшаб келмоқда. Характерли томони шундаки, «Авесто»да яхшилик тарафдори бўлган Аҳурамазданинг эзгулик йўлидаги курашлари, унинг яратувчилик фаолияти маъқулланади, яхшилик улуғланади, ёмонлик ва нафрат билан қарши олинади. Бироқ ҳар қанча қарғиш ва нафратга йўлиқмасин, ёмонлик яхшиликка қарши курашаверади. Умуман олганда, бундай руҳда тасвирланган «Авесто»даги ҳикоятлар киши руҳига ижобий таъсир этади.

Қадимий қомусимиз бўлган «Авесто»дан Ўрта Осиёнинг гўдаклик даврига онд яна жуда кўплаб фактларни билиб олишимиз мумкин.

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1960, 52—53-бетлар.

Ҳақиқатан ҳам асарда ўлкамизнинг энг қадимги даврлари ўзининг ажойиб ва гаройиб саргузаштларга бой ифодасини топган.

Яна бир муҳим фактга эътиборимизни жалб қилишимиз мумкин. Ахурамазда биринчи бўлиб Даитъя дарёсини бунёд этган эмиш. Иккинчи бўлиб эса Гава (Сўғдиёна) кашф қилинади, сўнгра Бақтрия, Ҳирот, Қобул, Марғиёна, Гирканияни ва Ўрта Осиёда жойлашган ҳоказо элатларни яратади. Албатта, бу бир афсона, аммо нима учун Ахурамазда биринчи бўлиб Амуни, Сўғдиёнани, Бақтрияни, Гирканияни, Марғиёнани, Ҳиротни ёки Қобулни яратади? Муҳими шундаки, «Авесто»да бу ўякалар билан боғлиқ жуда кўплаб ҳикоялар берилган. Кўпгина олимлар «Авесто»ни Эрон халқ оғзаки ижоди намунаси дейишади. Бироқ унда Ўрта Осиёнинг энг қадимги даврларидаги ҳаёти ўзининг анча кенг ифодасини топгандир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, «Авесто» фақат Эрон шоҳлиги тарихига оид асар бўлмасдан, Ўрта Осиёнинг қадимги даврларига доир ҳам қимматли маълумотлар беради.

«Авесто»да Ахурамазда ўзи яратган ерларни санаб ўтар экан, бойлиги ва хушманзаралиги жиҳатдан биринчи бўлиб, Аму бўйлари ва Сўғдиёнани тилга олади. Шунга кўра «Авесто» ўрта осийликларнинг энг қадимги ижод намунасидир. Афсонавий ҳикоялар негизида Амударё ва Сўғдиёнанинг илк бор яратилгани ҳақидаги маълумотлар фикримиз далилидир. Ахурамазда ва Аҳриман ҳақидаги диний эътиқодлардан анча кейин пайдо бўлган зардуштийлик дини ҳам бизга кўшни бўлган Бақтриядан тарқатилганини «Авесто» тасдиқлайди. Спитама Зарадуштнинг Бақтрия полшоси Виштасп саройига келиб қолганлиги ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик. Зарадуштнинг таълимоти кейинчалик зардуштизм гоёси, дини деган маъно касб этди. Тўгри, Спитама Зарадуштр Бақтрияга Мидия ва Балхдан келган. Лекин у ўзининг зардуштийлик таълимотини илк бор Бақтрияда жорий қилади. Зардуштийлик дини Бақтриядан кўшни давлатлар — Сўғдиёна, Гиркания, Марғиёна каби Ўрта Осиё ерларига ёйилади. Чунки бу ерда яшовчи элатлар ўртасида ўша даврлардаёқ яқиндан алоқа мавжуд эди.

Вендидадда (19,3) коинот қуйидаги қисмлардан ташкил топган дейилган: ер, само ва жаннат. «Авесто»да ер юмалоқ, океанлар билан ўралган деб тасвирланади. Бундай тасвирлаш қадимги грекларнинг ерни тасвирлаганига ўхшаб кетади. Яъни, ер ҳар томондан океанлар билан ўралган. Океан деганда, бир-бири билан боғлиқ бўлган уч денгиз кўзда тутилади. Каспий, Қора ёки Ўрта Ер денгизи. Денгизлар океанларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Тоғлар эса, илгари текис ер ҳисобланган жойда қад кўтарган.

«Авесто»да ер етти қисмга бўлинади. Яъни, Ер шари олтига ўқи бўлган гилдиракка ўхшатилади.

Қадимги таълимоларга кўра, ер маркази атрофида жойлашган 6 қрошвар, яъни уқ шимола Рагга (Волга), шарқда ҳинд, жануби-гарбда Тигр дарёлари билан чегараланган.

Ернинг чегаралари ҳақида ҳам Яштаа сўз юритилади. Унда ёзилишича, қасоскор худо Митра жиноятчи Ҳиндугами, Тигргами ёки Яксартгами, қаерга қочишидан қатъи назар, барибир қўлга туширган. Мана шу уч дарё, яъни Ҳинду, Тигр ва Яксарт Ернинг энг чекка ерлари ҳисобланган. Ернинг маркази эса Марв, яъни Митра шахси улуғланган шаҳар бўлган.

Мидияда ер 4 парсадан, яъни юлдузлар, ой қуёш ва коинотдан ташкил топган деб қайд қилинган.

Яшт (12) да ёзилишича, қатламлар куйидагича жойлашган: Биринчиси — юлдузлар, иккинчиси ой, учинчиси қуёш ва тўртинчиси жаннатдир. Юлдузлар туркуми энг пастки қатламда, яъни ерга яқин жойлашган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто»да жуда кўплаб қўшиқ, ҳикоят ва ривоятлар мавжуд. Бу қўшиқ ва ривоятларда асосан зардуштийликнинг рамзига айланган қуёш муқаддас куч сифатида таърифланади. Қадимдан ўрта осиеликлар қуёшни севганлар. Одамлар қаҳратон қишининг аёзли, қаҳр билан кириб келган совуқ — қиш фаслидан кўра қут-баракага тўла қуёшли кунларни илтижо қилиб кутганлар. Яхшилик маъбуди Аҳурамазда қуёш олиб келса, Аҳриман совуқ кунларни келтирган. Шундай қилиб, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»даги қўшиқларнинг, ҳикоят ва ривоятларнинг асосини ташкил қилади. «Авесто»да қуёш қут-барака рамзи сифатида таърифланади. Шундай қилиб, қуёш маъбудаси Митра кўпинча Яксарт (Сирдарё) бўйларида яшириниб юради»¹.

Бундан ташқари, «Авесто» Ўрта Осиё халқларининг ниҳоятда меҳнаткаш бўлганлигидан дарак беради. Бу жиҳатдан, айниқса, меҳнат маъбудаси Ардвисура Анахита ҳақидаги ривоятлар диққатга сазовордир. Шунингдек, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳам инсонларга бахт ва шодлик олиб келувчи, тўқлик ва осойишталикни таъмин этувчи образлардир. Бу образлар ташқи томондан хавф тугдирувчи, ҳужум қилувчи ёвларга қарши курашалай. Сув тошқинини ва ёнгининг олдини олади. Чорва молларини кўпайтиради. Элда мўл-кўлчилик, тўкин-сокинчилиқни таъмин этади.

Бобокалонларимиз қадимдан зардуштийлик динини қаттиқ ҳимоя қилганлар. Атоқли олим А. О. Маковельскийнинг қайд қилишича, зардуштийлик тарафдорлари Александр Македонскийни Аҳриман, «лаънати бадкирдор», зардуштийлик динини оёқ ости қилди, деб лаънатлаганлар².

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз. 1960. 67-бет.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз. 1960. 48-бет.

Мана шу фактдан ҳам кўриниб турибдики, зардуштийлик туғи остида бўлган барча эллар ва элатлар босқинчи ёлларга қарши бир тан, бир жон бўлиб кураш олиб борганлар. Айниқса, бундай юксак ватанпарварлик руҳидаги кураш грек-македон босқинчиларига қарши Сўғдиёнада, Бақтрия, Гиркания, Марғиёнада авж олиб кетган эди.

Зардуштийликлар яхшиликни (Ахурамазда) ёқлаб чиқадилар. Бирок у билан бирга ҳаётда ёмонлик (Ахриман) ҳам яшаб қолаверади. Тўғри, зардуштийлик динининг ҳам инсон қисмати билан боғлиқ айрим салбий томонлари бўлган. Масалан, инсонлар кексайиб, ишга яроқсиз бўлиб қолгандан сўнг уларни энг оғир жазога маҳкум этганлар. Баъзи бир ўлкаларда кексайган одамларни қўй каби сўйганлар, бошқа бир ерларда ердан гор қовлаб, уларни тириклайин қамаганлар. Баъзи жойларда одамларни тириклай чўлу саҳроларга ҳайлаб, йиртқич ҳайвонларга ёки қушларга ем қилганлар. Мабодо кишилар ўлиб қолсалар, уларни дафн қилмасдан, итларнинг олдига ташлашган. Александр Македонский зардуштийларнинг бу одатини тақиқлайди. Шу билан бирга, зардуштийларнинг меҳнат ва қаҳрамонликни улуғлаши, жанговарлиги, меҳнатсеварлиги ва бошқа кўпгина урф-одатлари Александр Македонскийга маъқул тунади. Александр бутунлай Сўғдиёнача кийиниб юради. Ўз кўшинларини ҳам маҳаллий халқ урф-одатини қабул қилишга ва ерли халқнинг миллий кийимларини кийиб юришга ундайди. Шундай қилиб, Ўрта Осиёда зардуштийлик дини араб истилосигача (эрамининг VII асри) яшаб келади.

Аmmo шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, атоқли шоҳлар ўлганда уларнинг жасадини олтин тобутга солиб, ичини дуру жавоҳирларга тўлдириб дафн этганлар. Ҳатто марҳумнинг боши тагига «Авесто»ни ҳам қўйганлар. Қабрни айлантриб ҳашаматли ибодатхона қурганлар. Бу ибодатхоналар кейинчалик муқаддас жойга айланган. Шунингдек, маъбуд ва маъбудаларга атаб ҳам кўнлаб ибодатхоналар қурилган. Александр Македонский Тус шаҳрида шоҳ Виштаспга қурилган учта ибодатхонадаги қабрларни очиб кўрса, уларнинг биридан «Авесто» муқаддас китоби чиқади¹. Албатта, бу китоб «Авесто»нинг тўлиқ нусхаси бўлмай, унинг маълум бир саҳифаларидан иборат эди, холос. Қабрдан топилган бу «Авесто»да жуда муҳим манбалар баёни қайд этилган эди. Шунингдек, унда Зарадуштр таълимоти ва фаолияти билан боғлиқ асосли фактлар келтирилган. Зардуштийлик эътиқодига тобе бўлган гўзал аёллар ҳақида ҳам воқеалар баён этилади. Жумладан, унинг бир саҳифасида шоҳ Виштасп исми-шарифи билан боғлиқ бўлган аёлнинг номи қайд қилинган.

¹ *Маковельский А.О.* Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1966, 80-бет.

Виштасининг ватани, Фирдавсий туғилган Маҳшадга яқин жойлашган Тус шаҳри эди. Виштаси миждияликлар исмидан бўлиб, Тус шаҳри эса Александр Македонский ҳукмронлик қилган даврда грекларга маълум бўлган. Александр Македонский ўзининг ҳарбий юриши чоғида бу шаҳардан ўтган. Шаҳар атрофида Виштаси асос солган учта ибодатхона жойлашган бўлиб, шуларнинг бирида «Авесто»нинг меъмориал варақаси сақланарди.

Аёллар рўйхати ёзилган меъмориал варақада Зардуштнинг уч хотини ва қизларидан кейин Виштаси фамилиясидаги аёллар рўйхати бошланади. Гутоса ва Гумайя. Гутоса (грек тилида Атосса) аҳмонийлар ва сосонийлар санъатида тасвирланган гўзал аёлдир. Айтишларича, «Авесто»да ёзилган Виштаси Доронинг онаси бўлган. Атосса эса Зардушт билан бир вақтда яшаб ўтган. Уша даврда эрака 16 ёшида уйланиб, бир неча хотин олиш ҳуқуқига эга бўлган. Лекин биринчи хотини энг каттаси ҳисобланмаган. Австриялик Ардавираз ўзининг етти онасига уйлانган. Яшда (15) Атоссага икки эпитет берилди «нурубратра» ва «азата». Биринчисида, у бир неча ака-укаларига турмушга чиққанлиги маълум қилинади. Атосса ўз навбатида Виштасининг хотини ва онаси сифатида айтилади. Иккинчи эпитет «меросхўр» деган маънони билдиради. Худди шундай эпитетлар Доронинг қизига ҳам тааллуқдир. Айтишларича, у ҳам она томондан бўлган ўз акалари билан турмуш қурган.

Нюбергнинг айтишича, тарихий Атосса ўзининг акаси Гомато, Камбиз ва қариндоши Доро билан турмуш қурган. Кириинг меросхўри сифатида Атоссанин «қари қиз» бўлишдан ташқари, унинг ҳамма нарсасига ҳаққи бор эди. Атоссанин онаси Амитес бўлиб 549 (8) йилда туғилган, у ўзининг учинчи эри бўлган Дордан (эраמידан олдинги 545 йилда туғилган) бир оз катта эди. Геродотнинг ёзишича, у ўз эри устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Ксерке немли ўгли бўлган. Атосса халқнинг ақл-заковатига катта таъсир қилади. Уни фақат меросхўр деб эмас, балки ака-укалар билан турмуш қурган аёл сифатида ҳам эслаб юришади. Герифельд «кави» сўзига янгича изоҳ беради, унингча, «кави» унвон бўлиб, «клан» (қадимги ирландияликларда ва шотландияликларда, уруғ жамоаси бошлиғи) маъносини билдирган. Бу Спитама уругининг унвони бўлган Кави — улуғ оилаларнинг аъзоларидир (дейокидлар, гистасидлар ва бошқалар). Ҳар бир уругнинг оила аъзолари хшайятия («шоҳ» сўзи пайдо бўлган эди) унвони билан ажралиб туриши керак. Бу унвон асосан вилоят ҳукмдорига тааллуқди бўлган. Зардушт ҳам Спитама уругидан бўлиб, кави бўлган. Виштаси эса ҳам кави, ҳам хшайятия эди. Охириги термин — миждияликларнинг сўзи бўлиб, ҳам ҳокимлик, ҳам улуғ шоҳ унвони бўлиб хизмат қилган. Ҳаммадан олдин давлат барпо этган эронликлар бу сўзни миждияликлардан олишган. Агар ҳукмдорнинг бундай унвони бўлмаса, унинг подшоҳлиги қонунсиз деб ҳисобланган.

Мидия ва Эронда шундай одат бор эди. Кимда ким тахтга ўтирса у ўз номини ўзгартириши керак. Масалан, Доро (Дарайявагун), Ксеркс (Хшайясар) ва Артаксеркс (Ртахшатага) бўлган. Агар бу исмлар подшолик даврида юзага келган бўлса, унда шоҳ Доронинг биринчи исми нима бўлган деган савол тугилади.

Герцифельднинг ёзишича, шоҳ Доро Виштаспнинг ўгли бўлиб, унинг асли исми Спанадата эди. Шоҳ бўлгандан сўнг у ўзини Доро явагуши деб атади. Доро бувасининг номи билан аталган Виштасп деган ўгли ҳам бор эди.

Тахтга ўтирганлар исмининг ўзгариши Зардушт таълимоти билан боғлиқдир. Айнан Доро «Доро явагуш», «Доро — вагуман»нинг қисқартирилган шакли бўлиб, «художўй фикрларга эгаман» деган маънони билдиради. Ксеркс номи эса — Хшайяршах, «Хшайяртшманахи» сўзининг қисқартирилган шакли бўлиб, «Эркинлик устидан ҳукмдорман» деган маънони англатади.

Нима учун Ахмонийларнинг исми фақат меъморнал варақаларда учрайди, деган савол тунишни мумкин.

«Авесто»да аршакиллар давригача бўлган вақтнинг ёзувларидан фақат айрим қисмларигина қолган. Македонияликлар истилоси даврида «Авесто»ни йўқ қилишга уринилган. Бундай қувғинлик фақат диний бўлмай, балки сиёсий аҳамияти ҳам бор эди. «Авесто»да илгари сурилган таълимот фақат диний бўлгани учун эмас, балки сиёсий жиҳатдан ҳам истилочиларнинг ғоясига зид турарди.

Герцифельд бандва ва грахма сўзларини ҳам изоҳлаган. Бандва сўзи, «ўзимизники», яъни ака тарафдан қариндош, тутинган ака деган маънони англатади. Грахма сўзи эса — шоҳ севгилиси деган маънони билдиради. Зардуштнинг бандваси — Камбиз, Камбизнинг грахмаси — Гомата ва Смердис эдилар.

Герцифельднинг ёзишича, бу ердаги барча терминларнинг изоҳини билмай, уларнинг қувғинликка учраш сабабларини ва Зардуштнинг ҳаётидаги асосий воқеалар сабабини тушуниб бўлмайди. Мемориал варақасида эса Зардушт ва унинг уругининг номи ёзилган рўйхат, Виштасп ва унинг оила аъзоларининг номи ёзилган рўйхатдан ҳам илгари ёзилган.

Тарихда бундай воқеалар кўп учраган. Айрим жойларда фарзанд ўз онасига уйланган. Бундай одат Бақтрия ва Сўғдиёнада ҳам мавжуд бўлганлиги ҳақида грек тарихчи адиблари Флавий Арриан ва Квинт Курций Руф ўз асарларида айтиб ўтади. Ҳатто бундай одат Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга бостириб келган даврларида ҳам содир бўлиб турганлигини маълум қилади.

Александр Сүгдиёналагги йирик шаҳарлардан бири бўлган Наутак¹ни босиб олади. Наутакдан утиб, Оке дарёсининг юқори оқими Бақтрия билан Сүгдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойлашган Херион қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Тақдир тақозосига кура Сисимифр ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил кўрган. Роман муаллифи ўша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қайд қилади.

Бундай фаройиб воқеалар ўтмишда тез-тез содир бўлиб турган. Масалан, авлиёсифат Ардивираз ўзининг еттита синглисига уйланади. Зардуштийлик динига тобе бўлган Атосса бир неча акасига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг қизи ҳам ўзининг бир неча ака-укасига турмушга чиқади².

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Ташқарига олиб чиқувчи ер ости йўллари уларнинг ўзларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб ўзининг энг яқин кишиси, сўгдиёналик Оксартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек хотини) «ўзгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча ўлмоқ афзалдир, жонингнинг тинчини ўйлагунча, виждонингни ўйлагин»³, дейди. Сўнгра, «Сисимифр Оксартга ўғилларини, ҳамюртларини кўшиб онасининг хузурига боради. Оксартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сўнг, у шаҳарни топширади. Александр Сисимифрнинг икки ўғлини ўзига жангчи қилиб олади, ўзини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст бўлиб қолишга ваъда беради»⁴.

Бундай воқеалар она уруғи (матриархат) ҳукмрон бўлган даврларга тўғри келади.

Атоссанинг эрлари, фарзандлари ва қариндош-уруғлари жуда кўп бўлиб, бутун бир давлатни ташкил қилади. Бундай оилавий ва қариндош-уруғчилик ҳукмронлигига «Кави», яъни «Бош оқим» деб ном берилган. Бундай ёрлик ўша даврларда Спитам Зарадуштрга берилган эди. «Кава» ва «Хшайятя» ёрлиғи шоҳ Виштаспга ҳам берилган эди. Хшайятя — вилоят ҳокими деган маънога эга бўлган. Бу сўз мидияликлар тилидан келиб чиққан бўлиб, «шоҳ» сўзи ҳам мана шу хшайятя сўзидан тарқалгандир. Хшайятя, яъни шоҳ насл-насабидан тарқалганларгагина давлатни бошқариш мумкин, уларсиз давлатни бошқариш қонунга хилоф иш саналган. Ҳар бир шоҳ тахтга ўтирар экан, аввал ўз номига янги ёрлик тақини одат қилган. Масалан, Доро — Дороявуш (Доро-явагуш), Ксерке — Хошайясар, Артаксерке — Ротахшатот ва ҳоказо.

¹ Наутак — Қарни шаҳри ёнида эkanлиги аниқланган.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 80—81-бетлар.

³ *Күрий Рүф.* 311-бет.

⁴ *Күрий Рүф.* 311-бет.

Герцифельднинг таъкидлашича, Доронинг асли номи Стандадаг бўлиб, тахтга ўтираётганида улуг насл-насабларига ганбеҳ бериб, ўзини Дороявуш деб атайти. Дороявуш қисқартма сўз бўлиб, ўзини бу сўз аслида Доройя — Вогумона деб аталиб, «эзгулик тафаккурига эга бўлган киши», деган маънони билдиради. Ксерке — Хашайяршоҳ, Хашайят — Рашманах — Ҳаққоний истак эгаси, Артаксерке — Роташатот. «Рата-Шхатра» — «Марҳаматли шоҳ» деган маъноларга эга экан¹.

Қадимда Эронда асосан тўртта сулола ҳукмронлик қилган. Пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар. Шулардан пешдодийлар, каёнийлар сулоласида афсонавий шоҳлар ҳукмрон бўлиб, аҳмонийлар сулоласининг энг биринчи вакили шоҳ Кир (эрамиздан илгариги 558—230 йиллар) эди.

Аҳмонийлар эронликларнинг одамни дафн этиш маросими «Авесто»да ёзилганидан анча фарқ қилади. «Авесто»да мурдалар кўмилмай, ҳайвонларга ем қилиш учун қолдирилган.

«Авесто»да одамнинг ўлимига сабабчи бўлган куч «атраван» деб аталган. Эронликларда бундай кучни «магия» деб аташган.

Страбоннинг ёзишича, Каппадокияда илоҳий кучларни «пифайфлар» деб аташган. «Авесто»да таъкидланишича, атраванларга ўхшаб, маглар ҳам мурдаларни ёввойи ҳайвонлар ихтиёрига топширишган. Бу ҳақда Геродот шундай деб ёзди: «Бу нарса сирли равишда бажарилади. Эронликлар мурдаларни қуш ёки итлар еб, бўлақларга бўлиб ташлагандан кейин кўмадилар. Маглар эса дафн этмай, мурдани очикда қолдирадилар».

Магларнинг бундай одати академик В. В. Струвенинг фикрича, Каспий дарёсининг жанубида яшовчи элатларнинг шафқатсиз урф-одатини сал юмшатарди. Бу урф-одат ҳақида Страбон ҳам ёзган.

«Каспийликлар 70 ёшдан ошган қарияларни очликдан ўлдириб, чўлга олиб чиқиб ташлайдилар. Ўзлари эса, мурдага қайси ҳайвон биринчи бўлиб яқинлашишини кузатиб турадилар. Агар мурдани қушлар олиб кетса, уни художўй одам деб ҳисоблашган. Агар ҳайвон ёки ит олиб кетса — ҳурматга сазовор эмас, дея хулоса чиқаришган. Агар ҳеч қандай жонзод мурдага яқинлашмаса — уни бахтсиз деб ҳисоблашган».

Мурдаларни ҳайвонлар ихтиёрига топшириш қадимги каспийликлардан ташқари зардуштийларда ҳам учрайди. (Авестода бу нарса қайд этилган). Зардушт аҳмоний ва маглар динининг маркази Мидия деб ўқтирган. Қадимги Озарбайжон ва Арманистон Мазда худосининг шахси ҳукм сурган давлатлардир.

Мазда буюк Урарту давлатининг дини эди. Урарту маданиятини қабул қилганлар мидияликлар эдилар. Урарту давлатининг айна гуллаб яшнаган пайтида улар Мазда динини қабул қилиб, бошқа динга сизинганларга

¹ Авесто, Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 82—83-бетлар.

қарин қураш бошлайдилар. Маздаизм мағлардан янги урф-одатларни қабул қилиб, Аҳурамаздага қурбонликлар келтиришни яхши одаг деб билишган. Мидия иттифоқи тузилгандан кейин бу дин Эронда ҳам тарқатилган. (VIII асрда шарқий Эронда ҳам тарқалади). Мағлар — Урарту халқи Озарбайжон халқининг қадимги диний дунёқарашларини ҳам мерос қилиб оладилар. Улар бу дин ҳукмдорлигини барча Мидия уруғлари ўртасида ўрнатиб, кейинчалик қўшни халқларга ҳам тарқатадилар. Мағлар олдин Мидия халқининг, кейинчалик Эрон халқининг фикр ва урф-одатини тарғиб этадилар.

Мидия давлати пайдо бўлгандан кейин, мидияликларнинг бошқа халқлар устидан ҳукмронлиги кучаяди ва бу нарса мағлар динининг тарқатишига асосий сабаб бўлади.

Шундай қилиб, маздаизмининг маркази Мидия бўлиб, айнан шу ердан у шарққа, Ўрта Осиёга ва жанубга — Эронга тарқай бошлайди. Асримизгача бўлган VIII асрда Мидия ва Бақтрия ўртасида мустақкам алоқа ўриятилган эди.

«Авесто»даги қўнгина ривоятлар зардуштинлик динидан аввал пайдо бўлган турли хил эътиқодларга ҳам дахлдордир. Масалан, Аҳурамазда оловга (Огашкадалар) тонингган, Ибтидоий жамоа тузуми давридаги воқеалар ҳам «Авесто»да ўз аксини топган.

Қабрлардан топилган «Авесто»да қайд этилишича, ўша даврларда эркаклар бир неча хотин олиш ҳуқуқига эга эканлар. Эркаклар роншароса 16 ёшдан бошлаб уйланишган. Ҳамма вақт биринчи хотин бошқаларига бош бўлган¹.

Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини ҳам очиб қўради. Саркарда Аристобул шикастланган Кир тобутини қайтадан ясаб, тузагиб қўяди.

Бундай мисолларни яна қўлаб келтириш мумкин. Умуман олганда, Сингам Зардуштр асос солган «Авесто» Ўрта Осиёнинг антик даврларини аке эттирувчи ягона ёзма манба бўлиб, ҳали бу ноёб асар олимларимиз томонидан атрофлича ўрганилган эмас. Ҳамон бу асарга диний китоб сифатида совуққонлик билан қараб келмоқдамиз. Ҳолбуки, бу китоб аллақачон қўнгина Европа халқлари тилларига таржима қилинган. Асар ўзининг ҳақиқий талқиқотчиларини кутмоқда.

«Авесто» аслида икки миллион шеърый мисрадан иборат бўлган экан. Бу бебаҳо асар ўн икки минг қорамол терисига олтин ҳарфлар билан битилган. Александр Македонский унинг Истахрда сақланган нусхаларини ёқиб юборган.

«Авесто»нинг биз ўрганаётган кейинги нусхаларида Ясна, Висперел, Вендидал, Яшт номлари билан аталувчи боблари мавжуд. Айрим

¹ Авесто. Баку: Ист.-во АН Аз., 1960. 80—81-бетлар.

манбаларда «Авесто» эрамиздан илгариги VII—VI асрларда яратилган дейилса, бошқа манбаларда эрамиздан аввалги IX асрдан эрамизгача бўлган узоқ давр мобайнида яратилиб, қайта ишланиб келинган, дейилган¹.

Маълумки, А.О. Маковельский «Авесто» орқали қадим ўтмиш даврларимиз ҳақида муҳим фикрларни айта олган, айрим мураккаб жумбоқларни ечиб берган. «Шоҳ» сўзи асосан Осиё халқлари ўртасида кенг тарқалган «Шоҳ» сўзи жаҳон халқларига ҳам яқиндан таниш.

«Авесто» форс-тожик халқининг ёзувини ўрганишдагина эмас, балки Ўрта Осиё ва Эрон тарихини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. «Авесто»даги готлар ва яшт номлари билан боғлиқ исмлар эрамиздан илгариги X асрларга тегишли. «Авесто» авлоддан-авлодга, огиздан-огизга ўтиб, бир неча бор қайта кўчирилган. «Авесто»нинг ҳозир бизга маълум нусхаси эрамизнинг IV асрида сосонийлар давлатининг шоҳи Хисрав I даврида ёзиб олинган. «Авесто»да Аҳмонийлар сулоласи эрамиздан илгариги V—III асрларда яшаб ўтган шоҳлар ва уларнинг ёрлиқлари ҳақида ҳам қизиқ фикрлар берилган.

Ҳақиқатан ҳам қадимда ўтган шоҳлар ўзларига турли хил ёрлиқлар бериб, номларини улуғлашга ҳаракат қилардилар.

«Авесто»да фақат зороастризм динининг таълимотинигина эмас, балки қабилалар ва дарёларнинг, ёруғ заминнинг географик жойлашуви ҳақида, осмон сирларига доир, медицина ва одоб-ахлоққа оид фикрларни ҳам кўплаб учратамиз. Шунингдек, «Авесто» аслида Эроннинг давлат дини сифатида шаклланган бўлса-да, ундан Ўрта Осиё, Озарбайжон, Ҳинд мамлакатларигача чўзилган улкан ўлканинг тарихига оид ҳам муҳим фактларни қидириб топамиз.

«Авесто» ҳақидаги яна бир маълумотларни биз XI асрда ёзилган зороастризм диний таълимоти ҳақидаги асар — «Денарт» орқали биламиз. Бу асарда қайд қилинишича, «Авесто» йигирма бир наск (боб) бўлиб иборат эмиш. «Авесто»дан қилинган таржима ва шарҳлар «Зенд» номи билан ҳам машҳурдир. Кейинги даврларда «Авесто» бир қанча бўлақларга бўлиниб кетиб, яшт, ясна, висперед, вендидал номлари билан аталади.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, қадим замонларда ит инсонлар учун улуғ тотем ҳисобланган. Инсонлар итни жуда қадрлаганлар. Итга нисбатан ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлинган. Итни ярадор қилган ёки унга азоб берган кишилар қаттиқ жазога ҳукм этилган. Ҳатто итни урган ёки ҳақорат қилган кишилар абадий бахтсизликка дучор бўлади, деган нақл тарқалган. Оч қолган итларга овқат беришни инсонлар ўзлари учун савоб иш деб билганлар. Кучукча олти ойга тўлганда уни тарбия қилишни ҳурмат юзасидан етти ёшли қизларнинг зиммасига юкланган.

¹ *Кор-оглы*. Узбекская литература, М.: Изд-во «Высшая школа», 1973, 5—6-бетлар.

Бу айни пайтда Ахурамаздага ҳам катта ҳурмат белгиси эди. Чунки итлар Ахурамазданинг энг салоқатли қуриқчилари ҳисобланарди.

Бундан ташқари, қадимги даврларда от ҳам тотем ҳисобланган. Ҳатто маъбуд Мингранинг от билан алоқаси борлиги таъкидланади¹.

Халқимизнинг узоқ тарихига алоҳида эътибор билан қарасак, эраимздан илгариги Х—IX асрларда яратилган «Авесто»да жуда кўплаб халқ оғзаки ижоди намуналарини, ҳикоят ва ривоятларни, афсоналарни учратамиз. «Авесто»ни мифологик характердаги афсоналар тўпламидан иборат деб аташимиз ҳам мумкин. Ундаги афсонавий воқеалар асосан Сўғдиёна, Бақтрия ва Гирқания, Парфия ўлкаларига бағишлангандир. Бунини бонси бор, албатта. Чунки «Авесто» Бақтрия ва Сўғдиёна ерларида яратилган.

Зардуштийлик Сўғдиёнага қўшни бўлган Бақтрия ерларидан тарқалган.

Худлас, икки миллион шеърӣ мисралаи иборат бўлган «Авесто» худолар, маъбуд ва маъбудалар ҳақидаги афсоналардан иборат эди. Бу афсоналар халқ дилига яқин бўлиб, уларнинг орзу-умидлари, меҳнат фаолиятлари, кураш ва интилишлари ифодасидан иборат. Шунинг учун ҳам «Авесто» халқ ўртасида кенг тарқалиб, муқаддас китобга айланади. Бу ўлкаи китоб, ўзида зороастризм динининг асосий руҳини ёритган бўлса-да, кун жиҳатдан эзгулик йўлида хизмат этганини ҳам инкор этолмаймиз. Дастлабки нусхалари илгариги ўнинчи асрлар ва ундан илгари даврларда юзага кела бошлаган бу асар фақат антик дунё кишилари учунгина эмас, балки кейинги даврларда ҳам инсоният учун катта маънавий хазина сифатида хизмат қилиб келди. Жумладан, ундаги айниқса Каюмарс, Жамшид ҳақидаги афсоналарни классик адабиётда кўплаб учратамиз.

«Авесто»да асосан зардуштийлик ҳақида фикр юритилар экан, икки бир-биринга қарама-қарши куч — яхшилик ва ёмонлик ўртасида тўхтовсиз кураш кетади. Ахурамада осмонда янайдир, Ахриман эса ерда. Шундай қилиб, ер ҳамма вақт тўхтовсиз кураш майдонига айланиб келган. Бирок ҳамма вақт яхшилик ёмонликнинг устидан талаба қилиб келади.

Асосан «Авесто» деб номланган бу муқаддас китоб худо ва илоҳӣй кучларга бағишланган бўлса-да, аслида антик ҳаётнинг мазмунини ўзида ифода этар эди. Ушундай даврларда М. Горький таъкидлаганидек, «Худо у ёки бу ҳунарнинг соҳибӣ, кишиларнинг устози ва ҳамкори эди. У меҳнат муваффақиятларининг бадий умулланмаси эди. Шу сабабли меҳнаткаш омманинг «динӣй» тафаккурини қўштирноқ орасига олиш зарур, чунки бу ижодкорнинг ўзидир. Кишиларнинг қудратли ривожини олдиндан сезиб, уларнинг қобилиятини идеаллаштирган афсоналар яратиш ўз

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 75-бет.

негизига кўра реалистик эди. Ҳар бир қадимий фантазиянинг пардозида уни ҳаракатга келтириб учирган кучни осон пайқаш мумкин, бу куч инсонлар меҳнатини енгиллаштиришга бўлган интилишдир. Бу интилишнинг турмушга жисмоний меҳнат кишилари томонидан талбиқ қилингани жуда равшандир»¹.

Сўз санъаткори М. Горькийнинг мана шу фикрларига асослансак, «Авесто»ни диний асар деб тақиқлашимиз мутлақо нотўғридир. «Авесто»да худо кўн тилга олингани учун ҳам бу асарни биз диний китоб деб қоралаб келамиз. Бу ўринда М. Горькийнинг яна шундай бир фикрини келтириб ўтишимиз ўринлидир. «Худо, — деб ёзди М. Горький қадимги даврларда яшаган инсонларнинг тасаввурлари ҳақида тўхталиб, — ибтидоий кишилар тасаввурда мавҳум тушунча, хаёлий мавжудот эмас, балки у ёки бу меҳнат қуроли билан қуролланган реал сиймо эди»².

Шундай экан, «Авесто»да худолар ҳақида ҳикоятлар битилган бўлса-да, унга диний муқаддас китоб деб эътиборсизлик билан қарашимиз нотўғри.

Муҳими шундаки, «Авесто» қадимги давр оғзаки адабиётимизнинг ёрқин намунасидир. Бу бебаҳо асар кейинги давр халқ оғзаки ижодиётига ва классик адабиётига ўзининг катта таъсирини кўрсатади.

Яна бир характерли томони шундаки, антик даврларда одамлар, қуёш, ер, сув, ўсимликларга сифинганлар. Халқимиз айниқса қуёшсевар бўлган. Қуёшни инсон зотига каромат келтирувчи илоҳий куч деб билганлар. Қуёш ёруғлик манбаигина эмас, инсонларга қут-барака, тўқлик ва хурсандчилик келтирувчи манба сифатида ҳам таърифланган. Кўчманчилик билан шугулланган, бошпанасиз ва яланғоч одамлар қуёшли кунларда бемалол ҳаёт кечираверганлар. Шу жиҳатдан қуёш фақат ҳаёт манбаи саналган. Осийликларнинг ҳозиргача қуёшни улуғлашлари бежиз эмас.

Антик дунёдан бизга мерос бўлиб қолган «Авесто»дан кейин яратилган бой оғзаки ижод намуналари Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) ҳақидаги ҳикоятлардир. Искандар ҳақида яратилган фольклор асарлари ярим афсонавий, ярим тарихий асосга эгадир.

Александр Македонский ҳам ўзининг Шарққа ҳарбий юриши чоғида ўзини тенгсиз қудратга эга илоҳий куч деб танитади. Халқ орасида Александрни Филиппнинг ўғли эмас, Мисрнинг бош тангриси Амоннинг ўғли деган афсоналар тарқалади. Тарихий манбаларда ҳам, афсоналарда ҳам ҳикоя қилинишича, ҳақиқатан ҳам Александр дубулгасининг икки ёнида иккита катта-катта, эгри, мертин шох — мисрликлар қўй қиёфасида тасвирлаган қуёш худоси Амонга хос белгиси бор эди. Бундай

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Т.: Ўз. Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962, 266-бет.

² Горький М. Адабиёт ҳақида. 266-бет.

афеоналар ҳали Александр Македонский Эронга хужум бошламасдан илгари тарқалган эди. Унга берилган Искандар Зулқарнайн номи ҳам уша даврлардаёқ мавжуд эди. Шарқ халқларининг қуёшни муқаддас деб билиб, унга қаттиқ эътиқод қўйишлари ҳам Искандар номига тақлид қилинган.

Искандар қуёнига яқинлик белгиси. «Искандари меҳр—қуёш Искандари, дунёни қамраган қуёш»¹. Зулқарнайн эса қуёш худоси, шохдор қўйсифат Амонга яқинлик белгисидир. Қуёшни мағлубиятга учратиш мумкин эмас. Зардуштийликлар учун қуёш қудратли куч бўлгани сингари, Искандар ҳам илоҳий қудратга эга бўлган сиймо сифатида намоён бўлади. Александр Македонский шарқликлар берган бу номдан гоёт мағрурланади. Ҳатто ўзини қаромағ келтирувчи илоҳий куч сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Зардуштийлик динини бекор қилиб, «Авесто»нинг Истаҳрада сақланган нусхасини тониб олади-да, ёқиб юборлади. Бироқ Александр Македонскийнинг зардуштийлик динига инсбаган қилган бундай ноҳўя ҳаракатлари, халқнинг газабини кўзгатади.

Шундан сўнг зардуштийлик динига сиғинувчи барча халқлар Александрнинг истилочилик ҳаракатига қарши қаттиқ кураш олиб борадилар. Қуёш худосининг Искандарга инсбатан ихлоси йўқолиб, айниқса Сўғдиёна, Бақтрия, гирканияликлар зардуштийлик туғи остига тўпланиб, Александрга қарши курашга отланадилар. Александр эса Искандар — қуёш худоси сиймоси сифатида зардуштийликларни ўзига сиғинишига ушлар эди.

Шундай қилиб, Александр Македонский эрампздан илгари VI асрда Кайхперав асое солган Ахмонийлар сулоласини тугатса ҳам, унинг қалби бўлган муқаддас дини, зардуштийликни йўқота олмади. Зардуштийлик эътиқоди араблар истилоси давригача яшаб қолди.

Илгариги даврларда Александр Македонский ҳақида турли хил салбий ва ижобий руҳдаги афеоналар кўп яратилган эди. Бироқ араблар истилоси даврига келиб Искандарни улуғлаш ёзма ва оғзаки адабиётда кенг тус олади. Чунки араб босқинчилари Александрнинг истилочилик сиёсатини маъқуллайди. Искандарнинг босқинчилик юришларини қўллаб-қувватлаш орқали ўзининг босқинчилик сиёсатини оқлашга, уни диний ақидалар билан боғлашга ҳаракат қилардилар. Шу туфайли кейинги даврларда яратилган фольклор асарларида Искандар асосан ижобий образ сифатида берилади. Ўзининг босқинчилик сиёсатини «халоскорлик» ниқоби остига яширган Искандар, эндиликда чинакам халқ халоскори, донишманди, адолатли подшоҳ образига айланади. Биз ўрганаётган фольклор асарларида ҳам Искандар асосан ижобий образ сифатида талқин қилинади.

¹ Навоий асарлари дугати. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. 281-бет.

Тарихда бир қанча Искандар Зулқарнайнлар ўтганлиги ҳақидаги афсоналарни халқ оғзаки ижодиётида ҳам учратамиз. Бундай афсоналарнинг нотўғри эканлигини, тарихда битта румлик Искандар Зулқарнайн ўтганлигини Низомий Ганжавий ўзининг «Искандарнома» асарида ҳамда Абдурахмон Жомий тарихда иккита Искандар ўтганлигини ўзининг «Хирадномаи Искандарий» достонида таъкидлаб ўтадилар. Алишер Навоий «Сади Искандарий» асарида таъкидлаб, уларнинг бири Доро билан жанг қилганини, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурганлигини айтади.

*Ки оламда икки Скандар эмиш,
Ки иккиси давронда довар эмиш.
Бири улки, Доро била қилди розм,
Бири буки, сад боллаю этти азм.*

Мана шу фактнинг ўзиёқ, «Сади Искандарий» достони Александр Македонский прообразига қаратилмаганини тасдиқласа, иккинчидан, Искандар Зулқарнайннинг Файлақус ўгли бўлганлигини, бошқа Искандар Зулқарнайннинг ўтмаганлигини исботлайди.

Йима (Жамшид) ҳамма вақт олтин камон ва олтин суви югуртирилган қамчидан фойдаланарди. Бу нарсаларни унга Ахурамазда совға қилганди. Йима ерга камондан ўқ узади, қамчини ерга уриб деди: «Севимли, муқаддас Арматай! Сен одамларни ва молларни кўтара олишинг учун, ер кенгайиб катталашгин». Шундан сўнг ер кенгайиб, илгариги ҳолатидан уч баробар катталашади. Йиманинг ер юзидан олти юз йил ҳукмронлик қилиш даврида, ер унга яна тордек кўринди ва у яна ерни уч баробарга кенгайтиради. Худди шу ҳолат Йима ҳукмронлигига 900 йил бўлганда ҳам такрорланди. Шундай қилиб ер биринчи ҳолатдаги кўринишидан бир неча баробар кенгайди.

Хулоса қилиб айтганда, Йима Дантя дарёси бўйида жойлашган Айриане Ваегада шу тарзда подшолик қилади.

Ахурамазда барча тирик мавжудотни нобуд қила оладиган совуқлар яқинлашиб келаётганини айтиб, Йимани огоҳлантиради. Ахурамазданинг бўйруғига биноан Йима ёпиқ иншоотлар қуради. Бу иншоотлар барча ҳайвон ва ўсимликларни совуқдан сақлаб қолишга мўлжалланганди. Бу иншоотларнинг эшик ва деразаси ҳам бор бўлган. Бу ерга у одамларни, итларни, қушларни, қорамол ва бошқа ҳайвонларни, ўсимликларни ва уларнинг уруғларини йиғади. У ерга айрим камчилиги бўлган жонзоддан бошқа ҳамма нарса йиғиб олинади. Камчилиги бўлганлар эса, яъни букирлар, ақдан озганлар ва бошқаларнинг Аҳриманнинг ёвузлиги туфайли бўлган деб иншоотларга киритилмайди.

Йима Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Жамшид деб аталади. Ахурамазданинг ёрдами билан у энг кучли шоҳ бўлади. Лекин олдинма-

кетин купгина галабаларни қўлга киритгандан сўнг у қалдини фоз тутиб, ҳеч нарсани тан олмай қўяди. У шундай дейди: «Бу дунё меники, ҳеч қандай худони тан олмайман. Фақат мен ҳамма нарсани барпо эта олишим мумкин».

Зардуштнинг айтишича, Йиманинг нотўғри йўл тутиши сабабли, одамлар ўладиган бўлиб қолишади. Илгарилари одамларга шоҳли молнинг гўштини истеъмол қилиш ман этилганди. Кейинчалик одамлар гуноҳ ишга қўл уриб, шоҳли молнинг гўштини ейдиган олат чиқаришади. Шу сабабли ўлмас қилиб яратилган одамлар нобуд бўла бошладилар. Ўзининг бу гуноҳи учун Йима жаннатдан қувилди. Одамларнинг бу гуноҳлари учун ер юзида қиш бошланади.

Қиш совуғидан сақланиш учун Йима бошпана қура бошлайди. Бу бошпаналарга тўладан келган энг чиройли эрак ва аёлларни, энг яхши ҳайвонларни, энг чиройли ва хушбўй ўсимликларни ва энг лаззатли таомларни йиғди.

Йима биринчи марта қурувчи сифатида тасвирланади. Қиш бўлмаганда одамларга уй керак эмас эди. Қиш бошлангани учун улар уй қуришни ўрганишлари керак. Уйни қандай қилиб қуриш керак деган Йиманинг саволига, Аҳурамазда қўёшда қуритилган гиштдан деб жавоб беради.

Энг охири ривоятда Йима — Жамшид моддий маданиятнинг асосчиси сифатида гавдаланади. Йима одамларга қурол-яроғ ясашни, мато тўқишни, тегирмон, кўприк, кемалар ва бошқа иншоотлар қуришни ўргатади. Бундан ташқари, одамларни тиббиёт сирлари билан таништиради.

Охири ривоятда ёзилшича, Йима 710 ярим йил яшаган. Дунёда одамзод пайдо бўлиб, улар қишлоқларда тинч ҳаёт кечири бошлайди. Йима дунёни одамлар, қорамол, юк ташийдиган ҳайвонлар, итлар, қўшлар ва олов билан тўлдирди. Одамлар мол боқиб, деҳқончилик билан шугулланар эди. Ердан юқори ҳосил олинади. Ҳаво баҳор ҳиди билан тўлади. Ҳамма нарса гуллаб-яшнайдди. Бироқ одамзод олтин асрининг тарихига яқун ясалади. Ёвуз Аҳриман уларнинг бахтига, тинч ва фаровон ҳаётига чанг солиб, изғирин совуқни кучайтириб, ҳамма ёқни қорга тўлдирди.

Иккинчи босқич одамзодда эзгулик ва ёвузликнинг қураш даври билан характерланади. Бу қураш Зардуштнинг пайдо бўлишига қадар давом этади.

Учинчи босқич одил суд кунигача бўлган даврни ўз ичига олади. Ўликлар тирилади. Аҳурамазда Аҳриман устидан галаба қозонади. Шундан кейин Ер юзиде эзгулик ҳукмронлик қилади. Зардуштийликдаги одамзод тарихига шу тариқа яқун ясалади. Одамзод ўтмишини тасвирловчи ва уларнинг келажагини айтиб берадиган ривоятлар пайдо бўла бошлайди.

Йима «Авесто»дан ҳам олдин ёзилган эпос қаҳрамони эди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида тартибга чақирувчи, фан ва маданият

асосчиси, биринчи қурувчи сифатида Йимага олий баҳо берилди. Зардушт эса Йимани танқид қилади.

«Авесто»да йирик қорамол муқаддас ҳисобланган. Қадимги ривоятларда ҳам Ер юзида пайдо бўлган биринчи ҳайвон ҳўкиз ёки сигир бўлган. Шу туфайли одамлар сигир ва ҳўкизнинг гўштини истеъмол қилишмаган.

Қадимги қабилалар яратган эпик қўшиқларда ёзиллишича сигир тотем, яъни муқаддас ҳайвон ҳисобланган.

Муқаддас ҳайвонлар билан биргалликда, муқаддас ўсимликлар ҳам бўлган.

«Авесто» одамни маст қулувчи хома ўсимлигини руҳлантирувчи куч сифатида билди.

Хома ёки хома ўсимлик бўлиб, у ҳам ичимлик, ҳам худодир. У ҳинд «сома»си билан ўхшаш бўлиб, «Ведлар»да у ҳақда ёзилган.

Бу ўсимлик фақат Персеномда ўсган.

Зардуштийлик динининг тарихи ва таълимоти ҳақида гап кетганда ўзбек олимаси Фозила Сулаймонованинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Олима зардуштийликнинг Грецияда, Кичик Осиёда ва Ионияда ҳам кенг тарқалганлигини таъкидлаб ўтади. Айниқса, милетлик олим Фалес (эрамиздан илгариги 624—574 йиллар) фалсафасини чуқур ўрганиб чиқади. Тадқиқотчи иониялик яна бир олим Анаксимандр (эрамиздан илгариги 610—547/46 йиллар) таълимотида ҳам зардуштийликнинг ўзига хос йўналишлари ўрганиб чиқилганлигини таъкидлайди. Олима ўз тадқиқотининг давомида, яна бир қатор иониялик донишмандлар ижодига тўхталиб ўтиб, қадимги даврлардаёқ зардуштийликка қизиқиш Миср, Бобил, Финикия каби ўлкаларда ҳам катта бўлганлигини фактлар орқали асослаб беради. Бу борада милетлик яна икки олимнинг номини тилга олиб, Анаксимен (эрамиздан олдин 585—528 йиллар) ва Хераклит (эрамиздан аввал 544—475) иждолари орқали зардуштийлик динининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Зардуштийлик дини узоқ Иония ўлкасига етиб қолмасдан, балки юқоридаги файласуф-донишмандлар ижодига ҳам таъсир этганлиги кўрсатиб берилди.

Фозила Сулаймонова ўзининг «Зардуштийлик ва Иония илм фалсафаси» номли мақоласида муқаддас китоб «Авесто»ни ҳам атрофлича таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Бу ўринда олиманинг муҳим бир фикрига ҳам тўхталиб ўтишга тўғри келади. «Ҳар бир зардушт, — деб ёзади тадқиқотчи, — кунига беш марта ювиниб, покланиб қуёшни олқишлаб сиғиниши шарт бўлган. Бу анъана ҳам исломга зардуштийликдан ўтган. Зардуштийлар табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаши, ерни ишлатиб, сугориб, боғ-роғ, экинзор қилиши, чорвани, айниқса йилқиччиликни йўлга қўйиши, сувни муқаддас тутиши шарт

эди. Бу таълимотга Ўрта Осиё, айниқса ўзбек ва тожик халқлари ҳалигача амал қилиб келишади»¹.

Мана шу фикрнинг ўзиёқ ислом динига ҳам зардуштийликнинг катта таъсир утказганлигидан ва бу дин ҳозиргача эъозланиб келинаётганидан далолат беради.

«Авесто»даги мифологик характердаги образларни биз шарқ классик адабиётида кўплаб учратамиз. Масалан, А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига Жамшиднинг жоми қуёшдан ҳам порлоқ қилиб тасвирланади. Бу жом Искандар қурган қалъанинг ўртасидаги уйдан топилади. Фарҳоднинг кўзи бу жомни кўриб, қамашиб қолади. Жамшиднинг жоми қуёшдан равшан бўлса, унинг ўзи ундан ҳам порлоқдир. Жамшиднинг жомига дунёдаги содир бўлаётган воқеалар ўз аксини кўрсатиб туради.

Жомнинг ташқи томонида ер юзининг маркази, ички томонида эса тўққиз қават осмон кўринади. Жомнинг ташқи томони олижаноб инсоннинг қалбига, ички томони эса покиза ва тоза кишининг юрагига ўхшаб туради.

*Сафоу тоб аро андоққи Хуршед,
Дема Хуршед, балким жоми Жамшед...
Бори махфий умур изҳори анда,
Жаҳон ҳолоти равшан бори анда.
Ташида жиҳва айлаб маркази хок,
Ичинда лек тўққуз даври афлюк
Таши ул навъким комил замири,
Ичи андоққи соҳибдил замири.*

Ҳақиқатан ҳам классик адабиётда Жамшид жоми номи билан аталувчи мисрани кўп учратамиз. Бундай мисраларда Жамшиднинг ўзи сингари унинг жоми ҳам яхшилик тарафлори, инсонлар уни ичиб хурсанд ва шолумон бўлади, қўшиқлар айтади.

Қуёш Искандар каби қоронгуликка, ерга чўкиб, Жамшед жоми тилсимлар ичига яширинса ҳам, улар жоми Жамшед шаробини ичаверадилар.

*Скандардек кириб зулматга Хуршед,
Тилсим ичра ёшунди жоми Жамшед.
Алар топиб яна ширатқа асбоб,
Солиб Жом жом ичра бодаи ноб.
Суруб гоҳи Скандардин тарона,
Дебон Жамшеддин гоҳи фасона.*

¹ Сулаймонова Ф. «Зардуштийлик ва Юнния илм фалсафаси». Адабий мерос, 1989, 9—10-бетлар.

Бу ўринда Жамшед жами икки хил маънода, ҳам кўзгу, ҳам шароб маъноларида қўлланилмоқда.

Худди, шунингдек, «Авесто»даги Аҳриман образини ҳам классик адабиётда кўп учратамиз. Жумладан, А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида бу образ ёвуз куч сифатида берилди. Достонда тасвирланишича, дев қиёфасида ўрмонда яшайди. У девлар қалъасидаги Сулаймон узугини қўриқлайди. Сулаймон узуги яхшилик тимсоли. Бордию, инсон зоти уни қўлга киритса, яхшиликлар тилсимини очиб қўйиши мумкин. Ёвуз ниятли Аҳриман эса буни сира ҳам хоҳламайди. Инсон боласининг бахтиёр бўлишини истамайди. Шунинг учун ҳам узукни қўлга киритиш учун бораётган баҳодир Фарҳоднинг йўлини тўсади.

Достонда Аҳриман яшаётган ўрмон ҳам даҳшатли бир ҳолда тасвирланади. Бу манзарани кўрган киши бу ердан соғ-омон чиқиб кетишига умид қилмайди. Бироқ Фарҳод ўз йўлида давом этади. Достонда Аҳриман даҳшатли тусга кирган қора булутга қиёс қилинади. Унинг бошидан охиригача заҳар эканлиги кўриниб турарди. Унинг қиёфаси дўзах учқуни ва қиёмат оловини эслатарди. Унинг мағрур қадам босишидан замон бўстони титрар, қичқиришидан эса осмон айвони дарз кетар эди. Баданидаги ҳар бир мўйи мисоли бир ўқ, ўқ ҳам эмас, аждаҳога ўхшаш бир илон эди. Унинг жисмидан ҳийлаю найранг қатра-қатра томиб турар, шу ҳар бир қатрани маккор фалак аста-секин тарбиялаб, ундан янги бир дев яратар эди. Қараши маломат шомига, бўйинининг узунлиги бўлса қиёмат кунига ўхшарди¹.

Достонда Аҳриман ниҳоятда маккор, айёр сифатида берилгандир. Аҳриманнинг ички қиёфаси ниҳоятда салбий бир ҳолда тасвирлангани сингари, ташқи қиёфаси ҳам даҳшатли ҳолатда эди. Унинг юзи қоп-қора эди. Қадимдан халқ оғзаки ижодиётида салбий қиёфада тасвирланган. «Авесто»да ёмонлик қиёфасида, яхшилик, эзгулик тарафлори Аҳрамазданинг душмани бўлган Аҳриман классик адабиётда ҳам салбий образда берилди. Унинг гурзиси чинордай келарди. Чинордай эмас, минорадай баҳайбат эди. Унинг учига улкан тоғнинг бир парчасини боғлаб олганди. Бу гурзи, агар Эльбурс тоғига тегса, бу тоғни майда-майда қилиб, тупроққа айлантиргудек эди².

Шундай қилиб, эзгулик йўлида Сулаймон узугини ахтариб бораётган Фарҳод ёвуз куч қиёфасидаги Аҳриманни ўлдиради.

«Авесто»даги Аҳриман образини Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида ҳам учратамиз. Бу асарда Аҳриман аждаҳо қиёфасида

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 74-бет.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ҳамса, Т.: 1975, 74-бет.

тасвирланади. Эзгулик йўлига отланган Баҳромнинг йўлини бу ёвуз куч тўсмоқчи бўлади¹.

«Авесто»да мавжуд бўлган кўпгина мифологик характердаги образлар Низомий ижодида ҳам кенг ўрин эгаллаган.

Шунингдек, «Авесто» орқали бизга яқиндан таниш бўлган Каюмарс, Жамшид, Ахурамазда, Аҳриман каби образларни Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кўп учратамиз. Бу ҳақда «Фирдавсий қаҳрамонлари» асарида қизиқарли ҳикоятлар келтирилган.

Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Каюмарс ва Жамшид ҳақида алоҳида дostonлар яратади. Фирдавсийнинг берган маълумотларига кўра, Каюмарс илк бора шоҳлик тахтига ўтирган киши эмиш.

Шоир Каюмарсга мифологик образ сифатида қарамайди, балки тарихий шахс тимсолида талқин этади. Ҳатто унинг тарихда яшаб ўтганлигини, шоҳлик даврини ҳам аниқ белгилаб беради.

*Ўттиз йил оламда шоҳлик қилди у,
Нур сочиб қуёшу шодлик қилди у.
Не турли жондор бор оламда, бари
Ором истаб келар Каюмарс сари.*

Шоирнинг назарида Аҳриман ҳам тарихий шахс бўлган. Каюмарснинг яккаю якка душмани Аҳримандир. Асарда Аҳриман дев қиёфасида тасвирланади. Шоир Каюмарс ва Аҳриман образларини яратар экан, бу образларни гоёт ишонарли тарзда, ҳаётини ифодалар фониди беради. «Шоҳнома»даги «Каюмарс» достонини ўқир экансиз, бу икки салбий ва ижобий образларни шу даражада маҳорат билан яратганки, Каюмарс билан Аҳриман ўртасидаги қарама-қарши курашлар, кескин конфликтлар ситуацияси даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари билан боғланиб кетади. Шоир энг қадимги замонларда юз берган воқеаларни, инсониятнинг гўдаклик даврларини қаламга олар экан, узоқ ўтмишни ўз замонасига боғлайди. Одамзод тарихида илк бор бошига тож кийиб, шоҳлик тахтига чиққан Каюмарснинг аслида адолатли, ҳақиқатгўй бўлганлигини таъкидлаш орқали шоир ўзи яшаётган шоҳларнинг зolimлигидан, қонхўрлигидан зорланади. Аслида Каюмарс каби шоҳлар инсониятга бахт-саодат келтириш учун, халққа халоскор ва паноҳ бўлиш учун эзгу ният билан тахтга чиққан эли, замонлар ўтиши билан шоҳлар халқни эзиш, беҳисоб бойлик тўплаш, қирғин урушларни бошлаш каби разил ва қабиҳ ният билан тахтга чиқишни ўзлари учун олий бир мақсад деб билдилар.

Алишер Навоий ўзининг «Садди Искандарий» достонида ҳақиқатан ҳам Каюмарснинг биринчи шоҳ бўлганлиги ҳақида тўхталиб, унинг

¹ Низомий. Тўпламлар. Етти гўзал. Т.: 1982, 78-бет.

тарихда яшаб ўтганлигини шундай таъкидлайди: «Пешдод сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. Пешдодларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган»¹.

Бу фикрнинг тўғрилигини «Шоҳнома»да ифодаланган мисралар орқали ҳам тасдиқлашимиз мумкин.

*Тахту бахтин топиб фаровон,
Йўлбарс терисидан қиларди чопон.*

Фирдавсий золим шоҳларни Каюмарсдек мард ва танти, адолатли ва ҳақиқатгўй бўлишга чақиради.

«Авесто»да учрайдиган яна бир мифологик образ Жамшиддир. «Шоҳнома»да «Жамшид» номли алоҳида тарихий дoston бор. Унда таъкидланишича, Жамшид етти юз йил подшолик қилган.

Дostonда ифодаланишича, Жамшид тахтга ўтирар экан, руҳига «яхшилиқ йўли» ёр этиб, жун, ипак, канопдан газмол тўқиб, инсонларга кийим кийишни фармон берган эмиш. Жамшид замонасида одамзод «на дард, на ёмонлик кўрмас»дан бахтли ҳаёт кечирибди. Ҳатто янги йилнинг бошланиши ҳам Жамшиднинг тахтга ўтириши билан боғлиқ эканлиги қайд қилинади.

*Жамшидга сочишар олтину гавҳар,
Шу кунни янги йил — байрам дейишар.
Яна ўтди уч юз йиллар бахтиёр,
На ўлим, на бир дард кўрмас бу диёр.*

А. Навоий ҳам ўзининг «Садди Искандарий» дostonида Жамшидни ижобий образ сифатида таърифлайди. «Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди»².

Шарқ классик адабиётида Каюмарс, Жамшид, Аҳриман каби мифологик характердаги образларни кўплаб учратамиз.

¹ *Алишер Навоий*. Садди Искандарий. Т.: 1978, 25-бет.

² *Алишер Навоий*. Садди Искандарий. 25-бет.

II БОБ

АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ

АМАЗОНКАЛАР

Грек ва Рим тарихий адабиётидан амазонкалар ҳақида қизиқ ҳикоялар ўқиймиз. Антик дунё адиблари амазонкаларнинг скифлар авлодидан бўлганлигини таъкидлашади.

Шу ўринда амазонкалар ўлкаси қарга жойлашган эди деган савол туғилсини табиийдир.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабиласи яшаган. Бу қабиланing маликаси, яъни шоҳи Фелестрис бўлиб, у Кавказ билан Фазис (Рион) дарёси уртасида яшовчи халққа ҳукмдор бўлган¹.

Диодор ҳам «Тарихий кутубхона» асарида, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг бўлганлигини тасдиқлайди. Адиб ўз асарида Курций Руф фикрига яқин маълумотни беради. Бу ўринда Диодор Сицилийский ўз асарида ё Курций Руф ижодини ўқиб ундан фойдаланган ёки ҳар икки адиб ҳам бир хил манбани ўқиб чиққан. Диодор амазонкалар ҳақида тўхталиб шундай ёзди:

«Кейин Александр Гирканияга қайтади ва унинг ҳузурига Амазонка маликаси (шоҳи) Фалестра ташириб буюради. Бу малика Фасом ва Фермодонта дарёлари ўртасидаги ерларга ҳукмдор эди. Жуда жасур, кучли ва тўзал эди»².

Диодор амазонкалар ҳақидаги ҳикоясида давом этиб, улар скифлар авлодидан эканлигини айтади. «Амазонкалар, — ёзди Диодор, — фақат Осиёнинггина эмас, балки Европани ҳам ўзларига бўйсундира бошлади»³.

Диодор ўз фикрида давом этиб, амазонкалар шоҳининг Александр ҳузурига келганлиги ҳақида яна шундай ёзди: «Александр ундан нима учун келганлигини сўрайди. Шунда: Фелестрис Александрдан фарзанд кўриш нияти борлигини айтади, чунки буюк кишилардан буюк фарзандлар туғилали деб ҳисоблайди. Александр Фалестриснинг бу маслаҳатига рози бўлади ва у билан 13 кун бирга бўлиб катта совгалар бериб, ўз ватанига қузатиб қўяди»⁴.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 211-бет.

² *Диодор*. Ўша асар, 108-бет.

³ *Диодор*. Ўша асар, 228-бет.

⁴ Ўша асар, 108-бет.

Қадимги тарихий китобларда амазонкалар ҳақида кўп қизиқ ҳикояларни ўқиганмиз. Амазонкалар ҳақидаги ҳикоялар ҳақиқатми ёки афсонами деган фикр хаёлингизни чулғайди. Бу гаройиб ва жасур аёлларнинг ватани қар бўлган деган саволга ҳам турлича жавоб топамиз. Курций Руф, Юстин, Помпей Трог каби адиблар амазонкаларнинг Каспий денгизига яқин ерларда яшаганликларини қайд қилишади. Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабилаи яшарди. Бу қабилаининг маликаси Фалестрис бўлиб, у Кавказ билан Фазис дарёси ўртасида яшовчи халққа ҳукмдор эди.

Александрни кўриш ва у билан учрашиш ниятида Фалестрис шоҳга чопар юборади. Шоҳдан руҳсат олгандан сўнг, 300 та гўзал аёл билан унинг ҳузурига келади. Амазонкалар кийими баданларини тўлиқ ёпмас эди. Чап кўкраги очик бўлиб, кийими тиззасидан пастга тушмасди. Улар қизларини эмизиш учун фақат ўнг кўкрагини қолдириб, чап кўкрак безини кесиб ташларди. Гуёки бу усул улар учун ёй ва найза отишда қулайлик тугдирарди. Фалестрис шон-шуҳратга унчалик лойиқ бўлмаган шоҳнинг гавласига кўрқмасдан қараб турарди. Ҳеч нарса керак эмасми, деган шоҳнинг саволига Фалестрис шундай жавоб қайтарди: «Шоҳдан фарзанд кўришни, агар қиз бўлса ўзида қолдириб, ўғил бўлса шоҳга меросхўр қилишини» айтади¹.

Александр Фалестрисни ўз томонига ўтказиш истагида бўлади. Лекин бунга у рози бўлмайди. Аёл кишининг истагини бажариш учун Александр шу ерда 13 кун ушланиб қолади. Кейин Фалестрис ўз элига, шоҳ эса Парфияга жўнайди.

Курций Руф ўзининг асарида амазонкаларга таъриф берар экан, худди шундай амазонкалар ҳақидаги маълумотларни Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам учратамиз. Юстин асарини ўқиб амазонкалар ҳақида кенгроқ маълумотга эга бўламиз. У ўзининг «Помпей Трог эпитоми» асарида амазонкалар ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Амалдорлар найранги билан ўз ватанидан қувгин қилинган подшо авлодига мансуб икки ўспирин Пме ва Сколопит ўзлари билан бирга кўплаб ёш йиғитларни олиб чиқиб кетадилар. Улар Фермодонта дарёси яқинидаги Канкадокин, Понтиской қирғоқлари бўйлаб жойлашган Темиекир водийисини эгаллайдилар. Бу ердан улар кўп йиллар мобайнида қўшни қабилалар устига ёвуз юришлар қилди. Сўнгра кўп қабилалар ўзаро келишиб, уларни истирмага алаб олиб келиб қириб ташлайдилар. Уларнинг бева қолган хотинлари қўлларига қурол олиб ўз юртини ҳимоя қила бошлайдилар. Қўшни қабила эркаклари билан турмуш қуришни улар қўлиқ деб ҳисоблардилар. Улар эркакларсиз, ўз давлатини ҳимоя қила бошлайдилар. Уларнинг баъзи аёллари бошқалардан ўзларини

¹ Курций Руф. Ўша асар. 211-бет.

бахтлироқ сезмаслиги учун уйда қолган эркакларни ҳам ўлдирадilar. Ўз эрларининг ўлими учун улар қўшни қабилалардан қаттиқ қасос оладилар. Қурол кучи билан қасос олиб тинчлик ўрнатган бу аёллар ўз авлодининг йўқ бўлиб кетмаслиги учун қўшни қабила эркаклари билан вақтинча алоқа қила бошлайдилар. Агар ўғил бола туғилса ўлдириб ташлардилар. Қизларни эса қурол ишлатишга, отларда ов қилишга ўргатарди. Ёйдан ўқ отишга халақит бермаслиги учун қизларнинг чап (айрим манбаларда «ўнг» деб ёзилган) сийнасини ёшлигидаёқ куйдириб ташлашарди. Ана шундан амазонка номи келиб чиққан.

Уларнинг Марпезия ва Лампето исмли иккита подшоси бор эди. Улар жангчиларини икки қисмга бўлиб, навбат билан ўз чегараларини кўриқтай бошлайдилар. Европанинг катта қисмини буйсундириб, бир қанча Осиё мамлакатларини ҳам босиб оладилар.

У ерда Эфес ва бошқа кўплаб шаҳарларга асос солиб, катта ўлжа билан қўшиннинг бир қисмини жўнатадилар. Осиё устидан ҳокимликни сақлаб қолиш учун қолдирилган қўшинлари ўзаро тил бириктириб, махфий кураш олиб борган душманлар томонидан янчиб ташланади. Марпезия ўрнига унинг қизи Синона тахтга ўтиради. Синона ҳарбий тактикани ўта кучли билишидан ташқари, умрининг охиригача иффатини сақлаб қолганлиги билан ҳаммани ҳайратга соларди. Бу подшоҳ қизнинг шон-шавкати ниҳоятда кучайиб кетиб, амазонкалар донг таратадилар. Ҳатто Геракл ҳақида битилган афеонадаги подшоҳ Евристей бир кун Геркулесдан талаб қилиб амазонка подшоҳининг қуролини олиб келишни буюради. Геркулес туққизта ҳарбий кемада олий табақа грек ўспиринлари билан амазонкаларга қутилмаганда ҳужум қилади. Бу пайтда амазонкаларга икки опа-сингил — Антиона ва Орития подшоҳлик қилишарди. Аммо улардан бири Орития ўша вақтда ўз давлатидан анча узоқда уруш олиб борарди. Шу сабабли Геркулес енгил галабага эришади. Кўплаб амазонкалар жангларда ҳалок бўлади, кўплари асирга олинади. Шунингдек, Антионанинг икки синглиси бор бўлиб, уларнинг бири — Меналинани Геркулес, Ипполитани эса Тезей асира қилиб оладилар. Кейинчалик Тезей ўз асирасига ўйланиб, ундан Ипполит исмли ўғил кўради. Геркулес эса галабадан кейин Меналинани онасига қайтиб беради, эвазига эса подшо қуролини қўлга киритади. Буйруқни бажарган Геркулес ўз подшоси Евристейнинг ҳузурига қайтади¹.

Юстин ўз асарида келтирган амазонкалар ҳақидаги ҳикояни Фессалияликларнинг энг қадимги ёдномаси (тахминан эраמידан илгариги VIII аср) «Эллада қаҳрамонлари» асарида учратамиз. Юстин ўз асарида келтирган Геракл, Евристей, Геркулес, Тезей, Минналист

¹ Юстин. Эпистома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954. № 2. 213—215-бетлар.

образларини «Эллада қаҳрамонлари»да ҳам учратамиз. Бироқ «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида кенгроқ ҳикоя қилинади. «Геракл жангда енгиб, Миннолитанинг камарини олиб келади» деб номланувчи ҳикоятни ўқисак, қадим замонларда элладаликлар скифлар юртига фақат олтин жунли тери қидириб эмас, балки чарм камар қидириб ҳам келганлиги ҳақида ҳикоя қилишади. Бу ҳикоя скифлар юртидаги амазонкалар ҳақида ҳикоя қилгани учун батафсил тўхталишга ҳаракат қиламиз.

Евристей шохнинг Адмета деган ёш қизи бўлган экан. У бир куни отасининг ҳузурига кириб, шундай дебди:

— Шарқ томонда, жуда олисда бир подшоҳлик бор эмиш, унда мамлакатни хотинлар идора қилар эмиш. У ерда хотинлар оила бошлиги, таянчи ҳамда уй бекаси эмиш. Хотинлар шаҳарларни бошқарармиш, савдо сотиқни ва судни ўзлари қилишармиш, эҳромларда худоларга қурбонлик келтириб, давлат ишларини ўзлари ҳал қилар эмишлар. Улар қуролланиб, жанговар отларда чопар, душман билан мардларча жанг қилар эмишлар.

Улар ўзларини амазонкалар деб аташар, эркакларни ёмон кўришар, ҳеч ким бизни енголмайди, деб мақтанишар эмиш. Буюк Зевснинг рафиқаси, менга ҳомийлик қилувчи Гера, менга бунинг сирини очди, жанговар амазонкаларнинг бутун кучи уларнинг маликаси Ипполитага уруш худоси Арес совға қилган оддий чарм камарда эмиш. Агар малика у камарни боглаб юрса, ўзини ҳам амазонкаларни ҳам ҳеч ким енга олмас эмиш. Ота! Мен худди ўша хотин каби енгилмас бўлишни, ҳокимиятни ёлғиз ўзим идора қилишни хоҳлайман. Ипполитанинг камарига эга бўлишни истайман!

Шоҳ Гераклга амазонкалар мамлакатига бориб, малика Ипполитанинг камарини олиб келишни буюрибди.

Амазонкалар давлати шарқда, Кичик Осиёда экан.

Геракл катта кема жиҳозлабди, содиқ дўстлари — Иолайни, Афина шаҳзодаси Тезейни ва бошқаларни чақириб олибди. Улар бутун денгизчилар учун жасур аргонавтлар очган йўлдан сузиб кетибдилар. Узоқ сузибдилар, охири довул қутуриб турган Қора денгиздан ўтиб, Фермодонта дарёсига чиқибдилар, оқимга қараб юқорига сузиб бориб, амазонкалар пойтахти Фемискира шаҳрига етибдилар. Дарвозалар олдида қуролланган хотинлар туришаркан, улар чарм қалпоқ, калта хитонлар, тўпикларигача тушадиган тор, узун шим кийган эмишлар, елкаларига ойи шаклидаги қалқонлар осиб, қўлларига икки юзли болта олган эмишлар.

Соқчилар Геракл билан унинг ўртоқларини шаҳарга киритмабдилар, шунинг учун улар дарё қирғоғида, шаҳар девори тагида жойлашишга мажбур бўлибдилар.

Кўп ўтмай қуролланган қизлар отряди билан чиройли от минган малика Ипполита етиб келибди. Қизлар ичида маликанинг жонажон ўртоғи гўзал Антиопа ҳам бор экан. Бир вақтлар унинг ҳусни амазонкаларни ҳалок қилай деган экан.

Амазонкалар кўп вақтдан буён Грецияга юриш қилишни ўйлаб юрар эканлар, вақти келиб улар данигиздан сузиб ўтишибди. Афина деворлари тагига етишибди ва гўзал шаҳарни қамал қилишибди. Афиналиклар қамалга тайёр эмас эканлар. Сал бўлмаганда, шаҳар жанговар амазонкалар қўлига ўтар экан. Бироқ Антиопа Афина жангчилари орасида шаҳзода Тезейни куриб қолибди ва унга ишқи тушибди. Гўзал амазонка ҳам Тезейга ёқибди, шаҳзода унинг ёрдами билан жонажон шаҳарини қўтқаришига умид боғлабди. У тунда Антиопа билан учрашмоқ ниятида яшириниб, амазонкалар лагерига келибди.

Ипполита ўртоғининг муҳаббатини сезиб қолибди ва хиёнатдан қўрқиб, тезла қуришовни тўхтатишни буюрибди. Амазонкалар Афинадан чекиниб, ўз мамлакатларига қайтиб келишибди. Антиопа Тезейдан жудо бўлибди. Бироқ у Тезейни унутмаган экан, ҳозир уни Гераклнинг дўстлари ичида кўриб, қувониб кетибди, севгиси яна кучлироқ аланга олибди. Тезей ҳам уни танибди, билдирмай унинг ёнига борибди, махфий учрашув лўғисида шартлашибди.

Ипполита Гераклдан нима учун келганини сўрабди.

Геракл ўзига малика Ипполитанинг камарини олиб келиш буюрилганини айтибди.

— Мен камаримни фақат жангга галиб чиққанга бераман, — дебди малика. — Биз билан жангга чиқинг, енгсангиз камар сизларники бўлади!

Ипполита камар ўзида бўлса, уни ҳеч ким енга олмаслигига кўзи етиб, шундай деган экан.

Иккала отряд жангга тайёрланиш учун тарқалибди.

Амазонкалар шаҳарга қушдай учибди, Гераклнинг ҳамроҳлари эса дарё бўйидаги лагерларида тунаб қоллишибди.

Тезей тун бўйи лагерда бўлмабди. Эрталаб у қувониб келиб, Гераклга сеҳрли камарни берибди.

— Қандай қилиб? Сен уни жангсиз қўлга туширддингми? — дебди Геракл ҳайрон бўлиб.

— Антиопа уни маликадан ўғирлаб олиб, менга берди, — дебди Тезей.

Геракл алдов йули билан қўлга кiritилган ўлжадан фойдаланишга кўймабди, жанг бошланибди. Амазонкаларнинг энг шиддатлиси Аэла шамолдай учқур, ёввойи отда Гераклнинг устига отилибди. Геракл от чоптириб келаётган амазонканинг қўлидаги болтасини уриб туширибди. Шунда Аэла қочиб қутулмоқчи булибди, оти уни четга олиб қочибди, бироқ Гераклнинг ўлдирганини кўриб етиб, шу ондаёқ ўлдирибди. Геракл

яккама-якка жангларда етти марта голиб чиққан Протоя исмли амазонкани ҳам ҳалок қилибди. Шунда учта қиз, маъбуда Артемиданинг ўзи овга олиб чиқадиган, найза отишда тенги йўқ учта моҳир овчи олдинга чиқибди. Учовлари бараварига шиддат билан Гераклга найза отибдилар, бироқ теккиза олмабдилар. Гераклнинг найзаси эса чийиллаб учиб бориб, учовининг ҳам қўлини синдирибди.

Амазонкалар энг яхши жангчиларининг енгилганини кўриб кўрқиб кетибдилар.

— Шўримиз қуриди! Шўримиз қуриди! Ипполита, камаринг қани?
— деб қичқиришибди улар.

Ўз дугоналарига хиёнат қилганидан Антиопанинг юраги эзилибди, бироқ шу пайтда у эллилар орасида Тезейни кўриб қолибди, севги унинг барча ҳис-туйғуларидан устун келибди.

Ипполита даҳшатли қиёфада жонидан умидини узиб, олдинга чиқибди. Сехрли камар душман қўлида эканлигини фақат у билан Антиопа билар экан. Довюрак малика даргазаб амазонкаларга дугонасининг сирини очини истамай, жангда ўлишни маъқул кўрибди. У мардларча жангнинг энг хавфли жойига ўзини урар, ўзига ўлим нлзар экан, бирдан у ўқ-ёйдан яраланиб йиқилибди.

Маликанинг ўлганини кўрган амазонкалар довдираб қолиб, қочишга тушибдилар. Уларнинг кўпчилиги асир олинди, баъзилари ўлдирилибди. Геракл асирга тушган Антиопани Тезейга берибди. Тезей унга уйланибди. Геракл Микенига, шоҳ Евристей ҳузурига қайтиб келибди ва Ипполитанинг камарини унга берибди. Шоҳ камарни қизига ҳадя қилибди, бироқ Адмета камарни тақиб юришга ботинмай, уни худоларга ҳадя сифатида Гераклнинг эҳромига топширибди¹.

Юстининг «Помпей Трог эпитоми» асарида шундай фикрларни ўқиймиз.

Скифларнинг шавкатли қаҳрамонликлари тўғрисидаги ҳикоямизни скиф халқининг келиб чиқиш тарихидан бошлаш керак. Уларнинг аёллари жасоратда эркакларидан қолишмасди, ҳақиқатан ҳам агар уларнинг ўзлари Парфия ва Бақтрия подшоликлари тузган бўлсалар, аёллари эса Амазонка подшолигига асос солганди. Шунинг учун скифларнинг эркаклари билан аёлларининг қаҳрамонликлари ҳақида фикр юритадиган киши иккиланиб қолишади. Қайси жипс жасоратлироқ бўлган деб, бу ҳақда қизиқарли ҳикоялар айтишали².

Жаҳон адабиётида амазонкалар ҳақида жула қўплаб асарлар битилган.

Қиеман бўлса-да, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг бўлганлиги ҳақида Плутарх ҳам изоҳ бериб ўтади.

¹ Эллида қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 114–116-бетлар.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 211-бет.

Кўплар, шулар жумласидан Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген ва Истрларнинг айтишларича, Александрнинг олдига амазонка (амазонка — махсус отлик кийимини кийган чавандоз аёл) келади. Лекин Аристокл, Александрнинг кўриқчиси Харет, Птолемей, Антиклит, Филон Фиванский, теангенялик Филипп, Гекатей Эретрийский, Филипп Халкидский ва Дурид, Сомосскийлар буни уйдирма гап деб тасдиқлайдилар. Александр ҳам уларнинг фикрига қўшилгандай. Антипатрага батафсил ёзган хатида, скифларнинг шоҳи унга хотинликка қизини бермоқчи эканлиги ҳақида сўз юритилган. Амазонка ҳақида эса ҳеч нарса айтилмаган. Айтишларига қараганда, оралдан анча вақт ўтгандан сўнг, ўша пайтда шоҳ бўлган Лисимаха ўзининг амазонка ҳақида ёзган тўртинчи китобини ўқидётганда, Лисимах кулиб, тарихчидан: «Мен ўша пайтда қасрда эдим?»¹ деб сурабли.

Диодор скифлар ва амазонкалар ҳақида яна бир қатор муҳим маълумотларни бериб ўтади. Бу ўринда уларнинг айримларига тўхталамиз. Бир қанча вақтдан кейин скифларда шоҳлик лавозимига эркаклар ўрнига аёллар чиқиб олади. Скиф аёллари жанг қилиш ва бошқа ишлар бўйича эркаклардан қолишмас эди. Эрон шоҳи Кир даврида ҳам Фармадонта дарёси бўйидаги халқларни аёллар бошқарар эди. Ҳатто улар урушга ҳам аёлларни тайёрлай бошлайди. Эркакларни уй-рўзгор ва бошқа майда ишларга жалб қилади. Бу ҳақда махсус қонун ҳам чиқарилди. Атайлаб ёшлигидан ўғил болаларни урушга яроқсиз қилиб тарбиялар, қизларни эса аксинча, ҳарбий юришларга тайёрлар эдилар. Шундай қилиб, аёллар ҳукмдорлик қилган скиф халқлари жуда кўп жойларни эгаллаб, катта галабаларга эришди. Уларнинг довриги бутун дунёга тарқалади. Лекин бу узоқ чўзилмайди. Ираклий уларга қарши катта уруш олиб боради ва уларни аста-секин енгиб, Амазонка деган номни бутунлай йўқ қилиб юборди. Фақат улардан Пенфесилия исмли бир жасур аёл озгина қўшини билан тирик қолади ва кейинчалик бу аёл Гераклитга қарши бир нечта жангларда янгироқ элади. Лекин у ҳам Ахил томонидан ўлдирилади².

«Ҳатто эрон шоҳи Кир ҳам, — деб ёзди Диодор, — аёллар бошқариб турган скифларни енга олмайди»³. Бу ўринда Диодор Эрон шоҳи Кири мағлубиятга учратган Тумарисни назарда тутяпти. Амазонкалар ҳақида ва айниқса Тумариснинг жасорати ҳақида Геродот ҳам ўзининг «Тарих ёки талқинот» асарида қизиқарли ҳикояларни айтиб ўтади. Хусусан у Тумарис ҳақидаги ҳикоятда шундай ёзди: «Массагетларга қарши юриш ва Кирининг ўлими» ҳикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқ ва Ғарб қисмлари бўйлаб чўзилган кенг ўлкаларга

¹ *Клитарх*. Ҷама асар, 239-бет.

² *Диодор*. Ҷама асар, 298–299-бетлар.

³ *Диодор*. Ҷама асар, 230-бет.

жойлашган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қўшилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томонида Кавказ баланд тоғлар билан ўралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг шарқ томонидаги кенг текисликлар массагет ерларидир.

Улар ҳам отлик, ҳам пиёда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуролланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлатади. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарнинг буйнига елка аралаш осиб юрадиган камар ва тасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга совут тақар, сувлиқлари, юганларига безаклар тақарди, темир ва кумушни ишлатмасдилар. Экин экиш билан шуғулланмасдилар. Тўшт, балиқ ва сут маҳсулотлари билан озиқланишардилар. Фақат қуёшни худо ўрнида кўриб, отларни унинг пойига қурбонлик қиладилар.

Кир уларга қарши урушни хоҳлаб қолади. У жуда мағрур эди. Шунинг учун ҳам ўзгаларни кўзга илмасди. Босқинчилик урушларида эришган кўп галабалар уни яна қонхўрлик сари етаклайди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тўмарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изҳор этиш учун Кир ўз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тўмарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўгли Камбизга қолдириб, ўзи Тўмарисга қарши очиқ жангга отланади.

Тўмарис барча кучларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки ўртада қиргин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узоқдан туриб, душман устига ёй ўқларини ёғдирадилар. Сўнгра найза ва ханжар билан олишув бошланади. Жанг узоқ вақт давом этади. Ён беринни ҳеч бир томон хоҳламасди. Ниҳоят, массагетлар голиб келадилар, йигирма тўққиз йил (эрамизгача бўлган 558—529 йиллар) подшоҳлик қилган Кир ўлдирилиб, душман лашкарлари қириб ташланади. Кирнинг ўлими ҳақидаги ҳикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу»¹.

Геродот келтирган ушбу фактнинг ўзиёқ қачонлардир скифлар подшоҳи аёл киши бўлганлигини тасдиқлайди. Уларни қадимги тарихчилар амазонкалар, яъни бир сийнаси кесилган жанговар аёллар деб таъриф берган бўлиши мумкин. Бу ўринда Геродот берган таърифта эътибор қилиб, массагетларнинг Каспий денгизи — шарқ ва ғарб томонидаги ерларда яшаганини назарда тутсак, бу жойлар Гиркания ва Окс дарёси бўйларига тўғри келади. Скиф аёлларидан подшолар бўлганлигини Тўмарис орқали ҳам исботлашимиз мумкин.

¹ Геродот. История в девяти книгах. Кн. четвертая, 325-бет.

Бу ўринда скифлар ҳақида ва амазонкалар хусусида тўхталар эканмиз, грек ва Рим тарихи бизга шу нарсани аниқлаб бериб турибдики, скифлар аслида Ўрта Осиёдан тарқалган бўлиб, ҳозирги Туркман (Гиркания), Озарбайжон, Туркия, Қрим оролида яшовчи турк қабилалари, Қозон атрофида яшовчи татарлар, Урал тоғларигача чўзилиб кетган ерларда яшовчи қozoқлар, олтойлик туркий қабилалар, бу томони Хитойда яшовчи уйғурлар, қирғизлар (улар ўзларини шимол томондан кўчиб келганмиз дейишгани, барибир бизга уруғдон бўлган) ва бошқа туркий қабилалар турли сабабларга кура ўша қадим замонлардаёқ узоқ элларга кўчиб кетишган. Аслида уларнинг энг қадимий вагани Ўрта Осиё бўлган. Уларнинг тили бир, ҳатто бир уруғдан тарқалган. Фақат тилидаги айрим ўзгаришлар географик муҳитга боғлиқ равишда фарқланиб борган. Ҳозир ҳам масалан, бир миллат бўла туриб, икки жойда яшовчи кишилар тилида катта ўзгаришларга учраши мумкин. Бундай туркий қабилалар ҳозир бир-биридан қанчалик узоқ яшамасинлар қариндош эканликларини, уруғдон бўлганликларини, ҳатто асли энг қадимий вагани Ўрта Осиё эканликларини унутмасликлари керак. Фикримизча, скифлар бир қабиллага мансуб бўлмасдан, бир қанча қabila ва элатлар йиғиндиси, айниқса бир-бирига яқин тилда сўзлашувчи қабилалар скифлар деб аталган бўлиши мумкин. Масалан, ҳозирда ва ўтмишдаги туркий тилда гаплашувчи халққа скифлар деб ном берсак мақсадга мувофиқ бўларди.

Эҳсил ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар ҳақида қисқача тўхталиб шундай дейди:

*Токи эркак зотиши хуш кўрмовчи қавм
Яшайдиган қўшишларга дуч келгунингча
Бу қўшинни ташиқил этар отлик аёллар;
Масканлари — Фермадонга, Фемискирада,
Суяклардан уюм қурган қаҳҳор Сальмидес,
Кемаларга даҳшат солар деиғизда туриб,
Улар сенга кўрсатишар эзу йўл-йўриқ.¹*

Бу ўринда улут драматург амазонкалар номини айнан тилга олмас ҳам, ган мазмуни амазонкалар ҳақида бораётганлигини англаш қийин эмас. Бу ўринда амазонкалар Орол денгизи бўйларидан Каспий денгизигача чўзилиб кетган кенг ўлкада яшаганликларини тасаввур қилиш мумкин. Бундан чиқадикки, амазонкалар довуғи Эҳсил яшаган даврлардаёқ узоқ Грецияга тарқалган эди. Бундай фактлар жуда қимматли бўлиб, амазонкалар ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Демакки,

¹ Эҳсил. «Занжирбанд Прометей». Т.: Ф. Гулом номидagi адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 64-бет.

бизнинг жасур аёлларимиз қадимда қоронғу кулбаларда қулдек ҳаёт кечириб қолмасдан, жаҳонга довруғ солиб, ҳукмронлик ҳам қилиб келган.

Эхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар тилга олиниб ўтилади. Ҳатто, амазонкалар ҳам тоққа занжирбанд қилинган Прометейнинг аянчли ҳолини кўриб ачинган эканлар. Бундан кўринадики, амазонкалар ҳақидаги ҳикоятлар фақат афсоналардан иборат бўлиб қолмасдан, балки тарихий ҳақиқатга эга. Эраמידан аввалги V асрларда амазонкалар номи Эхил яшаган ўлкаларга етиб борган. Амазонкаларнинг Каспий бўйларида яшashi, ҳатто Кавказ тоғида занжирбанд қилинган Прометейнинг ҳолини кўриб ачинганлигини Эхилнинг таъкидлаши фикримизнинг далилидир.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, амазонкаларнинг Прометейнинг ҳолини кўриб ачинганлиги афсонавий ҳодисага ўхшайди. Чунки, Прометей афсонасининг ўзи мифологик характерга эга. Биз учун Эхилнинг амазонкалар ҳақида фикр билдиришининг ўзи муҳим аҳамият касб этади. Чунки Эхилдан илгари амазонкалар ҳақида грек халқ ижодиёти («Эллада қаҳрамонлари») орқалигина маълумотлар олган эдик. Индивидуал адиб ижодида амазонкалар ҳақида ҳеч бир фикрларни учратмаган бўлсак, энди Эхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида бу жасур аёллар ҳақида сўз юритиш масалани янада ойдинлаштиради.

*Ачинмоқда сенга ҳатто,
Шер юракли амазонкалар¹.*

Амазонкалар ҳақидаги ҳамма фактларда хоҳ у мифологик характерга эга бўлсин, хоҳ тарихий факт бўлсин, жасур аёллар бўлганлиги қайд қилинади. Амазонкалар душманга нисбатан шафқатсиз бўлган. Эхил айтганидек, бу скиф авлодлари бўлмиш аёллар «шер юракли» эди.

Гарчи мифологик характерга эга бўлса ҳам кўпгина асарларда айрим жойлар ҳатто қаҳрамонлар ҳам тарихий бўлиши мумкин. Бу ҳолни биз юнон мифологиясининг бошланиши бўлмиш Гомер асарларида ҳам учратамиз. Мифологик характерга эга бўлса-да Эхил асарларида жой ва тарихий қаҳрамонлар номини учратамиз. Кавказ тоғи, скифлар, амазонкалар ҳақидаги маълумотлар фикримизнинг далилидир.

Эҳтимол, Эхил Кавказ тоғлари, Қора денгиз ва Каспий бўйлаб Ўрта Осиё томонларга келгандир. Ёки биронта грек сайёҳидан бу ўлкалар ҳақида маълумотлар тўплагандир. Чунки тарихий жойлар жугрофиясини

¹ Эхил. Занжирбанд Прометей, Т.: Ф. Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 39-бет.

ўз асарида аниқ чизиб берганлигига гувоҳ бўламиз. Бу ҳолни биз Прометейнинг Аргос шоҳи Инаҳининг қизи Иога айтган сўзлари орқали яқиндан билиб оламиз.

*Сен-чи, Ио, сўзларимни жо қил қалбингга,
Билмоқ бўлсанг саргардонлик интиҳосини.
Бундай ўтиб ҳайдалмаган далалар бўйлаб,
Одимлайсан Марғиб сари. У ерда сенга
Иўлиқади кўчманчи халқ — ваҳший скифлар¹.*

Бу ўринда Эҳил марғиб томонларда «ҳайдалмаган ерлар» борлигини таъкидлаш билан, скифларнинг ер ҳайлаб, деҳқончилик қилишдан кўра, кўпроқ чорвачилик билан шугулланишларини қайд этмоқда. Шу билан бирга, Эҳил скифларни «кўчманчи халқ» деб аниқ изоҳ бермоқда. Юқорида кўриб ўтганимиздек, скифлар тарихи билан шугулланувчи йирик мутахассис олимлар, скифларнинг қадим замонларда асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшаганликларини ва асосан, чорвачилик билан шугулланганлигини айтган эдилар.

Эҳил скифларнинг асосан чодирларда яшаганликларини қайд қилиб ўтади. Бу чодирлар ҳатто гилдиракли аравага ўрнатилганлигини ҳам таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда қайд қилинишича, скифларнинг кўчиб юриши қулай бўлсин учун чодирларини аравачаларга ўрнатиб олган эдилар. Бу ҳақда шундай ёзди:

*Улар бари чодирларда ўтказишар кун,
Чодир жилар гилдираклар ёрдами билан².*

Эҳил скифларнинг жанговар халқ бўлганлигини айтади. Айниқса, скифлар камондан ўқ отишга уста бўлганлигини таъкидлайди. Жанговарликда ва камондан ўқ отишда, уларга бас келиш қийин эди, дейди. Эҳил скифлар юртида бўлгандек, худди улар билан учрашгандек аниқ маълумотлар беради. «Занжирбанд Прометей» трагедиясидаги айрим мисраларни ўқиб, эҳтимол, Эҳил олис скифлар юртига келгандир, деб ўйланиб қоласан, киши.

*Ёвни кўзлаб олислардан камон тутганлар.
Ўқ отишар, сен уларга келмагин ёвуқ,
Вале йўлинг тушаверсин канора бўйлаб,
Фарқоб бўлиб зорланади унда долгалар³.*

Эҳил скифларнинг беҳудага ўқ узмаслигини айтади. Агар сен уларга озор бермасанг, уларга душманлик кўзи билан қарамасанг, улар бекорга ҳужум қилмайди, дейди.

¹ Эҳил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

² Шу китоб, 63-бет.

³ Ушга жойда, 63-бет.

Эсхил Амударёнинг ҳам қадимий номини тилга олиб ўтади. Бу ерлардан сўқмоқ ахтариб овора бўлма, барибир адашиб кетасан, дейди шоир.

Эсхил Амударёни Араз наҳри деб атайди. Бонқа қадимги тарихчиларнинг асарларида Окс, Аракс деб номланган.

*Юра-юра сўнг келасан Араз наҳрига,
Беҳудага берилмаган ана шундай ном.
Утиб бўлмас, у ердан сен сўқмоқ ахтарма!*

Трагедия муаллифининг таъкидлашича, Араз дарёсига Кавказ тоғлари яқин.

Эсхил ўз асарида амазонкалар мана шу Араз дарёсига яқин жойда яшаётганлигини ишора қилади. Бу ўринда Араз дарёси қадимги греклар тилида номланган Окс дарёси эканлигига шубҳа қилмаймиз. Сўнгра, дейди Эсхил, юксак чўққили виқорли тоғлар орасидан ўтиб, «пешингача сандироқлайсан».

*Токи эркак зотини хуш кўрмовчи қавм,
Яшайдиган қўшишлар дуч келмагунча².*

Трагедиянинг кейинги қисмида амазонкалар ҳақида кенгроқ маълумотлар берилади. Эсхил амазонкаларнинг «отлиқ аёллар» эканлигини таъкидлайди. Амазонкаларнинг вилояти Фермолонта, Фемискирада деган ўлка эканлиги ҳам аниқ кўрсатиб ўтилади.

*Бу қўшинни ташкил этар отлиқ аёллар.
Масканлари — Фермодонта, Фемискирада.*

Эсхил амазонкалар ҳақида таъриф берар экан, Осиё тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади. Шундан сўнг «Европанинг далаларин қолдириб ортда», «Осиё қитъасига етиб келасан» дейди. Бу ўринда «Осиё» сўзи «Асийлар қитъаси» деб берилган. Эсхил осиеликларга юксак баҳо беради. Осиеликлар «Бор неъматни яратувчи халқи азим» деган фикрни айтиб ўтган, яъни бу ўлка осиеликлар яшайдиган жой нозу неъматларга мўл-кўл, ҳамма нарса етиштирилади, тўкин-сочинлик, деган маънода.

Кўриниб турибдики, Эсхил ўз трагедиясида амазонкалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиб, кенг изоҳ бермоқда. Амазонкалар ҳақидаги фикримизни бойитмоқда. Уларнинг яшаётган ўлкаси Осиё тарафда, Кавказга яқин жойда, деган гапларни айтмоқда.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, демак, Эсхил яшаган замонда амазонкаларнинг довруги узоқ Грециягача бориб етган. Хусусан, Эсхил ва унинг замондошлари амазонкалар ҳақида кенг маълумотларга

¹ Шу китоб, 63-бет.

² Эсхил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

эга бўлган. Осиёлик жасур аёллар ўзларининг эрки ва иқболи учун курашиб, узоқ элларга ҳам маълум ва машҳур бўлган. Бугун биз авлодлар бу жасур аёлларимизнинг изини қидириб топмоқ учун ҳали кўп хайрли ишлар қилишимиз лозим бўлади.

Амазонкалар номи Гомер яшаган замондан бир неча юз йиллар илгари ҳам маълум ва машҳур булган. Айтишларича, юнонлар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган жангда амазонкалар катта жасорат кўрсатади. Олимларнинг аниқлашича, бу уруш милоддан илгариги XIII асрда бўлиб ўтган экан. Ўша қиргин урушда амазонкалар ўз қавмлари бўлмиш трояликларнинг ниҳоятда огир аҳволга тушиб қолганини, юнонларнинг қуршовида қолган халқ ўз шаҳрини мардонавор ҳимоя қилаётганини эшитиб чидаб туролмайди. Шундай огир аҳволда дустга ёрдам бермоқни улар ўзлари учун буюк шараф деб билишади. Ахир скифлар авлоди илгари бир неча бор Трояга ташриф буюришган, шоҳ Приамнинг улуг меҳмони бўлишган. Трояликлар билан скифлар ўртасида қалин дўстлик, савдо-сотиқ, борди-келди йўллари мавжуд эди. Амазонкалар трояликларни катта фожиа кутаётганини, ҳатто улуг паҳлавон Гекторнинг ўлими ҳақидаги шум хабарни эшитиб, шошилишч йўлга тушадилар. Тез кунда учқур отлар минган малика Пенфесилия бошчилигидаги амазонкаларнинг катта қўшини Трояга етиб келади.

Ғам-ғуссага ботиб ўтирган Троя шоҳи Приам амазонкаларнинг ёрдамга келганини эшитиб беҳад хурсанд бўлади. Малика Пенфесилия шарафига катта зиёфат бериб, ўз қизидек шоду хуррамлик билан қарши олади. Эркаклардек шижоатга эга бўлган, куч-қудрати тўлиб тошган малика юнонларнинг барча паҳлавонларини маҳв этаман, кемаларига ўт кўйиб ҳамма Троя душманларини қириб ташлайман, дейди кўзларида ўт чақнаб.

Ниҳоятда эпчил, айниқса камондан ўқ отишда ҳеч ким тенг кела олмаган амазонкаликлар, трояликларнинг қолган-қутган барча жангчилари билан бирикиб эртаси кунни ахейларга қарши жанг бошлайдилар. Ахейликлар амазонкаларнинг шиддатли жангига дош беролмайди. Ахейларнинг қуроллари асосан қилич-қалқон ва найзадан иборат эди. Амазонкалар от устида ёй ўқини беҳато отиб, ахейларни қириб, тобора денгиз томон суриб борарди.

Юнонларнинг маглубиятга учраши аниқ бўлиб қолади. Катта галабадан руҳан тетиклашган трояликлар ва амазонкалар янада шиддатлироқ жанг қилишар эди. Не-не жанг кўрган юнон лашкарлари саросимага тушиб қолади. Рақибларининг бунчалик куч-қудратини қаердан олганликларига ҳайрон эдилар. Шунда қутиямаганда юнон паҳлавони Ахиллес ёрдамга етиб келади. Ахиллес шердай ўкириб жангга кирди. Пенфесилия Ахиллесни мўлжалга олиб, найза отади. Найза паҳлавоннинг қалқонига тегиб синиб кетади.

Амазонкалар маликаси паҳлавонга қарага иккинчи марта ёйдан ўқ отади, аммо бу сафар ҳам уни жароҳатлай олмайди. Шунда Ахилл газабга тўлиб бор кучи билан рақибига ташланиб, уни яралайди. Малика яраланганини сезиб, қиличини яланғочлаб, энди Ахиллни ўлдиришга қарор қилади. Ахилл рақибининг яраланганидан фойдаланиб, вужуди кучга тўлиб шундай найза санчадики, натижада найза отнинг бўйнидан кириб, маликага бориб санчилади. Малика оти билан бирга йиқилиб тушади. Шунда Ахилл рақибининг бошидаги дубулга (шлем)сини ечиб қарасаки, аёл киши билан жанг қилиб, голиб чиққан экан. Паҳлавон малика Пенфесилиянинг ҳусну жамолини кўриб, маҳлиё бўлиб қолади.

Пенфесилия шундай гўзал эдики, ҳатто у гўзалликда маъбула Артемидалан ҳам қолишмасди. Ахилл маликанинг қаршисига саросимага тушиб, уни чин юракдан севиб қолганини сезиб, дили фиғон бўлади.

Сўнгра улуг паҳлавон Ахиллес маликанинг жасадини чуқур қайғу билан жанггоҳдан олиб чиқиб, трояликларга ҳаё этади. Трояликлар жангда мардонавор ҳалок бўлган яна ўн иккита амазонканинг жасадини қурол-аслаҳалари билан кўшиб, иззат-ҳурмат ила ўтда куйдирадилар.

Яна бир ҳикоятда айтилишича, амазонкалар ҳатто Афинага бостириб боришади. Ўша вақтда Афина подшоси Тесей эди. Тесей «Арго» кемасида олтин «жунли тери» қидириб Кавказ тоғларига, ҳатто скифлар ерига ҳам келиб кетган. Бундай хатарли сафар чоғида кўп марта жангу жадаллар, қирғин урушларни бошидан кечирган. У ҳатто Амазонкалар шаҳри Фемискирадага ҳужум қилиб, бу шаҳарнинг маликаси Антиопани севиб қолади. Шундан сўнг Антиопани ўзига хотин қилиб узоқ Афинага олиб кетади. Афиналиклар маликани катта ҳурмат билан қарши оладилар.

Амазонкалар ўз шоҳи Антиопанинг узоқ элларда сарсон-саргардон бўлишидан хавотирланиб, маликани асирликдан озод қилиш учун узоқ Афинага юриш бошлайдилар. Амазонкалар шаҳарни вайрон қилиб, Атикаликларни ёйдан ўққа тутиб, чекинишга мажбур этадилар. Ўз эри Тесейни ниҳоятда севиб қолган, Антиопа ҳам эри билан бирга ўз қавму қариндошлари бўлган амазонкаларга қарши шиддатли жангга киради. Икки ўртада қаттиқ жанг бошланади. Ногаҳон, отилган бир ёй ўқи Антиопанинг кўкрагига санчилади. Малика ёнида жанг қилаётган эри Тесейнинг оёғига йиқилиб, жон беради. Ўз шоҳи Антиопанинг амазонкалар одатига хиёнат қилиб, ўлганини эшитган отлиқ аёллар Афинани тарк этиб, ўз юртларига қайтиб келадилар.

Бундай афсонавий ҳикоятлар асосида маълум даражада ҳақиқат ётганлигини сезамиз. Скиф авлодларидан бўлмиш амазонкаларнинг қадим замонлардаёқ, Троя, Афина каби узоқ элларга маълум ва машҳур бўлиши бугунги кундаги хотин-қизларимизнинг ҳам қалбини ифтихор ва ғурур билан тўлдирди.

Назаримизда ҳали ҳам Прометей виқорли ва юксак Кавказ тоғларидан туриб, узоқ-узоқларга, скиф ерларига мағрур нигоҳ ташлаб тургандек. Бир томонда қолхидалар юрти, бир ёнда амазонкалар шаҳри, бир ёнда эса бепоён скифлар ери. Эҳтимол, скифлар авлоди мағрурликни Прометейдан ўргангандир. Эҳтимол, амазонкалар Прометейнинг мағрурлигига қўйил қолиб, ҳали ҳамон эркак зотини улуглайди. Амазонкалар авлоди ҳали ҳамон эркак зотини Прометей каби метин ирода, беғубор қалб эгаси, инсонларга эзгулик ва яхшилик ҳади этувчи юксак инсоний қалб эгаси деб ўйлашади. Биз авлодлар эса Прометейга муносиб бўлишга интиламиз, ўз амазонкаларимизни аждодларимиз удумига биноан ардоқлаймиз. Амазонкалар авлоди бўлган гўзал ва жасур аёлларимизга энди сиз қўлингизга қурол билан эмас, Прометей берган оловни тутиб қалбимизни ёритинг, деймиз.

ПРОМЕТЕЙ ЗАНЖИРБАНД ҚИЛИНГАН ҚОЯ

Юстин ва Помпей Трог асарларида таъкидланганидек, фессалияликлар қолхидалар юртига, Кавказ ўлкаларига олтин жунли терини қидириб келар экан, ғаройиб ва ажойиб воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб ҳайратга тушадилар. Айтишларича, қадим замонларда бу улугвор Кавказ тоғларига Прометей занжирбанд қилинган экан. Бу ҳақда Эсхил (эрамиздан олдинги 525—456 йиллар) ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида шундай сатрларни битали:

*Ернинг олис ҳудудига, кимсасиз жойга,
Ваҳший скиф ёбонига мана биз келдик.
Эндilikда қиладиган вазифанг, Гефест,
Ота амрин бажо айлаб — бу бадкирдорни
Осмон қадар юксаклашган метин қояга
Занжир билан ўраб-чирмаб банди этишдир.
Сенинг порлоқ чечагингни, муқаддас ўтни
Ўғирлаб у, фонийларга армугон қилди.
Шу гуноҳ-чун жазо бергай маббудлар унга,
Зеро нуқул эларварлик қилавермасдан
Зевс тахтин севмакликни ўрганиб олсин!*

Бу ўринда Эсхил ўз қаҳрамони Прометейнинг скифлар ўлкасидаги баланд қояга занжирбанд қилинганини таъкидламоқда. Бундан кўринадики, скифлар номи ўша антик замонлардаёқ олис Фессалия вилоятига етиб борган. «Бир неча кун ўтгач, — деб ёзади Арриан ўзининг

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 11-бет.

«Александрнинг юриши» номли мемуар асарида, — Александрнинг олдига абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар тўғрисида ўз поэмасида жуда адолатпарвар кишилар, деб куйлаган. Скифлар адолатпарвар ва ҳақиқатгўй бўлганликлари учун ҳам ҳеч кимга қарам эмасди¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ, Гомер яшаган давр эрамиздан олдинги VIII аср деб айтсак, ўша қадим замонлардаёқ скифлар узоқ Элладага маълум ва машҳур бўлганлиги маълумдир.

Курций Руф ҳам ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганлиги ҳақида қиммагли фактларни келтириб ўтади. Муҳими шундаки, юнонликлар қадимда шимол томонларга — Ғарбий Европа томондаги элатларга эмас, Шарққа томон — Осиё ўлкаларига кўпроқ қизиққанлар. Шунинг учун ҳам қадимги юнон адабий ёдгорликларида кўпроқ скифлар мамлакати, Кавказ тоғлари, Панта бўйлари, қолхидалар ўлкаси тилга олинади. Курций Руф ўз асарида скифлар юртига, Кавказ тоғлари ва унинг атрофидаги вилоятларга таъриф бериб, Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганини таъкидлайди.

Александр қўшинлари Парфияни босиб олиб, сўнгра улар Кавказ тоғлари томон юришни давом эттириб, ундан кейин Киликия денгизига, ундан Каспий денгизига, сўнгра Аракс дарёсидан ўтиб скифларнинг чўл жойларига етиб келишади. Кавказга Тавр тоғи қўшни бўлиб кейин Каппадоккияда бошланади. Киликия денгизи ёнидан ўтиб, Арманистон тоғлари билан туташарди. Мана бу бири-бири билан чирмашиб кетган тоғ тизмаларидан Осиёнинг деярли ҳамма дарёлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гиркания ва Понт денгизларига қуйиларди. Қўшинлар Кавказдан 17 кунда ошиб ўтади. Шу жойда эни 10 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган қоя бўлиб, бу қояга, қадимги ривоятларга кўра, Прометей занжирбанд қилинган. Тоғ тагидан шаҳар қуриш учун жой ажратилади. Бу шаҳарда яшаб қолиш учун 7000 кекса македонияликлар ва хизматга яроқсиз бўлиб қолган жанчилар рухсат оладилар. Аҳоли бу шаҳарни Александрия деб атайди.

Фессалияликларнинг қадимги ёдномаси бўлган «Эллада қаҳрамонлари»да Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилингани ва бундай оғир жазога маҳкум этилишининг сабаблари шундай ҳикоя қилинади:

Ясон «Арго» деган тезювар кема қуриб, олтин жузли терини олиб келиш учун Греция қаҳрамонлари билан учта денгиздан сузиб ўтиб, Қолхидага боришга чақирганда қудратли Геракл ҳам жасур аргонавтлар билан сафарга жўнабди.

¹ *Арриан*. Ўша асар, 133-бет.

Бирок йулда «Арго» номаълум бир ўлка қиргоғида тўхтаганда Геракл қиргоқ яқинидаги ўрмонга кириб, узоқ кетиб қолибди ва ўз вақтида кемага қайтиб келмабди, шунда аргонавтлар уни ташлаб кетибдилар. Геракл эса қуруқликдан мамлакатнинг ичкарасига йўл олибди ва кўп ўтмай бир тоққа етибди.

Унинг қаршисида ажиб бир ёввойи ўлка намоён бўлибди. Юксак тоғлар тизилиб турар, улар этағида яккам-дуккам дарахтлар ўсган, чўққилар эса мангу қор билан қопланган экан. Қаҳрамон тоққа кўтарилган сари йўл оғирлашиб, ўтиб бўлмайдиган бўла бошлабди. Охири у денгиз четида қад кўтариб турган яланғоч қояга чиқибди.

Шунда бирдан Гераклин биров чақириб қолибди, у қайрилиб қараб, қояга миҳлаб қўйилган Титанни кўрибди.

Геракл ростиғўйлик маъбудаси Фемиданинг ўғли Прометейни — Титан Иопетни танибди, ер юзидаги одамзод ушандан тарқалган экан.

Қадим замонда ер юзида одам жуда кам экан. Улар ўлка кетидан қувиб, ҳайвонлар каби ўрмонда изғиб юришар, хом гўшт, ёввойи мева ва илдишлар ейишар, ҳайвонларнинг терисини ёйиниб юришар ва ёгингарчиликдан горларга ҳамда дарахтларнинг қавағига бекинишар эканлар. Уларнинг ақли ён болаларникидай экан, улар ўз ҳаётларини қуришга ожиз, ёввойи ҳайвонлар ва табиатнинг даҳшатли кучи қаршисида ҳимоясиз эканлар.

Прометейнинг одамларга раҳми келиб, уларга ёрдам қилмоқчи бўлибди.

У ўз дўсти, Зевснинг ўғли — темирчилик худоси ва устаси Гефестнинг олдига жўнабди. Гефестнинг устахонаси Лемнос оролидаги ёнар тоғнинг тағида экан. Катта кўрада муқаддас ўт ловиллаб ёнар, бу ўт бўлмаса ҳеч қандай иш, ҳеч қандай ҳунар бўлмас экан. Гефестнинг устахонасида бир кўзли учта паҳлавон — Киклоплар ишлашар экан. Гефестнинг ўзи олтиндан қуйган иккита ҳайкал устахонада тирикдай юриб турар, чўлоқ темирчи худо юрганида уларга таянар экан. Прометей Гефестни иш устида учратибди — темирчи худо чақмоқ чақар, Зевсга ўтли яшин ўқ-ёйлар ясар экан. Прометей Гефестнинг моҳирлик билан ишлашини томоша қилиб турибди. Киклоплар босқон билан кўрадаги ўтга дам берибди, устахонаси ичида ялт-юлт этиб учқунлар уча бошлабди, шунда Прометей муқаддас учқундан биттасини ушлаб олибди-да, қўлидаги қамини поя ичига беркитибди. Прометей муқаддас ўт учқунини солинган ана шу қаминни одамларга келтириб берибди, шундан кейин одамлар шу учқундан ер юзида гулханлар ёндириб, ўчоқ ва кўраларга ўт ёқишибди. Табиат билан қурашинини, ер бағрида яшириниб ётган мис ва темирни, олтин ва кумушни қазиб олиб, ишлов беришни, улардан ўзларига фойдали анжомлар, қурул-яроғ ва безаклар яшашни ўрганишибди. Одамлар ўзларига ёғоч ва тошлардан уй-жой, дарё ва денгизларда сузиш

учун елканли кемалар кура бошлашибди. Ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатишибди ва отнинг устига одам миндириб юришга, эчки билан сиғирни одамларни тўйдирishга мажбур қилишибди, қўйлардан кийим-бошга иссиқ ва пишиқ жун ола бошлашибди. Муқаддас ўт нури одамлар фикрини равшанлаштирибди, гафлатда ётган идрокини уйғотибди, қалбида бахтга интилиш шавқини қўзғатибди.

Прометей муқаддас ўт ёрдами билан одамларга яна кўп нарсалар қилишни ўргатибди. У одамларга ўсимликларни қайнатиб, касаллик ва жароҳатларга даво бўладиган дори-дармон тайёрлашни ўргатибди, шундан сўнг одамлар доим раҳна солиб турувчи ўлим хавфидан халос бўлибдилар. Прометей уларга санашни ва узоқ жойда яшовчиларга ўз фикрларини, билдиришлари учун сўзларни турли белгилар билан ёзишни ўргатибди.

Прометей одамларнинг тобора кучли, ақлли, ҳар бир ишда моҳир бўлаётганларини кўриб фахрланибди. Бироқ дунё ҳукмрони Зевс Прометейдан қаттиқ газабланиб, муқаддас ўт ўғрисини қаттиқ жазолашга аҳд қилибди. Худолар шоҳи Прометейни ушлаб, дунёнинг бир чеккасидаги кимсасиз тоғли ўлкага олиб боргани ўз хизматкорлари кучи билан ҳокимни юборибди. Гефестга эса Титанни тоққа занжир билан боғлаб қўйишни буюрибди. Прометей ўз дўсти бўлгани учун бу ишни бажариш Гефестга жуда оғир бўлибди, бироқ Зевснинг хоҳиши шундай экан. Гефест Прометейнинг қўл-оёғига кишан урибди, маҳкам занжир билан уни катта тошга боғлабди, кўкенига олмос тиг уриб, қояга михлаб ташлабди.

Зевс Прометейга бир умр, асрлар бўйи шу қояга занжирбанд бўлиб қолишни амр қилибди.

Асрлар ўтибди. Ер юзида кўпгина ўзгаришлар юз берибди. Бироқ Прометейнинг азоб чекиши тугамабди. Куёш унинг ориқлаб кетган танини куйдирар, совуқ шамол уни игнадай санчилувчи қор билан кўмиб юборар экан. Ҳар куни маълум бир вақтда каттакон бургут учиб келиб, Титаннинг танини тирнаб бурдалар, жигарини чўқиб ер экан. Тунда эса жароҳатлари яна битиб қолар экан.

Бироқ унинг Прометей, яъни «келажакни кўрувчи» деб аталиши бежиз эмас экан: у бир вақтлар келиб, ер юзида, одамлар орасида буюк қаҳрамон туғилишини, кўп қаҳрамонликлар кўрсатиб, ер юзини ёвузликдан тозалашини, келиб ўзини озод этишини билар экан.

Охири бир куни Прометей тоғда бир одам келаётганини эшитиб қолибди, қараса бу қанча-қанча йиллардан бери ўзи кутаётган қаҳрамон экан.

Геракл занжирбанд қилинган Прометей олдига келибди-да, Титаннинг кишанларини парчаламоқчи бўлиб, энди қиличини кўтарган экан, баланд осмонда бургутнинг қичқиргани эшитилиб қолибди, бу тайинланган вақтда қонли базмга шошилиб келаётган Прометей бургути экан. Шунда

Геракл камонини олиб, учиб келаётган бургутни олиб ўлдирибди. Ўлик бургут баланилан қоя остига, денгизга кулаб тушибди. тўлқинлар уни суриб кетибди.

Геракл Прометей боғланган занжирни узиб ташлаб, унинг кўкрагидан олмас тиғни сугуриб олибди. Титан ўша тиғ билан қояга михлаб қўйилган экан. Шунда озод қилинган Прометей қаддини ростлабди, кўкрагини тўлдириб нафас олибди ва чарогон кўзлари билан ер юзига, унга озодлик олиб келган худолар билан яраштираган қаҳрамонга боқибди.

Зевс Гефестга Прометей боғланган занжирнинг бир ҳалқасидан узук ясаб, унга Титан михлаб қўйилган қоя парчасидан кўз солишни буюрибди. Зевс Прометейга бу узукни асло қўлидан қўймай, ҳамма вақт тақиб юришни буюрибди, бу — дунё ҳокимининг сўзи қатъий эканига, Прометейнинг бир умр қояга занжирбанд қилинганлигига ишора экан.

Арриан «Александрнинг юриши» асарида Кавказ тоғларига ҳам таъриф бериб ўтади.

— Аристобулнинг айтишига қараганда, — деб ёзади Арриан, — Кавказ тоғи Осиёдаги энг баланд тоғлардан бири ҳисобланади. Унинг асосий қисмида ўсимликлар ўсмас экан. Бу тоғ жуда катта масофага чўзилиб кетган. Киликияни Памфилиядан ажратиб турган Тавр Кавказ билан туташиб кетган. У Кавказдан ажралиб турган барча баланд тоғларнинг энг баланди бўлиб, ҳамма тур Тавр деб аташарди.

Бу Кавказ тоғида фақат теребинг билан сільфий ўсади. Шунга қарамай бу ерда одам кўп. Аҳоли асосан қўй билан қорамол боқади. Қўйлар сільфий ўсимлигини ёқтиришади: агар қўй узоқдан сільфийнинг хидини пайқаса, унга қараб югуради. Гулини тишлаб, томирини кўпориб ейди. Шунинг учун Киренда подани сільфий ўсадиган ердан узоқда боқишади. Айрим одамлар эса сільфий ўсадиган ерни тўсиқлар билан қўй яқинлашган тақдирда ҳам уни еёлмайдиган қилиб ўраб қўйишган. Сільфийни Киренда жуда қадрлашади.

Диодор «Тарихий кутубхона» асарида Александрнинг Ўрта Осиёда еттига шаҳар қурганлигини таъкидлаб ўтади. Шундай шаҳарлардан бири Кавказ тоғларининг эстагида қурилганлиги маълумдир. Фикримизнинг далили учун фактларга мурожаат этайлик. Аррианнинг ёзишича, Александр Кавказ тоғига етиб келади. Бу ерда у шаҳар барпо этиб, уни Александрия деб номлайди. Бу ерда худоларга қурбонлик келтириб, Кавказ тоғидан ўтади. Бу ерда ҳоким қилиб форслардан Прокс ва Сатирнинг ўғли бўлган Нилоксенни тайинлайди.

Александр Кавказ тоғларига келар экан, бу ердаги афсонавий қоялар ҳақида кўп ҳикоятлар эшитганди. Бу афсонавий тоққа Прометей занжирбанд қилинган ҳақида Каллисфендан ривоятлар эшитганди. Шунинг учун ҳам шох бу тоққа ҳайрат билан қарайди. Тарихчиларнинг

айтишича, Александр бу тоғнинг ҳамма қояларида бўлмайди. Балки Гирканияга туташ қояларга боради. Прометей тоғи деб ном олган бу қояларнинг этагига маъбуд ва маъбудаларнинг ҳаққи-хурмати шаҳар қурдиради. Баъзи муаррих адиблар Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганига ишонмайдилар. Ҳатто Александрнинг Кавказ тоғида бўлмаганини таъкидлайдилар. Қадимги муаррихлар эса Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганлигини эслатадилар. Бу ўринда яна бир антик дунё донишманди Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асаридан лавҳа келтириб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир. «Парапамис тоғи орқали Кавказга ўгади ва Мидияга йўл олади, — деб ёзади Диодор Александрнинг Кавказ тоғида бўлганлигини уқтириб. — Шу ерда катта бир шаҳар қуриб, унга Александрия деб ном қўяди. Бундан ташқари, у бошқа шаҳарлар ҳам қуради ва бу шаҳарларга асирга олинган 7000 босқинчини ва 300 ёлланма жангчини жойлаштиради»¹.

Қадимги замон муаррихлари Арриан ва Диодор таъкидлаб ўтган ушбу фикрларга қўшилсак, Александрнинг Кавказ тоғларида бўлиб шаҳар қурганлигига ишонамиз.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида Александрнинг Кавказ тоғлари бўйларида яшовчи Дранг Эвергет, ариман, паропомисал ва бошқа кўплаб элатларни ўзига бўйсундирганини айтади². Александр Кавказдан қайтаётганда нон етишмай қўшинлар оч қолади. Жангчилар баданларига сезамдан тайёрланган ёғ суртар эди. Лекин бу ёғ қиммат эди, яъни бир шишаси 240 декарий, шунча асал эса 390 денар, вино — 300 денар эди. Бугдой эса жуда кам эди. Маҳаллий қабилалар бугдой омборларини душмандан яширар эди. Нон етишмаслигидан жангчилар балиқ ва ўтлар билан кун кўрарди. Кейинчалик бу ҳам етмай қолиб, юк ташийдиган баъзи бир ҳайвонларни Бақтрияга етгунларича сўйиб едилар³.

ОЛТИН ЖУНЛИ ТЕРИЛАР ЎЛКАСИ

Антик даврлардаёқ яратилган тарихий асарларда Армения ўлкаси ҳақида жуда кўплаб гўзал ифодаларни кўрамиз. Қадимгилар Ереван шаҳрини антик дунёга мансублиги жиҳатидан Афинадан кейинги иккинчи ўринда туради, деб бежиз айтишмаган эди.

Муҳими шундаки, қадимги замонлардаёқ Армения деб аталган бу ўлка, ҳозиргача ҳам ўзининг маъносини йўқотгани йўқ. Шунинг учун ҳам эрамиздан илгари VIII—VII асрлардаёқ юнон адиблари ўз асарларида Армения ҳақида қизиқ ҳикоялар ёзиб қолдирган эди. Бошқа бир

¹ Диодор. Ўша асар, 115-бет.

² Юстин. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

³ Курций Руф. Ўша асар, 261-бет.

манбаларда қолхидалар юрти Кавказ тоғи этаклари бўлиб, Арменияни ҳам уз ичига оларди, дейилган.

Антик даврлардаёқ греклар ва римликлар Арменияга келиб кетганлиги, бу ўлкада таройиб воқеаларнинг гувоҳи бўлганликларини уз юртношларига айтиб адо қилолмасди. Бундай адоғи йўқ ҳикояларнинг кўплари ўша антик замонлардан бизнинг кунимизгача сақланиб қолган.

Қадимги юнон ва римликлар Кавказ тоғи этакларидаги кўпгина халқларни умумий ном остида Армения деб аташарди.

Армения подшоҳлиги Парфиядан кейин катталиги бўйича барча подшоҳликлардан устун турарди. Армения Каппадокиядан Каспий денгизигача бир юз минг қадамни эгаллаган, кенлиги эса етти юз минг қадамдир. Арменияга фессалиялик Ясон асос солган деган маълумотлар бор. Ажойиб жасурликлар кўрсатгани учун Ясонни ўз давлатининг хавфли шахси ҳисоблаган Пеллий ўлдирмоқчи бўлади. Бироқ айрим сабабларга кўра бу қотиллик амалга ошмай қолади. Шундай мақсад билан Пеллий Қолхидага юрнн эълон қилиб, у ердан Ясонга маҳаллий халқлар учун катта ёдгорлик ҳисобланган олтин жулли қўй терисини олиб келтиришни буюради¹. Айтишларича, бу тери олтин жулли қўйники бўлган экан.

Юстин ва Помпей Трог асарларида бундай ҳикоятларнинг келтирилиши бежиз эмасди.

Қадим-қадим замонлардаёқ ҳали улуғ сўз санъаткори Гомер давридан ҳам анча илгари элладаликлар олис ўлкаларда, қолхидалар юртида, осмонўпар виқорли Кавказ тоғларининг этакларида олтин жулли терининг борлини ҳақида ривоятлар тўқинган. Бу бебаҳо олтин жулли терини қўлга киритиш учун ўша узоқ Болқон ярим оролида жойлашган Элада ўлкасидан тезорар ва мустаҳкам «Арго» номли кемалар ясаб, элладалик кўпгина наҳлавонлар Қора денгиз бўйларидаги Панта вилоятларига, Таврика (Қрим) ороллариغا, ҳатто Меодита (Азов) ва Каспий денгизи қирғоқларигача келиб кетадилар. Ўшанда элладаликлар Қора денгиз ва Каспий денгизи бўйларидаги скифлар билан учрашади. Олис Туркиядаги, Қрим оролидаги, Каспий бўйларидаги кўпгина элатларининг туркий тилда гапланиши бежиз эмас. Бу ўлкадаги элатлар билан Гиркания, Сўдиёнадаги қабилаларнинг тили бир-бирига жула яқин бўлган. Бу туркийўйлар ўртасида қадим-қадимдан алоқа бўлганлигига шубҳа йўқ. Улар бир-бири билан дўстлашиб, гоҳида зидлашиб яшаган бўлсалар-да, ташқи душманга қарши курашда умумий туг остида бирлашиб кетганлар. Шу туфайли элладаликлар Таврикада яшовчи скифлардан Гиркания, Марғиёна, Сўдиёна ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоялар тинглаганликлари бежиз эмас.

¹ Юстин, Эпистома Помпея Трога, «Вестник древней истории», 1955, № 1, 224-бет.

Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар кўп ўтмай ҳақиқатга айланади. Соддадил ва жасур элладаликлар ҳақиқатан ҳам Кавказ тоғлари этакларидаги колхидалар юртида бебаҳо олтин жунли тери бўлса керак, деб қаттиқ ишонинишади. (Балки олтин каби товланиб турувчи Бухоро кўйлари сурлари, туркман қорақўллари қайсидир бир сабабларга кўра ўша замонларда элладаликлар кўлига тушиб қолиб, уларнинг кўйлари олтин жунли бўлади, деган афсоналар тўқилгандир). Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар бутун Эллада бўйлаб тез тарқалади. «Эллада қаҳрамонлари» номли қадимий ҳикояларда мана шу олтин жунли тери воҳаси ўз бадиий ифодасини топган.

Юстин ўзининг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидлаб ўтган Пеллий ва Ясон воқеаси ҳам «Эллада қаҳрамонлари»дан кенг ўрин эгаллаган. Унда ҳикоя қилинишича, Фессалияда кўрфаз соҳилида бир вақтлар Иолк деган бой ва гўзал шаҳар бўлган экан. Унда Эзон деган чол шоҳлик қилар экан. Пеллий исмли ўжар ва амалпараст укаси Эзонни тахтдан тушириб, ўзи ҳукмронлик қила бошлабди. Эзон Пеллийга бўйсунбди, лекин ўз қадрлон шаҳарини ташлаб кетмай, Иолкда оддий фуқаро қатори туриб қолибди. Кичик ўгли Ясонни эса Пеллийдан кўрқиб, Пеллон тоғидаги ўрмонга жўнатибди.

Пеллон ёнбағирларидаги ўрмонда кентаврларнинг ёввойи қабиласи яшар экан. Булар ярим одам-ярим от қиёфасида бўлиб, бошлари билан таналари одамникига ўхшаркан, лекин тўрт оёқли от гавдасига ўрнашган экан. Кентаврлар ваҳший бўлиб, мамлакатнинг тинч аҳолисига хавф солар, баъзи-баъзида ёввойи пола сингари чанг-тўзон кўтариб, тоғдан тушар ва экинзорларни топтаб, дуч келган тирик жонни янчиб ҳалок қилар эканлар. Бироқ бу ёввойи маҳлуклар орасида ақл-фаросати билан донг таратган Хирон номли бир кекса кентавр бор экан. Эзон ўз ўглини худди ушанинг тарбиясига топширибди.

Ясон Хироннинг тоғдаги горида кўп йиллар яшабди. Қари кентавр унинг баданини чиниқтирибди, ўсмирни кучли ва эпчил қилибди, найза ва қилич билан муомала қилишни ўргатибди, унга табиатнинг кўпгина сирларини очибди ва душман билан курашда ҳийлагар бўлишни уқтирибди.

Иолкда Пеллий шоҳлик қилар экан. Кўли остидаги шаҳарда унга ҳеч қандай таҳдид бўлмаса ҳам, доимо уни аллақандай даҳшат қийноққа солар экан. У тез-тез кароматли коҳинларга мурожаат қилиб, узоқ яшаш-яшамаслигини ва шоҳлигига ким тўсиқ бўлишини сўрар экан.

Бир куни у коҳиндан, менга ким таҳдид қилади, деб сўраган экан, коҳин:

— Бир оёғига шиппак кийган одам, — дебди.

Пеллий бу гапни қулоғига қўйиб олибди, шу кундан бошлаб у ким билан учрашса даставвал оёғига қарайдиган бўлибди.

Ясон йиғирма ёнига тўлгач, ўзини турмушнинг ҳар қандай синовларига бардош берадиган, бақувват ва чидамли ҳис этибди ва уйига қайтмоқ орзусига тушибди. У Хирон билан хайрлашиб, Пелтион ўрмонидан чиқиб, тоғдан тушибди-да, Иолкка қараб йўл олибди.

Йўлда унга баҳор ёмғиридан тошган бир сой учрабди. Яқин орада на кўприк, на тошқин устига тавланган бирор якка чўп кўрилмабди. Ясон елкасидаги плашч хизматини утайдиган қондон терисини йиғиштириб олибди ва сойни кечиб ўтмоққа жазм қилиб, сира ҳам тап тортмай сувга кирибди.

Шу вақт у тусатдан бировнинг чақираётганини эшитиб қолибди. Қайрилиб қараб, тошқин четидаги тош устида кўпириб тошаётган сувга қўрқув ичида тикилиб ўтирган бир кампирни кўрибди.

— Нариги ёққа ўтказиб қўй, — дебди у Ясонга, — анчадан бери шу ерда битта-яримта ёрдам қилармикин, деб ўтирибман, бироқ мен ожизага ҳеч ким ёрдам қилгани йўқ. Ясон индамай кампирни кўтариб олибди ва сой тагидаги тошларга аста-секин оёқ қўйиб, уни нариги қирғоққа ўтказиб қўйибди. Сувдан ўтаётганида унинг чап оёғидаги шиппак ечилиб, оқиб кетибди. Ясон қирғоққа чиқиб, кампирни авайлаб ерга туширибди ва уз йўлига кетмоқчи бўлиб чолланибди, шунда у бирдан:

— Раҳмат, Ясон, бу яхшилигингни унутмайман! — деган кучли, жарангдор овозни эшитибди.

У шартга ўтирилиб қарабди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқмиш. Ясон ажабланибди, бу кампир ким бўлди экая, оғимни қаёқдан билди экан, деб ҳаё сура-сура, нари кетибди. Кўп ўтмай Ясон Иолкка етиб келибди ва одамлар тўла кағна бозор майдонидан чиқиб қолибди.

Сочлари қизларникидек узун, елкасига ола-була тери ташлаган бир оёғида шиппак бор бу нотанин, чиройли йиғитчага ҳамма хайрат билан қараб қолибди.

Йиғитча отасининг унча қандай боринини сўрабди. Бирдан от дунури ва гилдирақларнинг гилдирагани эшитилиб, майдонга чиройли фессалий отлари қўшилган икки гилдирақли ажойиб аравада Иолк ҳукмдори Пеллий кириб келибди. Оломон тус-тунодон булиб кетибди, шоҳнинг араваси олдида ёлғиз Ясонгина қолибди. Пеллий қаршисида бир оёғига шиппак кийган одамни кўриб, қаттираб кетибди. Шоҳ отларни тўхтатибди ва қовондан қор ётиб:

— Э, мусофир йиғит, сен ким бўласан. Қерда тугилгансан, Иолкда нима қилиб юрибсан? — деб сўрабди.

— Мен мусофир эмасман, — дебди Ясон, — шу ерда, Иолкда тугилганман. Мен шоҳ Эзоннинг ўлиман, отамдан зўрлик билан тортиб олинган мулкни қайтариб олмоқ учун келдим.

Менга отамнинг зўрар жойини кўрсатинг, тезроқ бу кўришим керак.

Арава тарақа-туруқ қилиб, кўз очиб-юмгунча ўтакаси ёриладган Пелийни олиб кетибди. Кекса Эзонни жуда севган Иолк аҳолиси эса йиғитча билан кўришиб, уни отасининг уйига бошлаб борибди.

Кекса Эзон тўнғич ўглининг бақувват ва гузал йиғит бўлганини кўриб, севинганидан йиғлаб юборибди. Шу кун Изоннинг уйида душчакчақ базм авжига чиқибди, барча қариндош-уруғ ва дўстлари Ясоннинг қайтиб келганига байрам қилишибди. Бу тўй-томошада ёлғиз Пелийгина кўринмабди. У ўз саройида қайтуга чўмиб, Ясоннинг келишини безовталик билан кутар ва ундан қандай қилиб қутулиш йўлини ўйлар экан.

Ясон қариндош-уруғлари ва дўстлари билан кириб келганда шоҳ яна ҳам кўрқиб кетибди.

— Мен сен билан уришгани келганим йўқ, — дебди Ясон Пелийга. — Биз бир-биримизга бегона эмасмиз, қонимиз бир: сен отамнинг укасисан, амакимсан. Мен ўртадаги ихтилофни қилич билан эмас, тотувлик билан ҳал қилишни истайман. Зўрлик билан тортиб олган мамлакатни ўз ихтиёринг билан менга қайтар, шунда мен сенинг бутун бойлигингни, сен ҳосил йиғиб оладиган ерларни, подангни ва йилқиларингнинг ҳаммасини, аравангни, саройингни, қимматбаҳо кийим-бошларингни ўзингга қолдираман. Ўзинг ёшингни яшаб, ошингни ошаб, маъмурчиликда, осойишталикда яшайсан, сенга ва болаларингга қўл теккизмайман.

Бироқ маккор Пелий Ясонга шундай жавоб берибди.

— Сен ҳақсан, Эзоннинг ўгли, сен талаб қилган нарсани беришга розиман. Бироқ уни бекордан-бекорга олишинг инсофдан бўлармикин? Мен Иолкда йиғирма йил ҳукмронлик қилдим, шу йиллар ичида шоҳлик қилишга ҳақ-ҳуқуқ орттирдим. Уни шундайгина қўлимга тутқазиб қўя қолади, дейсанми?! Ясон, сен ёшсан, айти кучга тўлган вақтинг, менга бир хизмат қилсанг на бўлур? Бир неча йилдан бери хунрезлик алами юрагимга тошдай қадалиб ётибди. Ҳали ўзинг айтдинг-ку, биз бир-биримизга бегона эмасмиз...

— Буюр! — дебди Ясон мағрур. — Амрингни бажо этишга ваъда бераман.

— Қулоқ сол! — дебди Пелий. — Олтин жунли тери тўғрисида ҳеч нарса биласанми? Фрикснинг отаси билан бобонг, отанг билан мендек ака-ука эканлигидан хабаринг борми? Колхидада Фрикснинг ҳоли нима кечганини биласанми?

Шундан сўнг Пелий Ясонга: шоҳ Ээт аввал Фриксни севганини, катта қизи Халкиопани унга бериб, ўзига ворис қилиб тайинлаганини айтиб берибди. Бироқ кейинчалик Ээт яна уйланибди, янги хотини унга Аспирт номли ўғил туғиб берибди. Шунда шоҳ Фриксга Колхидадан чиқиб кетишини буюрибди. Фрикс шоҳдан олтин жунли терини қайтариб

беришни сурабди. Ээт бу ганни эшитгач, бениҳоя газаб талвасасида куёвини ўлдириб қўйибди.

— Фрикенини руҳи менга тинчлик бермайди, — деб давом этибди Пеллий ўзини тамгин қилиб кўрсатиб, у кечалари келиб, мендан Колхидага бориб, Ээтдан олтин жунли терини тортиб олишни сўрайди. Бироқ мен қариб қолдим, бундай узоқ сафарга чиқишга куч-қувватим йўқ. Бу ишни сен бажаришинг керак, Ясон! Олтин жунли терини олиб кел, шунда сен Фрикениниг ўчинин олган бўласан ва она ватанингни дунёдаги ҳамма мамлакатлардан бадавлат қиласан, мен бўлсам Июлк тахтини жон деб сенга тошираман.

Маккор Пеллий Ясонга шундай дебди, ичида эса:

«Ўз ўзиминини излаб йўлга чиқ! Бир жойда эмас, бир жойда — кутурган денгиздами, бегона қирғоқдами, ёки ёвуз Ээт ҳузуридами — ишқилиб, уни топасан, Эзоннинг ўгли, Олтин жунли терини қўлга киритолмаганингдек, Июлкни ҳам қайта кўрмайсан!» дебди.

Ясон хатарли, оғир сафарга ҳозирлик кура бошлабди.

Тўлқинли учта денгиздан сузиб ўтиб, Колхидага етиб бориш учун ҳалигача Грецияда бўлмаган катта, тезюар ва мустаҳкам кема керак экан. Катта кемада узоқ сафарга бориш, олтин жунли терини куч ёки ҳийла билан қўлга киритиш учун Ясонга жасур, кучли, ҳамроҳлар — денгизчи ва жангчилар керак экан¹.

Шундай қилиб, Ясон узоқ Колхидалар юртидан, олис Кавказ тоғлари этакларидан олтин жунли терини олиб келиш учун машаққатли ва хатарли сафарга отланади.

Эҳтимол, қадим-қадим замонларда юнонлар қилдирган олтин жунли тери ҳозирги Туркманистон ва Бухоро воҳасида бўлгандир. Жаҳон бозорида олтиндан қиммат нархга баҳоланувчи туркман ва Бухоро қоракул қўйларининг сур терилари ҳозирги кунда ҳам қимматини йўқотган эмас. Олимлар бугунги кунга келиб туркман ва Бухоро қўйлари териларининг турли сабабларга кўра сифати пасайиб кетган деб изоҳлашмоқда. Антик замонларда бу терилар нақадар гўзал ва антиқа бўлганлиги шак-шубҳасиз. Чунки у замонларда ҳамма нарса аслидагича ноёб ва табиий бўлган. Ҳозир ҳам бу терилар олтин каби товланиб туради.

Эҳтимол, ўша қадим замонларда Колхида — Кавказ томонларга келган юнонликлар бу терилардан бирортасини кўриб, олтин каби товлангани учун ҳам олтин жунли тери деб атагандир. Юнонларнинг Кавказ томонларга келиб олтин жунли тери қидиришлари тахминий фикрларимизни ҳақиқат томон етаклайди. Кавказликлар билан ўрта осийликлар ўртасида эса азалдан яқин алоқа мавжуд бўлган. Олтин жунли қўй терилари Бухоро ва туркман яйловларида топилади, холос. Юнон

¹ Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976.

наҳдавонлари Кавказ орқали туркман ва Бухоро ерларигача келиб олтин жунли тери қидирган бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас.

ГИРКАНИЯ

Ўрта Осиёдаги улкалар ичида Гиркания ҳам ўзининг гўзал табиатининг мафтункорлиги билан ажралиб турарди. Гиркания, Марғиёна, Сўғдиёна, Бақтрия каби элларнинг қадим ўтмишдаги қисмати ҳам бир бўлган. Бу элатлар антик замонлардаёқ зардуштийлик динига сийинганлар. Уларнинг турмуш тарзи, урф-одатида ҳам кўп жиҳатдан ўхшашликлар мавжуд эди. Бу ердаги қабилалар асосан чорвачилик билан шугулланиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшарди. Гирканлар Сўғдиёна ерларига, сўғдлар Гиркания томонга ҳам ўтиб яшашган. Қўй-қўзиларини боқишиб, бир яйловда ўтов қуришган. Бир дастурхондан таом еб, суг-қатиқ улашган.

Ҳозиргача олимлар, қадим замонларда массагет, шак қабилалари Гирканияда яшагани, марғиёналикми ёки сўғдиёналикми, аниқлай олмай, қизгин торттишмоқдалар. Баъзи бир этнографлар бу қабилалар ҳозирги Туркменистон жумҳуриятида яшаган десалар, бошқа бирлари ҳозирги Ўзбекистон жумҳуриятининг ичкарасида яшаган дейдилар. Айримлари Қорақалпоғистон, Хоразм ерларига олиб бориб қўйишади. Муҳими шундаки, массагет, шак қабилалари қадимги энг йирик элатлардан бўлиб, уларнинг ватани ҳозирги Ўрта Осиё ерлари эди. Эрон шоҳлари Кир, Доро Ўрта Осиёдаги ҳамма вилоятларни ўзига бўйсундиради. Бу ердаги барча қабилалар улкан Ахмонийлар давлатига қарам бўлиб, қарийб уч аср (эрамиздан илгариги VI—IV асрлар) Эрон шоҳларининг қўл остида бўлади. Баъзан бу қабилалар бирланиб, бож-хирож тўлашдан бош торттиб, истилочиларга қарши курашар эдилар. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Эрон шоҳи Кирнинг массагетлар томонидан тор-мор этилиши бўлса, шак қабилалари томонидан Доро қўшинларининг мағлубиятга учрашидир.

Александр ўз қўшинлари билан Гиркания ерларига кириб келар экан, бу ердаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар эканлиги ҳақида эшитади. Гиркания бир томондан Каспий денгизи билан туташиб, денгиз бўйлаб Кавказ тоғларигача, иккинчи томондан Окс дарёсигача чўзилиб кетган бепоён ерларни ўз ичига оларди. Айтишларича, Александр Македонскийдан енгилган шоҳ Доро Кодомон ҳам Гиркания томонга чекинади. Мана шу Гиркания ерларида Бақтрия ҳокими Бесснинг Шарққа юриши тасвирланган асарларда Гирканиянинг антик даврига кенг изоҳ берилди.

Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Гирканиянинг фақат табиатини, у ердаги дарёлар ва тоғлар тасвирини

бериб қолмасдан, балки Каспий буйларида яшовчи халқлар ҳаётини ва у ерларда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ҳам катта қизиқиш билан ифодалайди. Гирканияда яшовчи қабила ва элатларнинг турмуши, яшаш шароитлари ҳам ёзувчининг эътиборида турлади. Бу қабилаларнинг уй-фикрлари, яшаш тарзи, айниқса Александрга муносабати ўқувчини ҳайратга солади.

Александр Эригийга юкни дала йўли билан олиб кетиш учун бир отряд берди.

Александрнинг ўзи эса 150 чақирим юрганидан кейин пиёда ва отлиқ аскарлари билан Гирканияга яқин жойдаги бир водийда жойлашди. У ерда қалин урмон бўлиб, қоялардан тушган сув ҳисобига дарахтлар ўсар эди.

Тоғнинг этагида Зиобэт деган дарё оқиб, қояларга урилиши натижасида 2 ирмоққа бўлинади.

Ирмоқдан бири бирланига ер тагига қараб оқарди. Бу дарё 300 чақиримгача ер тагидан оқиб, яна ер юзига чиқарди. Унинг кенлиги 13 чақирим эди, кейинчалик тарайиб, Ридаги дарёсига қуйилар экан.

Курций Руф худди шундай ҳолатнинг, яъни Политимет дарёси буйларида ҳам борлигига ишонч ҳосил қилади.

Ерли аҳолининг айтишича, дарёнинг ер тагига оқиш жойида бошланган нарсалар ер таги орқали оқиб бошқа жойдан чиқар экан. Александр бу сирли воқеани иккита ҳўкиз ташлаб синаб кўради.

Тўртинчи кун лашкарлар шу ерда дам олишади, шу кун Бесс билан Дорони босиб олган Набарзондан шоҳ хат олади. Хатда ёзилишича, Набарзон Доронинг душмани эмас, балки у Дорога фойдали маслаҳат беради. Бироқ шу маслаҳатгўйлиги учун сал қолдики, унинг ўлимга маҳкум қилинишига. Доро гўё ўз ҳимоясини келгиндиларга ишонган ҳолда, ўз одамларининг содиқлигини инкор этди. Бу содиқлик 230 кун давом этади. Унинг ўзи хавfli вазиятда туриб, керакли зарур чораларни қабул қилади. Доро гўё Багоас ўзига қарши фитна уюштирмоқчи деб ўйлаб, уни ўлдирмоқчи бўлади.

Агар шоҳ чақирса, кўрқмасдан унинг ҳузурига келиши мумкин. У кўрқмайди, чунки шундай буюк шоҳ ваъласини бузмас ахир. Шоҳ мисоли бир худо, алдай олмайди. Агарда Александр унга ишонмаса, қувгин қилиши мумкин. Жасур одам қайси жойни танласа, ўша ер унинг учун ватан бўлади. Александр иккиланиб, фореларга ваъда бердики, агар Набарзон келса унга тегинмасликка. Бу вақтда шоҳ кўшини қалин сафланиб йўлда давом этар эди. Шоҳ гоҳида ўзининг ишончли одамларини разведкага юборади.

Олдинда енгил қуролланганлар, кейин пиёдалар, улардан кейин эса юклар борарди. Бу мамлакат аҳолисининг уришқоқлиги ва табиатининг инжиқлиги шоҳни доимо сергак бўлишига мажбур қилади.

Бу улкан текислик Каспий денгизигача борар эди. Унинг чап томонида керкетлар, моосинлар ва халивларнинг ерлари бўлиб, ўнг томонда, гарбда левкосирлар, шимолда амазонкалар яшар эди. Бошқа денгизларга қараганда Каспийнинг суви унчалик шўр булмай, унда улкан илонлар, ранг-баранг қанотли башиқлар бор эди. Бировлар буни Каспий денгизи дейишса, бошқалар эса Гиркания денгизи дейишади, баъзилар эса бу денгизга Меотий ботқоқликлари қуйилади дейишган. Бошқа бировлар бу Каспий денгизи эмас, балки бу Ҳиндистондан Гирканияга йўл очган Океаннинг ўзи дейишган.

Шу ердан шоҳ яна 20 қақирим ичкарига киради. Йўлда дарё, ўрмонлар халақит беради, лекин душман кўринмасди. Бу мамлакат меваги дарахтларга бой бўлиб, ери узум етиштиришга мослашганди. Бу ерда қайинга ўхшаш дарахтлар ўсиб, улар ўзидан асал чиқарарди. Агар аҳоли бу асални қўш чиққунга қадар йигмаса, у йўқ бўлиб қоларди.

Шу ердан Александр яна 30 қақирим юрди ва Фратаферни учратиб, уни қабул қилади, сўнгра Арва шаҳрига келади. Шу шаҳарда у Кратер ва Эригий билан қўшилади. Улар тапурлар қабиласининг бошлиғи Фрадатни олиб келишади. Александр уни ҳам яхши қабул қилади. Кейин у Гирканиянинг ҳокими қилиб Манапни тайинлайди. У шоҳ Ох (Эрон шоҳи) даврида қувгин қилиниб, сўнгра Филиппга арз қилиб келган эди. Тапурларнинг бошлиғи қилиб Александр яна Фрадатнинг ўзини тайинлайди.

Дорога содиқ бўлган Артабаз ҳам ўз болалари билан шоҳни изат-икром ила кутиб олади. Бу ўлка Гирканиянинг чекка водийларидан эди¹. Шоҳ Артабазга ўнг қўлини бериб кўришади. Чунки у шоҳ Ох даврида қувгинликда юрганида Филиппнинг даргоҳида меҳмон бўлганди.

«Мен худодан илтижо қиламанки, сен шоҳ, абадий бахтга эга бўлгин, мен ўзим бахтлиман, лекин қариллик ўйлантиради, сенинг яхшиликларингни кўра олмай қоламан», — дейди Артабаз шоҳнинг марҳаматини кўриб севинганидан.

Артабаз 95 ёшда бўлиб, 9 та ўғли бор эди. Уларни шоҳнинг ихтиёрига топшириб, салоқат билан хизмат қилишини айтади. Шоҳ одатда пиёда юрар эди, лекин бу сафар кекса Артабаз уялмаслиги учун ўзига ва Артабазга от келтиришни буюрди. Лагердан чиққандан кейин шоҳ Артабаз олиб келган грекларни йигмоқчи бўлди. Лекин улар рад жавобини бериб, лаконликлар ҳимоя қилинмаса, нима қилишни ўзимиз биламиз дейишди.

Улар Доро даврида лаконликларнинг элчиси бўлиб, унинг мағлубиятидан кейин эронликлар қўли остидаги грек мардикорларига қўшилишган эди. Шоҳ уларга олдиндан ҳеч қандай ваъда бермасдан, ўз

¹ Агрим манбаларда Артабаз Бақтрия ҳокими эди дейилади.

хузурига таклиф қилди ва ўз тақдирини ўзлари ҳал қилишини айтди. Шундагина улар зўрга келишга ваъда беришади.

Аmmo афиналик Демократ ўзини ўзи қилич билан улдиради, чунки у ҳам доим македонияликлар истилосига қарши чиққан бўлиб Македония шоҳининг кечирришига кўзи етмасди. Қолган барча греклар Александрга бўйсунишди. Улар жами 1500 жангчи ва Дорога элчи қилиб юборилган 90 та киши эди¹.

Кейин у Артабазни уйига иззат-икром билан қўйиб юборди ва ўзи Гиркания шаҳрига етиб келади. Бу ерда Доронинг саройи бўлиб, Набарзон шоҳни иззат-икром билан кутиб олади. Улар ичида Доро яхши кўрган гўзал Бағоас бор эди. Кейинчалик Александр ҳам бу гўзални яхши кўриб қолиб, унинг илтимосига кўра Набарзонни кечирган.

Гирканиянинг антик даврига тўхташда эканмиз, қадимги дунё адибларининг тасвирлари бир-бирига жуда яқин эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тасвирдаги бундай ўхшашлик ва яқинлиkning икки сабаби бор. Ё адиблар бир тарихий манбани ўқишиб, уларни ўз фикрлари доирасида тўлдирган ёки бири иккинчисидан таъсирланиб, янги бир ижодий йўналишда давом этган. Биз учун энг қадимги даврларда ижод этган адиблар асарларидан ўхшаш эпизодларни топиб олиб, тарихий воқелиkning ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлашдир. Биз фикримизнинг тасдиғи сифатида ўхшаш ифодаларни, бир-бирининг янгича талқинини қилириб топнишга ҳаракат қиламиз.

Плутарх тасвирида берилишича, Александр Гиркания томон юриш бошлайди. Дастлаб у Гекагомпилотга келиб тўхтади ва шу ерда жангчилар дам олишади. Бу ер жуда бой улка бўлиб, одам яшаши учун ҳамма шароит мавжуд эди. Шундан кейин яна 150 стадий юриб улкан тоғ ёнида тўхтади. Бу тоғ ён бағрида бир гор бўлиб, бу горни худолар жойи деб аташарди. Шу ердан Ствонт дарёси бошланиб, уч стадийдан кейин юқоридаги улкан тошга урилиб, шаршара бўлиб ер тагига сингиб кетар ва 300 стадий ер ости бўйлаб оқиб, яна ер устига чиқар эди. Худди шу ердан Александр юришини давом эттириб, Гиркания территориясига киради ва Каспий денгизигача бўлган ҳамма шаҳарларни ўзига бўйсундирди. Айтишларига қараганда, бу етти денгизда улкан илонлар ва балиқлар бўлган экан. Бу ерлар ҳам жуда бой ва ҳосилдор ерлар бўлиб, асосан узумчиликни ташкил қилар ва вино етиштириларди. Шунингдек, буғдойзорлар ва баргларида асал оқиб турувчи дарахлар ҳам кўп эди. Яна Анфридон деб аталувчи учар ҳайвонлар ва асаларилар ҳам кўп эди. Александр Гиркания ва унга қўшни бўлган халқлар орасида юрганида Доро билан қочган собиқ ҳарбий бошлиқлар унга ихтиёрый равишда бўйсунадилар. Александр Доро қўшинининг собиқ

¹ *Курций Руф*. Уша асар, 207-бет.

ҳарбийларидан 1500 га яқин кишини яхши кутиб олиб, уларни жазоламайди.

Ствоит дарёсининг ерга сингиб 300 стадий (стадий ўлчовини лугатда бериб ўтганмиз)дан сўнг ернинг юзасига чиқиши, Гиркан денгизда улкан балиқлар ва илонларнинг борлиги, асал чиқарувчи дарахтларнинг ўсиши ҳақидаги тафсилотлар ҳар икки адиб асарида бир-бирининг айнан такрори эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундай тарихий манбаларни ўқиб шундай хулосага қилиш мумкинки, йигирма аср мобайнида Каспий денгизи анча ичкарига кириб борган, унинг суви аввалгисидан камайиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол, йигирма уч аср илгари Каспий денгизи ҳозирги туркман элидаги қумликлар ўрнини тўлдириб тургандир. Ўшанда Гиркания қумликлар эмас, ўрмонлар юрти бўлгандир. Йигирма уч аср мобайнида табиатда юз берган мўъжизаларни тасаввур қилиб айтиш мумкинки, ўшанда улкан Каспий денгизи ҳатто Орол бўйларигача чўзилиб кетгандир. Ернинг бетида бўлмаса ҳам, ернинг тагида бу икки денгиз бир-бири билан тутшиб тургандир. Эҳтимол ўша антик замонларда Орол денгизи ҳозирги сатҳидан анча кенг бўлгандир. Ҳозирги қумликлар ва шўр ерлар ўрнида бог-роғлар, бепоён ўрмонлар мавжуд бўлгандир. Ахир, ҳозир ерлар беадад туз ва химикатлар таъсирида қариётган бўлса, йигирма уч аср муқаддам ер айни кучга тўлиб, экинларга муҳтож эди-ку?

Ҳатто айрим олимларнинг таъкидлашича, қадимда Орол бўлмаган эмиш. Бу денгиз кейинчалик пайдо бўлган, деган гаплар юради¹. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари қушилиб, Каспийга қуйилган, деган фактни асослашга уринадилар².

Қурций Руф таъкидлашича, Доро Гирканияга қарашли бўлган драңлар юртида ўлдирилади. Драңлар юртининг ҳоқими ўшанда Барзаент бўлиб, у Бесс билан пинҳона тил бириктириб, Дорони ўлдиришда иштирок этган эди. Кейинчалик Барзаент Александрнинг хоин Бессни таъқиб қилаётганини эшитиб, Дорога қилинган суиқасднинг иштирокчиси бўлганлиги учун сири фош бўлиб қолишидан қўрқиб, Ҳиндистон томон қочиб кетади³.

Бошқа бир манбаларда Гиркания ерларида, хусусан, унинг Дронгис шаҳрида яқин жангчиларидан бири Димн Александрга фитна уюштиргани таъкидланади⁴.

¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного приаралья. М.: «Наука», 1984, 40-бет. С.П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН, 1948, 22-бет.

² Есберсенов Х., Хожниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Т.: Изд-во «Фан», 1988, 18-бет.

³ Курций Руф. Ўша асар, 217-бет

⁴ Диодор. Ўша асар, 110-бет.

Бошқа бир манбада эса, Александр Гиркания ерларида ўз жангчиларига қарата нутқ сўзлаб, уларни Осиёнинг ичкараси томон жангни давом эттиришга ундайди. Бу ҳақда Плутархнинг фикрлари диққатга сазовордир.

Александр ҳаминша македонияликларнинг руҳи тушиб, сафарни давом эттиришдан бош торгмаса, деб қурқарди. У ўзи билан Гирканида булган энг яхши йигирма минг пиеда ва уч минг отлиқ аскарга мурожаат қилади. Варварлар македонияликларни худди тушларида кўргандай кўришади. Агар энди улар Осиёни ўз сафар планларига киритса, варварлар уларга худди оч бурилардай даҳшат билан ҳужум қилишади. Агар кимнинг кетгиси келса, унинг йўли тўснмайди. Лекин худолар, македонияликлар уни ўз хоҳишлари билан ташлаб кетишганининг гувоҳи бўлишсин. У македонияликларга бутун дунёни босиб олмоқчи эканлиги ҳақида гапирди. Тахминан шу гапларни Александр хатида Антипатрага ҳам ёзди. Унинг ёзишча, шоҳ ўз таиларини тугатгандан сўнг, жангчилар унга дунёнинг четигача бўлса ҳам у билан бирга боришларини айтишибди. Жангчиларнинг бу қисмини кўнлиригандан кейин, қолган аскарлар ҳам шоҳ ортидан боришга тайёр эканликларини билдиришади.

Албатта, қўшинни бундай бардамликка, руҳан тетикликка ундовчи нутқларни Александр кўп марта сўзлаган. Уларнинг айримларигина тарихий ҳужжатларда сақланиб қолган, ҳолос.

Александр Гирканида туриб, яқиндагина босиб олган Парфия, Мидия ўлкалари ва Эрон билан ҳам алоқасини узмайди. Бу ўлкаларга янги ҳокимлар тайинлар, қўшимча кучлар юбориб, тўпланган бойликларни ўзи асос солган Александрия шаҳрига юбориб турар, Македония билан Гирканиа ўртасида тўхтовсиз қарвон қатнай бонилаган эди...

Александр Сўғдиёна томон юриш бошлашдан аввал Гирканиада катта қўшин тўплаб, ўз кучларини анча мустаҳкамлаб олади. Македония ва Грециядан янги кучлар келиб қўшилади. Чунки Сўғдиёнадаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар ва ватанпарвар эканликлари ҳақида Александр кўнлаб ривоятлар эшитганди.

Гирканиа ерлари ҳам беноён бўлиб, бу ўлкада асосан массагет қабилалари яшарди. Массагетлар бир вақтлар ҳатто Парфия ва Мидияни ҳам ўзларига қарам қилиб олган эди. Кейинчалик Парфия ва Мидия шоҳлиги ажралиб чиқади.

Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишни Гирканиа ва ҳатто Мидия, Парфия ерлариданоқ бошлаган эди. Кейинчалик Сўғдиёна ва Бақтрияда бу ишни охирига етказди. Шунинг учун ҳам айрим тарихчилар Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини фақат Сўғдиёнада жорий этган эди, деганда ҳақ эмас. Фикримизнинг далили учун шундай бир далилга мурожаат қилишимиз мумкин. Курший Рўфнинг таъкидлашича, дам олиш ва ҳаракатсизликдан кўра кўпроқ ҳарбий

ишларни ёқтирган Александр кўн вақтларини маишатга сарф қилалиган бўлиб қолади. Вақт-бевақт кечаси билан ичкиликбозлик ва айш-ишратни одат қилади.

Бу одатни яхши қабул қилмаётган қабиладонларини шоҳ уришар, бу эса уларга ёқмас эди. Ўз урф-одатларига содиқ одамларни шоҳ бўйсундирилган ўзга қабилалар ичига аралаштиради. Шунинг учун жангчилар томонидан норозилик ва шикоятлар бўлади. Бундан Александр гоҳ гумонсирар, гоҳ газабланар эди. Шоҳ Грециядан келтирилган хушовозларга қаноат қилмасдан, асирга олинган аёлларни кўшиқ айтишга мажбур қилар эди. Шу аёллар ичида биттаси ўзининг гўзаллиги, камтарлиги билан шоҳни жалб этади, унинг кўзларидан, юзидан юқори табақадан эканлиги билиниб турар эди. Шоҳ сўраб билдики, у форелар шоҳи Охнинг набираси Густаспнинг хотини экан. Густасп Доронинг қариндоши бўлиб, катта кўшинни бошқарар эди. Буни эшитган шоҳ бу аёлни тутқунликдан озод қилади ва эрини топишда ёрдам беради. Эртаси куни шоҳ Гефестнионга асирларни саройга йиғинини айтади. Бу ерда у юқори табақали одамларни ажратади. Бундайлар 1000 та бўлиб, улар ичида Доронинг укаси Оксафр ҳам бор эди. Қўлга туширилган ўлжа 26000 талант пулдан иборат бўлиб, 12 мингини шоҳ ланкарларига совга учун сарф қилади, худди шунча пулни қўриқлаётган одамларнинг ўзлари ўғирлаб кетганди.

Оксидат эронлик шахзода бўлиб, Доро уни қатл этиш учун ушлаб турган эди. Александр уни озод қилиб, Мидияга ҳоким қилиб қўяди. Доронинг укаси Оксафрни эса ўз дўстлари сафига қўшиб олади. Шоҳ бу ердан илгари унчалик машҳур бўлмаган, ҳозир эса Тигр ва Евфрат дарёсидан то Қизил денгизигача бўлган жойдаги халқлар устидан бошчилик қилаётган Парфияга қараб жўнайтиди. Бу ерлардаги текис ва ҳосилдор жойларни скифлар эгаллаб олган бўлиб, улар хавfli кўшни эди¹. Улар Европа ва Осиёда яшар эдилар. Босфорнинг нариги томонидагилар осиеликлар бўлиб, Европада яшайдиганлар эса Фракия чегарасидан Борисфенгача ва ундан Танаис дарёсигача чўзилган эди. Танаис Европа ва Осиё ўртасида оқар эди.

Шундай қилиб, Александр Гиркания ерларида узоқ туриб қолмасдан Оке дарёси томон юришни давом эттиради. Гиркания ерларида маҳаллий қабилаларнинг қаттиқ қаршичилигига учрамаган Александр кўшинларини сўғлар кагга тайёргарлик билан кутиб туришарди.

Юстиннинг «Номпей Трог эпитоми» асарига Парфия ҳақида ҳам қизиқ эпизодларни ўқиймиз. Маълумки, Мидия ва Парфия ерлари Гирканияга яқин эди. «Ҳатто парфияликлар тили, — деб ёзилган юқоридаги асарда, — мидияликлар билан скифлар тилининг

¹ *Курций Руф.* Ўша асар, 197-бет.

аралашмасидан иборат эди». Маълумки, скифлар Гиркания ва Мидия ерларида ҳам яшар эди. Тарихий манбаларда таъкилланишича, ҳатто қачонлардир Парфия, Мидия, Гиркания ерлари бирлашиб, бир шоҳликка қарам бўлган.

Шунингдек, парфияликлар билан скифлар ўртасида тез-тез жангу жадаллар бўлиб турган.

Бу ўринда «Помпей Трог эпитоми» асаридаги лавҳаларга алоҳида тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Македонлар буюк саркардалар бошчилигидаги римликлар ҳужумига уч марта дучор бўладилар. Рим ўша вақтда айни кучга тўлган улкан давлатлардан бўлиб, уларга тенг келиш анча мушкул иш эди. Деңгиз ортида душман устидан қозонилган галаба уларга беҳисоб шон-шўҳрат олиб келади. Айниқса улар учун қачонлардир буюк ҳисобланган Ассирия, Мидия ва Эрон ҳамда ёнгинасида минглаб шаҳарларга эга бўлган Бақтрия вилоятини қўлга киритиш музаффар юрини ҳисобланади. Бироқ улар скифларнинг тўхтовсиз ҳужумларига дучор бўлиб, бошқа қўшни қабилалар билан ҳам қиргин-барот жанглар қилишади. Бу ўлкаларда уларга маҳаллий эллар ҳар тарафдан хавф солиб турарди. Ички нифоқларнинг кучайиши натижасида скифлар ўлкасидан қувиб юборилиб, улар аста-секин Гиркания, Дак, Амартан ва Марғиёна оралигидаги чул жойларни эгаллай бошладилар. Кейин улар ўз ҳукмронлигини кенгайтирадилар. Аввал қўшни халқлар қаршиликсиз ўз ерларини топширган бўлсалар, кейинчалик уларнинг тез-тез ҳужум қилиб хавф солиб туришига қарамасдан, ўз чегараларини шунчалик кенгайтирдиларки, натижада фақат улкан саҳро кенгликларининга эмас, балки қоялардан тортиб баланд тоғ чўққиларигача уларнинг қўлига ўтади. Парфия ерларининг кўп қисми жазирама иссиқ ёки ўта совуқ бўлишига қарамасдан, тоғда одамлар қор бўронларидан азоб чекесалар ҳам, водийларда ташналликка дучор бўлсалар ҳам, бундай қийинчиликларни енгиб олга иштиларди.

Парфияликлар Македония истилосидан қутулгач, уларда доимий подшоҳликлар ҳукмронлиги бошланади. Ўшанда пробул табақаси подшоҳлик салтанатига энг яқин турарди. Уруш вақтида саркардалар, тинчлик вақтида ҳукмронлар мана шу подшоҳлик табақасидан чиқади. Қачонлардир улар ўзларининг маҳеусе бир хилдаги ўзига хос кийимига эга эдилар. Кейинчалик улар бойиб кетиб, мидияликлар сингари шоҳона кийим кия бошлайдилар.

Парфияликларнинг қуроли ҳам скифларникига жуда ўхшарди. Қўшинлар асосан ўзга халқларники сингари озод жангчилардан эмас, балки қуллардан ташкил топганли. Парфияликлар қўл остидаги жангчиларга, яъни қул болаларига ўз болаларидек ғамхўрлик қилишарди. Уларни отда юришга ва камондан ўқ отишга ўргатардилар. Парфияликлар

қанчалик бойинган сари, айниқса уруш пайтларида подшо қўшинига шунча кўп отлиқ аскарлар қўшардилар. Парфияликлар тўғри қатор тизилиб уруша олмайдилар ва қалъаларни қамал қилиб, шу йўсинда ололмайдилар.

Парфияликлар отларда шиддат билан жанг қиладилар. Гоҳ душманга тўсатдан ҳамма қилиб, гоҳ орқага чекиниб, кўпинча орқага қочганларида маҳорат билан ҳаракат қилишарди. Чунки қувиб келаётганлар одатда эҳтиётсиз бўлишадди, уларга фавқулодда зарба бериш қулайроқдир.

Парфия подшоси Митридат ўлимидан кейин унинг ўғли Фраат тахтга ўтиради. Парфия подшолигини эгаллаган Фраат Антиохдан қасос олиш мақсадида Сурияга қарши уруш бошлашга қарор қилади. Аммо скифларнинг ҳужуми уни ўз давлатини ҳимоя қилиш учун Парфияга қайтишга мажбур қилади. Антиохга қарши урушга қатнашиш учун скифлар парфияликлар қўшинига ёрдамга чақирилган эди. Аммо скифлар белгиланган муддатдан анча кечикиб етиб келишди. Скифларни шартнома муддатини бузиб, кечикиб келганлиги учун айблашиб, урушга қатнашиш учун белгиланган ҳақни тўлашмайдилар. Норози бўлган скифлар ўз ҳақини талаб қилиб уруш бошлайдилар. Шунинг учун Фраат уларга қарши юриш қилиб, давлатни бошқариб туриш учун Гимерни қолдиради. Гимер вақтинча ҳокимиятни бошқариб турганини унутиб, золимлик йўлига ўтади ва Вавилония билан бошқа шаҳарлар аҳолисини талай бошлади. Фраатнинг ўзи қўшинига Антиох билан бўлган жангда асирга тушган грекларни олган эди. У қўшинидаги грек асирларининг ўзига бўлган душманлик кайфиятини унутганди. Шунинг учун греклар парфияликларнинг жанговарлик ҳолати сусайганини сезиб, душман тарафга қочиб ўтадилар ва шиддатли тўқнашувда парфияликларни тор-мор қилиб, Фраатни ўлдирадилар.

Фраат ўрнинга Парфия подшоҳиниги унинг отаси томондан амакиси Артабан қўйилади. Скифлар эса ўз галабалари билан чегараланиб қолмасдан, Парфияни талон-тарож қилиб, ўз юртларига қайтадилар. Артабан тоҳарлар элига ҳужум қилиб, икки ўртада бўлган огир жангда қўлидан яраланади ва тез орада вафот этади.

Ундан кейин шоҳлик тахтга жанглarda қаҳрамонлик кўрсатиб улуг саркарда лақабини олган ўғли Митридат чиқади. Қўшни давлатлар билан бўлган кўпинча урушларда ғолиб чиқиб, у Парфия подшолигига кўпчилик элатларни бирлаштиради. Бир неча бор скифлар билан ҳам муваффақиятли жанглар қилиб, ўз авлодлари учун қасос олади. Ниҳоят, у арман подшоси Артоасдо билан уруш бошлайди. Бу ўринда келтирилган қиёсий мисоллар бир-бирига ўхшашлигидан ўқувчи ажабланмаслиги керак. Биз турли манбалардан олинган бир мавзу ҳақидаги маълумотларни аслида қандай бўлса, шундайлигича келтиришни лозим топдик.

ФИТНА

Александрнинг ҳаёти ҳеч бир қарама-қаршиликсиз, силлиққина ўтган дея олмаймиз. Фақат ўлкаларни босиб олиш, халқларни бўйсундириши унинг ҳаётининг мазмуни бўлиб қолмай, балки тақдир кескин қарама-қаршиликлар, хавф-хатарлар гирдобида айланарди. Ҳар қаламда уни фожна, даҳшатли ўлим кутиб турарди. Бироқ у бу қарама-қаршилик, пинҳоний фитна тўсиқларни енгиб, хоинлик ханжарларини синдириб олга томон ҳаракат қиларди. Шу жиҳатдан Александр кучли проза эгаси бўлган. Айниқса характеридаги руҳий бардончилик ва матонат уни ҳамма вақт галабага етаклаган.

Бу ўринда Александрни ўлдирish учун тайёрланган бир фитна тарихига тўхталиб ўтишимиз мумкин.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Гирканиядан Бақтрияга ўзини Артаксерке деб номлаган Бессга қарши жангга борар экан, унга яна қўшимча кучлар етиб келади: Зонд ўзи билан Грециядан 500 жангчи, Антипаир эса Иллириядан 300 жангчи юборади. Филипп билан 130 фессал чавандози, Лидияда 2600 пиёда жангчи ва 300 отлиқ аскар келади. Бу кучни қабул қилган шоҳ драглар юргига қараб жўнайди. Ўрта Осиёда Александр фақат ташқи душман хавфи остида бўлмастан уз қўшини ичда ҳам фитначилар борлигини сезиб қолади. Жумладан, шоҳга қарши тайёрланган фитнани Курций Руф ўз асарига гоёя ҳайжонли лавҳаларда баён қилади. Қўйида шу ҳусусдаги тарихий воқеага қисман тўхталиб ўтамиз.

Драглар юртида шоҳ тўққиз кун душман хавфи билан яшар экан, ўз ланкарлари орасидан ички душман ҳам чиқади. Бу шоҳнинг яқинларидан бири Димн эди. У бир кунни Никомахни чақириб, агар сотқинлик қилмаса, унга бир сирни очишини айтади. Никомах худони ўртага қўйиб қасамёд қилади. Шунда Димн шоҳга қарши фитна уюштириладиганини ва бу йўлда унинг ҳам кўмаги кераклигини айтади. Буни эшитган Никомах рози бўлмайди. Шунда Димн унга ялина бошлайди ва мабодо қатнашмаса ҳам бу ҳақда ҳеч кимга айтмаслигини илтимос қилади.

Ҳатто у Никомахни кўрқитиб, агар у сотса, ёки қатнашмаса биринчи бўлиб уни ўлдирishларини, агар қатнашса катта бойлик беражагини ваъда қилади.

Димн жаҳл қилиб, қилич билан гоҳ ўзини, гоҳ Никомахни ўлдирмоқчи бўлиб, ниҳоят уни кўдиради. Юзаки розилик билдирган Никомах ундан бошқа фитначиларни ҳам сўраб олади. Димн фитначиларни бирма-бир айтиб беради.

Булар Демерий — шоҳнинг шахсий кўриқчиси, Певжолаї, Афобета, Иодаї, Диоксен, Архетопис ва Аминта эди.

Шундан сўнг Никомах ҳамма гапни акаси Кебалинига айтади. Шунда Кебалин Никомахга бошқаларда шубҳа пайдо бўлмаслиги учун шоҳ чоширига яқин бормасликни тайинлайди. Кебалиннинг шоҳ билан учраша олмаслиги тайин эди. Шунда у бу гапни Филотага айтиб, шоҳга етказишни сўрайди. Филота уни мақтаб Александр ҳузурига киради, лекин бошқа гаплар билан чалғиниб, дардини айтмай чиқади. Иккинчи марта ҳам шошиб қолиб эсан чиқарали.

Кебалин яна бир бор Филотага эслатса ҳам барибир айтолмайди. Шунда Кебалин Филотадан хавфсизраб, бу сирни — омбор мудури Метренга маълум қилади.

У Кебалинни омборга яшириб, фитна ҳақидаги хабарни дарров шоҳга етказали, бу сирни Кебалин айтганини билдиради.

Шоҳ Димни ҳибсга олишни буюриб, ўзи Кебалиннинг олдига боради. Кебалин уни хурсанд ҳолда кутиб олиб, «Мен сени тирик кўрганман деб хурсандман» дейди. Александр ҳамма нарсани батафсил ундан сўраб олади. Бунга неча кун бўлган деган саволга, Кебалин 3 кун деб жавоб беради. Шунча кунлаш бўлиб айтмагани учун Кебалинни шоҳ яна қамаб қўяди. Лекин Кебалин дарров Филотага айтган эдим, у эса айтмай юрибди, ундан сўранг деб қичқира бошлайди.

Шоҳ қайта-қайта Кебалиндан сўраганида ҳам Филотага айтганини таъкидлайди. Шунда шоҳ қачонлардир дўсти бўлган Филотанинг бу хоинлигига чидай олмай осмонга қараб нола қила бошлайди.

Шоҳ нима учун қақирганини билган Димн қилич билан ўзини ярадор қилади. Шунда менга қарши қандай жиноят ўйлаб топдинг, Димн, дейди шоҳ, унга газаб билан қараб Менинг ўрнимга Филотани Македонияга ҳукмдор қилмоқчи бўлдингми? Димн эса гапнира олмай, ҳушидан кетиб ўлади.

Шоҳ Филотани ҳузурига чақириб, Кебалиннинг фитна ҳақида айтган хабарини нега яшириб юргани сабабини сўрайди. Кебалин ҳақиқатан ҳам фитна ҳақида унга айтганини Филота тан олиб, бу гапга унчалик ишонмагани, қақимчилик қилмаслик учун айтмаганини маълум қилади ва шоҳни қучиб йиғлаштираб, бу хатоси учун кечирим сўрайди.

Шоҳ дўстлар йиғинига Филотани чақирмасдан Никомахни таклиф қилади. У акаси Кебалиннинг гапларини тўла-тўқис қайтаради, Кратер ҳам Филотани унчалик ёқтирмас эди. Чунки у Филотанинг шоҳ олдига мақтаниб димоёлорлик қилишнинг билар, унга хавф остида қарарди. Кратер ўзининг Филотага нисбатан нафратини яшириб, шоҳга қараб, агар сен бу ҳақда аввалроқ биз билан маслаҳатлашганингизда, биз сени огоҳлантирар эдик. Филотага бу гапларни эслатиш керак эмасди, дейди. У ҳар доим сенига қарши фитна уюштиришга тайёр. Энди сен унга ишонмаслигингни у жуда яхши билди.

Яхшиликнинг туфайли мабодо у сени тушуниб тинчланса ҳам, лекин унинг отаси Парменион — яъни сен қатори қатта армияга эга бўлган удут одам — ўлтининг ҳаёти учун сендан қарздорлигига бепарво қарамайди. Баъзи бир нарсалардан биз нафратланамиз. Ҳатто ўлимни ҳам гап олинга уяламиз.

Филота сени кечирди деб эмас, балки хурлади деб уйлайди. Билгинки, бундай одамлар билан бутун ҳаётнинг давомида курашишингга тўғри келади. Ҳади сенда бизни қувғин қилишга тайёр душманлар етарлича. Ўзинг энг аввало ички душманлардан сақлан. Агар сен уларни удалай олмасанг, ташқи душманинг буилан фойдаланиши ҳеч гап эмас.

Шундай деб Кратер шоҳга Филота фитна бошлиғи ёки қатнашчиси эканини ва шунинг учун ҳам бу шум хабарни шоҳга атай айтмаганигини маълум қилиб ҳаммани ишонтиради. Филота шоҳнинг мен билан гаплашишга вақти йўқ деб, Кебалинни алдаган эди. Никомох эса қасам ичган бўлса ҳам дарҳол бу хабарни акасига етказди, Филота бўлса, шу икки оғиз сўзни шоҳга айтишга вақт тона олмабди. Унинг айтишича, бу гапларга унчалик ишонмабди. Унда ёлгон хабарни учун Кебалинни йўқ қилиш керак эди. Шоҳнинг ҳаётига хавф соладиган ҳар қандай минимини ҳам диққат билан эшитиб, унинг тағига етиш керак эканлигини Филота тушуингани, шекилли. Шундай қилиб, Филота ва фиғнанинг бошқа қатнашчилари устидан назорат ўрнатилга қарор қилинди. Бу қарорни ҳеч кимга айтмасликни тавинлаб, гуё йнғинда эртанги юриш туғрисида гап бўлди деган хабарни чиқардилар. Ҳатто Филота охири кечата тақлиф қилинганда ҳам шоҳ у билан илгаринидай дўстона гаплашарди.

Кейин чироқлар ўчиб, шоҳнинг ҳузурига дўстлари Гефестион, Кратер, Кен, Эрсии билан бирга бир неча киши кирди, шунингдек, шоҳнинг шахсий қўриқчилари Пердикк ва Леоннат ҳам киради. Ҳамма соқчи ва қўриқчиларга ҳеч кимнинг Парменион томонга чиқиб кетишига йўл қўйилмасин, деб тавинириқ берилди. Афаррий шоҳ чодирига 300 та қуролланган жангчилар билан киради.

Содиқ жангчилар фитна қатнашчиларини ушлаб келишга, Афаррий эса 300 одами билан Филотани ушланга юборилади.

Филотани ухлаб ётган жойида ушлашади. Қўлига кишан солинган Филота шоҳга қараб: «Менинг ёвузлигимни барибир сенинг меҳрибонлигинг, шафқатинг енгди, о шоҳ!» — деб бошқа ҳеч нарса демайди. Эртаси куни 6000 жангчи шоҳ ҳузурига йнғилади. Қуролланган аскарлар Филотани тўсиб турар эди. Македониянинг урф-одатига кўра уруш вақтида ҳукми қўшинлар, тинчлик вақтида эса халқ чиқарар эди, шунгача шоҳ ҳукми кучга кирмасин.

Шундай қилиб, биринчи Димининг жасадини уртага қўйинди, лекин кўпчилик унинг қандай ва нима учун ўлганини билмасин.

Шундан кейин Александр гамгин ҳолда йиғилганлар олдига чиқди. Дўстлари ҳам гамгин эди.

Шоҳ гамгин ҳолда узоқ вақт жим турди, кейин жангчиларга қараб шундай деди: «Баъзи бировларнинг жинояти туфайли сизларнинг орангиздан йўқ бўлишимга сал қолади. Бу йиғинда сотқинларга нисбатан қаҳр-газабимни, мени сақлаб қолганларга миннатдорчилигимни билдираман. Ҳатто бу жиноятчиларнинг номларини аниқ айтишга ҳам тайёрман. Мендан ва менинг отамдан жуда кўп яхшилик кўрган Парменион бу фитнанинг бошлиғи экан. У ўғли Филотани, Пейфолайни, Деметрни ва Димни шу жиноятга бошлайди.

Бу шум хабарни эшитганлар қалбида қаҳр-газаб уйғонади. Кейин Никомахни, Кебалинни, Митрони олиб келишди, улар бўлган воқеани айтиб беришди. Шунда шоҳ давом этиб, бу хабарни яширган одам ҳақида нима дейсиз. Димн бекорга улмайди. Кебалин қийноқлардан чўчимади, Митрон эса бу хабарни ўз вақтида етказди. Фақат Филота ўзини бу хабарга ишонмасликка солиб, менинг ҳаётим хавф остида эканлигидан бепарво бўлди. Чунки у ёвуз мақсадни кўзлаган эди. Мидияни бошқариб турган отаси ёрдамида, менинг ўрнимга шоҳ бўлмоқчи эди. Ҳатто у менинг фарзандим йўқлигини юзимга соларди.

Лекин у хато қилади, фарзандим ўрнига мана сизлар менга фарзанд, қариндош ва ака-укасиблар, сизлар билан мен ўзимни ёлғиз ҳис этмайман.

Шоҳ кейин Парменионнинг ўз ўғиллари Никанор ва Филотага юборган хатини ўқиб беради. Хатга шундай дейилган эди: «Аввал ўзларингни, кейин ўзларингга қарашли одамларни ўйланг, шунда биз истаган нарсамизга эришамиз». Бу мактубнинг мазмунини фақат ўғиллари тушунади, бошқа одам эса унинг мазмунини нима ҳақда эканлигига тушунмайди, деб шоҳ қўшимча қилади. «Димн ва бошқалар ҳам унинг исминини айтишга, сотишга қўрқар эди, лекин ҳаётининг ўзи Филоганинг сотқинлигини кўрсатди. Филота Македонияда менга қарши фитна уюштирган Амннта билан дўстлашди, менинг душманим бўлган Аттайага синглисини беради. Буларнинг ҳаммаси унинг менга нисбатан душманлигини, шон-шуҳратимни кўролмаслигини исботлаб турибди. Энди эса мени ўлдирмоқчи бўлади. Мен эса унга жуда ишониб энг яхши қўшинга бошлиқ қилиб қўйиб, ундан кўп яхшиликлар кутган эдим. Сизлар мени қандай юксакка кўтарган бўлсаларинг, мен ҳам унинг отасини шундай олий даражага кўтардим. Энг бой мамлакатга ҳукмдор қилиб қўйдим.

Шундай қабиладошнинг қўлида қурбон бўлгандан кўра, бир арзимас душман қўлида ўлганим афзалдир. Фақат сизлар менинг ҳаётимни сақлаб қолишингиз мумкин»¹. Шундан сўнг Филогани ҳамманинг олдига олиб

¹ *Курший Рувф*. Уша асар, 225–226-бетлар.

чиқишади. Яқиндагина унга ҳавас билан қараб юрган одамлар энди унга қаҳр-ғазаб билан қарар эди. Кечагина отлик армияга командир бўлиб юрган Филота, бутун эса бошини эгиб турарди.

Яқиндагина икки угли Гектор ва Никанорни йўқотган ва энди эса учинчи угли Филота билан бирга Парменионнинг ҳам тақдири ёмон бўлишини ҳамма сезиб турарди. Амнига эса жангчиларни чагирмоқчи бўлиб, шундай деди: «Бизни дуниманга сотишибди, энди биз уларни енга олмаймиз. Куршовда қолиб ваганимизга, оиламизга қайта олмаймиз».

Амниганинг бу сўзлари шоҳга ёқмади.

Шундан кейин Кен Филотанинг азоб чекиб улганидан кўра осонгина ўз қўлида ўзинини афзал билиб, қўл кўтарган эди, биз унга ҳали гапиринга имконият беришимиз керак деб, шоҳ унинг қўлини ушлаб қолди.

Лекин Филота гапирини у ёқда турсин ҳатто бошини кўтариб, олгини ҳам очолмайди. Кейин у кўз ёшларини оқизиб, хушидан кетади, бир оздан сўнг ўзига келади. Шунда шоҳ унга қараб деди: «Сени македонияликлар суд қилади, улар билан ўз она тилингда гаплаша оласанми? Шунда Филота жавоб қайтарди: «Македонияликлардан таниқари бошқа одамлар ҳам кўп. Мен унчаларининг тилида гапирман. Ўйлайманки, мени улар тушунади. Шунда шоҳ деди: «Кўрянгизларми ҳатто у ўз она тилини тан олмайди».

— Айбдор гапирга олмайди, айбеиз хоҳлаганича гапирини мумкин, — деди Филота. — шунинг учун мен виждонимни сақлаган ҳолда бундай оғир аҳволда ўз ҳис-туйғуларимни ифода эта олмаяпман. Мени ҳимоя қиладиган, эингтадиган бирон-бир одил суд йўқ. Мен ҳайронман нима учун айбдорлигимга, Фитиачилар қаторида мени ҳеч ким тилга олмади. Кебалин ҳам, Никоман ҳам исмиمنى тилга олмади. Агар мен фитиачи бўлсам, Дими айтиши керак эдику! Ахир, у жинойт очилмасдан олдин сўроқ қилинган-ку. Ахир Кебалин бу хабарни менга айтмаганида, ҳозир мен бу аҳволга тушмаган бўлардим. Агар Дими тирик бўлганида, мени ҳимоя қилган бўлар эди. Бошқалар эса узини ҳимоя қилиш учун ҳамма айбни менга айдирмоқда. Наҳотки, айбдорлардан бирортаси бор ҳақиқатни айтмаса, демак, улар ҳеч кимни аямайди. Тўғри, мен ҳали ҳам айтмаганимни буйинимга оламан. Лекин сен, Александр менга ўнг қўлиниги бериб кечирган эдинг-ку! Ҳатто байрамда ҳам мен билан бирга бўлдинг. Агар сен менга шивонганинда эди, шубҳаланинга ўрин қолмасли. Қандай нарса сени бу қарордан қайтарди? Мени ушлаганларида қаттиқ ухлаб ётган эдим. Қандай қилиб фитиачи шундай ухлайди? Жинойтчи тинч ухлай олмайди.

Бу хабарни етказган йигитчанинг аниқ далиллари йўқ. Мени кечирганинг учун афеуселанма.

Бахга қарини уна бузқди ҳақида ҳар хил мин-минлар эшитиб, яна уни келиб айтмай, акасини юборгани учун ундан бир эдилантим.

Кейинчалик у Кебалинга айтган гапидан тонини мумкин, мен бўлсам ёлгончи бўлиб қолишдан, шоҳ дўстларида шубҳа туғдиришдан чўчидим. Ҳатто мен ҳеч кимга тегинмасам ҳам ўлимимни хоҳловчилар чиқиб қолишди. Айбенини айбдор деб ёлгон гапирганимда ўзимга қанча душман орттирган бўлардим. Агар мен атайлаб яширган бўлсам, Кебалинни дарҳол йўқ қилишим керак эдику!

Агар шоҳни йўқ қилиш ниятида бўлсам, нега унинг ҳузурда бир ўзим бир неча бор бўлиб, уни йўқ қилмадим. Димнени ўзим ҳал қила олмадим. Демак, у фитна бошлиғи, Филота эса унинг соясида туриб Македония гахтини эгалламоқчи бўлибдими! Қайси бир бошлиқни қўлга олдим ёки уларга совға инъом қилдим. Мени яна ўз тилини, урф-одатини йўқотган деб айблашарди. Ахир, бизнинг тилимиз аллақачон мулоқотдан чиққан. Ҳозир ҳамма бошқа тилларни ўрганипти. Аминга билан доставгимни инкор этмайман. Шундай мартабали одам билан даставгимга айбдорманми?

Ҳақиқатан ҳам Юпитер ўғли деб ҳисобланган одамнинг қўл остида қийналасизлар деб уларга ёзган эдим. О, дўстликка бўлган ишончим чин дилдан берган маслаҳатларим учун шу аҳволга тушдимми?

Шоҳ ҳақида эмас, шоҳнинг ўзига ёзганимни тан оламан. Мен унга инебаган нафрат уйғотиш учун эмас, балки унинг ҳаёти хавфли эканлигидан қўрқардим. Юпитерни тан олиш Александр учун лойиқни деб ўйлардим. Агар ҳамма Оракулга ишонса, унда менга худонинг ўзи гувоҳ бўлсин. Жиноят қилмоқчи бўлдими, йўқми бу ҳақда Амондан сўрагунларингча мени киншанда ушлаб туришлар.

Агар ҳақиқатни билиш учун худодан кўра азоблан қулайроқ бўлса, мен унга ҳам тайёрман.

Бундай жиноятда айбланганлар одатда қариндошларини олиб кела олмайдн, чунки у ҳам шу жиноятда айбланапти.

Шунча ўғлидан ажралган отамга эиди бу ҳам бормиди. Уни мен билан бирга кўмишармиди?!

Шундай қилиб, азиз отам, сен ҳам мен учун ва мен билан бирга ўласан. Нима учун мени бу дунёга келтирдини?

Билмайман, афеусланишга нима лойиқлигини: меннинг ёшлигимни ёки сенинг қариллигини? Мен айни кучга тўлган вақтимда ўялман, сени эса тухмат кутаяпти. Ахир, Парменион Филипп шоҳга захар тайёрлаганини билиб қолиб, унга бу ҳақда хат ёзган эди-ку! Ўшанда ҳам отамга ишонинмаган эди. Мен ҳам кўп нарсани етказганимда устимдан қулишарди. Биздан шундай қилиб шубҳаланарди. Нима қилишимиз керак?

Турганлардан бири: «Ўз ҳомийларига фитна уюштирмаслик керак?» деганда, Филота деди: «Тўғри айтасан. Шундай қилиб, агар мен фитначи бўлсам, меннинг гапларим сизларга ёқмаётган бўлса, гапимни тугатаман».

Қуриқтаб турганлар уни олиб кетишди.

Саркардалар ичида Белон немли одний халқ ичидан чиққан, жасур саркарда бор эди. Ҳамма жим турганида, у Филотанинг бошқа кирдикорларини ҳам айта бошлади.

Филотанинг олтин ортилган аравалари турганида у ерга ҳеч ким яқинлаша олмади. У ухлаганида ҳеч ким халақит бермаслиги керак эди. Қишлоқдан чиққан жангчиларни фригийелар ва нафлигонлар деб мазах қиларди.

Нима учун у энди Аммонни сўраяпти. У ахир Александрни ўғлим деб тан олган Юпитерни ёлгончиликда айблаган эди-ку! Бу фитнани уйлаганимда Юпитер билан маслаҳатлашмаган эди-ку, энди у нимага керак бўлиб қолди? Бу ҳийла билан фақат у вақтдан ютмоқчи, отаси юборилган ярамасларни кутмоқчи.

Шунда ҳамма ҳаяжонланиб қолди ва биринчи бўлиб шахсий кўриқчилар бу ярамасни ҳозироқ тилка-пора қилиш керак деб бақирдилар. Шоҳ қайтиб келиб, бу ишни янада чуқурроқ ўрганиш учунми, йингилишни бошқа кунга қолдирди ва кеч бўлганига қарамай, дўстларини ҳузурига чақирди. Деярли ҳамма Филотани эски Македония олати бўйича тошбўрон қилишни айтди. Лекин Гефестيون, Кратер ва Кен уни азоблаб ҳақиқатни билиш керак, деб туриб олишди, бошқалар ҳам уларга кўинишди.

Маслаҳатдан кейин Гефестيون, Кратер, Кен Филотани сўроқ қилишни давом эттиришсади. Шоҳ яна бир бор Кратер билан маслаҳатлашиб, дам олиш учун хонасига кетди ва сўроқ натижасини кутди. Жаллодлар Филотага ҳамма азоблаш қуролларини кўрсатди. Шунда Филота деди: «Нима учун шохнинг қотилишни ўлдиришга шояшма-яншенглар? Нима қиласизлар азоблаб?»

Кейин унинг кўзини боглаб, чидаб бўлмайдиган азоб берадилар. Шунда у худонинг номини тилга олиб, қонуларга мурожаат қилади.

Уни ҳар қанча қийнашмасин, ҳатто овозини ҳам чиқармади. Сен мендан нима эшитишни истайсан, Кратер, деб унинг устидан кула бошлаганида газабланган Кратер жаллодни чақириб яна қийноқни давом эттирди. Шунда Филота бир оз дам беришини сўрай бошлади ва ҳамма нарсани айтиб беришга ваъда берди. Шу пайт Парменионга яқин бўлган отлиқларнинг бир қисми ўзларини ўзлари ўлдирадилар, бир қисми қочиб кетишади. Чунки одат бўйича Филота ўлдирилса, унга қариндош отлиқлар ва аскарлар ҳам ўлимга маҳкум этилар эди. Бундан ҳамма, бутун лагерь ваҳимага тушади. Ҳатто шох бундай қилмаслигини айтишга ҳам улгурмай қолди.

Шунча азобдан кейин ҳам Филота ҳақиқатни айтармиди ёки айтмасмиди — бу нарса қоронги эди. Барибир Филота бир нарсани айтди: «Менинг оғам Гегелох билан дўст эди. Бизнинг ҳамма бахтсизлигимиз

шу Гегелохдан бошланди. Шоҳ узини Юпитернинг ўгли деб тан олишларини буюрганида, Гегелох шундай деган эди: «Наҳотки биз ўз отасидан воз кечган шоҳни тан оламиз?» Бундай қилсак биз ҳалок бўламиз. Бу билан биз худони ҳам ҳақорат қилган бўламиз. Александр илгариги Александр эмас, балки у энди ёвуз босқинчидир. Агар ким ундан ўч олса, яхши иш қилган бўларди.

Гегелох шундай деди ва эртаси куни бундан хафа бўлган отам мени чақирди. Биз икковимиз ҳам ҳаяжонда эдик. Гегелох балки бу гапларни мастликда айтдимиз, деб ундан яна бир бор сўрадик, у эса ҳамма гапни қайтарди ва агар биз бу ишни бошласак, у ҳам бизга ёрдам беришини айтди.

Гегелох айтган план Парменионга ёқмайди, чунки ҳали Доро тирик эди. Агар бунини Доро қилмаса, унда шоҳни ким ўлдирса эвазига Осиё ва Европага эга бўларди. Мана шу режа келишиб олинди.

Дини ҳақида ҳеч нарса билимайман. Лекин у қатнашчи эмас, деганим билан фойдаси йўқ.

Жаллодлар уни янада қийнашиб, ундан яна кўпроқ нарса билишни исташади.

Планни қандай қилиб амалга ошириш йўлларини ҳам айтиб беради. Бу план амалга ошириш қийин бўлгани учун Филотанинг ўзи дарҳол ўзига план тузади ва бундан Парменионнинг хабари йўқлигини айтади.

Филога жинояти учун ўз жазосини олган бўлса-да, илгари нафрат билан қараган жангчиларда унинг ўлимидан кейин ачиниш ҳисси пайдо бўлади. Бунга унинг ёшлиғи, шон-шухрати ва отасининг қарилиғи сабаб эди. Парменион биринчи бўлиб шоҳга Осиё йўлини очиб берди. У жангларда саркарда бўлиб, барча қийинчиликларни енгар эди. У Филиппнинг энг яқин дўсти бўлган. Шундай маълумотлар жангчилар орасида тарқалди ва улар тайёрлаётган қўзғолон ҳақидаги хабар яна шоҳга етади. лекин шоҳ бундан ҳаяжонланмади, ҳаммани чодирига йигди. Атарий шоҳ билан келишгани бўйича Александр Линкестани, яъни Филотадан олдин шоҳни ўлдирмоқчи бўлган одамни олиб келишни буюради. Иккита гувоҳнинг кўрсатмасига биноан қўлга олиниб, уч йилдан буён кишанда сақланар эди. Кейинроқ Филиппни ўлдиришда ҳам қатнашгани маълум бўлади. Александрни шоҳ бўлгани учун биринчи бўлиб табриклади, шунинг учун Александр уни қатл этмади, лекин айбдорлигини кечирмайди. Ушанда қайнотаси Антипатрнинг илтимосига кўра, шоҳнинг газаби пасайган эди. Лекин Александрнинг газаби яна кучайди, бунга бўлиб ўтган воқеалар сабаб эди.

Шундай қилиб, Александр уни олиб келиб сўз беради. Уч кун давомнда ўзини оқлаш учун тайёрлаб қўйган гапларини ҳаяжонланганидан айта олмайди. Ҳаммага маълум эдики, уни виждон азоби қийнади. Шундан сўнг уни жангчилар найза санчиб ўлдиришади.

Унинг жасадини олишганида шоҳ Аминта ва Симияни олиб келишларини буюради. Уларнинг укаси Палемон қочишга улгурганди. Булар Филотанинг энг яқин дўстлари бўлгани учун, энг юқори мансабларга қўйган эди. Шунинг учун улар ҳам фитнес қатнашчилари деб гумон қилинади. Шоҳ улардан шубҳаланишини, шунинг учун қўлларини боғлаб қўйишни буюради. Шубҳа йўқки, Филота билан улар яширин равишда учрашиб турган, уларнинг укаси Филотани тергов қилиш вақтида қочди ва бу билан нима учун қочганлигини биларди. Уларни ҳа яқинда Филотага яқинроқ бўлиш учун, ҳар қандай тўсиққа қарамай унга йитилишарди. Жипоят очилишидан сал олдинроқ Антифан, Аминтадан йўқолган отлар урнига қонуний равишда от беришни сўрайди, лекин у бермаган.

Мана шу фактларнинг ҳаммасини текшириб қўриб, агар тўғри чиқса уларни ҳам ўлдириши, бўлмаса оқлан керак. Кейин Антифани олиб келишганда, у ҳақиқатан ҳам от бермаганини айтиди.

Аминта гапиршига руҳсат олиб, кишани ечишларини ҳам илгимос қилади. Шоҳ икковининг қўлини ечиб, найзаларини ҳам беради. Шунда Аминта деди: «Агар бизнинг ҳаётимизни сақлаб қолсанг, сендан миннатдор бўламиз, ўлсак тақдиримиздан кўрамиз. Биз озод одам сифатида судда жавоб берамиз. Сен ҳатто бизга қуролимизни ҳам қайтардинг».

Антифанга ўша кун икковининг бермаганимиз учун айбдор бўлсак, у ҳам худди ўша кун сўрагани учун жавоб бериши керак.

Ким айбдор, ким айбсиз эканлигини ҳал қилиш қийин.

Айтгандай, менда бор-йўти 10 та от бўлиб, 8 тасини илгари берган эдим. Қолган 2 тасини ўзим ниёда қолмаслик учун бергим келмади. Мен бу ишқўмас билан бемалол гаплашганимни инкор этмайман».

Мана энди Александр ва Антифанининг олдидан ҳисобот беришга вақт келди.

«Лекин онанг ўз хаётида бизни сенга душман деб кўрсатган. Бекорга ташвишланган. Нимага биздан хавфсизлик сабабларини айтмаган. Унга бизни сотган одамнинг исмини ҳам айтмаган. Бизнинг қайси ҳаракатларимизга асосланиб сенга бу гапирини хатини ёзган. Онангнинг уйидаги йиғитларни олиб келишга ўзинг юбординг-ку, Македонияга. Буйруқни бажаришга мажбур қилдинг ва мен бу тоншириқни аъло даражада бажардим. У ёқдан хизматдан қочиб юрган Горгия, Гекатен ва Горгилани ва бошқа йиғитларни олиб келдим. Улар ҳозир яқин хизмат қиляпти. Мана шу буйруқларни бажарганим учун қатл қилмоқчи бўлсанг — бу ноҳақликдир. Агар бажармаганимда, жазоланар эдик. Мен 6000 македониялик ниёда аскар ва 600 отлиқ олиб келдим. Агар ёмон бўлганимда улар орқамдан эргашмаган бўларди».

Шунинг учун онангни гинчлантир, биздан газабланмасин. Буна ўзинг сабабчи бўлдинг».

Аминта гапириб турганда жангчилар унинг укаси Палемонни қўлини боғлаб ушлаб келадилар. Ҳазабланган халқни уни тошбўрон қилишдан зўрга тўхтатишади.

Палемон кўрқмасдан деди: «Мени кечиришларингни сўрамайман, лекин қочишимга акам айбдор бўлмасин. Агар уни оқлаб бўлмаса, ҳамма жиноят меники бўлсин».

Ҳамма бу гапни маъқуллаб йиғлаб юборди.

Филотанинг азобидан саросимага тушган отлиқлар қатори Палемон ҳам иккиланиб қочишга тушган эди. Ўзининг тақдири учун эмас, акасини айбдор қилганлиги учун бетини юлиб йиғлай бошлайди.

Бу нарса ҳатто шоҳни ҳам тўлқинлантириб юборди. Фақат акаси ўзгармай сўзида давом этди: — Аҳмоқ, сен отга миниб қочган вақтингда йиғлашинг керак эди. Қаерга ва нима учун қочдинг?

У кўпроқ акаси олдида гуноҳқорлигини тан олди. Шунда одамлар шоҳдан уларни кечиришни сўрай бошлайди.

Ҳамма тинчлангандан кейин шоҳ деди: «Майли, уларни кечирдим. Илгари қандай ишонган бўлсам, шундай ишонч билан қабул қиламан. Агар мен сизларни текширмаганимда, ўзимга нисбатан шубҳани орттирган бўлардим. Шубҳада бўлгандан кўра, оқланган маъқул.

Фақат судда ўзини ҳимоя қила оладиган одамгина оқланади.

Аминта, сен ҳам укангни кечир».

Кейин шоҳ йигинни тарқатиб, Полидамантни чақиради. У Парменионга жуда хушомадгўйлик қилар ва жангда доимо унинг ёнида бўлар эди. Унга ака-укаларини олиб келини буюрилганида, анча безовта бўлиб қолади.

Уларни дарҳол олиб келишди ва кўрқувдан қалтираётган Полидамантни чақириб, шоҳ деди: «Парменионнинг жинояти ҳаммага, шунингдек кўпроқ сен билан бизга тегишли.

Уни таъқиб қилиш ва жазолашни сенга ишониб топшираман. Бу ишни бажариб келгунингча укаларинг менда гаров сифатида қолади. Мидияга бориб, менинг ҳарбий бошлиқларимга мана бу хатни берасан. Миш-миш тарқалмасдан бу ишни тез бажариш керак. Яна бир хатни Парменионга берасан. Бу хатда Филотанинг узуги бор ва бунга Парменион ишонади».

Полидамант, кўрқувдан ҳоли бўлиб, албатта бу топшириқни қойил қилиб бажаришини айтади ва араблар кийимини кияди. Унга йўлдош қилиб 2 та араб берилади. Уларнинг хотин ва болалари ҳам гаровга қолдирилади.

Сувсиз чўлларни кезиб, ўн бир кунда белгиланган жойга келдилар. Яна ўз кийимини кийиб, Полидамант Клеандр чодирига келади. Хат топширилгандан кейин Клеандр ва Полидамант эрталаб Парменион ҳузурда учрашишга қарор қилишади. Бошқа ҳарбий бошлиқларга хат берилади.

Полидамантнинг келганидан хабар тонган Парменион уни чақириб, шоҳ түгрисиди сўрай бошлайди. Бу мамлакат водийларида қўл билан яратилган игна баргли ўрмонлар мавжуд бўлиб, шундай ўрмоннинг бирида Парменион ҳарбий бошлиқлар ҳимоясида сайр қиларди. Парменион хатларни ўқиш вақтида уни ўлдиршига келишилади.

Полидамант хурсанд ҳолда Парменионни кучоқлаш учун у томон югурди ва бориб хатни беради. Хатни очаётиб шоҳнинг ҳол-аҳволини сўрайди. Бу ҳақда хатдан биласиз, — деди Полидамант. Биринчи хатни ўқиб, шоҳ дам олишни ҳам ёқтирмайди-я. Энди у араҳозийларга қарши юриш қилмоқчи, деди у. Кейин у Филота номидан ёзилган хатни ўқий бошлайди ва юзида хурсандчилик пайло бўлади. Шу вақтда Клеандр унинг биқинига қилч санчиб, бошини узиб ташлайди. Қолганлари эса ўлгандан кейин етиб келади¹.

Ўрмонга киришда турган соқчилар бу ўлим ҳақида сезиб қолиб, ҳамма жангчиларни оёққа тургадилар. Улар қотилни беришларини, бўлмаса ўч олишларини айтади. Шунда Клеандр улар бошлиқларини йиғиб шоҳнинг иятимосини ўқиб беради. Шоҳнинг буйруғи билан ўлдирилганини тушунган жангчилар тарқалишади. Айримлари Парменионнинг жасадини кўмиш учун руҳсат сурайди.

Клеандр зўрга жасадни беради. Парменионнинг боши эса шоҳга юборилади.

Парменионнинг ўлими шундай содир бўлганди. У шоҳсиз кўп мағлубиятга учрар, шоҳ эса усиз буюк ишлар қила олмасди.

У 70 ёшда бўлишига қарамай, ҳарбий бошлиқ вазифасини ёш йигитдай бажарарди. Аскарлар уни яхши кўрарди, жасур, чаққон ва тадбиркор эди. Ҳақиқатан ҳам у шоҳ ҳокимиятини эгалламоқчи бўлдими ёки бу шунчаки шубҳами — буни аниқлаш қийин эди. Филога эса ҳалигача ҳақиқатни айтмасди. Парменионга мотам тутган отрядни алоҳида қилиб, унга бошлиқ этиб Леонидни тайинлайди².

Худди шундай, Александрга уюштирилган фитна тафсилотлари ҳақида Арриан ҳам «Александрнинг юриши» асарида қизиқарли лавҳаларни келтириб ўтади. Бироқ, Аррианда бу фитна тафсилотлари Курций Руф асаридаги каби кенг ва батафсил ҳикоя қилинмайди. Арриан бу ҳақда шундай ёзади:

Ўша пайтда Александрга қарши уюштирилган фитнанинг қатнашчилари Аминта Андроменанинг ўғли, Палемон, Атгал ва Симмия, Аминтанинг ака-укалари судга жалб қилинганди. Улар Филотанинг яқин дўстлари эди. Одамларга фитнанинг уюштирилгани шу даражада ҳаққоний равишда очиб берилганди. Натижада, Аминтанинг укаларидан

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 253-бет.

² *Курций Руф*. Ўша асар, 255-бет.

бири Палемон Филота ҳибсага олингандан сўнг қочиб кетади. Аминта эса қолган укалари билан судга келади. Судда у ўзини дадиллик билан ҳимоя қилади, суд ҳайъати унинг айбларини олиб ташлайди. Суд томонидан оқланган Аминта, шу заҳотиёқ жамоага мурожаат қилиб, укасининг орқасидан боришга ва уни Александрнинг олдига олиб келиш учун рухсат сўрайди. Македонликлар рухсат беришади. Аминта ўша куни кетиб, Палемонни олиб келади. Бу эса ундаги барча шубҳаларнинг йўқолишига сабаб бўлади. Кўп ўтмай, қайси бир қишлоқни қамал қилишаётганда у найза зарбидан яраланиб, жароҳат азобида ҳалок бўлади. Шундай қилиб, суд томонидан оқланган Аминта яхши ном билан ҳалок бўлади¹.

Александр ўзига қарши уюштирилган фитнанинг айбдорлари сифатида Парменион ва унинг ўғли Филотани жазолагани ҳақида аниқ маълумотлар берувчи кўплаб тарихий далиллари келтириб ўтишимиз мумкин. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам шундай фикрларни учратамиз:

Александр ўз қўлидаги ва ҳатто яқинларига нисбатан подшо каби эмас, балки маънавий душман сифатида муносабатда бўла бошлайди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг обрўсини яқинларининг у ҳақидаги гап-сўзлари тушира бошлайди. Ана шундай гаплари учун Александр ўзига энг яқин кекса Парменион ва унинг ўғли Филотани ўлдирди. Уларнинг ҳар иккаласини ўлимидан олдин қаттиқ қийноққа солади. Қўшин орасида ҳамма кекса чол ва унинг ўғлининг ўлими ҳақида турли хил миш-мишларни шивирлаша бошлайди. Ўзларини ҳам бундан ёмонроқ тақдир кутаётганлиги ҳақида гапира бошлашади. Буни эшитган Александр бу хилдаги гап-сўзларнинг томир отиб кетганини сезиб, унинг бутун Македонияга ёйилиб, шон-шуҳратига соя солишидан хавфсирай бошлайди².

Парменион ва Филота фожиаси Плутарх асарида кенгроқ ёритиб берилган.

Парменионнинг ўғли Филота македонияликлар ўртасида катта ҳурмат қозонганди. У жуда довурак ва саҳий бўлиб, Александрдан кейин иккинчи ўринда турарди. Айтишларича, Филота бир куни дўстидан пул сўрабди. Хизматкори пул беришдан бош тортибди. Шунда Филота унга: «Нима деясан? Наҳотки сенда ҳеч бўлмаса бирон-бир кийим ҳам йўқ бўлса?»

Ўзини тута билиши бой-бадавлатлиги, ўзига оро бериб қимматбаҳо либослар кийиб юргани учун Филота бир қанча душман орттирганди. Ҳатто отаси бир куни: «Ўғлим, сал пастроқ туш!» — деб айтган экан.

¹ *Арриан*. Александрнинг юриши. 128-бет.

² *Юстин*. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

Александр эса уни ёқтирмасди. Улар Дамашқда, Киликияда мағлубиятга учраган Доронинг бойликларини қўлга киритишганда лагерга жуда кўп асирларни олиб келишганди. Улар орасида асли пидналик бўлган, гўзаллиги билан ажралиб турган Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Филота уни ўзига олади. Бошқа ёшлар сингари Филота ичимликлар ичиб, маст бўлгандан кейин, ўзининг ва отасининг ҳарбий жасоратлари ҳақида балашиарвоз гаплар айтиб мақтанарди. Филота Александрни ёш бола деб атаб, ўзини улуғ қилиб кўрсатарди.

Аёл бу ҳақда ўзининг дугонасига гапириб берди. У ўз навбатида яна кимгадир айтди ва шу тариқа бу гаплар Крагернинг қўлигига етиб борди. Крагер бу аёлни яширинча чақиртириб, уни Александрнинг олдига олиб борди. Александр уни диққат билан эшитиб, Филота билан учрашувни давом эттираверинини, унинг ҳамма гапларини етказишни буюради.

Бу гандан ҳеч нарса сезмаган ва уз гўзалига ҳар хил гапларни айтган Филота, илгаригидай Александр ҳақида ёмон сўзлар айтар, жаҳли чиққанда эса уни ҳақоратлар эди. Александр бу сўзларни эшитса ҳам Филотага қарши чора кўрмасди. Филотанинг отаси Парменионнинг Александрга солиқлиги, бу одамларнинг кучи ва шухратидан ҳайиққанидандир. Александр Филотага ҳеч нарса демайди. Бу вақтда халастралик (македониялик) Димн исмли йиғит Александрга қарши фитна уюштиради. Бу фитнага у Никомах исмли болани ҳам жалб қилмоқчи бўлади. Лекин Никомах рози бўлмай, бор гапни акаси Кебалинга айтиб беради. Кебалин Филотанинг олдига бориб, укаси иккаласининг Александрга айтадиган махус гаплари бўлгани учун шоҳ ҳузурига олиб боришни илтимос қилишади. Лекин Филота, шоҳнинг янада муҳим ишлари қўлигини баҳона қилиб, уларни Александр ҳузурига олиб бормайди. Шундай қилиб, у икки марта илтимосни бажармайди. Филотанинг ўзини гутини ака-укаларда шубҳа уйғотади. Шундан кейин улар бошқа бир одамга мурожаат қилишади. Бу одам уларни Александрнинг олдига олиб келади. Улар Александрга олдин Димн ҳақида гапириб, орада Филотанинг улар илтимосини икки марта рад этганини ҳам айтиб ўтишади. Бу нарса Александрнинг батамом жаҳлини чиқаради. Шоҳ Димнни олиб келиш учун аскар юборади. Борган аскар эса, Димн қаршилиқ кўрсатгани сабабли уни ўлдиршига мажбур бўлади. Бу хабар Александрни таъвишига солиб қўйди. Чунки Димннинг ўлими фитнанинг фойда этилмай қолишига сабаб бўлиши мумкин эди. Филотадан ранжиган Александр, атрофига уни ёқтирмаган одамларни тўплайди. Бу одамларнинг айтишича, Димн фақатгина бажарувчи бўлган, асосий сабабчиси эса, ҳамма нарса ёпиқлигича қолишини истаганлар орасидан қидириш кераклигини айтишади. Александр бу гапларга диққат билан қулоқ солади. Филотанинг душманлари эса уни яна бир қанча ишларда айбланади.

Шундан сўнг Филотани ушлаб, шоҳ дўстлари ҳузурда қийнаб, сўроқ қилишади. Александрнинг ўзи эса парданинг орқасида туриб, барча гапни эшитиб туради. Айтишларига қараганда, қийноққа чидай олмаган Филота, мунгли овоз билан Гестефондан шафқат қилишни сўрай бошлаганида, Александр парда ортидан чиқиб, «Қандай қилиб, сен Филота, шундай кучсиз ва қўрқоқ бўла туриб, катта иш бошламоқчи бўлдинг?» — деб айтади.

Филотанинг ўлиmidан сўнг, Александр дарҳол Мидияга Парменионни ўлдирish учун одамларини юборadi. Ҳа, бу ўша Александрнинг дўстлари ичида энг ёши улуги ва шоҳни Осийга юриш қилишга ундаган Парменион эди.

Парменионнинг уч ўглидан икkitаси жангда, оталарининг кўзи олдидa ҳалок бўлишади. Учинчисининг тақдири ҳам фожиали тугайди. Александрнинг бундай йўл tutиши, унинг дўстларининг юрагига тулгула солиб қўяди.

Айниқса, бу нарса Антипатрага қаттиқ таъсир қилади. Чунки у Александрдан яширин равинада этгонийликларга элчи юбориб, улар билан иттифоқ тузган эди. Этгонийликлар эса Энаида шаҳрини вайрон қилганликлари учун Александрдан жуда қўрқинарди. Шоҳ эса воқеани эшитиб, этгонийликлардан бу иш учун қасос олишини айтади.

Александрга уюштирилган фитна тафсилоти Диодорда шундай изоҳланади.

Александр Гирканиядан чиқиб, марказий шаҳарлардан бўлган Дранинскийга етиб келади ва шу ерда ўз кўшинлари билан дам олади. Бу ерда шоҳнинг энг яқинларидан бири Димн исмли киши унга нисбатан фитна уюштиради ва бу фитнани амалга ошириш учун Никомахни жалб қилади. Никомах эса ёш бўлгани учунми, бу ҳақда акаси Кебалинга айтади. Кебалин эса бу хабардан шоҳни огоҳ қилиш учун унинг ҳузурига шошилади, лекин у йўлда Филотани кўриб қолади ва бор гапни шоҳга етказ, деб унга буюради. Филота эса бу фитнада ўзи ҳам борлиги учунми ёки бу хабарга ишонмаганлиги учунми, шоҳга буни айтмайди. Кебалин эса Филотадан хавфсизрайди ва бошқа бир хизматкор орқали шоҳга бу хабарни етказди. Шунда шоҳ дарҳол Димнни қўлга олишни буюради ва Кебалин билан Филотани ўз ҳузурига чақиради. Димн ўзини ўзи ўлдирди. Филота эса ўзини айбевз ҳисоблар ва бу фитнага ҳеч қандай атоқам йўқ дер эди. Шунда шоҳ бу масалани ҳал қилиш учун македонияликлар муҳокамасига қўяди. Муҳокама қарорига кўра Филота ва бошқа айбдорлар қатл этилган ҳукм қилинади. Булар орасида шоҳнинг энг яқин дўстларидан бири Парменион ҳам бор эди. Бу воқеада Парменион қапнашмаса ҳам, лекин у ўгли Филота орқали бу фитнани амалга оширмоқчи бўлди деб гумон қилинади. Шу вақтнинг ўзидa 3 йилдан буён қамоқда ётган Александр Минкест ҳам қатл этилади. Шоҳ

Александр эса Парменионни ҳам уз оламларини юбориб хонларча уддиради. Парменион Мидия бошлини булиб, 180000 талант бойликка эга эди. Кўпгина македониялик жангчилар шоҳнинг бу хошичилидан норози булади. Шоҳ эса бошқаларни ҳам бузмаслиги учун уларни асосий қўшиндан ажратиб қўяди. Александрга қарши уюштирилган бундай махфий фитна Гирканияда бошланиб, Сугдиёнага келиб яқунланади. Бу шоҳга қаратилган фитнанинг фош этилиши ва уни уюштирган кишиларнинг қатл этилиши қўшин учун катта мактаб бўлган эди. Шундан сўнг Александрга суиқасд уюштириш ниятида бўлган кишилар пинҳона ёвузликни мабодо кўнгилларига туккан бўлсалар ҳам, бу қаттиё йўлдан қайтиб, уз ёнига ўзи қовурилиб юрар эдилар. Ҳеч ким шоҳга қайтиб яна фитна уюштиришга бовинолмас эди.

ОКС

Александр Оке дарёси томон кетади. Оке Кавказ тоғидан оқиб келарди. Александр уз қўшинлари билан етиб келган бу дарё Ўрта Осиёдаги (Ҳиндистон дарёларини ҳисобга олмаганда) энг катта дарё эди. Умуман олганда, Ҳиндистондаги дарёлар энг катта дарёлардир. Оке Гирканиядаги катта дарёга қуйилади. Александр Окедан кечиб ўтмоқчи бўлганда, бунинг ўта машаққатли эканига амин булади. Бу дарёнинг эни 6 стабий бўлиб, анча чуқур эди. Тўби қум билан қопланган Оке шундай тез оқардики, ҳатто дарё тубига туширилган темир қозиқни ҳам бемалол оқизиб кетарди. Дарёдан ўтишнинг яна бир қийин томони шунда эдики, кўприк солиш учун ёғоч етишмасди. Кўприк қуриш учун дарахларни узоқдан кесиб келишнинг ўзи ҳам анчагина вақтни талаб қиларди.

Арриандан келтирилган ушбу маълумотларга диққат билан эътибор берсак, бирмунча аниқлик киритишимизга тўғри келарди. Бу фактда «Оке дарёси Кавказ тоғидан оқиб келарди» дейилган. Бу ўринда адиб афгон тоғларини ёки Помир тоғларини назарда тутган бўлиши керак. Чунки, айрим тарихий манбаларда Афгон тоғи билан Кавказ тоғи бир-биринга чақкаштирилади. Шу туфайли бўлса керак. Қобул яқинида қурган шаҳрига Александр Кавказская деб ном беради. Айрим манбаларда Оке Орол денгизига эмас, Каспий денгизига қуйиларди деган фактлар ҳам бор¹.

Александр чодир учун қурилган териларини йиғиб олиб, уларни қуруқ ўтлар билан тўлдириб, ичига сув ўтмайдиган қилиб тикишларини

¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного приаралья. М.: «Наука», 1984, 40-бет; С.П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН, 1948, 22-бет; Х. Есбергенов, Ж. Дожиязов. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Т.: «Фан», 1988, 18-бет.

буюради. Бу қуруқ ўт билан тўлдирилиб тикилган терилар сувдан кечиб ўтиш учун чидамли бўлиб чиқади ва беш кун ичида улар ёрдамида қўшин нарийги қирғоққа ўтиб олади.

Дарёдан ўтиш олдидан Александр қўшин орасидан кекса ва ҳарбий хизматга яроқсиз бўлиб қолган кишиларни ажратиб олиб, ўз хоҳишларига кўра кетмоқчи бўлган фессалияликлар билан бирга уйларига жўнатиб юборади. Шоҳнинг жангчиларидан бири арийлар ҳокими Арсакка нисбатан шубҳалари ортиб, асир олади-да, Стасанорни арийларга ҳоким қилиб тайинлайди.

Александр эса Оке дарёсининг бўйига қараб юради, шу билан яна Сўгдиёнага қайтиб бормоқчи бўлади. Бу ернинг ҳокимини Александрнинг ўзи тайинлаганди. Оке бўйларидаги қароргоҳларидан, айнан унинг чодирининг ёнидан сув отилиб чиқиб, булоққа айланади. Унинг ёнидан эса яна бир булоқ, фақат мойли булоқ пайдо бўлади. Бу мўъжиза ҳақида Лагонинг ўғли, Александрнинг шахсий соқчиси Птолемейга хабар беришади. Птолемей эса бу хабарни Александрга етказди. Александр бу ҳолисани худонинг қаромати деб айтиб, кўплаб қурбонликлар келтиради. Александр олдидан баворат қилиб, мойли булоқ қийинчиликлар белгиси эканлигини, лекин бу қийинчиликлардан кейин галабанинг муқаррарлиги ҳақида хабар беради.

Арриан романида тилга олинган мойли булоқ, балки ҳозирда Хатирчи туманидаги Мойбулоқ қишлоғидир¹.

Шу вақтда бир кўй тугади. Кўзичоқнинг бошида ўсимтаси бор эди. Ўсимтанинг икки тарафида эса бир жуфтдан оқ белги бор эди. Александр буни кўриб, шундай жирканадики, дарҳол кўзини сўйишни буюрди. Кўзини вавилонликлар сўйишади. Шоҳ уларни шундай пайтларда чақирарди. Дўстларига эса Александр, у ўз ҳаёти учун эмас, балки уларнинг ҳаёти учун ташвишланаётганини, худо ундан кейин тахтга билими бўлмаган ва кучсиз бир одамни ўтқозишидан қўрқинишни айтди. Лекин тез орада унинг ғам-ташвиши тарқайди. Подшо ётоқхонасининг бошлиғи Проксен исмли македониялик Оке дарёси қирғоғида подшога чодир қураётганида, қуюқ ва ёғли булоққа кўзи тушади. Булоқнинг устини тозаланиганда, булоқдан зайтун мойидан ҳеч фарқ қилмайдиган жилдираган оқим пайдо бўлади. Бу нарса мўъжиза билан баробар эди. Чунки у ерда зайтун дарахтлари ўсмас эди. Айтишларича, Оке дарёсининг суви жуда юмшоқ бўлиб, унда чўмилганларнинг бадани ёғ билан қопланар экан. Бу яхшилик нишонасига Александрнинг қанчалик хурсанд бўлганигини унинг Антипатрага ёзган хатидан билиш мумкин. Унинг ёзишича, бу худолардан олган энг буюк эҳтиромлардан биридир. Таъбирини айтиб берувчилар эса, бу аломат шонли, лекин машаққатли

¹ Арриан. Ўша асар. 147-бет.

нудни кўрсатишини, зайну ёти эса одамларга меҳнатларини енгиллаштириш учун берилганини айтиб қаромат қилинади.

Александр тезлик билан уз қўшинларини Араке дарёсидаги куприкдан олиб утади. Дарёдан утган қўшинлар даҳшатли бир воқеанинг гувоҳи бўлилади: улар қаршида Эрон шоҳлари томонидан асирга олинган 800 та грек турарди.

Уларнинг деярли ҳаммасига тан жароҳати етказилган эди. Бирларининг қўли, бошқаларининг бир оёғи, қўлони ёки бурунлари кесиб ташланган эди. Улар орасида қарилар ҳам, ёшлар ҳам бор эди. Бундай даҳшатни кўрган Александр йиғлаб юборди. Улар ҳаммаси бир овоздан ёрдам беришни сураб эди. «Ҳаммангизга уз ватанингизга етиб олишга ёрдам бераман», — дейди Александр. Лекин улар уз ватанига бундай ҳолатда боришни истамайди. Чунки, у ерда булар ҳар жойга тарқалиб кетиб, одамлар орасида қўлтига қолишини билар эди. Яхшиси, бизга бу ерда яшаб қолишга ёрдам бергин, дейди улар. Шунда Александр уларнинг ҳар бирига 3000 драхм пул, 5 талан эркак ва аёл кийимлари, 2 талан ҳуким, 50 та қўй ва 50 пуддан бугдой беради. Улар ҳимоясини уз бўйига олиб, хафа қилдирмасликка ваъда беради. Александрнинг бундай одамгарчилиги ва ҳотамгоилиги уларни хурсанд қилади.

Шундан сўнг Александр Оке дарёси қирғоқларига етиб келади. Дарёнинг суви лонқа бўлиб, ичига ярамас эди. Шунинг учун жангчилар қудуқ қазишга киришади. Бироқ чуқур қудуқдан ҳам сув чиқмайди. Тасодифни қарангки, бирдан шоҳ қодирдан сув чиқиб қолади. Бу тасодиф эмас, худонинг инояти деб шоҳ бошқаларни бунга ишонтиради.

Кейин Ох ва Оке дарёларидан утиб, Марийёна шаҳрига етиб келади. Шаҳарга яқинроқ жойда 6 та қалъа бўлиб, унинг 2 таси жануб томонга, қолганлари эса шарққа қараган эди¹.

Оке — Амударёнинг қадимий юнонча номи. Осиёликлар эса бу дарёни Жайхун деб аташган.

ОВДА

Кейин Бозоир деб аталувчи мамлакатга жўнаб кетадилар. Бу мамлакатнинг асосий бойлиги ўрмон ва боқилдиган зотдор ҳайвонлар эди.

Улар тез-тез қалин ўрмонларда ов қилишни яхши кўришарди.

Ўрмонларда жуда кўп ҳайвонлар тупланиб қолган эди-ки, ҳеч ким бу ерга келиб, ов қилишга журъғ қилолмасди. Александр шу ерга келиб, ҳайвонларини безовиа қилишга буйруқ беради.

Шундай мароқли ов пайғида баҳайбағ бир шер Александрга ташланганида Лисимах ёрдамга етиб келади, лекин Александр шер билан яқка олишиб, егинишни айтиб, Лисимахнинг кетишини буюради.

¹ *Күрний Рўф.* Уша асар, 299-бет.

Лисимах ҳам илгари Сирияда мана шундай шерни ўлдирган, лекин ушанда узининг ҳам ўлишига саз қолганни. Шер эичиллик қилиб, чап елкасини суянигача узиб олганди.

Бугун эса шоҳ даргазаб бўлиб, Лисимахга уни эслатади ва ўзи шер билан жанг қилиб, уни бир уришдаёқ йиқитади.

Мен ўйлайманки, дейди Курдий Руф ўз асариди, тўёки шоҳ Александр Лисимахни шерга ем қилмоқчи бўлган ривоят мана шундан келиб чиққан.

Александрнинг ови муваффақият билан тутаса-да, македонияликлар, ўз халқининг одатига кўра, шоҳ бир ўзи эмас, балки яқин дўстлари билан ов қилади, деб айтадиларди.

4 минг ҳайвон қўлга тушгандан кейин шоҳ бутун қўшини билан ўрмонда байрам қилди.

Бизнингча, Бозоир ўрмони Мароқандга яқин жойда бўлган, сабаби, Александр ордан сўнг Мароқанд (Самарқанд)га боради.

СОТИБАРЗОН

Александр қўшинларига қарши курашган яна бир жасур ўғлон Сотибарзон эди. Грек ва Рим тарихий насрида Сотибарзон номига кўп дуч келамиз. Қўшинча тадқиқотчилар Сотибарзонни Спитамен бўлса керак деб айтар эдилар. Ҳагто Спитаменнинг номини тарихчилар ўзгартириб Сотибарзон деб аташган. Айримлар Спитамен эмас, аслида Сотибарзон бўлган, деган фикрни билдиришди. Биз бу ҳақда анча изландик ва Спитамендан ташқари Александр қўшинларига қарши курашган Сотибарзон деган киши ҳам бор эканлигини аниқладик.

Сотибарзон Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия ерларида от чоптириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб маҳаллий халқни грек-македон қўшинларига қарши бош кутаришига чорлайди. Босқинчиларни енгач, маҳаллий халққа озодлик ва эркинлик ато қилишини айтади.

Дастлаб унинг бу даъватига одамлар ишонмайди. Чунки ўзининг икки минг (Беседан олган) отлиқ аскари билан истаган қишлоқ ёки шаҳарга кириб бориб, халқни йиғар, уларни қўлига қуроқ олиб, ўз сафига қўшилишини сўрарди. Аммо, одамлар бу нотаниш кишининг гапига дастлаб ишонинмайди. Ҳагто уни Александр юборган айғоқчи бўлса керак, у бизни дақиқлатаяпти, деб ўйлашади.

Аслида эса Сотибарзон Александрнинг эмас, ўз шоҳига хиёнат қилган Бесеннинг олами эди. У Доро қўшинида саркарда бўлиб, кейинчалик Бесеннинг тошширини билан Оке дарёси бўйидаги халқларни Александрга қарши чорлаш учун юборилган бўлиб, Бесен душман устидан талаба қозонгач, Ахмонийлар давлатининг шоҳи бўлиб, Сўғдиёна ҳокимлигининг Сотибарзонга берилишини ваъда қилган эди. Сотибарзон

икки минг отлик жангчиси билан душманга қарши қураша олмаслигини тушуниб қўшимча куч тўплашга киришади.

Кейинчалик беа Сотибарзоннинг сафи анча кенгайиб, бу жасур йилгита одамлар ишоналиган бўлишди. Аммо унинг сафдошлари олдий кишилар эди. Жанг қилишни, ҳатто ёй отишни ёки қиличбозликни яхши билмасди. Бундай қуроллар унинг сафдошларига етишмасди ҳам.

Ҳали жанг кўрмаган олдий халқ вакиллари қўлларига қурол ўрнига ёғочдан панишаха, тўқмор таёқларни кўтариб олган бўлсаларда, душман билан жанг қилишга тайёр эканликларини айтишарди.

Илгари кўп урушларда қатнашиб, жанг даҳшатини обдон тортган Сотибарзон бундай кичик қўшин билан жанг қилиш қийин эканлигини сезиб, уларни ўзининг ишончли дўстларига қолдириб, жанг машқларини ўтказиб туришни тайинлайди-да, ўзи Бақтрияга Бесеннинг олдига жўнайди.

Сотибарзоннинг тўплаган кичик қўшини моддий жиҳатдан қийналиб бўлса-да, жанг машқларини бажариб, душман билан олишувга ҳозирлик кўрарди. Қишлоқ ва шаҳар аҳолиси хатаскорларига моддий ёрдам бериб турарди.

Тез орада Сотибарзон ҳаракати кенг тарқалиб, узоқ-узоқларга овоза бўлади. Айниқса, Бесе бу ҳаракатнинг кучайиб бораётгани ҳақида яхши гапларни эшитиб, хурсанд бўлади.

Сотибарзон ўзининг яхши қуролланган икки минг отлик жангчиси билан Бесеннинг олдига жўнар экан, бу ерда қолган янги тўплаган сафдошларини душман чиқиши қийин бўлган баланд тоғнинг тепасига яшириб қўяди. Уларга қурол тошиб келмагунча тоғдан пастга тушмасликни тайинлайди. Доронинг ҳокими Сотибарзон Хортакан шаҳрида жангга тайёрланаётганини Александр билиб қолади. Александрнинг сезиб қолганлигини билган Сотибарзон 2000 отлик аскарни билан Бесеннинг олдига боради ва ундан ёрдам сўрайди. Аммо Бесе ҳозирча унга катта ёрдам беролмаслигини, кейинчалик қўшимча кучлар юборишини айтиб, яна озгина ёрдам билан Сотибарзонни Александрга қарши юборарди.

Энди анчагина мустақамланиб, қаттароқ қўшинга саркарда бўлиб олган Сотибарзон ўз сафдошлари ҳузурига қайтаётганда, йўл ўзанини ўзгартириб, Оке дарёси томондан айланиб ўтишни маъқул билади. Унинг нияти мабодо Александрнинг кичикроқ бир қўшини учраса, уни енгиб, катта ўлжа билан қайтиши ёки мабодо душман бирон қишлоқни босиб олган бўлса, бу қишлоқ аҳлини босқинчилар чангалидан озод қилиб, сўнгра жанг машқини ўтказайтган сафдошлари ҳузурига қайтиши, яна ҳаракатини кучайтириб душманнынг асосий қиемига зарба бериш эди.

Сотибарзоннинг ҳаракати кучайиб, қаттиқ тайёргарлик кўраётгани ҳақида айтоқчилари билан анчагина маълумотлар олган Александр унга қарши аллақачон катта қўшин юборганди.

Йўлда Сотибарзон арийлар қабиласига дуч келиб, уларни талай бошлайди. Бу хабар яқинлашиб қолган Александрнинг қудогига етиб боради.

Бу ҳақда Диодорнинг фикрларини эслаб ўтин кифоядир. Диодорнинг таъкидлашича, Сотибарзон Арияни босиб олиб у ердаги одамларни Александрга қарши қўяди. Бунини эшитган Александр унга қарши Эригий ва Стасанорни қўшинларининг бир қисми билан юборади. Ўзи эса Арохосияни бўйсундириб, у ердаги аҳолини ўзига итбаткор қилиб олади¹.

Диодор Сотибарзоннинг Эригий томонидан мағлубиятга учраганини таъкидлаб, «Арияда Эригий Сотибарзонга қарши курашиб, уни енгди»², — деб ёзади.

Тарихий манбаларда Сотибарзоннинг ўлими ҳақида ҳам турли хил маълумотлар мавжуд. Арриан Сотибарзон ҳам, Эригий ҳам ҳалок бўлганлигини таъкидлайди. Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккан эди, деб ёзади.

Бу ҳақда шундай эпизод берилган.

Александр Бақтрияга, Бесс томонга юради. Йўлда у дрангларни, гадроларни ва араҳотларни ўзига бўйсундириб олади. Босиб олинган халқларни бошқариш учун у ҳоким қилиб Менонни тайинлайди. У араҳотлар билан қўшни яшаётган ҳиндларнинг еригача келади. Александрнинг қўшини ниҳоятда чарчаганди. Бунинг устига, ҳамма ёқ қални қор билан қопланган бўлиб, озиқ-овқат етишмасди. Шу пайт шох Сотибарзоннинг 2000 отлиқ аскар билан (уларни у Бессдан олган эди) арийларга ҳужум қилганини ва арийлар уларга қарши қўзғолон кўтаришганини эшиттади. Арийларга ёрдамга фўрелардан бўлган Аргабазни, саркардалар Эригий ва Каранни юборади. Парфийларнинг ҳокими бўлган Фратафернга эса арийларга қарши ҳужумга ўтишни буюради. Эригий ва Каран қўшинлари билан Сотибарзон қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Душманлар чекинишни хоҳлашмасди. Улар фақатгина Эригий билан Сотибарзон ҳалок бўлишгаётганда, шунда ҳам Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккандагина, орқа олдиларига қарамай қоча бошлайди³. Қурший Руфнинг таъкидлашича, Сотибарзон билан Эригий ўртасида яккама-якка жанг бўлиб, бу жангда Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг бўйнига тақалиб, орқасидан тешиб чиқади.

Бу ўринда Қурший Руфнинг фикрини ҳам келтириб ўтишни лозим топдик. Адибнинг таъкидлашича, Каран ва Эригийларнинг арийлар мамлакатигадаги жанги тўғрисида ҳам хабар бўлади. Македонияликлар

¹ Диодор. Ўша асар, 111-бет.

² Диодор. Ўша асар, 115-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 129-бет.

билан арийлар ўртасида жанг бўлиб турган бир пайтда арийлар бошлиғи Сотибарзон яккама-якка жанг қилишга чақиради. Шунда Эригий Александр жангчилари нимага қодирлигини кўрсатишга вақт етди деб жангга тушади. Ошш мумкин эмас, деган буйруқ бўлганда улар бири-бирини қараб от қўйишади. Биринчи бўлиб Сотибарзон найза отади, лекин Эригий чан беради ва ўз навбатида найзаси билан Сотибарзонни тўғри ишонга олади. Найза унинг бўйинидан кириб, орқа томонидан чиқари.

Шундай қилиб, Сотибарзон ҳалок бўлади.

Ўз бошлиғини йўқотган арийликлар Эригийга ўз қуролларини топширади.

Шоҳ бу гасабалдан хурсанд бўлади. Спарталиклар ҳам мардларча жанг қилаётганини эшитади.

Александр Бессени қувиб бораётиб, Сотибарзоннинг бошини олиб келаётган Эригийни учратади¹.

Бу ўринда Сотибарзоннинг довиорак ва жасур бўлганлигини ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозим. Чунки, у македонларнинг саркардаси Эригийни яккама-якка мардлик жангига чақиради. Тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Бехуда минглаб кишиларнинг ўлиб кетишидан ташвишга тушган жасур ишчилар душман қўшинининг бошлиғини яккама-якка жангга тақлиф этинган.

Шундай қилиб, Сотибарзон Спитамен қўшинлари билан бирлани олмайди. Чунки Спитамен эндигина қўшин тўплаётган эди. Балки Сотибарзон Бессенин олами бўлгани учун Спитамен у билан бирлашишни хоҳламагандир. Чунки Спитамен Бессени ёқирмас эди.

ДОРОНИНГ ҲАЛОКАТИ

Улкан Ахмонийлар сулоласининг сўнги вакили. Эрон шоҳи Доро Қозомон Македония подшоҳи Александр Филипп ўгли билан бўлган жангга мағлубиятга учраб, ўзининг қағга қўшини билан Ўрта Осиё томонга қараб чекка бошлайди. Александр учун ҳам, Доро учун ҳам ҳали уруш тугаган эмасди.

Урушининг нега тугамаганлиги кўпчилик учун жумбоқ. Бу сирли жумбоқни оддий жангчилар ечинчи қийин эди. Александр жангчилари энди уруш тугади, деб байрам қилишар, шоду хуррамлик билан шароб ичиб, қағга улжалар ортишар, яқин қўшларда ватанимизга қайтсак керак деб уйлардилар. Доро жангчилари эса бөр умид ва ишончларини ўз шоҳига боғлаб, унинг кетидан эрганиб борардилар.

Ахмонийлар давлати жуда улкан эди. Фақат ҳозирча Эронда бўлган жанг муваффақиятсиз якунланган бўлса-да, унинг орқасида Мидия,

Курбий Руф. Ўғил ва қор, 265-бет.

Парфия, Гиркания, Сүеидёна, Хорасм, Бақтрия, Армаси ва ҳоказо ўнлаб элатлар катта таянч бўлиб турарди. Бу ўлкалар қарийб уч асрдан буён Эрон шоҳлигининг зулми юкни елкаларида кўтариб, заҳмат чекиб келаётган бўлсалар-да, барибир Ахмонийлар давлатининг бир бўлаги бўлиб, унга тобе экашлигини унутолмайдилар. Шунинг учун ҳам македонлар билан бўлган жангнинг бошланишидан аввал қанчадан-қанча фарзандларини Эронга жўнатадилар. Ўрта осиелик фарзандлар улкан Ахмонийлар давлатини ҳимоя қилиб, жангга кирадилар. Бу фарзандларнинг неча минглари қурбон бўлсалар-да кўпчилиги ўз шоҳи Дорога эргашиб, Ўрта Осиега силжиб келаётганди. Шунинг учун ҳам ҳаши Доронинг умиди сўнганича йўқ эди. Майли Александр Эронга ҳоким бўлиб қолсин. Бунга Доро минг бора рози. Бунинг учун Александрга мактуб йўллаб, Эрон ҳокимлигини беришга рози экашлигини айтади. Аммо у улкан Ахмонийлар шоҳлигини беришни, Осие шоҳи деган бебаҳо унвонни ва «олтин тожни» қўлдан чиқаришни сира хаёлига ҳам келтирмаганди. Керак бўлса, у Ўрта Осиеда катта куч тўплаб, тожу тахтни сақлаб қолиш учун Александрга қарши катта уруш очиб ниятидан ҳам қайтмаганди.

Ахмонийлар давлатининг бир бўлагигина қўлдан кетди, холос. Ҳали бу ёқда марғиён, сўгд, массагет, сак, дак, скиф, эверсет деган жанговар халқлар турибдики, Доро уларни бирлаштириб, улкан қўшин тuzса, Ҳиндистондан Македониягача бўлган кенг ўлкаларни қайтадан қўлга киритиши мумкин.

Александр Доронинг бу ниятини яхши биларди. Шунинг учун ҳам Суз, Персепол каби жаҳоннинг энг гўзал ва муҳташам шаҳарларида узоқ турмасдан, Тигр (Дажла) дарёси томон юришни давом эттиради. Унинг нияти «Осие шоҳи» деган юксак ном берувчи олтин тожни Дородан тезроқ тортиб олиш. Бу тожни Доро ўз ихтиёри билан Александрга тақдим этса нур устига аъло нур бўларди. Унда Александр Осие шоҳи деган ёрлиққа осонгина сазовор бўлади. Бу тож қўлга киритилгандан сўнг Ахмонийлар давлатининг ичкарисидаги ўлкалар Каспийдан Ҳиндистонгача, Яксаргдан Оксгача Александрга қонуний равишда тобе бўлишга мажбур. Шунинг учун ҳам Александр катта қўшин билан Дорони таъқиб этиб келар, Доро бўлса илдамроқ юриб Осиенинг ичкарисига, Ўрта Осие ерларига томон кириб борарди. Давлат кетган билан тожни бошида сақлаб қолганига минг бор шукур қиларди.

Кутилмаганда Доронинг энг яқин кишиси, Бақтрия подшоҳи Бесс ўз шоҳни яралаб, олтин тожни бошига кийиб олиб, ўзини Осие подшоҳи деб эълон қилади. Ўзи билан сак, сўгд, массагет ва ҳоказо Ўрта Осие жангчиларини олиб, Бақтрияга келади. Александр бу воқеани эшитиб, яна олтин тожнинг изидан тушади. Энди Александр Бессни қўлга олиши керак.

Юстин эронликлар жангда мағлубиятга учрагандан сўнг, Александрнинг Эрон шаҳарларини бирма-бир эгаллаб, Дорони таъқиб этиб борганини ҳақида ёзди. Унинг таъкидлашича, ҳар иккала тараф, яъни македонлар ва эронликлар жангга киришадилар. Бу жангда ҳар иккала тодшо ҳам ярадор бўлади.

Доро қочиниға тушмаганида жанг нима билан тугаши номаълум бўлиб қолганди. Доро қочгандан сўнг, эронликлар катта талафот кўрадилар. Олтининг бир минг пиеда аскар, ўн минг отлик жангчи ўлдирилади. Қирқ мингга яқин жангчи асирга олинади. Эрон подшоҳлигининг саройидан кўп олтин ва бошқа бойликлар топилади. Асирга олинганлар ичида Доронинг акаси, хотини ва иккига қизи бор эди.

Қўлга тушган беҳисоб бойлик ва қимматбаҳо хазиналарни кўриб Александр ҳайратга тушади. Шодлигини ичига ситдиролмай, биринчи марта улкан дастурхон солиб, ичкиликбозлик, зур маишатбозликни бошлайди.

Александр асираси Барсинага алоҳида қизикни билан қарай бошлайди. Ундан туғилган ўлини Геркулес деб атайди. Доронинг ҳали тирик эканлигини унутмаган Александр Парменионни Эрон флотини қўлга олишга, бошқа саркардаларини эса Осие шаҳарларини эгаллашга юборади. Унинг музаффарлик доврғи агрофга ёйилиб, катта-кичик ҳокимликлар бирин-кетин кўнгилли равинида голиблар тарафга ўта бошлайди. Тез фураат ичида Александр улкан олтин, беҳисоб жавоҳирларга эга бўлади. Шундан кейин Александр Сирияга қараб йўл олади. Шарқ подшоҳликларидан кўпи тинчлик истаб, унинг қаршисига чиқадилар. Александр уларнинг баъзилари билан иттифоқ тузиб, ҳокимлигини қайтариб бера, бошқаларидан подшоҳликни тортиб олиб, ўринларига янги ҳокимлар тайинларди. У Сидон подшолиги олтин тож ва қимматбаҳо совга жўнатганида, совгани қабул қилиб, Абдолинни ўз юртига ҳоким қилиб тайинлайди.

Доро Вавилония томонга қочаётганда йўлда Александрга хат ёзиб, ундан ўз оила аъзоларини катта бойлик эвазига қайтариб беришини илтимос қилади. Аммо Александр пул-бойлик эмас, балки бутун Ахмонийлар подшоҳлигини талаб қилади. Бир қанча вақт ўтгандан кейин Александр яна хат оладики, унга Доро қизини ва подшоҳликнинг бир қисминини ваъда қилган эди. Александр жавоб хатида Дорога шахсан ўзи илтимос қилиб келишини, Эрон подшоҳлигининг тақдирини эса голибнинг ўзи ҳал қилажагини баён қилади.

Доро тинч йўл билан мақсадини амалга ошириш мумкин эмаслигини билиб яна уруш бошлайди, ўзининг 400000 пиеда, 100000 отлик аскарини билан Александр томон йўл олади. Бироқ йўлда Доро хотинининг туғиш пайти ўлганини, Александр шахсан ўзи инсонларга хос кумини

маросимда қатнашганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Доро бу воқеадан кейин ўзини ҳақиқатан ҳам енгилган деб тан олади. Чунки Александр нафақат уруш пайтида жисмонан, балки инсонпарварлик ва олижанобликда ҳам ундан устун эканлигини сезади. Шунинг учун ҳам у Александрга учинчи марта хат ёзиб, шоҳга ташаккур изҳор қилади. Сўнгра Александрга ўз подшолигининг Евфрат дарёсигача бўлган катта қисmini бериб, хогинликка қизини беражагини ёзади. Бунга Александр у нима қилган бўлса, бунинг ҳаммасини, у кучли душманларига қарши уруш қилажаги тўғрисида жавоб қилади. У Дорога дунёда ўздан кейин иккинчи подшо — яъни вазир бўлишни таклиф қилади. Чунки дунёда икки қуёш бўлмаганидек, бир оламда икки буюк подшолик бўлмас. Александр Дорога иккинчи кунийёқ таслим бўлишни ёки жангга тайёрланишни таклиф қилади.

Иккинчи кун, ҳар иккаласи ўз қўшинини жанговар ҳолатга келтирган бир пайтда, ҳолдан тойган Александрни кучли уйқу босади. Уни уйғотишиб нима учун у шундай хавфли бир пайтда уйқуга кетганлигини сўрашади. Александр кутимаганда кўнглига келган галабага бўлган ишончдан руҳланиб, уйқу босганлигини айтади. Жанг олдида ҳар иккала қўшин бир-бирини кўриб ҳайратга келадилар. Македонларни эронликларнинг кўп сонли аскарлари, уларнинг узун бўйлиги, чиройли, жанговар кийимлари ҳайратга солган бўлса, эронликларни шунчалик кам сонли қўшин кўп минг сонли лашкарни ўтган урушда қандай қилиб мағлуб қилганлиги таажжубга соларди¹.

Эроннинг асосий шаҳарлари қўлга олингандан сўнг, катта-катта бойликлар талангач, Доронинг ҳалокатга учраши маълум бўлиб қолганди. Бу ҳақда Диодорнинг қайд этишича, Александр Эрон пойтахти Персеполини бутунлай вайрон қилиш ва талаш учун қўшинига буйруқ беради. Фақат саройга тегмасликни айтади. Шаҳарнинг бутун бойлигини жангчилар ўзлари хоҳлаганича бўлиб олишади. Қанча-қанча тилло ва қумушларни талаганига қарамай, жангчилар яна кўзлари тўймай ўзаро талашиб қолар эдилар. Кейин Александр сарой қалъасига кириб, у ердан шоҳ Кир қолдирган 120000 олтин ва қумуш тангани топиб олади. Бу пулларнинг бир қисmini ҳарбий эҳтиёжга ишлатиб, қолганларини эса Вавилония ва Месопотамиядан келтирилган 3000 туяга ортиб, белгиланган жойга жўнатади. Шаҳар аҳолисига ҳеч нарсани ишонмайди ва Персеполини бутунлай вайрон қилади².

Персепол саройи жуда ҳашаматли ва улкан бўлиб, уч қатор девор билан ўралган эди. Биринчисига қараганда иккинчиси, иккинчисига қараганда учинчисининг девори баланд эди. Учинчи девор жуда қаттиқ

¹ Юстин. Ўша асар, 210-бет.

² Диодор. Ўша асар, 96—97-бетлар.

тошлардан абадий қилиб қурилганди. Саройнинг шарқ томонида 400 футли масофада шоҳ тоғи бор эди, чунки бу тоғга шоҳларнинг жасади қўйилганди. Бу тоғга чиқини жуда қийин эди. Шу сабабли у ерга шоҳларнинг бутун бойликлари яшириб қўйилар эди. Александр ўз галабасини катта таптана билан нишонлайди. Худодар йўлга қурбонлик беради. Таптанага ҳамма аёллар ҳам таклиф қилинганди. Ичкиликнинг мулкитидан кўн одамлар маст бўлиб қолишди. Фақат немти аттиченкалик бир аёл маст бўлиб қолиб шундай деди: «Александр Осиёда буюк ва шарафли ишларни бошлайди, шунинг учун биз унга ёрдам беришимиз керак деб, биринчилар қатори сарой томон кетди ва саройга уг қўйини бошлаб беради. Шундай қилиб, бу аёл Эрон шоҳи Кееркедан уч олади. Бу воқеадан кейин Александр Эроннинг бошқа шаҳарларини ҳам зуравонлик билан буйсутидира бошлайди.

Аррианининг таъкидлашича, тарчи Александр Эрон устидан галаба қозонган бўлса ҳам, Македониядан тўхтовсиз ёрдам кучлари келиб турган. Фақат македониядангина эмас, қўл остидаги бошқа ўлкалардан ҳам тўхтовсиз қўшин келган.

Вавилонга қайтиб келиб, Александр Эрондан келган Певкестни учратади. Певкест уни билан 20 мингга яқин аскар олиб келганди. Аскарлар ичида Коссейлар ва танурлар ҳам бор эди. Шоҳга уларни мақтаб қабиалар ичида у энг катта жангга чидамли деб айтди. Қариядан Филокин қўшини билан, Лидиядан Менандр қўшини билан, Менад отлик аскарлари билан келинганди. Шу пайт Эладалан ҳам элчилар келишади. Улар Александрни худо деб билиб, унга олтин гулчамбар ҳадя қилишади.

Александр эронликларга қилган ёрдамлари учун миннагдорчилик билдиради. Улар Певкестнинг топшириқларини ҳам бажаришганди. Певкест келганларни македонияликлар қўшини сафига қабул қилади. Маълум бир вақтга македонияликлардан ўнбоши ва юзбонилар тайинланади¹.

Диодор ҳам Александрнинг Эроннинг Суз ва Персеполь шаҳарларидан беҳисоб бойликларни қўлга киритганлигини айтади. Унинг айтишича, Александр бир неча жангдан кейин бир жонга келганда, қўшинига дам беради. Ҳолдан тойган жангчиларни дам олдириб, янги жангчиларни тайёрлай бошлайди. Ҳарбий бошлиқларни қайтадан танлаб олади. Умуман жангчиларни тартибга соляиб, янги галаба сари отланади. Сўнг бутун дунёга машҳур бўлган шоҳ Дороннинг пойтахтини эгаллайди. Ёзишларига қараганда, вақтдан ютин ва тайёргарлик кўриш учун Дороннинг ўзи чекинига мажбур бўлган экан.

¹ Арриан, Ҷама асар, 232-бет.

Шундай қилиб, Александр шаҳарни эгаллаб, ундаги саройдан 40000 тилло ва қумуш танга топиб олади. Бу бойликни шоҳ узоқ вақт сақлайди. Бундан ташқари, у яна Доро тамғаси туширилган 9000 танга топиб олади. Шоҳ ўзига мос бўлмаган тахтада ўтирар эди. Шунда Доронинг хизматкорларидан бири унга бошқа тахта курсиси олиб келади. Шоҳ эса уни мақтайди. Шу вақт хизматкорлардан бири йиғлаб юборади. Александр бунинг сабабини сўрайди. Хизматкор деди: «Энди мен илгари Доронинг кули бўлган бўлсам, энди эса сеникиман. Лекин мен илгариги шоҳимни ўз табиатимга кўра яхши кўраман. Унинг мағлубиятга учраганига ачинаман»¹. Бу жавобдан кейин Александр форс шоҳлигида буюк ўзгаришлар бўлганлигини сезади ва ўзини яна мағрур тута бошлайди, асирларга шафқат қилмаслик керак, деган хаёлга боради. Шундан кейин шоҳ яна йўлга тушади.

Доронинг мағлубиятидан кейин кўпгина ҳокимликлар шаҳарларини жангсиз, ўз ихтиёрлари билан Александрга топширадилар. Александр эса ўз ихтиёри билан таслим бўлган ҳокимларга озор бермасди. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади:

«Александр Персеполга юриш қилади. Йўлда шаҳар бошлиғи Тиридатдан хат олди. Унда шундай ёзилган эди: «Биз Дорога атаб қурилган шаҳарни сизга жангсиз топшираемиз»².

Плутарх Доронинг ҳалокати ва ўлими ҳақида қизиқарли воқеаларни дикоя қилади:

Ҳамма бирдай ҳаракат қилишига қарамай, шоҳ билан фақатгина 60 аскар душман қароргоҳига бостириб кира олишди. Улар атрофида сочилиб ётган қумуш ва олтинга, аравала қаёққа кетаётганини билмай ўтирган аёл ва болаларга эътибор бермай, қочаётган аскарларга диққат-эътиборини қаратган эдилар. Шоҳнинг ўйланмича, улар орасида Доро бўлиши керак эди.

Ниҳоят, улар икки гилдиракли жанг аравасида қаттиқ яраланган, ўлим чангалида ётган Дорони топишди. Доронинг илтимоси билан Полистрат унга сув берди. Сув ичган Доро бир оз ўзига келди ва деди: «Менга мурувват кўрсатган одамга миннатдорчилик билдира олмаслигим, менинг бахтсизлигимдан далолат беради».

Доро Полистратга қарата: «Сени Александр мукофотлайди. Александрнинг онамга, хотиним ва болаларимга қилган яхшилигини худо мукофотлайди. Унга менинг билдирган «миннатдорчилигимни билдир» — деб Полистратнинг қўлини ушлаганича оламдан ўтади.

Александр мурда ёнига бориб, ғам-ғуссасини яширмай, устидаги камзулини ечиб, Доронинг устига ёнади. Доро эса шоҳлардай иззат-

¹ Диодор. Ўша асар, 92--93-бетлар

² Ўша жойда, 97-бет.

икром билан дафи этилади. Бу ҳақда унинг онасига хабар берилади. Доронинг укаси Оксафрни эса Александр ўз паноҳига олади.

Суз шаҳридан кейин тўрт кун даганда Тигр дарёсига етиб келади. Бу дарё Укеяя тоғидан бошланиб, бир қанча нотекис 10000 стадий жойлар орқали оқиб ўтиб, 600 стадийли далалар орқали давом этади ва ниҳоят, форс денгизига қуйилади. Александр бу дарёни кечиб ўтиб, Укеяянинг ҳосилдор ерларига етади. Бу ерларда етилган ширин меваларни Тигр дарёси орқали Вавилонияга олиб келишар эди.

Диодор ҳам Доронинг Александр томониан эмас, балки Бақтрия ҳокими Бесс томониан ўлдирилганлигини таъкидлайди¹.

Шундай қилиб, Александр Эрон қўшини устидан галаба қозониб, Эроннинг бир қанча шаҳарларини эгаллаб, катта бойликларни ўлжа қилиб, яна олдинга қараб ҳаракатни давом эттиради. У Доронинг ҳалокатидан сўнг ҳам урунга чек қўйиш ўрнига катта қўшин билан Осиёнинг ичкарисига томон тўхтовсиз кириб борарди.

БЕССНИНГ ҲИМНИ

Курций Руф ўз асарида Дорони ўлдириб, хиёнат йўли билан Ахмонийлар шоҳи бўлган, ўзини иккинчи Кееркс деб номлаган Бесснинг тақдирини гоят қизиқарли лавҳаларда тасвирлаб беради. Ўз шоҳига сотқинлик қилган Бессдан Александр ҳам, марл ва жасур Спитамен ҳам нафратланади.

Александрнинг яқинлашганини сезган Бесс ҳарбий бошлиқлар ва яқин кишилари билан уруш режаларини туза бошлайди. Кайфи ошгани учун улар душман кучини тўғри баҳолаб олмай, нуқул кулишарди. Айниқса Бесс паст келмай, киборланиб Александрнинг шон-шухратини ҳеч тан олмасди. У Киликиянинг кичик бир дарасида боёқчинилар билан жанг қилиб, қутулиб кетганидан мағрурланарди. Холбуки, унинг ўзи қўшимча куч олгунга қадар сўтдиёналиклар паноҳида душмандан қочиб борган эди. У хорасмликлар, саклар, индлар, дахлар ёрдамга келишига умид қилади.

Бесснинг маслаҳатчилари орасида мидиялик машҳур сеҳргар Кобар ҳам бор эди.

«Менинг билишимча, — дейди у, — қул маслаҳат берганидан кўра, бўйруқни бажарса, фойдалироқдир, чунки уни ҳам барибир ҳамма қатори бир нарса қутади. Маслаҳат берган одамга қийинроқ бўлади. Одам табиати шундайки, ўзига-ўзи тўғри баҳо бера олмайди. Ўзи ўзига қарор чиқарса, у шубҳали, ишончсиз бўлади. Ҳеч ким ўзи билан нафратлангиси келмайди. Сенинг бошингда шоҳлик ташвиши. Ўйлаб, ақл билан иш кўриш керак». Кейин у бақтрияликлар мақолини келтирди: «Кўрқоқ ит кўпроқ ҳуради»

¹ Диодор, Уша асар, 94 - 95-бетлар.

ва «Энг чуқур дарё шовқин-суронсиз оқади». Бу мақолни айтишимдан мақсад душман ҳам донороқ бўлиши мумкинлигини сенга эслатиш». Кобарнинг бу сўзлари ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Кейин у ўз маслаҳатини айтди: «Сенинг олдингда кучли, тadbиркор шоҳ турибди». Танаис қирғоқларидаги кўшинни чақириб олиб, дарё орқали ҳимояланиб, кейин қочмоқчимисан?

Йўқ! Бу ногўғри режа. Яхшиеси шоҳга таслим бўлиб, у билан дўстлаш. Бировнинг ўрнига зўрлик билан шоҳ бўлгансан, ундан воз кечиш осонроқ. Агар сен уни тан олиб, бўйсунсанг, Александрнинг ўзи сенга ёрдам беради.

Мана сенга тўғри маслаҳат. Яна ўзинг биласан. «Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи».

Бу гаплар Бессга ёқмади ва қаҳр-ғазаб билан Кобарга ташланган эди, лекин уни ушлаб қолишди. Кобар эса зўрга Александр томонга қочиб ўтишга улгуради.

Бессда 3000 бақтриялик жангчи бўлиб, улар Александрнинг яқинлашайтганини билганидан кейин ўз қишлоқларига тарқалиб кетади. Бесс эса қолган озгина дўстлари билан Оке дарёсини кечиб ўтиб Сўғдиёнада янги кўшин йиға бошлайди.

Шу ерда тўхтаган шоҳга Грециядан лаконликлар ва бутунлай Пелопоннеснинг енгилганлиги тўғрисида, Бессга Танаис дарёси бўйида яшовчи скифлар ёрдамга келгани ҳақида маълумот етиб келади.

Диодорнинг ёзиниға қараганда, Александр Доронинг ўлиmidан сўнг унинг қотили Бессни ахтара бошлайди. Бесс эса аллақачон Бақтрияга жўнаб қолганди.

Диодор давом этиб: «Ўшанда Бесс, — деб ёзади, — Нобарзон ва Варзаентни ҳам ўзи билан бирга олиб кетган эди»¹. Бу ўринда Нобарзон ва Варзаент ҳақида ҳам кўпгина маълумотларни келтириб ўтишимиз мумкин.

Бесснинг Бақтрия томонга қараб қочишига сабаб, Доро ўлиmidан сая илгари Бессни Бақтрияга ҳоким қилиб тайинлаган эди. Шунинг учун ҳам Бесс ўзини Осиёнинг шоҳи деб эълон қилади. Сабаби, у Дорони ўлдириб, унинг бошидаги шоҳлик тожи билан қўлидаги қимматбаҳо олмос узугини олиб, тожни бошига кийган, узукни эса қулиға таққан эди.

Диодор ҳам Бесснинг ўз шоҳини ўлдириб, Бақтрияга келганлигини айтади.

Александр Бақтрия томон йўл олади. Бу вақтда Бесс ўзини Осиёнинг шоҳи деб эълон қилиб, атрофига катта кўшин тўплайди. Бесс дўстларига катта байрам танкил қилади ва ўзини енгилмас буюк шоҳ деб мақтай

¹ Диодор. Ўша асар, 99-бет.

бошлайди. Бу нарса баъзи бировларга ёқмайди ва Бессга Александр олдида барибир кучсизсан, деб айтади.

Аррианининг фикрича, Бесс Осиёда яшовчи қабилаларни оёққа туртизиб, қатта қўшин билан Александрга ҳужум қилиш ниятида бўлади.

Бесс чўлга айланган ерлар, бу ердаги қабилалар Александрга қаттиқ қаршилик қилади деб ўйлайди. Лекин уларни кутиб турмай, Александрга қарши юришни тўхтатмаслик учун ҳозирлик қуради. Қалин ёққан қор ҳам, кўпгина зарур нарсаларнинг етишмаслиги ҳам уни тўхтата олмайди. Лекин Александр жуда ҳам яқин келиб қолганини, Оке дарёсидан кечиб ўтаётганини айтишганда, қаниқларни ёқиб юбориб, Сугдиёна чавандозлари билан бирга Оксарт ва Танаис дайлари ҳам кетишади. Бақтриялик чавандозлар Бесснинг қочмоқчи бўлганлигини айтишади.

Диодор ҳам бу ҳақда тўхталиб, Александрнинг Кавказ тоғлари бўйида (Афғонистон) шаҳар қурилгани Бессга ёқмаганлигини айтади. Бесс одамларидан иккитаси Александр томонга қочиб ўтади ва бўлган воқеани айтиб беради. Александр эса улар орқали Бессни ушлаб олади ва Доронинг акасига топиради. Чунки Дорони Бесс ўлдирган эди. Энди эса Доронинг акаси Бессдан ўч олиб, уни тилка-пора қилиб ўлдирди.

Плутарх Бесснинг Александр томонидан жазоланиши ҳақида шундай бир воқеани келтиради. Иккита ёнма-ён ўсган дарахтларни топиб, шоҳларининг учини ерга қайириб, Бесснинг икки оёғидан боғлашади. Икки тарафга зарб билан кўтарилган дарахтлар Бессни икки тарафга апириб юборади.

Сугдиёнадаги воқеалардан хабардор бўлган шоҳ Бессни қуввида давом эди. Бесснинг дўстлари ичида энг яқини Спитамен эди. Лекин Спитамен Бесснинг ишларидан мамнун эмасди. Александрнинг Оксдан ўтганини билган Спитамен Дагафери ва Катен билан бирга Бессга қарши курашди. Улар Бессни ўраб олиб, шоҳлик тожини ечишади.

Шунда Бесс: «Сизлар Доро учун эмас, Александр учун бу ишни қилаяпсизлар», — деб таъна қилади.

Бессни Александрга топшириш учун отга миндириб олиб кетишади.

Александр ўзининг 900 жангчисини уйига жўнатган эди. Қолганлар уруш охиригача хизмат қилишга ваъда беради. Шу пайт Бессни олиб келадилар.

Шу ердан шоҳ Танаис дарёси томон кетди. Бу ерга Бессни яланғоч ҳолда олиб келади. Спитамен уни занжирга боғлаб ушлаб туради ва Александрга мурожаат этади: «Сен ва Доро учун ўч олиб, мен қотилни олиб келдим. Доро тирилиб, унинг бу ҳолатини кўриши керак эди».

Александр Спитаменни мақтаб, Бессга қараб, дейди: «Қайси ҳайвон сени қутуртирдик, сен ўз шоҳингни ваҳшийларча ўлдириб, қалбаки шоҳ бўлиб олдинг». Шунда у жиноятини оқлашга тушади: «Кейинчалик тахтни Александрга топириш учун, бўлмаса барибир бошқа биров эгалаган бўларди».

Бессдан ўч олиш Доронинг акаси Оксафрга топширилади. Оксафр бунга рози бўлади. Кейин шоҳ Бессни ушлагаанларга мукофот бериб, уни Доро ўлган жойда қати этишни буюради.

Юстинининг «Помпей Трог эпитоми» асарида Эрон шоҳи Доронинг қотилин Бесс ҳақида қисқача бўлса-да, маълумот бериб ўтилади. Бу манбада Бесс тақдири ҳақида шундай ёзади. Ўша кунлардан бирида унинг олдига кишанбанд қилинган Бессни келтиришади.

Александр ўз шоҳига сотқинлик қилган Бессни қаттиқ жазолаб, Доронинг укасига кейинги тақдирини ҳал қилиш учун беради¹.

Аррианининг ёзишича, Александр қўшинлари Оксан ўтиб бўлгач, тезла Бесс жойлашган ерга отланади. Шу пайт Спитамен ва Датаферндан одамлар келиб, агар Александр ҳеч бўлмаганда кичик бир қўшин билан бошлигини юборса, улар Бессни тутиб бериб унга топширажаklarини айтади. Бесс эса занжирбанд қилинмаган бўлсада, қаттиқ назорат остида эди. Бундай хабарни эшитгач, Александр бир оз нафасини ростлаб олиб, Лагонинг ўгли Птолемейни Спитамен ва Датаферн билан бирга Бессни тутиб келтириш учун шошилинч юборди. Птолемей буюрингандек олдига силжийди ва ўн кунда босиб ўтиш мумкин бўлган йўлни 4 кунда босиб ўтиб, Спитамен ўз қўшини билан тунаб ётган қароргоҳга етиб келади.

Птолемей биландики, Спитамен ва Датаферннинг Бессни бериш нияти йўқ. Шунда у шибда аскарларга орқасидан саф тортиб боришни буюради, ўзи эса оз сонли оғлиқ аскарлари билан Бесс жойлашган қишлоққа от чоштириб кетади. Спитамен ўзининг қўшини билан алақачон у ердан кетганиди. Улар ўз қўллари билан Бессни тутиб беришга уялишади. Птолемей ўз чавандозлари билан қишлоқни ўраб олади. Бу қишлоқ қага дарвозали деворлар билан ўралганди.

Шунда у қишлоқдагилар, агар Бессни берсалар, омон қолишларини эълон қилади. Улар ичкарига Птолемей қўшинини киритишади. Птолемей Бессни олиб орқага қайтади. Саркарда йўлида Александрга олдиндан чопар юбориб, Бессни қай ҳолда олиб бориш кераклигини сўрайди. У Бессни яланғоч ҳолда, бўйинтириқ кийгизиб олиб келиб, Александр қўшинлари билан ўталган йўлнинг ўнг томонига қўйишни буюради. Птолемей Александр айтгандек қилади.

Александр Бессни кўриб аравасини тўхтатади ва нега у Дорони, ўз шоҳини бунинг устига қариндош ва ҳомийсини аввал асир олиб занжирбанд қилганлиги, кейин эса ўлдирганлигини сўрайди. Бесс Александрнинг меҳрини қозониш ниятида, бутун Доро сафдошлари кенгашининг қарори билан шу йўлни тутганлигини айтади. Бундай сўзлардан кейин Александр уни жазолашни буюради. Бессга сўроқ

¹ Юстин. Эпитома Помпей Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

пайтида қўйган айбларини тап олиш буюрилади. Бессни суддан кейин Бақтрияга олиб бориб қатл этиш буюрилади. Аристокл эса, Бессни Птолемейга Спитамен ва Датаферн олиб келишгани ва уни Александр хузурига яланғоч ҳолда келтиришганини ҳикоя қилади.

МАРОҚАНД

Олимларнинг изоҳларинча, Афина, Рим, Ереван, Самарқанд дунёдаги энг қадимги шаҳарлардан экан. Zero, қадимийликка даҳлдорликда буларга тенг келадиган шаҳар ер куррасинини ҳеч бир бурчагида йўқ. Афина ва Римнинг қадимийлиги ҳақида донолар кўн ёзишган. Бу уринда Ереваннинг қадимийлиги ҳақида тухталаниши лозим топмадик. Аммо Мароқанд ҳақида ҳам мисрликлар илгари кўп фикрларни билдиришган.

Улар Мароқанднинг қадимий обидалари, тониқлик тангалар, ер остидан тониқланган шаҳар вайроналари, кўза ва сопол идишларнинг синиқлари, деворларга чизилган суратлар орқали бу шаҳарнинг қадимийлиги ҳақида қимматли фикрларни баён қилганлар. Биз эса бундай фараз ва тахминлар ҳақида тўхталмасдан, қадимда Мароқандда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Мароқанднинг қадимийлиги ва гўзаллиги ҳақида Александр бу шаҳарга келмасдан анча илгарироқ эшитганди. Эрон шоҳлигининг пойтахти бўлган Суз, Персеполис шаҳарларидан ҳам гўзал бўлган бу шаҳарга етишни Александр кўпдан орзу қиларди. Бу шаҳарнинг бебаҳо бойликларини Кир, Доролар аллақачоноқ талаб кетган бўлсада, печа бор қайта тикланган муҳташам бинолари ҳам ўзининг кўркини ва салобатини йўқотган эмасди.

Жуғрофий шаронги жула, қулай бўлган бу шаҳар атрофидаги қабилалар асосан деҳқончилик билан шугулланарди. Икки-уч ирмоққа бўлиниб кетган Политимет дарёси гўзал қизини кокляидек шаҳар кўркига кўрк қўшиб турарди. Политимет дарёси Сўғдиёна билан Бақтрияни боғлаб турарди. Дарёнинг икки қиргоғига зич жойлашган қабилалар етиштирган турли-туман мевалари, озиқ-овқат маҳсулотлари билан шаҳарни таъминлаб турарди. Шу туфайли қадимдаёқ, Мароқанд бозорида одам қайнарди. Александр Сўғдиёна тупроғига қадам қўйиши билан Мароқанд томон шонади. Мароқандга келгандан сўнг эса, ёввойилар янайдиган ўлка деб эшитган Осейнинг ичкарисиди бундай муҳташам шаҳарнинг мавжудлигидан ҳайратга тушади. Қадимийлиги жиҳатидан Афинадан қолинмайдиган бу шаҳарга Александр қайта-қайта ташриф буюради. Хўш, Александр Мароқандга келганда бу ерда қандай воқеалар юз беради?

Қадим Мароқанд деганда, биз энг аввало, Сўғдиёнани тушунамиз. Чунки Александр Македонский даврида Мароқанд Сўғдиёнанинг

пойтахти эди. Мароқанд ва унинг атрофида бўлиб ўтган воқеаларни эслаганимизда эса, Спитамен ҳалокати кўз ўнгимизга келади.

Қадим Мароқандни ўйлаганимизда буюк донишманд Аристотелнинг невараси ва шоғирди Каллисфен ёдга тушади. Каллисфен Осидедаги энг йирик шаҳар ҳисобланган Мароқанднинг пештоқларига ҳайрат билан тикилади.

Мароқанд ҳақида тўхталсак, Клит фожияси ҳам кўз ўнгимиздан ўтади.

Мароқанд деганда, турли узоқ-яқин эллар ва элатларнинг элчилари учрашадиган, карвонлар тунаб ўтадиган шаҳар кўз ўнгимизда пайдо бўлади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Оке дарёсидан ўтгандан сўнг Александр Мароқанд шаҳрига тўрт кунда етиб келади. Унинг деворлари айланасига 70 стадий бўлиб, икки қатор қилиб ўралган эди. Баланд ва мустаҳкам қилиб қурилган бу бинодан ўтиш амри маҳол эди.

Шаҳар аҳли осонликча таслим бўлмайди. Александр уни узоқ вақт қамал қилиб туради. Сўнгра сулҳ тузиш йўли билан ҳимоячиларга жазо бермасликни ваъда қилиб, шаҳарга кириб олади.

Александр шаҳарда узоқ турмайди. Мана шу санокли кунлар ичида у скиф-амбийцларнинг юборган элчиларини қабул қилади. Бу қабила Александр қўшинига авваллари бир неча бор кўкқисдан ҳужум қилиб, қатта талафотлар келтирган эди. Бу қабила бир вақтлар Эрон шоҳи Кирга ҳам бўйсунишдан бош тортганди. Бироқ улар Александрга бўйсунишга қарор қилишди. Александр улардан бир неча бор ҳужум қилиб, қаршилик қилишларининг сабабини сўрайди. Шунда скиф-амбийцлар Александрга нисбатан душманлик нияти йўқ эканлигини, улар фақат ўзларини ҳимоя қилиш учун қўлларига қурол ушлаганлигини айтишади.

Александр ўз ихтиёри билан дўст бўлиш ниятида келган скиф-амбийц элчиларига зиёфат бериб, уларнинг гуноҳидан ўтганлигини айтади.

Александр Мароқанддалигида Яксарт дарёсининг нариги қирғоғида яшовчи скифлар унга қарши жангга тайёргарлик кўраётгани ҳақида эшитади. Бундан ташвишга тушган Александр ўзининг яқин кишиси Пендани элчиларга бош қилиб, Яксарт орқасидаги скифларга юборади. (Бу ўринда Курций Руф адалиб Танаис деган).

Шоҳ ўз элчиларига тайинлаб, скифларнинг Яксарт дарёсидан бериги томонга ўтмаслигини тайинлайди. Уларнинг душманлик мақсадида эмас, дўстлик йўли билан шоҳнинг ҳузурига келиши мумкинлигини айтади.

Александр неча кун Мароқанда бўлган бўлса ҳам тинч ва осойишта ухлай олмайди. Шаҳар аҳолиси таслим бўлса-да, лекин унинг атрофидаги қабилалар шаҳарга тез-тез ҳужум қилиб, Александрнинг тинчлигини бузарди. Улар кўкқисдан ҳужум қилиб, соқчиларни ўлдириб кетар, баъзан

махфий ер ости йўллари орқали шаҳар ичига кириб олиб, катта ўлжа билан яна орқаларига қайтиб кетишарди. Шаҳар атрофидаги қишлоқларга чиққан қўшни тўдаларини гутиб олиб, азоблаб ўлдирар ёки ўлар ҳолатда Мароқандга қайтариб юборарди. Бундай қасоскор тўдаларнинг қаердан келганини ва қаерга яширинганини ҳеч ким билмасди. Катта талафотлар кўриб, кундан-кун жангчиларидан ажралиб қолаётган Александр даргазаб бўлиб, шаҳар атрофидаги қишлоқларни ёқиб вайрон этишни буюради¹.

Аррианининг хабар беришича, Александр қўшиннинг бир қисми билан Сўғдиёнага ўтади. Полиперхонт, Аггал, Георг ва Мелеагрни Бақтрияга мамлакат тинчлигини сақлаб туриш учун қолдиради. Ҳар қандай қўзғолонни бостиришни буюради. Ўзининг қолган қўшинини эса Александр беш қисмга бўлади. Бирига қўмондон қилиб Гефестионни, иккинчисига Лагонинг ўғли, шахенй соқини Птолемейни, учинчисига Пердикни, тўртинчисига Кен ва Артабазни тайинлайди. Бешинчи отряд билан ўзи Мароқандга қараб юради. Қолганлар эса ўз билганларича юриш қилишарди: қочоқларни топиб бир жойга ингар, ўз ихтиёрлари билан бўйсунганларни эса фуқароликка олишарди. Александрнинг бутун қўшини Сўғд ерининг бир қисмини босиб ўтиб, кейин Мароқандга етиб келишади. Сўғдиёна ерларига одамларини жойлаштириш учун Гефестионни орқага қайтарлади.

Спитамен кўп ўтмай Мароқанд шаҳрини истилочилардан озод қилади. Бу хабарни эшитган Александр Мароқанд томон йўл олади. Курций Руфнинг таъкидлашича, «у катта қўшинни Кратерга қолдириб, Мароқандга етиб келади. Александрнинг Мароқанд томон келаётганини эшитган Спитамен Бақтрияга қараб кетади»².

Шундай қилиб, шоҳ иккинчи марта Мароқандга келади. Бу сафар шаҳар аҳолиси унга қаршилик қилмайди. Бироқ Сўғдиёнанинг кўпгина жойларида қўзғолонлар бўлиб, қўшинга талафотлар бераётгани шоҳни ташвишга соларди.

Александр бу шаҳарга тез-тез келишни истарди. Чунки шаҳар кўп жиҳатдан шоҳга жуда ёқиб қолганди. Илгари бу шаҳарга келганида Босфор бўйларида яшовчи скифлар унга қарши катта қўшин тўплаётгани ҳақида хабарни эшитиб, уларга ўз яқини Бердани элчи қилиб юборган эди. Курций Руфнинг таъкидлашича, Яксарт бўйларида узоқ туриб, иккинчи марта Мароқандга қайтиб келганида ўша Босфор бўйларидаги скифларга элчи қилиб юборилган Берда қайтиб келганлигини хабар қилишади. Берда Босфор бўйларидаги скифлар билан иттифоқ тузганлигини маълум қилади. Ҳақиқатан ҳам Босфор бўйларидаги скифлар Александр ишғол этган ерларга ҳужум қилмайди.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 298-бет.

² *Курций Руф*. Ўша асар, 287-бет.

Александрнинг қўшинлари бутун Сўғдиёна, Бақтрия, Гиркания, Маргиёна, Парфия ва Эрон ерларида жойлашган бўлиб, ерли халқ ҳали ўз курашини тўхтатмаган эди. Истило қилинган ўлкаларда ҳар жой-ҳар жойда хужумлар бўлиб, катта-кичик талафотлар етказилмоқда эди. Кенг ўлкаларга тарқаб кетган улкан қўшин кундан-кун камайиб борарди. Ўзининг қўл остидаги қўшиннинг бир қисми Мароқанд шаҳрини зурга ҳимоя қилиб турарди. Шунинг учун шоҳ Македония ва Грециядан қўшимча келаётган қўшин сабрсизлик билан кутарди. Эртами кеч чопарларни яқин атрофдаги ҳокимликларга юбориб, қўшимча кучнинг келишидан дарак оларди. Шоҳнинг ўзи Мароқанднинг баланд деворлари устига чиқиб гоҳ Эрон томонга, гоҳ Гиркания томонга термчилик қарарди.

Нихоят, катта қўшиннинг Мароқанд дарвозаси олдига келиб тўхташи шоҳ учун кутилмаганда хурсандчилик олиб келди. Қўшимча мадад кучини Мароқандда узоқ вақт сақлаб турмасдан, шоҳ қўшинни бир неча қисмга бўлиб, тadbиркорлик билан қўзғолон кутарган халқ ҳаракатини бостириш учун юборди. Шундан сўнг халқ ҳаракати тезда бостирилиб, уларнинг йўлбошчиларини тириклайин тутиб Мароқанд шаҳрига келтиришди. «Қўзғолон бошлиқлари қатл этилади»¹.

Аррианининг таъкидлашича, Александр Мароқанддалигида унинг олдига яна европалик скифлардан элчилар келишди. Улар орасида Александрнинг ўзи скифлар элига жўнатган элчилар ҳам бор эди. Александр уларни юборганда скифларнинг подшоеси вафот этиб, унинг ўрнинга тахтга укаси ўтирди. Элчилар скифлар ҳамма нарсага тайёр эканликларини, Александр нимани буюрса, ҳаммасини бажаришларини айтишди. Шоҳга скиф подшоеси юборган қимматбаҳо совгаларни тортиқ қилишди. Ҳатто дўстликни мустаҳкамлаш учун шоҳга қизини беришга ҳам розилигини билдиради. Мабодо у қизни ўзига муносиб деб билмаса, шоҳнинг дўстларига бўлса ҳам атоқли скиф ҳокимларининг бири қизини беришга тайёр эканлигини айтишди. Агар Александр буюрса, унинг буйруғини бажариш учун керак бўлса, ҳатто шоҳнинг ўзи келишга тайёр эди.

Бошқа тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Мароқандда кўнгина элчиларни қабул қилгани айтилади. Кўрний Руфнинг таъкидлашича, Александр Мароқандга Хоразм шоҳи Фарасманининг элчи юборганини, скиф элчилари ҳам келганигини айтиб, шундай ёзади:

Массагет ва дак ерларини бирлаштириб турган Хоразм бошлиғи, Фарасман ҳам шоҳга одамларини юбориб, бўйсунганини маълум қилади.

Скифлар ҳам Александрга ўз шоҳининг қизини беришга розилигини айтдилар.

Александр икки элчини ҳам диққат билан тинглаб, Гевестнионнинг келишини кутади².

¹ *Курний Руф*. Ўша асар, 299-бет.

² *Курний Руф*. Ўша асар, 301-бет.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Мароқанддалигида унинг олдига Курций Руф айтганидек, Хоразм шоҳи Фарасман юборган элчилар эмас, балки Хоразм шоҳи Фарасманинг ўзи оглиқ аскарлари билан келади.

Фарасман Александрга у билан кўшни туришини, унинг ёнида колхида ва амазонкаларнинг қабилалари янашларини айтади. Агар Александр улар билан бирга Эвхениек дарёси бўйида яшаётган қабилани ҳам босиб олмоқчи бўлса, аскарлари учун барча нарсани тайёрлаб, унга йўлбошловчи эканлигини маълум қилади.

Скиф элчиларига Александр мулоимлик билан жавоб беради, лекин қизларидан бонг тортади. Фарасман билан у дустлик иттифоқи тузали. Александр Фарасманин Бактрияни бошқариш учун тайинланган форс Артабаз қўлига тоширади ва сунгра уни ўз юртига жўнатиб юборади. Александрнинг фикри-хаёли Хиндистон билан банд эди. Агар уни босиб олса, бутун Осиёни қўлга киритади. Осиёни босиб олгач, Эладага қайтиб келади. Бу ердан эса Геллесконт ва Прононтидан ўтиб, сувдаги ва қуруқликдаги барча кўшинларни олиб, Понт бўйларига бостириб киради. Шунинг учун у Фарасмандан ўз ёрдамини бошқа сафарга қолдиришини илтимос қилади¹.

Мана шу фактларнинг ўзиёқ Мароқанднинг қалимдан кўнгина узоқ ва яқин ўлкаларга таниш бўлганидан, бу шаҳарда савдо-сотиқ, маданий ва иқтисодий алоқалар кучайганидан далолат беради.

Иккинчи томондан олиб қараганимизда, Александр Хоразм ўлкасига юриш қилмаганига яна бир муҳим факт шундаки, Мароқандга Европа скифларининг элчи бўлиб келиши Александрнинг шимол томонларга, ҳусусан, Танаис (Дон) дарёси бўйларига ҳужум қилмаганини кўрсатади.

Мароқандликлар грек ва македон кўшинларига ҳайрон бўлиб қарашарди. Жангчиларнинг кийими бутунлай бошқача эди. Мароқандга узоқ Юнон ўлкасидан, Миср, Рум, Суз, Персеполь шаҳарларидан ажлабинлар, савдогарлар карвони келарди. Аммо жангчиларни, Европача кийинган бундай ҳаробиларни ҳали кўришмаган эди. Шаҳар ҳали қўрқаниса жангчиларнинг қўроқларига, найза, қилич, ёй, қалқонларига, бошидаги дубулғаларига, саркардаларнинг эғнидаги совут кийимларига ҳайрон бўлиб тикилишарди. Айниқса, уларнинг тилига ҳеч ким тушунмасди.

Улар хонадонма-хонадон юриб, ўзларининг қимматбаҳо буюмларига озиқ-овқат алмаштириб ола бошлашди. Чунки Александр ўғрилиқ қилишни таъқиллади. Шунингдек, зўравонлик билан талон-тарож қилишни вақтинча тухтатишни тайинлайди. Сабаби шаҳар ва унинг атрофидаги халқнинг қаҳр-ғазабини кўзгаб, уларнинг катта куч билан

¹ Арриан, Ҳама асар, 147 бет.

хужум қилинидан қўрқарди. Шунинг учун ҳам бозор майдонига шаҳар аҳлини йиғиб, уларга қараб маъруза ўқийди. Унинг тилини ҳеч ким тушунмасди. Сўнгра унинг тилини Доронинг укаси Оксидат таржима қилиб беради (бошқа манбаларда Оксафр ҳам дейилади).

«Муқаддас маъбудаларимиз Митра, Хумо, Миррих қароматига кўра, худо бизга ўз ўғли Искандар Зулқарнайинни юборди. Бу Искандар — кўёшимиз олдида ҳаммамиз кул каби итоаткор бўлишимиз керак. Кимда-ким унинг башоратларига қулоқ тутса, дўст бўлиб қолади. Кимда-ким бу улуг сиймо раёйига қарши чиқса, оғир жазага тортилур.

Сизнинг шоҳингиз Доро менинг туғишган, иним бўлур. Худонинг башорати билан улуг жангда мағлуб бўлди. Лекин шоҳнинг ога-инилари худонинг хоҳиши бўлгани учун худо ўғли Александрнинг қаршисида итоаткор бўлишга мажбур. Сизлар ҳам шундай йўлни тутиб, худонинг ўғли Искандарга итоат этишга мажбуренс. Искандарнинг қўли етмаган, қадами бормаган жаҳонда бирон ер йўқ.

Ахмонийлар давлатининг подшоси Доро Кодомон ўрнига Искандар Зулқарнайин сизларга шоҳ саналур.

Шунинг учун ҳам шаҳар атрофилаги қавм-қариндошларингизга етказинг. Исён кўтариш бефойда. Бугун бу бозорга келган аҳли ахбордан талаб шулки, молларингизни ўз нарҳида шоҳимиз сотиб олур».

Шаҳар аҳлининг кўпчилиги Эрон тилида гапирган Оксидатнинг маърузасига тушунишмайди. Шундан сўнг Оксидатнинг гапини Фарнух сўгд ва бақтр тилларига таржима қилиб, йиғилганларга етказди.

Аррианининг айтишича, Фарнух авлиёлар наслига мансуб эди. Фарнухнинг отаси Мароқанд шаҳрининг энг улуг ва ҳурматли кишиларидан бири эди. Уларнинг хонадонига Эрондан тоғалари тез-тез ташириф буюриб туришарди. Ўзи ҳам икки марта эронлик савдогарлар билан Суз шаҳрига бориб келганди. Онаси сузлик бўлгани учун тоғалари билан алоқаси яхши эди. Оғалари Эроннинг энг балават савдогарларидан бўлиб, Юнон, Рум, Мароқанд, Хитой томонларга туяларга мол ортиб, қарвон йўллари билан қағнарди. Фарнухнинг катта бобоси ҳам асли эронлик бўлиб, Доро I даврида эрамиздан илгариги 489 йилда Мароқанд шаҳрига келиб қолганди.

Подшоҳ Доро I (эрамиздан илгариги 522—486) салтанатининг узоқроқ қариндошларидан бўлгани учун Мароқанднинг казо-казолари ҳам уни авлиёлар қаторига қўйиб эгилиб салом берарди. Боболари Мароқандга келганига икки аср бўлганди. Фарнух бу шаҳарда яшовчи бақтр, сўгд тилларини яхши ўрганиб олганди. Эронлик қариндошлари билан эса хали тамом алоқа узилмаганди.

Орадан қарийб икки аср ўтган бўлса ҳам Ахмонийлар подшоҳлиги сулоласи билан Мароқанддаги бу хонадон ўртасида алоқа узилмаган эди. Эрондан келган қарвонлар Мароқандга кўнганда албатта совга-саломлар билан Фарнухлар хонадонига ҳам кўнарди.

Доронинг ишиси Оксидат ҳам акаси Доро Кодомон тириклик вақтида Мароқандга икки марта келиб кетганди. Ҳатто у Сўғдиёна ўлкасига ҳоким бўлишни акасидан ўттириб сўрайди. Бироқ Оксидатнинг кўнгли жуда юмшоқ, мулоҳим ва раҳмдил бўлгани учун Доро унга Сўғдиёна ҳокимлигини ишониб топширмайди.

Оксидат ёшлигида юнон ва форс донишмандларидан билим олади. Отаси Арсес ҳам унинг улуг Кир сулоласидан деб биларди. Бироқ подшоҳ бўлишига қарамастан, у уқиминли кишиларни жуда ҳурмат қиларди, қимматбахо совғалар бериб қадрлар эди. Шу туфайли Арсеснинг бундай илм аҳлига гапхўр ва меҳрибонлигини эшитган донишмандлар узоқ-яқиндан келиб Суз ва Персеполь шаҳарларига йиғида бонлайди. Ҳатто бу шаҳарда Ҳинд, Юнон, Миср, Рим ва Хитой донишмандларини учратини мумкин эди. Арсеснинг вақти кўпроқ жангу жадалларда ўтса ҳам бу донишмандлардан хабар олинини қанда қилмасли, Оксидат эса кўнглича донишмандлар даврасида бўларди. Узи ён бўлса ҳам подшоҳнинг угли бўлгани учун улуг донишмандлар ўсиришини ўз давраларига бажонидил қабул қилиб оларди.

Арсес даврида улкан Ахмонийлар давлатининг ички қатламида жангу жадаллар кучайиб кетди. Ахмонийлар сулоласи ичида Арсес энг адолатли подшоҳлардан бири эди. Бироқ у иттифоқдорларга ишонувчан эди. Шу туфайли у иттифоқ ва ҳасадгўйларга ишониб, қўл остидаги кўпгина ўлкаларининг ҳокимларини оғир жазога торғади. Бу нарса ички иттифокнинг кучайишига сабаб бўлади.

Кўпроқ жангу жадалларда юрган Арсес ўгли Оксидат тарбияси билан шугулланишига вақти бўлмасли. Шу туфайли кўпроқ донишмандлардан сабоқ олини билан машғул бўлган Оксидат баъзан отаси Доро билан овга чиқиб турарди. Бироқ Доро Оксидатни кўнглича, раҳмдил бўлгани учун ёқтирмасли.

Шу туфайли Оксидат улғайиб, Сўғдиёна ҳокимлигини сўраганда Доро унинг раъфини қантариб ташлайди. Мароқандга икки марта келганига ҳам Фаррухлар хонадонига меҳмон бўлганди. Чунки Мароқандга Фаррухлар хонадонидек улуг хонадон йўқ эди.

Алекандр Оксидатнинг Доронинг ишиси бўлса ҳам донишмандлиқат, кўнглича тарз туғуси йўқ йиғит эканлигини билиб, уни узининг энг яқин кишиси қилиб олади. Бу, биринчидан, форелар билан алоқани мустаҳкамлаш учун зарур нарса бўлса, иккинчидан, Оксидат грек тилида бемалол ташлаша оларди. Чунки, отаси ироҳ Арсес юнон донишмандларига қаттиқ тавиллаб, грек тилини ўргатишини айтган эди. Арсеснинг кучини мустаҳкамлаб, юнонларга қарши уруш очиб шияти ҳам йўқ эмас эди. Ҳозирок улкан Юнон ўлкасининг бир қисми Арсес қўлида эди. Агар мабодо бу шияти амалга ошиб Юнон ўлкасини ўзига қарам қилиб олса, бу ўлканинг ҳокимлигини ўгли Оксидатга беришга ўз илҳамига тугиб қўйганли.

Александр Оксидатни кўп синаб кўради. Чунки оғаси Доронинг хунини олиш учун Александрга қасд қилиб қўйиши мумкин эди. Бироқ Оксидат Александрга садоқат билан хизмат қилади. Аммо Бессни ўз шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун лавнатлар эди. Шундай қилиб, Оксидат Александрнинг яқин кишисига айланади.

Мароқандга келганда эса Оксидат Фарнухни топиб олиб, Александр билан таништиради. Оксидат Александр билан тенгдош эди. Фарнух эса икки ёш кичик эди. Шундан сўнг Фарнух орада Александрнинг ишончини қозониб, Сўғдиёнадаги унинг энг ишончли кишисига айланади. Фарнух сўтда, бақтр тилларидан ташқари эрон тилини ҳам яхши биларди.

Отасининг Доро билан яқин алоқаси бўлгани учун Фарнух улгайғач, Сўғдиёна ҳокимлигини сўраб олишни кўнглига тутиб қўйганди. Шу туфайли Фарнух фақат Мароқандда бўлиб қолмасдан, Яксарт бўйларигача, Оке қирғоқларигача келиб кетар, бутун Сўғдиёна бўйлаб айланиб юрарди. Фарнухнинг Сўғдиёна ерларини, қишлоқ ва қабилалар жойлашувини яхши билиши Александрга жуда қўл келади. Чунки шоҳ Фарнух ёрдамида Сўғдиёнанинг ичкарасига кириб боради, энг махфий йўллардан ҳам ўта олади.

Александр иккинчи бор Мароқандга келганда иккита тўйга қатнашади. Бирини юнонистонлик савдогар Басрун ўз ўглини мароқандлик бар қизга уйлантирганди. Басрун Мароқандга савдо ишлари билан келиб, оғир касалликка йўлиққандан сўнг Юнонистонга қайтиб кетишга кўзи етмагач, шу шаҳарда қолишга қарор қилади. У асли Миернинг Мемфис шаҳридан бўлиб, грек қабилаларидан бирида туғилади. Чунки Мемфисда¹ грек қабилалари жуда кўп эди.

Басруннинг бутун умри савдо-сотик ишлари билан ўтади. Мемфисдан чиққан карвон Афина, Суз, Мароқанд, гоҳида Чин шаҳарларига бориб қайтарди. Бу карвон йўлларида юравериб умри ўтган Басрун савдогарлар ичида энг бақуввати эди. Баланд ва йўгон гавдаси билан ҳамманинг эътиборини ўзига тортарди. Чин шаҳридан чиқишда бошланган касаллик уни Мароқандга келганда йиқитди. Йўлдаёқ бир неча бор ҳушидан кетган Басрун карвонни бир неча кун ушлаб, уларнинг олдинга силжишига халақит беради. Аввалига оғир олмаса ҳам тез-тез карвоннинг йўлда ушланиб, манзилга вақтида етиши оғирлашгач, сафардошларининг гашига тега бошлайди. Ҳатто Басрунни йўлда қолдириб кетишга ҳам қарор қилишади. Бунга Басруннинг ўзи ҳам рози бўлади. Ўша вақтларда ойлаб-йиллаб узоқ ўлкаларга сафарга чиққан карвондан бирор киши касал бўлса, яқин атрофдаги қишлоққами ёки шаҳаргами қолдириб

¹ Миерни араб давлатларига қўшиб тизга олса-да, миерликларнинг қадимги тили бутунлай бошқа бўлган. Эрамининг VII асридан кейингина араб тили Миерда асосий тил ҳисобланган.

бир неча кунга етарли озиқ-овқат ёки маблағ бериб кетарди. Бемор соғайгач, янги карвон келишини кутарди. Мабодо йўлда ўлиб қолса, карвон йўлининг яқингинасига дафн қилишарди, токи карвон бу қутлуг йўлдан ҳар ўтганда ул қабрни зиёрат қилиб, марҳум сафдошини эслаб қўйишарди. Шунинг учун ҳам қадимдан карвон йўллари қутлуг саналган. Бу йўлларда қанчадан-қанчасининг қабри шуилоққина йўл ёқасида қад кўтарган. Савло карвонларида фақат савдогарлар эмас, жаҳонгашта мисрликлар, донишмандлар ҳам бўлган. Ҳатто кўпгина карвонларнинг ўз кундаликлари, хотира дафтарлари бўлган. Уларнинг орасида ҳофиз ва қушиқчилари, шоирлари ҳам бўлиб, элларни, элатларни бир-бирига боғлаган. Йўлдан адашган йўловчилар ҳам карвонга эргашган. Шунинг учун ҳам халқимиз қадимдан карвонни қадрлаган. Карвонга ҳеч ким озор бермаган. Карвон халқлар, эллар-элатларнинг қалбини бир-бирига боғловчи элчи ҳисобланган. Карвоннинг ҳам нияти холис, йўли оқ бўлган. Фақат онда-сонда ёвуз ниятли жоҳиллар карвонга ҳужум қилиб, уларни талон-тароҳ қилганлар. Карвонга озор бермоқ қадимдан гуноҳ ҳисобланган. Агар карвондан биронта машҳур киши ёки донишмандиёфат олам улса, унинг қабрини зиёратгоҳ жойларга айлантирганлар. Ҳатто бундан қабрларга кейинчалик ерли халқ ҳам сиғиналган бўлишган.

Халқимиз ҳозир ҳам узоқ йўл юриб келган кишини қадрлайди. Узоқ йўл юриш, узоқ элларга бориш инсонни удуғлар экан. Чунки узоқ элларга борганда киши яхши ва ёмон билан муомалада бўлади, ўзга халқларнинг тарихини, урф-одатини, маданиятини ва ҳатто тилини ўрганади. Ўз юртинини соғинади. Соғинч — эзгулик ва эъвоз рамзидир.

Шу туфайлидир, балки халқимиз азалдан йўлни қутлуг деб билади. Йўлни бўзганларни эса қарғайди, лаънатлайди. Йўл юриб келганларни эса, авлиёлар қабридан ўтиб, қабристонларни кўриб келган, удуғлар қўлини олган дейишади. Қадимда удуғлар билан кўришган киши ҳам удуғ ҳисобланган. Чунки удуғ инсон билан учрашган киши ундан ўзига яхши хислатларни юқтиради.

Басрун умрида яхшиларни ҳам, ёмонларни ҳам кўрди. У Афинадан Чингача бўлган йўлни беш қўлдек биларди. Мемфисдан Афинагача, Афинадан Сузгача ёки Мароқандгача неча кунлик йўл эканлигини аниқ айтиб беради. Басруннинг отаси ҳам савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиб, карвон билан Мароқандга уч марта келиб кетганди. Бугун эса Басрун Чиндан чиққан карвон билан зўрга Яксарт бўйларига етиб келади. Аввалига уни шу яқин орадаги қишлоққа ташлаб кетишга қарор қилган карвон кейин уни Мароқандгача бир амаллаб етказишга келишади. Карвонда Басруннинг икки ўғли бор эди. Улар азоб-уқубатда қолиб бўлса ҳам отасини Мароқандга етказишни ўз зиммаларига олишади. Аввалига Яксарт бўйидаги бир қишлоқда қолишга рози бўлган Басрун Мароқандга етиб олишни ўйлайди. Мароқандга келиб ўлишга минг бор

шукр қилади. Чунки Мароқандда унинг отаси Ларет ўлганди. Ўшанда Басрун анча ёш бўлганди. Кун бўйи Ларетнинг кайфи чоғ бўлиб, кун ботиш чоғида шоду хуррамлик билан Мароқандга кириб келади. Ларетнинг хурсанд бўлишига сабаб, Мароқандда унинг дўстлари кўп эди. Бир ҳафта бу шаҳарда савдо-сотих ишлари билан шуғулланиб, Чин сари йўлга тушишни мўлжал қилиб қўйганди. Қарангки, бозор яқинидаги карвонсаройга кўниб, Мароқанд тамакисини қилиришга тушади. Ларет Мароқанд тамакисини яхши кўрарди. Ҳар гал Мароқанд тамакисидан келтиришни афиналиклар, мемфисликларга алоҳида тайинларди. Чунки Мароқанд тамакисини Мемфисга етмасданоқ, йўл-йўлакай харид қилиниб, тамом бўларди. Ўшанда Ларет тамаки чекиб бўлди-ю, юкларни кузатиш учун карвонсаройнинг ичкарисига кириб кетди. Басрун қайси кўз билан кўрсинки, отаси ёнгинасида жон берди. Унга нимадир демоқчи бўлди, аммо улгура олмади. Шу-шу ҳар сафар Мароқанддан ўтганда, албатта отасининг қабрини зиёрат қилиб кетади.

Саватга ўхшаш узун нор ясаб, туянинг устига ўрнатади-да, ичига бемор Басрунни солиб, карвон Мароқандга қараб силжийли. Басрун Мароқандга келганда беҳуш эди. Карвон уч кунгача кутди, Басрун ҳушига келавермагач, кичик ўгли Робхитни қолдириб, карвон Афинага қараб йўлга тушади.

Басрун кўзини очганда ўзининг Мароқандда эканлигини сезди. Аммо тақдирни қарангки, наҳотки, у ҳам отаси ўлган мана шу Мароқандга келиб жон берса. Балки Амоннинг савдогарлар сулоласига қаҳри келгандир. Басрун энди ўлим дақиқалари яқинлашиб қолганини сеза бошлайди. Шу туфайли бўлса керак, ўгли Робхитни ҳузурига чорлаб, нимжон оҳангда ўглининг қулогига Ларетнинг ёнига дафн қилишни тайинлайди. Бирпас нафасини ростлаб, яна кўнимча қилади: «Биласан, Чинга кетаётганда бобонгнинг қабрини зиёрат қилгандик!» Робхитнинг кўзи жиққа ёшга тўлади. «Наҳотки, отамни ҳам бобомнинг ёнига дафн қилсак. Тақдирнинг қаҳри Мароқандга келганда бизнинг бошимизга нега қулфат солади», деб қўяди у ичида. Робхит анча кеч кириб қолган бўлса ҳам ой ёруғида, македон жангчиларидан учтасини ёллаб олиб, ҳар эҳтимолга кўра бобоси Ларетнинг қабрини излаб топди. Отасини васиятига кўра тахминан қаерга дафн қилишни кўнглига тугиб қўйди. Кечаси билан мижжа қоқмай отаси бошида парвона бўлиб чиқди. Бемор ўша кечаси ҳар галгидан кўра тинч ва осойишга ухлайди. Тақдирнинг кулиб боққанига қарангки, эрталаб Басруннинг лабида мулойим жилмайиш пайдо бўлади. Қўёш тушликдан қайтгандан сўнг Басрун ўғлига тайинлаб, туш кўрганлигини, тушнинг таъбирига кўра, Амон ундан ниҳоятда хафа бўлаётганини айтади. Кечга яқин карвонга ярамай қолган ёлғизгина отини Амон шарафига бағишлаб сўяди ва гўштини кўни-кўшчиларга улашиб чиқади. Гўштининг ярмини карвонсаройдагиларга беришади. Балки

мана шу қурбонликдан сўнг Амоннинг раҳми келдимми, ҳар қалай тез кунла Басрун оёққа туриб кетди. Бундан ўгли Робхит беҳад хурсанд эди.

Оғир дард Басруннинг улкан гавдасини ушоққа айлантириб қўйганди. Шундай бўлса-да, у оёққа туриб кетганига шукур қиларди. Тез орала Басрун савдо ишларини яхши билгани учун бозор ишларига аралашиб, иқтисодини ҳам тиклаб олади. Она шаҳри Мемфисга қайтишни ҳаёлидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилди. Чунки узоқ йўлда яна дардга чалиниб, Мемфисга етолмай қолганидан қўрқди. Шунинг учун ҳам тақдирга таян бериб, Мароқанда қолнишга қарор қилди. Кичкинагина бир хужрани олиб, ўгли Робхит билан петиқомат қила бошлади.

Маълумки, Александр Мароқанда келгандан сўнг грек-македонларнинг шаҳар қизларига уйланишига руҳсат беради. Бу хабарни эшитиб, ўгли Робхитни уйлантириш ниятида юрган Басрун шоҳнинг ҳузурига боради. Аввал грек тилида, сўнгра македон тилида гаплашган Басрун шоҳнинг эътиборини ўзига тортади. Басруннинг тақдирини билан қизиқиб қолган Александр унинг тақлифини қабул қилиб, ўгли Робхитнинг тушини саройга тегишли бўлган ҳовуз бўйидаги растада ўтказишни, тўй харажатларини ўз ҳисобидан кўтаришини айтиди.

Робхит қўшини хужрадаги бир қизга уйланади. Унинг отаси Мароқанд бозорининг чаққон савдогарларидан эди.

Тўй Александр айтганидек, ҳовуз бўйида кафта тантана билан ўтади. Тўйга шоҳнинг ўзи ҳам ташриф буюради. Шоҳнинг ўнг қанотида Сўглиёна, Бақтрия, Гиркания ва ҳатто эронлик казо-казолар шарқ либосида ўтиради, чап қанотини эса грек ва македонлар эгаллаб, уларнинг айримлари ўз миллий кийимида, айримлари эса жангдан кейин тантаналарда кийинладиган ҳарбий кийимда ўпиришарди. Улар ичига фақат Гефестионнинг кийимигина шарқликларникига ўхшаб кетарди. Александр авваллари тантаналарда шарқ либосини киймасди. Бугунги кийимда эса уни шарқ шоҳларидан ажратиш қийин эди. Шоҳнинг чап қўлидаги Доро узуги куёш нурида ялттираб турарди. Ҳовузнинг кун ботиш томонидаги баланд сўрига чиқиб, гўрдаги куресига бориб ўтириши биланоқ, осийлик улуғлар унинг этагидан ўпиб, бирин-кетин ўз ўринларини эгаллаб бошлайди. Сўнгра ўзининг саркардалари, олий мартабали кишилари шоҳнинг қўлига тақилган Доро узугидан ўпиб, таъзим қила бошлашади. Анчадан буён кучга кирган бу одатга ҳамма урганиб қолганди. Тўй базми туннинг ярмигача давом этади. Шарқ раққосаларининг ўйинига берилиб кетган шоҳ барча ғам-гуссасини унутган эди.

Орадан икки кун ўтгач, шоҳ Оксидатининг ҳам тўй базмида иштирок этади. Оксидат Фарнухнинг синглисига уйланади. Оксидатнинг Сузда ҳам хотини бўлиб, ундан иккита фарзанд кўради. Лекин фарзандларининг

иккиси ҳам қиз бўлгани учун хотинидан кўнгли тўлмай юрарди. Шунинг учун ҳам Суздаёқ иккинчи хотинга уйланишни кўнглига тутиб қўйганди. Аммо тезда уруш бошланиб кетиб, унинг бу орзуси амалга ошмай қолганди. Фарнух билан топишган кунининг эртасигаёқ унинг уйида меҳмон бўлиб, эрталабгача майхўрлик қилганида синглисига ошиқ бўлиб қолганди. Тўйни истаганча тантана билан ўтказишга Оксидатнинг кўрби етарли. Шоҳ бу тантанага албатта қатнашиш истагини билдиради. Бу Фарнух учун ҳам катта обрў эди. Шунинг учун ҳам у Мароқанднинг энг машҳур раққосалари билан Зубоб номли хушовоз қўшиқчини ҳам тўйга олиб келади.

Оксидатнинг тўйида ҳам Александр ўзини Осиё шоҳларидек тутати. Шоҳга мароқандликлар тайёрлаган шароб жуда ёқиб қолганди. Александрнинг асаби заифлигиданми, озгина ичгандан кейин юзлари қизариб, афғи ўзгариб қолади. Ўткир кўзлари янада чақчайиб кетарди. Шунинг учун ҳам атрофдагилар шоҳнинг кўп ичиши тарафдори эмасди.

Оксидатнинг тўйида анчагина Мароқанд шаробидан ичиб қўйган шоҳ тонггача Зубобнинг шўх ва қувноқ қўшиғига маҳлиё бўлиб, ўткир кўзларини ундан олмайди. Оғзининг суви қочиб, Зубобнинг узун сочларидан ушлаб, сирли хонини қилиб ўзига томон тортиб қўяди. Шоҳ бундай дилрабо қўшиқчи ва раққосани ҳали Осиёда кўрмаганини мамнуният билан айтиб, даврани янада жонлантиради. Сўнгра Мароқанд шарбатини мақташга тушиб, ундан қониб ичади. Зубоб тонгга яқин шоҳга яқин келиб, ёлғизгина акасининг Мароқанд бозоридаги тўполонда кўлга олиниб, ҳозир тутқунликда сақланаётганини айтади. Шоҳ унинг акасини эрталабоқ тутқунликдан озод этишни Птолемейга буюради.

Мароқанд Александрга жуда ёқиб қолганди. Фақат шоҳга эмас, бу шаҳарнинг саркарда ва мартабали кишиларига ҳам маъқул бўлганди. Саркардалар, казо-казолар эртаю кеч бетиним ичарди. Ичкиликбозликка энг аввало шаҳар ҳокими Клит бош-қош эди. Клит даргоҳида ҳар кун қуёқ дастурхон ёзиқ эди. Бу дастурхондан энг ноёб меваларни, ширин-шарбатларни топиш мумкин эди. Аммо Мароқандга ҳоким бўлгандан буён Клитнинг ороми йўқолганди. Чунки шаҳарга деярли ҳар кун Спитамен ҳужум қилиб, турли томондан хавф солиб турарди. Айниқса, тунги ҳужумлар таҳликали бўларди. Деярли ҳар кун тунда қасоскорлар кимнидир ўлдириб кетар, кимнидир талар, кимнидир ўғирлаб кетардилар. Шаҳарда назорат кучайтирилган, шаҳар ҳимояси мустаҳкамланган бўлса-да, ҳар тунда барибир хунук воқеа содир бўлаверарди. Клит шаҳар аҳли билан қасоскорлар ўртасида пинҳона алоқа борлигини сезарди. Шу туфайли кундан-кунга ваҳима босиб, ғам-гуссасини шароб ичиш билан ювиб юрарди. Қайсидир махфий йўллар билан Спитамен ҳам шаҳарга келиб кетармиш. Уни девона қиёфасида кўрганлар ҳам бор эмиш. Ҳатто Кратер бир кун Клитга шаҳарда ёлғиз юрмасликни айтади. Шундан

сўнг Клитнинг оромин йўқолади. Наҳотки, шунча йил жангу жадалларда юриб, не-не таҳликали юришлардан сог-омон қолган Клит Осиёнинг мана шу чекка шаҳрида ўлиб кетса?! Анча-мунча йиққан бойликлари кимнингдир қўлида қолса?! Ахир, бу кекса саркарда ўз юртига қайтиб, Македониянинг оқсоқоллари даврасида юриш нияти бор эди-ку!

Мароқанд ҳокими бўлганидан Клит аввал беҳад хурсанд бўлса-да, кейинчалик шохдан бутунлай кўнгли қолади. Унинг хаёлида Александр Клитни душман тузоғига ташлаган эди. Чунки Мароқанд Осиёнинг энг йирик шаҳри бўлса-да, нотинч эди. Клит эса кўпроқ ўз жонини сақлашни, йиққан бойликларини авайлаб асрашни ўйларди.

Аррианнинг ёзишича, Спитамен Мароқандни бир неча кун қамал қилиб туради. Аммо шаҳар деворлари мустаҳкам бўлгани учун унга киришнинг иложи бўлмайди. Шаҳар ҳимоячилари бўлмиш македон жангчилари бир неча бор Спитаменга қарши ҳужум қиладилар. Бироқ Спитамен шаҳар ҳимоячиларининг бир қисmini қириб ташлайди, қолганлари эса шаҳарга кириб, жон сақлаб қолишади. Ўшанда Спитамен Клитга элчи юбориб, шаҳарни топширишни бир неча бор талаб қилади. Айгишларича, Мароқанднинг ички қисмида ҳокимлар ва аслзолалар яшайдиган бир қўرғон бўлиб, бу қўрғон ниҳоятда мустаҳкам экан. Шаҳарнинг асосий қисmini босиб олган Спитамен, бу қўрғонни ололмай жуда қийналиб, уни қамал қилишни давом эттиради. Унинг нияти қалъадагиларни очлик ва сувсизлик азобида қийнаб, таслим бўлишга мажбур қилишдан иборат эди. Мана шу қамал кунлари Клит ўзининг бутунлай эс-ҳушидан ажралиб, ўз жони кўзига ширин кўринади. Клитнинг бахтига «Фарнук катта қўшин билан келиб, Спитаменни Сўғдиёнанинг энг чеккасигача қувиб боради»¹.

Александр Оксидат тўйидан кейинги куни давлат ишлари билан машғул бўлади. Турли томондан келган элчи ва савдогарларни қабул қилади. Қўшиннинг жойлашиш нуқталарини кўриб чиқади. Мароқандда йиғилган бойликлар юкланган катта карвонни Мисрга, Александрия шаҳрига жўнатади.

Кейинги куни шоҳ Клит даргоҳида катта тантанага қатнашиш учун боради ва бу тантанада Клитга найза санчиб ўлдиради.

Клит фожиасидан сўнг Александр Мароқандда ўн кун бўлади.

Бу ўн кун ичида у илгаригидек базмларда қатнашмайди. Шароб ичишни тўхтатади. Бошқаларнинг ҳам маст-аласт юришига йўл қўймайди. Мароқандда узоқ вақт қолиш режаси бузилади. Ҳар куни уч марта Амон шарафига қурбонликлар келтириб, ўз гуноҳини ювади. Ҳар сўзида Мароқанд номини мағрурона тилга олган шоҳ бу шаҳарни қўл остидаги Осиёнинг пойтахтига айлантириш ниятида эди. Аммо орзуларга фарқ

¹ Арриан. Ўша асар, 136-бет.

тўла бўлган пиёла шоҳнинг қўлидан тушиб чил-чил сишади. Мароқандли муҳташам иморатлар қуриб, уни янада гўзал шаҳарга айлантириш ниятидан қайтали. Оғир гуноҳга ботган нимжон гавдасини зўрга кўтариб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, хомуш ва гамгин ҳолда Наутак қалъасига қараб йўлга тушади. Қайтиб бу шаҳарга келиш шоҳга насиб этмайди. Шоҳнинг назарида бу шаҳар қасоскорлар, аламзадалар, худоба эртадан кечгача нола қилувчи илтижоғўйлар шаҳри эди. Шоҳ Мароқандга ҳукмрон бўлолмади, аксинча Мароқанд шоҳни руҳан енгиб қўйганди. Чунки Александр ҳеч қачон бундай йўқотишни кўрмаганди. Мароқандга келиб, энг яқин кишиси Клитни йўқотди. Бу шаҳарга келиб эсини, ақли-ҳушини йўқотди. Шоҳнинг назарида, Мароқанд ечиммаган бир жумбоқ, бу кўҳна шаҳар инсон қиёфасидаги бир кекса донишманд бўлиб кўринади. Александр эса улкан Сфинкс қаршисида дол қолган Лай каби, бу нуроний донишманднинг саволларига жавоб тополмай, тақдирга тап бериб, унинг дарвозасидан хомуш чиқиб кетади.

КЛИТ ФОЖИАСИ

Шоҳ Филипп саройида Гелланика немли бир энага бор эди. Унинг эри Филипп қўлида саркарда бўлиб хизмат қиларди. Саркарда жангда ўлгандан сўнг, Филипп унинг улғайиб қолган икки ўлини ўз тарбиясига олиб, Гелланикани эса шоҳ саройига энага қилиб олади. Гелланика асиздалар хонадонига мансуб бўлиб, ўзининг хушмуомалалиги ва пазандалиги билан ҳаммани қойил қолдиради. Буни Филипп илгари эшитган ва ўзи ҳам пайқаган эди. Шунинг учун ҳам шоҳ ўзининг яккаю ёлғиз ўгли Александрни ҳам Гелланика тарбиясига топширади. Гелланика шахзодага жон-дили билан қарар, унинг ўниб-ўсиши учун тиним билмай елиб-югурар, болакайга бутун меҳрини бағишлаган эди.

Александр ҳам энагаси Гелланикани яхши кўрар, унинг измидан чиқмас, ўз онаси қаторига қўйиб қадрларди. Гелланиканинг укаси Клит Филипп қўлида маҳоратли жангчи эди. Айниқса, Гелланика саройга яқинлашгандан сўнг шоҳ унинг укаси Клитнинг мартабасини бир қадар кўтаради. Ўзига кўрсатилган бундай эҳтиромдан беҳад хурсанд бўлган Клит шоҳ томонидан буюрилган ҳар қандай топшириқни садоқат билан бажарар, ҳар қандай вазифаларнинг улдасидан чиқиш учун курашарди. Клитда шоҳга нисбатан бундай фидойиликни сезган Филипп уни ўзига шахсий қўриқчи қилиб олади. Шундан сўнг Клитнинг саройга келиб кетиши учун имкониятлар яратилади. Бу нарса Клит билан Александр ўртасидаги алоқанинг мустақамланишига йўл очади.

Ҳали анча ёш бўлишига қарамасдан Александр Клитдан жанг тафсилотларини сўрар, бу ҳақда қизиқ ҳикоялар эшитганда бор вужуди билан берилиб тингларди. Александр ҳам Клитни отасининг энг яқин кишиси деб биларди. Клит шоҳнинг ишончини қозонгандан сўнг отлик

қушинга саркарда қилиб тайинланади. Шундан сўнг Клитнинг обрўси анча ортиб кетади. Бироқ у саройдан анча узоқлашади. Чунки, узоқ элларда шиддатли жангларда юрган Клитнинг саройга келиб кетишига имкон бўлмасди.

Бу орада Гелланиканинг икки ўғли ҳам вояга етиб, Филипп уларни ҳарбий хизматга олади. Бу даврга келиб мамлакатнинг гули бўлган фарзандлар ҳарбий хизматга чақирилар, жангчи бўлишни ҳар бир йигит ўзи учун шараф деб биларди. Тоғаси Клитдан жанг машқларини ўрганган Гелланиканинг икки ўғли эндигина чиниқа бошлаганда, Филипп тасодифан вафот этади. Тахтга ўтирган Александр ҳарбий хизматда юрган Гелланиканинг икки ўғлини ҳам алоҳида назорат остига олади. Чунки бу икки ёш жангчи ҳам Александр билан қарийб тенгдош бўлиб, улар болалигида саройга келар, Гелланика уларнинг келажакда дўст бўлиб қолишини жуда хоҳларди.

Бироқ кўп ўтмай эронликлар билан бўлган жангда Гелланиканинг икки фарзанди ҳам Милет яқинида ҳалок бўлади. Александр бу икки қадрдон дўстининг ўлимига ичи-ичидан куюнади. Бу машъум хабарни энағаси Гелланикага қандай етказишни билмай қийналиб юради. Ниҳоят, хат орқали бўлган воқеани айтиб, Гелланикага чуқур таъзия изҳор қилади. Шунда Гелланика жавоб хати ёзиб, ўғиллари ўрнига Александрнинг фарзанд бўлиб қолишини сўраб, авлодидан яккаю якка зурриёт укаси Клит қолганлигини, уни авайлаб қўлидан келгунча яхшилик қилиш-лигини шоҳдан ўтиниб сўрайди.

Александр Гелланиканинг илтимосини ерда қолдирмай ўша кунлик ўзининг ва отасининг қадрдон Клитни ҳузурига чақириб олади. Филипп ўлгандан сўнг Клитнинг олдинги мавқеи йўқолиб, мартабаси ҳам анча пасайиб кетганди. Александр Клитни ўзига анча яқин билиб, саркарда этиб тайинлайди ва унга иззат-икром билан муносабатда бўлиб, саройнинг казо-казолари даврасидан ўрин беради.

Клит шоҳнинг эҳтиромидан анча талтайиб кетади. Бу ҳурмат-иззатнинг барчаси Гелланика туфайли деб билмай, Филипп билан қадрдонлигим туфайли Александр мен билан ҳисоблашиб иш тутяпти деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам у ўзини шоҳнинг олдида жуда эркин тутар, кўпгина масалаларни ечишда ўз сўзини ўтказарди. Александр эса қадрдон саркардаси бўлган учун унинг гапига қулоқ соларди.

Александрга Клитнинг яқин бўлиб қолишига яна бир сабаб бор эди. Граница дарёси бўйларида шиддатли жанг кетаётган эди. Бу жангга қўшинни Александрнинг ўзи бошлаб боради. Бундан руҳланган жангчилар шоҳдан орқала қолмасликка уринар. Александрга бирон хавф-хатар етмаслик учун уни орда қолдиришга ҳаракат қилишарди. Бирдан ён томондан душманининг қўшинлари келиб, зарбани кучайтиради. Александр отининг бошини ўша томонга буриб қўшинга мадад беради.

Ўшанда Клит ҳам бор маҳоратини ишга солиб, катта матонат кўрсатаётган эди. Кимдир Александрнинг ёлғизланиб қолаётганини айтади. Кўшин бўлиниб кетиб, ҳар жойда тўп-тўп бўлиб жанг қилишарди. Клит шоҳ томонга от чоптириб кетади. Александр бир йўла икки-уч душман жангчилари билан олишарди. Душман саркардаси Резакули Александрнинг яққаланиб қолганини пайқаб, шамолдай учиб келиб, чап томондан Александрнинг елкасига қилич урмоқчи бўлади. Клит зийраклик қилиб, Резакулининг қилич кўтарган қўлини чошиб ташлайди. Ўз саркардасининг қўلسиз қолганини кўрган душман чекина бошлайди. Ўшанда Клит ёрдамга келмаганда, Александрнинг ҳаёти таҳлика остида қолган бўларди. Чунки Резакулининг ҳамласидан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ўшанда Александр Клитга миннатдорчилик билдириб, ҳаётини сақлаб қолганини айтади. Ҳатто буни асирга тушган Резакулининг ўзи ҳам таъкидлаб, агар Клит бўлмаганда Александрнинг ҳалок бўлиши турган гап эди, дейди. Жанг Александрнинг ғалабаси билан тугайди. Лекин бу жангда Клит алоҳида ҳал қилувчи роль ўйнаганини ҳамма қўйил қилиб, тилга олади. Шундан сўнг Клитнинг обрўси кўшин ўртасида анча ошиб кетади.

Доро мағлубиятга учрагандан сўнг, Эрон шоҳлигининг пойтахти Суз шаҳрига ҳоким тайинлаш зарур бўлади. Шунда Клит Сузга ҳоким бўлиб олиш ниятида кўп югуради. Ҳатто у ҳақда Александрга ҳам хабар етади. Аммо нима сабабданир Клитнинг бу мақсади амалга ошмай қолади. Айтишларича, Александр бу кекса жангчининг ҳали ўзига кўп фойдаси тегиши мумкинлигини билиб, Суз шаҳрига ҳоким қилиб қолдиргандан кўра, Осиёнинг ичкариенга ўзи билан бирга олиб кетишни афзал кўради.

Клит эса Суз шаҳрига ҳоким бўлишни жуда истарди. Чунки Суз Осиёдаги энг бой шаҳарлардан бири эди. Кейин эса бу шаҳардан туриб, Македония билан алоқани кенгайтириш мумкин бўларди.

Клитнинг Парфияга ҳоким бўлиш нияти ҳам амалга ошмайди. Шундан сўнг у Александрдан ўзини узоқроқ тутишга ҳаракат қилади. Кенгашларда Александрнинг таклифига киноя билан жавоб берар, ҳатто шоҳнинг орқасидан кесатиб ганирарди. Александр эса саркардаси Клитнинг кинояларига парво қилмас, узоқ йиллик кадрдони бўлгани учун ҳазил қилипти деб ўйларди.

Кейинчалик шоҳ Клитнинг бу ҳатти-ҳаракати ҳазил эмас, норозилик кайфиятидан иборат эканлигини тушуниб, бирон мамлакатга ҳоким бўлиш нияти борлигини пайқайди. Ниҳоят, шоҳ Клитга яқинда қўлга киритилган ўлкалардан бири — Сўғдиёнанинг пойтахти Мароқандни беради. Бироқ Мароқанд ҳокимлигидан Клитнинг кўнгли тўлмайди. Чунки бу ўлка жуда нотинч эди. Александр эса Клитни ўзига яқин билиб мана шу ўлкан, лекин нотинч шаҳарга ҳоким қилиб тайинлайди. Клит эса шоҳнинг бу тўғри ниятини тескари тушунади. Атайлаб менинг ҳаловатимни йўқотиш мақсадида мени шу шаҳарга ҳоким қилиб

тавинлади деб уйлайди. Шундан сўнг у Александрга очикчасига кураш бериб боради. Ички адоватни кучайтиришга уринади. Ҳатто у шу даражага бериб егалики, шоҳ бўлишига қарамасдан Александрни камситишга ҳаракат қилади. Александрни осийликлар урф-олатини қабул қилгани учун айблайди.

Клит фожиаеи ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни билдиришади. Бу воқеага кўнгина ёзувчилар қизиқини билан қараб ўз асарларида тасвирлаганлар. Шу тарихий асарлардан айримларига тўхталиб, Клит фожиаеи сабабларини аниқланга ҳаракат қиламиз.

Клит фожиаеи ҳақида Курний Руф шундай ёзади:

Бу ердан шоҳ Мароқанига қайтди. Артабаз қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Клитга берди.

Бу ўша Граница дарёси бўйларида Александрни ҳимоя қилиб, унга ҳужум қилган Резаклининг қўлини қиличи билан чопиб ташлаган Клит эди. У Филиппнинг беки жангчиси бўлиб, жуда кўп жасоратлар кўрсатганди.

Унинг онаси Гелланикани шоҳ ўз онасидай яхши кўрарди. Чунки Гелланика Александрни тарбия қилганди. Шунинг учун у давлатининг кўп қисмини Клитга ишониб топширади. Эртаси куни Клит йўлга отланишга буруқ олади ва байрамга ҳозирлик кўради.

Александр Зеве шарафига бағишланган тантанали байрамда нутқ сўзлайди. Александр бу нутқда Филиппни эмас, кўпроқ ўзини мақташдан тўхтамайди. Бир вақтлар Херней яқинидаги шарафли галабада буюк ҳисаси борлигини, шу буюк жасоратни отасининг кўра олмаганлиги туфайли ажраб қолганлиги тўғрисида гапирарди. Унинг айтишича, грек маршикорлари ва македониялик жангчилар ўртасидаги низо вақтида Филипп ярадор бўлганидан кейин ўзини ўлганга солиб ёғиб олади. Александр беа уни ҳимоя қилади. Отаси бунга тан олгани келмас, бунинг учун беа уни олдида қардор бўлиб қолнишдан афеусланарди. Александр Филиппсиз бир ўзи урувида галаба қозонади ва душманлар бутунлай тор-мор қилингани ҳақида отасига ёзади, лекин Филипп унинг бу галабасини ҳам тан олмайди.

Ёшларга бу нутқ жуда ёқса-да, бироқ қарияларга ёқмасди, чунки улар Филиппни жуда яхши билдишар, кўп йиллар унинг қўли остида хизмат қилгандилар.

Шу вақт Клит маст ҳолда уларга қарата Еврипиднинг шеърларини ўқиб бошлайди. Шоҳга унинг овози зўрға эшитиларди. Шеърда айтилишича, грек жангларда қўлга киритилган галабаларнинг шоҳларга нисбат берилишидан заҳарханда кулади, чунки уларда шоҳлар бировлар қўлга киритган галабани, шон-шўҳратни ўзлариники деб ҳисоблайди деган тунунча бўлади. Бу билан Клит нима демоқчи эканлигини пайқаган шоҳ ёнида ўтирганлардан қайта сўрайди.

Лекин улар индамас эди. Клит эса овозини янада баландроқ қилиб, Филиппнинг ишларини, Грециядаги жангларини мақташдан тўхтамай, унинг қилган ишлари шоҳниқидан устун эканлигини эслатади. Шу ерда ёшлар ва қариялар ўртасида ўзаро баҳс бошланди.

Шоҳ эса ҳар қанча газаби келса ҳам сабр-тоқат билан Клитни эшитар, у эса борган сари шоҳнинг шон-шуҳратини ерга урарди. Балки, агарда Клит ўзининг нутқини тезроқ тугатганида, шоҳ ўзини тутган бўларди.

Клит эса энди Парменионни ҳимоя қилар, Филиппнинг афиналикларнинг устидан қозонган ғалабасини «Фива»нинг бузилишига қарши кўярди. Клит бу гапларни фақатгина кайф бўлгани учун эмас, балки унда шундай бахтсиз одат — ўздан катталарнинг гапини инкор қилиш одати борлиги туфайли айтар эди.

Охирида шундай деди: агар сен учун ўлиш керак бўлса, мана мен, Клит, тайёрман. Лекин сен ғалаба учун мукофотлаётганингда, отанг хотирасини ҳақорат қилганларгина кўпроқ манфаатдор бўлади. Сен менга енгилмас ва бир неча марта кўзголон кўтарган Сўғдийнани бераяпсан. Мени ашадий ёввойилар олдига юборяпсан. Лекин мен шахсан ўзим ҳақимда ҳеч нарса демаяпман. Сен Филиппнинг жангчиларини ёмон кўрасан. Агар мана шу қария Атария ёшларни жангда қочишдан тўхтатиб қолмаганида, биз ҳалигача Галикарнас остонасида турган бўлардик.

Клитнинг ўйламасдан Парменионни мақташи шоҳни газаблантиради. Лекин бир оз ҳовуридан тушиб, Клитнинг ишратхонадан чиқиб кетишини буюради. Агар Клит яна шу мавзуда гапини давом эттирса, шоҳ уни жазоланишини айтади.

Клит чиқиб кетишга шошилмайди, лекин уни зўрлаб чиқара бошлашади. Керак вақтда шоҳни ҳимоя қилганини, энди бўлса шоҳ буни инобатга олмаётгани тўғрисида Клит газабланиб гапирди. Бундан ташқари, у Александрни Аттал ўлимида айблар, Александрнинг отаси бўлмиш Юпитернинг устидан куларди. Шунда шоҳ ўзини тутма олмай баттар даргазаб бўлиб, кайф аралаш шиддат билан ўрнидан туради.

Хайрон бўлиб қолган дўстлар ҳам май идишларини ҳар томонга отишиб, ўринларидан туришади ва диққат билан шоҳнинг жаҳл аралаш ҳаракатларини кузатиб турадилар.

Александр соқчининг қўлидан найзасини олиб Клит томон юради, лекин шу маҳал Птолемей ва Пердикк шоҳни зўрға белидан ушлаб тўхтатади, Лисимах ва Леоннат эса шоҳнинг қўлидан найзани оладилар.

Шоҳ ўз дўстларидан хафа бўлиб, аскарларини ёрдамга чақириб, уларни қуроллантиради. Шунда Птолемей ва Пердикк шоҳ тиззасига бошларини кўйиб ялина бошлайдилар.

Лекин шоҳ газаб устида яна соқчидан найза олиб, Клитнинг чиқишини кута бошлайди.

Ҳаммадан кейин Клит чиқади. Шоҳ унинг биқинига найза санчиб, дейди: «Ана энди Филиппга, Парменионга ва Атталга қараб жўна!»

Александр ўзига келганидан кейин кечроқ бўлса-да, қотиллик қилганини тушунади. Шунда у бир вақтлар ўзини ҳимоя қилган жасур жангчини ўлдириб қўнганини англайди.

Шоҳ найзани ўликнинг танасидан олиб, ўзининг кўкрагига гурғилаганида, соқчилар қўлидан найзани олиб уни жойига ўтказадилар.

Шундан кейин ҳам шоҳ тинчлана олмай, юзини юлар, бундай шармандаликка чидай олмаслигини айтар, атрофидагилардан уни ўлдирिशларини илтимос қиларди. Мана шундай оҳ-воҳ билан тун ўтади. Уни бу қотилликка худонинг газаби ундамадимикан деб ўйлар, чунки ҳар йил худо йўлига қилиналган садақа бу йил қилинмаганини эсларди. Шу сабаб бўлса керакки, у маст ҳолатда худонинг газаби таъсирида қотилликка қўл уради.

Уни энди кўпроқ дўстларининг даҳшатга тушгани безовга қилар, чунки энди бу воқеадан кейин уларнинг ҳар қайсиси у билан гаплашишга журъат этолмас, ёввойи ҳайвон сингари ҳар бири ўзи танҳоликда яшашга тўғри келарди. Эрталаб шоҳ қонга бўялиб ётган Клитнинг жасадини олиб келивларини буюрди. Жасадини унинг олдига қўйишганида, шоҳ йиғлаб гапира бошлади: «Мана, мен ўзимнинг тарбиячимга ташаккур билдирдим, менинг шон-шухратим учун унинг икки ўғли Милет оstonасида ҳалок бўлди. Бирдан-бир овунчоги бўлган укасини эса ўз қўлим билан ўлдирдим?»

Энди у бечора, бахтсиз аёл кимга боради? Ўз тарбиячисининг қотили сифатида энди ватанимга қандай қайтаман ва тарбиячимнинг кўзига қандай қарайман?!

Шоҳнинг кўз ёшлари тугамасди. Бунинг тушунган дўстлари Клитнинг жасадини олиб кетишади. Шоҳ эса кун бўйи ҳеч нарса емасдан, қимирламай ётади.

Соқчи ва қўриқчилари шоҳни зўрга овқат ейтишга кўндирадилар. Шоҳ ўзини кўп қийнамасини деб, македонияликлар Клит қонуний йўл билан ўлдирилган ва у кўмишга ҳам арзимайди деган қарор чиқаришади. Лекин барибир шоҳ уни кўмишга буйруқ беради.

Шундай қилиб, ўз гуноҳини ювиш учун шоҳ Мароқандда ўн кун бўлади, кейин эса Гефестионни қўшинларнинг бир қисми билан Бақтрияга, қишга озиқ-овқат тайёрлаб қўйиш учун жўнатади. Клит ҳокимлигидаги вилоятни Аминтага бериб, ўзи Ксенияга етиб келади. Бу вилоят Скифияга чегаралаш бўлиб, унда аҳолиси зич жойлашган қишлоқлар кўп эди»¹.

Плутарх ҳам Курций Рифнинг фикрига яқин воқеани изоҳлаб беради, лекин Клит фожиасининг асл сабабларини очиб бериш учун масалага жиддийроқ ёндашади.

¹ *Курций Риф*. Ўша асар, 307-бет.

Клит фожнаси Плутарх асарида сал бошқачароқ ёритиб берилган. Ёзувчи бу фожнанинг сабабини шундай изоҳлайди:

Денгиз ортидан қандайдир одамлар Александрга мева олиб келишади. Меваларнинг чиройига ва янги узилгандек сақланганига қойил қолган Александр, уларни кўрсатиш учун Клитни чақиради. Клит бу пайтда худога қурбонлик келтирмоқчи бўлиб турган эди. Шоҳнинг буйруғини эшитгач, қилаётган ишнни тўхтатиб, Александрнинг олдига келади. Тасодифни қарангки, сўйилиш учун тайёрланган қўйлар Клитнинг ортидан югуришади. Буни эшитган шоҳ ҳайратга тушиб, бундай ножўя воқеанинг охири нима билан тугаши мумкинлигини сўраб Аристандр ва македониялик Аристоменга мурожаат қилади. Улар буни ёмон белги деб изоҳлашади. Шундан сўнг Александр Клитга тезроқ қурбонликлар келтиришни буюради.

Бундан бир неча кун аввал Александр ёмон туш кўрганди. Тушида Клит Парменионнинг ўғиллари билан қора кийимда ўтирган эмиш. Лекин уларнинг ҳаммалари ўлган эмиш. Клит қурбонликнинг охиригача етказилишини кутмай, ҳозиргина Диоскурларга қурбонлик келтирган шоҳнинг базмига жўнайди. Базм авж олган пайтда, кимдир қандайдир Праиҳнинг шеъри билан айтиладиган кўшиқни куйлай бошлайди. Бу кўшиқ варварлар билан курашиб, мағлубиятга учраган қўмондонлар устидан кулиб ёзилган эди. Ўтирганлардан ёши улуглари бу кўшиқни эшитиб, шеър ёзган одамни ва ижро этувчини ҳақоратлай бошладилар. Александр ва унинг атрофида йиғилган ёшларга эса кўшиқ ёқиб, ижросини давом эттиришни сўрашарди. Керагидан ортиқ ичимлик ичган Клит бу пайтда маст эди. Мастлигида эса у ўзини туголмас, айтган гапларни тушунмас эди. Унинг айтишича, варварларнинг македонияликларни ҳақорат қилишлари инсофдан эмас. Нима бўлмасин, македонияликлар варварлардан устун туришади. Шунда Александр Клитнинг кўрқоқ бўлишига қарамай, ўзини оқламоқчи эканлигини айгиб камситади. Клитга шоҳнинг бу сўзлари қаттиқ таъсир қилади. У Александрга қараб: «Мана шу кўрқоқ қўллар худолар ёрдамида тугилганки, сендек шоҳни Спитридата қиличига елкангни тутиб берганинга кутқариб қолган. Аслида ҳам шундай македонияликларнинг қони ва уларнинг шу жароҳатлари туфайли сен машҳур бўлдинг. Бу ҳам камлик қилгандай, отанг Филипдан воз кечиб, ўзингни Амоннинг ўғлиман деб ҳисоблайсан!» деб гапирди.

Александр газаб билан унга шундай деди: «Қачонгача сен мени пастга уриб, македонияликларни бўйсунмасликка даъват қилмоқчисан?!»

Клит эса унга жавобан: «Ҳа, Александр, биз ўзимиз қилган меҳнатнинг роҳатини кўрганимиздан хурсандмиз. Биз македонияликларнинг ҳозирги ачинарли аҳволини кўрмай оламдан ўтганларни бахтли ҳисоблаймиз. Чунки македонияликлар ҳозирги кунда шоҳ олдига кириш учун руҳсатнома олишга форсларга мурожаат қилишга мажбур бўлмоқда».

Бундай гапларни эшитган Александрнинг дустлари Клитни ҳақоратлай бошлайди. Ёни катталар эса уларни тинчлантиришга уринарди. Александр Кеенодох Кардийскийга ва Артемий Колофонскийга мурожаат этиб, шундай дейди: «Сизнингча греклар македонияликлар орасида, ҳайвонлар орасида «худоман деб юрганларга ўхшашмаяптимикин?» Клит эса ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, Александр ҳамманинг ўртасида нима ўйлаётганини айтишини талаб қилар, бундан кейин эса ўз базмирига очик гапирадиган одамларни тақлиф қилмай, варварлар ўртасида яшашини маслаҳат берарди. Клитнинг айтишича, варварлар ва қуллар Александрга ҳамма вақт таъзим қиладиган одамлар экан.

Бу сафар Александр газабинни боса олмайди. У ёнида турган олмани Клитга отиб, ханжарини қилира бошлайди. Лекин Александрнинг шахсий соқчиси бўлган Аристебул ханжарни яширишга улгурганди. Қолганлар эса Александрни тинчлантиришга уринишарди. Шоҳ эса ўрнидан сакраб туриб, македонлик қоровулларни чақиради. Бу энг хавфли пайтда чақиринишиг махфий усули эди. Карнайчига эса хавфли сигнални чалишни буюрганли. Бутун қароргоҳни ва кўшинини оёққа турғизиб юрган бу карнайчинин ҳамма ҳурмат қиларди.

Клитни зўрлаб, базмдан чиқариб юборишади. Лекин у бошқа эшикдан кчириб, Эврипиднинг «Андромаха»сидан парчалар ўқий бошлайди:

Эллиларнинг қандай ёмон одати бор...

Шунда Александр ёнида турган шахсий соқчисининг найзасини олиб, унга қараб келаётган Клитга қараб отали. Клит қаттиқ инграб, йиқилади. Александрнинг газаби ҳам шу заҳотиёқ сўнади. Бир оздан сўнг у ўзига келиб, атрофида жимгина қараб турган дустларини кўриб, мурдадан найзани сугуради ва шу найзани ўзининг буйинига санчмоқчи бўлади. Лекин шахсий соқчилари бунга халақит бериб, уни зўрлаб ётоқхонасига олиб кетишади.

Туни билан йнглаб чиққани учун чарчоқдан эртаси кунни бир сўз айтолмайди. Фақат ҳар сафар инграб кўяраи. Унинг индамай ётганидан кўрққан дустлари, сурамай ётоқхонага киришади. Уларнинг гапларини Александр эшитмасли. Фақатгина башоратўйи Аристандр, унга тушида Клитни кўрганини, қурбонлик қиладётганда ёмон белги бўлганини эслатиб, ҳамма бўлган нарса тақдир билан илгаридан белгиланганлигини айтгандан кейин Александр бир оз тинчлангандай бўлади¹.

Байрам кунларидан бирида Александр ўз дустларини меҳмонга чақиради. Кайфи анча ошиб қолган меҳмонлар Филиппнинг қилган барча жанговарлик ишларни эслай бошлайдилар. Александр эса отасидан ўзининг қаҳрамонликларини устун кўйиб мақтанади. Кўпчилик меҳмонлар унинг тарафида туриб фикрини қўллаб-қувватласада, Клит

Шутарх. Ушш асар. 433-бет.

исмли қария подшоҳни ўзига нисбатан дўст деб билиб, Филипп хотирасининг ҳурмати, унинг жасоратини ҳимоя қилиб, қачонлардир сафдош бўлган дўстини мақтайди. Александр газабга миниб, навкарларидан бирининг найзаси билан шу ондаёқ Клитни ўлдирди. Аммо у ўзига келиб, ҳеч айбсиз кекса саркардасини ўлдирганидан изтироб чекади. Аввал у Клитнинг жасадини кучоқлаб, ҳўнграб йиғлайди. Ўзининг қилмишларига минг бор пушаймон бўлиб, ақлдан озган телба кишилардек жасаддан ўзи санчган найзани сугуриб олиб, уни ўз кўксига тўғрилайди, агарда дўстлари араланиб, уни юнатмаганида у ўзини-ўзи ўлдирishi мумкин эди. Кейин ҳам бир неча кун ўзини-ўзи ўлдирishi хоҳиши билан юради. У қаттиқ изтироб чекиб, беғуноҳ ўлдирилган Парменион ва Филота, Пансамет, амакиси Аминта ва ўғай онаси, акалари Аггал, Евролох ва бошқалар кўз олдидан нари кетмайди. Александр тўрт кун ўзини гуноҳкор сезиб, туз тотмаймайди. Унинг бутун кўшини ва саркардалари бунчалик қайғурмасликни, ғам-андухга ботмасликни ялтироқ қилиб сўрайдилар. Шундай руҳий тушқунликка тушган кунларда Аристотель қўлида бирга билим олган дўсти файласуф Каллисфеннинг гаплари унга далла беради. Шундан сўнг Александрга яна унинг жанговар руҳи қайтади ва у хорасм ва дайларни бўйсунтишга мажбур қилади¹. Шундай қилиб, Александр ўз энағаси Гелланикнинг укаси, отаси Филиппнинг ишончли жангчиси Клитни Мароқандда ўз қўли билан ўлдирди. Унинг жасадини Мароқанд девори тағига иззат-эҳтиром билан дафн қилди. Тарихий воқеаларга бой бўлган азим Самарқанд Клит каби минглаб ўтмишдошларимизнинг хоқини бағрига олган.

КАЛЛИСФЕН

Кўпгина олимлар қадимги юнон донишманди Аристотель (эрамиздан илгари 384—344 йиллар)нинг номи араб истилоси (VII асрдан сўнггина Ўрта Осиёга етиб келган)и, деган фикрни айтадилар². Бундай фикрни Аристотелнинг ижоди ва асарларига нисбатан айтаёқ, бирмунча ҳақиқатга яқин бўлади. Бироқ Аристотелнинг номи ўзи ҳаётлик пайтидаёқ ўрта осиеликларга маълум эди.

Бу фикримизни шундай изоҳлашимиз мумкин: биринчидан, ўрта осиелик донишмандлар юнон илм-фани ва маданиятига қизиқиш билан қарай бошлайди. Иккинчидан, Ўрта Осиёга келган Александр кўшинлари

¹ Юстин. Эпиглома Помпей Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

² Крачковский М. Ю. Арабская поэтика в IX в. В кн.: Избранное Сины, М.: «Наука», 1981; А. Х. Касимжанов. Логика, М.—Л.: Изд-во АН, 1956; И. В. Шидфар. Ибн Сина, М.: «Наука», 1981; А. Х. Касимжанов. Логика и теория познания Ал-Фараби. В кн.: Ал-Фараби. Логические трактаты. Алма-Ата, 1975.

орасида бевосита Аристотель мактабидан таълим олган жангчилар ҳам бор эди. Улар ўз устозининг таълимотини урта осилликлар орасида ёйиши шак-шубҳасиз эди. Масалан, Каллисфен шундай кишилардан биридир.

Каллисфен Александрдан икки-уч ёш катта бўлиб, ёшлигида ҳарбий саркарда бўлишни орзу қиларди. Чунки отаси кичикроқ бир қўшинда саркарда бўлиб, Сицилия яқинидаги жангга ҳалок бўлганди. Каллисфен отасининг шамшир тақиб, бедав отларда юрганни кўрар ва отасининг изидан бориб, тезроқ жангга киришга шошилари. Бироқ отаси ўлгандан сўнг онда ночор аҳволга тушади. Кўп ўтмай, онаси ҳам оғир касалликка йўлиқиб, оламдан ўтади. Мудом жану жадалларда юрган отаси онага кам келар. Каллисфен у билан деярли учрашмасди. Ота-онасидан ажраган ўсириб Каллисфен қайта боришини, кимга учрашинини билмай боши гангиб қолади. Яқин-йироқдаги қариндошлари онаси Геранинг жияни бўлган донишманд Аристотелни топиб, ундан ёрдам сўрашни маслаҳат беради. Каллисфен Аристотелни қидириб Стагиррияга отасининг ҳақиқий ватани бўлган шаҳарга боради. Бироқ Аристотель ўзи туғилиб ўсган шаҳарни тарк этиб, алақачон Афинага келиб қолганди.

Стагиррияда у жуда оғир ҳаёт кечиради. Тасодифан савдогарлар билан танишиб, тирикчилик ўтказиш учун отбоқар бўлиб хизмат қилади. Сўнгра савдогарлар билан бирга Афинага қараб йўл олади. Аммо бу қадимий шаҳардан Аристотелни қидириб тополмайди. Афиналик илм аҳллари Аристотелнинг Македонияда Филипп саройида аслзодаларга таълим бераётганини айтишади. Сўнгра Каллисфен савдогарлар билан бирга Македонияга боради. Бу ерда шоҳ Филипп саройига келиб турувчи савдогарлар бошлиғи орқали донишмандни тонади. Аристотель холаси Герадан ёлғизгина ёдгорлик бўлиб қолган ишени кўриб беҳад севинади. Жигарбандини бағрита бошиб, шоҳ саройига олиб боради.

Саройда Аристотель катта иззат-ҳурматга эга эди. У шоҳнинг кўз қорачиқидек азиз бўлган ёлғиз ўгли Александрга таълим берарди. Донишманд Каллисфелни шоғирли Александр билан таништиради. Аристотель қўлида фақатгина Александр билим олиб қолмасдан, салтанатдаги казо-казоларнинг ўғиллари ҳам келиб турарди. Уларнинг сафига зийрак ва ўткир зеҳли Каллисфен ҳам қўшилади.

Ёшлигида кўп қийинчиликлар кўриб, бир бурда нонга зор бўлиб ўсган Каллисфен сарой ҳаётига тезда ўргана олмайди. Кўриниши содлагина бўлган бу йиғинини тез жаҳли чиқар, бирга сабоқ олаётган аслзодаларга ўз ҳукмини ўтказишга ҳаракат қиларди. Аммо Каллисфеннинг тўғри сўз ва ҳақиқатгуйлани Александрга жуда ёқарди. Александр кўпинча Каллисфеннинг ёнини олар, мушталанишга тайёр турган аслзодалар ҳужумдан қутқариб қоларди. Каллисфен эса ўз ҳимоячисини бўлган шаҳзадани жуда ёқтирарди. Александр ўз дўстини овга олиб борар, жанг маншқларини бирга ўтказарди. Каллисфенни эса

жанг машқларидан кўра кўпроқ бобоси билан илм ҳақида баҳс юритганини қизиқтирарди. Айниқса, у нотиклик санъатини пухта ўрганишга киришади. Шундай қилиб, Каллисфен билан Александр ўртасида дўстлик бошланади. Бир куни Каллисфен ўз нутқлари билан Александр номини машҳур қилиб, жаҳонга танитиш ниятида эканлигини айтади. Дўстининг бу гапи шаҳзодага ёқади.

Эрамиздан илгариги 342—339 йилларда Македонияда бўлиб, Александрга катта тарбия бергач, илм аҳллариининг талабига мувофиқ шоҳ Филипп Аристотелнинг Афинага кетишига рухсат беради. Донишманд бу муаззам шаҳарда «Лицей» мактабини очиб, бутун Юнистондаги илму донишларни ўз мактабига йиғиб, фақат фалсафа ва риторикадангина эмас, балки бошқа фанлардан ҳам таълимни кучайтиради.

Аристотель кетгандан сўнг Каллисфен сарой хизматчисига айланиб қолади. Аслида у ҳарбий хизматга жўнаши керак эди, Александрнинг аралашуви билан саройда қолишга муваффақ бўлади. Лекин у бобоси давридагидек катта мавқега эга эмасди. Сарой мактабиниинг тарбиячиси Леонид уни мактабдан чиқариб, ҳатто саройдан ҳам қувнишга ҳаракат қилади. Чунки Леонид билан Аристотель ўртасида кескин келишмовчилик мавжуд бўлиб, Каллисфеннинг Аристотель иниси эканлигини билган Леонид унга ёмон ният билан қарай бошлайди. Леониднинг саройда обрўси жуда катта эди. Чунки у Филипп хонадонига яқин қариндош бўлиб, сарой мажлисида ҳам иштирок эгарди. Шунинг учун ҳам у Аристотелнинг саройга келишига рози бўлган бўлса ҳам, кейинчалик икки тарбиячи ўртасида келишмовчилик чиқиб қолиб, Аристотелни саройдан узоқлаштириш учун курашади. Ва ниҳоят, ўз ниятини амалга оширишга муваффақ бўлади.

Плутарх берган маълумотда, Александр тоғаси Леонид қўлида тарбия олганлиги ҳам қайд қилинади.

Александрнинг таълим олишида бир қанча ўқитувчилар ва тарбиячилар банд эдилар. Бу ўқитувчи ва тарбиячиларни Олимпиаданиннг қариндоши, тоғаси, қаттиққўл Леонид бошқаради. Леонид оддий тарбиячи бўлса ҳам, унинг қариндошлигини инобатга олиб, ўқитувчиларнинг устидан раҳбар деб аташарди. Александрнинг тоғаси эса, аслида акарнанлик Лисимак эди. Бу одамда ўзига жалб қиладиган ҳеч нарса йўқ эди. У ўзини Фоники, Александрни Ахилл, Филиппин эса Пелеем деб атагани учун унга юқори баҳо берилиб, тарбиячилар орасида иккинчи ўринни эгаллайди.

Леонид Каллисфенни ҳам тез орада саройдан узоқлаштиради. У ҳарбий ишлар бўйича хизматчи бўлади. У билан Александр ўртасида алоқа узилмайди. Улар тез-тез учрашиб туради. Каллисфен талантининг юксаклигини кўриб, Леонид унинг сарой мактабида қолиши хавфли деб ўйлайди. Чунки Каллисфен қисқа фурсат ичида катта билим эгаси бўлиб етишган эди.

Саройда қолини хавфли эканлигини сезган Каллисфен ҳарбий ишлар хизматчиси деган вазифа уни қаноатлантирмагани учун Афинага, бобосининг хузурига йўл олади.

Бу орада шоҳ Филипп тасодифан ўлиб, тахтга Александр ўтиради. Александр Осиёга ҳарбий юрини бошлаганда, Каллисфенни Афинадан чақириб олиб, Осиё юришига бирга боришни таклиф қилади. Каллисфен бу таклифга жон деб рози бўлса ҳам, Аристотель ёлғизгина неварасини бағридан чиқаришни истамайди. Кейин эса Каллисфеннинг хоҳиши кучли эканлигини сезиб, зурга рози бўлади. Шундай қилиб, Каллисфен дўсти билан бирга дастлаб Эронга, сўнгра Парфия, Марғиёна, Гиркания, Сүтдиёна бўйлаб юринини давом эттиради.

Ҳамма вақт дўсти Александрга хайрихоҳлик билан қараган Каллисфен кейинчалик ундан бутунлай юз ўгиради. Чунки у Александрнинг Осиёга нисбаган тулган сиёсатида риё ва ноҳақлик бор эканлигини сезиб қолади. Шундан сўнг нутқларида Александрни мақташдан ўзини тияди. Каллисфендаги бундай порозилик кайфиятини сезган галамис ва игвогар кишилар шоҳ билан унинг ўртасига нифоқ солишга уринади.

Каллисфен Осиё томон юриш қилган улкан қўшин билан келар экан, у шоҳ билан мақсадимиз бир, халқларга озошлик ва бахт ато қиламиз деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у жарангдор ва сеҳрли нутқида Александрни кўкларга кўтариб мақтар, осиёлик халқларга эрк бағишловчи халоскор, деб ҳамма ёққа жар соларди. Каллисфеннинг бундай юксак мақтовлардан иборат нутқидан шоҳнинг бағри қувончга тўлар, кундан-кунга мағрур бўлиб борарди.

Кейинчалик Каллисфен шоҳ билан ўзи ўртасида олиб ташлаш мумкин бўлмаган девор борлигини пайқайди. Шундан сўнг шоҳни ўзи йўл очиб берган мағрурлик кайфиятидан инсофга, алолатга чақиради. Афсеуски, улуг мақсад сари, халқларга эрк ва бахт ато қилиш учун деб аталган Осиёга юриш босқинчиликдан, халқларни талаш ва бойлик орттиришдан иборат эканлигини тушунади. Ҳақиқат учун курашган Каллисфеннинг ҳаёти фожиа билан тугайди. Донишмандсифат Каллисфеннинг фожиаси ҳақида тарихда турли хил маълумотлар берилган. Шулардан айримларига тўхталиб ўтамыз.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида Аристотелнинг иниси Каллисфеннинг Александр Филипп ўгли билан мактабдош бўлганлиги таъкилланади. «Улар Аристотель қўлида фалсафадан бирга билим олган дўст эди»¹, — деб ёзилади «Помпей Трог эпитоми» асарида. Ҳақиқатан ҳам Александр Каллисфенни ўзига энг яқин дўст, ишончли маслақдон деб билади. Кунгина ҳолларида шоҳ Каллисфеннинг оқилона фикрларига,

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

фалсафий дунёқарашларига таяниб иш юритади. Кейинчалик Каллисфен билан Александр ўртасида кескин зиддият бошланади.

Бу гоъвий зиддиятнинг бошланишига асосий сабаб, Александрда атрофдагиларга ва қўшинга нисбатан менсимаслик, кибри ҳавога берилиш кайфияти пайдо бўлган эди. У ўзини одатдагидек олқишламасликни, балки худога сизингандек таъзим қилишни буюради. Каллисфен эса шохни бундай номақбул йўлдан қайтармоқчи бўлади. Шу билан Александрнинг хоҳишига қарши чиққан Каллисфен исёнчи сифатида қатъ этилади¹.

Шундай қилиб, фақат юнонлар учунига эмас, осиеликлар учун ҳам буюк бўлган донишманд Аристотелнинг шогирди ва невараси Каллисфен бизнинг қадим юртимизга келиб, бобокалонларимиз билан учрашган. Улар билан ҳамсуҳбат бўлган. Қадим аجدодларимизнинг турмуши, яшаш шароити ва урф-одатларига қизиқиш билан қараган. Дунё кезиб ҳақиқатни ахтарган. Аммо ҳақиқатни дунёнинг ҳеч бир бурчагидан топа олмасдан ёш умри ҳазон бўлган. У икки қитъа шохни тўғрилиққа, камтарликка ундайди. Худди Алишер Навоий мактабдош дўсти шох Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиргани каби, Каллисфен ҳам мактабдош дўсти Александр Филинн ўглини кибри ҳавога берилмасликка, адолатли бўлишга ундайди. Бироқ Алишер Навоийнинг шох Ҳусайн Бойқарони адолатга чақирини йўлидаги хизматлари қанчалик зое кетган бўлса, Каллисфеннинг дўсти Александрни ҳақиқатга ва камтарликка чақириниш йўлидаги уринишлари ҳам сароб бўлиб чиқади. Кўҳна дунёда салтанат, тожу тахт, мол-дунё олдида ҳақиқат ва адолат ҳақида сўз очиш фожиага олиб борарди.

Арриан асарида Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар битилган.

Улуғ донишманд Аристотель номи ўрта осиеликларга яқиндан таниш. Бу атоқли файласуф Александр Македонскийга ҳам сабоқ берган эди. Ўз устозининг мактабидан таълим олиб ҳақиқат ва адолатни ўрганган. Каллисфен Александр Македонскийнинг сафдоши ва яқин кишиси бўлишига қарамасдан, ҳақиқатни ёқлаб, баъзан шохнинг раъйига қарши борарди. Шу туфайли ҳақиқат йўлидан борган Каллисфеннинг тақдири кейинчалик фожиага гирифтор бўлади. Александр ва унинг ишлари Каллисфенга кўп жиҳатдан боғлиқ эди. У Александрнинг олдига ўзига шон-шуҳрат орттириш учун эмас, балки Александрни машхур қилиш учун келганди. Бир куни Филота Каллисфендан сўрабди: «Сенинча Афинада кимни кўпроқ улуғлашади?» Каллисфен Гармондия ва Аристотель деб жавоб берибди. Чунки улар икки зolim ҳукмронлардан бирини ўлдириб, одамларни азоб-укубатлардан қутқаришибди.

¹ Юстин. Эпистома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 3, 216-бет.

Шунда Филога яна савоя берибди: «Золимни ўлдирган одам Эллин давлатининг ўзига манзур бўлган жойидан бошпана топа оладими?» Каллисфен ўша одам ҳеч бўлмаганда Афинадан бошпана тона олишини айтибди. Чунки афиналиклар Гераклни ўз фарзанди деб билиб, Элладанинг золим ҳукмдори бўлган Эврисефейга қарши уруш эълон қилишибди.

Каллисфеннинг Александр олдида тиз чўкишдан бош тортганлиги ҳақида қўйидагича ҳикоя қилишади: Александр бу ҳақда софистлар, уни ўраб олган аслзода форс ва лидяллар билан бир базмда тил бириктиради. Анаксарх бу суҳбатни бошлаб беради. У Дионис ва Гераклнинг ўрнига Александрни худодай ҳурмат қилиш кераклигини айтади. Чунки Дионис фивалик бўлиб, унинг македонияликларга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Геракл эса арнивиялик бўлиб, македонияликлар билан Гераклилар авлодидан бўлиб, Александр авлодининг келиб чиқishi билан боғлиқлигини айтади. У гапида давом этиб, агар македонияликлар ўз шоҳига худога илтижо қилгандек иззат-ҳурматда бўлишса, бу нарса адолат юзасидан тўғри эъканлигини айтади. Ҳатто бу дунёдан кетгандан сўнг ҳам уни худо ўрнида улуғлашларини тайинлайди. Шунинг учун уни ҳозир тириклигида муқаддас деб билишга чақиради.

Анаксарх шунга ўхшаш дабдабали нутқлар сўзлайди. Олдиндан тузилган режа бўйича маслаҳат қатнашчилари унинг гапини маъқуллаб, Александр олдида тиз чўкишга тайёр эъканликларини айтишади. Анаксархнинг нутқидан ранжиган кўлчилик македонияликлар сукут сақлаб утирадilar. Каллисфен Анаксархнинг гапини бўлиб, шундай дейди: «Анаксарх, мен Александрни шон-шухратга лойиқ одам деб биламан. Аммо одамлар иззат-ҳурматнинг ўртасидан бошқа бир чегара ўтказишмоқда. Одамларга қилинган иззат-ҳурмат билан худоларга қилинган иззат-ҳурматнинг фарқи бор. Худолар учун ибодатхоналар қуришади, ҳайкаллар ўрнатишади, улар учун муқаддас ерлар ажратишади, қурбонликлар келтиришади, уларга атаб гимнлар ёзишади, одамлар учун эса фақат мақтов қўшиқлар бигилади. Айинқса, тиз чўкиш маросими энг муҳимдир. Одамлар саломлаша туриб, бир-бирларини ўпишади, лекин худо биздан анча юқорида туради, унга тегиш тақиқланади. Бунинг учун биз унинг олдида тиз чўкамиз, худоларга атаб қўшиқлар айтилади. Зевс билан қасам ичиб айтаманки, ҳамма худоларга иззат-ҳурмат ҳам турлича бўлади, қаҳрамонларга ҳам қилинган иззат-ҳурмат худоларникидан фарқ қилади. Шунинг учун буларнинг барчасини аралаштириб, тартибсиз ҳолатга келтириб, одамларга худолардан ортиқ иззат-ҳурмат кўрсатиб, худоларни одамлар билан тенглаб бўлмайди.

Агар олдий бир одам подшоҳга нотўғри мурожаат қилса ёки ҳурматини жойига қўя олмаса, Александр бунга чидаб тура олмасди. Ўзларига худоларнинг ҳурматини ўзлаштириб ёки уларнинг ўрнини эгаллаб олган

одамлар бўлса, бундай одамларга худолар ғазаб билан қарасалар, алолатдан бўларди. Александр эса кучлиларнинг ичида кучлиси, подшоаларнинг ичида ҳурматлиси, қўмондонлар ичида шу номга лойиқ бўлиши етарлидир. Сен эса Анаксарх мен айтган гапларни айтишинг, бошқаларнинг гапига қулоқ солмаслигинг керак эди. Сен Александр даврида яшайсан, шунинг учун уни маърифатли, доно бўлишга ва ҳар хил бачкана ишларга аралашмасликка чақиришинг керак. Сенга эса бу айтган гапларинг ярашмай турибди. Сен Камбиз ёки Ксеркс даврида маслаҳатчи бўлиб яшаётганинг йўқ, балки авлоди Зак ва Гераклдан тарқаган Филипп ўгли даврида яшайсан. Уларнинг ота-боболари Аргосдан Македонияга келиб, у ерда ўз хоҳишларича эмас, балки қонун талаб қилгандай бошқара бошладилар. Ҳаттоки Гераклга ҳам ҳаётлигида худоларга қилинган иззат-ҳурмат қилинмасди, фақат ўлимидан кейингина, Дельфий ибодатхонаси коҳинларининг кароматига кўра уни худолар сафига қўшишди. Агар золимлар мамлакатида яшаб, золимларча фикр юритган одам бўлса, сендан Александр шуни илтимос қилардимки, Осиёни Элладага қўшиш учун бошлаган бу юришингни Эллада учун қилаётганинг ҳақида ўйлаб кўр. Ёки сен у ёққа қайтиб бориб эллинликларни олдинда тиз чўқтирмоқчимисан? Ёки эллинларни ўз ҳолига ташлаб, македонияликлардан бу нарсани талаб қилмоқчимисан? Балки сенга иззат-ҳурматни ҳар хил одамлар қилишар. Македонияликлар ва эллинликларнинг урф-одатига кўра сени удуғлашар, золимлар эса золимларча иш тутушадими?

Камбизнинг ўгли Кир ҳақида шу нарсани ҳикоя қилишадими, халқ унинг олдида тиз чўккан биринчи одамзод бўлган, шундан буён форс ва мидияликлар шу тариқа камситилишади. Шунинг учун ҳам Кирни скифлар эс-хушли қилишди. Улар ҳеч кимга бўйсунмайдиган камбағал халқ. Доро, скиф, Ксеркс, афиналик, лакедемонянлар, Артаксеркс, Клеарх ва Ксенофонт ўзларининг 10000 та аскарлари билан Александр олдида бош эгмагандир?!»

Каллисфеннинг бу гаплари Александрнинг жаҳлини чиқарган бўлса ҳам македонияликларга жуда ёқарди. Буни сезган Александр энди бош эгиш ҳақида сўз юритмасликка буйруқ беради. Бундай гаплардан сўнг орага жимлик чўкади. Шу пайт энг муҳтарам ва кекса форслар туриб, бирин-кетин Александрга таъзим қилишади. Александрнинг дўстларидан бири Леоннат форслар каби жуда эгилиб таъзим қилмаганини сезиб қолиб, унинг устидан роса куладилар. Шунда Александр Леоннатга жаҳл билан қарайди, лекин уни кечиради.

Шундай ҳикоя ҳам бор: Александр олтин қадаҳдаги шаробдан озроқ ичиб, уни шоҳга таъзим қилиш хусусида тил бириктирган одамларига беради. Қадаҳдан биринчи бўлиб ичган одам Александрни ўлиб, унга таъзим қилади. Шундай қилиб, қадаҳ ҳамманинг кўлидан бирма-бир

ўтади. Навбат Каллисфенга келганда, у таъзим қилмай Александрни ўпмоқчи бўлади. Александр эса шу пайт Гефестион билан гаплашиб қолиб, Каллисфен таъзим қилган-қилмаганига эътибор бермайди. Александрнинг ўртоғи бўлган Пифенатнинг ўғли Деметрий Александрга Каллисфен таъзим қилмай олдига борганини айтади. Шунда Александр ўзини ўнишга рухсат бермайди. Каллисфен эса: «Мен фақатгина бир бўсани йўқотдим», — дейди.

Шундай хурсандчилик кунларида Александрни хафа қилган Каллисфеннинг «одобсизлигини» шоҳга етказиш яхши одат эмасди, дейди Арриан. Менимча, ҳар бир киши шоҳ олдида ўзини бошқалардай тутиши керак. Александр Каллисфенни ёқтирмай қолгани табиий, чунки Каллисфен ўзи ҳақида юқорида айтган фикрда бўлиб, бундай ортиқча дабдаба олдида ўзини тута олмасди. «Шунинг учун мен, — дейди Арриан, — Каллисфен ёшлигида Александрга қарши уюштирилган фитнада қатнашган деган, миш-мишларда жон борлигини кўлаб-қувватлайман». Бошқалар эса фитна уюштирилганда унга Каллисфен бошчилик қилган, деган гапларни айтишди. Бу фитна қўйидагича юз берганди:

Шоҳ Филипп машҳур македонияликларнинг ўгилларини ҳам ўспиринлик давридаёқ шоҳга хизмат қилишга чақириб, қаттиқ тартиб ўрнатади. Бу аслзода ўспиринлар шоҳга хизмат қилиб, у ухлаганда соқчилик қилишарди. Шоҳ бирон жойга бормоқчи бўлса отхонадан отни олиб келиб, унинг устига утиришга ёрдам беришарди, овларда иштирок этишарди. Бундай одатни Александр ҳам жорий қилади. Бу ўспирин йиғишчилар ичида Сополдининг ўғли Гермолай ҳам бор эди. У фалсафа билан шуғуллангани учун Каллисфенни ҳурмат қиларди. Айтишларича, бир кун овда Гермолай Александрдан олдин югуриб келаётган тўнгизга найза санчади. Тўнгиз йиқилади. Александрга фурсатни бой бергани алам қилиб, Гермолайга жаҳл билан ўшқиради. У ҳамманинг олдида Гермолайни калтаклаб, отини тортиб олишни буюради.

Бундай ҳақоратга чидай олмаган Гермолай, ўзининг тенгдоши ва дўсти бўлган Аминтаниннг ўғли Состратга ҳаммасини гапириб беради ва Александрдан ўч олмаса, бу дунёда яшамаслигини айтади. Сострат Гермолайга ёрдам беришга рози бўлади, чунки уни яхши кўрарди.

Улар бу ишда иштирок этишга Сириянинг ҳокими бўлган Акселепидорнинг ўғли Антипатрани, Арсейнинг ўғли Эпименни, Феокритнинг ўғли Антиклейни, фракиялик Карсилдинг ўғли Филотани кўндиришади. Улар Антипатраниннг соқчилик қилиш навбати келганда, ухлаб ётган Александрга ҳужум қилишга келишишади.

Лекин айтишларига қараганда, ўша тунда Александр эрталабгача майхўрлик қилиб чиқади. Аристокл эса қўйидагиларни ёзади: Александрни худога бутун вужуди билан эътиқод қўйган сириялик бир қиз кузатиб борарди. Аввалига Александр ва унинг мулозимлари бу

қизнинг устидан кулишади. Лекин бу қизнинг кўп нарсаларни олдиндан айта олишини ва айтганларининг ҳаммаси рост бўлиб чиқишини билгандан сўнг, унга ҳурмат билан мурожаат қила бошлайди. Кўпинча шоҳ ухлаганда, тунда бу қиз унинг олдида турарди. Ўша куни ҳам шоҳ базмдан қайтаётганда қиз уни кутиб олади ва шоҳга орқасига қайтиб, базмни давом эттиришини айтади. Александр бу гаплар худонинг хоҳиши билан айтилган деб орқасига қайтадида, бутун тунни базмда ўтказди. Шундай қилиб, йигитларнинг иши барбод бўлади.

Эртаси куни Арсейнинг ўғли Эпимен, фитнес уюштирилгани ҳақида Менаандрнинг ўғли Хариклга айтиб беради. Харикл бу гапни Эпименнинг акиси бўлган Эврилохга айтади. Эврилох эса Александрнинг чодирига бориб, Лагонинг ўғли бўлган Птолемейга айтади. Птолемей эса ўз навбатида ҳамма гапни Александрга гапириб беради. Александр Эврилох кимнинг номларини тилга олган бўлса, ҳаммаларини қўлга олишни буюради. Қўлга олинганлар ўзлари уюштирган фитнани очиб ташлашади ва бошқаларнинг исмларини ҳам айтиб беришади.

Аристоклнинг айтишича, улар бундай махфий фитнани бошлаш фикри Каллисфендан чиққанлигини айтишади, Птолемей ҳам шу гапни айтади.

Кўпчилик эса бу бошқача бўлганини қайд этади. Яъни Александр Каллисфеннинг фитнесдаги иштироки хусусидаги гапларга дарров ишонади, чунки Каллисфенни илгаридан ёмон кўрар, бунинг устига Гермолай унинг яқин кишиси эди.

Айримлар эса қўйидагиларни ёзишади: Гермолайни македонияликларнинг олдида олиб чиқишганда у ҳақиқатан ҳам фитнес уюштирганини, бундай озод одамни камситишларига чидай олмаслигини айтади. Шундан сўнг у Филотани ноҳақ қамашганини ва отаси иккаласи қонунсиз ўлдирилганини айтади. Парменион, Клит ва бошқаларни ноҳақ ўлдиришганини, мидияликларнинг кийими ҳақида, тинимсиз бош эгишларини одат тусига киритмоқчи бўлаётганларини, Александрнинг тинимсиз май ичиб маст бўлишини ва ҳамма вақт маст бўлиб ухлашини гапириб беради. Гермолай буларга чидай олмай бошқа македонияликларни ҳам қутқармоқчи бўлганини айтади.

Йиғилиш қатнашчилари Гермолай ва унинг дўстларини тошбўрон қилишади. Каллисфенни эса занжирбанд қилиб, аскарларнинг орқасидан олиб келишади. У касал бўлиб вафот этади. Лаго ўғли Птолемей айтишича, Каллисфенни қийнаб, дорга осиб қўйди.

Бу гап-сўзлар Александр даврида яшаган, муҳим воқеаларни ёзиб борган одамларнинг маълумотларидир. Лекин ҳамманинг фикри ҳар хил. Буларнинг ҳаммаси Клит фожиасидан сўнг содир бўлганди.

Қарангки, биз эъзозлаётган Ўрта Осиёнинг қадимги қутлуг тупроғида атоқли файласуф Аристотелнинг невараси Каллисфен ҳам юрган. У

ҳақиқат излаб мана шу олис ўлкаларга не-не мақсадларда келгандир. Ўрта Осиёда кўрган-билган таассуротларини бобоси Аристотелга тўлиб-тоғиб ҳикоя қилиб бериш орзусида бўлгандир.

Каллисфен ҳақида Плутархнинг берган маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Плутарх Каллисфен билан Александр ўртасидаги муносабатга кенроқ тўхталди.

Клиг улимилан сўнг Александрнинг олдига абдерлик Анаксархни ва файласуф Каллисфенни олиб келишди. Каллисфен ўзининг қисқа ва майин нутқи билан шоҳни юмшатишга уринади. Анаксарх эса Александр олдига келиб: «Наҳотки бутун дунё қараб турган шоҳ Александр шу бўлса. Мана у, одамларга қонун ва адолатли бўлиш ўришига, қонундан кўрқиб, қул сингари ётибди. Сен биласанми, нима учун Зевс ёнига Адолат ва Тўғрилиқни ўтқазган? Чунки подшо нима қилаётган бўлса, тўғри ва адолатли бўлиши керак». Бу гаплар Александрга бир оз таъсир қилиб, тинчлантиради. Лекин у подшони қонунга бўйсунмасликка, такаббурликка ундарди. Анаксарх Александрни Каллисфеннинг илгаридан ёмон кўришини билиб, шоҳга файласуфни ёмонлай бошлайди. Айтишларича, бир кун базмда об-ҳаво ҳақида баҳс юритишганда Каллисфен Грецияга қараганда Осиё совуқроқ деган фикрни айтади. Шунда Анаксарх унинг гапи нотўғрилигини билдирганда, Каллисфен унга: «Сен бу ер Грециядан совуқроқ» деган гапга қўшилишинг керак. У ерда сен эски кийимда юрган бўлсанг, бу ерда қават-қават кўрпанинг тагига кириб ётасан» — дейди. Шундан сўнг Анаксарх Каллисфенни янада ёмон кўра бошлайди.

Бошқа софистлар ҳам Каллисфенни ёмон кўришарди. Лекин ёшлар унинг нотиклигига қойил қолишарди. Қариялар эса унинг тоза ва поклигига, ҳеч кимнинг ишига аралашмай ҳаёт кечиргани учун ҳурмат қилишарди. У ҳамма вақт ҳақиқатни гапирарди. Шоҳ таклиф этган базмларга эса камдан-кам борарди. Бориб қолган тақдирда ҳам, қовогини уюб, индамай ўтирарди. Бу билан у базм ўзига ёқмаганлигини кўрсатмоқчи бўларди. Шунинг учун Александр у ҳақда шундай деганди: «Ўзи учун доно бўлган одам, мен учун аҳмоқдир».

Ҳикоя қилишларича, бир базмда македонияликларга багишланган нутқ сўзлашни Каллисфендан илтимос қилишибди. Ўз нутқида у македонияликларни шундай кўкларга кўтариб мақтабдики, базм қатнашчилари уни тик туриб эшитишибди, қарсақлар чалиб, гулчамбарлар тақитибди. Шунда Александр унга: «Яхши нарса ҳақида гапириш қийин эмас. Сен энди, ўзингнинг нотиклигингни кўрсатиб, македонияликларни айблаб нутқ сўзлагин. Улар ўз хатоларини билиб, келажакда янада яхши бўлсинлар». — дебди.

Каллисфен дарҳол бошқача гапира бошлабди. У македонияликларни кўп ишларда айблабди. Унинг айтишича, греклар ўртасидаги

келишмовчилик Филиппнинг шон-шуҳрат қозониб, юқори кўтарилишига сабаб бўлган экан. Сўзини исботлаш учун шеър мисол келтирибди:

*Тартибсизлик бўлганда, аблаҳ
Одам шон-шуҳрат қозонади.*

Каллисфеннинг бу нутқидан кейин македонияликлар уни ёмон кўриб қолишади. Александр эса «Бу гаплари билан Каллисфен македонияликларни қанчалик ёмон кўришини амалда исботлаб берди», — деган экан.

Гермиппнинг гапига қараганда, Каллисфеннинг ўқувчиси бўлган Стреб ҳамма гапни, яъни базмда бўлган воқеаларни Аристотелга гапириб берган экан. Гермиппнинг кўшимча қилишича, Каллисфен Александрнинг ундан норози бўлганини кўриб, хонадан чиқиб кетиш олдидан шоҳга куйидаги гапни айтганди:

«Патрокл улди, сенга қараганда у ажойиб ўлик».

Аристотель ўз шогирдига баҳо бериб, Каллисфен ажойиб нотик, лекин ақлли одам эмас, деб айтган экан.

Каллисфен файласуфларга хос равишда ўз қадрини сақлаб, шоҳ олдида тиз чўкмайди, шоҳга очиқ-оғдин гапирган ягона одам мана шу файласуф эди. Бу билан у грекларни шармандаликдан қутқариб қолганди.

Гермолай фитнаси фош этилганда Каллисфенга тухмат ёғилади. Бундай игво-бўхтонни Каллисфеннинг душманлари уюштиришган эди. Уларнинг айтишича, Гермолай бир куни Каллисфенга «энг машхур бўлиш учун нима қилиш керак», — деб савол берган экан. Айтилган гапларга қараганда, Каллисфен Гермолайни кўркмай иш тутишга ундаган экан. Шундай бўлишига қарамай, фитна қатнашчилари қийноқларга чидаб, Каллисфенни айбдор деб айтишмади. Александрнинг ўзи ҳам Кратер, Агтал ва Алкетга ёзган хатларида, қўлга олинган йигитлар ҳамма айбни ўз бўйинларига олиб, фитнанинг бошқа иштирокчилари йўқлигига ишонтирмоқчи бўлганларини ёзганди. Лекин кейинчалик Антипатрага ёзган хатида Александр ҳамма айбни Каллисфеннинг бўйнига кўяди:

«Фитнада қатнашган йигитларни македонияликлар тошбўрон қилишади. Софистга эса мен ўзим жазо бераман. Бундан ташқари фитначиларни қабул қилган одамни ҳам шундай жазо кутали».

Бу ерда Александр Аристотелни назарда тутиб ёзади. Чунки Каллисфен унинг қариндоши бўлиб, Гера исми холасининг ўғли эди.

Айримларнинг айтишича, Александр Каллисфенни осиб ўлдиради, бошқалар эса уни қамоқда касал бўлиб ўлган дейишади. Харетнинг ҳикоя қилишича, Каллисфенни етти ой мобайнида соқчилар назоратида занжирбандликда ушлаб туришган. Улар Каллисфенни Аристотель иштирокида, катта мажлисда суд қилишмоқчи бўлишган. Лекин айнан

шу кунларда Александр яраланиб, Хиндистон томон юришини бошлаган эди. Каллисфен қамоқда шишиб кетиб, битлаб ўлганди.

Айтишларича, Каллисфеннинг ҳам ўз «кундалиги» бор экан. У кўпгина халқларнинг, шунингдек, Ўрта Осиёнинг энг қадимги даврларига оид манбаларни йиғиб юрган. Бу ерда бўлиб ўтган воқеаларни, халқимизнинг урф-одатини, тили ва адабиётини, жўғрофияси ва тарихини, дини ва ҳаёт тарзини ўрганиб, биз учун бебаҳо саналмиш «кундалик»ни тўлдирди.

ЯКСАРТ БЎЙИДАГИ СКИФЛАР

Скифларни уришқоқ халқ бўлган, улар фақат ер талашиб бир-бири билан жанг қилган дейишимиз мутлақо нотўғридир. Тўғри, қадим замонларда скифлар ерида урушлар кўп бўлган. Босқинчилар бу бой ўлкага тез-тез ҳужум қилиб уни талаб кетишган. Шундай пайтда, ташқи душман хавфи тугилганда, скиф қабилалари бир-бири билан бирикиб, елкадош бўлиб, босқинчиларга қарши шафқатсиз курашганлар.

Скифларнинг орасида ҳам ўз донишмандлари бўлган. Шу туфайли уларнинг довури антик замонлардаёқ узоқ Греция ва Рим ўлкаларига бориб етганди. Қадимги донишмандлар скифлар қабиласи номи-шаънини ерга уришмайди, шунингдек, камситиб, ҳақорат тошларини отмайди. Аксинча, скифларнинг жуда катта элат бўлганлигини айтишади. Скифларга бағишланган бундай илиқ сатрларни ўқиганда, бобокалонларимизни фахр ҳисси билан эслаймиз. Улар ўз қабиласига, юртига, она тупроғига содиқ қолиб, ватанпарвар деган номни шарафлаб ўтганлар.

Келинг, биз ўз бобокалонларимизга ортиқча баҳо бермайлик. Ақлли одам ўзини мақтамайли, деган нақл бор. Биз ўз аждодларимизни мақтасак, гуёки ўзимизни бир қадар улуглаган, юқорироқ поғонага кўтарган бўламиз. Аслида эса биз бу билан улуглик шоҳсунасига кўтарилмаймиз, аксинча мақтанчоққа айланиб қоламиз. Шунинг учун ўзга халқларнинг донишмандларидан тинглаб кўрайлик. Уларнинг антик бобокалонларимиз ҳақида айтган фикрлари қандай? Айтайлик, олис Греция ва Рим тарихчилари бизнинг бобокалонларимизга қандай муносабатда бўлган?

Биз ўрта осийликлар бахтлимизки, ўз антик дунёмиз тарихи бор. Бобокалонларимиз аниқ саҳифалар қатидан нигоҳ ташлаб турибди. Энг муҳими, бизнинг антик дунёмизни авайлаб-асраб келган донишманд адиблар ҳам биз учун эъзозли. Албатта, узоқ Греция ва Римда туриб, Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида ёзиш қадимги адиблар учун анча мушкул иш бўлган. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг, кўрмаган, бормаган ўлканинг тарихини ёзиш ҳар қандай билимдон киши учун ҳам катта муаммодир. Шу нуқтан назардан қараганимизда, Ўрта Осиёнинг антик

даврлари тасвирига оид грек ва Рим насрида айрим чалкаш фикрлар ҳам йўқ эмас. Бу нарса, айниқса, географик муҳит нуқтаи назардан олиб қаралганда, яққол кўзга ташланади. Ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиё географияси антик адиблар учун анча оғир вазиятни келтириб чиқарган. Тарихимизни яхши билмагани сабабли географиямизни яхши талқин эта олмаган ҳоллар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, кўпгина асарларда Яксарт (Сир) дарёси Танаис (Дон) дарёси ўрнига олиб бориб қўйилган. Ҳисор тоғлари Мароқанд шаҳрининг ёнида тасвирланган. Ҳинд дарёлари Гиркания ерларига боғлаб қўйилган. Тўгри, қадимги грек ва Рим насрида бундай чалкашликлар жуда кам. Энг муҳими, грек ва Рим тарихий насридан Ўрта Осиёнинг антик даврларига тегишли манбаларни ўрганамиз. Бундай ифода ёки тасвирлар халқимизнинг узоқ ўтмишига оид эканлигини юрагимиз сезиб туради. Бундай аниқ сатрларни ўқиб бобокалонларимизни дарров таниймиз. Уларнинг руҳи тирик эканлигидан беҳад қувонамиз. Шаҳарлар, дарёлар тарихини ўрганиб, тасаввуримизда янги бир кайфият пайдо бўлади. Антик замонлардаёқ дунёга донғи кетган скифлар авлоди бугун ҳаёт. Массaget, шак(сак) каби қабилаларнинг давомчилари бугунги кунда ўз ажодларининг руҳини пок сақламоқда. Зеро, қадим замоннинг тарихчилари ҳақиқатни ёзишга одатланган.

Қадимги грек ва Рим тарихчилари Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида шундай ибратли гапларни айтиб, бобокалонларимизни шу даражада юксакларга кўтариб мақтаганки, ҳали биз авлодлар улар айтган илиқ гапларнинг юздан бирини ҳам айта олганимиз йўқ.

Мана шундай қадим тарихимиз ҳақида сўз юритувчи, ҳақиқатгўй муаррихлардан бири сицилиялик Диодордир. Бу алломанинг таъкидлашича, скифлар асосан Аракс дарёси бўйларидан Кавказгача ва Меотиди кўлигача (ҳозирги Азов денгизигача) бўлган территорияда яшар эдилар. Улар асосан деҳқончилик билан шугулланишарди. Кейинчалик улар Танаис (Дон) дарёсигача бўлган территорияни эгаллашади. Скифларда икки шоҳлик бўлиб, уларга пал ва нал деб аталувчи халқлар бўйсунар эди. Кейинчалик скифлар Нил дарёси ва океангача бўлган территорияни босиб олади. Шундай қилиб, скифлар аста-секин кўпайиб боради ва бунинг натижасида улар орасида саклар, массagetлар, аримасплар деган халқлар пайдо бўлади¹.

Скифлар фақат кўчманчилик билан шугулланган тарқоқ қабилалардан иборат эмас. Балки улар ўша антик замонлардаёқ бирикиб, бир-бири билан дўстлашиб, улкан қўшин атрофига уюшган. Ўзга шоҳликлар скифлар диёрига бостириб келиб, бу ердаги тарқоқ қабилаларни тез-тез талаб, хонавайрон қилиб, уларнинг гашига тегиб кетавергач, жаҳли чиққан скифлар қўл қовуштириб, юрт дарвозасини босқинчиларга очиб

¹ *Диодор*. Ўша асар, 229-бет.

бериб қараб турмасдан, йирик-йирик давлатларни ҳам ўзларига бўйсундириб олишга қодир эканликларини кўрсатган. Ён-атрофдаги шохликларни босиб олиб, ўз чегарасини олис-олисларгача кенгайтириб борганлар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитами» асариди муҳим фактлар келтириб ўтилган. Бу асарда ёзилганича, мисрликлар айтадики, бизнинг еримиз унумдор, қалимда қабилалар унумдор ерларга жойлашиб олган, шу туфайли ер юзиди энг қадимги халқ бизмиз, дейди. Скифлар айтадики, бизнинг ерларимиз денгиз сатҳидан анча баландликда. Шунинг учун ҳам биз қадимиймиз, дейди.

Скифлар билан мисрликлар ўртасиди уларнинг келиб чиқишининг қадимийлиги тўғрисидаги узоқ вақтдан буён тортишув давом этиб келаётганига қарамасдан, скифларнинг қабилиси энг қадимий бўлган деб айтишани. Мисрнинг табиати ўртамиёна. Шунинг учун ҳам на қиш совуғи, на ёзнинг жазирама иссини аҳолисига азоб берган эмас. Мисрда тупроқ унумдордир. Шунинг учун тўла асос билан айтиш мумкинки, қаерда кун кўриш осон бўлса, одамлар биринчи марта ўша ерда пайдо бўлишган. Скифларнинг фикрича, ўртамиёна об-ҳаво қадимийлик белгиси эмас эмиш. Скифлар яшаётган ўлканинг табиати Мисрга қараганда қаттиқ совуқ бўлганини сабабли, скифлар ҳам руҳан, ҳам жиемонан тетик халқ эди. Бундан ташқари, агар дунёнинг ҳозирги қиемлари қачонлардир ягона бир бўлакни ташкил қилган бўлса, ер аввал сув билан қопланганми ёки унда олов ҳукмрон бўлганми? Чунки ундан бутун олам келиб чиққан, ҳар иккала ҳолда ҳам скифларнинг келиб чиқиши бўйича энг қадимийдир.

Ҳамма нарса бошда олов ҳолатида бўлган. Унинг аста-секин сўниши натижасиди ер вужди келган. Шунинг учун шимолдан бошқа ерларнинг ҳаммасиди ҳам совуқлик билан иссиқлик ҳукмрон бўлган. Ахир, ҳозир ҳам ернинг ҳеч қайси қисмиди шимолдагидек қаттиқ совуқлар бўлмайди. Мисрда эса, умуман бутун Шарқда об-ҳаво анча ўртамиёна ҳолатга келади. Бу ердаги халқлар ҳозир ҳам жазирама иссиқдан азоб чекади. Агар қачонлардир ер сув қаърида бўлган бўлса, унда албатта, сув насайиши натижасиди аввал ернинг энг баланд қисмлари сув юзасига чиққан, паст ерларда сув анчагача сақланиб қолган. Скифлар эса бошқа мамлакатларга қараганда шунчалик баландликда жойлашганки, ундан бошланган барча дарёлар ўз сувини Изотидга, кейин эса Понтий ва Миср денгизларига қуяди.

Скифлар ўлкаси шарққа қараб ястанган бўлиб, бир тарафдан Понто — Рифей тоғлари билан ўралган, иккинчи тарафда эса Осиё ва Фасис дарёси. Скифларда ер ўзаро бўлиб олинмаган, чунки улар далаларда деҳқончилик қилишмайди. Уларнинг на уйлари, на бошқа қурилиш иншоотлари, на доимий турар жойлари бор. Ўзлаштирилмаган чўл саҳроларида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, майда ва йирик мол

боқадилар. Улар хотин ва болаларини ёмғир ва қордан сақлаш учун оиласини терилар билан қопланган араваларда олиб юради. Ана шу аравалар уларга ҳам бошпана эди. Уларнинг назарида ўғирликдан оғирроқ жиноят йўқ. Улар бошқа кўпчилик халқлардан фарқли ўлароқ, олтин ва кумушни ҳам ёмон кўрардилар. Асосан сут ва асал истеъмол қиларди. Улар доимий совуқлардан изтироб чекишига қарамасдан, жундан тўқилган кийимлардан фойдаланишни билмас эдилар. Лекин ҳайвон териларидан фойдаланардилар.

Скифлар уч марта Осиёга ҳукмронлик қилишга муваффақ бўладилар. Эрон подшоси Дорони скифлар ўз ерларидан шармандаларча қувиб юборадилар. Кирни бутун қўшини билан қириб ташлашади. Буюк Александр Зопиронни ҳам бутун армияси билан бирга яқсон қиладилар. Рим қуроли ҳақида улар эшитган бўлиб, ўзларида унинг кучини синаб кўрмаган эдилар.

Парфия ва Бақтрия ҳокимликларига скифларнинг ўзлари асос солганлар. Миср подшоси Ведосие скифларга биринчи бўлиб уруш эълон қилганли. Мана шундай улкан скифлар элатининг бир бўлаги Яксарт дарёсининг қирғоқларида яшарди. Бу ўринда мана шу Яксарт бўйларидаги скифлар ҳақида қисман тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Яксарт дарёси қадимда ҳам худди ҳозиргилек Сўғдиёна билан Бақтрия ерларини бир-бирига туташтириб туради. Дарёнинг юқори қисмида бақтрияликлар, сақлар яшаса, қуйи қисмида сўғдлар, дақлар яшарди. Бир дарёдан сув ичгани учунми, ерлари бир-бири билан туташ бўлгани учунми, бу қабилалар бир-бирлари билан дўстлашиб, иноқ яшашган, шунинг учун ҳам бу қабилалар Александр Македонскийга қарши бирлашиб жанг қиладилар. Аслида ўса Бақтрия ҳам, Сўғдиёна ҳам бир неча юз йиллардан буён улкан Ахмонийлар давлатининг бир қисми эди. Яксарт дарёси Осиёдаги дарёлар ичида энг йириги бўлмаса ҳам, унинг номи антик замонлардаёқ Хитой ерларидан Афинагача, Ҳинд дарёсидан Панга бўйларигача маълум эди. Бу дарё бўйида яшаётган скифлар асосан ўтроқ ҳолда ҳаёт кечириб, чорвачилик ва деҳқончилик билан шугулланишар эди. Улар ўз юртига душманлик кўзи билан қаровчи ёвуз кучларни яқин келтирмас, мабодо ёмон ниятида келганлари бўлса, бу ердан соғ-омон чиқиб кетолмасди. Бу ерда яшовчи скифлар жуда меҳмондўст, ҳақиқатгўй ва меҳнатсевар бўлишган. Дўстликни қадрлай билган. Уларнинг фикрича, дўстлик салоқат билан ўлчанган.

Скифлар жанг қилишни яхши билишган. От чоптиришда уларга тенг келадигани йўқ эди. Шу билан бирга, бу ерда яшовчи бобокалонларимиз мард ва жасур, улар орасида ўз донишмандлари ҳам бўлган. Уларнинг доно ва ҳақиқатгўйлигига Яксарт бўйларига келган ҳар қандай ёт киши қойил қолиб кетган.

Шу ўринда Курций Руф ўз асарида берган скифларнинг Александрга қарата айтган савол тариқасидаги фикрларини эслаш мақсадга

мувофиқдир (Биринчи бобга қаранг). Мана шу скифларнинг қимматли ва гоёт фалсафий руҳдаги сўзлари орқали ҳам қадимда ота-боболаримизнинг қандай кишилар бўлганлигини билиб олишимиз қийин эмас.

Курций Руф скифлар ҳақида илиқ гапларни айтади. Адиб скиф донишмандлари Александрдан маънавий жиҳатдан устун эканлигини сўз ўйини орқали ифодалайди. Скиф элчилари шундай мураккаб саволлар билан мурожаат этадики, натижада Александр жавоб тополмай шошиб қолади. Александрнинг чодирга скифларнинг 20 нафар элчиси ўз мақсадларини баён қилиш учун келади. Бу вақтда ҳамма нарса Яксарт дарёсидан ўтишга тайёрлаб қўйилганди. Уларни шоҳ чодирга киритиб, ўтиришга таклиф қилади. Улар шоҳдан кўзини узмасдилар. Шоҳнинг салобатсиз тавласи беа ўзининг шон-шухратига мос эмасдай туюларди. Шундай қилиб, «Биз билдикки, — деб гап бошлайди улардан бири, — агар худо сенинг таъантни очкўзлигинг билан баб-баравар қилиб ясаганида, сенинг таъинг бутун ер юзини эгаллаган бўлур эди. Шунда бир кўлингни чўзсанг Шарққа, бошқаси Ғарбга етарди. Шунда ҳам барибир кўпроқ нарсаларни кўлга киритишни истаб, худолар дунёсини излар эдинг.

Курбниг етмаган жойларни ҳам эгаллашни хоҳлайсан. Европдан Осиёга, Осиёдан Европага қараб интиласан, бутун одамзодни буйсундирганингдан кейин ҳам жим турмай ўрмонлар, дарёлар, қорлар ва ёввойи ҳайвонлар билан жанг қилган бўлар эдинг. Яна нима? Биласанки, катта дарахтлар узоқ йиллар мобайнида пайдо бўлади, лекин уларни бирпасда чопиб ташлаш мумкин. Дарахтнинг баландлигига қарамасдан, мевасига кўз тиккан одам аҳмоқдир. Уларни оламан деб йиқилиб кетмагин тагин. Ҳатто шер ҳам бир замонларда қушчаларга ем бўлган. Занг ҳам темирни емириб юборди. Емирилмайдиган нарса йўқ.

Сен билан ўрганимизга қадқдан жанжал пайдо бўлди? Биз ҳеч қачон сенинг еринга оёқ босганимиз йўқ. Сен қаердан келдинг, кимсан ўзи? Биз ҳеч кимга хизмат қилишни ва буйруқ билан иш қилишни хоҳламаймиз.

Билгинки, биз скифларга ҳўкиз боқини, омов асраш, найза ва ўқ-ёйга эга бўлиш буюрилган. Уларни биз душманларга қарши ишлатамиз.

Меҳнат билан тоғанимизни дўстлар билан бирга баҳам кўрагимиз. Худолар шарафига шароб кўямиз, ўқ-ёй билан узоқдан душманни қийратамиз, найза билан яқиндагисини. Мана шундай қилиб Сирия шоҳини енгиб, кейинчалик Эрон ва мидияликлар шоҳини ҳам даф қилиб, Миерга йўл очиб олдик.

Сен бўлса, босқинчиларни қуваепман деб мақтанасан, лекин аслида ўзинг босқинчилик қилаяпсан-ку. Мидияни эгалладинг, Сирияни босиб

олдинг. Эронни ушлаб турибсан, Бақтрия ҳукмдорлигингда, Ҳиндистонни таладинг, энди бўлса очқўз қўлларингни бизга чўзяпсан.

Сенга бойлик нимага керак, барибир тўймайсан. Бақтрияни эгаллаш учун қанча ушланиб қолдинг. Энди бўлса, сўғдиёналиклар сенга қарши уруш бошлайди.

Сен қанчалик буюк ва машҳур бўлганинг билан барибир ҳеч ким келгиндини ёқтирмайди.

Танаисдан ўтгандан кейин бизнинг улкан территориямизни кўрасан, скифларни қувиб ета олмайсан. Бизнинг камбағаллигимиз сенинг босқинчилик йўли билан орттирган бойлигингдан устун туради. Биз бидамизки, скиф чўлларининг даҳшати, ҳатто грек мақолларида ҳам қайд қилинган.

Бизда айтадиларки, бахтнинг оёғи йўқ, унинг фақат қўли ва қаноти бор. Қўл чўзганинг билан ҳатто қанотини ҳам ушлатмайди. Агар сен худо бўлсанг, ўликларга ҳам яхшилик қил, одам бўлсанг одамлигингча қол. Сен агар жанг қилмасанг, уруш бошламасанг, ўзингга содиқ дўстлар топасан. Энг кучли дўстлик бир-бирига хавф солмайдиган тинчликни истагувчилар ўртасида бўлади. Жаноб ҳукмдор билан қул ўртасида дўстлик бўлиши мумкин эмас. Урушнинг қонунилари тинчлик вақтида ҳам сақланиб қолади. Скифлар дўстликни қасамёд билан мустаҳкамлайди деб, ўйламагил, скифлар учун дўстлик содиқлик билан ўлчанади.

Фақат грекларгина ўзларини эҳтиёт қилиш учун битимга имзо чекадилар. Бизнинг динимиз эса содиқликни талаб қилади. Ким одамларни ҳурмат қилмаса у худони аллаган бўлади.

Содиқликдан шубҳаланган дўстнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Агар сен Бақтрия билан тўқнашмаганинда, Танаис бизни ажратиб турмаганида сен Осиё билан Европанинг кўриқчисига айланиб қолардинг. Танаисдан кейин биз Фракияга борардик, у ёғи Македония эди. Биз сенинг икки империяннга ҳам қўшнимиз. Ўйлаб кўр-чи, биз сенга дўстми ёки душманми?»¹

Шундай деб, скиф элчиси гапини тугатади. Шоҳ эса ҳар томонлама ўйлаб кўришини, уларнинг маслаҳатини инобатга олишини, бахтини синаб кўришини айтади. Элчиларни кўйиб юбориб, сўнгра жангчиларни қайиқларга чиқаради. Олд томонга қалқони бор жангчилар ҳимоя қилиш учун ўтқазилади. Улар кетидан ўқ отувчи машиналар, кейин эса эшкакчилар ўтиради. Шоҳнинг ўзи танлаб олган жангчилари билан биринчи бўлиб нариги қирғоқ томон сузиб кетади. У қирғоқда скифлар ҳимояга тайёрланарди.

Македонияликлар скифларни кўриб бир оз кўрқиб қолишади. Бунинг устига қайиқлар сув оқимига бардош беролмай зўрга сузарди.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 284-бет.

Антик замонларда яшаган бобокалонларимиз ҳақида битилган ушбу саҳифаларнинг қиммати биз авлодлар учун йирик роман билан тенг десак ҳам муҳолафа қилмасмиз. Римлик бир адибнинг скифларга берган бундай юксак баҳоси, бугунги кунимизда фақат тарихий аҳамият касб этиб қолмасдан, балки маърифий тарбиявий жиҳатдан ҳам катта қимматга эга. Негаки, бугунги авлодлар ажлодларининг қанчалик фаросатли, доно ва тинчликсевар, айни чоғда ватанларпар бўлганлигини, узоқ бир римлик адиб асари орқали билиб қалби гурур ва ифтихор туғуси билан тўлади. Бобокалонларимиз сингари тўғри сўз бўлишга, дўстлик ва тинчликни улуғлашга интилади. Бобокалонларимизга муносиб фарзанд бўлишга интилади.

Ажлодларимизнинг ҳокимийини эъозлаш биз авлодларнинг муқаддас бурчидир. Дўстликка раҳна солиш, тинч-тотувликни бузишга ҳаракат қилиш биз скиф авлодлари учун муносиб одат эмас.

Бу ўринда Курший Руф Яксарт дарёсини Танане деб янглиш тилга олмоқда. Аслида бу воқеа Яксарт (Сир) дарёсининг бериги қирғоғида юз берган бўлиб, шу дарёнинг нариги қирғоғида яшовчи скифлар элчи бўлиб келганди. Курший Руф шу ўринда Сирдарёнинг икки қирғоғида яшовчи скифларга таъриф бермоқда. Ахир бир дарёнинг бериги қирғоғидаги қабилалар гам-қулфатда қолиб, жабр-ситам чекаётганда, дарёнинг нариги қирғоғидаги қабиладошлари, қариндош-уруғлари қараб турмайди-ку! Шунинг учун ҳам скиф элчилари Александрни огоҳ-лантиради.

Александр Яксарт дарёсини Осиё билан Европа ўртасидаги чегара деб тушунади.

Тарихий манбаларининг гувоҳлик беришича, Александр Яксарт дарёсининг нариги қирғоғидаги ўлкаларга юриш қилмаган. Аммо дарёнинг икки қирғоғида индиатли жанглр бўлиб ўтган.

Айнишларича, грек-македон қўшинлари Мароқандга келганда катта порозилик талаёни кўтарилиб, босқинчилар юрларига қайтиб кетмоқчи бўлган экан. Шоҳ ўз жангчиларига Доро билан урушда талаба қозонсак, катта бойлик тушлаб ўз юрларинида қайтасизлар деб ваъда берган экан. Бугун эса Мароқандга келган қўшин шоҳнинг ўз ваъдасида турмай, охири ўлкаларга бошлаб келгани учун талаён кутарали. Шунда Александр порозилик кайфиятидаги қўшин олдида сўзга чиқиб, дунёнинг энг четига, Яксарт бўйларига бориш ниятида эканлигини айтади. Гўёки Яксарт дарёси бўйларида дунёнинг қонқоғи жойлашган эмиш. Бу қонқоқдан хоҳлаган киши оёмонга чиқини, хоҳлагандар эса ер тагига тушини мумкин экан. Бу дарё бўйларидаги ернинг тупроғи олтин эмиш. Сизлар бу олтиндан негананча олиб ўз юртингизга катта ўлжа билан қайтасизлар, деб инвонтиради. Шоҳ яна айтадики, Яксарт дарёсига яқин жойдан Эрон шоҳи Кир муҳташам шаҳар қурган. Бу авлоднинг деворлари

олтин билан ўралган экан. Шунинг учун ҳам Яксарт бўйларига борниш фақатгина худонинг кароматига муяссар бўлган бахтли инсонларгагина насиб қилар эмиш.

Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда айтилишича, Эрон шоҳи Кир эрамиздан илгариги VI асрда Яксарт дарёси бўйларида, Ўратепага яқин жойда шаҳар қурган.

Шундай қилиб, улкан қўшин Александрнинг кетидан эргашиб Яксарт томон йўлга тушади. Не-не орзулар билан Яксарт бўйларида олтин, дур-жавоҳир терамиз деб келган жангчиларнинг хаёллари пуч бўлиб чиқади. Бироқ Александр ўзининг ўткир нутқи билан қўшинини жиловлаб олишга қодир эди.

Александр Яксарт дарёси бўйида узоқ ушланиб қолади. Бу ерда яшовчи скифларни бўйсундириш амри маҳол эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарларни аҳли мардонавор ҳимоя қиларди.

Келинг яхшиси, Аррианнинг Александр билан скифларнинг Яксарт бўйларидаги жанги ҳақидаги тасвирга тўхталиб ўтайлик. Адибнинг ёзишича, бир неча кун ўтгач, Александрнинг олдига абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар тўғрисида ўз поэмасида жуда алолатпарвар кишилар, адолатпарварлиги туфайли ҳеч кимга қарам эмас эдилар, деган эди. Шунингдек, шоҳнинг ҳузурига Европа скифларидан ҳам элчилар келади. Бу Европада яшайдиган энг катта скиф қабиласи бўлиб, Александр «дўстларидан» кимнидир дўстона алоқа ўрнатиш мақсадида улар қароргоҳига юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади скифлар ерининг табиати билан танишиш, аҳолисининг кўп-озлигини, урф-одаглари ва жангга қандай қурол-яроғлар билан чиқишини билишдан иборат эди. Шу билан бирга, шоҳ Танаис дарёси бўйларида янги шаҳарга асос солиш ва уни ўз номи билан аташга қарор қилади. Бу жойлар унга янги ўсадиган шаҳар учун жуда маъқул кўринганди. Скифлар хавфидан ўзини ҳимоя қилиши мумкин бўлиб, бу шаҳар мамлакат учун муҳим таянч нуқтаси вазифасини ўташга мўлжалланганди. Қирғоқларида яшовчи варварлар янги қурилаётган шаҳарнинг қўриқчилари бўлиши македонияликларнинг жангчиларини қўлга тушириб, уларни роса калтаклашади ва шаҳарнинг ичига ўз одамларини кўяди. Бу кўзголонда Бессни қўлга олганда ёрдамлашган кўпгина сўғдиёналиклар ҳам қатнашганди. Улар ўз сафларига бақтрияликларнинг ҳам бир қисмини қўшиб олишганди. Эҳтимол, улар ҳақиқатан ҳам Александрдан қўрқишгандир, баяки энг катта шаҳар ҳисобланган Зарнасп шаҳрида ҳамма қўмондонларнинг тўпланиши ҳақидаги хабарни эшитиб шундай қилгандир. Уларнинг фикрича, саркардаларнинг бу катта йигилиши ёмон ниятда чақирилган.

Бу хабарни эшитган Александр ҳар бир пиёда аскарга узун нарвонлар яшани буюриб, ўзи эса бу ерга яқин бўлган Газо деб номланган шаҳар томон силжийди.

Айтишларича, варварлар шу атрофдан еттига шаҳарга қочиб келишган. Шоҳ Кратерни шу шаҳарлардан энг каттаси ҳисобланган Киропияга юборади. Бу шаҳарга жуда кўп варварлар йиғилганди. Саркардага шаҳарга яқин бўлган жойдаги қалъани йўқ қилиш, атрофини қазиб чиқиш, туپроқ девор билан айлантириб чиқиб, минораларнинг бир қисмини йуқотиш буюрилган эди. Шундай қилинган тақдирда шаҳар аҳолиси Кратер билан жанг қилишни хаёлидан чиқариб, бошқа шаҳарларга ёрдам бера олмасди. Шоҳнинг ўзи эса Ғазога яқинлашиб келар экан, шаҳарни ҳужум қилиб олишни мўлжаллаб, лойдан урилган паст деворларига олдиндан тайёрлаб қўйилган нарвонларни тираб қўйишни буюради.

Пиёда жангчилар ҳужумга отланаётганда камончилар, найзобозлар, ёғоч қурол билан тош отувчилар шаҳар ҳимоячиларига зарба бериб туришарди. Шу билан бир вақтда, уларга қарата машиналардан ҳам ўқлар учиб борарди. Шиддат билан отилаётган ўқ ёмгири девор олдида турган ҳимоячиларни шошилтириб, чекинишга мажбур этади. Македонияликлар бундай қулай фурсатдан фойдаланиб нарвонлар воситасида деворга кўтариладилар. Александр буйруғи билан шаҳардаги барча эркакларни ўлдирди. Аёллар, болалар ва бошқа нарсаларни ўлжа оладилар. Шу ердан у дарҳол иккинчи қўшни шаҳарга юришни бошлайди ва уни ҳам худди шу йўсинда шиддат билан қўлга олади, мағлубиятга учраганларни яна ўшандай маънум тақдир кутарди. Александр учинчи шаҳарни ҳам кейинги кунни биринчи ҳужум биланоқ қўлга олади. Худди шу пайт шаҳарни талаётган отлик жангчиларини иккита қўшни шаҳарга юборади. У ерда ўзи етиб боргунча ҳеч кимни қўйиб юбормасликни буюради.

Ҳамма иш у ўйлагандек бўлиб чиқади.

Олинмаган шаҳар аҳолиси ёндирилган қўшни шаҳардан кўтарилаётган тутунни кўради. Уларнинг олдига қиргин-барот жангдан қутулиб қолганлар югуриб келишади. Қочқинларнинг бир гуруҳи отликларга тўқнаш келиб қоладилар ва уларнинг ҳаммаси чопиб ташланади.

Шундай даҳшатли ҳужум билан икки кун ичида бешта шаҳарни қўлга олган Александр Кир деб номланувчи энг катта шаҳарга юриш бошлайди. Бу шаҳар янада баланд девор билан ўралганди. Унга варварларнинг энг жанговарлари йиғилган бўлиб, шаҳарни олиш анча қийинчилик туғдиради. Александр шаҳар девори яқинига машиналарни келтиришни буюради. Бир маҳал шоҳнинг шаҳар ўртасидан ўтадиган, ёмгирдан сўнг тўлиб-тошиб оқадиган, лекин ҳозир бутунлай қуриб қолган дарё ўзанига назари тушади. Шаҳар девори дарёнинг оқиб ўтиш жойини бутунлай тўсмаган эди. Жангчилар дарё ўзанидан эмаклаб ўтиб шаҳар ичкарасига киришлари мумкин эди. Александр ўзи билан бирга соқчилар, қиличбозлар, камончилар ва тош отувчиларни олади. Варварлар бутун диққат-эътиборларини шаҳар ташқарисилаги машиналарга қаратиб,

ўзлари турган жойни мудофаа қилишарди. Шоҳ эса ҳеч кимга сездирмасдан эҳтиёткорлик билан бир неча жангчи билан дарё ўзани бўйлаб шаҳарга кириб олади. Шу атрофдаги яқин дарвозани ичкарисидан бузиб, аскарларини шаҳарга киритадилар. Икки ўртада қақшатқич жанг бошланади. Александр боши ва бўйнидан қаттиқ яраланади, Кратер ва бошқа кўплаб лашкарбошилар оғир яраланадилар. Шунга қарамай, варварларни жанг майдонидан сиқиб чиқара бошлайдилар. Ниҳоят, деворларни ҳам эгаллаб, ҳимоячиларни чекинишга мажбур этадилар. 8000 га яқин шаҳар ҳимоячилари илк ҳужумдаёқ ҳалок бўлади. Шаҳарда ҳаммаси бўлиб 15000 га яқин жангчи бўлиб, қолганлари кўргон ичкарасига қочиб кетади. Сув танқислиги сабабли улар таслим бўлишга мажбур бўладилар. Александр йўлда келаётгандаёқ еттинчи шаҳарнинг ўз ихтиёри билан таслим бўлганини эшитади.

Птолемейнинг сўзларига қараганда, аҳоли ҳеч бир қаршилик кўрсатмайди. Аристокл эса шаҳар ҳужум билан олиниб, барча ҳимоячилар ўлдирилганини айтиб ўтади.

Птолемейнинг айтишича, Александр одамларни жангчиларига бўлиб берган ва токи улар мамлакатдан чиқиб кетмагунларича кишанда ушлаб туриш буюрилган. Шундай қилиб, кўзғолон иштирокчиларидан ҳеч бир зот тирик қолмаслиги таъкидланган.

Шу пайт бу мудҳиш хабарни эшитган Осиё скифларининг катта қўшини Танаис дарёси соҳилларига етиб келади ва агар кўзғолончилар билан тўқнашув жиддий тус оладиган бўлса, македонликларга ҳужум қилишга ҳозирлик кўришга қарор қилишган.

Арриан ўз асарида яна бир қатор тарихий аҳамиятга молик бўлган воқеаларни берган. Бундай воқеалар ҳам ўқувчининг эътиборини беихтиёр ўзига тортади.

Александр отлик қўшинини маҳаллий халқлардан йигилган отлар ҳисобига тўлдиради. Чунки унинг кўп отлари Кавказ тогидан ошиб ўтиш ҳамда Окс дарёсининг нариги қиргогига юриш қилганда ўлганди.

Аристоклнинг сўзига қараганда, Орсант деб аталмиш Танаис дарёсининг ирмоқлари ҳам Кавказ тогидан оқиб келарди, бу дарё ҳам Гиркания денгизига қуйилади. Тарихшунос Геродот яна бошқа Танаис дарёси ҳақида ёзади. Бу скифларнинг саккизинчи дарёси бўлиб, у катта кўлдан оқиб чиқиб, янада каттароқ кўлга келиб қуйилади ва у Меотий кўли деб номланади.

Бу ўринда Арриан Танаис — Дон дарёсининг географик жойлашуви ҳақида маълум даражада ҳақиқатга яқин фикрларни айтган бўлса-да, аслида ҳикояси давомида Танаис — Дон дарёсини Яксарг — Сир дарёси билан битта деб тушунади. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки грек-македонлар Яксарг — Сир дарёсини дунёнинг бир чети деб тушунишган. Дунёнинг энг чеккаси бўлгани учун ҳам Эрон шоҳи Кир (VI асрда)

Яксарт буйларида Киропиль шаҳрини қурган. Тарихчилар ҳам бу дарёнинг нариги қирғоғида европаликлар яшашади деб тушунишган. Аслида Танаис — Дон дарёси буйларига Александр бормаган эди.

Арриан ўз асарида Александр билан Яксарт дарёсининг нариги қирғоғидаги қабилалар ўртасида бўлиб ўтган шиддатли жанг тафсилотлари ҳақида ҳам қимматли фикрларни айтиб ўтади. Грек адибининг таъкидлашича, Александр скифларнинг дарё ёқасидан кетмаётганларини ва дарё орқали ўқ отаётганларини кўриб туради. Дарё унча кенг бўлмай, нариги қирғоқдагиларни бемалол кўриш мумкин эди. Бунинг устига, улар Александрга қараб варварларча мақтанишар, бақириб дағдаға қилишарди. Скифлар билан урушинга журъат эта олмайсан, бўлмаса скифлар билан осиелик варварлар ўртасидаги дўстликни сенга кўрсатиб қўямиз дея ўшқириншар, қичқириб сўқинишарди.

Ҳазоби тошиб, титроқ ичида қолган шоҳ дарёни кечиб ўтиб, уларга ҳужум қилишга қаттиқ тайёргарлик кўра бошлайди.

Дарёдан ўтишдан олдин худо шарафига қурбонлик келтирган эдилар, чунки ноҳуш воқеаларнинг содир бўлиши кутиларди. Бу уни жуда жунбушга келтириб, саросимага солса-да, қирғоққа ўтиш ниятидан зўрга гўхташиб қолади.

Скифлар уни жони-ҳолига қўймай ҳақоратларди. Александр яна қурбонлик келтириб, дарёдан ўтишга ҳозирлик кўраётганда, мунажжим унга фалокат хавф солаётганини айтади. Александр эса бутун Осиеъни забт этиб, охир-оқибат скифларга қулги бўлгандан кўра ўлимни афзал биллади.

Қачонлардир Ксеркенинг отаси Дарий шармандаю шармисор бўлиб, енгилгани уни қақшатқич жангга чорлайди.

Ҳамма нарса ўтиш учун тайёр эди, жангчилар бугунлай қуролланган ҳолда дарё ёқасида шай турарди. Машиналар скифларга қарата ўқ отиш учун ишорани кутардилар. Шу пайтда улардан баъзи бирлари яраланади, бирининг қалқон ва совутини ўқ тешиб ўтади ва кимдир отдан йиқилади. Узоқдан учиб келаётган ўқлар скифларни ҳам анча ташвишга солади. Кучли отишма чоғида уларнинг етакчиларидан бири ҳалок бўлади. Натижада скифлар қирғоқдан бирмунча узоқлаша бошлайдилар.

Скифларнинг сафи тарқалиб, ўзини йўқотиб қўйганини кўрган Александр карнайлар шовқини остида дарёдан ўта бошлайди. У анча олдинда кетарди. Орқадан жангчилар келарди. У биринчи бўлиб қирғоққа камончи ва тош отувчиларнинг чиқишларини буюради. Улар отлиқлар дарёдан ўтиб олганларига қалар скифларни яқинлаштирмасдан қайтариб туришлари зарур эди. Ҳамма қирғоққа чиқиб бўлгач, у скифларга қарши аввал бир гуруҳ бегона ерликларни ва тўртта жангчисини юборади. Улар сарислар билан қуролланган эди. Скифлар уларни оғир яралайдилар ва чўл ичига исенз яширинадилар. Александр чавандозлари билан Балакр

қўмондонлик қилаётган камончилар ва бошқа енгил қуроолланган жангчиларни бошлаб боради.

Шоҳ барча отлиқ тош отувчиларга яқинлашиб қолган скифлар устига бостириб боришни буйруқ қилади.

Ўзи эса шитоб билан отлиқларни бошлаб боради. Энди скифлар зич қатор бўлиб бораётган отлиқларни олдингидек ўраб олмасди. Бир вақтнинг ўзида отлиқларнинг ҳужуми билан бирга чавандозлар билан аралашган енгил қуроолланган жангчилар ҳам скифларни чекиннишга мажбур этиб, уларга қайта ҳужум қилиш имконини бермасди.

Шу маҳал, скифлар тўдалари орасида парокандалик бошланиб, мингга яқини ўлдирилади. Қурбон бўлганлар орасида бошлиқлардан бири Сатрак ҳам бор эди. Шиддат билан таъқиб этиб бораётган македон жангчилари кучли иссиқдан азобланиб, ташналик азобида қолади. Александр йўлда учраган ифлос сувдан ичади. Унда оғир касаллик бошланади. Шу туфайли скифларни қувиб етишнинг иложи бўлмайди.

«Менинг ўйлашимча, — деб ёзади Арриан, — агар Александр касал бўлиб қолмаганида уларнинг барчасини қувиб бориб, қириб ташлаган бўларди».

Оғир аҳволга тушган шоҳни қароргоҳга қайтариб олиб келишади.

Тез вақтда Александрнинг олдига скифлар шоҳининг элчилари келиб, ўртада бўлиб ўтган воқеалар учун узр сўрашади. Чунки бутун скиф халқи эмас, балки қароқчи ва босқинчиларнинг галалари ҳаракат қилганди.

Александр скифлар шоҳига илтифотли сўзлар билан жавоб беради. У шоҳга ишонади, лекин унингча, душманга қарши курашни тўхтатмагани маъқул ва ҳозирги қалтис пайтда ҳаракатни тўхтатиш мақсадга мувофиқ эмас.

Арриан Яксарт бўйларида еттита шаҳар бўлгандлигини қайд этади. Шу шаҳарлардан бири Газо (Ғазо) бўлса, иккинчиси Киропиль эканлигини таъкидлайди. Бу етти шаҳардан энг каттаси Кир деб аталувчи шаҳар экан.

Явдат Илёсовнинг «Сўгдиёна» романида Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар ўзининг гўзал бадий ифодасини топган. Адиб Киропиль шаҳри ҳақида, Александр томонидан қурилган шаҳар хусусида тарихий ҳақиқатга яқин гапларни айтади. Айниқса, Яксарт дарёсининг икки қирғоғида Александр қўшини билан скифлар ўртасида бўлиб ўтган қирғин жанглари романда таъсирчан лавҳаларда тасвирланган.

Кайхисрав бунёд қилган Киропиль дунёнинг бир четига қурилган шаҳар эди, деб айтади қадимгилар. Александрнинг Киропиль шаҳрини ишғол этиши ниҳоятда қийин бўлади. Бу ҳақда И. Г. Драйзен ҳам ўзининг «Эллинизм тарихи» асарида айрим фактларни келтириб ўтади. «Александр шу ердан (Яксарт бўйларидан — Б. Ф.) битта шаҳар топдики, уларнинг

ҳар бирини бир неча миль масофа ажратиб турарди, улар чўлнинг четида жойлашган эди. Улар ичида Кир шаҳри энг мустаҳками бўлиб, анча кенг эди. Бу шаҳар вилоятнинг энг кўзга кўринган йирик қалъаси ҳисобланарди.

Кратерни Киропиль шаҳрига юбориб, уни ишғол этишни буюрган Александр Газо шаҳрига йўл олди, бу етти қалъанинг энг яқини эди¹.

Бу ўринда Киропиль — Кирэсхата шаҳри қаерга жойлашган эди, деган саволнинг тугилиши табиий. Бу ҳақда ҳам француз тарихчиси И. Г. Драйзеннинг «Эллинизм тарихи» асаридан шундай жавоб топамиз.

«Киропиль, — деб ёзади И. Г. Драйзен, — Аррианнинг фикрича, Яксарт бўйларида эмас, балки ёз ойларида қуриб қоладиган дарё бўйида жойлашган бўлган. Бундан кўринадики, бу шаҳар тоғлар этагида, чўлнинг четида жойлашган. Бу фикрни биз Оқсу, Ўратепа дарёлари ҳақида айтолмаймиз, чунки улар қуримайди, асосий дарёгача етиб боришади, лекин Ўратепа тоғларидан гарбда жойлашган, Оқ тоғлардан оқиб келадиган Жом дарёсига қараб оқадиган Зомин дарёси бор. Бу ерда дарё куз ойларида қуриб қолади. Ибн-Гавкаль айтадики, Зомин шаҳри Осурушон тоғининг этагида жойлашган ва унинг ёнида сахролар бор. Менинг фикримча, мана шу Киропиль ёки Кирэсхата бўлиши керак, лекин буни Кир бунёд этмаган. Куру шаҳри ҳинд эпосида ҳам бир неча марта тилга олинади. Пантонинг номини Яксарт атрофларида ҳам учратиш мумкин. Курусметрда ҳиндлар ўртасида қирғин жанглари бўлиб ўтган. Масофа ва ернинг тузилишига кўра биз бу жойларни Куруст деб айтолмаймиз. Куруст Ҳўжакентдан 6 миль нарида жойлашган эди»².

Яксарт бўйларида Киропиль деган шаҳарнинг борлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатиб ўтилган. Бу ўринда Курций Руфнинг Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар ва Киропиль шаҳри ҳақида айтган қимматли маълумотлари диққатга сазовордир. Адиб айтадики, шоҳ Танаис³ қиргоғида қалъа-шаҳар қуриш учун жой танлайди. Лекин унинг қурилиши чўзилиб кетади, чунки сўғдиёналиклар ва бақтрияликлар чекинганди.

7000 отлик кўзғолон кўтаради. Уларга бошқалар ҳам қўшилади. Шунда шоҳ Катенга Спитамен кўзғолонини бостиришни буюради.

Лекин кўзғолонни бошлаган ўзлари бўлгани учун, уларни чалгитишга уриндилар. Бу билан улар одамларни шоҳга қарши боришга мажбур қилади.

¹ Драйзен И. Г. История эллинизма. История Александра Македонского, том первый, М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891, 246-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография Ф. Ф. Рихтер, 1891. 72—73-бетлар.

³ Курций Руф бу ўринда Яксартни Танаис деб атаб янглиш фикрни айтмоқда. Шу туфайли Танаис дарёси Яксарт эканлигини билсак ҳам муаллиф ишлатган иборани ўзгартиришига ҳаққимиз йўқ.

Александр уларнинг сотқинлигини билиб Кратерга Киропиль шаҳрини қамал қилишни буюради. Ўзи эса бошқа шаҳарни қуршаб олиб, катта ёшдаги одамларни қириб, шаҳарни вайрон қилади. Бу билан у бошқа қабилаларни кўрқитмоқчи эди. Лекин мемакенлар қабиласи кўрқмайди ва қуршовни синаб кўрмоқчи бўладилар.

Шоҳ уларга 50 отлиқ юбориб, агар таслим бўлса шафқат қилишини, бўлмаса аямаслигини айтади.

Улар бунга розилигини билдириб отлиқларни яхши меҳмон қилиб, кечаси улар ухлаганида ҳаммасни қириб ташлайди.

Бундан ғазабланган Александр шаҳарни ўраб олади, лекин уни эгаллаш қийин эди. Шунинг учун Александр олдин Мелеагр ва Пердиккани қамал қилади.

Аввалига шоҳ Кир томонидан асос солинган бу шаҳарни аямоқчи бўлди. Чунки унинг назарида Кир ва Семирамида энг одил шоҳлардан эди. Лекин шаҳарликларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиши уни ғазаблантиради ва шаҳарни вайрон қилишга буйруқ беради. Ҳеч бир шаҳар аҳли бундай қаршилик кўрсатмаган эди. Унинг остонасида буюк жангчиларидан ажрайди.

Шоҳ шаҳар учун бўлган жангда яраланади. Буни кўрган жангчилар шоҳимиз ўлди деб, ваҳимага тушадилар.

Лекин шоҳ ярадор бўлишига қарамай, ўрнидан туриб, ғазаб билан жангни давом эттиради. Шаҳарни эгаллаб вайрон қилади. Шу ердан шоҳ Менедемани 3000 пиёда ва 800 отлиқ аскар билан Мароқандга юборади. Бу ерга қочиб ўтган Спитамен македониялик кўшинларни қувиб юбориб, ўзи шаҳар аҳолисини қўзғолон кўтаришга ундайди. Шу вақтда Александр Танаис қиргоқларига қайтиб, у ерларни девор билан ўраб олди.

Девор узунлиги 60 чақирим бўлиб, бу шаҳар ҳам Александрия деб аталади.

Шаҳар жуда тез қурилади, 17 кунда ҳимоя деворидан ташқари, уйлар ҳам қуриб бўлинади.

Шаҳарга асирларни жойлаштирадилар. Уларнинг авлодлари ҳозиргача Александрни ҳурмат билан эшлашади.

Танаис дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар шоҳига бу шаҳар ёқмайди. Шунинг учун у укаси Картазисни бу шаҳарни йўқ қилиб, македонияликларни қувиб юбориш учун жўнатади.

Курций Руф асаридан олинган бу парча Яксарт дарёси яқинида Киропиль шаҳрининг бўлганлигидан далолат беради.

Беруний асарларида Эрон шоҳи Кир «Куруш» деб аталган¹. Аллома асарининг бошқа бир ўрнида эса «Курс» деб номланган². «Шарқ

¹ *Беруний*. Танланган асарлар, V т., Биринчи китоб, 197-бет.

² *Беруний*. Танланган асарлар, I т., 135-бет.

манбаларида, — деб ёзди олима Фозила Сулаймонова масалага тўғри ёндошиб, — «Кировуш» варианты ҳам учрайди. Геродотда келтирилган Кирнинг туғилиши, тарбияси ва тахтга эга бўлиши ҳақидаги афсонага кўра у чўпон оиласида тарбияланган ва номи шунни тасдиқлайди (Куруш қадимги Паҳлавий тилида, «чўпон» демакир). Фикримизча, «кумуш» ёки «кур» грекчасига Кирос шаклини олиб, бу тилга хос бўлган «Ос» кўшимчаси бошқа тилларда олиб ташланиб, «Кир» шакли ҳосил бўлган».

Бу ўринда олима Кир шаҳрининг бўлган-бўлмаганлигига изоҳ бераётгани йўқ. Балки Эрон шоҳи Кирнинг номига нисбат бериб ўтмоқда. Ф. Сулаймонованинг фикри биз учун шу жиҳатдан ҳам аҳамиятлики, қадимгилар Ўратена яқинида Куруш номи шаҳар бўлганлигини таъкидлашади. Бизнинг асосий мақсадимиз шундан иборатки, ҳақиқатан ҳам Яксарт бўйларида Киропиль шаҳри бўлганми, йўқми деган саволяга жавоб топишдир.

Ҳақиқатан ҳам Яксарт дарёсига яқин жойла Кир шаҳрининг бўлганлигини таъкидлаб, француз тарихчиси И. Г. Драйзен шундай ёзди: «Ҳар ҳолда Александрнинг қўшинлари бу кескин вазиятда эҳтиёткорлик билан иш тутишлари керак эди. Лекин Кир шаҳри ва бошқа чегаравий жойлар мустаҳкам эмасди. Александр Александрия шаҳрини бунёд этиб, бу давлатнинг ҳимоя системасини ўзгартирганди»¹.

Ёзувчи Я. Илёсов ўз романида бадний умумлашмага кенг ўрин берган. Албатта, тарихда бўлиб ўтган воқеаларнинг ипидан игнасигача ҳаммасини бадний асарга киритишнинг иложи йўқ. Чунки ягона сюжет чизиги бир неча жойда, ҳатто турли вилоятларда бўлиб ўтган воқеаларни бир ерга жамлаб, ягона баднийлик «ипи»га тизиб тасвирлашни тақозо этади. Айниқса, тарихий романда ҳаётдаги воқеаларни бўяб, сюжет асосида кўрсатиш мумкин эмас. Тўғри, бундай асарларда тарихий ҳақиқат бадний тўқима билан умумлашган ҳолда берилади. Бадний тўқима ҳам худди тарихда бўлиб ўтган воқеалар сингари ишончли ва ҳаётий тарзда ифозалансагина асарнинг реалистик руҳи кучаяди. Тарихий асарларда бадний тўқима ҳам ҳаёт ҳақиқатига яқин бўлиши керак. Тарихий асарлар фақат тарих томонидан рўйхатланган воқеалардангина иборат бўлиб қолса, бундай асар ғоявий жиҳатдан саёз бўлади. Тарихий фактлар гўзал баднийлик билан жилоланса, ҳаяжонга соладиган тасвирлар билан тўлдирилсагина, эстетик таъсир кучи юксак даражага кўтарилади. Ёзувчи тарихий воқеалар тасвирига эътибор бермай, бадний тўқимага эрк берса, фақат бадний тўқима асосида иш тутса ҳам тарихийлик ва ҳаққонийлик мувозанати бузилади. Биз албатта, бу ўринда асосан тарихий шахслар

¹ Драйзен И.Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891. 72—73-бетлар.

образи тасвирланган бадий асарларни назарда тутаямиз. Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, ёзувчи Явдат Илёсов «Сўғдиёна» романида Сўғдиёнанинг антик даврларини тасвирлашни назарда тутган бўлса ҳам, асарда Александр — Искандар образина яратиш асосий планда туради. Романи ўқир эканмиз, узоқ ва олис Македониядан тортиб Осиёнинг энг чеккасидаги — Эсхатэ шаҳригача бўлган эгри-бугри, наст-баланд йўлларда «Буюк Илон» ҳаракати тасвирга олинади. Бу «Буюк Илон»нинг боши — Искандар. «Буюк Илон» ўзининг боши (Искандар)ни қайси томонга бурса, ўша томонга ҳаракатланиб бораверади. «Буюк Илон» дастлаб Сўғдиёнанинг пойтахти Мароқандга келган эди, мана энди у Кирэсхатага шаҳри томон йўналишни давом эттирмақда. Бу «Буюк Илон»ни бутун Сўғдиёна кузатарди. Фақат Сўғдиёнагина эмас, бугун жаҳон кузатарди. «Буюк Илон» ўзини зарарсиз деб ҳамма ёққа жар солса ҳам, унинг заҳари ёмон эди. У аждаҳо каби минг-минглаб кишиларни ўз домига тортиб борарди.

«Буюк Илон» Кирэсхатага борар экан, йўлда рўй берган жангда ўттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси тирик қолди, холос. Қолган йигирма икки минг тоғликни ўз домига тортиб кетди.

Ёзувчи Искандар бошлиқ кўшинга «Буюк Илон» деб жуда топқирлик билан тасниф берган. Ҳақиқатан ҳам босқинчилар кўшини «Буюк Илон»ни эслатарди.

Искандар сўғдиёналикларнинг бош кўтариб чиқишидан, исёни бошлаб юборишидан кўрқарди. Агар бутун Сўғдиёна ва ҳатто Бақтрия, биллашиб Искандарга қарши курашса борми, кейин унинг барча умидлари чил-парчин бўлади. Шунинг учун ҳам у Мароқанд халқига озор бермайди. Ҳатто жангчиларига «хўрознинг бошини берухсат олмастикни» буюрарди. Шаҳарни талон-тарож қилишни тақиқлайди. Кирэсхатага бориш учун керакли озиқ-овқатни ҳам савдогарлардан, шаҳар бозоридан олиб ҳамлайди. Бироқ оғларига арпа ва галла олиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган. Шунинг учун ҳам Искандар йўлда тоғликлардан галла сотиб олишга қарор қилади. Бу ишга укувли, устаси фаранг Лаэртни юборади. Лаэрт Искандар берган олтинларни тоғликларга бериб, муомала қилиш ўрнига, уларни дўқ-пўписа қилиб кўрқитиш орқали галла ҳамлашга киришади. Бироқ тоғликлар Лаэрт ва унинг бошқа ҳамроҳларини қалтақлаб, қишлоқдан ҳайдаб чиқарадилар. Ниҳоят, Искандар тоғликларни қириб ташлашни буюрарди. Икки ўртада шиддатли жанг бўлади. Ўттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси омон қолади, холос. Ёзувчи тоғликларнинг ниҳоятда жасур ва ботирлигини шундай таърифлайди.

«Аммо тоғликлар билан жанг шу билан тугамади. Македонлар энди текис майдонга чиқнишга улгурар-улгурмас ён томондаги юмалоқ тепа ортидан жанговар болталар билан қуролланган отликлар булутдай ёпирилиб келди. Бу шундай кутилмаганда рўй бердики, гетайралар

ўзларига келгунча тоғликлар уларнинг олдинги сафларини янчиб ташладилар. Қандайдир жасур йигит тишларини гижирлатганча тўғри Искандар ёнига ёриб кирди-да, унинг боши узра ойболтасини ўйнатди. Искандар бақириб юборди ва қалқон билан ўзини тўсди. Тоғлик шундай зарб билан урган эдики, ойболта олтин қопламали қалқонни парчалаб, бронза совутни ҳам кесиб ўтиб, тангри Амон ўглининг чап елкасини қаттиқ яралади»¹.

Айрим тарихий манбаларда Искандар Киропиль шаҳрини ишгол этиш чоғида яралангани қайд этилади. Бошқа бир манбаларда эса, Александрнинг Сўғдиёнада ҳақиқатан ҳам икки марта яраланиши тилга олинади.

Я. Илёсов ўз асарида Александрнинг ўта айёр, мугомбир, айна чоғда жуда тadbиркор бўлганлигини жонли картиналар орқали чизиб беради. Александр ўзини адолатпарвар, инсонпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бироқ тоғликлар билан бўлган жангда йигирма икки минг кишини қириб ташлайди. Александр тоғликларнинг ҳаммасини қириб ташлашни буюради: «Биттаси ҳам қолмасин... — шивирлади Искандар гезарган лаблари билан. — Биттаси ҳам қолмасин»².

Бу машъум воқеадан сўғдиёналиклар хабар топгач, кўзғолон кўтаришдан чўчийди. Бироқ ҳужум бошлаган ва фожиага йўлиққан ўсрушанлар деган овоза тарқалади. Александр айёрлик билан ўсрушанларнинг қўққисидан ҳужум қилгани ҳақида Спитаменга хабар қилади. Бу йўлда у Спитаменнинг ўз одами Варахрандан усталик билан фойдаланмоқчи бўлади. Бироқ Варахран тоғликлар билан бўлган жангнинг сабабини жуда яхши биларди.

Ҳақиқатан ҳам Мароқанд билан Яксарт ўртасида тоғликлар билан оғир жанглар бўлганлигини тарихий манбалар ҳам тасдиқлайди. Б. Гафуров бу ҳақда шундай ёзади: «Грек босқинчилари билан сўғд қабилаларининг тўқнашуви жангнинг биринчи эпизодлари Мароқанд билан Киропиль ўртасидаги тоғларда Александрнинг юриши чоғида бўлиб ўтди»³.

Александр жуда катта қийинчиликлар билан қаршилиқни йўқ қилади. Бу юриш пайтида ерли халқнинг 25 минг аскарлари ўлдирилади. Грек-македон қўшинлари ҳам катта талафотлар кўради. Бу жангда Александр Македонский ҳам оғир ярадор бўлади.

Олимлар бу жангнинг Ўснат, Зомин тоғлари этакларида бўлганлигини тахмин қилишмоқда.

Муаллиф фақат шаҳарликларнинг эмас, балки Сўғдиёна қишлоқларида яшовчи халқларининг ҳам ниҳоятда матонатли ва жанговар бўлганлигини таъкидлайди.

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

² Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

³ Гафуров Б. Тажик. М.: «Наука», 1972, 94-бет.

Тоғлиқлар Александр қўшинларига тез-тез хужум қилиб турарди. Бу ўринда айниқса, Мароқандга яқин жойдаги тоғлиқларнинг хужумини эслаш кифоя.

Тарқоқ ҳолда отларга хашак йиғиб юрган македонияликларга тоғдан тушиб келган босқинчилар тўсатдан хужум қилиб, анчасини ўлдириб, кўпини асирга олиб, тоққа чиқиб кетадилар. Тоғлиқлар 20000 киши эди. Уларга қарши жангда шоҳ ҳам қатнашиб, ярадор бўлади. Жангчилар уни лагерга олиб борганини тоғлиқлар юқоридан кўриб турарди.

Эртаси куни тоғлиқлар шоҳга элчиларини юбориб, узр сўрашади. Шоҳ уларга ярасини кўрсатади. Элчилар буни кўриб ҳайрон бўладида, ким унга найза отганини билиб, албатта ушлаб келишларини айтади. Чунки худога қарши курашиш мумкин эмас эди-да. Ниҳоят, шоҳнинг шон-шуҳратини эшитган қабила дарров бўйсунди ва шоҳ уларни кечиради¹.

Қўшин йўлда давом этади. Жангчилар шоҳни қўлма-қўл кўтариб борардилар. Ҳатто жангчилар уни кўтариш учун талашарди.

Шоҳ бу тортишувни бас қилиш учун, навбатма-навбат ҳамма кўтарсин, дейди.

Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарида ҳам тоғлиқлар хужуми ҳақида қизиқарли лавҳаларни ўқиймиз. Бу ўринда Арриан Александрнинг яралангани ҳақида Курций Руф фикрига яқин тасвирни беради.

Бу ерда озик-овқат қидириб кетган ва ўтроқ бўлиб қолган айрим македонлар кейинчалик тоққа чиқиб кетган варварлар томонидан ўлдирилганди.

Улар 30 мингга яқин эди. Александр уларнинг устига бостириб боради. Македонлар бир неча марта тоққа чиқишга ҳаракат қилади. Лекин улар варварларнинг ўқлари остида орқага чекинишга мажбур бўладилар. Кўп одамлар ярадор бўлишади, ҳатто бир ёй ўқи Александрнинг курак суягини тешиб ўтиб, суягининг бир қисмини парчалаб юборади. Шунга қарамай тоғлиқлар қўлга олинади. Варварларнинг бир қисмини македонлар шу ернинг ўзида калтаклашади, уларнинг кўплари ўзларини қоядан паства ташлаб ҳалок бўлади, 30000 кишидан 8000 киши омон қолади.

Плутарх ҳам Александрнинг яралангани ҳақида хабар беради. Унда таъкидлашича, Александр камондан отилган ўқ билан курак суягидан яраланган эди. Ўқ суякка шундай қаттиқ санчилган эдики, суяк синиб, ярни юзага чиқиб қолган эди. Иккинчи марта эса бўйнига тош тегиб яраланганди. Шундан кейин анчагача унинг кўз олди қоронгилашиб юради. Шунга қарамай, у ўзини авайламас, қийинчиликларга қарши турарди. Мана шу фактнинг ўзиёқ, Александрнинг Сўғдиёнада икки

¹ Арриан. Ўша асар, 132-бет.

марта яраланганидан далолат беради. Бир марта Мароқанддан Яксарт томон кетаётганда тоғликларнинг ҳужуми туфайли курак суягилан яраланган бўлса, иккинчи марта Киропиль шаҳрини ишғол қилаётганда бўйнига тош парчаси тегиб яраланади. Бундан ташқари, Яксарт бўйларида бир кўлмак сувдан ичиб, қаттиқ ичбуруғ касаллигига йўлиқади.

Романда Кирэхата шаҳри учун бўлган жанг тафсилотлари маҳорат билан чизиб берилган. Македон қўшинлари Мароқандни эгаллагандан сунг уруш тугайди деб ўйлашган эди. Чунки Александр ўз жангчиларини ишонтириб, Эрон шоҳлиги устидан галаба қозонсак бўлди, сўнгра уруш тугайди, бу бой давлатнинг барча бойликларини олиб, уй-уйларингга жўнайсизлар деган эди. Бироқ Эронни қўлга олгандан сунг, Доронинг қотили Бесснинг изидан тушади. Ниҳоят, Осиёнинг анча ичкарасида жойланган Мароқанд шаҳрига ҳам келадилар, аммо уруш тугамайди. Александр энди Кирэхата шаҳрини қўлга киритиш орзусида бўлади. Кир — Эхата — дунёнинг бир чети. Бу шаҳарни Кир қурган. Нега энди Кир борган жойга биз боролмаймиз, дейди. Искандарнинг жангчилари ўртасида турли хил миш-мишлар пайдо бўлади. Дунёнинг бир чети қандай бўлар экан, жангчиларда у ерларни кўриш орзуси пайдо бўлади. Жангчилар ҳеч иккиланмасдан Кирэхатани кўришни орзу қиладилар. Ҳақиқатан ҳам улар бу шаҳарни дунёнинг бир чети бўлса керак, деб ҳаёл қилмишган. Ўша вақтда одамларда дунёнинг чети-чеккаси ҳам бўлса керак, деган тушунчалар бор бўлган. Ер шарининг думалоқ-айлана шаклида эканлиги, унинг чети йўқлиги ўша пайтлар кимнинг ҳаёлига келибди, дейсиз.

Кирэхата шаҳрини «дунёнинг қопқоғи» деб атайдилар. Гўё ер юзи ўзининг қопқоғига эга, бу қопқоқ дунёнинг энг чеккасига қурилган деган тасаввурлар пайдо бўлади. Александр Кир қурган бу шаҳарнинг ёнидан Александрия — Эхата шаҳрини кўриш орзусида бўлади.

Кирэхата тасвири Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида айниқса маҳорат билан чизиб берилган. Фикримизнинг далили учун романдан бир эпизодни келтириб ўтамиз.

Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида Ўрта Осиёнинг антик даврлари, айниқса, Яксарт бўйларида юз берган воқеалар берилган.

Романда Александр олижаноб қалб эгаси, инсонийлик ва дўстликни улуғловчи образ сифатида берилди.

Бу ҳолат, айниқса, Птолемей, Гефестинон ва Таис билан бўлган диологиди яққол кўзга ташланади.

Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна» романи билан Иван Ефремов асари ўртасидаги тасвирда анча катта фарқ бор. Я. Илёсов Александрнинг бошқинчилиги, шафқатсиз, айёр ва айни чоғда тadbиркорлигини

белгиловчи томонига ургу берса, И. Ефремов унинг олижаноблиги, мардлиги ва бошқа ижобий характерларини тасвирлашга асосий эътиборни қаратади. Бироқ роман ўзининг тарихий илдизидан бир оз узоқроқ туради. «Афиналик Таис» романида Александр ҳарбий лашкарбоши образидан кўра кўпроқ кайфу сафога берилган, ўз ҳаётини кўпроқ жангу жадалларда эмас, балки Таис каби гўзаллар орасида ўтказадиган киши сифатида талқин этилади.

«Афиналик Таис» романида ҳам Птолемей, Гефестион каби тарихий образлар бор. Роксана ҳақида ҳам камроқ бўлса-да, тасвирлар берилган. Шунингдек, тарихий жойлар номлари ҳам берилиб, тарихий фактлар ҳам келтирилади. Масалан, тарихий манбаларда, Курций Руф, Арриан романларида Александрнинг Киропиль шаҳрини қўлга киритиш чоғида яраланиши ҳақида сўз боради. Юқоридаги эпизодда кўриб ўтганимиздек, Александр Киропиль шаҳрини қўлга киритиш чоғида қаттиқ яралангани қайд қилинади.

«Леонтискнинг жасади Эсхата шаҳрининг баланд деворлари ёнига қўйилган эди. Бу жойни македонияликлар «Нимфа—Таратон» ёки «Ўлим келинчаги» деб аташган.

Ёй жанглари натижасида жуда кўплаб қурбонлар бўлади. Александрнинг ўзи ҳам шу жанглارнинг бирида болдир суягидан жароҳат олиб, анча вақтгача оқсоқланиб юради. Бундан у жуда даргазаб бўлиб, асабий бир ҳолга тушганди. У гоҳида газабини босолмай ҳовуридан тушиш учун скифлар билан шиддатли жангга киришиб кетарди.

Бир кун жангда унинг бошига тош тегиб, ўн икки кун кўзи яхши кўрмай юради. Шундан сўнг унинг хотираси анча хираланиб қолади. Охириги кунлар скифлар билан бўлган кетма-кет жанглар уни ҳолдан тойдиради. Александрия — Эсхата шаҳрига у замбилда қайтади. Бу ўлкаларга скиф қабилалари шу даражада кенг ёйилган эдики, ҳаттоки бир томони Қуш денгизигача, «Ганаис, Эвкинский понтигача чўзилиб кетганди. Ниҳоят, Александр улар билан иттифоқ тузишга қарор қилади.

Орадан неча юз йиллар ўтгандан кейин Александр Эсхата ўрнида гўзал бир шаҳар қад кўтаришини ким ўйлабди дейсиз?! Эндиликда бу шаҳарни «Тирози чаҳон», «Тинчлик келинчаги» деб агашади»¹.

Ўша даврларда Яксарт — Сирдарё бўйларини — Киропиль ва Искандария шаҳри жойлашган ўлкаларни «жаҳоннинг қопқоғи»² деб аташган.

Эсхата энг чеккадаги шаҳар дунёнинг бир чети, жаҳоннинг қопқоғи ўша ерда жойлашган деб ўйлаганлар. Бу жаҳон қопқоғидан осмонга чиқиш ёки ерга тушиш мумкин деб ҳаёл қилганлар. Бу ўлкаларга бориш

¹ Ефремов И. Таис Афинская. Орджоникдзе: Изд-во «Ир», 1985, 258-бет.

² Ўша асар, 291-бет.

бахтли инсонларгагина насиб қилади. Аммо шу билан бирга, инсонларни ўлим ҳам кутиб туради. Бу ёвузликка қарши курашиб, ўлим даҳшатини енгган кишигина бахтли бўлади, деган фикрлар ҳам тугилган. Шу туфайли бу улкан шаҳарни «Нимфа таратон» — «Ўлим келинчаги» («Невестой Смерти») деб аташган¹.

Я. Илёсов ҳам ўз романида, Александрнинг ўз жангчиларига Кирэхата энг чеккадаги шаҳар бўлганлигини айтиб, бу чекка ўлкага қараб юришини давом эттирганини айтади.

Леонтиск ҳикоясини Таис бир неча марта эслайди. Бу ёш жангчи донишманд эди. У Александрга айтиб берган жанг усули скифлар томонидан қўлланилган бўлиб, бунинг натижасида енгилмас армиянинг Шарққа қилинган ҳаракати тўхтатиб қўйилган эди. «Дунё қопқоғи»дан Александр жанубга қараб бурилади. Песков дарёси бўйлаб юқорига «Дунё қопқоғи» ва Паропамисала номли нурли чўққилар томон ҳаракат қилди.

Жасур, камтарин, орзуманд Леонтиск ҳаётдан кўз юмди. У огир яралангандан сўнг уч кундан кейин ўлади. Гефестионни чақириб Таисга ўзининг охирги саломини, мулкини, олтин ва қимматбаҳо нарсаларини беради. Бир йилдан кейин Таиснинг топшириғи билан Леонтискнинг қариндошларини излаш бошланади ва уларга Леонтискдан қолган нарсалар инъом этилади.

Мана шу лавҳалардан ҳам кўриниб турибдики, дунёнинг қопқоғи, энг чеккадаги шаҳар деб ном олган Киропиль шаҳри дунёнинг бир чети эмас экан. Балки, шаҳар Сўгдиёнанинг бир чети эди, холос. «Птолемей, — деб ёзади И. Драйзен, — Яксартнинг бурилган жойини Сўгдиёнанинг чегараси деб кўрсатади»².

Киропиль қалъасини дунёнинг бир чети деб ўйлаб қаттиқ адашган грек-македон қўшинлари ўртасида норозилик кучаяди. Улар Александр бошлаган бу ҳарбий юришларнинг чеки йўқлигини англаб ета бошлайди. Шунинг учун ҳам улар олисда қолган ўз она диёри Греция ва Македонияга қайтиб кетмоқчи бўладилар. Қўшиндаги бу норозилик кайфияти, аввалига Александрни шошириб кўяди. Сўнгра у турли хил айёрлик ва тadbиркорлик йўли билан бу норозиликнинг олдини олишнинг йўллари уйлайди. Я. Илёсовнинг «Сўгдиёна» романида бу эпизод ғоят ишонарли тарзда тасвирлаб берилган. Асарда бу воқеа Яксарт бўйларида бўлганлиги қайд этилади.

Грек-македон қўшинлари урушни тўхтатишни, уйларига, она юртларига қайтиб кетишларини подшоҳдан сўрайдилар. Шунчаки илтимос тарзида сўраб қолмасдан, қаттиқ талаб қиладилар ҳам.

¹ Ўша асар, 257-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. Том первый. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В.Ф. Рихтера, 1891. 72-бет.

«Ҳар ким ўз ичиди: «Етар! Уйга қайтамиз! Қани бу жоҳил бизга юришни давом эттиришга мажбур қилиб кўрсин-чи...» деб таъкидларди. Жангчилар шижоат билан бир-бирига жўр бўлиб қичқиришар, ҳеч кимдан қўрқмасликларини, ўзлари ўзларини ҳимоя қилишга қодир эканликларини намойиш қилиб, найзаларини қалқонларига дўқиллатиб уришар эди»¹.

Мана шу лавҳада салб юришлари, босқинчили грек-македон жангчиларининг ҳам жонига тегиб кетганлиги яхши ифодаланган.

Кирэсхата дунёнинг энг чеккаси, дунёнинг қопқоғи деган афсоналар бекор бўлиб чиққандан кейин жангчилар ўзларини саробга тушиб қолгандек ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам ўз юртларига қайтиб кетишни Александрдан қаттиқ туриб талаб қиладилар.

Александр ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бундай огир вазиятдан қутулиб чиқиш унга анча мушкулдек туюлади. Бутун қўшин йиғилган. Улар бараварига уйга кетишни талаб қилмоқдалар. Александрнинг эса ҳеч орқага қайтгиси йўқ. У салб юришларини яна давом эттириш, қирғин урушларни бошлаш ниятида. Ҳатто ўзининг бу ёвуз нияти амалга ошишида жангчилари очикдан-очик норози эканлигини, уларда подшоҳга нисбатан нафрат ўти борлигини ҳам Александр яхши билади. Ёзувчи бунини Феаген номидан очикдан-очик подшоҳнинг юзига солади.

«Сен уруш бошламасдан олдин: «Қилган жиноятлари учун форслардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз» деган эдинг. Шундайми? Аммо қасос олиб бўлдик-ку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлдик. Душман енгилиб, тумтарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга? Бизни қаёққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қилганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадими»².

Шундан сўнг жангчилар яна «Уйга!» деб бараварига қичқиришади. Феагеннинг сўзлари жангчиларга қаттиқ таъсир қилади. Тўғриси, Феаген ҳақиқатни айтган эди. Романда Феаген образи ҳақиқат рамзи сифатида берилади. Феаген образи билан асарнинг бошидаёқ танишган эдик. У Александрнинг босқинчилик сиёсатига қарши чиққан, одамларнинг беҳуда ўлиб кетиши, талон-тароғлик қилиш адолатсизлик эканлигини Александрнинг юзига айтган эди. Шунда Александр ҳақиқатгўй Феагенни жанг майдонининг олдинги сафига қўяди ва унинг қирғин уруш чоғида душман оёғи остида ўлиб кетишига ишонади. Бироқ, Феаген тақдир тақозосига кўра қирғин жангдан ҳам омон қолади. Шундан буён Феаген ўзининг Александрга қарши курашини тўхтатмайди.

Романда Александр ёвузлик, босқинчилик рамзи бўлса, Феаген ҳақиқат рамзи сифатида берилади. Аслида марафонлик бўлган бу

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна, 131-бет.

² Ўша жойда, 132-бет.

ҳақиқатгӯи жангчи, ҳақиқат ва алолат йўлида ўлимга ҳам тик боради. Ҳатто Александрни ёмон кўришини очиқдан-очиқ юзига айтади:

«Ҳа, Александр, биз сени ёқтирмаймиз! — қаттиқ гапирди марафонлик. Палахмончининг сўзи македонлар ва бошқа қабила жангчиларининг бирдан ақлини жойига келтирди. Эсанкираш уларни шу ондаёқ тарк этди. Нима учун кенгашига келганлари одамларининг эсига тушди. — Нима учун? — давом этди сўзида Феаген. — Мана, оталар юртини тарк этганимизга беш йил бўлибди. Мана беш йилдирки, кекса оналаримизни кўрганамиз йўқ. Мана беш йилдирки, Дионис шарафига бўладиган қишқи байрамларда янграйдиган қувноқ қўшиқларни эшитганимиз йўқ. Мана беш йилдирки, осёёликлар мамлакатига бошланган даънати юриш ҳамон чўзилиб келяпти»¹.

Ёзувчи романда Феаген образина маҳорат билан яратган. Аслида Феаген асарда асосий образлардан бири эмас. Аммо Александр характерининг очиб берилишида Феаген образи муҳим ўрин тутлади.

Ёзувчи бу икки образни бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбда тасвирлайди. Бирида алолат, ҳақиқат, эзгулик учқунини кўрса, иккинчиседа салб юришларни шон-шараф деб билувчи босқинчилик, талон-тароҷликни улутворлик рамзи деб тушунади.

Ёзувчи Александр образини ҳам маҳорат билан чизган. У жангчиларни ўзига ишонтира олади. Умуман, у ҳамма вақт ўзига ҳам ишонади. Ҳатто оғир жангларда ҳам ғалаба қозонишга ишонади. Шу тўғайли ҳар бир қирғин урушдан ҳам ғалаба билан чиқади. Бунинг сабаби унинг ёшлигидан жанглар тарихини кўп ўқиганлиги, паҳлавонлар ва баҳодир жангчилар ҳақида кўплаб ривоят ва афсоналар тинглаганлиги сабаб бўлса керак. Александр ўз даврининг саводли кишилардан бири ҳам эди. Филипп саройида Юнонистоннинг атоқли дошхандачлари қўлидан таълим олади. Эрамузлан олдинги IV—III асрларда Юнонистонда нотифлик санъати анча ривожланган эди. Бу ҳолат Александрга ҳам таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Шу тўғайли Я. Илёсовнинг романида ҳам Александр кучли нотиф сифатида берилди. У ўзининг нутқи билан жангчиларини сеҳрлай оларди. Ўзини ва кўшинининг қудратини чамалаб олар, ҳар томонга чопарлар юбориб, «қудратли куч», «енгилмас кўшин» эканлигини жар солиб рақиблари юрагига гулгула, даҳшат соларди. Бугун ҳам у норозилик кайфиятида, исёнкор ҳолатидаги кўшин қаршиседа шундай нутқ сўзлаб ҳаммани ўзига ишонтиради.

— Уйгами? — кинояли жилмайди Искандар. — Одам ўз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Мана, уйлариңгизга жуда кетгиларинг келяпти. Нима учун? Уйлариңда нима кутяпти? Наҳот сизни ёруғлик

¹ Илёсов Я. Сўзгилди, 132 бет.

кўрмай ўсган ўша қора кулбаларингиз чорлаётган бўлса? Наҳотки эртадан-кечгача бир парча ерингизда терлаб-пишгингиз келса? Ёки ўлиб-тирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, сереув чашмалари бўлмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу офтоб остида макон етмайдиган гариб ўлка — бечора Эллада сизни нима билан кутиб олади?

Нима учун буёғини ўйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: кўпларингиз ватанимизда ҳатто арпа нонга тўйганминдигиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келганимдан бери эса мудом бугдой нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганмисиз? Бу ерда эса гўшт, ширин-шакар мева, ажойиб-ғаройиб сабзавотларни тановвул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келаётган ўша Элладада эгнингиз бўз кўйлақдан бошқа нарсага ёлчиганми? Ҳозир эса ҳар қайсингизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар... Ҳар биригингизнинг тўрвангизда озми-кўпми олтин жиринглаб турибди. Буларнинг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп ўғли¹.

Ҳақиқатан ҳам Александрда ўзига ишониниш ва ўзгаларни ҳам ишонтира олиш қобилияти бор эди.

Бундай тугма қобилият ва талантини у жангу жадалларга эмас, илм-фан йўлига багишлаганда эди, балки дунёда кўп хайрли ишлар қилган бўлармиди. Афеуски, ўша давр, кўп замон талаби Александрдек зукко, фаросатли, қобилиятли кишиларни илм-фан йўлига эмас, қирғин урушлар остонасига етақлаб борди. Александр талантли олим ва донишманд эмас, талантли саркарда бўлиб етишди. Қўлига қалам ёки ҳунар тешасини эмас, шамшир — қилич тутди.

Александр сеҳрли сўзлари билан жангчиларини ўзига қанчалик асир этмасин, барибир, ватанга бўлган муҳаббат, ватанни қўмсаш, соғинч ҳисси жангчиларнинг исёнкорлик кайфиятини бўға олмайди. Александр ҳар қанча ваъдалар бермасин, жангчилари учун жаннат эшигини очишга қодир эканлигини сеҳрли сўзи билан айтмасин, барибир, жангчиларда ўз ватанига қайтиш исгаги барқарорлигича қолаверади. Ниҳоят, чиройли сўзлар, ҳар қандай ваъз ва нутқлар ватанни қўмсаш туйғуси олдида ночор ва ожиз эканлигини сезган саркарда жангчиларини кўрқитиш, уларнинг юрагига даҳшат оловини пуркаш йўли билан қўшин олдига гов бўлиш чораларини қидириб топади.

— Уйгами? — қайта сўради тангри Амон ўғли. Унинг лабларини ёвуз кулги қийшайтириб юборди. — Маъкул. Мен этагингиздан тутиб турганим йўқ. Кетаверинг! Кетаверинг, агар кега олсангиз! — Кулганча қўлини ёниб, атрофни кўрсатди. — Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани

¹ Илёсов Я. Сўзлик. 133-бет.

унутиб қўйибсиз. Қўшин бутун дунёдан ажралган, шимол томонда, дарё остида учқур қалпоқли скифлар жангга тўпланди. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Фарбий саҳролардан сизга қулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғликлари ҳамма сўқмоқларда девор бўлиб турибди. Спитамен исён кўтарди. Бақтр қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сўзини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камдан-кам nasib қиладиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз хумга тушиб кетган сичқонга ўхшайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи¹.

Шундан сунг Александр орқа ўгириб, тошга ўтириб олади. Кейин шундай сукунат чўқадики, гўё у танҳо қолгандек эди. Минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугунларгина уларнинг ички тугёнини ифода этарди.

Ҳамма жангчилар саркарданинг сеҳрли сўзларига асир бўлиб қолсалар ҳам, марафонлик Феаген ишонмайди. Шу туфайли бу жасур жангчи Александрга тик қараб, «Сен... сен гуноҳкорсан!... Сен бизни қопқонга туширинг!» — деб хитоб қилади. Бироқ Александр бундай оғир вазиятдан ҳам силлиққина қутулиб чиқади. Александр энди айёрлик, маккёрлик йўлига ўтади:

«Александр сизни жаҳаннамдан тортиб олиши мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қўйдинглар? Сизларча мен энди ёмон бўлиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшитинглар: мен ўзимни Спитамен ихтиёрига топшираман, агар ундан пул билан қутулишнинг иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар ўзларинг ўйлагандай доно бўлсанглар, кўнгилларингга келганини қилинглар. Хайр»².

Шундан сўнг жангчиларнинг юрагига гулгула туша бошлайди. Подшоҳсиз уларнинг аҳволи нима кечади. Александр ўзининг шоҳли дубулғасини ечиб кета бошлайди. Сўнгра Дракил билан Лаэрт ўзларини унинг оёғи остига ташлаб, подшоҳ номига шараф-шонлар айта бошлайдилар. Шундай қилиб, Александр ўз кўшинини ипсиз боғлаб олади. Жангчилар Александрнинг асирига айланадилар. Ўз тақдирини умрбод подшоҳ кўлига топширадилар.

Бу лавҳада ёзувчи Александрнинг характерини маҳорат билан чизиб беради. Ёзувчи бу ўринда Александрга шунчаки характеристика бериб қолмасдан, кескин ситуациялар, конфликтлар орқали унинг ички оламини ҳам очиб беради.

Явдаг Илёсов ўз романида Александрнинг ўта тадбиркор ва маҳоратли нотик эканлигини кўрсатади. Аслида ҳам Александр гапга чечан, ҳар

¹ Илёсов Я. Сўгдиёна, 134-бет.

² Илёсов Я. Сўгдиёна, 135-бет.

қандай саволларга ҳам жавоб топиб бера оладиган, уста нотиқ бўлганлиги тарихда таъкидланади. Шу жиҳатдан Александрнинг бир нутқининг тарихий асосларига тўхталиб ўтайлик. Бу нутқ ҳам Яксарт бўйларида ўз жангчиларига қарата айтилган эди.

Курций Руф ўз асарида Ўрта Осиё тасвирини берар экан, антик дунёнинг ўзига хос томонларини очишда ўша даврларда яшаб ўтган тарихий шахслар ҳаётини, уларнинг ўрнини ва тутган ролини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Бу асарда давр ва инсон масаласи алоҳида ўрин тутади. Антик дунёда яшаб ўтган инсонларнинг руҳий олами қандай бўлган, тафаккурининг кенглиги нималарга қодир эди деган савол тугилади. Айримларда эътироз пайдо бўлиб, ўша даврларда инсонлар ниҳоятда гўл, ҳар нарсага ишонувчан, қаёққа етакласангиз ўша ёққа кетаверадиган бўлгандир деб ўйлашлари мумкин.

Антик дунёда ҳам қатъий фикрли, ўзининг эрк ва ҳақини талаб қилувчи, яхшини ёмондан, адолатни ноҳақликдан ажрата олувчи инсонлар жуда кўп бўлган. Бу жиҳатдан Александр кўшинларининг ўз юртларига қайтиш ниятида, норозилик кайфиятида салб юришларидан ҳориганларида уларга руҳий бардамлик бағишлаган Александрнинг нутқи орқали билиб олишимиз мумкин. Бу нутқ тарихий асосга эга бўлгани учун уни тўлиқ беришга ҳаракат қилдик.

Курций Руф парфянлар ерида греклар томонидан асос солинган Гекатомпилос деган машҳур шаҳар бўлганлигини ҳам қайд этади. Шунинг учун шоҳ бир неча кун бу шаҳарда тўхтаб қолиб, ҳар жойдан озиқ-овқат жамлай бошлайди. Шу вақтда шоҳ эришилган галабалар билан қаноатланиб Македонияга қайтар эмиш деган асоссиз миш-мишлар лашкарлар ўртасида тарқалади. Шунинг учун ҳам жангчилар чодирларга кириб, нарсаларини йиға бошлайди. Бундай миш-мишларнинг тарқалишига уйларига қўйиб юборилган грек жангчилари сабаб бўлади. Александр ҳар бир грек отлиқ аскарига 6 минг депарадан бериб, уларнинг айримларини уйларига жўнатган эди. Қолганлар ҳам ҳарбий хизмат тугади деб ўйлайди. Ҳали Ҳиндистонда, кейинчалик чекка Шарқ мамлакатларига бормоқчи бўлган шоҳ бу аҳволдан ташвишга тушиб, ҳарбий бошлиқларни йиғади ва уларга қараб кўзида ёш билан шикоят қилади.

Курций Руф Александрнинг нутқини шундай беради: Шухратим энг юқорига кўтарилган бир вақтда, навбатдаги режаларимни амалга оширмай ватанга қайтиш мен учун галаба эмас, мағлубиятдир. Худо бизнинг галабамизни кўролмасдан, шундай жасур одамлар қалбига ватанни соғиниш ҳиссиётини солиб қўйган, сиз жангчилар сал кейинроқ янада кўпроқ шон-шуҳрат билан ватанларингизга қайтишларингиз мумкин.

Шоҳнинг бу нутқидан таъсирланган саркардалар у билан дўст бўлишга, энг қийин ишларга ҳам тайёр бўлишга ва жангчиларни бўйсундиришга

тайёр эканлигини ваъда қилинади. Шоҳ уларга нисбатан янада яхши муомалада бўлишни ваъда беради. Жангчиларнинг ҳеч қачон руҳи тушмаган ва ортга қараб чекинмаган, ҳамма вақт шоҳ уларни руҳлантириб, мадад бериб турганди. Шунда шоҳ жангчиларнинг ҳамма вақт унинг сўзларига итоат этиб, кулоқ солишларинин сўрайди. Йиғилган кўшинга қараб шоҳ яна шундай мурожаат қилади:

«Эслаб кўринг, жангчилар, сиз билан биз қанчадан-қанча буюк ишларни қилдик. Албатта шундан кейин ҳаммада, дам олиш истаги пайдо бўлади. Менинг бошчилигимда Фракияни, Спартани, ахейсларни, пелопанесларни, Беотияни бўйсундирдик. Эсланг, ишни Геллеспонгда бошлаб, биз Карияни, Мидияни, Каппадокияни, Фракияни, Пафлагонияни, Памфилияни, Писидияни, Киликияни, Сирияни, Финикияни, Арменияни, Лидияни, Парфияни эгалладик. Бошқа саркардаларга қараганда мен кўпроқ мамлакатни босиб олдим, ҳатто уларнинг баъзиларини санаи жараёнида эслан чиқарган бўлишим мумкин. Агар шунчалик тезкорлик билан босиб олинган жойларда бизнинг ҳокимиятимиз етарли даражада мустаҳкам бўлганига кўзим етганида, мени ҳам ҳеч ким бу ерда ушлаб туrolмас эди. Мен ҳам сизлар билан бирга ўз она юртимга қайтган бўлар эдим. Лекин биз ҳали янги империямизни мустаҳкамлашимиз лозим. Бу ердагиларни яхшилик билан ўзимизга ўргатишимиз керак.

Ахир ҳар бир меванинг пишиши учун маълум фурсат керак-ку! Индан чиққан ҳар бир нарса вақт ўтиши билан ўз ҳолига қайтади. Бу ҳаёт қонунидир!

Нима деб ўйлайсиз? Дини, тили бошқа қабилалар бизга осонлик билан бўйсунадими? Иложи бўлса, ҳали ҳам қаршилик кўрсатишга тайёр. Уларни сиз билан бизнинг фақат қуролимиз кўрқитиб турибди. Уларнинг биз томонга ўтиши учун узоқ вақт керак.

Сиз билан гаплашиб турибману, гўё бизга ҳамма нарса бўйсунгандай, лекин ҳали Гирканияни босиб олган Набарзан, шоҳни ўлдириб Бақтрияни эгаллаб олган Бесс бизга хавф солиб турибди. Сўғлиёналиклар, даклар, массагетлар, саклар, ҳиндистонликлар ҳали бўйсунгани йўқ. Улар ҳаммаси, албатта бизнинг қудратимизни кўриб бўйсунадилар. Улар тезроқ бўйсунуши учун доимо кўрқувда ушлаб туришимиз керак. Шунинг учун биз бундай жойлардан асло воз кечмаймиз. Табиблар танадаги касалликни кўзгайдиган иллатни қолдирмагани каби, биз ҳам халақит берадиган барча тўсиқларни йўқ қилишимиз зарур.

Арзимас бир учқун катта оловга айланиши мумкин. Доро форслар устидан ҳукмдорликни мерос йўли билан эмас, балки Кир тахтини эгаллаб турган Багбаснинг бепарволиги туфайли қўлга киритди. Шунинг учун бўш тахтни эгаллаш Бесс учун қийин бўлмади. Биз хато қилган

бўлар эдик, агар тахтни шу ярамас Бесснинг қўлига олиб бериш учун Дорони енгсак. Наҳотки, сиз ана шундай ярамас одам улкан мамлакатга ҳукмдор бўлишини хоҳласангиз. Ўйлайманки, сиз Бесс Греция ва Геллеспонтни вайрон қилганлиги тўғрисидаги хабарни эшитгандан сўнг қурол олиб, унга қарши курашасиз. Агар шуни кутсак, анча кеч бўлар эди. Уни ҳозир айна вақтида яксон қилиш керак.

Бизнинг олдимизда яна тўрт кунлик юриш турибди. Сиз билан биз қанча дарёларни, тоғларни, қорларни енгиб ўтдик. Биз буюк галаба остонасида турибмиз. Бизнинг олдимизда яна ўз ҳукмдорларини ўлдирган Бесс каби қочоқларни енгил турибди.

Бу олижаноб иш. Авлодаримизга қолдирган буюк ишларимиз ичида энг асосийси мана шу иш бўлиб қолади.

Бу иш амалга ошса форслар бизга итоат этиб, қулоқ солади ва биз ҳақиқат учун уруш қилаётганимизни, Бесснинг сотқин ва қотиллигини очаётганлигимизни ҳамма тушунади»¹.

Маълумки, Александр ёшлигида замонасининг улуғ донишмандлари қўлида таҳсил олган эди. Айниқса, Фарб ва Шарқда улуғ файласуф деб ном таратган Аристотель таълимоти Александр дунёқарашига кучли таъсир кўрсатади. Бу даврда Юнонистонда нотиқлик санъати кучайиб кетган эди. Александрнинг юқоридаги нутқидан ҳам кўриниб турибдики, у ўзининг ўткир нутқи билан жангчиларини галабага ундар ва шижоаткорликка чақирар, умидсиз бўлмасликка ундарди. Шунинг учун ҳам бу ўринда Александрнинг тарихий нутқини атай бериб ўтаяпмиз.

Жангчилар шоҳнинг таъсирчан нутқини кўтаринки руҳ билан кутиб оладилар ва ҳамма нарсага тайёрмиз деб жавоб берадилар. Шоҳ улардаги шижоаткорлик ва шиддатни қайтармасдан, учинчи кун Парфия орқали Гиркания чегарасига етиб келади. Парфияни босқинчилардан ҳимоя қилиш учун Кратерни Аминтанинг отряди ва яна 600 отлиқ, 600 ёйчилар билан қолдиради. Шу вақтда Александрнинг жангчилари Доро ўлди демек уруш тугади, деб уйларига қайтишни истаб қолади. Лекин Александр катта йигилиш ўтказиб, ҳали олдинда кўп жанглар турганлигини тушунтиради ва уларни хизматни давом эттиришга кўндиради. Грек жангчиларидан иборат ёрдамчи қўшинга ҳар бирини тақдирлаб, жавоб беради. Шулар орасидан ўз хоҳиши билан хизматни давом эттиришга қолган жангчиларга яна ўн талантдан пул мукофоти беради. Ўзининг жангчиларига ҳам жуда кўплаб пул ва бошқа мукофотлар беради.

Танаис бақтрияликларни европалик скифлардан ажратиб турарди. Шунингдек, у Осиё ва Европа ўртасидаги чегарадир.

Скифлар қабиласи Фракияга яқинроқ жойлашган бўлиб, сарматларнинг бир қисми билан тутшиб кетганди.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 201-бет.

Улар Истрининг орқа томонида Бақтрия билан чегаралош яна бир вилоятга эга эди. Осиёнинг энг чекка шимолигача чўзилган бўлиб, у ёни одамсиз ўрмонлар эди. Ҳаммасининг маданияти бир хил эди.

Бу ўринда Курций Руф таъкидлаганидек, Танаис — Дон дарёси ҳақиқатан ҳам Осиё билан Европа чегарасига жойлашган. Сарматларнинг бир қисми билан туташиб кетганлиги ҳақида тўхталганда эса, скифларнинг рус ерларига чегаралош бўлиб яшашини назарда тутмоқда. Скифлар жуда кенг ўлкани эгаллаб олган бўлиб, шимол томондан Сибирь ерларигача чўзилиб кетганли. Бу ўринда Курций Руф «одамсиз ўрмонлар» ҳақида гапирганда Сибирь ўлкасини назарда тутганлиги аён бир ҳақиқатдир.

Шоҳ дўстларини маслаҳатга чақиради. Уни энди душман эмас, балки ноқулай вазият чўчитарди. Бақтрияликлар енгилди, скифлар уни ташвишлантира бошлади. Ўзи эса отга мина олмайди, оёққа туриши қийин, буйруқ беришга ожиз бўлиб қолади.

Икки томонлама хавфдан ётиб қолгани учун худога илтижо қила бошлайди. Жангчилар ҳам унинг атайлаб шундай қилмаётганини билардилар.

Шоҳ энди одамлар орасидаги ҳар хил уйдирма ва миш-мишларга, олдидан айтиб берувчи фолбинлар гапига ишона бошлайди. У Аристандрга ҳайвонни ўлдириб, унинг ички танасига қараб бундан буён нима бўлишини аниқлаш кераклигини буюради. Шоҳ чодирига соқчилардан ташқари Гефестион, Кратер ва Эригий ҳам таклиф қилинади.

«Бундай қийинчиликларни сиз билан биз биринчи кўришимиз эмас, — дейди Александр. — Агар биз скифларни енгмасак, орқага, бақтрияликларга қайтамиз. Бу эса биз учун шармандаликдир. Йўқ биз скифларга куч-қудратимизни кўрсатиб қўямиз, сўнгра ҳатто Европага юриш қиламиз. Табиати хилма-хил бўлган Осиёни Европа билан бирлаштирамиз. Агар биз бир оз кечиксак, скифлар орқа томонимизга ўтиб олади. Ахир фақат дарёни кечиб ўтишни биз эмас, улар ҳам билади. Шунда бизга қарши ҳамма оёққа туради. Тақдир ҳатто енгилганларни ҳам уруш маҳоратига ўргатади. Агар скифлар дарёдан сузиб ўтишни билмаса, уларга бақтрияликлар ўргатади. Ахир, улар бизнинг қандай сузганимизни кўрган эди-ку.

Ҳозиргача уларга фақат бир отряд келди, қолганларини кутаяпти. Агар биз урушни тўхтатиб ҳужум қилмасак, кейинроқ ҳимояланишга мажбур бўламиз. Менинг қарорим қатъий, ўйлайманки, ҳамма тушунди деб. Ярадор бўлганимдан буён (у буйинидан яраланган эди) ўрнимдан тура олмаяпман. Агар сизлар менинг орқамдан юриб, айтганимни қилсаларингиз, шундагина мен соғайиб кетаман»¹.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 277-бет.

Бироқ, романни ўқир эканмиз, Александрга нисбатан нафрат ўти алангаланиб қолмасдан, балки унга нисбатан ачиниш ҳисси ҳам пайдо бўлади. Александр ўзи кутмаган ва сезмаган ҳолда қопқонга тушиб қолгандек эди. Четдан қараган кишига Александр мисоли сароб ичида қалқиб тургандек кўринади.

Ҳақиқатан ҳам улуғвор, шон-шараф йўли деб танлаган йўл, охири кўринмас жангу жадаллар, қиргин урушлар аслида сароб эди. Балки «улуғ йўл» деб танлаган жаҳонгирлик сиёсати аслида сароб эканлигини унинг ўзи ҳам ҳис қилмас, балки англаб етмас, тушунган тақдирда ҳам бу йўлдан қайтишнинг ҳеч иложи йўқдир. Шунинг учун ҳам у фақат олга томон интилишни орзу қилар, орқага қайтиш хаёлига ҳам келмасди. Орға йўл энди йўқ эди.

Айниқса, Сўғдиёна Александр ўйлаганидек осойишта, одамлари кўйдек юввош бўлиб чиқмади. Александрнинг бу ўлкани осонгина босиб оламан, деган хом хаёллари чипакка чиқди. Скифлар грек-македон кўшинларига турли томондан ҳужум қилиб, уларни шошириб кўядилар. Ҳатто Александр қудратли Доро билан жанг қилганда ҳам бунчалик саросима ва таҳликага тушмаган эди. Тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаёти жуда огир кечганлиги қайд қилинган. Қайта-қайта талафот кўриши, икки марта огир яраланиши Александрнинг асабини анча заифлаштириб қўйганди.

«Александр узоқ вақт ухлай олмади. Унга безовғалик азоб берарди. Сак-тиграхаудларнинг бу қалар тез чекиниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотнинг ҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шоҳи Кайхусрав то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрода таъқиб қилиб юрган, сўнг Кайхусравнинг бошини кесганлар. Бошқа бир форс, Доро Гуштасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларидан зўр-базўр қутулиб чиққан»¹.

Ахир илоннинг ёғини ялаган, айёрликда ва тadbиркорликда ҳеч бир инсон зоти бас келолмайдиган Кир, Доролар ҳам мана шу Яксарт бўйларидан қайтиб кетмаганмиди? Скифлар бу номдор шоҳларни шармандали равишда мағлубиятга учратмаганмиди? Шундай қилиб, Александр кундан кунга гамга ботиб, таҳлика остида ҳаёт кечири бошлайди. Ниҳоят у Эсхата деб ном олган бу ўлкадан тезроқ кетишга қарор қилади.

Тангри Амон ўғли бир қарорга келади: қайтиш керак. Уят бўлмайdimи? Нима бўлса, бўлсин. Бу ҳалок бўлгандан кўра яхшироқ-ку! Кимки кўчма маънода бошини йўқотса, тўгри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва сувнинг ёмонлигини баҳона қиламиз... жангчилар

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна. 139-бет.

қайсарлик қилиб ўтирмас, шундоқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозир у нозир. Қайтиш керак.

Искандар оғир хўрсинади ва Птолемей Лагони чақиради¹.

Александр Яксарт² бўйларида узоқ турмади. Бу дарё бўйига Александр Эсхата³ шаҳрини тез фурсатда, ўн етти кун ичида қуриб битказди.

Александр ният қилган янги шаҳарни қуриш ишлари билан шугулланади: 20 кун ичида шаҳар деворлар билан ўралади ва у ерга эллиник ёлланмаларни, яъни варварларнинг қўшинларини ва ҳарбий хизматга ярамай қолган македонлик жангчиларни жойлаштиради. У ўзининг одати бўйича худоларга қурбонлик қилиш билан бирга, гимнастика мусобақаларини ҳамда чавандозлар мусобақаси байрамларини ташкил этарди⁴.

Ана шу олис юртларда ўзи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Танаис дарёси бўйларида Александрия деб номланган шаҳарни куради. Ўн етти кун ичида узунлиги олти минг қадам келадиган девор қад кутаради. Бақтрия ва Сўғдиёнада Александр етти шаҳар бунёд этиб, уларда ўз қўшинидан бир қисmini ва ишончли кишиларини қолдиради⁵.

Шундай қилиб, узоқ ерлан келган греклар, римликлар, македонлар, мисрликлар ва бошқа ўнлаб ўзга халқ вакиллари учун Яксарт дарёси ва бу дарё бўйида яшовчи скифлар сирли бир олам бўлиб қолди. Аслида, бу дарёнинг Сир деб аталishi ҳам бежиз бўлмаса керак.

Курций Руф асарида Самарқанд атрофида бўлиб ўтган воқеалар ҳам қаламга олинади. Бу ердаги халқларнинг солдадил, айни чоқда мард бўлганлиги ҳикоя қилинади. Шу билан бирга, ҳикояда Политимет (Зарафшон) бўйларидаги инддатли жанглар тарихи ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар битилгандир. Асарнинг мана шу саҳифаларини ўқир экансиз гўё Зарафшон билан бирга ҳаёлан мавжланиб оқасиз.

Курций Руф айниқса Яксарт (Сир) ва Политимет (Зарафшон) воҳасидаги қабилаларнинг жанговарлигига алоҳида эътибор билан қарайди.

Қайиқлар Яксарт дарёсининг қирғоғига яқинлашиб кела бошлайди, жангчилар эса қўлларидаги қуроқларни қирғоқ томон ота бошлашди, буни кўрган скифларнинг отлари кўрқиб чекина бошлайдилар. Кейин отлиқлар отряди скифлар сафига ёриб киради, бошқа отрядлар ҳам жангга ҳозирлик кўришади. Шоҳ эса жангчиларни тинмай руҳлантиради, бўйиндан яраланганига қарамай ўзи ҳам жангда қатнашарди. Шундай қилиб, шоҳнинг ўзи ҳам жангда бўлгани учун жангчилар буйруқни

¹ Плётсов Я. Сўғдиёна, 140-бет.

² Яксарт — бир каладор, сарт — каладор.

³ Александр Эсхата Хўжаид шаҳри яқинида.

⁴ Арриан. Ҷша асар, 136-бет.

⁵ Курций Руф бу ўринда скифларни душман, босқинчилар деб атайди.

кутиб турмасдан ўзлари жанг қилар, бир-бирига мадал берар, уз ҳаётини ўйламасдан екифлар устига бостириб борарди. Бундай ҳужумни қутмаган скифлар оғларини орқага буриб қоча бошлайди, шоҳ эса ҳолдан тойганига қарамасдан уларни қувишда давом этади. Ниҳоятда чарчаган шоҳ лагерга қайтиб, жангчиларга кечгача скифларни қувишга буйруқ беради. Унинг жангчилари кекса Либер тошлар қўйиб белгилаб берган чегарадан ҳам ўтиб кетади. Ғазабланган македонияликлар янада узоқроқ кетиб, ярим кечада душманнинг кўп қисмини енгиб қайтадилар. Улар 1800 та отни қўлга киритиб қайтиб келишганди. Македонияликларнинг талафоти 60 та отлик, 100 та пиёда жангчи ва мингга ярадорлардан иборат эди.

Бу шоҳона юриш бўйсунмаган Осиёни янада тинчлантириб қўяди. Маҳаллий халқ скифларнинг енгилмаслигига ишонишарди. Бу гал улар македонияликларга тан беради. Шу сабабли саклар бўйсунушга тайёр эканлиги ҳақидаги ваъда билан ўз элчиларини Александрнинг олдига юборадилар. Уларни бундай қилишга шоҳнинг шуҳрати эмас, балки енгилган скифларга нисбатан шоҳнинг одамийлигида эди. У ҳамма асирларни тўлов олмасдан қайтариб бериб, скифларнинг жасуриликни тан олади. Сак элчиларини хушмуомалалик билан кутиб олган шоҳ, уларни кузатиб қўйиш учун Гестеионга ўхшаган, ҳатто ўзининг ёшлигига ўхшаб кетадиган ёшгина Эксиципни қўшиб юборди.

Шоҳ бу сўзларни нимжон, мунгли овозда гапирди. Ҳатто яқин турганлар ҳам унинг овозини зўрға эшитарди. Ҳамма шоҳнинг шошма-шошарлик билан қарор қабул қилишидан чўчирди. Айниқса, Эригий шоҳни бу йўлдан қайтармоқчи бўлар, агар шоҳ дарёдан кечиб ўтса, буни худо ҳам кечирмаслигини, яна хавfli вазият вужудга келишини айтарди.

Шоҳнинг олдига кириш чогида Эригий Аристандрни учратади. Аристандр унга агар дарёдан кечиб ўтса, бу иш яхшиликка олиб келмайди деганди. Бу гапни Эригий шоҳга етказди.

Шоҳ Эригийни қароргоҳидан чиқармасдан, Аристандрни чақиради. Аристандр сирли фикрининг ошқора бўлганини сезиб, ғазабланади ва қароргоҳга тортиниброқ киради. Александр унга қараб дейди: «Мен сенга ҳозир шоҳ эмас, балки бир оддий одамман. Сотқинлигинг учун Эригий ички сирларимизни билиб олади. Ўз фикрингни олдин менга айтмасдан, унга айтибсан. Ўзингни хушёрроқ тутишингни маслаҳат бераман. Менга айт-чи, яна нимани билдинг?» У бўлса кўрққанидан қалтираб турар, аввалига тили калмага келмай, ниҳоят шоҳнинг кўп вақтини олмаслик учун шундай дейди:

«Мен сизга раҳмим келганидан, мағлубият эмас, олдингизда катта қийинчиликлар борлигини айтдим. Муваффақиятнинг ҳаммаси сизга боғлиқ, лекин соғингизгиз унча яхши эмас. Кучингиз етмайди, деб кўрқаман». «Менинг бахтимга ишонгин, худо менинг яна бошқа

инларимда ҳам мадакдор бўлади», деб шоҳ Аристандрни қўйиб юборди. Дарёни кечиб ўтиш ҳақида бошқалар билан шоҳ маслаҳатлашаётганида Аристандр қайтиб келиб шундай дейди: «Қўшинлар ичида аҳвол яхши, илгари ишонмасам ҳам энди галабага ишончим комил».

БУКЕФАЛЬ

От ҳақида гап кетганда беихтиёр Букефаль ёдга тушади. Букефаль инсон зоти билан ҳайвонот олами ўртасидаги дўстлик рамзидир. От ҳақида тарихда кўплаб афсоналар яратилган. Аммо Букефаль ҳақида сўз юритиш ўзгача. Афсоналар зарварағини вақтинча ёпиб, ҳақиқат ва аниқ маълумотлар ҳақида сўз очиш маъқулоқдир.

Букефаль орқали ҳайвоннинг ҳам инсон зотига абадий дўст бўлиб қолиши мумкинлигига қадим замонлардаёқ ишонч ҳосил қилинган. Букефаль Александрнинг энг яхши кўрган оти. Айрим манбаларда Букефаль дейилган.

Александр ўз отига, от эса Александрга бир умр солиқ дўст бўлиб қолади. Букефаль йўқолиб қолганида ёки дарга чалинганда Александр қаттиқ куюнади. Ўз навбатида бу от Александрни бир неча марта ўлим хавфидан қутқариб қолади.

Букефаль орқали биз ҳайвонларда ҳам ақл бўлишига ишонамиз. Фақат уларнинг тили ўзгача.

Жуда қадим замонлардаёқ, ҳали Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келмасдан илгари, халқимиз отни ўзига тотем деб билган. Отнинг инсон зотига яқинлиги ва қавмлиги ҳақида «Авесто»да қизиқарли ҳикоятлар бор. Ҳатто маъбуда Митранинг ҳам от билан алоқаси бўлган экан¹.

Халқимизда қадимдан Фирот, Фиркўк, Бойчибор, Саман, Жийрон, Рахш деб аталган машҳур отлар бўлган. Қадимги ривоятларга кўра, шарқ халқларининг тенгсиз куч-қудратга эга бўлган паҳлавон Рустамнинг ҳам Рахш деган вафодор оти бўлган экан. Рахш кишнаганда оғзидан олов пуркалади. Рустам ўзининг Рахш номли отига миниб, девларга қарши курашган ва галаба қозонган. (*Брагинский И. С.* Из истории таджикской народной поэзии. М.: 1956, 131-бет).

«Далли» достонида ифодаланишича, Ҳасанхоннинг Фирот номли садоқатли оти бўлган. Бу отни Фиркўк деб ҳам аташган. (*Узбекская народная поэзия. Советский писатель.* 1990, 410-бет).

Мана шу фактларнинг ўзиёқ, инсонларнинг қадимда отни вафодор дўст деб билганликларидан далолат беради. От инсонларга дўст ҳисобланган. Узоғини яқин, оғирини енгил қилувчи кўмакдош саналган.

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз., 1965, 75-бет.

От яраланган эгасига ёрдам берган. Йиртқич ҳайвонларнинг ҳужумига чап берган. Шунинг учун ҳам халқимиз отни қадимдан эъзозлаб, қадрлаб келган. Аммо узоқ замонлардан то ҳозиргача ҳеч бир от Букефаль сингари улугланмаган бўлса керак.

Александр Букефални албатта ҳар куни кўрарди. Ҳатто оғир касал ётганида ҳам отини бир марта бўлса-да кўришга шошиларди. Улар дўстлашганда иккаласи ҳам жуда ёш эди. Александр ўспирин, Букефаль эса тойчоқ. Бу икки дўстнинг илк бор танишуви ҳақида тарихда қизиқ ва қимматли фактлар сақланиб қолган. Айрим манбаларда Александр Букефаль билан тасодифан танишган, Букефаль қаердандир адашиб келиб қолган тойчоқ эди, дейилади. Бошқаларида Букефалнинг кечаси ёш шаҳзода Александр тушига кириб чиққани қайд этилади. Эрталаб уйғонса, худди тушида кўрган тойчоқ каби бир қулун унинг остонасига келиб турган эмиш. Яна бошқа манбаларга қараганда Букефаль шоҳ Филиппнинг қадрланган зотдор биясидан тугилган эмиш. Бия Букефални туққану жон берган. Шундан сўнг бу қулунчани Александр ўзи боқиб парвариш қилади.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ва кейинги дўстлиги ҳақида аниқ маълумотни Плутарх асаридан ўқиймиз.

Плутарх Александрнинг Букефаль номли чиройли оти ҳақида қизиқ воқеаларни айтиб беради. Унда ҳикоя қилинишича, фессалиялик Филеник, Филиппнинг олдига Букефални стаклаб олиб келиб, 13 талантга сотиш нияти борлигини билдиради. Шоҳга шу тойчоқни олишни таклиф қилади. Бу отни синаб кўриш учун кенг далага олиб чиқиб минишни илтимос қилади. Букефаль ёввойи ва ҳеч кимга бўйсунмайдиган от бўлиб чиқади. Филиппнинг хизматкорларидан ҳеч ким унинг олдига бориб, устига чиқа олмайди. Филиппнинг бундан жаҳди чиқиб, Букефални ҳеч ким бўйсундиrolмайди деган хулосага келиб, отни олиб кетишни буюради. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган Александр: «Одамлар ўзларининг кўрқоқлиги ва кўполлиги туфайли шундай отни кўлдан бой беришяпти», — дейди. Филипп олдин индамайди. Александр ўзининг гапини бир неча марта қайтаргандан сўнг Филипп унга шундай дейди: «Сен қагталардан кўп биламан деб ўйлаб, от билан яхшироқ муомала қила олишингни исботламоқчи бўласан»¹.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ҳақида франциялик Уйғонш даври адаби Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэль» номли романида ҳам қизиқарли маълумот берилган. Унда ҳикоя қилинишича, Гроизуза ўгли Пантагрюэлнинг қилган ишларига қойил қолиб, уни бир донишмандга бериш ниятида Филипп билан ўгли

¹ Плутарх. Ўша асар, 426-бет.

Александр ўртасида бўлиб ўтган бир воқеани эста солади. Гронгузеа ўгли Пантагрюэлнинг энагаларига қарата шундай ҳикоя қилади:

— Македония подшоси Филипп ўгли Александрнинг ақллилигини қандай пайқаганини биласизларми? Қулоқ солишлар, айтиб берай.

Подшонинг бир ҳуркович оти бор экан, уни ҳеч ким миномас экан. Бу от юрак бетлаб минганларни майиб қилаверибди. Бировнинг бўйни синибди, бировнинг оёғи, бошқа бировнинг боши ёрилибди, биттасининг чакагини мажақлаб юборибди. Отчопарда Александр бир кунни ўша от ўз соясидан ҳуркишини фаҳмлаб қолибди. Александр отга сакраб минибди-да, уни қуёш томонга, сояси орқада қоладиган қилиб чоптирибди. От ҳуркмабди, ёш чавандозга бўйсунибди. Филипп шунда ўглининг ақллилигини пайқаб, уни юнон файласуфлари орасида энг донишманди бўлган Арастуга шогирдликка берибди. Бугун эса, ўглиминг қанчалик ақллилигини ва фаросатини кўриб турибсизлар, — дейди Гронгузеа, — Назаримда яхшилаб таълим берилса, ундан бир гап чиқадиганга ўхшайди. Шунинг учун мен бирорта донишмандни топиб ўглимни ўқитмоқчиман¹.

Уйғониш даврининг адиби Франсуа Рабле «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асарида келтириб ўтган ушбу эпизодни, яъни Александр билан Букефалнинг илк бор танишувига оид тафсилотни Явлот Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида ҳам ўқишимиз мумкин. Бу икки романдаги эпизод ўртасида деярли фарқ бўлмай, улар бир-бирига жуда ўхшашдир. Фикримизнинг далили учун «Сўғдиёна» романига мурожаат этамиз:

«Бир кунни Филиппга Букефаль лақабли от келтиришади. Шаҳар девори ёнида уни синашаётган экан. Букефаль энг зур чавандозларни ҳам устидан агдариб ташлайверибди. Филипп даргазаб бўлиб, уни олиб кетишни буюради. Александр эса шунда: «Эгарга ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўқотяптилар-а, кўрдингизми?» — дейди. Филипп баттарроқ даргазаб бўлиб: «Ўз кўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!» — дейди. «Рухсат бер, мен уни ўргатаман», — дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилади. Ҳамма шахзода ҳазиллашяпти деб ўйлайди. «Марҳамат!» — дейди Филипп. Александр югуриб Букефаль ёнига келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қуёшга тескари томон буради. Қараса, от ўз соясидан чўчиётган экан. Азаматимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қилади-да, бирдан устига сакрайди — ҳаш-паш дегунча от устига ўтиради. От типпа-тик бўлиб кетади, лекин Александр қийт этмайди. Шунда Букефаль бирдан кўзгалиб, ўқдай учиб кетади. Нима бўлганини биласизми? Тахт меросхўри тамом бўлди деб, энди уни тирик кўришдан умид узиб, Филипп ҳам, Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йинглашга тушишади. Нима

¹ Рабле Ф. Гаргантюа ва Пантагрюэль. Т.: «Ёш гвардия». 1970, 16—17-бетлар.

бўлди деб ўйлайсиз, яшин урсин мени! Кечқурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от миниб қайтиб келади. Букефаль эса кўйдаи ювош тортиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай ишга журъат қилади?»¹.

Бу икки эпизоддан кўриниб турибдики, Букефаль узоқ ўтмиш билан бизнинг замонамизни ўзига хос равишда боғлаб турибди. Букефаль ҳақида битилган бундай бадий лавҳаларни жаҳон адабиётидан жуда кўплаб мисол қилиб келтириш мумкин. Бир от тарихи шу даражада кенги, биз унинг айрим қирраларига тўхталиб ўтамиз, холос.

Шундай қилиб, Александр билан Букефаль ўртасида дўстлик бошланади.

Одатда, ўзга шоҳ ва шаҳзодалар отларига қарашмаган. Уларнинг махсус отбоқарлари бўлиб, кун бўйи отларнинг тарбияси билан машғул бўлган.

Филипп Букефални энг машҳур отбоқарга топширади. Бироқ Александр шаҳзода бўлишига қарамасдан кўпинча Букефални ўзи парвариш қиларди. Чўмилтирарди, артиб, тарашларди. Букефалда у чавандозликни ўрганади. От устида туриб ёй отишни ва қиличбозликни машқ қилади. Аста-секин у Букефалда кўшни вилоятларга бориш одатини чиқарали. Букефаль хурсанд бўлганидан икки оёғини кўтариб кишнарди. Шаҳзода ўз оти билан ҳеч хафалашгани йўқ. У ҳаминча Букефалга озор бермасликка тиришарди.

Александр шоҳлик тахтига ўтиргандан сўнг ҳам бошқа зотдор отларни қидирмайди. Александрнинг бир қанча тулпорлари бор эди. Лекин уларнинг ҳеч бири Букефалнинг ўрнини босолмайди. Машҳурликда ҳар қандай зотдор отлардан ҳам қолишмайдиган Доронинг отини олиб келтиришаётганликлари ҳақида хабар келади. Александр Доронинг отини кўришни сабрсизлик билан кутганди. Ниҳоят, отни келтирадилар. Шоҳ оти бўлса ҳам бир оз чарчаган, тиззасигача лой сачраганди. Александр унинг юганидан ушлаб, ёлларини силаб кўради. Баланд бўйли, узун от. Ранги кўнгир тусда, кейинги оёқларининг учи оқ. Александр бу отни саркардаси Лаго ўғли Птолемейга инъом этади. Доронинг иккинчи оти ҳам худди биринчи оти сингари баланд бўйли, узун бўлиб, бироқ ранги оқ эди. Александр бу оқ самани ва кейинги қора тўриқни ҳам отбоқарларга топширади. Александр Доро отларининг ниҳоятда гўзаллигини ва кўркемлигини мақтайди, «аммо уларнинг ҳеч бири Букефаль каби ақли эмас» дейди. Узоқ юришлар давомида Александр чарчаб қолмаслик учун Букефалга дам бериб, Дородан қолган отларни ҳам минарди. Айниқса, Парунияни ишғол этиш чоғида бир ажойиб от кўлга тушганди. Кўпинча Александр мана шу отни минар, Букефални эса аярди.

Александр ўзга отларни минганда чарчар, ўзида толиқиш сезарди. Шунинг учун ҳам кўпинча Букефални миниб юришни яхши кўрарди.

¹ Илёсов Я. Сўгдиёна. Т.: «Ёш гвардия» нашриёти, 1981. 18-бет.

Гиркания қумликлари Букефални анча ҳолдан тойдириб қўяди. Чунки узоқ Македония иқлимига ва паст текисликларига ўрганган Букефаль Гиркания табиатига тезда ўргана олмайди.

Гирканларнинг отлари жуда илдам, ҳар қандай қумликлардан ҳам бемалол ўта оладиган чопқир отлар эди. Қадим замонлардан асосан йилқичилик билан шугулланиб келган гирканларнинг кўркем отлари бор эдики, греклар ва македонияликлар уларга ҳайрат билан қарашарди. Гирканларни эса ўзга отлардан кўра кўпроқ Букефаль мафтун этади.

Қадим замонлардан отга ўч бўлган гирканлар Букефални қўлга туширини пайида бўлади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги тарихий факт, лекин унинг қандай йўқолганлиги ҳақида турли хил фикрлар бор. Уларнинг бирида айтилишича, Александр Оке дарёси бўйларига бориб қайтиш учун ўзга отларидан бирини миниб йўлга тушади. Яйловда Букефални ўтлатиб юрган отбоқар тун бўйи миужа қоқмай ҳолдан тойганлиги туфайли қаттиқ уйқуға кетади. Букефалнинг изидан тушиб пойлаб юрган гирканлар, уйқуда ётган отбоқарга сезирмасдан отни олиб кетиб қолади. Отбоқар уйғонсаки, Букефаль йўқ. Қароргоҳга кетган бўлса керак, арпа ейдиган вақти бўлди деб ўйлайди. Лекин шоҳ қароргоҳида ҳам Букефалдан дарак йўқ эди.

Александр баъзан Букефаль деб чақирса от кишнардн. Шу туфайли кўпчилилик «Букефаль» деб бақирганча яқин атрофдаги ўрмон ва қишлоқларни қидира бошлайди. Бироқ ҳеч қарда Букефалнинг дараги топилмайди. Шунда кимдир Букефални гирканлар етаклаб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганини айтади.

Александр тунда қароргоҳга қайтиб келса, ҳамманинг юз-кўзида гамгинлик аломати. Бу гамгинликнинг сабабини сўраганда, Букефалнинг йўқолганини айгишади. Шунда жаҳли чиққан Александр отбоқарни каттаклаб, оёғини осмонга қилиб осиб қўяди. Токи Букефаль топилмас экан, шундай осилиб турати, дейди.

Александр тун бўйи миужа қоқмай, отбоқар ва жангчилари билан бирга Букефални қидиради. Қўлга тунган гирканларни жазолашганда, улар кўшини қабилаларнинг йигитлари ўғирлаганини айтишади. Александр уларга чопар юбориб, Букефални топиб беришларини, бўлмаса қишлоққа ўт қўйиб, қарию ёш ҳаммасини ўлимга маҳкум этажagini, агар яшилдикча Букефални қайтаришса, эвазига қатта мукофот беражagini айтади.

Чошгоҳга яқин сой бўйида Букефалнинг кишнаган овози эшитилади. Шоҳ худди ёш боладек чопиб ўша томонга югура бошлайди. Кўрқувдан юраги ёрилгудек бўлиб, иккита гиркан йигити Букефални етаклаб келарди. Қароргоҳга яқинлашгач, улар Букефални қўйиб юборишиб, кўрққанларидан орқаларига қоча бошлашди. Александр Птолемейга

гиркан йигитларини ушлашни буюради. Птолемей Доронинг отида жангчиларини олиб гиркан йигитлари томон от чоғтириб кетади.

Букефаль тўғри Александрнинг олдига келиб, такрор ва такрор кишнайди-да, уни ҳидлай бошлайди. Шоҳ кўркам отининг ёлини силаб, юзини бошига қўяди. Сўнгра тепаликдаги сўрида оёғини осмонга қилиб осиб қўйилган отбоқарни бўшатишни буюради. Бироқ у ҳолсиз эди.

Птолемей гиркан йигитларининг қўлига кишан солиб олиб келади. Шоҳ уларнинг қўлини бўшатишни буюради. Сўнгра иккаласига эллик талантдан тилло бериб, иккига тойчоқ ҳам инъом этади. Гиркан йигитлари шоҳдан бундай эҳсонни сира кутишмаганди. Юзларида бирдан шодлик аломатлари пайдо бўлиб, қайта-қайта шоҳга миннатдорчилик билдиришар, нимадир деб сўзлардилар. Шоҳ тилмоч орқали билдики, Букефални гирканлардан ҳеч ким мина олмабди. Шундай қилиб, озгина айрилиқдан сўнг шоҳ билан от ўртасида дўстлик яна давом этади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги ҳақида тарихий манбаларда яна бир қанча материаллар мавжуд. Гарчи бу тарихий манбаларда Букефалнинг йўқолиб қолиш сабабларини турлича кўрсатсалар ҳам, лекин бу воқеанинг Гирканияда рўй берганлигини ҳеч бир тарихчи инкор этмайди. Жумладан, Диодор ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида шундай ёзади: Гирканияни бўйсундирганидан кейин Александр мардлар ерига ҳужум бошлайди. Лекин улар Александрга осонлик билан бўйсунушмайди. Икки тоғ ўртасидаги тор жойда 8000 минг қуроланган жангчиси билан македонликларни кутишар эди. Шоҳ Александр улар билан қаттиқ жанг қилиб, ниҳоят уларни ҳам енгади. Мана шу жангда шоҳнинг Букефаль номли энг яхши оти душман қўлига тушиб қолади. Букефаль жуда ақлли от бўлиб, фақат биргина отбоқарнинг айтганларини бажарар ва фақат Александрни ярим ётган ҳолда миндириб олар эди. Шунинг учун Александр бу отнинг йўқолганидан газабланиб, душман томонга тилмочни жўнатиб, қўйидаги шартни айтади: «Агар душманлар менинг отимни қайтариб беришмаса уларнинг бутун мамлакатини вайрон қиламан ва одамларини қириб ташлайман». Бундай пўйисадан қўққан душман унинг отини қайтариб беради ва 50 та элчиси орқали кечирим сўрайди, шоҳ уларга катта совғалар инъом қилади¹.

Курший Руф ҳам ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Букефаль Гирканияда йўқолганлигини ва шоҳнинг талаби билан отни қайтариб беришганлигини таъкиллаб шундай ёзади:

«Гиркания чегарасида талон-тарожлик билан кун кўрадиган мардлар қабилиси яшарди. Фақат уларгина шоҳга элчиларини юбормас, гўёки бўйсунушни хоҳламас эдилар. Шунинг учун шоҳ уларга қарши юриш қилди. У кечаси йўл юриб, эрталаб душман қароргоҳига келгач, жанг

¹ Диодор. Ўша асар, 107-бет.

бошланади. Бу жангга эмас, тўполонга ўхшарди. Душман тум-тарақай қоча бошлайди.

Бу мамлакатга кириш қийинроқ эди, чунки йўлни тоғ чўққилари, қалин ўрмонлар ва утиб бўлмаё қоялар тўсиб турарди. Текис жойларни, эса душман янги усул билан тўсиб қўйган эди, яъни улар атайлаб қалин дарахт шоҳларини бир-бирига боғлаб, йўлни бутунлай тўсиб қўйганди. Бирдан-бир йўлни бу дарахтларни кесиб ўтиш, аммо бу амри маҳол иш эди.

Мамлакат аҳолиси ўрмонга яшириниб, ўзларини ҳимоя қила бошлайдилар.

Александр пайт пойлаб уларнинг яширинган жойларини топади ва кўпни шафқатсиз қириб ташлайди. Сўнгра бу тўқайзорни ўраб олиб, ўтиш йўлини топишни ўз солдатларига буюради. Лекин бу жойни яхши билмаган кўпгина жангчилар асирга тушиб қолади. Ҳатто шоҳнинг Букефаль номли отини ҳам душманлар олиб кетиб қолишади. Александр бу отни бошқаларига қараганда жуда яхши кўрарди. Бу от шоҳдан бошқа ҳеч кимни миндирмас, шоҳ минаятганида чўккалаб олиб, унинг миншига ёрдам беради. Мардларнинг бу қилмишларидан газабланган шоҳ тезда отини қайтаришни, аксинча ҳаммасини қириб ташлашини таржимон орқали маълум қилади. Мардлар қўрқанидан отни қайтардилар. Шоҳ анча қийинчилик билан уларни енгали ва бу қабиладани ҳам Фрадат ҳукмдорлигига беради¹.

Курший Руф ўз асарида таъкидлаганидек, Плутарх ҳам Букефалнинг Гирканида йўқолганигини ва унинг яна топилиганини таъкидлаб шундай ёзади:

«Александр энг яхши аскарларидан кўпни тўплаб, Гирканга жўнайди. У ерда шўрлиги билан бошқа денгизлардан ажралиб турган денгиз кўрфазини куради. Ўзининг катталиги билан Понтудан қолишмайдиган бу кўрфаз ҳақида ҳеч нарса билотмайди. Шунинг учун шоҳ буни Меотида улкаси деб уйтайди. Александрнинг юришидан кўп йиллар илгари, Гиркан кўрфазини ёки Каспий денгизи — Океаннинг тўрт кўрфазидан энг шимолдагисини ҳисобланган.

Ўша ерларда қандайдир зовимлар отбоқарларга ҳужум қилиб, шоҳнинг оти Букефални ўғирлаб кетинган. Бу хабарни эшитган Александр қаттиқ газабланади. Агар унга отни қайтариб олиб келишмаса, ҳаммани болалари ва хотинлари билан қалтаклашини жарчиға айтиб, эълон қилишни буюради. Унга отни топиб олиб келишганда Александр ҳаммасини сийтайди. Ҳатто Букефални ўғирлаганларга ҳам пул беради»².

Александр тез-тез чавандозлик ўйинларини ўтказиб турарди. От устида қиличбозлик ва камон отишга ҳам қизиқарди. Бундай ўйинлар қизиб

¹ *Курший Руф*, Ўша асар, 297-бет.

² *Плутарх*, Ўша асар, 238-бет.

кетганда Александрнинг ўзи ҳам Букефални миниб, майдонга тушарди. Илдамликда Букефалга тенг келадиган от йуқ эди. Шоҳ майдонга тушганда ҳамманинг кўзи кўпроқ Букефалда бўларди. Александр скифларнинг отда улоқ чопиш ўйинини ҳам ўрганиб олади. Бу ўйинни тез-тез ўтказиб турар, шу йўсинда, жангчиларини ҳарбий жанговарликка тайёрларди.

Тарихчиларнинг айтишига қараганда, Букефаль Александрдан бошқа ҳеч кимни устига миндирмаган. Унинг бир қизиқ одати бор эди. Ҳар сафар Александр минганда олдинги оёқларини юқорига кўтарган ҳолда кишиаб оларди. Александр Букефалнинг бу одатидан завқланарди. Шунинг учун ҳам шоҳ қаттиқ хафа бўлган кунлари Букефални минмасди. Сабаби хафа бўлган дамларида Букефалнинг сакраши ва кишиаши ёқмасди. Ёшлигидан ўргатилган Букефаль бундай одатини ҳеч ташламасди.

Яксарт (Сир) бўйларида бўлган чавандозлик ўйинида Букефаль чопқир отларни ортда қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб келади. Ўшанда бу ўйинга европалик скифлардан элчи бўлиб келган оқсоқоллар ҳам қатнашганди. Улар Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия маҳаллий халқи билан Букефалга суқ билан қараб, отни баҳолай бошлашди. Доро қўлида саркарда бўлиб ишлаган бир эронлик йигит Букефалга ўз қўлидаги чопқир отлардан ўнтасини беришини айтади. Қобулистонлик бир чавандоз ўнта яхни от сотиб олиш мумкин бўлган олтин беражагини айтади. Бироқ Александр дўстининг баҳоси йўқлигини, мабодо сотган тақдирда ҳам ўзидан бошқа ҳеч кимни миндирмаслигини айтиб, суқ билан тикилган кўзларнинг ҳовурини босади.

Александр Яксартнинг нариги қиргогидаги скифларга ҳужум бошлаб, уларни чўлнинг анча ичкарасигача қувиб боради. Ўшанда жангга шоҳнинг ўзи тушганди. Қуёш жуда қиздирарди. Жанг қилиб чарчаганиданми юзларини сув билан ювилгандек тер босганди. Ҳатто сўгдларникига ўхшаш чопонининг елка томони ҳам жиққа тер билан намланганди. Шоҳ шамолдай учиб бораётган Букефални чапга буриб, булоқ каби ер остида сизиб чиқиб, қўлмак ҳосил қилган сувдан ичади. Жангчилар анча олислаб кетганди. Уларнинг ортидан боришнинг ҳожати йўқлигини сезиб, қароргоҳга қайтади.

Бу ҳақда Плутарх шундай хабар беради: «Ичбуруг касалига учраганда, — деб ёзади Плутарх Яксарт бўйларида ҳақиқатан ҳам Александрнинг ичбуруг касалига чалинганини таъкидлаб, — ҳоли йўқлигига қарамай, Яксарт дарёсини Танаис деб ўйлаб дарёдан сузиб ўтади. Қочаётган скифларнинг орқасидан отда (Бу ўринда ёзувчи Букефални назарда тутаяпти) 100 стадий бўлган масофагача қувиб боради»¹. Ўшанда чодирга яқинлашиши билан шоҳнинг кўз олди қоронгулашиб, боши айланиб

¹ Плутарх. Ўша асар, 429-бет.

ийқилади. Шоҳни шоҳилнич равишда чодирга олиб кирадилар. Александр бир ҳафтагача хушига келолмайди. Ҳамма шоҳимиз ўлиб қолди, деб ваҳимага тушади. Ушанда Букефаль ҳам бир ҳафта ҳеч нарса емай қўйганди. Унинг кўзидан тинмай ёш оқиб турарди. Балки Букефаль ҳам Александр ичган сувдан ичганлиги сабабли касалликка чалингандир ёки эгасига куюнганидан йиғлагандир. Шоҳ кўзини очиши билан Букефални, сўрайди: ўзи эса зўрга гапирарди. Унинг сўзларини яқинда ўтирган киши ҳам базўр эшитарди. Шоҳ оёғида базўр туриб, чодирдан чиқинши билан Букефаль кишнаб юборарди. Шоҳ Букефални шундай ясатадики, у Осиё отларидек янада гўзал бўлиб кетганди. Александр осиеликларнинг от ясатишини кўриб қойил қоларди. Ўзи эса Эронга келганда эронликларга ўхшаб, Гирканияга келганда гирканлардек, Сўғдиёнага келганда сўғдлардек, Бақтрияда эса бақтрларга ўхшаб кийиниб оларди. Букефални эса маҳаллий қабилаларнинг отларидек қайта-қайта ясантирарди. Эгари ва юганига тилло ва кумуш сувлари юритилган, узангиси соф тиллодан. Узоқ замонлардан буён ҳеч бир инсон Александр каби отни қадрлаб, эъзозламаган бўлса керак. Ҳеч бир от Букефаль сингари қайта-қайта ясатилиб, безалмагандир. Ва ҳеч бир от Букефаль сингари ўз эгасига содиқ бўлмагандир.

Лекин ҳеч бир от Букефаль сингари жаҳонни кезиб чиқмаган. Шунингдек, ҳеч бир от билан инсон ўртасидаги дўстлик Букефаль билан Александр ўртасидагидек мустаҳкам бўлмаса керак. Александр инсонларга отни эъзозлашни ўргатади. Ушанда ҳар бир жангчи ўз отини ясатиб, уни қадрлашга одатланади.

Шундан сўнг бу икки дўст Сўғдиёна, Бақтрия ерларини айланиб, осмонўпар тоғларнинг даҳшатли қояларидан эсон-омон ўтиб, қутуриб оққан дарёларни кечиб, Ҳиндистон томон равона бўлишади. Йўлда Букефални Александр деярли минмайди. Чунки, авваламбор йўл оғир эди. Тошлар йўллар отларнинг туёғини эзиб юборарди. Кейин эса, Букефални аяшганиданми, уни доим етаклаб олишарди.

Фақат янги бир қабила ёки шаҳарга кириб борганда шоҳ албатта Букефални миниб оларди. Бу воқеа Ҳиндистондаги Гидослей дарёси бўйида юз берганди. Ниҳоят, бу икки дўстнинг айрилиқ кунлари ҳам яқинлашиб келади. Букефаль чўзилиб ётарди. Александр унинг ёнига келиб, одатлагидек ёли аралаш қулоқларини, юзларини силай бошлади. Отнинг кўзлари жиққа ёшга тўлганди. Шоҳ отнинг зийнатланган юганидан ушлаб секин тортади. От бечора бошини кўтариб туришга ҳаракат қилади. Аммо жароҳат зарбиданми оёқларини қоқиб ётган жойида типирчилай бошлайди. Шоҳ уни тинчитишга уриниб, бўйиндан ушлаб ластга тортмоқчи бўлганди. Букефаль бўлса «энди фойдаси йўқ» дегандек бошини кўтариб сўнгги бор Александрга тикилади-да, калласини зарб билан ерга уради. Шу йўсинда у бир неча бор бошини кўтариб ерга уради.

Александрнинг отга жуда раҳми келади. От ҳар сафар бошини кўтариб зарб билан ерга урганида шоҳнинг юрагига ханжар санчилгандек зирқираб кетарди. Гўё от билан эмас, энг яқин дўсти билан видолашаётгандек, шоҳнинг вужуди ларзага келади. Букефаль чекаётган бундай азобга Александр чидай олмай, кўзи жиққа ёшга тўлиб, чодирни томон кетади. Отбоқарлар, табиблар тун бўйи Букефалнинг ёнидан кетишмайди. Кун бўйи бу отнинг ёнига келиб-кетувчилар узишмайди. Гўё улар от билан эмас, машҳур бир саркарда билан видолашаётгандек эдилар. Видолашишга келувчилар Букефални мақтар, унинг шаънига илиқ гаплар айтар, энг яхши фазилагларини тилга олиб, унинг отлар ичида шоҳ бўлганлигини ҳам кўшиб кўйишарди. Ниҳоят, жонивор умрининг охириг сонияси етиб келади. Шоҳ кун бўйи Букефалнинг бошига тез-тез келиб турди. Ҳар келганда узоқ турмасдан, юраги эзилганданми тезда қайтиб кетарди. Қуёш ботиши олдиан шоҳ яна Букефални йўқлаб келади. Бу охириг видолашув эди. Анчадан буён қимирламай ётган Букефаль орқа оёгини бир қоқиб, жон беради. Гўё қуёш ҳам Букефаль билан бирга ер қаърига кириб бораётгандек эди шоҳнинг назарида. Шоҳ Букефалга узоқ тикилган кўзларини олиб, қуёшга қаради. Қуёш ер қаърига эмас, гўё олис Македониянинг нақ тепасига қўнаётгандек эди.

«Бунда бир сир бор. Букефаль ўлди-ю қуёш ботди», — деб айтишарди келажакни олдиндан белгилаб берувчи қоҳинлар. Айтишларича, Александр вафодор отининг ўлимига беҳад куйинган, ҳатто ўшандан сўнг ўзининг соғлиги ҳам унчалик яхши бўлмаган, ҳатто бу яхшилик белгиси эмас, деб башорат қиларди улар. Аммо бу шум таъбирни шоҳга айтишдан ҳамма чўчирди. Шоҳ отнинг жасадига асло тегинмасликни, уни инсон каби эъзозлаб дафн қилишни буюради. Сўнгра отнинг қабрини айлантириб, муҳташам мақбара қуришни, мақбара атрофида шаҳар бунёд этишни айтади. Тезда шаҳар қурилиши тугатилиб, унга Букефаль деб ном берилади.

Букефалнинг ўлими ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни айтишади.

Плутарх Букефалнинг кейинги тақдири ҳақида шундай ёзади:

«Пор билан бўлган даҳшатли жанг Букефалнинг ҳаётини поймол қилади. Тарихчиларнинг айтишича, от яраланиб, уни даволашаётганларида ўлган. Онесикритнинг айтишича, от қариб, ўттиз йил яшаб ўлган. Александрга отнинг ўлими, худди яқин дўстининг ўлимидек таъсир қилади»¹.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр бу ўлкада икки шаҳар бунёд этади. Бу шаҳарлардан бирини у

¹ Плутарх. Уша асар, 447-бет.

Ники, иккинчисини Букефаль деб атайди. Букефаль яхши кўрган отининг номи эди»¹.

Ҳақиқатан ҳам Александр Букефаль ўлгандан сўнг Юстин айтиб ўтганидек, ўзи боқиб парвариш қилган ити номига ҳам шаҳар қуриб, уни Ники деб атайди. Плутарх ҳам бу фикрни тасдиқлаб, Ҳиндистондаги «Гидрослей дарёси бўйида шаҳар қуриб, уни Букефалий деб атайди. Айтишларича, Александр ўзи боққан Перита исмли ити ўлганда ҳам, унинг номи билан атадувчи шаҳар қурдирган»², — деб таъкидлайди улуг тарихчи. Бу ўринда Юстин Александр итининг номини Ники деб атаса, Плутарх эса уни Перита деб таъкидламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Александр Македонский билан боғлиқ ҳар бир воқеа уша пайтлардаёқ муҳим тарихий аҳамият касб этган. Нафақат шоҳнинг навқарлари, балки кейинги замонларнинг буюк олимлари, файласуфлари ҳам бу воқеаларга алоҳида эътибор билан қараганлар.

СПИТАМЕН

Дилимизга яқин бўлган яна бир шавкатли аждодимиз Спитамендир. Спитамен деганда бизнинг кўз ўнгимизга эл-юртнинг эркини, озодлигини ўйлаб халқни ватан ҳимоясига ундаган ватанпарвар баҳодир намоён бўлади. Антик даврлардаёқ ватанпарварликни юксак туйғу деб кўнглига туккан бу халқ халоскори катта эркесеварлар қўшинни тўплаб, «енгимас» деб ном олган Александр қўшинига бир неча бор қақшатқич зарба беради. Ўзи ҳам қайта-қайта талафотлар кўрса ҳам яна курашни давом эттиради. Унинг бундай жасоратига ҳатто Александр ҳам қойил қолади.

Спитамен катта журъат эгаси эди. У Александрнинг устидан галаба қозониш учун курашади. Александр унга бир неча бор одамларини юбориб, сулҳ тузишга ҳаракат қилади. Сўғдиёнанинг ҳокимлигини ваъда қилади, бироқ Спитамен ўз халқига хиёнат қилишни истамайди.

Грек ва Рим тарихий насри намуналарида Спитаменнинг қайси шаҳар ёки қишлоқдан эканлиги аниқ кўрсатилмаган. У асосан Политимет дарёси бўйларида, Мароқанд шаҳри атрофида кечган воқеалар тасвирида кўп тилга олинади.

Александр қўшинлари қанчадан-қанча ҳокимликларни қўлга киритган бўлса-да, ҳали ҳеч қачон Сўғдиёна ерларидагидек таҳликага тушмаган, катта талафотлар бермаган эди. Спитамен ҳеч кимнинг хаёлига келмаган жойларда тасодифан пайдо бўлиб, қўққисдан ҳужум бошлар ёки душманни пистирмада туриб тузоққа илинтирарди. Унинг ўзига хос жанг тактикаси бор эди. Қилчбозликда унга тенг келадигани топилмасди.

¹ Юстин. Ўша асар, 218-бет.

² Плутарх. Ўша асар, 447-бет.

Скифлар Спитаменга катта қўшин беролмаслигини айтади. Чунки улар ўз қабилаларини ҳимоя қилиб қўшин тўплаётган эдилар. Бундан ташқари скифлар Александр билан ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома тузишганди. Бу шартнома бузилса, Александрнинг қаҳри келиб, улар ерига бостириб келиши мумкинлигини айтади. Спитамен уларни бирлашишга, катта кучни бир жойга йиғишга, сўнгра Александрга зарба беришга чақиради. Бироқ скиф шоҳлари Спитаменга алоқани узмаслик учун кам сонли қўшин беради. Яна тайинлайдики, босқинчиларни қувиб чиқаришда Спитаменга улар ҳамма вақт мадалкор бўлади. Шунингдек, Спитамен дўстлик ниятида ҳамма вақт скифлар элига келиши, мабодо ёлғиз қолса ёки ҳаёти таҳликага тушса, бошпана топиши мумкинлигини ҳам билдиришади. Скифлар шоҳи Спитаменнинг кўнглини кўтаришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, у яраланган бургутдай Сўғдиёнага руҳан тушкун ҳолда қайтади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, греклар қадимдан скифлар ҳақида кўп нарсаларни билишган. Ҳатто «скиф чўллари ҳақида греклар кўплаб мақоллар битишган»¹.

Курций Руф Сўғдиёнага таъриф бериб, «сув етишмас, 400 стадийгача бўлган ерларда намлик йўқ эди. Жазирама чўл иссиғи ҳар томонга олов пуркарди»² — деб ёзади.

Бундай жазирама чўлларда юришга Спитамен ва унинг қўшини ўрганиб қолганди. Александр қўшинлари эса бундай чўл ерлардан юришга қийналарди. Кўпинча адашиб кетиб, Спитамен қўйган тузоққа илинардди. Спитамен очиқ жангда Александр қўшинига тенг келолмаслигини биларди. Чунки улар жуда пухта қуролланган, қирғин жанглари кўравериб, пишиб кетганди. Спитамен сафдошлари ичида эса ҳали бирон марта жанг кўрмаган, жангнинг даҳшатини сезмаган кишилар ҳам бор эди. Александр жангчилари бир хил кийинган, қўлига бир хил жанг қуролларини салобат билан тутган бўлса, Спитамен жангчиларининг кўпчилиги жанда-жунда, йиртиқ-ямоқ кийимларини кийиб, айримлари қўлига чўқмор, таёқ, теша, ўроқ, панишаха кўтариб олишган эди. Шу туфайли Спитамен душманга кўққисдан ҳужум қилиб, чўл ичкарисига қочишни энг қулай усул деб биларди. Бир кун Яксарт чўлларида, бошқа куни Бақтрия томонларда, яна бир куни Политимет бўйларида туриб душманга талафотлар келтирарди. Улар массагет, скиф, дак, сак, сўғд қабилалари билан мустаҳкам алоқалар боглайди. Скифлар кейинчалик Спитаменни ўзларининг ҳақиқий халоскори деб билади ва унга неча бор катта қўшин билан ёрдам бериб, галабага эришишида кўмакдош бўлади.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 283-бет.

² *Курций Руф*. Ўша асар, 263-бет.

Спитамен ҳеч бойлик йигмасди. Бойлик тўплашга қизиқмасди ҳам. Қўлига мабодо катта ўлжалар тушиб қолгудек бўлса, уни жангчиларига берар ва жангда маладкор бўлган қабила оқсоқолларига ҳалъ этарди. Спитамен баъзан измига юрмай, сотқинлик йўлига ўтган қишлоқ беқларининг хонадонларига ҳам бостириб кириб, бойликларини талаб кетарди. Шу туфайли Спитаменнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам кўпаяди.

У бир жойда муқим қароргоҳ қилишга ҳеч кўникмаганди. Бундай қароргоҳнинг бўлишини хавфли деб биларди. Шу туфайли душманга мудом чап бериб юради. Уни тополмай сарсон-саргардон юрган душман устидан завқланиб куларди. Александр бутун Сўглиёна, Бақтрия, Гиркания билан эмас, ёлғиз Спитамен билан курашаётган эди. Шоҳнинг назарида Спитаменни бир амаллаб қўлга туширса ёки уни жангда ўлдирса бас, бу ёввойилар ўлкасида уруш тугайди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Антик ўтмишдошимиз Спитамен жасур, ақлли, фаросатли, айни чоғда ҳушёр ва зийрак эди.

Грек ва Рим адиблари Спитамен ҳақида қизиқ воқеаларни баён қилади. Аррианнинг ёзишича, Спитамен Мароқанд кўрғонида қолдирилган македон кўшинларини чекинтириш ҳақидаги хабарни Яксарт бўйларида эшитади.

Александр Спитаменга Андромах, Менедем ва Каранни жўнатади. Унга қарши 60 га яқин чавандоз жангчиларини ва 800 ёлланма аскарини Каран кўмондонлигида юборади. Ёлланма пиёда аскарлардан эса 1500 га яқини ёрдамга жўнатишган эди. Лекин кейинги келган хабарлар шоҳни анча ташвишга солади. Менедем Спитаменни қуршаб олишга кетганди. Буни сезган Спитамен қуршовда қолмаслик учун йўлга пистирма қўяди. Йўл ўрмон ичидан ўтган бўлиб, пистирма учун жуда қулай эди. У ерга дақлар яширинади. Улар душманга тўсатдан ҳужум қилиб отларга иккитадан қуролланган чавандозни миндиришади.

Македон жангчилари қанчадан-қанча жангларда бўлиб, бундай усулни ҳали кўришмаган эди. Бир отга миниб олган икки жангчи икки тарафлама ҳужум қиларди. Бундай усул душманни анча шошириб қўяди. Бундан ташқари, олдинги қатордаги жангга кирган жангчиларнинг орқасида қўлга тош ушлаб олган жангчилар ҳам бор эди. Улар орқадан туриб, ҳали жангга кирмасданоқ, душман устига тош ёғдиради.

Қўлига қилич тутган ёки найза отишга ҳозирланаётган душманнинг бошига тўхтовсиз тошлар бориб тегиб, уларни қип-қизил қонга бўяб ташлайди. Бу нарса жангга кирган сафдошларига ҳам анча фойда берар, уларнинг руҳини кўтарарди.

Икки ўртада шиддатли жанг бошланади. Македонликлар чекиниб, қайтадан жангга киришга қарор қилади. Бироқ орқа томонда Спитамен отлиқлари кутиб турарди. Улар боягидек бир отга иккитадан миниб

олишганди. Қаҳр-ғазаби тўлиб-тошган спитаменчилар шундай даҳшат билан душман ҳужумини қайтардиларки, улар бундай қаттиқ қаршилиққа ҳеч қачон дуч келмаган эди. Қўшин олдида келаётган Менедемнинг ҳам жангга кирмасданоқ бошига тош тегиб, юзидан қон оқа бошлайди. Шундай бўлса-да, саркарда сафдошларига панд бермаслик учун ўзини ўнглаб олиб, жангга киради.

Менедем ҳар томондан қуршаб олинганди. Жангчилари душманниқига қараганда оз бўлиб, тириқлай қўлга тушгандан кўра ўлим афзалдир, деб жангни давом эттиради.

Унинг кучли оти бўлиб, душман орасига бир неча бор ёриб киради-да, анча талафотлар етказарди. Лекин дақлар кўпчилик бўлиб унга ташланиб, бир неча жойидан яралайди. Сўнгра у дўсти Гипсидга отини қолдириб, ўзи жон беради. Гипсид душманни ёриб ўтиб қочиши мумкин эди, лекин дустини йўқотганидан ғазаби тошиб, ўч олмоқчи бўлиб, шиддатли жангга кирди. Бироқ у ҳам ҳалок бўлади.

Бу даҳшатли аҳволни кўрган тириқлари эса тепалиқка чиқиб олади. Спитамен уларни ўраб олиб очликдан силласини қуритмоқчи бўлади. Жангда македонлардан 2000 пиёда ва 300 отлиқ аскар ҳалок бўлади. Бу мағлубиятни Александр бошқалардан сир тутиб, ким бу сирни очса, ўлимга маҳкум этилади, деб кўрқитади.

Чарчаган шоҳ ўзини босиш учун дарё ёқасидаги махсус чодир томон кетади. Бу ерда ёлғиз ўзи чуқур ўйга толиб, кечаси билан мижа қоқмай скифлар ёққан гулханларга тикилиб, уларнинг тахминий сонини аниқларди. Энг ишонган, жасур жангчиси Менедемдан ажраб қолганига гоҳ куйинарди, гоҳ ўзбошимчалиқ қилгани учун ғазаби келарди. Наҳотки Спитамен билан сулҳ тузиш ёки уни қўлга тушириш мумкин эмас, деган ўй тинчлик бермасди. Спитаменни бир ёқли қилмасдан Сўгдиёна ва Бақтрияни тинчитиш мумкин эмаслигини у яхши биларди. Шоҳ тезроқ Яксарт бўйларидаги можарони бостириб, бу ердаги урушга чек қўйиб, Спитаменнинг изидан тушишга қарор қилади. Тонг отиши билан шоҳ кийиниб, қўшин олдига чиқади. Жангчилар шоҳни жуда ҳурмат қилар, уни кўргач, қўрқувни ва хавфни унутардилар. Улар кўзларида хурсандчилик ёши билан ҳар қандай жангга тайёр эканликларини айтадилар.

Александр тезлик билан паром тайёрлаб биринчи отлиқ ва пиёдаларни нариги қиргоққа ўтказишни тайинлайди. Қолган гапни ўзлари тушунган жангчилар уч кунда 12000 сол тайёрлашади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, шундай қилиб шоҳ 4 кунлик йўлдан кейин 2000 жангчисини ва Менедема бошчилигидаги 300 отлигини йўқотган жойга етиб келади. Уларнинг суякларини йиғиб, кўмишга буюради. Ўлганларга миллий одатга кўра қурбонлик келтиради. Кратер ҳам етиб келиб, унга қўшилади.

Александр ўзининг ҳамма ҳарбий кучларини қишлоқларни ёқишга, катта ёшдаги одамларни ўлдиришга жўнатади.

Сўғдиёнанинг кўп жойи чўллардан иборат мамлакат эди. Ҳақиқатан бу улкан давлат бўлиб, унинг ўртасидан Политимет деб аталувчи сув оқими ўтар. маълум жойга бориб, ер қаърига сингиб кетарди. Ер тагидаги дарёнинг оқими унинг овозидан билиниб турарди. Лекин унинг намлиги ёки бути билинмасди. Курсий Рўф дарёнинг ер тагидан оқиш ҳолати Гирканияда ҳам борлигини таъкидлаб ўтган эди. Биз бу ҳақда юқорида тўхталгандик.

Сўғдиёналик асирлар орасидан энг кучли, машҳур 30 тасини шоҳнинг ҳузурига олиб киришади. Шоҳ уларни қатл этишга буюради. Бу буёруқни таржимон орқали тушунган асирлар ўлимдан қўрқмасдан кўшиқ айтиб, ўйинга тушадилар.

Шоҳ уларнинг жасурлигига, ўлимдан қўрқмаслигига ҳайрат билан қараб, орқага қайтаради ва бунинг сабабини сўрайди.

Агар бизни бошқа шоҳ қатл қилганда қайгули буларди, лекин сиздай машҳур шоҳнинг қўлида ўлиш биз учун шарафдир, дейди улар. Шунда шоҳ сўрайди: Агар сизларга ҳаёт бахш этсам, менга содиқ бўласизларми?

«Биз ҳеч қачон сизга душман бўлмаганмиз, фақат бунга уруш сабабчи, биз ҳаминша содиқ қоламиз».

Зарафшон бўйларида яшовчи элат вакиллари шоҳга мана шундай деб жавоб берадилар. Яна улар Александрга содиқ эканликларини, уларнинг қалби гараз ва ёвузликдан мустаснолигини айтиб, ўз ҳаётларини гаровга бериб, керак бўлганда Александр учун ўлимга тайёр эканликларини айтиди. Улар ваъдаларининг устидан чиқиб, тўрттаси шоҳнинг шахсий соқчиси, қолганлари маҳаллий халқни бошқарувчи қилиб тайинланади. Бу ишларни содиқлик билан бажаришда ҳатто македонлардан ҳам қолишмайдилар.

Сўғдиёнада Пехолайни 3000 жангчи билан қолдириб, шоҳ Бақтрия томон кетади.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Сўғдиёна ерларини ишғол этиш билан банд бўлган бир пайтда, Спитамен 600 та массагетдан иборат отлик аскарлар билан Бақтриядаги бир қалъага келади. На ҳокимлардан Фрурах, на соқчилар унинг бу ҳужумини кутмаган эди. Қалъа жангчиларини ўлдириб, македонлар саркардаси Фрурахни эса асирга олиб, қамаб қўйишади. Қалъани қўлга киритганлари учун мамнун бўлиб, Зариасп шаҳрига яқин келишади. Лекин шаҳарга ҳужум қилишга ботина олишмайди. Шунга қарамай, катта ўлжа билан орқаларига қайтишади.

Зариасп шаҳрида касал бўлган бир-иккита отлик аскарлар қолишганди. Улар билан Сосиклнинг ўгли Пейфон ва Кифадер Аристоник бирга эдилар. Скифларнинг ҳужуми ҳақида эшитиб, улар оёққа туради. 80 та ёлланган отлиқни олиб, массагетларнинг орқасидан қувишади. Ҳеч нарсани

уйламасдан бепарвогина кетаётган скифларга хужум қилиб, улардан ўлжани тортиб олади ва бир-иккитасини ўлдиришади. Шундай тартибсизлик билан орқага қайтаётганида огоҳлантирувчи одамлари бўлмагани сабабли, Спитамен бошчилигидаги скифлар қуршовида қолади. Бу ерда улар 7 дўстидан ва 60 та ёлланган отлиқ аскарларидан жудо бўлишади. Аркетонлик Кифадер ҳам шу ерда ҳалок бўлади. Пейфон эса яраланади ва уни асирга олишади.

Пейфоннинг асирга тушгани Александрни анча ташвишга солади. Чунки Пейфон Александрнинг яхши кўрган жангчиларидан бири эди. У Александрнинг кўлига навқар бўлиб келганида жуда ёш эди.

Отаси Сосикл эса Филиппнинг машҳур саркардаларидан бири бўлиб, Александрни жуда яхши кўрар, баъзан овга бирга олиб чиқарди. Ов қилишда бу кекса жангчига тенг келадигани йўқ эди. Сосикл анча қариб, жангга ярамай қолса ҳам кексайганини сира тан олгиси келмас, худди ёш жангчилардек ўзини бардам тутарди. Кекса сафдоши шоҳ Филиппнинг ҳурмати учунми, ёки Александрга ихлоси баландлигиданми, кўшинга эргшиб Персеполгача бирга келганди. Унинг нияти бир неча йиллардан буён Юнонистонга таҳдид солиб, тинчлик бермай юрган эронликларнинг мағдубиятини ўз кўзи билан кўриш эди. Персеполда Александрни катта ғалаба билан қутлагач, ёлғиз ўғли Пейфоннинг тақдирини Александрнинг кўлига топширади. Александрнинг ҳамма вақт ғалабага эришишига тилакдош бўлиб, ёш Пейфонга хушёр бўлишни, унинг соғ-омон қайтиб келишини Александрдан ўтиниб сўрайди. Шоҳ кекса жангчи Сосиклни қимматбаҳо совға-саломлар бериб юртига қайтаради.

Пейфон ёш бўлишига қарамасдан довурак эди. Қиргин жанглarning олдида бўлишни Александрдан ўзи сўрарди. Пейфоннинг кўрқмас ва ботирлигини сезган Александр уни кичкина бир ёрдамчи кўшинга бош қилиб қўйганди. Бироқ Сосиклни отаси каби ҳурмат қилгани учун Пейфонни авайлашга ҳаракат қиларди. Пейфоннинг асирга тушганини эшитиб, шоҳнинг кўз ўнгига Сосикл келади. Кекса жангчининг кўзга суртган ёлғиз фарзандини йўқоғиш Александр учун катта жудодик эди. Бунинг устига Сосикл Пейфонни Александрга жангчи сифатида эмас, инни сифатида топширган эди. Александрнинг укаси бўлмагани учун Пейфонни ўзига инни қилиб олганди. Пейфон ҳам Александрни ўз оғасидек кўрарди. «Мен Филиппга хиёнат қилмадим, сен ҳам ўз шоҳингга садоқатли бўл, болам», — деган эди ўшанда Сосикл. Сосиклнинг бу гаплари эсига тушиб, Александр Пейфондек бир жангчисини эмас, ўз иннисини пўқотгандек бўлганди. Пейфон эса отасининг ўғитлари учунми, Александрга бутун вужуди билан берилиб, садоқат билан хизмат қиларди.

Александр асирга тушган Пейфонни озод қилиш учун Птолемейни Спитаменнинг олдига элчи қилиб юборади. Птолемей шоҳ берган бир

қанча совга-саломлар билан массагетлар қароргоҳига келганда, уларнинг оқсоқоли Спитаменнинг скифлар билан Мароқанд тарафга кетганини айтиб, шоҳ берган совга-саломларни олади-да, яраланган саркарданинг тоғдаги бир қишлоқда қолганини айтади. Птолемей массагетлар оқсоқоли берган тўртта йўл кўрсатувчи билан Пейфоннинг ҳузурига келади. Озиб-тўзиб кетган Пейфон яра азобида исигмаси баланд ётарди. Пейфонга тоғликлар душманлик кўзи билан қарамай, бу ҳам худонинг бир кимсаси-да, деб шифобахш гиёҳлар бериб туришганди. Аммо Пейфоннинг яраси совқдан газак олиб, кундан-кун аҳволи оғирлашаётган эди. Чап елкасига қилич оғир ботган, суякнинг снган жойи йиринг боғлаб кетганди.

Птолемей ўз сафдошининг аҳволи ачинарли эканини кўриб, ўша кунни тундаёқ йўлга тушиб, кунни билан тўхтамасдан йўл юриб, эртаси кунни тунда шоҳ қароргоҳига етиб келади. Оғир йўл юриб келган бемор бутунлай ҳолдан тойган, шоҳ унинг қошига келганда нималардир деб алаҳсирарди. Александр энг машҳур табибларини чақириб, Пейфоннинг ярасига малҳам беришни буюради. Табиблар Пейфонга яраланган заҳотиёқ ёрдам берганларида даволаши мумкинлигини айтади. Энди эса бутунлай кеч бўлганди. Курак суягини олиб ташлашнинг ҳеч иложини тополмайди. Шу тахлитда ўн саккиз кун яра азобини тортиб, гоҳ ҳушига келиб, гоҳида беҳуш оламдан кўз юмади. Пейфон бир ҳушига келганда Спитаменнинг мардлиги ҳақида гапирди. Пейфонни қалтаклай бошлаган жангчиларга қарата Спитамен «яраланган кишига азоб бериш марднинг иши эмас. Ҳали ёш йингит экан, худо умр берса соғайиб кетар» деб, қишлоқ оқсоқолига беморга қарашни қаттиқ тайинлабди. Спитаменнинг бундай мардлиги ҳақида эшитиб, шоҳ «худо унга ақлдан ҳам берган эканда» деб қўяди.

Пейфонни Яксарт дарёсининг ёқимли эпкини уриб турган тепалик ён бағрига дафн қилинади. Александр бу машҳум хабарни отаси каби меҳрибон Сосиклга қандай етказишни билмай, ўйланиб қолади. Пейфон ўлгандан сўнг эса Амон шарафига қурбонлик келтиради.

Кратер бу вақтда Политимет дарёси бўйларида катта қўшин билан Спитаменга қарши юришни бошлаган эди. Массагетлар унинг келаётганини билиб, чўлга қараб қоча бошладилар. Кратер Спитамен отрядининг орқасидан чўлга кириб бормасданоқ етиб олади. Бу пайтда Спитаменда мингта массагетлардан ташкил топган отлиқ аскар бор эди. Македонияликлар ва скифлар ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар ғалаба қозонишади. Скифларнинг 150 кишиси ҳалок бўлади. Қолганлари эса чўлнинг ичкарасига македонияликлар топа олмайдиган ерларга беркинишади.

Александр Сүгдидёна ва Бақтрияда қолган душманларни йўқ қилиш учун қўшинини уч қисмга бўлади. Бир қисмига Гефестيون, иккинчисига Кен, қолганларига ўзи бошчилик қилади. Бироқ ҳали босиб олинмаган

вилоятларда ҳам қўзғолонлар бўлиб туради. Шу вақтда бақтрпяликлар 800 отлиқ массагетлар билан бирикиб, атрофдаги қишлоқларни вайрон қиларди. Вилоят ҳукмдори Аттин уларга қарши 300 отлиқ аскарини юборди.

Массагетлар эса пистирма қўяди. Бир неча киши ҳайвонлар тўдасини ҳайдаб, ўрмондан чиқади. Ана шу ҳайвонлар тўдасига Аттин тартибсиз равишда ҳужум қилиб, пистирмага дуч келади ва анча талафот кўради.

Бу хабар дарров Кратерга етиб, у чавандозлари билан ёрдамга шошилади. Лекин массагетлар аллақачон бу ердан жўнаб қолишга улгурган эдилар. Шу билан вилоятда бир оз тинчланиш бўлади.

Бу хабарни Александрга етказишганда у даргазаб бўлиб, шундай бақирадики, ўзини тута олмай Кенга найза санчиб олишига сал қолади. Кен эпчиллик қилиб ўзини четга олмаганида найза унинг кўкрагига санчиларди. Шоҳ отган найза зарб билан чодирга урилиб, уни тешиб чиқади.

Спитамен кейинги кунларда пистирма қўйишни кучайтирапти. Пистирма унинг учун энг қулай йўл бўлиб қолди. Очиқ жангга чиқишга ботинолмаяпти. Ҳали шошмай турсин, Спитаменга мен ҳам шундай тузоқ қўяйки, қопқонга тушган бўридай типирчилаб қолади, деб ўйлайди шоҳ. Александр эҳтиётсизлик қилган Аттинни нафрат билан эсга олади ва Кенга шундай деб буюради: «Мен ҳам Аттинни вилоят ҳокимлигидан олиб ташлайман. Неча марта айтдим унга, маҳаллий халқ одамлари билан алоқани мустақамла, Спитамен қўшини орқасидан айгоқчиларни қўлайтир деб. У бўлса, Спитаменни осонгина қўлга тушираман деб ўйлайди. Қандай уят, қандай шармандалик бу. Улар энди пистирмани кучайтираверди, биз эса тузоққа тушаверамиз. Кратер қаерда эди, Кратер! Ахир у Аттинга тажрибали жангчилардан қўшиб юбормайдими? Охирги кунларда у қўлга киритган озгина ғалабалари билан галтайиб кетди. Ҳамма вақт скифларнинг ҳужумини кутиб туради, тузоққа илинади. Зудлик билан Кратерга бориб айт, Спитаменга қарши курашни кучайтирсин. Менга Спитаменнинг ё тириги, ёки ўлиги керак. Спитаменни бирёқлик қилмагунча сен ҳам, Кратер ҳам менинг ҳузуримга қайтиб келма».

У топириқни албатта бажаражагига сўз бериб, шоҳнинг чодирдан чиқади. Александр ҳали ҳам ўзининг газабини боса олмай, Спитамен ҳақида ўйлай кетади: «Наҳотки, Осиёнинг шундай чекка ўлкасида яшаётган ёввойилар орасида Спитамен каби тadbиркор, ақлли ўғлонлар бўлса. Ҳатто менинг ишонган, тажрибали саркардаларимни ҳам чалғитяпти у. Наҳотки, унинг қўшини шу даражада кўп бўлса, Бир қарайсиз, Бақтриядаги жангда ҳам Спитамен бор, бир қарайсиз у Яксарт бўйларига скифлар билан бирга ҳужум бошлайди. Бир қарабсизки, Политимет бўйларига пистирма қўйган ёки Мароқандни биздан тортиб олган. Наҳотки, уни тутиб олишнинг иложи бўлмаса».

Александр Спитаменнинг орқасидан энди ўзи боришга қарор қилади. Қачонлардан буён не-не қиргин жанглارни кўрган атоқли саркардалари ҳам Спитаменни қўлга туширолмай қанчадан-қанча жангчиларнинг ҳаётига завол бўлди. «Менинг ҳам Спитамен каби жасур ва эъчил саркардам бўлганда эди, жангларга қатнашиб, яраланиб ўтирмаган бўлардим. Ўзлари кўшинни бошқараверардилар. Мен эса кўпроқ давлат ишлари билан машғул бўлардим». Александр ўзига-ўзи шундай деб, Спитаменнинг кетидан тушишга қарор қилади.

Спитамен ўзининг лашкарлари билан макелонлар қўриқлаётган Македон қўргонига бостириб кирадилар, улар кўққисдан ҳужум қилиб, душманнинг бир қисмини ўлдирди, қолганлари иложсиз кўргонга чекинади.

Александр томонидан Мароқандга юборилган отряд яқинлашаётганини Спитаменга етказишганда у кўргонни қамал қилишни тўхтатиб, Сўғдиёнанинг шимолига қараб кетади. Фарнух ва унинг лашкарбошиси Спитаменни мамлакатдан бутунлай қувиб чиқариш учун Сўғдиёна чегарасигача боришади. Энди улар кўчманчи скифларнинг сиридан воқиф бўлганди. Спитамен яна 600 га яқин скиф чавандозни олиб, келаётган макелонларга қарши ҳужумга ўтмоқчи бўлади. Скиф чўлига яқин бўлган текисликда туриб, душман ҳужумини кутишни ҳам, душманга ҳужум қилишни ҳам билмай ҳайрон бўлади. Скиф чавандозлари фақат пиёдалар атрофида от чоптиришар, уларга ўқ узишарди. Улар ҳеч бир талафот кўрмай, Фарнухнинг зич келаётган жангчиларидан қочиб кетади. Чунки уларнинг отлари илдам ва чарчашни билмасди. Андромахнинг отлари эса ҳамма вақт йўлда юрган, чўлда чопишга мослашмаган, бунинг устига, етарли озиқ-овқатга эга бўлмаган отлиқлари тобора ҳолдан тойиб борарди. Скифлар жанг қилаётганларга ҳам, чекинаётганларга ҳам шиллаб билан ҳужум қиларди. Кўплар ўқдан яраланди. Македонларнинг гўрт бурчакли пиёдалардан кўпроқ талафот кўришини сезган скифлар атрофи қалин ўрмон билан қопланган Политимет дарёси бўйларига чекинади.

Гиппарх Каран ва Андромахга ҳеч нарса лемай, ўзининг отлиқлари билан дарёдан ўта бошлайди, пиёдалар эса ҳеч қандай бўйруқ олмай отлиқлар ордидан кетади. Жангчилар пала-партиш тарзда қўрққанидан тик қиргоқлар бўйлаб дарёга туша бошлайдилар. Спитамен кўшинлари македонликларнинг муваффақиятсиз ҳаракатларини сезиб, отлиқ жангчилари билан дарёдан ўтиш жойидан иккига бўлиниб, душманга икки томонлама ҳужум бошлайди. Спитамен жангчилари македонликлардан тортиб олинган қурооллар билан қуроолланган эди. Спитамен жангчиларини шилдатди жангга бошлайди. Политимет дарёсининг саёз ва хавfli жойларини яхши билган саркарда, душманга икки томонлама ҳужум усулини қўллайди. Эндигина дарёдан кечиб ўтаётган душман кўшинларига дарахтларнинг орасига яшириниб бирдан ҳужум қилдилар.

Спитаменчиларни ҳали анча узоқда бўлса керак, деб ўйлаб бепарвогина келаётган Гиппарх уларнинг кўққисдан бошлаган ҳужумидан саросимага тушиб жангчиларига орқага қайтишни буюради. Орқа томонда эса аллақачон жанг бошланган эди. Икки ўртада шундай қаттиқ жанг бошланадиги, спитаменчилар Гиппарх қўшинини битта ҳам қўймай қириб ташлайди. Ҳатто дарё ўртасидаги дарахтлар ўсиб турган яланликка чиққан македончилар таслим бўлишларини айтинса ҳам у қириб ташланга буйруқ беради. Гиппарх жангчиларидан икки киши қочаётганини кўрган Спитамен уларнинг кетидан қувиб бориб, бирини ёй ўқи билан йиқитади, иккинчисини арқон ташлаб, эпчиллик билан отдан йиқитиб, қўшини олдига судраб келди. Буталар орасидан судралиб келган жангчининг қоринлари ёрилиб, ичаклари чиқиб кетганди. Устидаги кийими дабдала бўлиб, қип-қизил қонга беланганди.

Жангчилар Спитаменнинг жасурлигига қойил қолишди. Бу жангда Спитамен шундай матонат кўрсатадиги. Гиппархнинг энг моҳир жангчиси Осрун билан яккама-якка олишувда, зарб билан уриб, рақибининг қўлидаги қиличчини туширади. Сўнгра мардлик қилиб, унинг бўйнига қилич солишдан ўзини туғиб эгнидан ушлайди-да, худди улоқ чонган чавандоздек отини тезлаб кетади. Шу кетишда бир ҳамла билан Осрунга ёрдамга шошилган жангчининг калласини олади. Сўнгра дўстларига ёрдамлашиш учун қирғоқ томон келаётганда Осрунни каттакон харсанг тош устига отиб юборади. Харсанг тошга боши зарб билан урилган Осруннинг оғзи-бурнидан қон келиб, жон беради. Бу воқеани кузатиб турган Гиппарх бу баҳодирнинг Спитамен эканлигини билиб, ўн чоғли отлиқлари билан у томон ташланади. Спитаменни ҳамоя қилишга шошилган сафдошлари ёй билан ҳужумга ўтади. Гиппарх Спитамен билан узоқ олишади. Спитаменнинг шундай қаҳр-газаби тўлиб-тошган эдики, қони қайнаб кетганидан отининг устида тик туриб олади. Гиппарх Спитаменни йиқитиш мақсадида отининг бўйнига қилич солади. От бир сакраб, йиқилади. Пиёда қолган Спитамен Гиппарх билан олиша бошлайди. Сўнгра эпчиллик билан Гиппархнинг ўнг оёғига қилич солади. Қилич Гиппарх отининг қорнини ҳам кесиб кетганди. Оғриқ зарбидан сакраб кетган отнинг устидан Гиппарх агнаб тушади. Бироқ чап оёғи узангида қолганди. От Гиппархни судраб буталар орасига кириб кетади. Гиппарх судрала-судрала чўпонлар кўргонига етиб олиб, чўпонлар орқали Кратер билан боғланади. Саркардасининг ҳалокатга учраганини кўрган македонияликлар таслим бўлишга қарор қилишади. Таслим бўлган Гиппарх жангчиларни ичида тўртта сўғдиёналиклар ҳам бор эди. Сотқинлик қилиб Александр томонига ўтган ва ерли халққа азоб бериб юрган бу ҳампортларини ялиниб-ёйворишига қарамасдан, қулоқларини ва ўқ отишга ярамай қолишлари учун бармоқларини кесиб олиб, яланғоч ҳолда қўйиб юборади. Анчадан буён қочиб, яшириниб юрган Спитамен

сафдошлари галаба гаштига мириқиб қолгандек бўлади. Фаму гуссаларини унутган ҳолда сотқин ватандошларининг шармандали ҳолатига роса кўринади.

Бу хабарни эшитган Александр чуқур ҳаёлга ботади. Зудлик билан Андромахни ҳузурига чақириб, воқеанинг тафсилотини сўрайди. Андромах содир бўлган фожиянинг тафсилотини тулиқ баён қилиб беради. Эшитишича, Гиппарх ва Каранинг эҳтиётсизлиги қўшинни ҳалоқатга олиб келганди. Александр ўзини туголмайд бақириб юборди. «Мен кўшинга ачинамайман, Гиппархга ачинаман, у қаттиқ яраланган» дейди шоҳ Андромахга. Гиппарх анча кун ётиб, оқсоқланиб қолади. Александр уни Македонияга қайтариб юбормоқчи бўлганида «то ўлгунча Александр билан бирга булажагини, Спитамендан қасос олажагини» айтади. Бироқ, Гиппарх оғир жангга ярамай, илгариги куч-гайратини йўқотганини сезиб, кўнгли ярим бўлмаслиги учун садоқатини ҳисобга олиб, уни Паропамисадлар юртида барпо этилган Александрияга ҳоким қилиб тайинлайди. Аррианинг таъкидлашича, Гиппарх Александрия шахрининг ҳокимлигини бажара олмагани учун ўз вазифасидан тезда олиб ташланади¹.

Александр Аминта қўмондонлик қилаётган бақтрияликлар ва сўғдиёналиклардан иборат қўшинини Кенга топширади. Кенга эса мабодо Спитамен пайдо бўлиб қолса, уни қуршовга олиб, қўлга тушириш учун қишини Сўғдиёнада ўтказиш буюрилади. Спитамен ва унинг одамлари македонияликларнинг ҳамма ёққа соқчилар кўйганини кўриб, ҳеч қаерга қоча олмасликларини сезгач, Кенга қарши юриш бошламоқчи бўлишади. Улар бу жангда галаба қозонишларига ишончлари комил эди.

Сўғдиёна йўллари билан скиф-массагетларни ажратиб турувчи Ҳазога келиб, 3000 та скиф отлиқларини ўз сафига олиб, Сўғдиёнага бостириб киришга кўндиришади. Бу скифлар ниҳоятда қашшоқ яшашарди, шунинг учун ўзларининг бойликларини йўқотишдан қўрқадиган жойлари йўқ эди. Шунинг учун уларни бирон нарсага кўндириш осон эди. Кен Спитамен аскарлари билан келаётганини эшитиб, унга қарши қўшин билан юради. Қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар галаба қозонишади. Спитамен қўшинидан 800 киши, Кеннинг эса 25 отлиқ аскари ва 12 пиёда аскари ҳалок бўлади. Тирик қолган сўғдиёналиклар ва бақтрияликлар таслим бўлишади. Скиф-массагетлар эса маглубиятга учраб, бирга жанг қилган сўғдиёналикларни ва бақтрияликларнинг араваларини бузиб, Спитамен билан чўлга қочишади. Лекин уларнинг чўлга юриш қилишини эшитганда, Спитаменнинг бошини олиб, Александрга юборишади ва шу билан шохни бу қабилалар уйига бостириб келиш ниятидан қайтаришмоқчи бўлишади.

¹ Арриан. Ҷўша асар. 153-бет.

Хотини Спитаменни ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам Александрдан кечирим сўраш лозимлигини, бундай қочиб юришлар жонига текканлигини айтади. Уларнинг учта фарзанди бўлиб, ҳеч бўлмаса фарзандларига раҳми келишини, акс ҳолда уларнинг ҳам ҳалок бўлишини таъкидлайди.

Спитамен хотиним сотқинлик, бевафолик қияпти деб, бир сафар уни ўлдирмоқчи ҳам бўлади.

Шундан сўнг хотинига қарамай, бошқалар билан юриб кетади.

Бундай салт юришлар жонига теккач, яна хотинига нисбатан муҳаббати кучаяди.

Хотини унга чин юракдан тўғри маслаҳат берганини, энди нима бўлсаям кулоқ солишини ўтиниб сўрайди. Алданган Спитамен кушнинг ярмида майхўрликни бошлайди ва жуда маст бўлади.

Спитамен қаттиқ ухлаб ётганла хотини унинг калласини олади.

Қотил хотин Александр қароргоҳига келиб, бир муҳим хабар олиб келганлигини айтади.

Шунда шоҳ бу аёлни ичкарига чақиради. Унинг уст-боши қонлигини кўриб, дастлаб кимдир зўрлаган бўлса керак, деб ўйлайди. Спитаменнинг боши аёл билан келган қулнинг қўлида эди. У Спитаменнинг калласини шоҳга кўрсатади.

Қонсиз, оппоқ калла Спитаменники эканлигини дарров билиш қийин эди. Шунда қул бўлиб ўтган воқеани шоҳга айтади. Шоҳ хаёлига ҳар хил фикрлар келади. Бошига кўп кулфатлар солган душманининг ўлдирилиши яхши-ю, лекин бу машъум қотилликка аёл киши, яна унинг вафодор хотини қандай ботинганини тушуниш қийин эди.

Аёл кишининг бундай ваҳшийлиги бошқаларга ўрнак бўлмасин тагин, деган ўй-хаёл билан шоҳ унинг қароргоҳдан чиқиб кетишини талаб қилади.

Спитаменнинг ўлганини эшитган дақлар унинг айғоқчиси Дагаферни ушлаб бериб, ўзлари ҳам Александрга таслим бўладилар. Шоҳ гуноҳкорларни қилмишига яраша жазолашни буюради.

Шундай қилиб, шоҳ гирканлар ва марлларни тапурлар билан биргаликда Фратоферм ҳокимлигига беради. Арсак ўрнига драгларга ҳукмдор этиб, Стасанор тайинланади. Арсак эса Оксидат ўрнига Мидияга юборилади. Мазей ўлгандан кейин Вавилония Ситамен қул остига ўтади.

Кўриб ўтганимиздек, Спитаменнинг ўлимига онд маълумотлар ҳар хил. Уларнинг бирида скиф-массагетлар томонидан ўлдирилган дейилса, бошқа бирида ўз хотини томонидан калласи кесилган деб таъкидланган. Бу икки тарихий фактнинг қайси бири тўғри эканлигига ишониш ўқувчи эътиборига ҳавола. Машҳур тарихчилар ҳам Спитаменнинг ўлими ҳақида юқорида баён қилинган икки воқеа тафсилотини ечолмай ҳали-ҳамон баҳс юритмоқдалар. Бу талқиқотчиларнинг бири Спитаменнинг хотинини қарғасалар, бошқа бирлари сотқинлик йўлига ўтган скиф-массагет

тўлаларини лаънатлайдилар. Шуниси маълумки, Спитаменни ҳеч бир куч, ҳатто Александрдек тенгсиз куч-қудратга эга бўлган саркарда ҳам енголмайди. Спитаменга мардлик ва жасорат жангида ҳеч ким тенг келмайди. Унинг мардлиги ва матонатига Александрнинг ўзи ҳам қойил қолиб, тан беради. Спитамен Александрга ёввойи деб билган Ўрта Осиё қабилаларининг нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўяди. Ўз халқининг содиқ ва фидойи фарзанди бўлган Спитамен Ўрта Осиёдаги қабилалар жуда қашшоқ ва чор-ночор яшаса-да, маънавий жиҳатдан бой, руҳан бақувват эканлигини неботлайди. Ватанини, халқини севишни, ўз қишлоғини, шаҳарини, юртини ардоқлашини ўрта осийликлардан урганни кераклигини далиллайди. Александр шунча мамлакатларни, юртларни, ўлкаларни босиб олса ҳам, ўрта осийликлар сингари жанговар ва жасур халқни кўрмаган эди. Александр Ўрта Осиёга қарши уруш эълон қилмайди. Улкан Ахмонийлар ўлкасининг бу бир чекка ўлкасини жанг-жадалларсиз, тинчгина босиб оламан, худди сайёҳлардек бу ўлканинг жаннатмакон гўзалликларини томоша қилиб, катта бойликлар тўплаб, қўшинни ўрта осийлик ўғлонлар ҳисобига мустаҳкамлаб ҳинд сари йўл оламан, деб ўйлаган эди. Аммо Александрнинг Сўғдиёнада бирон куни тинч ўтмайди.

Шундай қилиб, шарқнинг жасур, ватанпарвар ўғлони Спитаменнинг номи авлодлардан-авлодларга ўтиб келмоқда.

НАУТАК

Наутак қалъасининг номи антик замонлардаёқ узоқ элларга маълум эди. Олимлар бу қалъанинг Қарши шаҳрига яқин бўлганлигини таъкидлашади. Эҳтимол, бу қалъа Ургут билан Қарши ўртасидаги баланд тоғларга жойлашган бўлиши мумкин. Александр Мароқанд шаҳридан чиқиб, Наутак қалъасига борганлиги аниқ. Бошқа бир тарихий манбаларда эса Қарши шаҳрининг қадимги номи Наутак бўлган дейишади. Курший Руф бу қалъанинг ҳозирги Сисимифр бўлган, деган фикрни айтса, Арриан қалъага Херион ҳокимлик қиларди, дейди. Курший Руфда бу қалъанинг номи Наутак деб тилга олинса, Арриан қалъа номини тилга олмайди. Бироқ ҳар иккала адиб ижодида ҳам қалъанинг жуда қийинчилик билан олинганлиги таъкидланади. Курший Руфнинг ёзишича, ниҳоят бақтрияликлар 700 одамни йўқотади. Улардан 300 таси асирга тушади. Лекин улар ҳам анойи эмасди — македонияликларга ҳужум қилиб, 80 тасини ўлдиради, 350 тасини эса ярадор қилиб ўч олишади.

Лекин барибир шоҳ уларни иккинчи марта кечирди. Шоҳ уларга ёрдам қилиш учун катта қўшин билан Наутак деб аталмиш жойга етиб келади. Буларнинг ҳокими Сисимифр бўлиб, у ўзининг онасидан иккита ўғил кўрганди. Уларда ота-она ўз боласи билан эр-хотинлик қилиши мумкин эди.

Сисимифр ўзининг юртдошларини қуроолантириб, вилоятга кирадиган қисқа жойни тўсиб туради. Бу жойнинг яқинидан тезоқар дарё ўтиб, орқа томонидан қоя тўсиб турарди. Шу ерда яшовчилар қоядан ўтарди, қоя тагидаги йўлнинг бошланиши ёруғ бўлиб, ички томони эса жуда қоронги эди. Ер ости йўли фақат шу ерда яшовчиларга маълум бўлиб, бу йўл қоянинг орқа томонига олиб чиқарди. Наутақликлар бор кучлари билан дарани ҳар қанча ҳимоя қилмасинлар, Александр уларни шиддат билан енгиб, қояни эгаллаб олади.

Дарага олиб чиқувчи йўлни ҳайқириб оқувчи сертошқин дарё тўсиб турарди. Шоҳ дарахтларни кесиб, йирик тошларни ташлаб бўлса ҳам дарёдан ўтишга муваффақ бўлади. Буни кўрган наутақликлар эсанкираб қолади. Шундай қилиб, шоҳ уларни кўрқитиб таслим қилади. Сўнгра уларнинг қабиласига қавм бўлган, лекин кейинчалик Александрга тобе бўлиб қолган Оксиртлар уларнинг бошлиғи олдига элчи қилиб юбориб, қояни топширишларини талаб қилади. Қоя ҳимоячилари таслим бўлавермагач, кўрқитиш учун ўқ-ёй отадиган машиналарини ишга туширади. Ортиқча ҳимоя қилишга қурби етмай қолган ҳимоячилар қоя теласига қараб қоча бошлашади. Оксирт анча саросимага тушиб қолган Сисимифрни македонияликларга ишонинга кўндира бошлайди. Уларнинг Ҳиндистонга қараб мардонавор юришига халақит бермасликни, кимки уларнинг йўлига тўсқинлик қилса, ўзига-ўзи ўлимни сотиб олишини айтди. Сисимифрнинг ўзи таслим бўлишга тайёр эди, лекин унинг онаси (айни вақтда хотини) бировга таслим бўлишдан кўра, ўлимни афзал кўришини айтади. Шундай қилиб, Сисимифр ўз фикридан қайтиб, ўз тақдирини ўйламасдан, кўпроқ шухратини ўйлаб, қояни топширишга рози бўлмайди. Элчиларга зиён-заҳмат етказмасдан қўйиб юбориб, Сисимифр қалъани ҳимоя қилишни давом эттиради. Бироқ кейинроқ душман кучи билан ўз кучини солиштириб кўргандан кейин, аёл кишининг берган маслаҳати нотўғри эканлигини тушуниб, элчиларнинг талабини инкор этганига афсусланади.

Илгарироқ жўнаб кетган Оксиртнинг орқасидан Сисимифр онаси, болалари ва қариндошлари билан бирга йўлга тушади. Шоҳ унга чопар юбориб бир оз кутиб туришини буюради ва тезда бу ерга етиб келади. Ҳокимлик қилиб турган жойларни унга қайтариб, агар Сисимифр шоҳга содиқ бўлиб қолса, қолган жойларни ҳам қайтариб беришини айтади¹.

Александрнинг талабига кўра, Сисимифр икки ўғлини ҳарбий хизматга беради. Кейин пиёда қўшинни қолдириб, отлиқлари билан Александр яна юришда давом этади.

Курций Руф ва Арриан ифода этган мана шу икки тасвирда маълум даражада ўхшашликлар бор. Шу билан бирга биргаликда, бу икки адиб

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 309-бет.

ижодида маълум даражада фарқли томонларни ҳам кўрамиз. Бундай ўхшаш ва фарқли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон бўлгани учун уларни бирма-бир шарҳлашга киришмадик.

Александр Сўғдиёнадаги ишларини тугатиб, тоғни забт этиб, паретақларга қарши юриш бошлайди. Айтишларича, тоғликлар қўлга киритиш мумкин бўлган Хориен деб номланган қояни ушлаб туришган экан. У ерга Хориен ва бошқа аслзодалар яширинганди. Тоғнинг баландлиги 20, эни 60 стадийга тенг эди. Қоя жуда тик бўлиб, унга фақатгина ноқулай ёлғизоёқ йўлдан чиқиларди. Қояга фақат бир одамгина ҳеч нарса халақит бермаса, чиқа оларди. Қоянинг бир томонида чуқур жарлик бўлиб, кимки қўшни билан қояга чиқмоқчи бўлса, жарликни кўмиб, ўзига текислик ҳосил қилиши керак эди.

Александр бу иш қанчалик қийин бўлмасин, жарликни кўмиб, қоя чуққисини забт этмоқчи бўлади. Унингча, ер юзиде қўлга кирита олмайдиган ҳеч бир жой йўқ эди. Александр тоғ ёнбағрида ўсиб ётган арчаларни кесиб, зина ясаб, жарликка туширишни буюради. Бу ишни кундуз кун Александрнинг ўзи бошқарарди. Тунда эса бу мушкул ишни шахсий соқчилари Пердик, Леоннат ва Лагонинг ўгли Птолемей давом эттиришарди. Кўшинни асосан тўрт қнемга бўлишганди. Бир қисм Александр билан кундуз кун, қолган учтаси навбат билан тунда ишлашарди. Жарликда ишлаш жуда қийин бўлиб, кундуз кун фақат 20 тирсак жойгача зина қуришарди. Тунда эса бундан камроқ бўларди.

Аскарлар жарликка тушиб, темир таёқларни қоянинг қия жойига қоқиншарди. Таёқлар орасидаги масофа юкнинг оғирлигига мослаб ўлчанганди. Тўшаладиган шохларни мажнунтолнинг новдалари билан боғларди. Бу тўшалма кўприкни эслатарди. Шохлар бир-бири билан бириктирилгандан сўнг бу ерга тупроқ қуйиларди-да, орқадан текисланарди.

Қалъа ҳимоячилари Александрнинг бу уринишларини фойдасиз деб ўйларди. Чунки қоя тепасида уларни уқ-найзалардан ҳимоя қилувчи осма бошпаналари бор эди. Бироқ Александр жангчиларининг ўқлари у ерга бора бошлаганда, ҳимоячилар ўзларининг кучсиз бўлиб қолишганини сезишади. Хориен саросимага тушиб, Александр олдига Оксиартни элчи қилиб юборишни илтимос қилади. Александр Оксиартнинг элчи бўлиб у ерга боришига рухсат беради. Оксиарт Хориенга Александрнинг олижаноб, адолатли шох эканлигини, одамларга ишонишини айтиб, ўз кўзи билан кўриб, гувоҳ бўлган воқеалардан гапириб беради. Ниҳоят Хориенни таслим бўлиб, қалъани топширишга кўндиралади. Хориен Оксиартнинг гапига қулоқ солиб, қариндошлари ва дўстлари билан Александрнинг олдига келади. Александр уни яхши кутиб олиб, Хориен билан дўстлашишга аҳд қилади. Лекин уни қўйиб юбормайди. Хориеннинг ҳимоячилари олдига бориб, уни

топширишлари ҳақида буйруқ беришини айтади. Ҳимоячилари қояни топширишга рози бўлишади. Александр 500 аскар билан биринчи бўлиб қояга чиқади. Хориенни эса қалъага ҳоким қилиб тайинлаб, яқин атрофидаги ерларни ҳам унинг ихтиёрига беради. Александрнинг қўшини қишда қийнала бошлайди. Қор қалин ёғиб, озиқ-овқатнинг етишмаслиги сезилиб турарди. Хориен шохнинг қўшинига 2 ойга етгулик қилиб, қалъада йиғилган озиқ-овқатларини, нон, вино ва фил гўштини беради. Шундан кейин у янада Александрнинг ҳурматини қозонади¹.

Александрнинг Хориен қалъасига қилган ҳужуми воқеасини Арриан худди шундай тасвирлайди. Хориен қалъасига ҳужум Курший Руф асарида сал бошқачароқ тасвирланган бўлса-да, ҳар иккала адиб ҳам бир хил тарихий манбалардан фойдаланганига гувоҳ бўламиз.

Бу икки асарда таъкидланган қоянинг номи Наутак бўлиб, унинг ҳокими Сисимифр эканига ишонч ҳосил қиламиз. Чунки Сисимифрнинг номи кейин ҳам тилга олинади. Яъни Александр Ҳиндистон томон юришни бошлаб, Бақтрия тоғларидан ўтаётганда қаттиқ бўрон ва қор-ёмғир совуғига дуч келиб, катта талафот кўради. Кўпгина жангчилар, бошпана тополямай совуқдан ўлалар. Қорамол ва қўйлар қирилиб кетади. От ва бошқа уловларнинг бир қисми ҳам нобуд бўлади. Бу мудҳиш хабарни эшитиб, Сисимифр дўсти Александрга ёрдам беришга шошилади. Ўшанда Сисимифр кўплаб қўй ва қорамоллар, от ва уловлар билан бирга 2000 туяни Александр жангчиларига бўлиб берганди. Сўнгра Александр саклар еридан катта бойлик орттириб, 30000 бош молни Сисимифрга совға қилиб беради².

Мана шу фикрнинг ўзиёқ Наутак қалъасида Сисимифр бўлганлигини исботлайди. Тарихчилар Окс дарёсининг юқори оқимида Хориен қалъаси ҳам бўлганлигини таъкидлайдилар.

Кўриб ўтганимиздек, юқоридаги лавҳа тасвир жиҳатидан бир хилликка эга. Яъни қояни эгаллаш қийин бўлади. Бу ўринда қоянинг жойлашиши ва унга чиқиш йўлларининг мураккаблиги ҳақида ҳам бир хил маълумот берилган. Пастки жарликни дарахт шохлари билан тўлдирибгина қояга чиқиш мумкинлиги ҳам ҳар иккала асарда баён қилинган. Лекин қоянинг номини Курший Руф Наутак деб атаса, Арриан Хориен деб кўрсатади. Қалъанинг бирида Сисимифр ҳокимлик қилса, иккинчисида қалъа ҳокими Хориендир.

Кўпгина олимлар Наутак қалъаси билан Хориен қалъасини бир деб тушунишади. Археологлар Наутак қалъаси Қарши шаҳри яқинида эканлигини аниқлашган. Хориен қалъаси эса Окс дарёси бўйларида жойлашган бўлиб, ўша даврларда Сўғдиёнага қарар эди. Курший Руф

¹ *Арриан*. Ўша асар, 152-бет.

² *Курший Руф*. Ўша асар, 319-бет.

ва Флавий Арриан ҳам Хориен қалъаси Сүтдиёна ерларида жойлашганини айтади. Ҳозирги замон тадқиқотчилари Хориен қалъаси Бақтрия ўлкасида жойлашган деган фикрни айтади. Бошқа бир тадқиқотчилар Хориен деган қалъанинг бўлмаганини, Хориен номли ҳокимнинг бўлганлигини таъкидлашади. Агар ҳақиқатан ҳам Наутак Қарши шаҳрининг қадимий номи бўлса, унда бу қалъа Курший Руф айтганидек Бақтрияда эмас, балки Сүтдиёнада бўлиб чиқади.

Аррианининг ёзишича, ўша йили қиш анча оғир келиб, Александр Наутак шаҳрида қишлайди.

Шаҳар аҳли меҳмонни иззат-ҳурмат билан қарши олади. Илгари Александр бу шаҳарга келган, шаҳар ҳокими билан дўстлашганди. Шунинг учун ҳам шаҳар аҳлига зиён-заҳмат етказмасликни жангчиларига қаттиқ тайинлайди.

Шаҳарга сизмаган жангчиларга эса, яқин агрофлагги тоғ этагидан ҳар қандай совуқларни ҳам писанд қилмайдиган сўғдиёналикларнинг ўтовидан қуриб берали. Ўзи эса гўзал хотини Роксана билан қиш ўтгунча ичкарида бўлади. Янги келин-куёвни қутлаб, бу ерда шаҳар кишилари тез-тез келиб туришарди.

Аввалига шаҳар аҳли Александрдан кўрқиб, шоҳнинг кўчадан ўтиб қолганларини қуриша, эшикларини беркитиб, ичкарига яшириниб олишарди. Улар Александр халқнинг бор-будини талаб, хонавайрон қилади деб, ўйларди. Шунинг учун ҳам кўп кишилар, уйларини беркитиб, яшириниш учун қўшни вилоятларга кетиб қоладилар. Шаҳарликлар мотам тутгандек ғам-ғуссага ботган эди.

Бироқ Александр шаҳар аҳлига озор етказмайди. Баъзан ерли халқдан биронта кишини учратиб қолса, сўғдиёналикларга хос саломлашарди. Наутак шаҳри Бақтрияга яқин бўлгани учун бу ерда саклар ҳам кўп эди. Шунинг учун ҳам сак ва сўғдлар бир-бирининг тилига бемалол тушуна олар, шаҳар аҳли икки тилда ҳам сўзлашаверарди. Александр икки тилда сўзлашишга ҳаракат қиларди. Шаҳар аҳли аста-секин Александрга кўникиб қолади. Ҳатто улар шоҳнинг олдида ҳол-аҳвол сўраб ёки арз қилиб келишга олатланидилар. Александр иложи борича уларга ёрдам беришга ҳаракат қиларди.

Наутакликлар Оксартнинг қизи бўлган Роксанани аввалдан яхши билишарди. Роксана шаҳарга чиқишдан дастлаб истиҳола қилган бўлса, кейинчалик кўникиб кетиб, Александр билан бемалол шаҳар айланадиган бўлади.

Шаҳар аҳли ўз дарлини кўпроқ Роксанага айтар, у билан суҳбат қуради. Бир кунги бир хотин товугни Александрнинг жангчилари ўғирлаб кетганини, товукни энг чеккадаги ўтовга олиб кирганини ўз кўзи билан кўрганини Роксананинг қулогита етказди. Роксана бу хабарни шоҳга айтади. Александр бу воқеадан даргазаб бўлиб, товук ўгрисини

топиб олади. Сўнгра шаҳар аҳли олдида уни роса калтаклайди. Ҳатто товуқнинг эгаси бўлган аёл, ўғри жангчининг айбидан кечганлигини айтса ҳам, шоҳ ўз ҳукмини бекор қилмай жангчини қаттиқ жазолайди. Александрнинг қўшинлари ўртасида тартиб-интизом шундай қаттиқ эди.

Худди шунга ўхшаш воқеа ўша йили Бақтрияда ҳам рўй беради. Ҳиндистон томонга йўл олаётган Александр Бақтриянинг энг чекка қишлоқларига кўнади. Шоҳ яқин саркардалари билан қишлоқ оқсоқолининг бошпанасида тунаб, катта қўшин мевалари гарқ пишган бир богда қолади. Богнинг бор-будилан айрилдим, энди богда мева тугул, дарахтнинг шохи ҳам қолмаса керак, деб ўйлаган эди у. Эрталаб борсаки, дарахтларнинг ҳосили ўз жойида турибди, боққа умуман зиён етказилмаган. Богнинг хўжайини хурсанд бўлганидан, жўнаётган лашкарларга пишган мевалардан улашади. Ўшанда қишлоқ аҳли Александрнинг қўшинида интизомнинг кучлилигига қойил қолишади.

Ҳақиқатан ҳам Александр қўшинида интизом жуда кучли бўлган. Александр айниқса угрилик қилган кишиларни жуда ёмон кўрган. Агар қўшинлари орасида ўғирлик қилган кишилар борлигини сезиб қолса, бундай ўғирларни бутун лашкар олдида огир жазоларга тортган. Бурни ёки қўлонини кесиб ташлаган, оёгини осмонга қилиб осиб қўйган, ҳатто ўлим жазосига маҳкум этган. Шунингдек, қайси шаҳар ёки қалъага бориб кўнса ҳам тунаш учунми ёки қишлаш учунми, «Бўри ўз овулига тегмайди» деб қўярди. Шу туфайли Александр наутакликларга зиён-заҳмат етказмайди.

Қиш давомида Александр Наутакда айш-ишрат суриш билан кифояланиб қолмайди. Балки у жангчилари билан ҳарбий машқлар ўтказар, ҳарбий интизомга тайёрлар, чавандозлик ўйинларини қилар, маҳаллий халқ ҳофизларини чақириб келиб қўшиқлар айттирар эди. У кўпинча янги жанг режаларини тузар, Македонияга мактуб йўллар, карвонларни жўнатиб турарди. Македония билан Ўрта Осиё ўртасида карвон тўхтовсиз қатнаб турарди. Карвон ёки янги куч етиб келган кун Александрнинг кайфияти анча кўтарилиб, беҳад севинарди. Тезда карвон бошлигини ёки саркардани ҳузурига чорлаб, ўз юрти ҳақида сўраб-суриштирарди. Карвонни Македонияга жўнатаётганда эса, бироз хомуш бўлиб қоларди. Келган ёки кетган карвонни албатта кутиб олар ёки кузатарди.

Бундан ташқари, Александр Наутак шаҳрида қишлаганида босиб олган ўлкаларнинг тарихи ва жугрофияси билан ҳам танишади. Қўл остидаги ҳокимликларни қайтадан кўриб чиқади. Бу ўлкаларга ёрдамчи қўшин юборади ёки қўшин сўрайди. Озгина қалтис йўл тутган саркардаларни алмаштиради ёки жазолаб, янгиларини тайинлайди. Шу ўринда Аррианнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтишимиз мумкин:

Кен Наутакка, Александрнинг олдига жўнайди. Бундан ташқари бу ерга Кратер одамлари билан Фратаферн, ҳоким Парфий ва Стасанар, арийларнинг ҳокими келишади. Улар Александрнинг буйруғини бажариб келишганди. Қиш фасли бўлгани учун Александр кўшинларини Наутак шаҳри ёнида дам олиш учун жойлаштиради. Фратефернни у мардлар ва тапурлар олдига бир неча марта чақирилишига қарамай, ўзини кўрсатмай юрган ҳоким Автофрататни олиб келиш учун юборади. Стасанарни драгларга ҳоким қилиб юборади. Индияликларга ҳоким қилиб Атропатни тайинлайди, чунки илгариги ҳоким Оксидат унга қарши нимадир уюштираётганлиги ҳақида эшитади. Стаменни эса Вавилон гипархи Мазейнинг ўлимини эшитиб, Вавилонга юборади. Сопол, Эпокилл ва Менидни Македонияга кўшин олиб келиш учун юборади¹.

Шундай қилиб, қиш давомида Наутак билан Александрнинг қўли етган дунёнинг барча ўлкалари ўртасида борди-келди, серқатнов йўллар бошланади. Наутакка узоқ эллардан савдогарлар келиб кўнади. Карвонлар тўхтайдди. Улар билан бирга турли мамлакатларнинг донишманд ва фозиллари ҳам келиб кетар, Бақтрия ва Сўғдиёнанинг илму донишлари билан мулоқотда бўлар, учрашув кечалари уюштирарди. Александр даврида Наутак шаҳри карвонлар, савдогарлар, донишмандлар, ажнабийлар тўхтайдиган жойга айланади. Шаҳар ҳаёти иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча юксалади. Балки шу воқеалар сабабдир. Қарши шаҳри ўтмишда Ўрта Осиёдаги энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча юксак эди. Кейинчалик шу шаҳардан мўгул истилочиларига илк бор зарба берилади. Эркесвар сарбардорлар ҳаракати пайдо бўлади. Шу ерда Амур Темур туғилиб, улғаяди.

Шундай қилиб, Александр эрта баҳорда Наутак шаҳридан Бақтрияга қараб йўл олади.

Жангларда Александр ўзини ҳаминша хавф-хатарлар остига қўяди. Натижада, бир неча марта огир яраланади. Қўшин эса иқлимнинг ёмонлигидан ва озиқ-овқатнинг етишмаганлигидан қийналар эди. Александр ўз тақдирини кўполлик билан енгмоқчи бўлса, душманини мардлик билан енгмоқчи бўларди. Унинг айтишича, мардлар учун тўсқинлик, кўрқоқлар учун эса ҳеч ерда таянч бўлмас экан. Айтишларича, Александр анча вақтгача Сисимифр мудофаа қилган қояни қамал қилиб туради. Жангчиларнинг руҳи тушгандагина Александр Оксиартдан Сисимифр ботир ёки кўрқоқ одамлигини сўрайди. Оксиарт эса Сисимифрнинг энг кўрқоқ одам эканлигини айтади. Шунда Александр: «Биз қояни босиб олишимиз мумкин, чунки унинг чўққиси мустаҳкам эмас», — дейди. Александр қояни Сисимифрни кўрқитиб забт этади.

¹ *Арриан*. Ўша асар, 151-бет.

Иккинчи марта эса, Александр кўшини бошқа бир қояни босиб олмоқчи бўлганда олдинга ёшларни юборади. Булар орасида Александр исмли йигит ҳам бор эди. Александр унга: «Сенинг исминг сени мард бўлишига ундайди», — дейди. Лекин шу йигитнинг жангда ҳалок бўлганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди.

СЎҒД ТОҒИ

Бу воқеаларнинг Сўғдиёнада бўлиб ўтганлигини тарихчилар қайд қилишади. Сўғд тоғидаги бу қалъанинг Сўғдиёнанинг энг чеккасига жойлашганини ва охири қалъа бўлиб, қолган қалъаларнинг ҳаммаси кўлга олинганини Арриан ўзининг «Александрнинг юриши» асарида келтириб ўтади. Бироқ қалъанинг номи тарихий асарларда тилга олинмайди. Арриан қалъанинг ҳокими Оксиарт эди деса, Күрший Рүф Аримаз бўлганлигини тилга олади. Муҳими шундаки, ҳар иккала қалъадаги ҳужум тасвири бир хил ифодага эга. Сўғдиёналик Оксиарт қалъа ҳокимлари Сисимифр ва Хернонга Александр томонидан элчи қилиб юборилган эди. Қалъада эса, Аррианнинг таъкидлашича, Оксиартнинг хотини ва қизлари яширинган бўлади. Бундан бир англашилмовчилик келиб чиқади. Александрнинг яқин кишиси сифатида Наутак ҳокимига элчи бўлиб борган Оксиарт нега хотини ва қизларини Сўғд тоғидаги қалъага жойлаштиради? Иккинчидан, бу нарса Сўғд тоғи Наутак қалъасига яқин эканлигидан ҳам далолат беради.

Бобокалонларимизнинг руҳини ёд этувчи яна бир тарихий жой Сўғд қалъасидир. Бу қалъанинг қаерга жойлашганини тадқиқотчилар аниқ айтишмайди. Уларнинг айримлари бу қалъани Наутак билан чалкаштиради. Бошқа бирлари бу қалъа Окс дарёси бўйларидаги баланд тоғларида жойлашган эди дейишади. Арриан қалъа Сўғд тоғига жойлашганини ёзади. Муаллифнинг бу ўринда қайси тоғни назарда тутаётгани аниқ эмас.

Александр тоққа яқинлашганда, осма кўприк ва деворларни кўради. Улар бу йўл орқали озиқ-овқатларини ташиб келишганди, қалин қор ёққанди. Бу қор макелонияликларнинг юришига халақит берарди. Тоғликларни эса сув босиш хавфи бор эди. Шунга қарамай, Александр бу ерни босиб олишга қарор қилади. Тоғликларнинг мағрур гапирган сўзлари Александрга қаттиқ ботиб, жаҳдини чиқаради. У сўғдиёналикларга музокара ўтказишни таклиф қилади. Агар улар шу ерни топширишса уйларига соғ қайтишларини ваъда беради. Улар Александрнинг устидан кулиб, бу тоғни забт этиш учун қанотли аскарлар қидириб топишни маслаҳат беришадди. Бусиз эса қалъани эгаллашни ўйламасликларини айтишадди. Шунда Александр кимки тоққа биринчи бўлиб чиқса, мукофотга 12 талант олишини, иккинчи бўлиб чиққан одам иккинчи мукофотни, учинчиси — учинчини ва ҳоказо, охириги

чиққан одам эса охириги мукофотни — 300 драхмини олиши мумкинлигини эълон қилишни буюради. Бу эълон жангга шайланиб турган македонияликларни янада руҳлантириб юборади.

Куринов пайтида тоққа чиқиб ўрганган 300 га яқин аскар йиғилади. Улар темир таёқлар тайёрланади. Бу таёқлар қор музга айланган жойларда утишга ёрдам берарди. Таёқларга мустақкам туқилган, узилмайдиган арқон боғланади. Кечга яқин эса тоғнинг душман қўриқламаган томонига етиб келишди ва таёқлар ёрдамида бирин-кетин тоққа чиқа бошлади. Йўл-йўлакай 30 га яқин одам ҳалок бўлди. Қорга кўмилиб кетганликлари сабабли, уларнинг жасадларини ҳам топиб бўлмади. Қолганлар эрта тонгда тоғ чўққисини забт этишди. Тоғ тепасидан марра эгалланганини билдириб, рўмолчаларини сиккита бошланади.

Александр дарров жарчини чақириб, душман соқчиларига, қанотли аскарлар топилганини ва улар тоғ чўққисини забт этишганини айтишини буюради. Жарчи бу гапларни душман соқчиларига етказди ва тоғ устида турган одамларни кўрсатди.

Ҳимоячилар бундай бўлишни кутмаган эди. Улар тоғ қуролланган одамлар билан забт этилган деб ўйлаб, таслим бўлишди. Фарқи шундаки Арриан бу қалъада асирга олинганлар орасида Роксана ҳам бор эди дейди. Арриан асаридаги Сўгд тоғининг ишғол этилиши ҳақидаги бу тасвир Курший Руф асарида ҳам берилган. Бу икки тасвир бир-бирига кўн жиҳатдан ухшашди. Курший Руф шундай шарҳлайди:

Шоҳ қолган вилоятларни ҳам забт этган, фақатгина 30 000 жангчиси бўлган сўтиёналик Аримаз эгаллаб турган биттагина қоя қолган эди. Улар қоя тепасида 2 йилга етадиган озиқ-овқат тямлаб олишганди.

Қоя ҳамма томондан тик бўлиб, фақатгина чиқини учун битта тор йўлакча бор эди. Қоя ярмида қоронги гор бўлиб, ундан сув оқиб турарди.

Шоҳ аввалига бу жойни эгаллаш қийин деб ўйлаб кетмоқчи бўлганди, лекин барибир табиатни ўзига бўйсундириш ниятида қалъани забт этишга қарор қилади.

Шоҳ Артабазнинг ўгли Кофни Аримазга элчи қилиб юборади. Коф Аримазга қалъани топшириши кераклигини айтади. Бунга жавобан Аримаз шоҳнинг устидан мазах қилиб, Александр учини билса, қалъани қўлга олиши мумкин деб кулади. Бу сўзларни эшитган шоҳ дарғазаб бўлиб, маслаҳатчиларини чақиради ва кенгашида македонияликлар ҳамма нарсага, ҳатто учинга ҳам қодирлигини яқин кунларда Аримазга кўрсатишини эълон қилади.

Шоҳ саркардаларни йиғиб кенгаш утказар экан, уларга қараб шундай дейди: «Ҳар қайсингиз 300 тадан энг чаққон, элчил, қояларга чиқа оладиган йиғитлардан олиб келинг!»

Сизлар билан енгилмас шаҳарларни, утиб бўлмас тоғ чўққиларини, Ҳиндистон совуқларини енгдик. Мен сизларга ўрнак бўлдим, сизлар эса жасораат кўрсатдингиз.

Қаршингизда турган қояга фақат битта чиқини йўли бор. Унинг бир томони аскарлар томонидан кўриқланиб, қояган томони кўриқданмайди. Уни ҳар томонлама чуқур ўрганиб чиқиб, энг қулай чиқини йўлини тонасиз. Табиатда энгиб бўлмас теналик бўлмайди. Ўзгалар забт эта олмаган Осиини ҳам забт элдик.

Тепаликка чиққанлар оқ мато кўтариб менга белги беришсин. Мен қолган кучим билан қалъадагиларни чапигитиб тураман. Ким биринчи бўлиб қояга чиқса, 10 талант, кейингиси 9 талант ва қолганлар ҳам шунчадан мукофот олади, улар фақат мукофот учун эмас, балки менинг бўйруғимни бажаришлари шарт».

Қояга чиқувчилар қалъани эгаллагандай завқ билан шоҳнинг ҳукмини эшитиб, кейин темир ушлагичлар тақиб тайёргарлик кўра бошлайди. Шоҳ уларга энг қулай чиқини жойини кўрсатади. Икки кунлик овқат олиб қояга чиқувчилар қилич ва найза билан кўролланиб юқорига чиқа бошлайдилар.

Улар аввалига ҳушёрлик билан бир-биринга ёрдамлашиб, арқонлар ёрдамида кун бўйи юқорига қараб кўтарила бошлайди.

Нотўғри қадам қўйганлар пастга тушиб кетар, бундай даҳшатли ҳолат бошқаларни ваҳимага соларди. Барибир огир тўсиқларни энгиб тепага чиқиб борар, ҳолдан тойган жангчилар уйқуга кетарди. Улар эрталаб душман жойлашган қалъани излап бошлайдилар. Ниҳоят, улар пастликда гордан чиқаётган тутунни кўришади.

Улар келишилган сигнални бериб, ўз сафдошларини санаб кўрсалар, қояга чиқини жараёнида 32 киши ҳалок бўлибди.

Шоҳ диққат-эътибор билан эрталабдан кечгача қояни кузатарди. Йиғитлар тақдири уни уйлантирарди. Эртаси кун шоҳнинг ўзи биринчи бўлиб сигнални кўриб, Кофни зудлик билан чақириб, қалъадагилар ҳузурига таслим бўлишларини айтиш учун юборарди. Мабодо улар таслим бўлмаса, қоядаги йиғитларни кўрсат деб тайинлайди.

Шунда Коф унга қояга чиқиб олган йиғитларни кўрсатади ва македонияликлар уча олади, деб унинг устидан кулади.

Македонияликлар лагеридан труба овозлари, жангчиларнинг бақиринилари эшитилади.

Қалъа ҳимоячилари саросимага тушиб, қояга чиққанлар оз эканлигини ҳам сезмай таслим бўлишади.

Шундан сунг улар Кофни тезда орқага қайтариб, ўзларининг 30 элчисини ҳам қояни тоншириши ва бу ердан талафот кўрмай чиқиб кетини учун руҳсат сурашга шоҳнинг олдига юборадилар.

Шоҳ қояга чиққан йиғитлари оз эканлигини билса ҳам Аримазнинг биринчи жавобидан газабланиб, бундай шартномага рози бўлмай, уларнинг бутунлай таслим бўлишини талаб қилади. Буни эшитган Аримаз ўзининг энг яқин одамлари билан Александрнинг олдига тушиб келади.

Александр эса уларнинг ҳаммасини боғлаб қояга осиб қўяди. Қўлга киритилган ҳамма ўлжа совга тариқасида янги шаҳарлар аҳолисига бўлиб бериллади. Шундан сўнг Артабаз қояга ва вилоятга ҳоким қилиб тайинланади¹.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган асарларда айнан бири-бирининг такрори бўлган кўплаб лавҳаларга дуч келамиз. Бу ҳолат айниқса, Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианининг «Александрнинг юриши» асарларида яққол кўзга ташланади. Курций Руф асаридан юқорида келтирилган парчага Арриан асарида келтирилган лавҳа жуда яқин туради. Бу ўринда биз ўқувчига тушунарли бўлсин учун атайлаб ҳар иккала асардан бир хил тасвирни келтирдик.

РОКСАНА

Донишманд адиблар Александр Филипп ўгли умрининг охириг сонияси ҳақида жуда таъсирли, ўқувчини ҳаяжонга солувчи, киши вужудини ларзага келтирувчи саҳифалар битишган. Бу лавҳаларни ўқиб, бор-йўғи ўттиз уч йил умр кўрган македониялик Александр билан вилоятлар эканмиз, шу қисқа умри давомида қанчадан-қанча ишларни қилиб улгурганига ҳайрат билан қараймиз. Гоҳ қиргин-барот жанг билан, гоҳ сулҳ тузиб, гоҳида эса дўстлик йўли билан қанчадан-қанча ўлкаларни босиб олмади, дейсиз. У бизнинг ўрта осийлик бобокалонларимиз бошига не-не кулфатлар, қанчадан-қанча қиргинликлар келтирган бўлса-да, навқирон ёнида оламдан кўз юмганига ачинамиз. Замона зайлига кўра бизнинг қайим юртимизда у дастлаб қиргин урушлар қилган бўлса-да, охириг дамларда аждоқларимиз билан дўстланади. Бу дўстлик ипини абалий мустаҳкам боғлаш учун у гўзал Роксанага ҳукм йўли билан эмас, кўнгли йўли билан қонуний уйланади. Аммо икки қитъа подшоҳини ўзига асир этган Роксананинг ҳам умри қисқа бўлди. Ундан фарзанд қолмади. Жаҳон донишмандлари Александр ҳақида сўз юритганида, албатта, Роксанани ҳам тилга олишади. Александрнинг онаси Олимпиада ҳам, сарой аҳллари ҳам, Роксанани ҳеч камситмади, осийлик ёввойи қиз деб унинг шаънини ерга урмади. Бутун Македония, юнонлар, Александр қўшинида хизмат қилган халқларнинг лашкарлари Роксанани улуғлар, унинг номини эъвозларди.

Худо сизгари ўзини муқаддас билган Александр Роксанага хиёнат қилмади. Осиё шоҳларидек ўнлаб гўзалларни хотин қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлган Александр ёлғиз қонуний хотини Роксанага содиқ қолади. Александр жуда кўплаб элларни, элатларни ўзига бўйсундирган бўлса-да, ёлғиз Роксананинг ишқи билан яшади. Чунки Роксана дунёда тенгсиз

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 293-бет.

гўзал эди. Шоҳнинг садоқатли саркардаси Лаго ўгли Птолемей сўзи билан айтганда, у бутун Осиёни кезиб бундай гўзални ҳали учратмаганини айтганди.

Роксанани гўзаллик маъбудаси Афродитага тенг қўямиз. Дунё халқлари Афродитани қанчалик танисалар, Роксана номини ҳам шунчалик яхши билдилар. Дарҳақиқат, Александрни ўйлаганимизда энг аввало Роксана кўз ўнгимизга келади.

Сўғд тоғида асирга асосан аёллар ва болалар олинган бўлиб, уларнинг орасида Оксиартнинг хотини ва болалари бор эди. Оксиартнинг Роксана деган бўйи етган қизи бор эди.

Жангчилар Доронинг хотинидан кейин бундай гўзал қизни ҳеч қаерда, ҳаттоки бутун Осиёда кўрмаганликларини айтишади. Александр қизни кўриб, севиб қолади. Унга ўз асирга эмас, балки хотинига муомала қилгандай гапира бошлайди.

Оксиарт болаларининг ва хотинининг асир тушиб қолганини, айниқса қизи Роксананинг Александрга ёқиб қолганини эшитиб, қўрқувдан ўзини босиб олиб, шоҳнинг ҳузурига келади, Александр унинг ҳурмагини жойига қўйиб кутиб олади. Шундан сўнг шоҳ ўз қайнотасига Сўғдиёнанинг ҳокимлигини топширади. Шундай қилиб, Юнонистон ва Македония билан Сўғдиёна ўртасида яқин қариндошлик ипи боғланади. Александр бошлаб берган уйланиш ва никоҳ қилиш удумини унинг бошқа кўпгина жангчилари давом эттиради. Александр Ҳиндистонга борганда ҳам унинг кўпгина жангчилари маҳаллий қизларга уйланиб қолиб кетади. Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрия ўғлонлари эса узоқ Александрияга ҳайдаб кетилиб, ўша юртларда қолиб кетади. «Мен бу ерда Александрни айбламайман, балки қўллаб-қувватлайман, — дейди Арриан ўз асарига, — чунки у қанчадан-қанча мулозамат қилган Доронинг гўзал хотини олдида ҳам бош эгмаганди. Бу аёлга у ҳурмат ва ачиниш билан муомала қилади. Бу билан у ёш бўлишига қарамай, ўзини тута олишини кўрсатади»¹.

Ҳикоя қилишларича, Доронинг хотинига қўйилган соқчи қочиб кетиб, Доронинг ҳузурига борали. Собиқ садоқатли жангчисини кўрган заҳоти Доро хотини ва болаларининг тақдири ҳақида сўрай бошлайди. Шунда соқчи ҳаммаларининг соғ-саломат эканликларини, улар ўзларини худди уйларидагидек ҳис қилаётганликларини, хотини унга содиқ қолганини айтади. Доро хотинининг содиқ қолганини, Александр уларга азоб бермаётганлиги, зулм ўтказмаётганлигини эшитгач кўнгли жойига тушади. Шунда соқчи қасам ичиб: «Шоҳ! Хотинингни сен қандай ҳурмат қилган бўлсанг, Александр ҳам шундай ҳурмат қилмоқда. Александр жуда олижаноб, айниқса, хотинлар олдида ўзини тута оладиган яхши

¹ *Арриан*. Ўша асар, 151-бет.

оламдир»¹. дейди. Шунда Доро икки қўлини кўкка кўтариб, дуо қила бошлайди: «Зевс—жаҳонгир! Сен ердаги ноҳларнинг ҳаётини кўргансан. Менга форс ва мидияликлар устидан ҳукмронликни сақлаб қолнишга ёрдам бер! Агар мени Осиё подшоеси қилиб қолдиргинг келмаса, менинг урнимни Александрдан бошқа ҳеч кимга бермагил!» Шундан сўнг кўп утмай, Доро ўзининг энг яқин саркардаси Бесс томонидан хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг яна қайтадан Осиё подшоеси бўлиш орзуси рўзга чиқмайди.

Александр Доронинг хотин ва болаларига илтифот кўрсатади. Ўзини эса, иззат-иқром билан дафн қилади.

Плутарх Александр Роксана қалъани ишғол этиш чоғида асир олинганлиги ҳақида ҳеч нарса демай, балки бу гўзал қизни бир базмда яхши кўриб қолганлигини айтади.

Бир куни базмда Александр гўзал қиз Роксанани кўриб, севиб қолади. Роксана билан турмуш қуришни эса, уни варварлар билан янада яқинлаштиради. Варварлар ҳам Александрга ишониб, уни янада ҳурмат қила бошлайдилар².

Курший Руф таъкидланмича, Оксарт гўзал қизи Роксанани Александрга ўзи инъом этади³.

Шоҳ таниқди ҳоким Оксарт бошқараётган вилоятга келганда у дарров бўйсунади. Шунда ноҳ унга давлатини қайтариб бериб, 2 ўглини ҳарбий хизматга беришини талаб қилади. Оксарт хушомал қилиб ҳатто учинчи ўглини ҳам беради. У дабдабали майхўрлик зиёфати уюштириб унга шоҳни ҳам таклиф қилади.

Майхўрлик авжига чиққанида Оксарт 30 қизни олиб киришларини буюради. Улар ичиде Роксана немли қизи ҳам бор эди. Қизлар ичиде энг гўзали Роксана бўлиб, у ҳатто шоҳни ҳам ўзига жалб қилади. Александр Роксана наст табақадан бўлишига қарамай, унга уйланмоқчи эканлигини, бу эса форс ва македонияликлар давлатини янада мустаҳкамлашга ёрдам беришини айтади. Ахир, Александрнинг авлоди бўлган Ахилл ҳам гўзал асирига уйланган-ку!

Бу сўзларни Роксананинг отаси хурсанд бўлиб эшитади. Дарҳол шу ердаёқ нон синдирадилар. Бу маҳаллий халқ олати бўлиб, шунчаки, кичик бир нарсаси қаноат қилиш белгиси саналиб никоҳдан ўтган деган маънони англатарди.

Шундай қилиб, давлатни бошқарадиган меросхўр ўғил туғиб бериши учун Осиё ва Европа шоҳи бу қизга уйланади. Олдиниға унинг дўстлари бундай воқеадан уялиб юришадди, лекин кейинчалик кўникиб кетишадди.

¹ *Арриан*. Ҷша асар, 151-бет.

² *Плутарх*. Ҷша асар, 430-бет.

³ *Курший Руф*. Ҷша асар, 319-бет.

Айрим тарихчилар Александрнинг Барсина исмли гўзали бўлганлигини, ундан Геркулес исмли ўгли ҳам борлигини таъкидлашади. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида кенгроқ маълумот берилган¹.

Айтишларича, Александр айш-ишрат кунларида Барсинани таклиф қилар экан. Бироқ Барсина Александрнинг қонунсиз хотини бўлган дейишади. Яъни асираси, хуштори бўлган экан. Ҳатто атрофилаги яқин кишилари шоҳнинг Барсинага уйланишини таклиф қилган эканлар. Барсина Александрдан бир-икки ёш катта бўлган. Бошқа манбаларда эса, Барсина дастлаб Птолемейнинг хуштори бўлганлиги қайд қилинади. Бир базми жамшилда шоҳ бу гўзал билан пинҳона учрашиб қолиб, сўнгра уни ўзининг асираси қилиб олган экан. Птолемей эса Барсина билан шоҳ ўртасида сирли яқинлик борлигини сезгандан сўнг, бу гўзал билан орани очиқ қилади.

Александр эса ёши ўздан катта бўлгани учунми, ёки илгари ким биландир алоқаси борлигини сезгани учунми, Барсинага уйланишни рад этади. Шунинг учун ҳам Барсина қонунсиз хотини бўлганлиги сабабли шоҳнинг ўнмидан сўнг Геркулес тож-тахт даъвогари бўлолмайди.

Таъкидлашларича, Геркулес аслида Александрдан бўлмай, Барсинанинг қандайдир бир ўйнашидан бўлган экан. Бу сирни фақатгина Барсина билар экан. Ҳатто у бир базмда ичкиликбозлик кучайиб кетиб, яқинларидан бирига бу сирни очиб, оғзидан гуллаб қўйган. Александр билан ораларини мустаҳкамлаш учун Геркулес ундан бўлганлигини айтиб, шоҳни қувонтиришга ҳаракат қилган. Бироқ кўпчилик бу сирдан хабардор бўлиб, Геркулес шоҳнинг ўгли эмаслиги ва Барсина унинг ноқонуний хотини бўлганлигини ҳисобга олиб, Александрнинг ўлимидан сўнг Геркулесни ҳатто йўқданмайди ҳам.

Ниҳоят, қуролланган саркарда ва сарой оқсоқоллари маълум бир тартиб ўрнатини учун салтанатга йиғиладилар. Пердикк Александрнинг Роксанадан яқин орада тугилганига боласини кутини таклиф қилади. Агар ўғил тугилса, уни отасининг вориси қилиб тайинлашни маълум қилади. Мелеагр эса бу муаммони ҳал қилишни кечиктирмасликка, подшонинг ҳозир ҳаёт бўлган вориеларидан фойдаланишни маслаҳат беради. У Пергамеда Александрнинг Барсина деган хотинидан тугилган Геркулес исмли ўгли борлигини таъкидлайди. Лагерда эса Александрнинг укаси Арридей борлигини, унинг кўнгилчанлигини таъкидлаб, жон-жон деб ўз подшоси каби қабул қилажагини эслагани, Птолемей Арридейни подшо сифатида тан олмасдан, унинг оғир касалигини эслатиб ўтиб, Александрга энг яқин амалдорлардан шоҳ сайлашни таклиф қилади.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 209-бет.

Пердикк таклифи устун келиб, унга кўнчилик қўшилади. Шундай қилиб, Роксананинг туғишини кутишга, агар ўғил туғилса, унга устозлик қилишни Леонат, Пердикк, Кратер ва Антипаргга топширишга қарор қиладилар. Ҳамма ана шу устозларга сўзсиз бўйсунишга қасам ичишади¹.

Роксана ўғил кўради. Лекин кўп ўтмай Роксана ҳам, унинг ўғли ҳам жаллодлар қўлида нобуд бўлади.

Бошқа бир манбада келтирилишича, Роксана ҳомиладор бўлиб ойкунни яқинлашганда, Александр ўлиб қолади. Роксана Александрнинг жасади олдига келиб, ўзини тутолмай энтикиб-энтикиб йинглайди-да, сунгра эрининг жасадини кучиб, сочларини ёйиб, юзларини тирнаб, телбаларча ўридан турати. Александр худди тирик одамдек, кўзлари ярим очик ҳолда ётарди. Осёлик шоҳона кийим Александрга жуда ярашиб турарди. Олтин суви юритилган камарига олтин дастали ханжар тақиб қўйилган эди. Роксана ханжарни шилдат билан олиб, кўкрагига санчали-да, Александрнинг устига қулаб тушади. Бу воқеа кўз илгамас даражала тез рўй берганди. Ҳеч ким Роксанага ёрдам беришга улгурмайди. У аллақачон ўлган эди. Ингилганлар Роксананинг ўлимига беҳад ачинишади. Муҳаббатсиз содиқлик фақат афсоналардагина бўлганлигини айтишади.

«ОСИЁ ШОҲИ»НИНГ ОДАТЛАРИ

Ўрта осёликлар Александрни фақат нафрат билан эслаб қолмайди, балки унинг бошқа босқинчилардан фарқли ижобий томонлари ҳам бўлганлигини тан олишади. Бу унинг энг аввало бизнинг энг қадимий маданиятимизни йўқ қилишга уринмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганида кўринади. Жумладан, ўрта осёликларнинг урф-одатини ўрганиб, уни қабул қилади. Маҳаллий халқ тилини ўрганади ва шу тилда сўзлашади. Маҳаллий халқ маданиятига катта эътибор ва ҳурмат билан қарайди. Ўз жангчиларини ҳам ўрта осёликларнинг тилини, урф-одатини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун махсус буйруқ чиқаради. Шунингдек, ўз тили ва маданиятини ўрганишни ҳам маҳаллий халқдан мажбуран талаб қилмайди.

Александрга шарқона либос жуда ярашарди. Македонларнинг кийимида у худди ёш болага ўхшаб қоларди. Осёликлар кийимида эса янада виқорли салобатли бўлиб кўринади. Шунинг учун у қишлоқ ва шаҳарларни айланганда ҳам фақат македониялик кўриқчилар билангина эмас, балки ёнига маҳаллий халқнинг ўзини содиқ ўғлонларидан ҳам

¹ Юстин. Энитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954. № 3, 223—224-бетлар.

олиб юра бошлайди. Александрнинг юз-кўзлари ҳам осиеликларга ўхшарди. Айниқса, шарқ либосини кийганда уни осиелик йигитлардан ажратиб бўлмасди. Осиелик шоҳларга хос бошидаги тожи уни фарқлаб турарди.

Александр фақат шарқ либосини кийиш билан кифояланиб қолмасдан, ерли халқнинг мавсумий байрамларида, худо йўлига қурбонликлар келтирган маросим кунларида ҳам, ҳатто тўйларда, шодиёна давраларда ҳам қатнашади. Ерли халқнинг тилини тўлиқ ўрганишга улгурмаса ҳам, у кундалик муомалада кўлланиладиган сўзларни билиб олганди.

Александрда яна бир шундай ижобий характер бор эдики, бирон нарсага муҳтож бўлиб келган ерли халқ вакилларига албатта ёрдам берарди. Агар айб иш қилиб қўйган бирор киши шоҳнинг ҳузурига келтирилганда, у ўз айбини бўйнига олиб, кечирим сўраса, айбдорнинг гуноҳидан кечиб юборарди.

Мабодо биронта грек ёки македон ерли халқнинг қизларига уйланиб қолса, тўйни ўтказиб берар, тўй шодиёнасида ўзи ҳам қатнашарди.

Кўпгина талқиқотчилар, Александрнинг осиеликлар урф-одатини қабул қилганига шубҳа билан қарайди. Александрнинг фақат салбий томонларини талқин қилишга, уни фақат қора қилиб кўрсатишга ҳаракат қилишади.

Осиега, жумладан Ўрта Осиега бостириб келган ҳеч бир босқинчи Александр каби ерли халқнинг маланиятига хайрихоҳлик билан қараб, урф-одатини қабул қилишга киришган эмас. Масалан, араб босқинчилиги (VII аср) даврида, ўша давргача бўлган маданий бойлигимиз оёқ ости қилинган эди. Жумладан, сўғд ёзуви йўқолади, подир китоблар ёқиб юборилади, энг қадимги зардуштийлар дини тақиқланади. Урф-одатларимиз унуттирилади. Араблар ерли халққа ўз маданиятини сингдиради, ўз ёзувини жорий қилади, динини қабул қилдиради. Ўзининг урф-одатини ўргатади. Халқимиз энди араб ёзувини ўрганиб, дини ва урф-одатини қабул қилиб, илм-фан ривожлана бошлаганда XIII асрга келиб, Чингизхон яна маданиятимизнинг ноёб намуналарини ёқишга киришади. Донишмандларимизни ваҳшийларча ўлдирди. Мактабларни ёқади. Илм-фаннинг ривожига болта уради. Барча соҳада ваҳшийлик авжига чиқади, халқимиз бошига офат ёғилади. Бу ўринда К. Маркенинг ушбу фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

«Яхшиямки, Чингизхон истилочилиги узоқ давом этмади. Амир Темур унинг охирги сулоласига зарба берди.

Араб истилочилиги эса сўғд ёзувидаги барча асарларни, у қандай томонга, қайси соҳага қаратилган бўлишига қарамасдан, ёқинга ҳукм қилди. Умуман, қадимги сўғд ёзуви туширилган буюмлар ҳам, идиш ва тангалар ҳам йўқ қилинади.

Сугд ёзувини қўлдаган кишилар қаттиқ жазога тортилди». Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, Александр Македонскийнинг сиёсатида бундай вақшийликлар бўлмаган. Маҳаллий халқ ёзуви, маданияти, урф-одатига умуман даҳл қилинмаган. Аксинча, ерли халқнинг маданиятини янада ривожлантириш таъкидланган. Шу ижобий томони билан Александр ўзидан илгариги ўтган ёки ўзидан кейинги босқинчи шоҳлардан кескин фарқ қилади. Бу нарса айниқса босиб олинган ўлкалардаги ерли халқ маданиятига муносабатда яққол кузга ташланади. Масаланинг мана шу томонларини ҳисобга олиб, гарчи у бизнинг ўлкамизга бостириб кирган бўлса ҳам, бутунлай қоралайверишимиз тўғри эмас.

Курний Руфнинг таъкидлашича, Александр Осиё шоҳи бўлиб олгандан сўнг Осиё шоҳларига ҳос димоғдорликка берилди, уларни тиз чўкишга мажбур этди. Ундаги бундай салбий ҳислатларни ҳазм этолмаймиз. Курний Руф ёзганидек, Александр Парфия ерларига қайтиб келар экан, ўзини эркинроқ ҳис қила бошлади, шунинг учун ҳар гал шоҳларга ҳос димоғдорлик ва такаббурлик билан инн тутайди.

Урф-одати, кийимлари, энди ўзининг буюклигига мос бўлмай қолганигини ўйлаб, Эрон шоҳлари кийимини кияди ва худо каби ўзини буюк тутайди.

Ҳатто у енгилган халқларни энди Эрон шоҳлари каби тиз чўкишга мажбур қилади. Фореларининг урф-одагарини қабул қилиб, форс шоҳлари каби димоғдорлик ва виқорлик билан тахтада ўтиришни ўрганайди¹.

Европага юбориладиган хатларга уз узуги билан, Осиёга юбориладиган нома­ларга эса Доронинг узуги билан муҳр босар, икки олам тақдирини эгаллашга уринарди.

Сунгра у уз дустлари ва ҳатто саркардаларини ҳам форелар кийимини кийишга мажбур этга бошлайди. Унинг саройида Дороникига ўхшаш 360 та ёлланган аёллар бўлиб, уларни ахталанган хизматкорлар қўриқлаб юринарди.

Александрдаги бундай кескин ўзгариш кекса жангчиларнинг норозилигини овариб саттиқ таъвишга соларди. Айниқса, Филиппнинг эски сафдонлари «ғалаба қилиб қайтага кун нарсани йўқотдик», деб куюниб қуйрди. Кекса жангчилар бир-бирига «Енгиланлар урф-одати­га ўрганиб қолиб, улар кийимида қандай қилиб уйимизга қайганимиз. Шоҳ эса буюк македон ҳукмдоридан Доронинг бир ҳокимига айланди, у кўпроқ енган эмас, енгилган оламга ўхшайди», деб сўз отарди. Шоҳ уларни хафа қилиб қўйганини сезиб, кўнгилларини олиш учун қимматбаҳо совғалар беради, лекин бу нарса уларнинг кўнглига таскин беролмасди. Жангчиларнинг хомуш ҳаракати, норозилик кайфияти кўзғолонлар келтириб чиқармаслиги учун уларни уруш билан чалитишни маъқул деб билади. Чунки Бесс шоҳона тарзда ўзини Артаксерке деб

¹ *Курний Руф*. Ўшида с. 249-бет.

атаб, зудлик билан атрофига скифларни ва Танаис дарёси бўйича яшовчи барча элатларни йнга бошлаганди.

Плутарх ҳам Александрнинг маҳаллий халқ кийимини кийиб, урф-одатини қабул қилганлигини таърифлайди. Александр Гирканиядан қўшини билан Парфияга келади. Бу ерда у биринчи марта, македонияликларни янги урф-одатларга ўргатиш учун ерли халқнинг кийимини кияди. Лекин бу либос унга галати туюлади. Шунинг учун у шундай кийим танлайдики, бу либос ҳам мидияликларни, ҳам эронликларнинг кийимини эслатарди. Александр бу либосини маҳаллий кишилар билан учрашганда ёки уйда дўстлари билан суҳбатлашганда киярди. Лекин кейинчалик уни бу кийимда бирон жойга борганда, элчиларни қабул қилганда, ҳам кўриш мумкин эди. Македонияликларга Александрни бу кийимда кўриш азоб эди. Лекин унинг ҳамма нарсага одил кўз билан қараш, уларни мурувват қилиб, муомала қилишга мажбур этарди¹.

Шундай қилиб, шоҳ маҳаллий урф-одатларга мослашиб яшай бошлайди. Унинг фикрича, маҳаллий аҳоли билан яқин алоқа қилибгина улар устидан ҳукмронликни урнатса бўлади. Бу нарса унга узоқ сафарга отланганда ҳам керак эди. Шу мақсадда у ўттиз минг ўғил болани олиб, уларга тарбиячиларни бириктиради. Улар бу болаларга грек ёзуви ва тилини ҳамда македонияликларнинг қуролларини ўргатишлари керак эди².

Диодор ҳам Александрнинг шарқ урф-одатини қабул қилишини таъкидлаб ёзадики, Александр энг кучли рақибини ҳам эронликлар урф-одатига кўра рози қилдим ва энди менга тенг келадиган ҳукмдор бўлмаса керак, деб ўйлайди. Эрон шоҳларига хос бўлган шоҳона ҳаётни бошлайди. Саройдон қилиб кўпроқ осиеликларни танлайди. Улар орасида Доронинг акаси Оксарф ҳам бор эди.

Шундай қилиб, Александр форсларнинг ҳам урф-одатларини қабул қила бошлади. Ҳатто отларни ҳам форсларга ўхшаб безайди. Бу эса кўпгина македонлик жангчиларга ёқмас эди. Шунда Александр ҳар хил совғалар бериб, уларнинг овозини ўчиради³.

Айрим тадқиқотчилар Александрнинг ерли халқ урф-одатини қабул қилиши эгулик мақсадида эмас, балки ёвузлик ва босқинчилик йўлидаги бир тилоф эди, деб ёзадилар. Бу ерли халқни бўйсундириш ва жиловлаб олишнинг қулай усули эди.

Ҳақиқатан ҳам Александрда шундай мақсад бўлган, лекин ерли халқнинг маданиятини оёқ ости қилмай, уни эътироф этишга интилишнинг ўзи муҳимдир.

¹ *Плутарх*. Ўша жойда, 429-бет.

² Ўша жойда.

³ *Диодор*. Ўша асар, 109-бет.

Яна бир муҳим томони шундаки, Александр босиб олган вилоятларга маҳаллий халқ вакилларидан, масалан, Сүгдиёна ерларига Оксиарт, Сисимифр, Херманларни ҳоким қилиб тайинланган. Бу одат ҳам ўзга босқинчиларда бўлмаган. Балки шунинг учундир, шарқ халқлари Александр Македонскийни Исқандар Зулқарнайн қиёфасида тасаввур қилишган.

Биз яқингинагача Александр Македонскийни ижобий шахс қиёфасида кўриб келардик. Уни Исқандар каби адолатли ва инсофли шоҳ деб билардик. Александр билан Исқандар қиёфасини бир деб билардик. Уларнинг ички ва ташқи кўриниши бир-бирининг акси деб ўйлардик. Александр деганда Исқандарни, Исқандар деганда Александрни тасаввур этардик.

Грек ва Рим насри билан яқиндан танишганимиздан сўнг Александр ҳақидаги ижобий тасаввурларимиз бутунлай ўзгарди. Александрни ўзлари улуғлаган ва бошқаларнинг ҳам улуғлашини башорат қилган Курций Руф, Арриан, Плутарх, Диодор, Помпей Трог, Юстин каби қадимги дунёнинг донишманд адиблари Александрнинг салбий қиёфасини, унинг ваҳшийлик ва ёвузликдан иборат ҳаракатларини ҳам ҳаққоний кўрсатиб берадилар. Чунки бу улуғ ёзувчилар тарихни сохта тасвирлар билан бўяб кўрсатишни гуноҳ деб билганлар. Александр ҳар қанча улуғ бўлмасин, уни фақат мақтаб, ижобий томонларинингина кўрсатишни маъқул кўрмаганлар. Биз грек ва Рим тарихий насрини ўқиб, Александр билан Исқандар ўртасида бир-бирига қарама-қарши бўлган катта тарихий ҳақиқат ва бадний талқин борлигини кўрдик. Чунки бу улуғ адиблар инсоният олдидаги, келажак олдидаги ижодкор бурчини, масъулиятини чуқур ҳис қилгандир. Биз уларни ҳақиқатни ёзгани учун ҳам улуғлаймиз. Антик дунёمизни бизга ҳаётий тарзда, реал ҳолда қайтариб берганликлари учун ҳам грек ва Рим адиблари қадрлидир. Грек ва Рим тарихий насри эса худди шарқ классик адабиёти каби дилимизга яқиндир.

Грек ва Рим тарихий насрини катта наҳрга қиёс қилсак, ушбу ёзганларимиз унинг моҳиятини англаш йўлидаги ишларининг бир томчисидир.

Қадимги грек ва Рим тарихий насрини ўрганиб, Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида кўнлаб йирик илмий тадқиқотлар яратиш мумкин.

ГЕФЕСТИОН ВА КРАТЕР

Гефестион номи ҳали кўпчиликка номаълум бўлса керак. Хусусан ўрта осиеликлар ўзларининг бу антик ўтмишдошлари билан яқиндан таниш эмасдилар. Узоқ Македониядан келган бу донишмандсифат саркарда ўрта осиеликларнинг миллий урф-одатларига, турмуш тарзига ҳайрат билан қарайди. Бу ердаги скиф, массагет, шак, дак

қабилаларининг урф-одати унга жуда ёқиб қолганди. Ҳатто Александрни ҳам маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишга ундаган ҳам Гефестиондир. «Ҳақиқий Осиё шоҳи унинг урф-одатини билибгина қолмай, уни ўзига қабул қилиши керак», дерди у ҳар сафар Александрга. Ҳатто унинг ўзи ҳам шоҳ билан бирга осиеликларнинг урф-одатини қабул қилади. Осиёликларниқига ўхшаш кийимларни кийиб шоҳ билан ёнма-ён юради.

Маълумки, қадимда осиеликларнинг кийими бир-бирига жуда ўхшаш бўлган. Бу нарса, энг аввало, Осиё иқлими билан боғлиқ эди. Ҳозир ҳам Осиёдаги кўпгина халқларнинг миллий кийиниши бир-бирига яқин десак янглишмаймиз. Гефестион антик бобоқалонларимизнинг фақат миллий кийимини кийиш билан чекланиб қолмай, уларнинг тилини ҳам ўрганишга киришади. Маҳаллий халқ вакиллари билан дўстлашади. Бу борада Александрга ўзининг қимматли маслаҳатларини бериб, улкан давлатни мустаҳкамлаш учун маҳаллий халққа ҳуда-беҳуда тазйиқ ўткази бериш бефойда эканлигини, иложи борича бу ердаги қишлоқ ва шаҳар аҳолиси билан дўстлик алоқаларини ўрнатишни таклиф қилади. Шоҳ Гефестионнинг бу доно гапларини қабул қилиб, ўзининг байрам тантаналарига айрим маҳаллий қабила оқсоқолларини ҳам таклиф эта бошлайди. Гефестиондаги бундай инсоний фазилатни сезган бобоқалонларимиз уни ўзларининг энг яқин кишиларидек қабул қила бошлайди. Кейинчалик Гефестион қишлоқма-қишлоқ юриб, хонадонларда меҳмон бўлади. Шоҳ томонидан айрим имтиёزلарни олиб беришга ҳаракат қилади.

Гефестион Александр билан Роксананинг тўй тантанасида осиеликларга хос ўйнайди.

Гефестионга қарама-қарши қутбда турувчи Кратер эса, бутунлай бошқа одам. У маҳаллий халқни кўпроқ жазолаш ва қаттиқ тазйиқ ўтказиш тарафдори бўлиб, маҳаллий халқни эзиб, урф-одатини оёқ ости қилишни истайди. Ҳатто Александрни ҳам бу йўлдан қайтариб, маҳаллий халқнинг урф-одатини зинҳор қабул қилмасликка чақиради. Қишлоқларга ўт кўйиб, шаҳарларни вайрон қилишни таклиф қилади. Фақат зулм ва жабрлаш йўли билангина давлатни мустаҳкамлаш мумкин, деб айтади. Ҳатто Александр гўзал Роксанага уйланганда тўй тантанасини ўтказишни рад этади. Европалик Александрдай буюк шоҳнинг осиелик бир ёввойи қизга уйланиши ўта шармандалик, чидам бўлмас даражада уят иш деб билади. Ҳатто бу тўй тантанасига қатнашмай, кетиб қолади. У маҳаллий халқ вакилларининг арз-долларига қулоқ солмас, ҳатто ҳақ гапни айтганларида ҳам жеркиб берар, керак бўлганда калтаклаб, оғир жазоларга тортар, бегуноҳ кишиларга ҳам жабр-ситам ўтказишга ҳаракат қиларди.

Муаррих алломалар Гефестион ва Кратер ҳақида қизиқарли лавҳаларни битишган. Мана шу тарихий далиллар орқали ҳам Гефестион ва Кратерга

хос хусусиятларини аниқлаб олиш мумкин. Шу ўринда Плутархнинг икки зотга берган таърифини келтириб ўтиш ўринлидир. Плутархнинг таъкидлашича, Александрнинг яқин дўсти Гефестион унинг варварлар билан яхши муомалала бўлганини қўллаб-қувватласа, Кратер ватанига содиқ қолиб уни кураётганини билиб, жуда хурсанд бўлади. Шоҳ варварлар билан Гефестион, грек ва македонияликлар билан эса Кратер орқали уни куради. Бу дўстларнинг биринчисини дилдан яхши кўриб, иккинчисини ҳурмат қиларди. Гефестион Александрнинг дўсти бўлса, Кратер — шоҳнинг дўсти деб атардилар¹. Шу боисдан Кратер билан Гефестион пинҳона бир-бирларини ёмон куришарди, баъзида эса улар ўртасида жанжал ҳам чиқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида бир даврада шароб ичмас, Гефестион борган тантананага Кратер, Кратер келган тантананага эса Гефестион таъриф буюрмасди. Александр бу икки қадрдон дўстни яраштириб қўйишга бир неча бор уринади. Ҳатто улар энди аччиқ-чучук гапларга бормаслигини айтиб шоҳга суз берадилар. Шоҳ икки дўсти билан шароб ичиб, оралан гина-қудуратли гаплар ўтган бўлса унутинга даъват этади. Ушунда эргалабгача шароб ичиб, дўстликни тиклаган қадрдонлар оралан бир неча кунни ўтгач, яна бир-биринга кесатиб таърифини бошлайди. Зевс шарафига уюштирилган тантаналада Гефестион суз олиб, ерли халқнинг урф-олатини мақтаб, шоҳнинг эғиллаги осеёликлар кийими жуда ярашганлигини айтади, йиғилганларни шоҳдан ибрат олишга чақиради. Шунда Кратер кесатиб, Гефестионнинг ота уруғи аслида осеёликлардан бўлганлигини гапириб қўяди. Гефестион бундай аччиқ таънани кузаролмай, қўлидаги шаробни Кратернинг юзига сениб юборишига сат қолади. Бироқ Зевснинг ҳурмати, тантанасини бузишдан ўзини зўра тўхтатиб қолади.

Шундан сўнг шоҳнинг бу икки дўсти ўртасидаги нифоқ тобора кескинлашиб бориб, бир-бирини душманлик кайфияти билан қарай бошлайди. Александрнинг уларни яраштирини йўлида қилган барча уришилари зое кетади.

Ҳатто Кратер муҳолифи Гефестионни ўлдириш пайига тушиб, пинҳона фитнес уюштириб юради. Бироқ бу фитнесни амалга оширишнинг ҳеч қулай фурсатини тополмайди. Бунинг устига, Ҳиндистонга бораётганда улар бир-биридан анча узоқлашиб кетади. Бу вақтда Гефестионнинг мавқеи анча ошиб, катта қўшинга саркарда бўлгани.

Хўш, Гефестион билан Кратер ўртасидаги кескин зиддият охиrhoқибат нима билан тугайди? Бу ҳақда Плутарх қизиқ бир воқеани келтириб ўтади.

Ҳиндистонда улар ўртасида чиққан жанжал бир-бирларига қилич яланғочлангача бориб етади. Дўстлари уларни айириб қўйдилар. Шу

¹ Плутарх. Ушун асар, 437-бет.

пайт отда егиб келган Александр Гестеионни койиб беради. Ҳамманин оялида уни аҳмоқ деб атаб, агар Александр унга шафқат қилмаса, у сариқ чақали кимса бўлиб қолишини, бу ҳақда ўнлаб кўришини маслаҳат беради. Кратерни ҳам қаттиқ ҳақоратлайди. Сўнгра иккаласини ҳам хонасига олиб бориб, яраштиради. Амон номи билан онг ичиб айтадики, одамлар ичида иккаласини ҳаммадан ортиқ кўради. Агар яна уларнинг уришиб қолганини эшитса, ё иккаласини ҳам ўлдирди, ёки жанжални ким биринчи бошлаган бўлса ўшани. Айтишларига қараганда, шундан сўнг улар бир-бирига ҳатто оғир ботадиған гап айтишимай, иноқ бўлиб кетишган¹.

Александр, Гестеион ва Кратер ўртасидаги муносабатни шарҳлаб Диодор ҳам қизиқарли бир дилилни келтириб ўтади. У ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида таъкидлашича, Александр Гестеионни ўзининг энг яқин дўсти деб ҳисоблар ва уни жуда яхши кўрар эди. Кратер ҳам Александрнинг энг яқин дўсти эди.

Лекин Александр кўпроқ Гестеионни яхши кўрар эди. Бу ҳақда Александр шундай дейди: Кратер шоҳни севса, Гестеион Александрни севар эди².

Бу ўрнида Плутарх билан Диодорнинг Александр, Гестеион ва Кратернинг муносабатлари ҳусусида айтган фикрларида маълум даражада ўхшаш томонлар бор. Муҳими шундаки, бу икки антик аллома ҳам бу шахснинг ўртасидаги муносабатларни тўғри шарҳлаб беришган.

Александрнинг ҳарбий юриши ҳусусида тўхталганда, шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, унинг кўшинлари орасида инсофли Гестеион, Каллисфен сингари беҳуда қон гукмаслик, истило қилинган ерларда халққа жабр-зулм ўтказмаслик учун курашувчи кишилар ҳам бўлган. Шоҳни адолатга қақдировчи, маҳаллий халқ билан иложи борича сулҳ тузиб, тинчлик йўли билан иттифоқ тузиш тарафдорлари ҳам бўлган. Балки шу туфайлидир, ҳатто кескин қаршилиқ кўрсатган қалъа ва қабилаларнинг ҳокимлигини ҳам Сисимифр, Артабаз, Оксирт каби маҳаллий халқ кишиларига қайтариб беради. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳаммасини қонхўр, ўта зolim кишилар бўлган дейишимиз тўғри эмас.

Александр Гестеионга жуда ишонади ва уни қадрлайди. Шунинг учун ҳам кўшинни иккига бўлиб, уларнинг бирига Аминторнинг ўгли Гестеионни, иккинчи қисмига эса Дрониднинг ўгли Клитни саркарда қилиб қўяди. Бундай юксак унвон ва катта ишончга камдан-кам саркардалар эришарди.

Диодорнинг таъкидлашича, Александр Гестеионнинг ўлимидан жуда қаттиқ қайғуга тушади. Уни дафн қилиш маросимини жуда яхшилаб ўтказди. Бутун Осиё бўйича қимматбаҳо безакларни йиғдириб унинг

¹ Плутарх. Ўша асар, 437-бет.

² Диодор. Ўша асар, 127-бет.

қабрига қўйдиради ва қабр атрофини 10 стадий кенликдаги девор билан ўрайди ва шу ерга бир қанча пальма дарахтини экади. Бутун Осиё бўйича мотам эълон қилади.

Гефестионни фақат осиеликларгина эмас, ҳатто олис Македония ва грецияликлар ҳам яхши кўрарди. Чунки бу донишмандсифат инсон осиеликларни қадрлаб, уларнинг урф-одатини улуғлагани ҳолда, македонияликларни ҳам жуда яхши кўрарди. Мисрнинг қутлуг тупроғини, она юртинини соғинганлигини изҳор этиб, ватандошларига мактублар йўлларди. Гефестион қайси қабила ёки элатдан бўлмасин, инсон зотига яхшилик қилишни ўйларди. Шунинг учун ҳам Гефестионнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, Македония ва мисрликлар чуқур қайғуга тушадилар. Узоқ ўлкаларда туриб, замондошлари Гефестион шарафига мотам тутадилар. Ҳатто унинг номини абадийлаштириш учун курашадилар. Бу ўрнида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарига битилган қуйидаги ифодалар диққатга сазовордир:

Бу пайтда Александр сувда ҳам кўп машғулотлар ўтказарди. Аскарлар сувда ўзаро куч синашарди. Фолибларга гулчамбарлар беришарди.

Александр олдига Амон юборган Феорлар келишарди. Улар Александр билан Гефестионнинг Амонни ёл этиб, уни унутиб юбормаслик кераклигини маслаҳат бериш учун келишганини айтишарди. Бундан ташқари, Амон Гефестионга қаҳрамонлик келтирадиган қурбонлик зарурлигини айтиш учун юборилганини ҳам айтишарди. Александр бунга рози бўлиб, Гефестионни қаҳрамонлардай кўкка кутаради.

Мисрда кўп ноҳақликлар қилган, озғин одам Клеменга у ёзма буйруқ жўнатади. Клемен қуйидагича хат ёзиб, Александрга жўнатади. «Александрияда Гефестионга атаб минора қуриш керак. Минора Форос ороли ва шаҳар ўртасида қурилса, миноралар ичида энг чиройлисид бўларди. Уни Гефестион номи билан аташиб, номи минорага ўйиб ёзилиши керак» Унинг бу таклифи яхши, ҳеч нарса деб бўлмайди. Лекин хатнинг давомини ўқиб чиққандан кейин, катта бир мамлакатнинг шоҳи ёзган бундай гапларга қўшила олмайман, дейди Арриан. Хатнинг давоми қуйидагича: «Агар мен Гефестионга атаб қурилган ибодатхонанинг яхшилигига ишонч ҳосил қилсам, унга қурбонликлар келтириладиганини билсам, сенинг барча қилган ёмонликларингни кечираман ва келажакда сен нимаинки қилсанг, мендан ёмонлик кўрмайсан»¹.

Қуриш Рувф ҳам шундай кичик-кичик воқеалар баёнига кенг эътироф берган.

¹ Арриан. Ушун асар. 232-бет.

БАҚТРИЯ ТОМОНЛАРДА

Арриан ўз асарда Гиркания, Маргиёна, Суғдиёнада бўлиб утган воқеаларга алоҳида-алоҳида изоҳ беради. Бу ўлкаларнинг табиати, у ерларда яшовчи қабилаларининг яшаш шароити ҳақида қизиқарли давҳалар келтиради. Айниқса, тарихий воқеалар тафсилоти кўпроқ баён этилади. Бақтрияда бўлиб утган воқеаларга тўхталар экан, яна бир қатор воқеаларнинг тафсилотларини сузлаб беради. Бу урида, айниқса, Бақтрия ўлкасида юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи айрим фактларни келтириб ўтин жонздир.

Курший Руф Бақтрия табиатини шундай тасвирлайди:

«Бақтриянинг табиати бой ва хилма-хил эди. Баъзи жойларда яхши ҳосил берувчи дарахтлар ва узумзорлар бўлиб, қолган жойларда сугорилиб бугдой экиларди ва яйловлари ҳам бор эди.

Лекин кўп қисми одамсиз, ҳосилсиз қумли жой эди. Понгадан эсанг шамол қумларни у ёқдан бу ёққа тузғитиб, кичик тепаликлар ҳосил қилар ва йўлларни ёпиб қўярди.

Шунинг учун бу ерлардан ўтувчилар ўз йўлини юлдузлар орқали аниқлар эди. Қундузлар кўра кечаси юриш осонроқ эди. Ҳосилдор ерларда одамлар зич бўлиб, оғлар ҳам кўп эди. Шунинг учун Бақтрияда 30000 оғлиқ бор эди.

Бу вилоятнинг пойтахти Бақтр бўлиб, у Парапамие ёнбағрида жойланган. Унинг яқинида Бақтр дарёси оқарди. Шу дарёнинг номи вилоятга ва унинг пойтахтига қўйилганди¹.

Курший Руфнинг ёзишича, Бақтрия вилоятининг ҳокимлиги Артабазга топширилиб, бу ерда қатта қўшинини юклари билан қолдирилади².

Арриан ҳам Бақтриянинг ҳокими Артабаз бўлганлигини таъкидлайди. Бироқ кейинчалик Александр Артабазни Бақтрия ҳокимлигидан олиб ташлайди. Буни Артабазнинг ўзи илтимос қилиб, анча қариб қолганини айтади. Артабазнинг ўрнига Бақтрияга Николайнинг ўғли Аминтани ҳоким қилиб тайинлайди³.

Александр Бақтрияга қараб юради. Кратернинг 600 аскарни билан Полиперзонт, Аггал ва Алкетни Катан ва Аветанга қарши юборади. Улар Паретак ерида ҳеч бош эрмаган мардонавор халқ эдилар. Икки ўртада қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда Кратернинг аскарлари голлиб чиқинсади. Катан жангда ҳалок бўлади. Асирга тушган Аветанини

¹ Курший Руф. Уша асар, 263-бет.

² Курший Руф. Уша асар, 263-бет.

³ Арриан. Уша асар, 148-бет.

Александрнинг олдига олиб келишади. Душманнинг 120 отлиқ аскар ва бир ярим минг пиеда аскар ҳалок бўлади. Қузғолонни бостириб, Кратер қўшини билан Бақтрияга қараб юради. Бақтрияда эса Каллисфен ва унинг йигитлари билан қаттиқ туқнашув бўлиб ўтади.

Баҳорнинг охири кунларида Александр катта қўшин билан Бақтриядан ҳиндларга қарши юради. Бақтрияд у Аминтани 3500 отлиқ аскар ва 10000 пиеда аскар билан қолдиради. Ун кун деганда Кавказдан ўтиб, ўзи Бақтрияга биринчи юришида паропамисадлар ерида барпо этган Александрия шаҳрига келди.

Александр Драпсакка етиб келгач, қўшинларига дам олдириб, сўнгра уни Бақтриядаги Аорн шаҳрига томон бошлаб кетади. Бақтриядаги энг катта шаҳар Аорн эди. Қолган шаҳарларни у йўл-йўлакай қўлга киритганди. Аорнда, Крелалда Андрокловнинг ўгли Архелей бошчилигидаги қўшинни қолдиради. Ҳеч қандай қаршиликсиз таслим бўлган бақтрияликлар устидан Артабазни ҳоким қилиб қўяди.

Артабаз анча кексайиб қолган нуроний чол бўлгани учун кейинчалик Александр уни Бақтрия ҳокимлигидан озод қилади. Бироқ унга бўлган ҳурматини йўқотмайди.

Аррианнинг ёзишича, Александр Бақтрияга биринчи бор юришида паропамисадлар ерида барпо этилган Александрия шаҳрига келади. Александрия шаҳрининг ҳокими бу пайт Гишпарх эди¹.

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, паропамисадлар Бақтрияга яқин жойлашганди. Арриан ҳам паропамисадларни Бақтрияга чегарадош эди, дейди. Арриан берган тасвир ўша «Искандар кўл» атрофидаги габнат тасвирини эса солади.

Қурций Руф ҳам Александрнинг паропамисадлар ерига келганлигини, бу ерлар Бақтрияга яқин жойлашган бўлиб, ниҳоятда совуқ эканлигини таъкидлайди. Бу ҳақда адиб шундай бир тасвирни беради.

Александр катта қўшин билан унча ривожланмаган ва заиф паропамисадлар қабиласига бостириб боради. Уларнинг мамлакати шимол томонда, совуқ ўлкада жойлашган бўлиб, гарбда Бақтрия билан, жанубда Ҳинд денгизи билан чегарадош эди. Паропамисадлар уйлари асосан гиштдан қурган бўлиб, у ерларда, ҳатто тоғда ҳам ўрмон йўқ эди. Уйлар пастдан юқорига қараб торайиб қурилар эди. Узум ва дарахтлар совуқдан зўрга сақланарди. Тўхтовсиз совуқ бўлгани учун қор эримасди. Осмонни ҳар доим қора кўланка қоплаб олгандай эди.

Бу ерга кирган қўшинлар албатта совуқдан, очликдан, чарчоқдан ҳолдан кетарди. Кўплар совуқдан ўлар, оёқларини совуқ урар, кўзлари касал бўларди. Совуқда қотиб қолганларни ўртоқлари иситар, уларни

¹ Арриан. Ўша асар, 153-бет.

ҳаракатланишга мажбур қилинарди. Ким душман ҳужрасига киришга улгурса, дарров ўзига келарди.

Ҳеч қачон келгиндиларни кўрмаган ерли аҳоли қуролланган одамларни кўрганида, кўрққанларидан уларга бор нарсаларини бера бошлайди, фақат ўлдирмасаларнинг бўлди деб айтишади.

Шоҳ қўшинни пиёда айланар, совуқдан ётиб қолганларга ёрдам берарди. Ниҳоят, яхшироқ жойга етиб келиб, етарлича озиқ-овқат олдилар¹.

Диодор ҳам паропамисаллар ерининг ниҳоятда совуқ бўлганлигини, одамларнинг асосан қишлоқларда яшашини таъкидлаб, Курций Руфнинг тасвирига яқин ифодани беради ва шундай ёзади:

«Александр эса шу вақтда паропамисаллар қабиласи томон юриш қилалади. Бу ерлар жуда совуқ бўлиб, одамларнинг асосий қисми қишлоқларда яшар эдилар. Улар уйлариини ўзлари хом гиштдан қурган эдилар. Совуқ жуда қаттиқ бўлгани учун, бир неча ойлик озиқ-овқатни йингиб олиб уйларииндан чиқмай ўтирар эди. Мана шундай қийинчиликка қарамасдан, Александр бу ерларни ҳам эгаллайди, лекин совуқ туфайли кўп одамини йўқотади².

Грек ва Рим тарихий насрида Бақтрия ва паропамисалларга яқин бўлган Аримасплар ўлкаси ҳақида ҳам ҳикоя қилинган. Аримасплар ўлкасида яшовчи қабилаларни эвергетлар деб ҳам аташган. Бу ўлка бизнинг тахминимизча, Иссиқкўл атрофида, ҳозирги Қирғизистон ерларида бўлса керак. Арриан эвергетлар ҳақида шундай ёзади:

«Бундан ташқари, у қўшинини икки қисмга бўлади. Чунки жуда катта бўлган отлиқ қўшинга қўмондонлик қилишни бир кишига, ҳатто энг яқин кишиси бўлса ҳам бергиси келмасди. Шунинг учун у қадимда аримасплар, энди эса эвергет деб номланган халқнинг олдига келади. Улар Камбизнинг ўғли Кирга, скифлар устига қилган юришида ёрдам беришганди. Александр Кирга ёрдам берганларга иззат-эҳтиром билан мурожаат қилади. Уларни Элладанинг энг яхши одамлари билан алоқада бўлишларини истаydi. Ҳаётлари энди бадавийлар ҳаётига ўхшамаслигига ишонч ҳосил қилгач, уларга хоҳлаганларича ер бўлиб беради. Бу ерда у Аполлонга қурбонлик келтиралади. Шахсий соқчиси Деметрийни эса уюштирилаётган фитна қатнашчиси сифатида асирга олади. Сўнгра унинг ўрнига Лагонинг ўғли Птолемейни шахсий соқчи қилиб тайинлайди»³.

¹ *Курций Руф*. Уша асар, 259-бет.

² *Диодор*. Уша асар, 114-бет.

³ *Арриан*. Уша асар, 128-бет.

Диодор ҳам Аррианнинг мана шу фикрига яқин гапни айтиб, аримаслар ёки эвергет деб аталган қabila ва улар жойлашган ўлка ҳақида шундай таъриф беради:

«Шундан кейин шоҳ Александр Аримаси томон юрши қилади. Аримаси илгарги Эвергета деб ҳам аталган. Бунинг сабаби қуйидагича: Эрон шоҳи Кир уз қушини билан мана шу ерда оқликка дучор бўлади. Аримасиликлар Кирни бу оқликдан саклаб қолади. Шунда Кир уларни Эвергетлар деб атади. Шундай қилиб Александр уз қушини билан мана шу ерга етиб келади ва яхши куниб олинганлиги учун уларга жула катта бошлиқ ва совғалар беради. Улар билан қушини бўлган Гедросянликларни ҳам муносиб тақдирлайди. Шу икки халққа Тирлатни бошлиқ қилиб таъинлайди»¹.

Арриан ҳам Бақтрия ва паропамисаллар ўлкасига яқин чегарадош ерларда аримаслар ўлкасида эвергет қабиласининг яшашини айтиб, уларга яқин жойда Арохозийлар деган мамлакат бўлганлигини маълум қилади. Эҳтимол, бу ўлка Афғонистонга яқиндир. Курний Руфнинг таъкидланганича:

Александр арийлар ўлкасига ҳоким тайинлаб, қолган ишларини тутатиб, аримаслар мамлакатига юрши бошлайди. Уларнинг янги номи Эвергетлар бўлиб, улар бир нафилар Кир қушинига озиқ-овқат ва жон берганди.

Бу вилоятга Александр бешинчи кун етиб келади. Сатибарзон Бесе томонидан ўтганидан кейин яна арийлар ерига бошиб кирганини билган шоҳ у томонга Каран, Эригий, Артабаз ва Андроник билан бирга 6000 грек пиёласини ва 600 отлиқни юборади. Шоҳнинг ўзи ҳама 60 кун ичида эвергетлар қабиласида тартиб ураниб, Кирга солиқ бўлгани учун катта мукофот беради.

Уларга Амелияни бошлиқ қилиб қўшиб, ўзи ҳама Понтий деңизига чузилган арохозийлар мамлакатини ишол қилади. У ерда бир вақтлар Парменион бошлиқ бўлган қушин билан учрашади. Булар 6000 македониялик, 200 юқори габақали, 5000 грек, 600 отлиқ қушин эди.

Арохозийларга шоҳнинг ёрдамчиси Менон ҳоким қилиб таъинланади. Химоя учун 4000 пиёда ва 600 отлиқ аскар қолдирилади»².

ХИНДИСТОНГА ЮРИШ

Александр Осиднинг энг тузал ўлкаларини босиб олади. Булар Эрон, Мидия, Парфия, Маргиёна, Гиркания, Касий буйлари, Суеиёна, Бақтрия ва ҳоказо. Александр бу ўлкаларга келишни болаликдан оқ орзу қиларди. Айниқса, скифлар ҳақидаги ривоятлар, қаттиқ ҳаяжонга

¹ Диодор, Уша асар, 115-бет.

² Курний Руф, Уша асар, 257-бет.

солувчи тафеилотлар, чуқур ўйга толдирувчи воқеалар бўлғуси шоҳнинг қалбини ўзига сеҳрлаб олганди. Бу афсона ва тасодифларга бой ўлкаларни кўриш орзуси ҳақиқатга айланиб, не-не машаққатлардан сўнг, яна бир бошқа орзу оғушида узоқ ўйга толарди. Бу Ҳинд ўлкасини ишғол этиш орзуси эди. Ҳинд диёри ўзининг қалин ўрмонлари, тўлқинланиб оқувчи дарёлари, улкан илонлари, шифобахш гиёҳлари, жанговар филларию беоҳадо зебу зийнатлари билан дунёга машҳур эди. Ўзининг афсоналардигидек гўзал табиати билан Александр қалбини мафтун этганди. Аммо узоқ Ҳиндистонга туя, от, хачир, эшак қаби уловлар билан етиш амри маҳол эди. Бунинг устига осмонўпар тоғлардан, эшилиб оқувчи дарёлардан ўтиш ва довул, бўрон, шамол хатарларини таҳлика остида енгиб, манзилга етиш осон иш эмас. Шундай бўлса-да, Александр Ҳиндистонни қўлга киритиш орзусидан воз кечмайди. Ахир, бутун дунёга ҳукмрон бўлиш унинг бирдан бир орзуси. Ахир, ҳали у ҳеч ким етолмаган шон-шухрат эгаси бўлишни ёшлигидан ўйларди. Бундай орзунинг сўнгисин ҳали Ҳиндистон эмас. Бироқ, Ҳиндистон улкан мамлакат. Уни қўлга киритса, қолган майда ўлкалар ўз ихтиёрлари билан таслим бўлиши турган гап. Бироқ, ҳали бу узоқ ўлгага етиш қийин эди.

Ҳиндистон томон юриш давом этар экан, бу юришда кўнгина ўрта осёликлар ҳам иштирок этганди. Уларнинг кўпи мана шу оғир йўл машаққатларини тортди. Ҳиндистонга етмасданоқ нобуд бўлганди. Адиблар бу оғир йўл машаққатлари ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоятлар битишган.

Курций Руф асарига Ҳиндистон томон юриш шундай таърифланади. Тошлoқ йўл бўлгани учун отлар тугёги оғриб, бир-биридан орқада қола бошлайди. Борган сари отлиқлар сафи камайиб боради.

Лекин шоҳ, отларини алмаштириб бўлса-да, қочоқларни қувишда давом этади. Ҳатто атоқли жангчилар орқада қолади. Лисимахнинг укаси Филипп жуда қобилиятли эди. У оғир қуроюланганига қарамай шоҳдан орқада қолмасди. Тўсатдан ўрмонда рўй берган оғир жангга Александрни душман ҳамласидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилиб қолади.

Шунда жанг тугаши билан Филипп дармонсизланиб, дарахтга суянганича ҳушидан кетади.

Буни кўрган шоҳ унга ёрдамга етиб боради. Шоҳ уни қўлига олиши билан Филипп жон беради.

Бу воқеадан хафа бўлиб турганида яна бир нохуш хабар етиб келади, яъни энг жасур сафдоши Эригий ҳам ўлганди. Шу ерда икки қаҳрамонни ҳам иззат-икром билан кўмишадил¹. Бу воқеа Ҳисор тоғларидан ўтаётганда рўй берганди. Тоғ ораси қалин ўрмон эди. Тоғлиқлар тўсатдан ҳужум

¹ Курций Руф. Ўша асар, 309-бет.

қилиб, икки ўртада шиддатли жанг бошланади. Александр ҳам жангга киришиб кетади. Ён томондан найза кўтариб Александрга ташланган тоғликни Филипп чоғиб ташлайди. Филипп маҳоратли жангчи бўлиб, шоҳ уни яқини курарди. Ушанга Александр Филиппнинг бир йўла тўртта тоғлик билан олишаётганини кўрган бўлса ҳам қайтишнинг мавриди эмасди. Чунки шоҳ тоғликларни таъқиб этиб борарди. Ниҳоят, саркарда Эригийни етиб келиб, шоҳ таъқиб этиб бораётган тоғликларни қувишда давом этади. Александр орқага қайтиб, Филипп жанг қилаётган ўрмон оралиғига келади. Филипп ҳали тарик эди. У энтика-энтика келиб дарахтга суянади. Буни кўрган Александр зудлик билан у томон юради. Филиппнинг оғзидан дахта-дахта қон оқарди. Шоҳ унинг эгилган бошини кўтаради. У нималир демоқчи бўлганю жон беради. Филиппнинг қўлидаги қонли ёй ерга тушади. Александр сезадикки, бу ёй ўқи жангчисининг кўкрагига санчилян бўлиб, афтидан уни ўзи сугуриб олган. Шоҳ жангчисининг жасадини кўтариб, юра бошлайди. Бир зумда уларни жангчилар ўраб олишади. Филиппнинг жасадини қўлма-қўл кўтаришиб, ўрмоннинг сийрак жойига олиб келишади. Ҳалок бўлганлар анчагина эди. Уларнинг ҳаммасини бир жойга йиғишади. Шу маҳал саркарда Эригийнинг яраганини ҳақида хабар келади. Александр ўн беш чоғли жангчиларни билан Эригий томон чоғиб кетади. Бироқ сафдошлари Эригийнинг ҳам жасадини ўрмон ичидан кўтариб келишади. Эригийни Филиппнинг ёнига қўйишади. Видолашув маросимида Александр таъсирли ва ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ жангчиларни сергакликка ва ҳушёрликка чақирарди. Видолашув маросими шундай таңтана билан ўтадики, ўлганлар номи шарафланиб, уларнинг руҳини эъзозлаб мадҳиялар ўқилади. Бу икки саркарланинг ва бошқа филойиларнинг номларини «Эфемеридла»га ёзиб қўйиш муаррихларга тайинланади. Бу маросим жангчиларнинг руҳини анча кўтаради. Бундай улут юриш чоғида кимда-ким филойил бўлса, шундай изза-икром билан дафн қилинажаги таъкидланади. Ҳатто, Александр ўлганларнинг руҳини шод қилиш учун мавридини толиб, уларнинг яқинларига ва оилаларига ёрдам беражагини ваъда қилади. Бошқа бир манбаларда эса Филипп бу жангда ўлмагани, енгил яралангани қайд этилади. Ҳатто у Ҳиндистонда бўлган жангларда катта жасоратлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам, Плутархнинг таъкидлашича, Филипп Ҳиндистондаги энг катта вилоятларнинг бирига ҳоким қилиб тайинланади¹.

Бу ўринда Плутархнинг фикрига қўйилиш ўринлидир. Чунки у Александрнинг ўз қули билан ёзган мактубдан фойдаланган.

¹ Плутарх. Ушба асар. 440-бет.

Шундай қилиб, улкан қўшин тобора Ҳиндистон томон яқинлашиб борарди. Ҳисор тоғларининг баланд чўққилари оша тақдир тақозоси билан узоқ элларга кетаётган Ўрта Осиёнинг марғиён, гиркан, хорасм, массагет, сак, скиф, шак қабилаларининг баҳодир ўғлонлари орқаларига утирилиб қараб, ўз юртларининг жамолини сўнгги бор кўраётгандек фироқ дардининг оғирлигидан ўртаниб, кўзларига беихтиёр ёш қуйилиб келарди. Ҳисор тоғларидан ўтгач, тоғ этагида катта базм кечаси бошланади. Қўшиннинг руҳи баланд эди.

Арриан асарига Александрнинг Ҳиндистонга жўнаш сафари шундай ифодаланади. Бу воқеа Бақтрия ерларининг охириги чегараларида бўлиб ўтганди.

Александр қўшинига ён-атрофдан одамлар келиб қўшилади. Хизматга яроқсиз бўлган аскарларни эса шу ерда қолдириб, дўстларидан бири бўлган Никонорга шаҳарни ободонлаштиришни топширади. Тириесни Кофен дарёсигача бўлган ерга ҳоким қилиб тайинлайди. Никея шаҳрида катта тантана билан Афинага қурбонлик келтиргандан сўнг, Кофен дарёсига қараб юради. Бу ерда у Таксилга уни кутиб олиш учун одам юборади. Таксил ва бошқа аслзодалар унинг олдига чиқинади. Бундан танқари шоҳга фил совға қилмоқчи эканликларини айтишади. Уларда 25 тага яқин фил бор эди.

Шунда у қўшинини иккига бўлади: Гефестион ва Пердикга Горгиянинг қўшинини бериб, Инду дарёси бўйида жойлашган певкелаотлар ерига жўнатади. Клит ва Милеаграга қолган отлик ва ёлланма отлик аскарларни беради. Александр уларга йўлида учраган барча ерларни босиб олишни, Инду дарёсига етганда дарёдан ўтиш учун ҳамма нарсени тайёрлашни буюрди. Улар билан бирга Таксил ҳам ўз қўшинини олиб жўнаганди¹.

Курций Руф асарига Ҳиндистонга юриш сафари шундай тасвирланади.

Курций Руф Александрнинг ўз қўшинига нисбатан ўта қаттиққўл ва айни чоғда меҳрибон бўлганлигини айтади. Бир лавҳада Александр дўл ва ёмғир бўлишига қарамасдан, оғир йўл машаққатларини енгиб бўлса ҳам матонат билан олга юришни даъват этса, бошқа бир саҳифада шоҳ ўз жангчиларига ниҳоятда гамхўр бўлиб, уларга яхшиликлар қилганлигига гувоҳ бўламыз.

Ҳамма ҳокимликларни жойига қўйиб, уч ойлик қишдан чиқиб, Александр Фабаза вилоятига қараб йўл олади. Биринчи кун юриш осойишта ўтади, кейингиси сал ёмонроқ бўлиб, учинчи кун осмонда чақмоқ чақиб, жангчиларга халақит беради. Тўхтовсиз момақалди роқ ва чақмоқ юришни жуда қийинлаштириб юборади.

¹ *Арриан*. Ўша асар, 232-бет.

Бирданига дўл аралаш кучли ёмғир ёгади. Жангчилар олдинга қўлидаги қуроллари ва асбоб-анжомлари билан ўзларини ҳимоя қилишга киришади. Бироқ кучли бўрон бошланиб, улар катта талафот кўра бошлайдилар. Ҳолдан тойган жангчилар дара бўйлаб тарқалиб кетади. Қўллари дарахт тагига яширинади. Ҳолсизликдан қўплари ҳалок бўлади. Чарчаган жангчилар вақтинча бўлса-да, бир оз ором олиш зарур эди. Бўрон ёмир аралаш тобора кучаярди.

Фақат шоҳ бу кулфатни мардонавор енгиб, жангчиларга ёрдам берар, йиқилганларини тургизарди. У узоқдан чиқаётган тутунни кўриб, бошқаларга таскин берали.

Шоҳдан қўрққанидан жангчилар бор кучларини йиғиб йўлга давом этардилар. Ниҳоят, улар совуқдан сақланиш чорасини топади. Ўрмондаги дарахтларни кесиб ёқа бошлайди. Бутун ўрмон бўйлаб гулханлар ёқилади. Жангчилар совуқдан қотган бадалларини иситар, айримлари ўрмон чеккасидаги уйларга кириб совуқдан сақланишар, қолганлари ҳам нам ерга чодир қурадилар. Совуқ бир оз пасайиб, табиий офатдан 200 жангчи ҳалок бўлганди. Қўплари дарахтларга суяниб турган жойларида қотиб қолгандилар.

Тасодифан бир македониялик жангчи қўлида қуроли билан оёгида зўра турган ҳола шоҳ қароргоҳига етиб келади. Исиниб ўтирган шоҳ, қалтираб ҳушидан кетаётган жангчинини ўз жойига ўтқазади.

У анча вақт ўзига келолмай, қаерга ва ким ўтказганини билмай ўтирарди. Ҳушига келганида бирдан санчиб ўрнидан туриб, шоҳнинг жойида эканлигини билиб хижолат чекади. Шунда шоҳ унга қараб: «Энди англайсанми, форс шоҳидан кўра менинг қўл остимда яшаш яхшироқлигини. У ерда шоҳ ўрнига ўтирган одам қатл этилади». Шунда шоҳ ортаен куш ўз дўстларини, ҳарбий бошлиқларини чақириб, ҳамма йўқотилган нарсалар тикланган деб, эълон қилишларини буюради. Шундан сўнг шоҳ 6 кунлик озиқ-овқат тайёрлаб олишларини, сақларга қарини юрнани муҳаллаб бу мамлакатни талон-тарож қилади.

Курний Руф ўз асарида Александринини Ҳиндистон сафарига ҳам кенг урин ажратган¹. Парфия, Мидия, Гиркания, Сўлиёна, Бақтрия ерларида бўлиб, ўзини улкан Македония ва улкан Ахмонийлар давлатининг шоҳи деб атаган Александр ҳам адолат, ҳам жаҳолат ёрлиғига эга бўлиб, Ҳиндистон томон от солади.

Шу орада шоҳ Ҳиндистонга, ушдан кейин Эса океанга боришни муҳаллайдди. Орқа томони хавф-хатарсиз бўлиши учун ҳамма вилоятларни гаровга қўйиб, жанг қилиши учун уларга 30000 йиғитни олиб келишни буюрди. Қўшиннинг орқа томонида қолган саркардалар Гефестон ва Катен боёқчилик билан шугулланиб, катта бойлик

¹ Курний Руф, Ушн асар, 317-бет.

тўйланганга, ўзларининг кучини мустаҳкамлашга киришади. Ҳатто Александр тулган снбсатга қарши иш юритади. Бу хабарни эшитган Александр даргазаб бўлиб, Ҳиндистон сафарига кетаётганда бундай сотқинларни йўқ қилиш лозимлигини ўйлади. Кратерни катта қўшин билан сотқинларни ушлаб келишга юборди. Гефестон қўлга тушади. Катен эса жангла ҳалок бўлади.

Ҳамма нарсаи ҳал қилган Александр энди Ҳиндистон билан бўлалиган уруш ҳақида ўйлай бошлайди. Бу мамлакат ўзининг олтин ва жавоҳирлари билан дунёга машҳур эди. Одамларнинг айтишича, у ерда ҳамма нарса олтин ва фил суяги каби ярқирар эди. Бундай бой ўлкага Александр жангчиларининг руҳини кутариб боришни ўйларди. Шундай қилиб, улардан қолишмаслик учун Александр ҳам қалқонларини кумушдан, отларининг эгар-жабдуқларини олтиндан ясаб урушга тайёрланди. Унинг 12 000 қуролланган ланкари урушга отланганли.

Илари ўйлаб қўйган ниятини амалга ошириш учун у ўзини худолар сафига қўшмоқчи бўлди.

Уни фақат Юпитернинг ўгли дебгина қолмасдан, балки энди ҳамма ишониши керак деб айтади. Шунинг учун ҳам энди македонияликлар форелар олатига кўра унга эгилиб таъзим қилишларини буюради. Сабаби, шоҳ хушомалғўйларни жула ёқтирар эди. Бу нарса шоҳ обрусени янада кўтариш урнига, унга пўтур етказа боилайди. Одамлар икки юзламачи бўлиб қолишганли.

Бу нарсада македонияликлардан кўра кўпроқ греклар айбдор эди. Қандайдир шоир Агис ва ўта ёлғончи Клеон шоҳнинг энг яқин одами бўлиб олиб, уни кўкларга кўтариб мақтаб, ҳатто Геркулес, Либер, Касторлардан ҳам юқори кўйиб, шоҳнинг бошини айлантитарди»¹.

Шундай қилиб, бундай хушомаллардан боши кўкка етган Александр даблабали байрам тантанасини қилиб, унга грекларни ҳам, ҳатто машҳур маҳаллий кишиларни ҳам таклиф қилади. Бундай байрам кечалари катта даблаба билан ўтарди. Танриф буюрганлар бирин-кетин эгилиб келиб шоҳнинг этагини ўнардн-да, лавозимига муносиб ўрнини эгалларди. Бундай байрам тантаналарида шоҳнинг раббига қарши биронтаси ҳам, ҳатто уруелари ҳам ган айтолмасди. Агар мабодо биронта қатнашчи заррача ножўяликка йўл қўйса, ё кейинги тантанага таклиф этилмасди, ёйинки ўша кўниёқ жазога тортиларди. Шоҳга хушомал қилишни хоҳламаган, унга эгилиб, этагидан ўнмайдиган кишилар тантанага келмасди. Бундай кишилар шоҳнинг янги олатига қарши деб ҳисобланиб, албатта жазога тортиларди. Айниқса, македонияликлар бу янги одатни аввалига жирканиб қабул қилишади. Кейинчалик улар ҳам хушомалғўйликни ўрганиб олишади. Хушомалғўй ва лаганбардорларнинг ошиги олчи бўлиб

¹ *Курший Руф. Уша асар, 319-бет.*

чиқадн. Шундай қилиб, шоҳ қароргоҳида ҳушомадгўйлик авжига чиқадн. Бундай тантанали кечаларда шоир Агис билан мадҳиябоз нотик Клеон албатта иштирок этарди. Бу икки бадиҳагўйининг мақтов сўзлари шоҳнинг қулоғига ёқиб тушарди. Улар ўзларининг баландпарвоз сўзлари билан Александрни узуглар, тақрор-тақрор эгилнб, қўлидан, этагидан ўнар, худога илтижо қилгандек оёғига бош уриб, кўзида ёш хўнг-хўнг йнеларди. Бу икки бадиҳагўйга қўшилнб, йирилганлар ҳам кўзларига ёш олиб, илтижо қилар ва снглнларди. Бундай тантаналар баъзан тонггача давом этарди. Ҳушомад ва мақтов сўзлардан боши осмонга етган шоҳ ўзига ёққан кишиларни қароргоҳида олиб қолиб, бир хонада тушарди. Бундай ишончли кишилар ичида оснёлнklar ҳам бор эди. Александр фақат македонияликлар ва грекларгагина эмас, балки қўл остидаги барча халқлардан ҳам ишончли одамлар топиб, уларга ҳам яқин муносабатда була бошлайдн. Кўнннча эронликлар билан форснй тилда, сулдиёналиклар билан эса сўз тилида гаплашарди. Қайси улкага борса ўша улканинг урф-одатини, тилини ўрганишга ҳаракат қиларди. Зардуштийлик дини тути остида янаётган оснёлнklarнинг тили ва урф-одати бир-бирига жуда яқин эди. Оснёл подшоеси бўлгандан сўнг бу ердаги халқларнинг тили ва урф-одатини ўрганишни зарур деб билалди. Ҳатто саркардалари ва машҳур кишиларини ҳам маҳаллий халқнинг тили ва урф-одатини ўрганишга ундайдн. Александрга, айниқса шарқ музыкаси, оснёлнklar гузаларининг рақслари, ҳофизларининг кўшиқлари жуда ёқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида кўпроқ оснёлнklarнинг куй ва рақслари ижро этиларди. Сулдиёнада бошланган тантана Бақтриядан тортиб Хиндистонгача деярли ҳар кеча давом этарди. Тантанага ташриф буюрганлар қандай эгилнб келиб кўришган бўлсалар, тантана тугагач яна шундай эгилнб шоҳ билан хайрлашарди. Аста-секин бундай Оснёл удумига европаликлар ҳам кўнниб қолишади. Йўлда уларга Африкан немли дини саркардаси 20000 кўшинни ва 15 та фили билан қарши чиқадн. Александр уни ҳам ўзига буйсундиради. Шундай қилиб, шоҳ Триаканторга етиб келадн ва шу ерда ўз кўшинни билан 30 кун дам олади, худо йўлига қурбонлик қилалди. Бу ерларда илгарини шоҳ Таксил урннча унинг угли Мофис ҳукмдорлик қилар эди. Александр билан унинг орасида 30 стадин масофа бор эди. Мофис Александрга ездирмасдан ва тўсатдан ҳужум қилиш учун жангга тайёрлана бошлайди.

Александр унинг бу айёрлигини, урушмайман деб аллаганини сезиб қоладн ва кўшиннинг бир қисмини унга қарши юборади. Вазиятни тушунган Мофис ҳеч қандай жангсиз Александрга таслим бўладн. Александр эса Мофисни ҳокимлик лавозиминда қолдиради ва кейинчалик у билан ишончли иттифоқдош бўлиб қоладн. Александр Евмисарни ҳам ўзига буйсундиради ва унинг энг яқин ҳосндор ерларини эгаллаб оладн. Лекин бу ерларда ўша заҳарли илонлар кўп бўлиб, улар чаққан одам

ўша заҳотиёқ ўлар эди. Шунинг учун македониялик жангчилар кечаси билан ухлолмай, ўзларини илонлардан қўриқлаб чиқар эди. Шундан кейин Александр яна бир қанча шаҳарларни ишғол қилади ва кафара деб аталувчи халқлар яшайдиган жойга келади. Бу халқ олатига кўра, агар эри ўлса унга қўшиб тириклайин хотинини ҳам ёқиб юборишар эди.

Бу урф-одатнинг пайдо бўлишига бир хотиннинг ўз эрига заҳар бериб ўлдирishi сабаб бўлган экан.

Александр Ҳиндистон ва унга яқин ўлкаларда яна бир қанча вилоятларни ўзига бўйсундиради. Бир қанча бинолар бунёд этади. Бироқ ҳали урушни тўхтатиш, олис Македонияга қайтиш хаёлига келмасди. Кейин у адрестларни, катсаниларни, пресиларни, гангаридларни ўзига бўйсундиради. У икки юз минг пиёда ва йигирма минг отлиқ аскар билан ўзига қарши чиққан софитларга қарши жангга отланади. Бироқ саноқсиз жанглар, оғир йўл машаққатларидан ҳолдан тойган аскарлар кўзлари ёшга тўлиб, ноёнсиз юришларга ва қиргин урушга нуқта қўйишни, ўз жангчиларининг кексайиб қолганини айтиб, ватанларига қайтишни илтижо қилиб сўрай бошлайдилар. Александрга жангчиларидан бири сочининг оқини, бири орттирган яраларини, бировлар ўзининг ҳолдан тойиб уруш жонига текканини кўрсата бошлайдилар. Александр бу халқ ноалаларидан ҳаяжонга келиб, ўз галабаларига чек қўйиш мақсадида одатдаги қароргоҳидан фарқ қилувчи муҳташам қароргоҳ қуришни буюради. Бу қурилиш шундай бўлиши керак эдики, у душманга қўрқув, авлодларга ҳайрат келтириши керак эди. Жангчилар чексиз қувонч ва ғайрат билан бу иморатни бунёд этадилар. Кейин улар душманни яқсон қилиб, тантана билан бу қароргоҳга қайтадилар.

Бу жойдан Александр Ацезина дарёсигача етиб келиб, Океан томон сузиб кетади. Бу ерда яшовчи агенсонлар ва сиблар ҳам таслим бўлади. У кемаларга тушиб бу ердан мандра ва судраклар тарафга йўл олади. Бу халқлар унга қарши 80 000 пиёда ва 60 000 отлиқдан иборат қўшинини қарши қўядилар. Жангда ғолиб чиққан Александр ўз қўшини билан шаҳарга яқинлашади. Шаҳар қалъасига биринчи бўлиб кўтарилганда у ерда ҳеч ким кўринмасди. Шаҳар аҳолиси ташлаб чиқиб кетган бўлса керак, деб навкарларсиз ёлғиз ўзи шаҳар майдонига сакраб тушади. Александрнинг якка ўзи кирганлигини кўрган душманлар шовқин кўтариб, ҳар тарафдан уни ўраб ола бошлайдилар. Улар Александрнинг қалласини танасидан жудо қилиб, бир йўла бутун дунёда урушга чек қўйиб, кўплаб халқлар учун қасос олишни кўзда тутган эди. Аммо Александр бир ўзи душман оломонига қарши қаҳрамонларча қурашади¹.

¹ Юстин. Ҳша асар, 218—222-бетлар.

Александр қўшини билан Нисе шаҳрига етиб келганда, қаршилик қилмай иззат-иқрoм билан кутиб олган шаҳар аҳолисига шафқат қилади. Кейин у ўз қўшини билан муқаллас тоғни қуришга пул олади. У ердан Делаб тоғларига, Клеофида подшоҳлигига томон оғланади. Клеофида бугун салтанатини, бойлиқларини ўз ихтиёри билан инъом этади. Бу билан у ўз подшоҳлигини сақлаб қолади. Ҳатто тутилган ўлига Александр деб ном қўяди. Шундан сўнг Александр Ҳиндистон подшоҳлигини эгаллайди.

Ҳиндистон узра юриш қилганда баланд ва ўтиш қийин бўлган қояларга дуч келади. Бу наёт-баланд қоялар орасида кўплаб қабилалар жойлашган эди. Ҳатто қағтиқ ер қимирлаб, Геркулесга бу қояларни эгаллашда халақит берган.

Геркулесдан ҳам устун келиш мақсадида у барча хавф ва қийинчиликларни енгиб, бу жойдаги ҳамма қабилаларни бўйсундиради¹.

Бу ҳақда қўнида бағафенд тўхталишга ҳаракат қилмайиз. Қадимий китоблардан келтирилган турли хил маълумотларни бир-бирига қўйсалаймиз.

ПОР БИЛАН ЖАНГ

Ҳиндистондаги қирғин урушлар ичиде энг огири подшоҳ Пор билан бўлган жанг эди. Бу улкандаги шоҳликлар ичиде ҳам Пор подшоҳлиги кучли эди. Пор шоҳаншоҳ саналиб, ўзга майла шоҳликлар унга хирож тўлаб турарди. Пор ҳам ҳеч бир урувида мағлуб бўлмаганди. Яккама-якка жангда ҳам унга тенг келадиган саркарда топилмаган. Шунинг учун ҳам у тенгсиз куч-қудратга эга деган улуг номга муяссар бўлганди. Пор ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон улкан давлатга айланади. Александр сингари Пор ҳам шилдатли жангларга кириб кетарди. Ҳар томони ўткир тиглар билан ҳимоя қилинган жанговар филга миниб, бир қўлига қалқон, иккинчи қўлига узун найза тутиб жанг қиларди. Ўзининг баҳайбат гавдаси билан фил устида тик туриб, қўшинини жангга ундар, бутун овози билан ҳайқириб, лашкарни жангга соларди. Айниқса, узоқдан туриб камонда ёй отишга уста эди.

Қадимги муаррих адиблар Пор ҳақида, унинг жанглардаги матонати ҳақида кўп қизиқ воқеаларни ёзишган. Айниқса, унинг Александр билан жанги тарихнинг эрқин саҳифасига айланган. Саркардалари Александр ҳақида турли хил гапларни айтишиб, Порни сергакликка чақирмоқчи бўлганда ҳам, у пинаганин бузмайди. Ҳеч бўлмаганда Александр билан яккама-якка жангда гўлиб чиқишига иншонади. У кўнгина жангларда қўшинининг беҳуда қирилиб кетмаслиги учун шоҳларни яккама-якка олишувга чақирган. Айниқса, унинг уришқоқ филлари жанг қилишга яхши ўргатилганди. Шу туфайли у Александрда филлар камлигини,

¹ Юстин. Ҳина асар, 217-бет.

кўшини эса ўзиникидан бир неча баробар озлигини эшитиб, албатта галаба қозонишига ишонади.

Тарихий асарларда Пор билан Александр жанги ҳақида ҳар хил маълумотлар берилади. Уларнинг айримлари бир-бирини тасдиқласа, бошқалари бутунлай ўзгачадир.

Политэнинг «Ҳарбий хийлалар» асарида ҳам Александр билан Пор жанги ҳақида қисқача маълумот берилган. Унда айтилишича, Пор билан бўлган жангда Александр отлиқ аскарларнинг бир қисмини ўнг қанотда қолдириб, орқасидан ҳимоя қўяди. Чап қанотига эса пиёда билан филларни қўяди. Ундан сўнг орқасидан ҳимоя учун жангчиларни қўяди. Пор эса ҳамма кўшинни бир жойга йиғиб, ҳар жойга филлар қўйиб, қалъасимон позицияни эгаллайди. Лекин унинг бу қалъаси заиф бўлиб, Александр осонгина тўла галабага эришади¹.

Александрнинг ҳинд шоҳи Пор билан жанги ҳақида жуда кўплаб ҳикоятлар яратилган. Шулардан айримларига эътиборингизни жалб қиламиз. Улардан бири қадимги ҳинд эпоси «Калила ва Димна», иккинчиси «Шоҳнома»да берилган ҳикоятлардир.

Александр билан ҳинд шоҳи Пор ўртасида бўлиб ўтган жанг лавҳалари Плутарх ижодида ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. Унда ҳикоя қилинишича, Пор билан бўлиб ўтган жанг ҳақида Александр ўз мактубларида баён қилади. Плутарх асарларининг тарихий аҳамияти шундаки, у ўз асарини тарихий кундаликлар ва айниқса Александрнинг Македонияга йўллаган мактублари асосида ёзади.

Александрнинг ўз мактубларида ёзишича, икки қарама-қарши кўшин ўртасидан Гидасп дарёси оқиб ўтган. Пор филларни олдинга чиқариб, кечиб ўтадиган жойни назорат қилиб турган.

Александр эса, варварларнинг ўрганиши учун қароргоҳида ҳар кунни шовқин кўтаришни буюради. Бир кун сокин ва ойсиз тунда, Александр пиёда ва отлиқ аскарларни олиб, душмандан узоққа кетиб, бир оролга жойлашади. Шу пайт қароргоҳ устида момақалдиरोқ бўлиб, чақмоқ чақиб, жала қуяди ва қаттиқ шамол эсади. Александрнинг кўз олдида бир неча жангчисини чақмоқ куйдириб ўлдиради. Лекин шунга қарамай, Александр қарши қирғоққача сузиб ўтмоқчи бўлади. Гидаст дарёсида қаттиқ тўлқинлар кўтарилади. Ҳаммаёқ сирпанчиқ бўлгани учун оёқда туриш қийин эди. Тўлқинлар эса қирғоққа яқинлашгани кўймас эди. Онесикритнинг берган маълумотларига кўра, Александр ўша пайтда: «Э афиналиклар, сизларга манзур бўлиш учун қандай қийинчиликларга дуч келганимни билсаларинг эди», — деб хитоб қилибди. Улар қайиқларини қолдириб, қўлларида қурол билан қирғоққа сузиб ўтишади.

¹ *Полит.* Ўша асар, 214-бет.

Қирғоққа чиқиб олгач, Александр ниёда аскарларини ортда қолдириб, отлиқ аскарлар билан йиғирма стадиў олинга ўтиб кетади. Александр, агар душман отлиқ аскарларини олдинга чиқарса, уларни осон енгишини, агар ниёда аскарлари олдин бўлса, унинг ниёда аскарлари вақтида етиб келишини тахмин қилди. Бу тахминларнинг биринчиси тўғри чиқади. Минг отлиқ ва олтинчи ҳарбий аравадан иборат бўлган қўшин унга қарши чиқади. Биринчи жангда у талаба қозонади. Барча ҳарбий араваларни қўлга олади. Бу жангда турт юз отлиқ аскар ҳалок бўлади, қолганлар эса қочиб чекинишади. Пор Александр қўшинини дарёдан кечиб ўтган деб ўйлаб, бор қўшинни туллаб, унга қарши юради. Турган жойида эса, қолган македонияликларнинг кечиб ўтишига халақит бериш учун унча катта бўлмаган қўшинни қолдиради. Филларни кўриб қўрқиб кетган Александр Кенга ўнг тарафдан ҳужум қилишни буюрди. Ўзи эса чап тарафга ўтади. Икки тарафдан ҳужумни кутмаган душман, олдин иккиланиб қолади, кейин филларнинг панасига ўтиб, у ердан тўп-тўп бўлиб яна ҳужумга ўтишади. Шунинг учун жанг дам олишлар билан давом этарди. Жангнинг саккизинчи соатида душман енгилди. Бу жангнинг сабабчиси бўлган оламнинг хатларида шундай деб ёзилган эди. Кўпгина тарихчиларнинг ёзишига қараганда, Порнинг бўйи 4 чўзим (локоть — чўзим, бир чўзим 0.5 метр чамасидаги узунлик ўлчови) ва бир пядь (пядь — ўлчов бирлиги бўлиб, бош бармоқ билан кўрсаткич бармоқ оралиғидаги масофа) бўлгани учун остидаги фил баҳайбат бўлишига қарамай, жуда катта куринар эди. Бу фил жангда хўжайинига катта ёрдам беради. Шоҳ ўз кучини йиғайтганда, фил уни душман ўқларидан ҳимоя қилиб туради. Лекин хўжайинининг санчилган найзалардан мадори кетаётганини сезиб, Пор йиқилиб тушмаслиги учун, секин тиз чўкиб, хартуми билан найзаларни сугура бошлайди.

Порни асирга олишганда Александр у билан қандай муомала қилиш кераклигини сўрайди. Шунда Пор «шоҳларга қилинадиган муомала» деб жавоб беради. Александр Порни бир вилоятга ҳоким қилиб тайинлайди. У хўжайинлик қилган ерларни ўзига қолдириб, унга ҳеч кимга бўйсунайдиган ҳиндларни ҳам беради¹.

Александр билан Пор ўртасидаги жанг тафсилотлари Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарида бирмунча батафсил ёритиб берилган. Фикримизнинг далили учун Диодорнинг асарига тўхталиб ўтамиз.

Александр Ҳиндистон шоҳи Порга қарши уруш бошлайди. Порнинг 50000 ниёда асари, 3000 отлиқ асари, 1000 та араваси ва 130 та фили бор эди. Шунга қарамасдан у қўшини бўлган Евмисар шоҳини ҳам ёрдамга чақиради. Буни сезган Александр Евмисар етиб келгунга қадар Порга қарши уруш бошлайди. Пор ўз қўшинини жангга қуйидагича тайёрлайди: Отлиқ аскарларни чекка томонга, филларни олдинга,

¹ Плутарх. Ҳама асар, 439—440-бетлар.

уларнинг атрофига эса оғир қуролланган жангчиларини қўяди. Александр ҳам шароитга қараб, ўз қўшинини жангга тайёрлайди. Жанг бошланади. Порнинг филлари македониялик жангчиларнинг кўпини эзиб ташлайди. Шунда Александр филларга қарши ўқ отадиган тўлгамаларини ишга солади. Шундан кейин филлар ўз эгаларига бўйсунмай, ўз одамларини босиб-янчиб орқага қоча бошлайди. Пор эса 130 филдан 40 тасинигина ўзини химоя қилиш учун зўрга ушлаб қолади. Порнинг ўзи ҳам жуда кучли бўлиб, найза отиш бўйича унга ҳеч ким тенг келмас эди. Шунда Александр Порга қарши бир қанча найзачиларни юборади. Пор улар билан жанг қилади ва ниҳоят жуда кўп жойидан яраланиб, филнинг устидан йиқилиб тушади. Буни кўрган ҳиндлар орқага қоча бошлайди. Шундай қилиб, бу ерда ҳам Александр буюк ғалабани қўлга киритади. Бу жангда ҳиндлар томонидан 12000 одам ҳалок бўлади. Улар орасида Порнинг икки ўғли ва буюк саркардалари бор эди. 9000 одами эса асирга тушадди, македонияликлар эса 300 та отлик ва 700 та пиёда аскарини йўқотади.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам Александрнинг Пор билан бўлган жанги ҳақида қизиқарли лавҳалар битилган.

Александр ҳам Пор каби танти эди. Яраланиб қолган Порга озор бермасдан, асир олиб, кейинчалик уни бутунлай озод қилади ва ҳатто унга ҳокимлик инъом этади. Бу ҳақда шундай ёзилади:

Ҳинд шоҳлари ичида ўзининг тенгсиз жисмоний кучи ва олжаноблиги билан донг чиқарган Пор исмли шоҳ бор эди. У олдиндан Александрнинг қудратли қўшини ҳақидаги хабарни эшитиб, у билан бўлажак урушга тайёрлана бошлайди. Жанг бошланганидан кейин, Пор Александрни яккама-якка олишувга таклиф қилади. Александр дарҳол жангга ташланади, аммо биринчи тўқнашувдаёқ унинг оти яраланади ва у йиқилиб тушади. Шунда уни навкарлари кутқариб қолади.

Оғир жароҳатланган Пор асирга олинади. Александр катта жасорат эгаси бўлган Порни ҳурмат қилиб, уни асирликдан озод этади¹.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидлаб ўтган Александр билан ҳинд шоҳи Пор ўртасидаги бўлиб ўтган жангнинг батафсил баёнини ҳинд халқининг қадимий эпоси «Калила ва Димна»да ва шарқ классик адабиётининг ёрқин намунаси бўлмиш Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам учратамиз.

«Калила ва Димна» Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юришидан кейинги даврларда яратилган. Унда Искандарнинг тadbиркор ва ҳийлакор эканлиги ҳикоя қилинади. Жуда кўп ривоятлар Искандарнинг ҳарбий ҳийлалари ҳақида ҳикоя қилади. Искандарнинг енгилмаслиги унинг тенгсиз куч-қудратга эгалигидагина эмас, балки тadbиркорлигида эди. Чунки, Искандар оз сонли қўшин билан ҳам

¹ Диодор. Ўша асар, 122–123-бет.

ўзидан бир неча бор устун рақибини мағлубиятга учратган. Александр Македонский ўзидан бир неча бор ҳарбий устунликка эга Эрон шоҳи Доро, Ҳинд шоҳи Пор қўшинларини мағлубиятга учратади ва бошқа мамлакатларни ҳам тadbиркорлик ва ҳийла йўли билан қўлга олади. Сулҳ тузади, кенгашади, катта-катта ваъдалар беради.

Ҳинд халқининг оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган бу асар тез фурсатда кўпгина тилларга таржима қилиниб, ўзга халқларнинг ҳам сеvimли асарига айланади. Жумладан, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги кўпгина дostonларнинг юзага келишида ва айрим лавҳаларнинг яратилишида ҳам «Калила ва Димна»нинг таъсири борлигини сезамиз. Бу ўринда «Калила ва Димна»да берилган Искандар Зулқарнайн ҳақидаги ҳикоят билан «Шоҳнома»да келтирилган бир ҳикоятни бир-бирига муқояса қилиб кўришимиз мумкин.

Искандар Зулқарнайн Хитой томон қўшин суради. Бунинг учун энг аввал ҳинд мамлакатини забт этиш зарур эди. Искандар ҳинд подшоҳини ўзига бўйсундирмоқчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмоқчи бўлади. Бу вақтда Ҳиндистонда Форек номли кучли, ботир, енгилмас ва тadbирли бир киши ҳукмронлик қиларди,

У Искандар Зулқарнайннинг бостириб келаётганидан хабар топгач, урушга тайёргарлик кўра бошлайди. Уруш учун лозим бўлган бутун тadbирларни ишлатади. Паҳлавонларни чақириб, жангга ҳозирлик кўришни амр этади. Қисқа муддат ичида жанговар фил тўдалари, махсус ҳужумга ўргатилган йиртқич ҳайвонлар, тамға бостирилган отлар, учли найзалар, ўтқир қилнчлар, ярқироқ қалқонлар ҳозирлайдилар.

Юнонлар Форек турган жойга яқинлашганда ҳиндларнинг шу маҳалгача мисли кўрилмаган лак-лак оглиқ аскарлари ҳақида Искандарга хабар етказадилар. Бунинг эшитган Искандар жангнинг мағлубият билан тугаши мумкинлигидан чўчийди. У ҳийлакор ва шафқатсиз бўлиш билан бирга, сезгир ва тadbирли одам эди. У аскарлар қароргоҳи атрофида хандақ қаздириб, шу ерда маълум вақтга қалар сабр қилиб туриш, ҳинд шоҳига қарши қандай жанг этиш ҳақида кенгаш қуришга қарор қилади. У мунажжимларни чақиртириб, ҳинд подшоҳига ҳужум қилиш, уни енгилма учун қайси кун яхши эканлигини аниқлашни амр этади. Мунажжимлар шоҳнинг буйругини бажо келтириб, хайрли кун ва соатни белгилаб берадилар. Искандарнинг шундай бир одати бор эди: қайси шаҳарни забт этса, у ердаги турли соҳада шуҳрат қозонган моҳир усталарни ўзи билан олиб кетар эди. У ўшандай усталарга мисдан ичи бўш от ва суворийлар ясанглар, бу отлар гилдираклар устига ўрнатилган бўлсин ва итарганда тез суръат билан ҳаракат этсин, деб буйруқ беради. Топшириқ бажарилганидан кейин отларнинг ичинини нефть ва гугурт, билан тўладириб, суворийларга жанг кийимларини кийгизишни ва уларнинг ҳаммасини қўшиннинг марказ қисмига жойлаштиришни, икки томоннинг қўшинлари тўқнашганда отларга ўт ёқиб, қўйиб юборишни

амр этади. Токи душманнинг филлари қизиб кетган суворийларга ҳужум қилганда хартумлари куйиб, қочишга мажбур бўлсинлар.

У усталарга бу ишларни тез бажаришни буюради. Усталар жадаллик билан иш бошлайдилар. Мунажжимлар белгилаган кун тобора яқинлашиб келарди. Зулқарнайн ўз элчиларини ҳинд подшоҳининг ёнига юбориб, таслим бўлишни таклиф этади. Лекин жавобан Форек: «Зулқарнайн азалий душманимдир, унга қарши қатъий қаршилиқ кўрсатаман», деб жавоб қайтарди.

Зулқарнайн Форекнинг бу қарорини эшитгандан сўнг суворийлар билан ҳужум бошлайди. Форек уларга қарши филларни жанг майдонига чиқаради. Искандарнинг саркардалари мис суворийларни олга сурадилар. Филлар ҳаммага ўтиб, ўз хартумлари билан мис суворийларга ёпишадилар. Хартумлари куйгандан кейин филлар устидаги аскарларни йиқитиб, оёқлари билан топтаб, ҳеч нарсага қарамай қоча бошлайдилар. Бу ҳолни кўрган Форек ҳам орқасига қарамай қочади. Унинг кўшини ҳар томонга тўзиб кетади. Искандарнинг аскарлари эса қувлаб бориб, уларни қира бошлайди. Шу вақт Искандар қичқиради:

— Эй ҳинд подшоҳи, кел, мен билан олиш, ўз қўшининг, одамларингга раҳм қил. Уларни ўлим гирдобига ташлама. Фалокат рўй берганда қўшинни ташлаб қочмоқлик шоҳларга ярашмайди. Шоҳ ўзининг бутун куч ва қувватини ишга солиб, уларни мудофаа этмоғи, уларнинг нажоти учун ўз жонидан кечмоғи лозим. Шоҳ ўзининг мол-дунёси ва ҳаётини уларга фидо қилмоғи керак. Қўшинни қўйиб, менинг қошимга майдонга чиқ, ким кимни ўлдиrsa, ўша хушбахт бўлади.

Форек Зулқарнайннинг бу сўзларини эшитгач, бахтини синамоқ ва голиб келмоқ орзуси билан унга рўбарў бўлади. Ҳар иккала ҳукмдор бир неча соат от устида қилич ўйнатадилар, лекин ҳеч бири устун кела олмайди. Искандар толиқиб, бошқа нажот йўли йўқлигини билгандан кейин шундай бир наъра тортадики, унинг зарбидан еру кўк ларзага келади. Форек аскарларим бошига бирор фалокат тушиди шекилли, нега бу наъра тортапти деб орқасига қайрилиб қарайди. Искандар шу пайтда уни бир зарб билан ерга қулатади. Ўз шоҳларининг бошига тушган бу фалокатни кўрган ҳиндлар ҳужумга ўтадилар, ўз шоҳлари билан бирга ўлимни шараф ҳисоблаб, қизгин жанг бошлайдилар. Искандар эса бонг уриб, агар таслим бўлсалар, уларга мурувват қилишини айтади ва шундан кейин улар устидан галаба қозонишга муваффақ бўлади¹.

Худди мана шу ҳикоятга айнан ўхшаш эпизодни биз «Шоҳнома»даги «Искандарнинг Фур жангига қўшин тортгани» бобида ҳам учратамиз. «Шоҳнома»да ҳикоя қилинишича, ҳинд шоҳи Фур Искандар номасига жавоб ёзиб, итоат этиш ҳақидаги таклифни рад этади. Ҳинд шоҳининг жавобидан Искандар даргазаб бўлиб, жангга шайланади.

¹ Калила ва Димна. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1977. 10-бет.

*Қўшин тортиб борди ҳинд Фури сари,
Дарёдай оқарди шоҳнинг аскарари,
Синоҳ қўшилларди ўндан, ҳам сўлдан
Олга силжишарди мингларча йўлдан¹.*

Бироқ айғоқчилар Фурнинг ўргатилган жанговар филлари борлигини маълум қилади. Бу филларга на отлиқ ва на ниёда синоҳлар қурол билан бас келолмасди. Фурнинг даҳшатли уришқоқ филлари ҳақидаги хабарни эшитса ҳам Искандар саросимага тушиб қолмасдан, тadbиркорлик билан ҳарбий ҳийла ишлатиш йўлига ўтади.

*Румий доналарга деди шахриёр,
Мумдан фил жасатинг этингиз тайёр.
Уйланг аҳли дониш ва аҳли ҳалим,
Бунинг чорасини топа олар ким?²*

Донишмандлар бир-бири билан маслаҳатлашиб, мисдан ясама от ихтиро этишга қарор қиладилар. Уч мингта темирчи ва моҳир усталарни йиғиб, зудлик билан ишга киришиб кетадилар. Тез фурсатда мингта темир от тайёр бўлади. Бу отларнинг устига ясама темир жангчилар миндирилади. Бу отлар турли рангда эди.

*Темирдан ясашиб от шулфоз,
Миндирди темирдан мингта чавандоз.
Тизолди минг гавҳар, тўриқ ва жийрон,
Бундоқ темир синоҳ кўрмаган жаҳон³.*

Ниҳоят, Фур билан Искандар қўшинлари ўртасида жанг фурсати яқинлашади. Ясама отларнинг ичига нефть солиниб, олов ёқилади. Оёқларига гилдираклар ўрнатилган ясама отлиқ жангчилар жанг майдони томон ҳаракат қиладилар. Ҳиндлар ҳам уришқоқ филларини ишга солади. Уришқоқ филлар отлиқ жангчиларини хартуми билан уриб йиқитиб, оёғи билан янчиб ташлашга одатланган эди. Бироқ, бу сафар Искандарнинг ясама отлиқ жангчиларига ҳужум қилган ҳинд филларининг хартуми куйиб, ўлжасини мағлуб қила олмасдан, даргазаб бўлиб, орқага қоча бошлайдилар.

*Олов етганидан ҳар фил хартумига
Филботнинг тиқилди жони ҳалқумига,
Барча ҳинд лашкари қочди изига,
Филлар тизгин бермас эга измига⁴.*

¹ *Фирдавсий*. Шоҳнома. Т.: Ғ. Ғуллом номидан Алабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 396-бет.

² *Фирдавсий*. Ўша асар, 400-бет.

³ *Фирдавсий*. Ўша асар, 400–401-бетлар.

⁴ *Фирдавсий*. Ўша асар, 403-бет.

Бу ҳолни кузатиб, ҳужумга шайланиб турган Искандар лашкарлари ганимларнинг кетидан шиддат билан жангга кириб кетади. Ўз сипоҳларининг тум-тарақай қочаётганини кўрган Фур лашкарларини икки тоғ орасига тўплаб, оғир жангга кирилади. Икки ўртада қирғин-барот жанг бошланади. Сон-саноқсиз бегуноҳ сипоҳларнинг беҳуда ўлиб кетаётганини сезган Искандар Фурга элчи юбориб, яккама-якка жангга таклиф этади.

Фур мардлик жангига чиқишга рози бўлади. Ва дейди: «Бу таклиф мақбулдир менга, лашкарсиз курашни кўрсатгум сенга!»¹ «Калила ва Димна»да ифодаланганидек, Фурнинг назарида Искандар нозикдай гоят «оти-ю қуроли ожиз»дек кўринади. Бироқ «Шоҳнома»да Искандар ҳинд шоҳини ҳийла йўли билан енгмайди. Балки «Фур сари гангиганда шоҳ», сипоҳлар «Даҳшатли бир нидо кўтаради». Бу садодан Фурнинг «дили даргоҳ бўлиб» саросимага тушиб қолади. Шунда «Калила ва Димна»да таъкидлаганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шоҳининг «Бошини шарт кесди-да бўйинга қадар».

Шундан сўнг ҳинд сипоҳлари қиличини ташлаб, Искандарга итоат этадилар. Бир-бирига ганим бўлган икки ўлка лашкари ўртасида дўстлик иттифоқи барпо этилади.

*Ҳинднинг лашкаридан кетди-ю нифоқ,
Буида қарор топди дўстлик, иттифоқ.*

«Шоҳнома»да Искандарнинг мардлиги, матонати юксак пафос билан тараннум этилади. Бу мардлик Фур билан бўлган жангда ва айниқса ҳинд шоҳини яккама-якка жангга таклиф қилиш лавҳасида кўзга яққол ташланади. Тарихда бундай мардлик жанглари жуда кўп бўлган. Бегуноҳ сипоҳларнинг ўлиб кетишини истамаган мард саркардалар жонларини таҳликага қўйиб, очиқ жангга кирганлар.

*Искандар дедики: «Аё, эй, номдор,
Беҳуда бу жангдан не манфаат бор.
Йиртқичга ем бўлиб кетмоқда инсон,
От наъли остида беҳад истиҳон».*

«Калила ва Димна»да қайд этилганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шоҳлигини Савург деган ҳинд ўғлонига топширади. «Калила ва Димна»да эса ҳинд шоҳлигига тайинланган янги подшоҳнинг номи келтириб ўтилмаган. Бу асарда «Шоҳнома»дагидан тахтни ҳинд ўғлонига, яъни Искандар ўз саркардаларидан ишончли бир кишисига инъом этади. Бу ҳақда «Калила ва Димна»да шундай дейилади.

Искандар ҳиндлар мамлакатини қўлга қиритиб, ишончли одамларидан бирини уларга шоҳ қилиб тайинлайди. Ўзи эса лозим бўлган тадбир-

¹ *Фирдавсий*. Ўша асар, 405-бет.

чораларни кўриб, ўз ҳоқимиятини яхшилаб ўрнатгунга қадар Ҳиндистонда қолади. Сўнгра ўзининг бошқа мақсадларини амалга ошириш учун сафарга жўнайди.

Александр билан ҳинд шоҳи Пор — Фурек ўртасидаги жанг тарихий факт бўлиб, бу ҳақда Плутарх ўз асаридида юқоридегай маълумотлар беради.

ФИЛИПП

Плутарх асаридида Александрнинг ёшлиғи ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар баён қилинган.

Александрнинг насл-насаби ҳақида ортиқча тортишувлар қилиб ўтиришига ҳаракат бўлмаса керак. Ота томондан авлоди Каранга боғланиб Гераклдан, она томондан эса Неоптолемага боғланиб Эакидлар авлодидан дейишади. Айтишларича, Филипп ҳам ўсмир бола бўлиб, айнаи кучга тўлган пайтида Олимпиада ота-онасини йўқотган ёш қизча бўлган. Филипп бу тўзал қизчани севиб қолиб, акаси Ариббнинг розилиғи билан унга уйланади.

Ўша тун келин билан куёвнинг никоҳи қолдирилади. Олимпиаданинг хаёлида момақалдироқ бўлиб, чақмоқ унинг қорнига урибди, бу зарбадан қаттиқ аланга пайдо бўлган, аланга учқунлари ҳар тарафга сачраб, сўнгра сўнган.

Орадан бир оз вақт ўтгач, тўйдан кейин Филипп бир туш кўради. Тушида бир муҳр кўради. Бу муҳрда ўйилган шернинг расми бор экан. Туш таъбирини айтувчилар бунини шундай изоҳлашади. Филипп эр-хотин ҳуқуқларини янада қаттиқ ҳимоя қилиши керак. Теймеслик Аристандр эса Олимпиада ҳомилдорлигини, яқин орада довиорак, шеренфат ўғил кўришини айтди. Яна бир сафар эса тушида ухлаб ётган Олимпиада ёнида чўзилиб ётган илонни кўради. Айтишларича, Филипп бунини кўргандан кейин хотинига бўлган муносабатларини ўзгартиради, хотини билан туллари ҳам бирга бўлади. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Филипп мудом Олимпиададан шубҳаланиб юрарди. Олимпиада уни сеҳрлаб қўйишидан ёки бирон бир захарли ичимлик ичириб қўйишидан кўрқарди. Бу ҳақда яна бошқа бир ҳикоя бор. Қадимдан ўша мамлакатнинг аёллари Дионис шарафига очилган даргоҳларга келиб туришган. Бундай аёлларни клоденка ва мималионкалар деб аташган. Уларнинг урф-одатлари Гемоса тоғ ёнбағрида яшайдиган фраккийлар ва эндонийлар урф-одатига ўхшарди. Олимпиада бошқаларга қараганда рашкчироқ эди, бундан ташқари хатти-ҳаракатларининг ғалатилиғи билан бошқалардан ажралиб турарди. Масалан, тантанали йигинларда у эркак ва аёлларни кўрқитадиган катта-катта илонларни олиб келар, улар саватдан ўрмалаб чиқиб, атрофдаги одамларни кўрқитишларини мириқиб томоша қиларди.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин Филипп мегаполитаниялик Херонни Дельфиға юборди. Херон Филиппга Аполлондан совға олиб келади. Бу совгани Филипп худо Амонга қурбонлик қилиб, уни бошқа худолардан юқори қўйиши керак эди. Яна айтишларига қараганда Филипп эшик тирқишидан, хотини билан ухлаб ётган илон қиёфасидаги худони пойлаётганда бир кўзидан айрилган, Эростофеннинг берган маълумотларига қараганда Олимпиада Александрни сафарга кузатаётганида, унга туғилишининг сирини айтиб беради ва наслини улуглаш учун барча кучларини сарф қилишини сўрайди. Бошқа тарихчиларнинг айтишларича, Олимпиада, аксинча, бу изоҳларни рад этиб, «Қачон Александр мени Гера олдида уялтирмай, тинч қўяр экан?» деб нола қилар экан.

Александр гекатомбеон ойининг олтинчи куни туғилган. Айнан шу куни Артемида Эфискаянинг ибодатхонаси ёқилган эди.

«Помпей Трог эпитоми» асарида Филипп ҳақида ҳам қизиқарли лавҳаларни ўқиймиз.

Ўзларининг алданганлигини тушунган фокидияликлар қўрқувдан биринчилар қаторида қуроллана бошлайдилар. Аммо урушга тайёрланиш имконияти бой берилганди. Филипп эса, агарда улар таслим бўлмаса, ҳаммасини қириб ташлашга қарор қилганди. Шахсий манфаатини кўзлаб, иложсизланган улар таслим бўладилар. Урушмаслик тўғрисидаги шартнома ишончсиз бўлиб, ҳамма жойда талон-тарож, ўлдириш бошланиб кетади: болаларни ота-оналаридан, хотинларни эрларидан жудо қила бошлайдилар. Ўз подшолигига қайтгач, Филипп худди чўпонлар ўз мол-отарларини гоҳ ёзги, гоҳ қишки ййловларга кўчирганидек, ўз билганича одамларни бир жойдан иккинчи жойга кўчира бошлайди.

Баъзи бир халқларни Филипп душманга тўсиқ қилиш мақсадида айни чегара яқинига жойлаштиради. Бошқаларни эса ўз подшоҳлигининг энг чекка ўлкаларига, асирга тушиб камайиб қолган халқларнинг аҳолисини тўлдириш учун жойлаштиради. Шундай қилиб, у кўп сонли қабила ва халқларни бирлаштириб, ягона подшолик яратади. Филипп Македониядаги ишларини тартибга солиб, айёрлик билан бошқа қўшни халқлар ерларини эгаллайди. Бу йўлда у ҳатто ўз қариндошларини ҳам аямайди.

Филипп Грецияга кириб келиб, бир неча шаҳарларни талон-тарож қилганидан кейин унинг очкўзлиги янада ошиб кетади. Шунинг учун у бутун Греция билан уруш бошлашга қарор қилади. У аввал машҳур Византия шаҳрини эгаллаб, уни ўзининг ҳарбий базасига айлантирмоқчи бўлади. Шу мақсадда у Византия шаҳрини ҳамма тарафдан ўраб, қамал қилади. Биринчи марта бу шаҳар спартан подшоеси Павсиний томонидан қўлга киритилган бўлиб, етти йил унинг тасарруфида бўлади, кейинчалик

Византияда гоҳ македонияликлар, гоҳ афиналиклар ҳукмронлик қила бошлайди. Византияликлар ташқаридан ёрдам кутмасдан, ўзлари озодлик учун қаттиқ туриб курашадилар. Узоқ давом этган қамалдан сўнг Филипп хазинаси бўшайди. У денгизда қароқчилик қилиб бойлик орттира бошлайди. Масалан, у 170 кемани тутиб, ундаги юкларни сотади. Кейин Филипп ўз қўшинининг бир қисмини қамалдан олиб чиқиб, кўп шаҳарларни қўлга киритади. Ҳарбий маҳоратни ва жанг машқини ўргатиш мақсадида Филипп 18 ёндаги ўгли Александрни ёнига чақиртириб олади. Филипп скифлар ўлкасига йўл олади. Ўша пайтда Атей скифлар подшоси эди. Истрияликлар билан бўлган урушдан сўнг қийин аҳволга тушиб қолган Атей аполлонлар орқали Филиппдан ёрдам сўрайди. Эвазига эса уни ўғил қилиб олишга ва Скиф подшолигининг тахт вориси бўлишни ваъда қилганди. Айни пайтда истрия подшоси вафот этиб, скифлар уруш хавфидан халос бўладилар. Шунинг учун Атей македонларни қўйиб юбора туриб дейди:

Филиппга у ундан ҳеч қандай ёрдам сўрамаганлигини айтишни буюради. Чунки скифлар македон ҳимоясига, Атей эса тахт ворисига муҳтож эмаслигини, чунки унинг ўгли тирик эканлигини айтишни буюради. Буни эшитган Филипп Атейга ўз элчиларини юбориб, Византияни қамал қилишга кетган ҳаражатларни қоплайдиган бойлик сўрайди. Агарда у рад қилмаса, урушни тўхтатажагини айтишни буюради. Аммо Атей Скифия ўлкасининг шаронти ноқулайлигини, тупрогининг унумсизлигини баҳона қилиб пул тўлашдан воз кечди. Бунга жавобан Филипп Византия қамалини тўхтатиб, скифларга қарши юриш бошлайди. Скифлар ҳам сон жиҳатдан, ҳам довиюракликда македонлардан устун келишига қарамасдан, Филиппнинг айёриги туфайли мағлуб бўладилар. Ингирма мингга яқин аёл ва болалар асирга олинади.

Филипп скифлар еридан қайтаётганда, ўз ўлкасидан ўтказмаслик мақсадида трибаллар унинг йўлини тўсди ва ўлканинг бир қисмини беришни талаб қилишди. Бу жанжалда Филипп сонидан яраланади. Филиппни ўлганга чиқарган македонлар ўлжани бой беришди. Аммо Филипп тузалиши билан узоқ вақтдан бери ўйлаб келган афиналикларга қарши урушни бошлаб юборади.

Филипп бутун Грецияни босиб олмаса тинчимаслигига кўзи етгач, кўпчилик давлатлар афиналиклар билан иттифоқ тузادилар. Сон жиҳатдан кўп бўлишига қарамасдан, афиналиклар галабани бой берадилар.

Грециядан ёрдам келгунча, Филипп қизи Клеопатра ва Эпир подшоси қилиб тайинланган Александрнинг тўйини ўтказди. Тўй подшоларга хос беқилёс дабдаба билан ўтказилади. Тўй маросимларида ажойиб томошалар ҳам бўлади. Филипп бу ажойиб томошаларни навкарларнинг иштирокисиз икки Александр — ўгли ва кўёви билан ўтказмоқчи бўлади.

Бундан фойдаланган Павсиний исмли македонларнинг олий табақасига мансуб йигит Филиппга қулай фурсатда найза санчади.

Павсиний Александрнинг онаси Олимпиада томонидан ёлланган деб ўйланади. Александрнинг ўзи ҳам отасига қотиллик тайёрланганлигидан хабари йўқ эди. Александр ўғай онадан тугилган акаси ўзига душман бўлишидан кўпроқ хавфсизарди. Шу масалада у аввал Аттал билан, кейин эса отаси билан жанжаллашган, ҳатто жанжал шу даражага бориб етгандики, Филипп қиличини яланғочлаб Александрни ўлдирмоқчи бўлганда дўстлари подшоҳни тўхтатиб қолинибди. Шу сабабли Александр акаси билан бирга аввал онаси тарафдан тоғаси Эпирникига, у ердан эса Иллирий подшоҳи ҳузурига кетган эдилар. Олимпиада ўз акаси Александрни (Эпир подшоҳи) Филиппга қарши урушга ундарди. Агарда Филипп Александрни куёв қилмаганида, у ўз мақсадига эришган бўларди. Павсинийни бу ёвуз қотилликка ундаган ана шу Александр ва Олимпиада деб тахмин қиладилар. Айтишларича, Олимпиада қотилнинг қочиши учун от ҳам тайёрлаб қўйганди.

Подшоҳнинг ўлимидан хабар топган Олимпиада кўмиш маросимига шошилган бўлиб, ўша кун кечасиёқ осншга ҳукм қилинган Павсинийнинг бўйнига олтин гулчамбар оседи. Кейин эса Олимпиада Клеопатрани ўзини-ўзи осншга мажбур қилади.

Йигирма беш йил подшолик қилган Филипп қирқ етти ёшида оламдан кўз юмади. Александрдан кейин подшолик қилган Арридей унинг Ларрисанлик раққосадан қолган ўғли эди. Ҳар хил бошқа никоҳлардан унинг яна кўп ўғиллари бор эди. Бу ўғилларининг баъзи бирлари ўз ўлими билан, бошқалари эса бировлар томонидан оламдан кўз юмади. Филипп маишатбозликдан кўпроқ қуролни яхши кўрар, улкан бойлиқлар унга уруш қилиш учун воситагина эди, ҳолос. У ўз ишининг устаси, нотик сифатида сўзга чечан бўлган. Унинг бу хислатлари ўғли Александрга ўтганди. У нотикликда ҳатто отасидан ҳам ўзиб кетали. Ота ва ўғил урушда галаба қилишининг турли хил усулини билади. Александр урушни очикчасига олиб борар, Филипп эса ҳар хил ҳарбий ҳийлалардан фойдаланарди. Ота ва ўғил винони яхши кўришар, аммо мастликда улар ўзларини ҳар хил тутишарди. Отаси одатда ичкиликбозликдан тўғри душманга зарба бериш учун отланса, Александр ўз амалдорларига ташланарди. Филипп дўстлари ичида ўзини подшоҳлардек тутмас, Александр эса дўстлари ичида ҳам подшо бўлиб қолишни истарди. Отаси ўзини яхши кўришларини хоҳласа, ўғли ундан кўрқишларини хоҳларди. Ана шу хислатларни мужассам қилган отаси дунёга ҳукмрон бўлишга асос солган бўлса, ўғли бу шавкатли ишни охирига етказди¹.

¹ Юстин. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 201-бет.

Александр Тирга кириб борар экан, у ердагиларнинг норозилигини эшитиб, қазабланади, кагга қўшинни оролга тушириб, уруш бошлайди. Тирликлар қанчалик жасорат кўрсатишмасин, сотқинлар борлиги туфайли галабани бой беришади.

Шундан сўнг Александр жангсиз Родос, Миср ва Киликияни эгаллайди. Кейин Александр уни келажакда нима кутаётганлигини худодан пилтижо қилиш учун Амон ёнига йўл олади. Чунки онаси Олимпнала ўз эри Филиппга Александр ундан эмас, улкан илондан бўлганлигини айтган эди. Филиппнинг ўзи ҳам Александр унинг ўгли эмаслигини очиқ тан олганди. Шунинг учун ҳам Филипп хотини билан ажрашганди. Александр ўзининг худо тарафидан яратилганлигини ибодатлаш, онасини оқлаш ниятида ибодатхонага боради. Александр ибодатхонага кириши биланоқ, коҳинлар уни Амоннинг ўгли деб қарши олишади. Шу ондан бошлаб у Амонни ўз отаси деб тан олади. Кейин отасининг ўлими учун етарли қасос олганлиги ёки олмаганлиги ҳақида сўрайди. Унга отаси худо бўлганлиги туфайла уни ҳеч ким ўлдириши ёки унинг ўзи ўлиши мумкин эмаслигини билдиришади. Подшо Филипп ўлими учун эса у олган қасос етарли эканлигини айтишади. Унинг учинчи саволига барча урушларда галаба қозонишини ва бутун дунёни бўйсундиришини маълум қилишади. Амон ибодатхонасидан қайтгач, Александр Александрия шаҳрига асос солади ва уни Миср пойтахти деб эълон қилишни буюради.

Александрнинг ёшчилигидан шон-шуҳратга берилганлиги, кўпроқ жанг-жадаллар билан ном чиқарганлиги ҳақида Плутарх қизиқарли мисолларни келтириб ўтади. Адибнинг таъкидлашича, Александр ҳатто шуҳрати ортиб, кўп ўлкаларни босиб олишда кагга муваффақиятларга эришаётган ўз отаси Филиппга ҳам рашк билан қараган. Отам ҳамма ўлкаларни босиб олаверса, менга нима қолади, деган экан у.

Плутарх ўз қаҳрамони Александрнинг характери, унинг ёшчилигидан шон-шуҳратга берилганлиги, жангу жадалларга қизиқувчан, зийрак ва талбиркор бўлиб ўсанлиги ҳақида ҳам тўхалади.

Филипп сафарда эканлигида Македонияга келган Эрон элчиларини, узини йўқотмай барча қонун-қоидаларга амал қилган ҳолда Александрнинг ўзи кутиб олади. Александр ўзини тутиши билан элчиларни ҳайратда қолдиради. У элчиларга биронта ҳам болаларга хос савол бермай, балки йўлдаги қийинчиликлар, Эронга қандай йўллар билан бориш мумкинлигини, Эрон шоҳи жангда ўзини қандай тутишлари, эронликлар қандай кучга эга эканликлари ҳақида сўраб-суриштиради. Элчилар, донги кетган Филиппнинг обрўси бу бола олдида бора-бора тушади деган хулосага келишди.

Александрнинг ташқи кўринишини ҳайкалтарош Лисипп аниқ кўрсата олган. Лисипп ўз ҳайкаларида Александр қиёфасининг чизиқларини шундай аниқ кўрсатиб берганки, кейинги ҳайкалтарошлар унинг ишларига асосланиб ижод қилишган. Бўйинининг сал чапга эгилганлиги, кўзларининг маънодор боқиши унинг асосий белгилари эди.

Апеллес Александрнинг суратини чизаётганда, терисининг рангини тўқроқ қилиб бўяйди. Айтишларига қараганда, Александрнинг терисининг ранги, бошқалардан оқлиги билан ажралиб турган. Александрнинг бадани яхши ҳид таратган. Бунинг сабаби, танасининг ҳарорати кучли бўлган. Теофрастнинг айтишича, унинг бадани ҳамма вақт қизиб турган, яъни ҳарорати баланд. Бундай ҳидлар, асосан қуруқ ва иссиқ мамлакатларда яшовчи одамлар баданидан ҳид таралини кузатишган. Қуёши уларнинг баданларидаги намликни қуритиб, ҳидланишга йўл қўймаган. Баданнинг бундай юқори ҳарорати Александрнинг тез маст бўлишига ва жаҳнининг бирдан чиқишига сабаб бўлган.

Бундан ташқари, Александр болалигида ўзини тутта билиши билан ажралиб турган. У ёшига нисбатан ўзини жиддий ва бошқалардан баланд тутарди. Отаси Филиппга ўхшаб, у тўғри келган жойда шуҳрат қозонишга уринмасди. Филипп ҳамма вақт қилган галабалари билан мақтанар, Олимпияда эса сурати аке этган тангалар чиқарилишини истарди.

Бир кун сарой уламолари Александрдан сўрашибди: «Олимпия ўйинларида қатнашишни хоҳлайсизми?» Александр эса: «Ҳа, агар менинг мусобақалашларим шоҳлар бўлишса», — деб жавоб берибди.

Александр тез югурса ҳам, енгил атлетикани ёқгирмасди. У кўпинча овга тааллуқли бўлган ва таёқ билан жанг қилиш мусобақаларини ўтказар эди. Фолиб чиққанга мукофот ҳеч қачон берилмасди.

Ҳар сафар Филипп фалончи шаҳарни босиб олибди деган хабар келганда, Александр буни эшитиб жуда хафа бўлар, ўртоқларига: «Болалар, отам бу аҳволда ҳамма шаҳарларни босиб олади. Менга эса сизлар билан ҳеч нарса қолмайди ва шуҳрат қозонадиган ҳеч бир иш қила олмаймиз», — дерди. Александр бойлик ва кайф-сафо қилишга интилмай, қаҳрамонлик кўрсатишга, доимо шуҳрат қозонишга интиларди. Шунинг учун у отамдан қанча кўп нарса олсам, ўзим мустақил бироқ-бир иш қилишга улгурмайман, деб ўйларди. Македониянинг донғи кўтарилган сари Александр барча қаҳрамонликлар, унғача қилиб бўлинишидан қўрқар, ҳокимиятни ўз қўлига олмақчи бўларди. У ҳокимиятни бойлик, зеб-зийнат билан бошқаришни эмас, балки жанг жадаллар, қирғин урушлар орқали шуҳрат қозонишни хоҳларди¹.

¹ Юстин. Ўша асар. 397-бет.

АЛЕКСАНДРНИНГ ВАФОТИ

Антик даврларда (эрамиздан олдинги 329—327 йиллар) Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келган. Бизнинг ҳозирги қутлуг заминимиздан қачонлардир от чоштириб ўтган. Бобокалонларимиз билан гоҳ тўқнашиб, қилич ва найза жангини бошлаган, гоҳида эса дустлашиб, ишонч нигоҳи билан тикилишган. Қонли жанглار тафсилотини ҳам, дўстлик ришғасини ҳам тарих саҳифасига кўчиришни буюрган. Замона зайли билан Ўрта Осиёга келиб қолган Александр баъзан қонли ва даҳшатли урушларни кўраб, баъзан тинчлик ва дўстликни истаб, Ҳиндистон томон от суриб кетган бўлса-да, унинг кейинги тақдирини бизнинг эътиборимизни ўзига тортади. Айниқса, Александрнинг ўлими воқеаси муҳимдир. Александрнинг ўлимига ўша даврларда ҳам ҳеч ким ишонмаган. Ҳали ҳам орадан неча асрлар ўтган бўлса-да, унинг ўлганига ҳеч ким ишонмайди. Бу ҳақда тарихчилар қизиқ-қизиқ тафсилотларни баён қилади.

Ҳар бир китобхон Александрнинг ўлими сабабларини билгиси келади. Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўрган, айни кучга тулган, навқирон ёшга етган, бақувват йигитнинг ўлимига шима сабаб бўлганлигини билгиси келади. Александрнинг ўлими воқеаси ҳали-ҳамон жумбоқдир. Орадан йигирма уч аср ўтган бўлса ҳам олимлар бу сирли воқеанинг сабабларини сурштиришдан тўхтаганларича йўқ.

Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўриб, икки қитъа шоҳи деган улуг ёрликқа муяссар бўлган навқирон йигитнинг ўлимига, гарчи у босқинчи бўлса-да, ачиниб билан қараймиз. Бу ёшда шундай улуг ёрликқа дунёда ҳеч ким муяссар бўлган эмас. Балки шунинг учун ҳам уни Буюк Александр деб аташарди.

Ҳақиқатан ҳам ҳеч ким етолмаган юксакликка эришиб буюклик ишонмаси эди. Александр мана шундай буюкликнинг эгаси бўлди.

Давр ўтди, замонлар ўтди, асрлар асрлар занжирига уланиб, йигирма уч ҳалқа ҳосил қилди. Орадан не-не буюклар ўтди.

Қилич тутиб буюкман деганларнинг сўзи заиф бўлса, сўздан буюк бўлганларнинг қилич тутмоққа қурбон етмайди. Чунки қилич ва сўз мутлақо бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб бўлиб, камдан-кам инсонларда бу икки жиҳат мужассам бўлган.

Бу ўринда биз тилга олган қилич — жаҳолат, сўз — ақлдир. Александрда бу жиҳатларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. У қўлига қилич тутди (жаҳолат), сўз (ақл) билан иш қилди. Шунинг учун ҳам у буюк эди.

Инсоният ҳамон Александрдан буюкликни қидирмоқда. Ундаги буюкликни билишга интилмоқда. Икки қиъганинг шоҳи бўлишнинг ўзига буюклик беғина бўлиб қолмайди.

Замонлар ўтди... Александрдай бўлишни орзу қилганлар қанчадан-қанча бўлди. Александрдай жаҳонгир бўлишга интиланлар ҳам бўлди. Аммо уларнинг ҳеч бирига Александрдай буюклик насиб этмади. Ҳозир ҳам Александрдай буюк бўлишни орзу қилганлар жаҳонаро йўқ эмас. Шунинг учундир Александр номини эшитган киши унинг ҳақида тобора кўпроқ нарса билгиси келади. Ўттиз уч ёшида ўлганини эшитган киши эса, у ҳар қанча босқинчи бўлмасин, ачиниб эслайди. Орадан йигирма уч аср ўтган бўлса-да, одамлар ҳамон Александрнинг қисқа умр кўрганига куйинадилар. Балки шунинг учундир унинг барча гуноҳларидан ўтиб, яхши ном билан эслашади.

Одатимизга кўра ҳар қандай ёмон одам ўлганида ҳам дафн маросимига тўпланганларга, бир киши ўлган одамнинг номини тилга олиб, «палончи қандай одам эди» дейилади. Шунда қабристонга йиғилганлар гарчи ўлган киши ёмон одам бўлсада, «худо раҳматига олгур, яхши одам эди», «яхши одам эди», «худо раҳматлик эди» деб эсланади. Бу ёруғ дунёда ҳар қанча гуноҳ ишлар қилган бўлса-да, ўлгандан сўнг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилинмайди. Айниқса, ўлган кишининг қабрини кавлаб, мурдасига озор бериш энг оғир гуноҳ.

«Қуръон»да улуг бир ҳикмат бор. Яъни, одамзод тириклигида неки хатоликка йўл қўяр экан, бу энг аввало атрофидаги инсонларнинг хатоси саналур. Негаки, бировнинг ноҳўя ишини кўриб, кўрмасликка олган, унга хатосини тузатишда ёрдам бермагани учун томошабин бўлган одам кўпроқ гуноҳга ботар экан.

Шунинг учун ўлган кишиларни ёмонотлик қилган киши ҳам гуноҳга ботар экан. Негаки, биз уни тириклигида хато йўлдан қайтара олмадик. Шу туфайли боболаримиз ўлган кишининг тириклигида қилган ишлари ҳақида ган очмоқчи бўлса, «раҳматлик» деб эсланади. Ҳатто ёмон кўрган кишиси, душманининг ҳам қабрида тинч ётишини сўраб дуо қилишади.

Масалага шу нуқтаи назардан ёндошганимизда, биз юқорида Александр Македонский билан Ўрта Осиё бўйлаб юрганимизда, унинг кўп хатолари, нотўғри ҳаракатлари ҳақида гапирган бўлсак-да, энди ижобий хислатлари ҳақида сўз юритмоқдамиз. Александрдай мард ўғлоннинг ўлими сабаблари ҳаммани ўйлантиради.

Аррианнинг таъкидлашича, Александрнинг санокли кунлари қолган эди. Аристокл келажакни айтиб берган.

Кунлардан бир кун Александр Филоксен ва Минандр денгизи бўйларидан — Певкестдан олиб келинган ва македонияликлар кўшинида хизмат қилаётган форс жангчиларини қисмларга бўлиш билан банд эди. Унинг сув ичкиси келиб, тахтини бўш қолдириб, ташқарига чиқади.

Тахтнинг икки тарафида Александрнинг дўстлари ўтирадиган кумуш ложалар жойлашганди. Қандайдир бир одам, тахт ва ложанинг бўшлигини

кўради. У евнуқлардан бошқа ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, тахтга ўтиради. Евнуқлар уни тахтдан туширишмайди, балки форсларнинг одати бўйича, кийимларини йиртиб, жуда қатта кулфат бўлгандай, ўзларининг кўкраклари ва юзларига ура бошлашади. Бу нарса ни Александрга етказишганда, у ўша одамни қийнаб, кимлигини, қайси бир гуруҳга мансуб эканлигини билишни буюради. Шунда у тахтга шунчаки ўтирганини, ҳеч қандай фитналарда қатнашмаганини айтади. Одамлар бу нарса яхшиликка олиб келмаслигини гапиришади.

Бу воқеадан кейин бир-икки кун ўтгач, Александр жангларда кўпроқ галабага эришни мақсадда худоларга қурбонликлар келтиради. Бу ишда худолар мадалкор бўлишларини илтижо қилади. Шундан сўнг, у дўстлари билан дабдабали базм бошлайди. Базм ярим кечагача давом этади. Айгишларича, Александр қўшинига қурбонликка келтирган ҳайвон гўштлари ва вино тарқатган. Базмдан кейин Медий Александрни ўзининг базмига таклиф қилди. Александр Медий билан базмда алламаҳалгача ўтиради. Сўнгра ювиниб, ётиб ухлайди. Эртаси кун Медий билан тушлик қилиб, яна ярим кечагача вино ичиб базмни давом эттиради. Базм тугагач, ювиниб, яна ётиб ухлайди. Чунки уни безгак тута бошлаганди. Пиёда аскарлар 4 кун, денгиз флоти эса 5 кундан кейин жўнаши керак эди. Александрни тўшаги билан денгиз бўйига олиб боришади. Бу ердан кемага чиқади. Эртаси кун ювиниб, Алтар(махсус жой)да яна қурбонликлар сўяди. Кейин хонасида Медий билан гаплашиб ётади. Қўмондонлар тонг отиши билан унинг хузурига келишлари керак эди. Александр бир оз тамади қилиб бўлгач, уни хонасига олиб боришади. Уни кечаси билан безгак тутиб чиқади. Эртаси кун ювиниб, қурбонлик келтиради. Неарх ва бошқа қўмондонларга 3 кундан кейин сузиб кетишга тайёр туриш буюрилганди. Эртаси кун яна ювингач, қурбонлик келтиради. Лекин безгак тўхтамасди. Шунга қарамай, қўмондонларни чақириб, кетишга тайёр бўлиб туришлари ҳақида буйруқ беради. Кечқурун у ювингандан сўнг, ўзини ёмон сеза бошлайди. Эртаси кун уни ҳовуз ёнида жойлашган хонага олиб ўтишади. Бу ерда у яна қурбонликлар келтиради. Эртаси кун ўзини жуда ёмон сезса ҳам, қурбонликлар келтиради, сўнгра саркардалар қўшни хонада бўлишларини, Килитарх ва Пентакоснархлар эшик олдида туришларини буюради. Александрнинг аҳволи жудаям оғирлашади. Шунинг учун уни саройга олиб ўтишади. У олдида кирган қўмондонларни танийди. Лекин овози чиқмагани сабабли уларга ҳеч нарса дея олмайди. Ҳикоя қилишларича, жангчилар уни кўрмоқчи бўлишади. Айримлари унинг тириклигини, айримлари эса Александр ўлганини, шахсий соқчилари жасадни яшираётганликларини эшитиб, шунга ишонч ҳосил қилишмоқчи бўлишади. Александр ўзини кўргани кирган ҳар бир жангчининг қўлини қисарди. Пифон, Аттал,

Демофонт, Певкест, Клеомон, Менад, Селевк Серапис ибодатхонасида гунаб худодан Александрни ибодатхонага олиб ўтишса, унга яхши бўлиш-бўлмаслигини билмоқчи бўлишади. Худодан келган овоз Александр жойида қолса, унга яхши бўлишини айтади. Дўстлари Александрга бу гапларни етказишади. Александр, худди ўлим унга энг яхши нарса бўлиб туюлаётгандай вафот этади.

Ўлими олдидан дўстлари Александрдан «Подшоликни сен кимга қолдирасан» деб сўрашса, у «Энг яхшига» деб жавоб берибди. Яна: «Сезаяпман, қабрим устида қаттиқ тортишув бўлади», — деб қўшимча қилибди.

Айтишларига қараганда, Александр Антипатр юборган заҳардан ўлган. Антипатрга бу заҳарни жияни Каллисфеннинг фожиавий қисматини эшитган Аристотель тайёрлаб берган.

Александрга заҳарни Касандрнинг кичик укаси Иоллай берган. Иоллай шоҳнинг вино қуувчи соқчиси бўлган. Шоҳни заҳарлашнинг боиси ўлимидан олдин Александр уни хафа қилган экан.

Бошқа бировлар бу ишга Иоллайнинг дўсти Медий ҳам аралашганини айтишади. Медий Александрни шунинг учун базмга таклиф этади. Александр винони ичиб, биқинида санчиқ пайдо бўлганини сезади ва базмдан кетади. Кимдир Александр ўлимини сезиб, Евфратга ўзини ташламоқчи бўлганини, ўзини худолар авлодидан чиқиб, яна худоларга қайтиб бормоқчи бўлганини айтади. Хотини Роксана буни кўриб, уни тўхтатади. Александр унга бошқа қайтиб келмайдиган шараф, худо бўлиш шарафидан маҳрум қилганлигини хафа бўлиб айтади¹.

Шоҳнинг ўлими ҳақидаги куйидаги фикрлар ҳам эътиборлидир.

Ҳамма вақт бирон-бир ташвишда юрган Александр худога ишонмай қолади. Саройда эса қурбонлик қиладиган одамлар кўпайиб қолган эди.

Гефестсионга тегишли бўлган мотамни Александр бекор қилади. Шундан сўнг у яна диний маросимларда қатнаша бошлайди. Бир куни Неархни қабул қилганидан сўнг у ётиш олдидан олатдагидек ванна қабул қилиб, дам олмоқчи бўлиб турганда Медий келиб, базмга таклиф қилади. Александр у ерда куни билан, эртасига ҳам кечгача ичимлик ичади. Кечга бориб эса уни безгак тутатади. Айтишларича, Александр базмда Геракл қалаҳидан ичган. Шундан сўнг орқасида найза санчилгандек оғриқ сезган.

Аристулнинг айтишига қараганда, безгак пайти Александр қаттиқ чанқаб, кўп вино ичиб кўйган. Шундан сўнг у алаҳсирай бошлаган ва Десия ойининг ўттизинчи куни вафот этган.

¹ *Арриан*. Ўша асар, 235-бет.

Десия ойининг ўн саккизинчи кунни ҳаммомда у қаттиқ чарчаганини сезиб, ухлаб қолади. Эртаси кунни уйғониб, ювиниб, ётоқхонасида Медий билан суяк ўйнаб ютқазади. Тунда уни безгак қийнайди. Йигирманчи кунни ҳаммомда, ваннада ётиб, Непархнинг Улуғ денгиздан сузиб ўтганлиги ҳақидаги ҳикоясини тинглайди. Йигирма биринчи кунни ҳам у шундай ўтқазади. Иситмаси кутариллади, кечаси ўзини ёмон сезади. Эртаси кунни билан яна безгак тутали. Кагга чўмилиш хонасига олиб ўтишганда, қумондонлари билан суҳбат ўтқазади. Энг юқори қумондонларга саройда қолишни буюради. Такснарк ва Пентакоснархларга эса тунни яқин ўргада ўтказишларини айтади. Йигирма бешинчи кунни уни саройнинг бошқа хонасига олиб ўтишади. Безгак безовта қилишга қарамай, у бир оз ухлаб олади. Оллига қумондонлар келинганда Александр уларга бир сўз айтолмайди. Бу ҳол йигирма олтинчи кунни ҳам такрорланади. Македонияликлар ноҳни ўлган деб, саройга киритишларини сўрашади. Уларнинг илтимосларини бажаришади. Шунда улар бирин-кетин шоҳ ётган жойдан ўтишади. Шу кунни Пинтон билан Селевк Серапис ибодатхонасига юборилган эдилар. Улар худодан Александрни ибодатхонага олиб келиш керак ёки керак эмаслигини сўрашади. Худо Александрни жойида қолдиришни буюради. Йигирма саккизинчи кунни кечқурун Александр вафот этади¹.

Ўшанда Александрни заҳарлангани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Айтишларича, беш йилдан сўнг Олимпиада ҳар хил миш-миш гапларга ишониб, кўнгина саркардаларни улдириб юборлади. Александрга заҳар берган деб, Иолланинг қабрини қаздириб, унинг қолган суякларини сочиб ташлашни буюради. Гагнотемиднинг айтишича, заҳар Антипатрнинг буйруғи билан берилган. Антипатрнинг эса Аристотель юборган.

Заҳар ролинини Нопакр яқинида жойлашган бир қоядан оқиб тушадиган муздай сув бажарган. Томчилаб оққан бу сувни синаш учун эшакнинг қулонига йиғишган. Муздайлигидан идишларни ёриб юборадиган бу суюқликни бошқа идишда сақлаб бўлмаган. Кўнгина ёзувчилар бу гапларни уйдирма деб айтишган. Уларнинг айтишларича, Александр заҳарланмаган. Чунки у кўп кун бетон ётиб, бу вақт ичида заҳарланишнинг белгиси пайдо бўлмаган. Бунга Александрнинг танаси исбот бўлиши мумкин.

Ўша вақтда Роксана ҳомиладор бўлиб, македонияликларнинг ҳурматиغا сазовор бўлган эди. Жудаям рашкчи бўлгани учун у Статирни ёмон кўрарди. Роксана Статир ва унинг синглисини ўзига жалб қилиб,

¹ *Шутарх*. Ўша асар, 449-бет.

иккаласини ҳам ўлдириб, жасадларини қудуққа ташлайди. Бу ишда унга Пердикк ёрдам беради. Александр ўлгандан сўнг, Пердикк Арридейни олиб юргани учун катта мансабга эга бўлади. Арридей ёшлигидан калта фахлиги билан ажралиб турарди. У Филиппнинг ўгли бўлиб, онаси Финнина эди. Айтишларича, болалигида жуда ақлли бўлган Арридейни Олимпиада турли хил йўллар билан ақлдан оздириб қўйган.

Александрнинг руҳий дунёси жуда мураккаб эди. Дунё ёзувчилари томонидан Александр ҳақида ўнлаб романлар яратилган бўлса-да, бу сўз усталарининг ҳеч бири унинг характерини тўлиқ ёритиб бера олган эмас.

Бу ўринда Плутархнинг Александрга хос бўлган айрим хислатларини келтирганига эътиборни қаратишимиз мумкин. Александр баҳонасида ўнлаб кундаликлар, мемуар ва тарихий асарлар, хат ва архив сақлан-маларидаги ўчмас ва ўлмас саҳифалар билан танишини шарафига, халқимиз тарихини ўрганиш бахтига эгамиз.

Фикримизча, Александр ҳақида ёзилган ҳамма бадиий ва илмий асарлар шоҳ архиви сақланмасидаги «Кундалик» ва тарихий хатлар мевасидир. Афсуски, «Кундалик»лардан кўп саҳифалар йўқолиб кетган, хатларнинг эса ҳаммасини ўқиш бизга nasib этмади. Шунингдек, бу архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзган мактублари ҳам сақланади. Масалан, бир хатида у Киликияга қочган Селевка номли қулни қидириб топишни буюради. Яна бир хатида Кратернинг қули бўлган Никонни ушлагани учун Певкестга миннатдорчилик билдиради. Александр Мегабизга ибодатхонада паноҳ тонган қул ҳақида ёзади. У Мегабизга қулни ибодатхонадан алдаб чиқариб ушлашни, ибодатхонада эса унга тегмасликни маслаҳат беради. Айтишларига қараганда, Александр жиноятчиларни ўлим жазосига ҳукм қилиб, суд ҳайъати қарорни ўқишганда эшитмаслик учун қўли билан қулоғини бекитган. Бунинг сабаби, ўзини адолатли, беғараз қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган. Кейинчалик унинг ҳақида миш-мишлар пайдо бўла бошлайди. Агар бу ган-сўзлардан бирортаси Александрнинг қулоғига етиб боргудек бўлса, шафқатсизлик қилган. Чунки унга подшоликдан кўра шон-шуҳрат азизроқ эди¹.

Александрнинг ўлими сабаблари билан бирга, ундан сўнг юз берган воқеалар ҳам қизиқарлидир.

Табийки, Александрнинг ўлимидан сўнг унинг қўл остидаги ҳокимликларда тож-тахт учун кураш, жангу жадаллар, ички урушлар кучайиб кетади. Александрнинг тахтига кўплаб шоҳлар бирин-кетин

¹ Плутарх. Ўша асар, 446-бет.

келиб ўтирди. Лекин уларнинг биронтаси ҳам Александрнинг ўрнини босолмайди.

Бундай жангу жадаллар, ички низоларнинг кучайиб кетганлиги, тожу тахт учун талашишлар ҳақида Диодорнинг ёзганлари ҳақиқатга яқиндир. Адибнинг таъкидлашича, Александрнинг ўлимидан кейин ўрнига ўғли бўлмагани туфайли тахт учун таланиш бошланади. Пиёда аскарлар Филиппнинг ўғли Арридейни шоҳ қилиб тайинлайди. Пердикга эса унинг ёрдамчиси этиб тайинланади. Чунки Александр Пердикга ўлими оғлидан ўз узугини берган эди. Шундай қилиб, Пердикк Арридейдан кейинги ҳукмдор бўлиб олиб, ҳамма саркардаларни йиғди ва босиб олган бутун ерларни уларга бўлиб беради: Мисрни Птолемейга, Сирияни Митиленскийга, Киликияни Филогага, Мидияни Пифонга, Пафлагония ва Каппадокцияни Евменга, Памфилияни Антигенга, Карияни Касандрага, Лидияни Мелеоннатга, Фригияни Леоннатга беради. Қора денгиз бўйлари билан бирга Фракияга Лисимахни, Македония ва унга қўшни худудларга Антипатрни ҳукмдор қилиб тайинлайди. Кавказдаги Паропамисадни Бақтрия шоҳи Оксиартга топширади. Бир вақтлари Александр Оксиартнинг қизи Роксанага уйланган эди. Солия, Ария ва Дрангиани Стасанорга, Бақтрия ва Сўғдиёни Филиппга, Парфия ва Гирканияни Фратафернга, Мидияни Атропатга, Вавилонияни Архонта ва ниҳоят Месопотамияни Аркесилайга топширади.

Александр жасади ортланган аравани безаш Арридейга топширилади. Бир вақтлари Александр Гефестеон хотирасини абдийлаштириш учун жуда катта, маблағ ажратган эди. Пердикк эса катта йиғилишда македонияликлар билан келишган ҳолда мана шу маблағнинг бир қисmini Александр хотирасини абдийлаштиришга қарор қилади. Жуда кўп жойларда, жумладан, Африкадан то Испаниягача ва ундан Сицилиягача бўлган масофада Александрга атаб жуда кўплаб ибодатхоналар қурдиради. Европадан Осиёга одамларни кўчириб келиш, Осиёдан Европага олиб бориш учун дарёларга портлар қуриб, дарё ва денгиз йўлларини ишга туширади. Европа ва Осиё халқлари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиради.

Пердикк Эронга қарши урушга кириб, унинг бир қанча шаҳарларини ваёрон қилади. Кейин эса исаврянларга ҳужум қилади. Исаврянлар эса Пердиккга таслим бўлмасдан ўзларига ва шаҳарга ўт қўядилар. Пердикк ўз жангчиларига ёнаётган шаҳарни ўчириб, унга бор бойлигини талон-тарож қилишни буюради.

Пердиккнинг иккита хотини бўлиб, улардан бири Никея, яъни Антипатрнинг қизи, иккинчиси эса Филиппнинг қизи, яъни Александрнинг туғишган опаси Клеопатра эди. У Клеопатрани катта лавозимни эгаллаш учун олган эди. Буни Антипатрнинг дўсти Антигон

фош қилмоқчи бўлади. Пердикк эса Антигонни таъқиб қила бошлайди. Туядевор деб аталувчи қалъага Птолемей ўз жангчилари билан жойлашиб олган эди. Пердикк бу қалъани эгаллаш учун жанг бошлайди. Филлар, отлик аскарлар ва бошқа кучлари билан қалъа томон юра бошлайди. Қалъага чиқиш осон эмас эди. Анча одамини йўқотали. Шунга қарамай, қалъани шиддатли ҳужум билан эгалламоқчи бўлади. Птолемей жангчилари ҳам бўш келмас эди. Натижада, иккала томондан ҳам жуда кўп жангчи ҳалок бўлади. Пердикк кун бўйи қалъани қуршовга олар ва кеч бўлганда чарчаб ўз жойига қайтар эди. Қалъани эгаллаш қийин эди. Шунда Пердикк Нил дарёсидан кечиб ўтишга қарор қилади. Италияликлар ўз ватанлари хавф остида қолганини эшитиб, Менон бошчилигида қўшиннинг бир қисмини Фессалияда қолдириб, Ватанини озод қилиш учун орқага қайтади. Шу пайтдан фойдаланиб Македония кўмондони Полисперхант Фессалияга киради. Душманни енгиб, улар бошлиги Менонни ўлдириб, Фессалияни яна илгариги ҳолатига қайтаради. Арридей ва Пифон ўз қўшинларининг бир қисмини Нил дарёсида қолдириб, Пгрипаралис шаҳрига етиб келади. Бу шаҳарчага Арридейнинг хотини Евридий ҳукмронлик қиларди. Лекин македонияликларга Евридий ёқмасди.

Шунинг учун улар Антипатрни ўзларига бошлиқ қилиб кўрсатишганди. Антипатр эса Киликияни Филоксинга, Месопотамия ва Арвелитидани Амфимахга, Вавилонияни Селевкага, Сусланани Антионга қайтадан бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, Александрдан бизга антик ўтмишимизни ёритувчи ёрқин саҳифалар қолди. Биз бу саҳифаларнинг айримларини варақлаб, уларда бобокалонларимизнинг қиёфасини кўрдик, холос. Ҳали бундай тирик саҳифаларнинг қанчаси қадим ўтмишимиз ҳақида сўз очувчи ҳикоятларни ўз бағрига олган. Уларни ёритиш эса янги авлод ишидир.

ХУЛОСА

Антик даврларда атоқли саркардалар, шоҳ ва шаҳзодалар жангу жадалларни, жаҳонгирликни буюклик намунаси деб билишган. Қиргин-барот урушларда голиблик саркарда ва шоҳлар учун улуғлик келтирган. Бу йўлда беҳисоб инсонларнинг қурбон бўлиши билан ҳеч ким қизиқмаган, балки жангларда музаффар бўлиш шону шавкат ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ўтмишда қабилалар, эллар ва элатлар, мамлакатлар ўртасида жуда кўплаб урушлар бўлиб турган. Шоҳлар Искандардай жаҳонгир бўлиш орзусида бўлишган.

Тўғри, Александр Македонский биз учун босқинчи. Чунки унинг юртимизга бостириб келганлиги тарихий асарларда изоҳланган. Биз учун Александр шахси билан биргаликда ўша даврлар — Ўрта Осиё тарихини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай таҳлил жараёнида бизга грек ва Рим тарихий асарлари яқиндан ёрдам беради.

Александр жуда чиройли, жамоатчи, энчил, ҳақиқатни севадиган, мард киши эди. У жангу жадалларни севар ва худоларга сигинарди. Жисмонан бақувват, мақтовларга ҳеч қачон тўймасди. Воқеаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига эга эди. Қандай йўл тутиш кераклигини жуда яхши биларди. У жангчиларни қандай қилиб сафга териш ва қуроллантириш ҳамда бошқа ҳарбий анжомлар билан таъминлашни ўрнига қўярди. Ҳеч ким унчалик жангчиларнинг руҳини кўтара олмасди, ўзининг ботирлиги билан ҳар қандай кўркувни енгарди. У ҳамманинг кўз ўнгида қатъиятлик билан ҳаракат қиларди. Ҳеч ким унчалик душманни айланиб ўта олмас ва уларнинг ҳаракатларини олдиндан кўра билмас ва унга хавф сола олмасди. У ҳеч қачон келишув ва шартномаларни бузмасди. У ҳеч кимни алдамасди ва ўзини лақиллатишига йўл қўймасди. Ўзининг бойлигини ҳаммага сахийлик билан инъом этарди.

Аристобулнинг айтишича, у базмларни вино учун эмас, дўстлари учун ўтказарди. Александрнинг ўзи эса кам ичарди¹.

Аррианнинг ушбу сўзларида Александрни ижобий баҳолашга анчагина мойиллик бор бўлса-да, ўқувчини чуқур ўйлашга, антик замонамизга қадам қўйган бу икки қитъа шоҳи ҳақида мушоҳада юритишга мажбур этади.

Бу ўринда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида баён қилинган Александрнинг ўлими ва ундан кейинги кучайиб кетган ички зиддиятлар

¹ Арриан. Ўша асар. 236-бет.

ҳақидаги мулоҳазаларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. «Помпей Трог эпитоми» асарида келтириб ўтилган ушбу эпизод «Александрнинг юриши» асарининг сўнгги саҳифаларига кўп жиҳатдан ўхшаб кетса-да, айрим жиҳатлари билан ундан тамоман ажралиб туради. Бу ўхшаш ва фарқли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон бўлганлиги учун унга ортиқча изоҳ беришга ҳожат йўқ.

Ўлимидан тўрт кун олдин Александр умрининг охириг сонияси яқинлигини англайди. Закидлар авлодининг кўпчилиги ўттиз ёшгача вафот этганлигини эслайди. Александрни шаҳардаги энг баланд жойга олиб чиқадилар. У ҳамма жангчиларига ўзини кўришга рухсат бериб, ўнг қўлини ўпишга узатади. Атрофда ҳамманинги йиғлашига қарамасдан, у бир томчи ҳам кўз ёши чиқармайди. Аксинча, уларни тинчлантирар, баъзиларига маслаҳатлар беради. Унинг иродаси фақат душмани олдидагина эмас, ҳатто ўлим олдида ҳам шунчалик қатъий эди. Жангчилари билан видолашиб, дўстларидан ўзига ўхшаш шоҳ топа олишларини айтади. Ҳамма жим қолади. У ўз жасадини Амон ибодатхонасига дафн қилишни буюради. Унинг оламдан кўз юмаётганлигини сезган дўстлари, давлат вориси қилиб кимни тайинлаш лозимлигини сўрашади. У энг лойиқ кишини деб жавоб қилади. Олтинчи куни Александр тилдан қолади ва узугини ечиб Пердикга беради. Бу билан у авжига чиқётган ўзаро низога чек қўяди. Шундай қилиб тахт вориси сайланади.

Александр 33 ёшга тўлмай оламдан кўз юмди. Бу ўз руҳининг улканлиги туфайли одамзод табиатидан юқори турган бир инсон эди. Унинг онаси Олимпиада қадимдан донг чиқарган закидлар авлодидан эди. Александр туғилиши арафасида унинг буюклигини билдирувчи белгилар пайдо бўлган. Чунки у туғилганда, кун бўйи сарой томида икки бургут қўниб турганди, улар икки қитъа — Европа ва Осиё ҳокимлигига ишора эди. Худди шу куни унинг отаси икки галаба — Иллирия уруши ва Олимпиада ўйинлари ҳақида хушxabарлар олганди. Бу белгилар чақалоққа келажакда бутун мамлакатлар устидан галаба қилишнинг олдиндан айтиб беради. Бола фанларни тиришқоқлик билан ўрганади. 5 йил мобайнида ёш Александрга буюк файласуф Аристотель устозлик қилади.

Ҳокимиятни қўлга олгач, Александр ўзини бутун дунё подшоси деб эълон қилади. Ўз қўшини ичида шунчалик катта ишонч қозонган эдики, у бор жойда қўшини ҳатто қуролсиз бўлса ҳам душмандан қўрқмасди. Шунинг учун ҳам жаҳонда у енгмаган на бир душман, у олмаган на бир шаҳар, у бўйсундирмаган на бир халқ йўқ эди. Ниҳоят у ўз яқинларининг сотқинлиги туфайли вафот этади.

Буюк Александрнинг бевақт ўлимидан кейин бутун Вавилонда қайгули сукут ҳукм сура бошлайди. Чунки тобе бўлган қабилалар уни фақат енгилмас, қудратли куч деб атаб қолмасдан, балки ўлмас деб ҳисоблашар, боқий умрга даъвогар деб ўйлашар, шунинг учун ўлимига ҳеч ишонмасди.

Унинг ҳақиқатан ҳам ўлганлигини билган халқ уни ота сифатида эслашди. Лекин энг даҳшатлиси, саркардалар подшоҳликка талашиб, тож-тахт учун жанглар авж олади. Пиёда аскарлар бойлик ва олтинга хуруж қилишиб, беҳисоб қотилликлар бошланади.

Александр вафотидан кейин, унинг айрим сафдошлари қанчалик хурсанд бўлсалар ҳам ўзларини илгаригидек тўла хавфсизликда сезмас эдилар, чунки уларнинг ҳаммаси бир нарсага, тахтга интиларди. Улар жангчиларининг қотиллик қилиб қўйишидан, сотқинлик ва хиёнатга қўл уришларидан хавфсиз бўлашади.

Шарқ халқларининг тили, урф-одати, яшаш тарзи, маданияти бир-бирига жуда яқин ва ўхшашдир. Бу яқинлик ва ўхшашлик энг аввало дин ва тарихий ўтмиш билан чамбарчас боғлиқ.

Географик шароити бир-бири билан боғланиб кетган шарқ халқларининг дини ҳам қадимдан бир бўлган. Бу нарса ислом дини пайдо бўлгандан кейин вужудга келгани йўқ. Мусулмон дини ёйилмасдан ўн асрдан кўпроқ вақт илгаринёқ зардуштийлик динига сизиниб келган. Жамшид, Аҳурамазда, Аҳриман, Гойа Моретан, Нахит, Хубби каби энг қадимий илоҳий кучларга сизингани Шарқ халқларининг ўтмишда ҳам қисмати бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлигидан далолат беради.

Шарқ халқларининг қадимий ўтмишига назар ташлар эканмиз, бу бепойн ўлкада асосан икки тилда, форс ва туркий тилларида сўзлашувчи қабилалар яшаганига гувоҳ бўламиз. Узоқ асрлар давомида бу икки тил ўртасида ҳам шу даражада яқинлик вужудга келдики, бир тил иккинчи тилдан кириб келган сўзлар ҳисобига бойинди.

Шарқ халқлари ўртасида ирқий яқинлик ҳам мавжуд. Бу ирқий яқинлик Ахмонийлар давлати, Александр Македонский юриши ва араб истилочиلىги даврида жуда кучайиб кетди.

Бундай яқинлик ва ўхшашлик адабиётда ҳам ўз аксини топганлиги шубҳасиздир. Жумладан, Шарқ халқларининг энг қадимий илоҳий кучлари саналмиш Каюмарс, Жамшид образларини яратиш Эрон адабиётидан тортиб ўзбек адабиётигача, ҳинд адабиётидан тортиб Озарбайжон адабиётигача катта анъанага айланаиб қолган. Бундай анъанани Хисрав, Искандар, Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Баҳром, Рустам ва ҳоказо юзлаб образлар мисолида кўришимиз мумкин.

Шарқ адабиётида узоқ асрлардан буён давом этиб келаётган бундай анъана мавзу ва сюжет, тасвир ва гоёвий йўналишларда ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Искандар, Юсуф, Зулайҳо, Баҳром образлари билан боғлиқ бўлган асарларнинг мавзун ва сюжетида, тасвир ва гоёвий йўналишларида кўп жиҳатдан ўхшашликни кўрамиз. Бундай анъанавий йўналиш фақат классик адабиётга тегишли бўлиб қолмай, балки оғзаки адабиётда ҳам ўзига хос равишда давом этиб келган. Ҳатто Шарқ оғзаки ижодиётида

шундай асарлар борки, бир халқ яратган асар иккинчи халқ фольклоридаги асарга ҳам тематик, ҳам сюжет жиҳатидан ва образларига кўра жуда бир-бирига ўхшаш бўлади. Айни чоғда фольклордаги бундай анъанавий йўналиш классик адабиётга ва аксинча ўз таъсирини ўтказиб келган.

Шарқ халқлари фольклори ва классик адабиётидаги бундай анъанавий йўналишнинг аҳамияти каттадир. Шарқ халқлари адабиётига хос бўлган адабий алоқа ва адабий таъсир масалаларини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида жуда кўплаб илмий тадқиқот ишлари юзга келган. Бу тадқиқот ишлари билан яқиндан танишар эканмиз, Шарқ маданияти, тарихи ва адабиётини ўрганишга катта қизиқиш анча илгарийёқ пайдо бўлганлигини кўрамыз.

Қадимдан Эрон, Греция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия, ҳатто ҳинд ва римликлар ўртасида мустаҳкам дўстлик алоқалари мавжуд бўлган.

Узоқ Юнон ўлкаси билан Ўрта Осиё халқлари ўртасида қадим-қадим замонлардаёқ алоқа бўлганлигини аниқ фактлар орқали ҳам исбот этишимиз мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий ёдномаси бўлган «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида ҳикоя қилинади¹, муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф авлодларидан бўлган экан².

Улуғ юнон трагедиянависи Эсхилнинг (эрамиздан илгариги VI асрда яшаб ўтган) фикрича, инсон зотига олов ҳада этмоқчи бўлган Прометей ҳукмдор Зевснинг қаҳрига учраб, скифлар ўлкасидаги қояга занжирбанд қилинади³.

Эрамиздан аввалги VI — V асрдаёқ бўлиб ўтган Эрон-Юнон уруши чоғида узоқ Юнон ўлкасидан бакналик бутун бир элат Бақтрияга, Милет ўлкасидаги бранхидлар ва эвергет қабилалари Сўғдиёнага Эрон шоҳи Кир томонидан бадарға қилинган эди.

Бу ҳақда Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Сўғдиёнада яшаётган грекларнинг бранхид қабиласи ҳақида шундай бир қизиқарли лавҳани бериб ўтади. Шундан сўнг Александр бранхидлар яшаётган шаҳарга етиб боради. Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров унга бўйсунади. Милетликлар илгаридан бранхидларнинг сотқинлиги учун ёмон кўришар эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини ҳал қилишни уларга топширди.

Милетликлар бу жумбоқни ҳал қила олмасди, шунда шоҳ ўзи ҳал қилиш учун киришиб, шаҳарни ўраб олади-да, битта ҳам одам қолдирмай

¹ Эллада қаҳрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 134—136-бетлар.

² Юстин. Эпистома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1964, № 2, 211-бет.

³ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 11-бет.

кириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан теп-текис қилиниб, дарахтлар ҳам қўпориб ташланади, токи бу ерда бирон-бир дарахт кўқармаслиги ва ҳаёт бўлмаслиги учун шундай қилади.

Не-не замонлар ўтди. Инсониятнинг руҳий оламида бошқача бир кайфият — урушни қоралаш ҳукмрон бўлди. Урушнинг инсоният бошига киргин келтирувчи офат эканлиги, ҳаммага аён бўлиб қолди. Эндиликда жаҳонга ҳукмрон бўлиш учун уруш оловини ёқиш орзусининг сароб эканлигини тушундик. Курол билан жаҳонгир бўлиш сиёсати пуч бўлиб чиқди. Аммо бугунги замонамизда инсонлар қалам билан, сўз билан дунёга машҳур бўлиш орзусида яшашмоқда. Қўлларига қилич ўрнига қалам тутди. Қалам тиғи қилич домидан ўткирроқ бўлиб чиқди. Ҳозирги кунда қалам ва сўз жанги шу даражада кучайиб кетдики, ҳеч шубҳасиз бу «жанг»да галиб бўлиш шон-шавкат белгиси саналади. Шу тўғрисида қадимда бўлиб ўтган урушлар тарихини ўрганишимизда фақат бугунги кунимиз юксаклигидан туриб урганиб қолмасдан, ҳозирги замоннинг тош-тарозисига қўйиб ўлчамадан, балки ўша замоннинг қонунийларидан келиб чиқиб баҳолашимиз ҳам маъқулдир. Биз урушлар тарихини ўрганар эканмиз, бугунги кунда урушнинг қанчалик даҳшатли эканлигини чуқурроқ ҳис қиламиз.

Ангик ўтмишимизни Александр билан ўлкамизга келган Диодот, Эвмон, Аристобул, Птолемей, Клитарх каби ўнлаб тарихчилар ижоди орқали биламиз, Спитамен, Датаферн, Катен каби ватанпарварларни ҳам мана шу тарихчи ижодкорлар орқали таниймиз. Гўзал Роксана ҳақида қимматли маълумотларни ҳам мана шу тарихчилар ижодидан ўрганамиз. Оксарт, Сисимифр каби юртдошларимиз билан юз кўришамиз. Эҳтимол, уларнинг исмлари сал бошқачароқ туркий ёки форсий тилларда бўлгандир. Грек ва македонлар тилида шундай талаффуз қилингандир. Биз учун энг муҳими Ўрта Осиёда шундай буюк халқ, улуг элатлар яшаганки, Александрдай тенгсиз шоҳ улар билан келишиб, маслаҳатлашиб иш тутган. Бизга бундай бебаҳо маълумотларни грек ва Римнинг ҳақиқатгўй ва юксак қалбга эга бўлган ижодкорлари берди. Ўрта Осиёнинг ўтмишида ҳам улуг тарихчилар ўтган. Лекин уларнинг ҳеч бири Александр даври ва ундан илгарини замонлар ҳақида аниқ маълумотлар берган эмас. Ёки берган бўлса-да, бизга етиб келмаган. Араблар бостириб келгангача бўлган даврлар ҳақида чуқур маълумотга эга эмасмиз. Қарангки, ватанпарвар юртдошимиз Ҳаким ибн Ҳаким Муқанна ҳақида анчагина манбалар етиб келган. Аммо Спитаменнинг ватанпарварлиги бизга қоронгу эди.

Ярим афсонавий ва тарихий ҳақиқатга эга бўлган Тўмарис ва Широқ ҳақидаги ривоятлар ҳам бизга маълум эмас эди. Шу жиҳатдан ҳам энг қадимги даврларимиз ҳақида чуқур маълумотлар берувчи грек ва Рим тарихий асарлари гоят қадридир. Уларни ўрганмасдан туриб Ўрта

Осиёнинг антик давлари ҳақида фикр юритиш бир ёқламаликка олиб келади.

Ўрта Осиёнинг ҳақиқий антик даври энг аввало грек ва Рим тарихий насида ёритиб берилди. Бунинг икки босқичи бор. Биринчиси, Александр Македонский давригача бўлган узоқ тарихий босқич билан характерланади. Бу даврда Юнонистон билан бевосита мустаҳкам алоқа мавжуд эди. Эрон-Юнон уруши ва ундан илгариги даврлардаёқ милет, брахмид каби грек элатлари турли хил сабабларга кўра Ўрта Осиёда яшай бошлайди. Бундан ташқари, грек адиби Геродот бизнинг қадимги дунёмиз ҳақида қизиқ ҳикоятлар ёзиб қолдирган эди.

Иккинчи босқич, Александр Македонский даври билан изоҳланади. Бу даврда кўплаб юнон тарихчи адиблари Ўрта Осиёга келиб, бу ўлкадан олган таассуротлари асосида «Кундалик»лар, мемуар асарлар ёза бошлайди. Ўрта Осиёнинг антик давларини чуқур ва муфассал ўрганишимизда Александр Македонский даври қимматли маълумотлар беради.

Ўрта Осиё билан Юнонистон қадим-қадимдан маданий ва иқтисодий алоқа боғлаб келган. Грек тарихчилари Геродот, Ксенофонт ва Фукидид замонларидан илгарийёқ узвий боғланиш мавжуд эди. Эрон-Юнон урушида кўпгина туркий қабилалар фарзандлари ҳам иштирок этган эди. Уруш туфайли юртдошларимиз узоқ Юнон ўлкасида қолиб кетган. Уларнинг кўпчилиги Юнон гўзаларига уйланиб, тақдир тақозосига кўра ўша узоқ ўлкаларда умргузаронлик қилган.

Александрнинг устози Аристотель Арасту номи билан ўрта осийликларга яқиндан таниш. Бу алломани — Арастуни халқимиз ўзининг қадимий файласуфи деб билади. Бу ҳақда ёзилган Бертельс Е.Э.¹, Миллер Г.А.², Омерович Б.Я.³ ишлари билан яқиндан танишсак, шарқнинг атоқли файласуф донишманди Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий (870 йил) яшаб ўтган даврлардаёқ (Сирдарё бўйларида) Аристотель номи шарқда маълум ва машҳурлигидан хабардор бўламиз.

Ал-Форобий Эрон, Ироқ, Бағдод, Миср, Дамашқ каби Юнонистонга яқин мамлакатларда бўлиб, грек донишмандлари Аристотель ва Платон таълимоти билан яқиндан танишади. Форобийдан илгарийёқ араб донишмандлари ижоди орқали Аристотель таълимоти билан танишиш бошланган эди. Александр Македонский юришидан сўнг то араб истилочилигигача Юнонистон билан Ўрта Осиё ўртасида ҳар томонлама

¹ Бертельс Е. Э. Избр. Труды. «Суфизм и суфийская литература» М.: «Наука», 1965. 523-бет.

² Миллер Г.А. Примечания в кн. Аристотель и античная литература. М.: «Наука» 1978. 99-бет.

³ Омерович Б.Я. Опыт и традиции создания арабоязычный философской терминологии. — 6 кн. Ал-Фороби. Логические трактаты. Алма-Ата: 1975, 604-бет.

алоқа ривожланган эди. Уша вақтлардаёқ Аристотелнинг номи ўрта осиеликларга маълум бўла бошлаган эди. Шу нуқтани назардан олиб қараганимизда, Греция билан Ўрта Осие тарихи ўртасида маълум даражада умумийлик бор. Бу тарихни ўрганиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Алишер Навоий Искандарга қарши курашган Эрон шоҳи Доро кўшинлари орасида юртдошларимиз борлигини бежиз тилга олиб ўтмаган эди.

*Боронгор анга хайли Маширик замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин,
Яна юз минг ўзбек мучул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам¹.*

Ахмонийлар давлатининг йирик элатларидан бўлган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қирғизлар, қozoқлар ва бошқа кўплаб кўшни элларнинг аجدодлари Александр Македонский кўшинларига қарши шиддат билан жангга кирадилар.

Хулосани яқинлар эканмиз, Ўрта Осие антик тарихини ёритишда грек ва Рим тарихий асарлардан олинган парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилганимизга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Албатта, ҳар бир асар муаллифи айрим воқеаларни турлича талқин этишган, баъзи географик жойлар номларини, тарихий шахслар исмларини чалкаштиришган. Шу бонсе бир оз такрордай туюлса ҳам айрим воқеаларга бағишланган турли асарлардан парчалар келтирдик. Мақсалимиз бундан қарийб йигирма беш аер илгари бўлиб ўтган воқеаларни ўша давр кишилари ёки сал кейинроқ яшаган ижодкорларнинг асарлари орқали кўз ўнгингизда тавдалантириши эди. Агар кўз ўнгингизда юртимизнинг антик даврига оид воқеаларни тавдалантира олган бўлсак, қалбингизда халқимизнинг бой ўтмишига қизиқини уйғотган бўлсак, ўзимизни бахтиёр сезардик.

¹ *Алишер Навоий*. Салби Искандарин. Т.: Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 312-бет.

АНТИК ДАВРЛАРГА ОИД ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУФАТ

АБИЙЛАР — скифлар авлодидан. Гомер абийлар ҳақида шундай деган: «Улар адолаттарвар эдилар. Ҳақиқатгўй бўлгани учун ўзгаларга қарам эмас эдилар». Абийлар асосан Яксарт дарёси бўйларида яшашган.

АВЕТАНА — полиперхонт қабиласининг чавандози. Аггал бошлиқ қўшин билан тўқнашувда фавқулодда асир тушиб қолиб, Александрнинг олдига олиб келинади. Бақтриялик.

АВЕСТО — «Зент-Авесто» деб ҳам аталиб, зардуштийликнинг муқаддас китоби — Балх шаҳрида яратилган. Баъзи манбаларда милоддан илгариги X—IX асрлар дейилса, бошқа бирларида милоддан илгариги VI аср дейилади. Бу китобнинг асосчиси Спитама Зарадуштр, асли Мидиянинг Рага шаҳридан бўлган.

АГИС — арғивиялик бўлиб Александрнинг шоири. У Ўрта Осиёга келиб, Александрни кўқларга кўтариб мақтаб, ҳатто маъбуд Геркулесдан ҳам юқори кўйиб шеърлар ўқийди.

АКЕСИЙ — Панжобдан оқиб ўтувчи дарё.

АЛБАНЛАР — қадимда Кавказда яшаган элат.

АЛЕКСАНДР БОСИБ ОЛГАН ЕРЛАР — Кария, Лидия, Каппадокия, Филея, Пифлогония, Панфилия, Писидия, Киликия, Сирия, Эрон, Финикия, Мидия, Парфия, Гиркания, Сўғдиёна, Бақтрия, Ҳинд ва бошқа кўплаб вилоятлар.

АЛЕКСАНДР КОВАЗСКИЯ — Кобул шаҳри яқинида қурилган шаҳар.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ — милодидан илгариги 356—323 йилларда яшаган. Шоҳлик даври 336—323 йиллар, 330—327 йилларда Ўрта Осиёда бўлган.

АЛЕКСАНДР ЭСХАТА — олимларнинг айтишича, Бекобод билан Хўжанд ўртасида — Яксарт дарёси бўйида Александр томонидан қурилган шаҳар. Бу шаҳар ўн етти кунда — тез фурсатда битказилади. Унинг девори узунлиги 60 стадий эди.

АМЕДИН — Доронинг энг яқин кишиси. Кейинчалик у Александрга салоқатини кўрсатган, шоҳ унга ишониб, аризаеплар юртига ҳоким қилиб тайинлайди. Амедин ўз даврининг саводли кишиларидан бўлиб, Доро Кодомоннинг қўлида воқеаларни ёзиб юривчи тарихчи ҳам бўлган.

АМИНТА — Александрнинг жангчиси. Филиппнинг қадрлони. Николай ўғли. Шоҳга қарши уюштирилган фитна қағнашчиси сифатида айбланиб қамалади. Бироқ судда ўзини оқлагани учун шоҳ уни кечиради.

АМИНТА — Александр жанчиси. Аминта иккита бўлган. Кейинчалик уни қариб қолган Аргабаз урнига Бақтрияга ҳоким қилиб тайинлайди.

АМБИЙЦЛАР — скиф авлодларидан. Сүлдидналага қабилла. Кир ўлимидан сунг Ахмонийлар давлатига бўйсуннишдан бош торгадилар. Улар ўзларини ҳамой қила оладиган жанговар халқ эди.

АМАЗОНКАЛАР — левкоидларга ва колхидларга қўшни яшамади. Каспий денгиз томонга чўзилган кенг текисликларга жойлашган бўлиб, скиф ерларининг бир қисмига эгаллик қилинади. Амазонкалар асосан Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида яшайди. Амазонкаларнинг кийимини баданларини тўлиқ ёпмас эди. Ҳамма вақт чап (ўнг) кўкраги очик гуради. Кийимлари тизасидан пастга тушмайди. Ёй отишда қулай бўлиши учун амазонкаларнинг чап (ўнг) сийнасининг беши кесиб ташланган эди. Амазонкалар скиф авлодларидан. Амазонкалар асосан бир томонда Фосие, иккинчи томонда Фермодонта дарёси бўйларида яшанган. Эраמידан илгариги 329 йилда амазонкалар шоҳи ниҳоятда гузал ва жасур аёл Фалестрис эди. Эраמידан илгариги XIII асрда эса уларнинг шоҳи Пенфеселия бўлган. Ундан ҳам илгарироқ эса амазонкалар шоҳи Антигона бўлган. Александрнинг олдига амазонкалар шоҳи Фалестрис келгани, йўқни, жаҳон олимлари ўртасида ҳамон мунозара давом этмоқда. Поликлит, Онесикрит, Анкегин, Истр, Курний Руф, Диодор Сицилийский, Флавий Арриан амазонкалар шоҳи Александрнинг ҳузурига ҳақиқатан ҳам келганлигини тасдиқлайди. Харек, Птолемей, Антиклд, Филон Фивинский, теателлик Филипп, Гекатей Эрипртійский, Филипп Холкидекий, Дурнд Самосскийлар бу воқеанинг уйдирма эканлигини қайд қилинади.

АНАКСАРХ — Александрнинг маслаҳатгўйи дошманиди. У Александрни Геракл авлодидан деб улуғлайди. Каллифенни камситди. Анаксарх саройдаги лотиклардан бўлиб, уни македониялик жангчилар ёқтирмайди. Чунки, у Александрни худо сифатри улуғлайди ва унга тиз чўкишни тарғиб қилади. Сүлдиднага келган.

АНДРОМАХА — Александрнинг отлик қўшини саркардаси. Спитаменга қарши курашган.

АНДРОМЕНА — Александр жанчиси. Сүлдиднада ўлган.

АНТИГОНА — шидатлик гузал аёл. Филотанинг хуштори. Ҳусени жамоли широйли эди. Лекин ниҳоятда маккор бўлган. Филота ҳар сафар у билан уришганда, кайфи ошиб қолиб, Александрни ёмонларди. Кейинчалик бу аёл Кратерини айғоқчисига айланган ва Филотанинг ўлимига сабабчи бўлади. Ўрта Осиёда саркардалар билан хушдорлик қилиб юрарди.

АНТИКЛЕЙ — Феокрикийнинг ўғли. Гермозийнинг дустри. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Ўрта Осиёда қатл этилди.

АНТИПАТРА — Сирия ҳокими Асклепшодорнинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. У шоҳ чодирни қўриқчиси. Ўрта Осиёда қатл этилади.

АОРН — Бақтриядаги катта шаҳар.

АРАХОЗИЙЛАР — Понтий денгизигача чўзилган Мидияга туташ кенг ўлка. Бу ерда Пермонион бошлиқ бўлган қўшин турарди. Кейинчалик бу ўлкага Александрнинг яқин қўриқчиларидан бири Менон ҳоким қилиб тайинланади.

АРАХОТЛАР — Сўғдиёнадаги қабила. Арохотларнинг қабиладошлари — Ўрта Осиёнинг турли ерларида яшашади.

АРИАССПАМ — қабила, Сўғдиёнада яшаган.

АРИМАЗ — Сўғд қалъасининг ҳокими. У Александрга бўйсунишдан бош тортади. Александр жангчиларининг қаноғи бўлса қалъага чиқа олади, бўлмаса йўқ, дейди. Қалъани қўлга олгач, Александр Аримаз ва унинг яқинларини боғлаб, қояга осиб қўяди.

АРИМАСПЛАР — Арияга қўшни ўлка. Аримаспларни кейинчалик эвергетлар деб ҳам аташган. Аримасплар бир вақтлар Кир қўшинига озиқ-овқат ва жой беришган. Бу ерда Александр 60 кун бўлади. Кирга ёрдам бергани учун уларни астойдил ҳурмат қилади. Шоҳ Амединни ҳоким қилиб тайинлайди. Кир даврида Ўрта Осиёга келиб қолишган дейишади.

АРИСТАНДР — мунажжим. Александрга воқсани олдиндан башорат қилиб беради. У ҳайвонларни сўйиб, ички танасига қараб нима бўлишини олдиндан айтиб беради.

АРИСТОБУЛ — Александрнинг энг яқин кишиси. У асосан иншоот ва кўприк қуриш ишлари билан шуғулланади. Ўрта Осиё таассуротлари ҳақида кундалик ёзган.

АРИЯ — Бақтриядаги қабила.

АРИАН — Квинт Энний Флавий Арриан эрамининг 95—175 йилларида яшаб ўтган грек тарихчиси. Унинг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг эътибор берилган.

АРСАК — Аррианнинг таъкидлашича, Арсак арийлар ҳокими. Александрда шубҳа туғилгач, Арсакни қамоққа олади. Курций Руфнинг фикрича эса у Мидияга Оксидатнинг ўрнига ҳоким қилиб тайинланади.

АРТАБАЗ — Александрнинг ишончли кишиси. У Мароқандда ҳокимлик қилади. У қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Александрга эмакдош акаси Клитта топширади. Айрим манбаларда Артабаз Гиркания ҳокими бўлган дейилади. Курций Руфнинг фикрича, Артабаз Бақтрия ҳокими бўлган. У тўққизга ўғлини Александр қўлига хизматга беради. Артабаз Эрон шоҳи Ох даврида қувғин қилиниб, Филипп олдига борганлигини эшитган Александр уни ҳурмат қилади.

АРТАТАК — Бақтриядаги шаҳар. Бу шаҳарни Александрнинг саркардаси Кратер бир неча кун қамал қилади. Сўнгра шаҳарликлар Александрдан кечирим сўрагач, шоҳ уларни кечириб, ҳеч бир озор бермайди.

АРТАКСЕРКС II — Эрон шоҳи (404—359 йиллар).

АРТАКСЕРКС III — Эрон шоҳи (358—339 йиллар). Бу шоҳни Ох деб ҳам аташган.

АТТАЛ — Александрнинг саркардаси, у Бақтрияда доимий қолади. Аррианнинг таъкидлашича, Аттал Сўғдиёнада бўлган жангла ўтади. Александрдан кейин подшоҳлик қилади.

АТТЕМИН — корофонлик бўлиб, Клитнинг дўсти эди. У Ўрта Осиёдан келган. Клитнинг ўлими куни Мароқандда эди.

АТТИН — Александрнинг шонли кишиси. Бақтрия ҳокими қилиб тайинланади. Массаетлар қўнган иштирамага дуч келиб анча талтафот кўради.

АРХЕЛАЙ — Александрнинг саркардаси. Архелай Андроқловниг ўғли. У шоҳ чолири кўриқчиси. Кейинчалик Бақтриядаги катта шаҳар Аорнда жойлашган қўшнга кумондонлик ҳам қилади.

АРХЕПОЛИС — Александрнинг хизматкори. У шоҳга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси сифатида Ўрта Осиёда ўлдирилади.

АФОБЕТА — Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитнага қатнашгани учун ўлдирилган. Жасади Ўрта Осиёда қолган.

АФФАРИЙ — Александрнинг яқин кишиси, фавқулодда махфий ишлар билан шуғулланган. Энг муҳим тошшириқлар унинг зиммасига юклатилади. Оғир жиноятчилар унинг қўлида сақланади. У Ўрта Осиёда бўлган.

АХИЙЛИКЛАР — греклар, Осиёликлар Юнонистон деб атаган Грецияни европаликлар Ахейя деб атаган.

АХУРАМАЗДА — ёруғлик, яхшилик, эзулик маъбудаси. У инсонларга Қуёш олиб келган. Ахурамазда биринчи бўлиб Даинтя — Аму дарёсини бунёд этади.

БАГОАС — Гиркания шаҳридаги Доро саройида яшовчи кербоз ва ҳусндор ўспирин. Багоасни Доро жуда яхши кўради. У Александрга ҳам ёқиб қолади.

БАЗОИР — Сўғдиёнадаги ов қилиш учун қулай бўлган жой. Бу ерда қалин ўрмон бўлиб, йиртқич ҳайвон ва паррандалар кўп эди. Александрга бир йўлбарс ташланади. Шоҳ бир урицадёқ йўлбарсени ўлдирди. Базоир ҳар ҳолда Мароқанд шаҳрига яқин жойда жойлашган. Чунки шоҳ овдан Мароқандга қайтади. Айримлар Базоирни Ҳиндистонда жойлашган дейди. Бу нотўғри.

БАЛАКР — Александр саркардаси. У камончилар отрядига раҳбарлик қилади. Яксарт дарёси бўйларида скифларга қарши бўлган шиддатли жангга алоҳида мағнат кўрсатади.

БАРЗАЕНТ — франслар қабиласининг ҳокими. У Дорога уюштирилган суиқасдга қатнашган эди. Кейинчалик Александрдан кўрқиб Ҳиндистон томонга жўнаб қолади.

БАРСИНА — Александрнинг ноқонуний гузал хотини бўлиб, пергамлик эди. Александрнинг Барсиналаан Геркулес исмига ўлиги ҳам бўлган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Барсинани хонларча ўлдирди.

БАҚТРА — Бақтриянинг пойтахти.

БАҚТРИЯ — Оке дарёсининг бошланғич қиемидаги ерлар. Унинг пойтахти Бақтр шаҳри бўлган. Бу ерда Бақтр дарёси ҳам оққан.

БЕСС — Бақтрия ҳоқими. Ахмонийлар шоҳи Дорони ўлдириб, унинг узуги ва тожини олади. Сўнгра ўзини «Осиё шоҳи» — Артаксеркс деб эълон қилади. Уни тутиб олиб яланғоч ҳолда Александрнинг олдига олиб боришади. Бессни Доро ўлган жойда қатл этишади.

БОРИСФЕН — Днепр дарёси.

БОЛОН — Александрнинг саркардаси. У камбағал оиланинг фарзанди. Александрнинг саркардалари ичида камбағал оиладан чиққанлари кам эди. Бироқ Болон ниҳоятда доворак ва маҳоратли жангчи бўлгани учун ҳам Александр уни қўшинга бош қилиб тайинлайди. Жангчилар уни жуда севади.

БРАНХИДЛАР — Эгей денгизи бўйида яшовчи грек қабиласи. Кир даврида Сўғдиёнага кўчиб келади. Александр бу қабилани қириб ташлайди. Сабаби улар руҳонийлар қабиласи Милет ибодатхонасининг бойлиги бўлган соф олтиндан ясалган худолар ҳайкалларини кўмиб қўйилган жойдан топиб Кирга берадилар. Шундан сўнг ионияликлар бранхидларни сотқин деб кун беришмайди. Улар Сўғдиёнага кўчиб келишга мажбур бўлишади.

БУКЕФАЛЬ (Буцефаль) — Александрнинг энг яхши оти. У Александрдан бошқа ҳеч кимни мишқирмас эди. Шоҳ минаётганида эса, бу от чўккалаб олар эди. Букефални Гирканиядя яшовчи мардлар олиб кетиб қолади. Мардлар қалин ўрмонга яширишиб олади. Бу ердан юриш жуда қийин эди. Чунки қалин дарахтларнинг шохи бир-бирига боғлаб қўйилганди. Шоҳ ўзининг бу вафодор отига Ҳиндистоннинг Гидаспа дарёси қирғоғидан Букефал номли шаҳар куради.

ВАРВАРЛАР — бу сўзнинг лугавий маъноси римликлар гили билан айтганда «ажнабий» демакдир. грек-македонлар ўрта осиеликларни варварлар деб аташган. Греклар ажнабий тилда сўзлашувчиларни варварлар дейишган.

ВИФИНИ — Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги ўлка.

ВИЗАНТИЯ — Қора денгиз (Босфор) бўйи. Ҳозирги Константинополь шаҳри атрофи.

ГАБЛАР — массагетлар билан қўшни ерларда яшовчи қабила. Габларни скифлар авлодидан дейишади.

ГАВРОСЛАР — Сўғдиёнадаги қабила. Уструшан томонда.

ГАВГАМЕЛ — Гавгамел жанги. Александр Македонский ўзининг олтмиш минг армияси билан Доро Кодомоннинг ярим миллион армияси устидан галаба қозонади.

ГАДИРЛАР — Меогинский денгизи қирғоқларида яшовчи қабилалар.

ГАЗА (Ғазо) -- Яқсарга яқин жойдаги, Сўғдиёнага жойлашган шаҳар. Г. И. Дранзен Ғазо шаҳрини Жиззах дейди. Фаластинда ҳам Ғазо шаҳри бор. Ғазоба (Ғазоба) шаҳри Наутак (Қарини) шаҳрига яқин жойда ҳам бўлган.

ГЕГЕЛАХ -- Шоҳ Филиппининг қўлида жанг қилган. Пермонионнинг энг яқин дўсти. Бироқ Александрни «Худонинг углиман» дегани учун ёқтирмайди. «Ўз отасини тан олмаган шохдан яқинлик қўтиб бўлмайди», дейди.

ГЕКАТОМПИЛ — қадимла Парфиянинг маркази бўлган. Кейинчалик уни Туе шаҳри деб ҳам аташган. Юз дарбозали шаҳар.

ГЕЛЛАНИКА — Клитнинг онаси. Александрнинг тарбиячиси. Унинг укаси Клит Мароқандда Александр томонидан ўлдирилди. Дирониднинг қизи бўлган. Айрим манбаларда Ланника деб ҳам аталади.

ГЕРАКЛ -- аргивяндик бўлиб, македонияликларнинг улуг маъбуд. Александрни ҳам Геракл авлодидан деб аташган. Филипп ҳам Геракл ва Зак авлодидан бўлган, дейишди. Филипп аслида аргослик бўлиб, кейинчалик Македонияга келган дейишди.

ГЕРКУЛЕС — Александрнинг Барсина деган жазманидан бўлган ўғли. Ноқонуний бўлгани учун уни Александрнинг ўрнига подшоҳ қилиб сайлашмайди. Геркулес ўн тўрт ёшида Кассандр томонидан хонларча ўлдирилди.

ГЕРОДОТ — милодгача 484—425 йилларда яшаб ўтган грек тарихчи адиби. Унинг дунёга машҳур «Тўққиз китоб тарихи» китоби бор. Бу асарида у Ўрта Осиёдаги қабилалар ҳақида кенг маълумот беради.

ГЕРМОЛАЙ – Юнонистондаги илми кишилардан бири. Сополоднинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Фалсафани яхши кўради. Шунинг учун ҳам Каллисфен билан яқин алоқала эди. У Сўғдиёнада ўлдирилди.

ГЕФЕСТИОН — Александрнинг дўсти. У шохнинг осийликлар урф-одатларини қабул қилганлигини қувватлайди. Сўғдиёнага келган Филиппнинг яқин кишиси Аминторанинг ўғли. Маҳаллий халқни ҳурмат қилади. Ўрта осийликлар Гефестион билан дўстлашди.

ГИПСИД — Менедемнинг дўсти. Александрнинг жангчиси. Политимет (Зарафшон) дарёси бўйида Менедем билан ёнма-ён туриб Спитамен билан бўлган шиддатли жангга ҳалок бўлади.

ГИРКАН ДЕНГИЗИ — денгизни баъзи бир тарихий манбаларда Каспий деб ҳам аташади. Каспий денгизининг Гирканиа ерларига туташ томонини Гиркан денгизи деб аташган.

ГОМЕР — қадимги юнон шоири. Гомер шеърлари 34 дostonни ўз ичига олади. Бу дostonлар ичида «Илиада» ва «Одиссея» энг йиригидир. Шоир бу дostonларида скифлар ҳақида маълумотлар берган.

ГОРГИЙ — Александрнинг саркардаси, у Бақтрияда доимий қолади.

ГРАНИК — Александр Эрон шоҳи Доро устидан биринчи марта мана шу дарё бўйида галаба қозонган.

ГУРГАН — Гирканиядаги Журжон номли дарё ва шаҳар.

ДАЙЛАР — Каспий денгизи бўйларида яшовчи скиф қабилаларидан.

ДАКЛАР — скиф қабилаларидан.

ДАТАФЕРН — Спитаменнинг яқин дўсти. Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик Спитамен ўлгандан сунг, даклар уни Александрга ушлаб беради. Шоҳ Датаферн ва унинг дўстларини қатл этади.

ДАФНА — лавр дарахти. Галаба ёки шухрат деган рамзий маънога эга. Дафна япроги ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, қувончли кунларда, галабага эришган кунлари бўйинларига осиб юришган.

ДЕМЕТРИЙ — Филиппнинг яқин кишиси. Пифонактнинг ўгли. Александрнинг дўсти. Шоҳнинг хушомадгўйи ва айғоқчиси. Сўғдиёнага келган.

ДЕМЕТРИЙ — Александрнинг шахсий кўриқчиси. Шоҳга қарши фитнага қатнашиб, ўлимга маҳкум қилинади.

ДЕМЕТРИЙ — Пифонантнинг ўгли, унинг лақаби Фидон бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У кесатиб гапирар, ҳазил-мutoйибани яхши кўрарди. Бир зиёфатда ҳамма Александр узатган қадаҳдаги шаробдан ичиб, шоҳнинг қўлини ўпишади. Аммо Каллисфен шаробдан ичади-ю, шоҳнинг қўлидан ўнмайди. Шунда Деметрий ҳазиллашиб, Каллисфеннинг шоҳ қўлидан ўнмаётганини айтади. Ҳазил зилга айланиб, шоҳ Каллисфенни ёмон кўриб қолади. Деметрий Ўрта Осиёга келган.

ДЕМОКРАТ — асли афиналик бўлиб, Гирканияда яшаган. Айрим манбаларда у Бактрияда яшаган дейилади. У Филипп билан учрашган, Артабаз билан Грециядан келган эди. У македонияликлардан кўп жабр кўргани учун ҳам Александрга бўйсунушдан бош тортиб, ўзига-ўзи қилич санчиб ўлдиради.

ДИМН — Александрнинг жангчиси. Александр билан овга чиқарди. Ов қилишга жуда ишқибоз бўлган. Димн овда тўнғизга найза санчиб, Александрни ўлжасидан маҳрум этади. Жаҳли чиққан шоҳ Димннинг отини тортиб олиб, калтаклашни буюради. Бундай ноҳақ жазодан норози бўлган Димн Александрга қарши фитна уюштиради. Фитна фoш бўлиб, ўзини-ўзи қилич билан ўлдиради. Унинг жасади Сўғдиёнада қолади.

ДИОДОР СИЦИЛИЙСКИЙ — Юнон тарихчиси, адиби. Машҳур «Тарихий кутубхона» асарининг муаллифи. Милоддан илгариги 90—21 йилларда яшаб ўтган.

ДИОКЕН — Александрнинг жангчиси. Шоҳга қарши уюштирилган фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, ўлдирилади.

ДИОНИС — фиваликлар маъбуди бўлиб, македонияликларга унчалик алоқаси йўқ эмиш. Кейинчалик бутун Эллин вилоятига қарам ўлкалар ҳам Дионис шарафини нишонлашга одатланади.

ДОРО ГУШТАСП — Эрон шоҳи (521—485 милоддан олдин).

ДОРО КОДОМОН — милоддан илгариги 336—330 йилларда Эрон шоҳи бўлган. Доро Кодомон ҳалокатга учрагандан сўнг, 230 кун яшайди. Кейин Бесс бошчилигидаги яқин кишиси томонидан ўлдирилади.

ДРАНГЛАР — Аррианнинг таъкидлашича Сўғдиёнадаги қабила. Уструшанлар томонда. Қурший Руф дрангларни Бақтрияда яшаган дейди. Бошқа манбаларда дранглар скифларга яқин эди, дейилади. Дранглар юртида Эрон шоҳининг саройи бўлган.

ДРАПСАК — Оке дарёсига яқин жойлашган қатта қишлоқ.

ЖАМШИД — афсонавий адолатли подшоҳ. Йима деб ҳам аталади. «Авесто»да ёзилишича, Йима — нур тарқатувчи сиймодир. У чорвани кўпайтиради.

ЗАРДУШТИЙЛИК — Спитама Зарадуштр томонидан Балхда асос солинган, муқаддас дин. У «Авесто»ни ҳам шу шаҳарда ёзган эди.

ЗАРИАСПАХ — Яксарт дарёси бўйидаги шаҳар. Бошқа бир манбаларда Балх шаҳрининг қадимий номи бўлган дейилади.

ЗЕВС — юнонлар бош маъбуд. Маъбудлар султони. Олимп тоғининг ҳукмдори. Зевс шарафига атаб Ўрта Осиёда кўп қурбонликлар келтирилган.

ЗИБЭТ — Гирканиядан оқувчи дарёнинг номи. Бу дарё 3000 стадийгача ернинг тагидан оқади. Унинг кенлиги 13 стадий.

ИЛИАДА — Гомер достонининг номи. Скифлар ҳақида маълумотлар бор. Юнонлар қадимги Грояни Илион деб атаганлар. «Илиада» — «Илионнома». Илион — Троя шаҳри, ҳозирги Туркия ерларида жойлашган шаҳар.

ИОЛЛАЙ — Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитна қатнашчиси сифатида айбланиб ўлдирилади.

ИСТАҲР — Эрондаги бу шаҳардан «Авесто»нинг ўн икки минг қорамол терисига битилган ўн икки миллион мисрадан иборат нусхаси топилган.

ИСТР — Дунай дарёси.

КАЛЛИСФЕН — Аристотелнинг Гера исми ҳоласининг ўгли. Александр билан бир мактабда таълим олган, доно файласуф. У Ўрта Осиёга келган ва шу ерда фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, қатл этилади. Каллисфенни македонияликлар ва греклар яхши кўришган.

КАМБИЗ — Эрон шоҳи (милоддан илгариги 530—522 йиллар).

КАРАН — Александрнинг саркардаси. У Спитаменга қарши курашган.

КАРТАЗИС — скифлар авлюидан. Фикримизча, ҳозирги Тошкент ўрнидаги вилоят шоҳининг укаси. У қатта қўшин билан Яксарт дарёси бўйига қурилган Александр Эсхата шаҳрини вайрон қилиш ва Александр қўшинларига зарба бериш учун акаси (скифлар шоҳи) топширигига биноан юборилади.

КАТАН — полиперхонт қабиласининг жасур ўғли.

КАТЕН — Спитаменнинг дўсти, Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик. Кейинчалик у Кратер билан бўлган жангда ҳалок бўлади.

КАЮМАРС — Гайа Маретан (Мартон) — Гавомард — буқа сифат ерда пайдо бўлган биринчи одам. Эзгулик — ишонч, галаба маъбуд.

КЕБАЛИН — Никомахнинг акаси. Уюштирилган фитна ҳақида аввал Пермонионнинг ўгли Филотага, сўнгра Метронга хабар беради.

КЕН — Александрнинг саркардаси. У Филотанинг синглиси — Пермонионнинг қизига уйланган.

КИР — Эрон шоҳи (милоддин илгариги 658—530 йиллар). Массagetлар ерига 529 йилда бостириб келади.

КИРЕН — Кавказ тоғи этагидаги қишлоқ. Киренликлар сифий ва теребинт ўсимлигини ниҳоятда эъзозлашади. Чунки бу ўсимлик доривор. Киренликлар сифий ўсимлигини алоҳида тўсиқларда ўстиришади.

КИРОПИЛЬ (Кирополь) — ҳозирги Ўратепа яқинида Эрон шоҳи Кир томонидан қурилган (милоддан илгариги V аср) шаҳар.

КЛЕОН — сицилиялик бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У Ўрта Осиё ва Ҳиндистон сафарида шоҳ билан бирга юради. Ўта хушомадгўй, Александрни худолардан устун қўйиб, кўқларга кўтариб мақтайди. Тўғри сўзли одамларни ёқтирмайди. Кўпроқ иғво қилиб, шоҳнинг ёмон кўрган одамларини бадном қилади.

КЛИТ — Филиппнинг яқин кишиси. Дирониднинг ўгли. Клит Александрнинг эмакдоши эди. Шоҳ унинг опаси Гелланикани эмиб улғайган эди. Клитга Мароқанд ҳокимлигини беради. Зевс шарафига уюштирилган зиёфатда Клитнинг сўзларидан газабланган шоҳ Мароқандда унга найза санчиб ўлдирди.

КОБАР — мидиялик сеҳргар, илми, саводхон киши. У Бесснинг мақтанчоқлигини юзига солиб, қаттиқ танбеҳ беради. Дорони ўлдириб, ўзини «Осиё шоҳи» деб эълон қилган Бесснинг раъйига қарши чиққанда, Кобарни ўлдирмоқчи бўлади. У қочиб кетади. У Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрияда кўп бўлган.

КОЛХИДАЛАР — Кавказ тоғлари этагида, Каспий бўйларида яшовчи қабилалар, харосмликларга тез-тез хужум қилиб, хавф тугдириб турган.

КОЛХОВ — хоразмликлар билан чегарадош яшовчи қабила. Амазонкаларга ҳам қўшни бўлган.

КОФ — Артабазнинг ўгли. У Александрнинг қўлида хизмат қилади. Сўғд қалъасига Аримазнинг олдига Александрнинг топшириғи билан элчи бўлиб боради.

КРАТЕР — Александрнинг ишонган саркардаси. У Киропиль шаҳрини истило қилишда яраланади.

КСЕНИПП — Сўғдиёнанинг шимол томонини шундай аташган.

КСЕНОДОХ — кардийлик бўлиб, Клитнинг дўсти. Клитнинг ўлими куни Мароқандда эди. Клит уюштирган зиёфатга бош-қош бўлади.

КСЕНОФОНТ — милoddан илгариги 400—433 йилларда яшаб ўтган грек тарихчиси, адиби. «Анабасис» асарининг муаллифи.

КСЕРКС — Эрон шоҳи (милoddан илгариги 486—465 йиллар).

КУРСИЙ РУФ — Квинт Курсий Руф Рим тарихчи адиби. Эрамизнинг 6—78 йилларида яшаб ўтган. Унинг машҳур «Александр Македонский тарихи» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берилган.

ЛАКОНЛИКЛАР — Гирканияда яшовчи грек қабиласи. Шоҳ Филипп даврида Артабаз билан бирга Гирканияга келиб қолган. Баъзи бир манбаларда Гирканияга эмас, Бақтрияга келган дейилади.

ЛЕВКОСИРЛАР — ҳоливлардан бирмунча узоқроқ, денгизнинг бошқа соҳилида яшовчи қабилалар.

ЛЕОННАТ — Александрнинг шахсий қуриқчиси. Сўғдиёнадаги Хорсон қабиласини забт этишда маҳорат кўрсатган. У шоҳга осиеликлар сингари тазим қилишни ёқлаб чиқади.

ЛЕОННОТ — Олимпиаданинг қариндоши, у Филипп саройидаги мактабга раҳбарлик қилади. Унча саводли бўлмаса ҳам Олимпиаданинг қариндоши бўлгани учун уни ҳамма ҳурмат қилади.

ЛИВИЙ — Меотинский денгизи қирғоқларида яшовчи қабилалар.

ЛИНКЕСТ — Филиппни ўлдириш учун фитнада қатнашган. Фитна фoш бўлгач, Эронга қараб қочади. Александр уни тутиб олиб, уч йил кишанда сақлайди. Сўнгра Ўрта Осиёда қатл этади.

ЛИСИМАХ — акарнанлик бўлиб, ўз даврининг донишмандларидан эди. У Филипп саройида ёш Александрга таълим берганди. У ўзини — Феникс, Александрни — Ахилл, Филиппни эса Пелем деб атайти. Шунинг учун ҳам унинг обрўси кагта эди.

ЛИСИМАХ — машҳур овчи. У Александр билан бирга Ўрта Осиёда ов қилади. Сирияда ов қилаётганида, бир йўлбарс унинг чап елкасини гажиб гашлайди.

ЛИСИПП — Филипп саройидаги машҳур ҳайкалтарoш. Александрнинг устoзи. Александр ундан расм чизишни ва ҳайкал ясашни ўрганadi. Ўрта Осиёга келган, шоҳ уни ҳурмат қиларди.

МАКЕДОНИЯ — Эпир ва Фракия ўртасида жойлашган ўлка.

МАНАП — Александр томонидан Гирканияга ҳoким қилиб тайинланади. Манап Эрон шоҳи Ох даврида қувғин қилиниб, шоҳ Филипп ҳузурига келган эди.

МАРОҚАНД — Сўғдиёнанинг пойтахти. Ҳозирги Самарқанд — Семизкент, Семурғ кент — Семиз қанд. Курсий Руф таъкидлашича, шаҳарнинг айланаси 70 стадий бўлган экан. Бу тахминан 12 километрга тенг.

МАРДЛАР — Гирканияда яшовчи қабила. Бу қабила асосан қароқчилик ва талончилик билан кун кечиради. Мардлар Александрга бўйсунидан бош

тортади. Лекин шоҳ уларни зўрлик билан бўйсундиради. Мардлар ўлкасининг ҳокимлигини яқин кишиси Фредотга беради. Бошқа манбаларда эса мардлар Бақтрияга чегарадош эди дейилади. Умуман, Ўрта Осиёда мардлар деган қабилаларнинг борлигига ишонамиз. Ҳатто мардлар қабиласи Сўғдиёнада ҳам бор эди, дейишади.

МАРФИЁНА — ҳозирги Мари шаҳри атрофидаги ҳокимлик. Мурғам дарёси бўйлари. Парфия билан Сўғдиёна ўртасида жойлашган.

МЕЛЕАГР — Александрнинг саркардаси, у Бақтрияда доимий қолади.

МЕНЕДЕМ — Александрнинг саркардаси, у Спитаменга қарши курашган. Политимет (Зарафшон) дарёси бўйидаги жангда Спитамен билан курашда ҳалок бўлади.

МЕНИД — Александрнинг ишончли саркардаси. У Македониядан 3000 пиёда ва 1000 та отлиқ жангчини Сўғдиёнага ёрдамга олиб келади.

МЕОТИНСКИЙ (денгиз) — Орол денгизи, Оксиана кўли деб ҳам юритилган. Бошқа манбалар энг қадимда Орол денгизи бўлмаганлигини таъкидлайди. У Каспий билан қўшнилик кетган. Айрим манбаларда Азов денгизи ҳам дейишади.

МЕТРОН — қурол-аслаҳа омборининг мудири эди. Александрнинг яқин кишиси. У Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб қишлоқ ва шаҳарларида бўлган.

МИЛЕТЛАР — Эгей денгизи бўйида яшовчи қабилалардан бўлиб, Кир даврида Бақтрияга келиб қолганди. Александр уларни яхши кўрмайди.

МИРРИХ — қиргин урушлар ва музаффарлик маъбудаси (Ўрта Осиё).

МИТРА — Қуёш ва ёруғлик маъбудаси. Митра Яксарт — Сирдарё бўйларида яшириниб юрган.

МОМАКЕНЛАР — Яксарт бўйларида яшовчи қабилалар.

МОССИНЛАР — Каспий денгизи томонда яшовчи қабила. Манбаларда скиф авлодидан дейилади.

НАБАРЗОН — Доронинг яқин кишиси. Кейинчалик Доро ундан шубҳаланиб, оғир жазога тортмоқчи бўлади. Доро ўлимидан сўнг Александрга хат ёзали. Унинг хатида Александр билан дўстлашиш нияти борлиги айтилади. Кейинчалик У Гиркания шаҳридаги Доро саройига келган Александрни иззат-икром билан қарши олади. Шунда кербоз бола Багоас илтимосига кўра, Александр Набарзоннинг айбини кечиради. Бошқа манбаларда эса Набарзонни Сотибарзон бўлган, у Александрга қарши курашган дейилади. Бу нотўғри.

НАУТАК — баъзи манбаларда Қарши шаҳри яқинида бўлган дейилса, бошқа бирида Шахрисабз ўрнидаги қалъа эди, дейилади.

НИКАНОР — Филиппнинг энг ишончли ва жасур саркардаси. Пермонионнинг ўғли. Александрнинг саркардаси. Филотанинг укаси. Унинг Бақтрияга кираверишида бирданига ўлиб қолиши Александрни анча қайғуга солади. Шоҳ Никанорни иззат-икром билан дафн этишни буюради.

НИКОМАХ — Димннинг дўсти. Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитнада қатнашиб, Сўғдиёнада ўлим жазосига тортилади.

НИЛОКСЕН — Сатирнинг ўғли, Александрнинг саркардаси, асосан у Кавказни қуриқтайди.

НИФИШТ — Эрондаги улкан тоғ. Александр мана шу тоққа олиб чиқиб «Авесто»ни ёқишни буюради.

НОХИТ — файз-барака, ободончилик маъбудаси (Эрон, Ўрта Осиё).

ОАР — Волга дарёси, Итиль (Эдил-Идил) деб ҳам аталган.

ОДИССЕЯ — Гомер дostonининг номи. Бу дostonда скифлар ҳақида муҳим гаплар айтилган. «Одиссея» дoston қаҳрамони Одиссей номи билан аталади. Одиссей ҳатто скифлар билан учрашган экан.

ОКС — Амударё, унинг эни 6 стадий. У Гиркан денгизига қуйилади. Александр қўшини беш кунда бу дарёдан зўрга ўтиб олади. Осиёликлар бу дарёни Жайхун дейишган.

ОКСАРФ — Эрон шоҳи Доро Кодомоннинг ўтай укаси. Доро ҳалокатга учрагач, Александр қўл остида хизмат қилади. Александр унга алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлади. У акаси Дорони ўлдирган Бессни қатл этади.

ОКСИАН — Орол денгизи деб тахмин қилишади. Баъзи бир манбаларда Оролни Гиркан денгизи бўлса керак деб ҳам тахмин қилишади.

ОКСИАРТ — Роксананинг отаси. Александр унга Сўғдиёна ҳокимлигини қайтариб беради. У учта ўлини Александр қўлига ҳарбий хизматга беради.

ОКСИДАТ — Александрнинг яқин кишиси. У Мидия ҳокими эди. Кейинчалик у ҳокимликдан бўшатилиб, ўрнига Арсак тайинланади.

ОХ — Марғиёнадаги дарёнинг номи.

ПАРЕТАК — қабилянинг номи. Хорнен қалъасидаги қабила дейишади. Сўғдиёна билан Бақтрия чегарасида жойлашган. Бу қабила жуда катта бўлиб, қалъа атрофида қишлоқлар жуда ҳам зич жойлашган эди.

ПАРМЕНИОН — Филоганинг отаси, Филиппнинг атоқли саркардаси. Александрнинг кекса маслаҳатгўйи. Кейинчалик Александрга қарши ўгли Филога бошлаган фитнада қўли бор деб айбланиб, ўлдирилади.

ПАРОПОМИСАД — гарбда Бақтрия, жанубда эса Ҳинд ўлкаси билан чегаралош. Бу ерда уйлар гиштдан қурилган эди. Уларда ўрмон бўлмади, ҳатто ёзда ҳам тоғ чўққиларидаги қор эримас, анчагина совуқ ўлка. Александрнинг жангчилари совуққа чидай олмай касал бўла бошлади. Бу ердаги халқ ҳеч қачон босқинчиларни кўрмаган, ҳатто жанг қилишни ҳам яхши билмасди. Паропамисадлар ҳозирги афгонларнинг ўтмишдошлари эканлигини далиллар тасдиқлайди. Александр бу ерда шаҳар қуради. (Александр Кавказская) Окс дарёсидан ўтгач, Александр биринчи бўлиб шу ерга келган эди. Бу ердаги шаҳарга ҳоким қилиб Гишпархни қолдирган эди. Ҳозирги Қобул шаҳрига яқин жой.

ПАРФИЯ — асосан скиф қабилалари яшовчи ўлка. Ҳозирги Туркманистоннинг Эронга чегарадош ерлари. Бу ерларда, тапурлар ҳам яшаган.

ПЕВ КОЛАЙ — Александрнинг саркардаси. У 3000 пиёда жангчи билан Сўғдиёнада қолиб кетади.

ПЕЙФОН — отаси Сосик Филиппнинг яқин кишиси бўлган. Александрнинг саркардаси. Пейфонни скифлар яралаб, асирга олишади. Пейфонни Яксарт дарёси ёқасига дафн қилишади.

ПЕЛЛА — Македониянинг қадимги пойтахти. Милоддан илгариги 332 йилда пойтахт Александрия шаҳрига кўчирилган.

ПЕНДА — Александрнинг ишончли кишиси. У Ўрта Осиёнинг шимол томонида яшовчи скифларга элчи бўлиб боради.

ПЕРДИКК — Александрнинг шахсий кўриқчиси. Хориен қалъасини забт этишда қатнашган.

ПЛУТАРХ — милоднинг 46—127 йилларида яшаб ўтган грек адиби. У ўзининг 50 та ҳаётномаси билан машҳурдир. «Александр» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берган.

ПОЛИДАМЕНТ — жуда хушомадгўй жангчилардан. Унинг хушомадгўйлиги, айниқса, Пермонионга жуда ёққан. Александр бундай одамдан фойдаланиб, уни Мидияга юборади. У Пермонионни ўлдириб, калласини Александрга олиб келади.

ПОЛИПЕРХОНТ — Бақтриядаги жанговар ва жасур қабила. Улар Александрга осонликча таслим бўлишмайди. Ё ўлим ёки галаба, деган шиорга амал қилишган.

ПОЛИТИМЕТ — Зарафшон дарёси. Курций Руфнинг таъкидлашича, дарёнинг бир ўзани ернинг тагига кириб кетади-да, анча узоқдан чиқади. Фикримизча, бу ҳозирги Булунғур районидаги Роват хўжани эслатади. Политимет — юнонча зарли, олтин оқизувчи деган маънода.

ПОЛИЭН — «Ҳарбий ҳийлалар» асарининг муаллифи. Бу китобда Ўрта Осиё тасвирига тўхталади. Эрамиздан илгариги II асрда яшаб ўтган грек ёзувчиси.

ПОМПЕЙ ТРОГ — эрамиздан илгариги I асрда яшаб ўтган Рим тарихчи адиби. Унинг «Филипп тарихи» асарида Ўрта Осиёга багишланган ажойиб саҳифалар бор.

ПОНТ — Эвксинский. Ҳозирги Қора денгиз.

ПРОЕКС — Александрнинг ишончли кишиси, Кавказ ҳокими қилиб тайинланади. Грек-македонлар Афғон тоғларини Кавказ деб аташади. Аслида эса Кавказга боришмаган.

ПРОМЕТЕЙ — Юнон маъбудаси. У инсон зотига яхшилик қиламан деб, Олимп тоғидан олов ўғирлагани учун Кавказ тоғидаги қояга занжирбанд қилиб

қўйилади. Бу баланд тоғнинг ён бағрида скифлар яшарди. Прометейнинг қоядаги жасадини амазонкалар ҳам кўрган, деган ҳикоялар бор.

ПТОЛЕМЕЙ — Лагоннинг ўғли, Александрнинг шахсий қўриқчиси, у Ўрта Осиёнинг қадим даври ҳақида «Кундалик» ёзган. Кейинчалик қариган чоғида мемуар ёзишга киришади. Аммо тугата олмайди.

РИДАГН — Гирканиядан оқиб ўтувчи дарёнинг номи. Ҳатто Зиобат дарёси ҳам Ридагнга келиб қўшилади.

РИМ — Италиянинг пойтахти. Эрамиздан илгариги 31 йилда Акциум яқинидаги қирғин жангда Октавиан Антоний қўшинлари устидан галаба қозонганидан сўнг. Буюк Рим империяси барпо этилади. Рим эрамиздан илгариги IV—III асрлардаёқ ўз мустақиллигини қўлга киритган эди. Октавиан Александрдан қолган ёлғорликларни ва Александрия шаҳрини вайрон қилмайди.

РОКСАНА — Оксиартнинг қизи. Аррианнинг таъкидлашича, Роксана Сўғд тоғидан топилган қизларнинг энг гўзали эди. Бошқа манбаларда у Киропил шаҳридан топилади дейилади. Охири умри Александрия шаҳрида ўтади. Айтишларича, унинг ўғли ҳам бўлган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Роксана ва унинг 9 ёшли ўғлини хоинларча ўлдирди. Роксана каби кўплаб қизларимизнинг хоки узоқ Македонияда қолиб кетган. Роксана эрамиздан илгариги 346 йилда Наутак (Қарши) шаҳрида туғилиб, 315 йилда Амфилолда фожiali ўлдирилган.

РУМИЙ — осийликлар грекларни ва грек тилида сўзлашувчиларни румийлар — юнонлар деб аташган.

РУСТАМ — қадимги Ўрта Осиё. Эрон халқлари орзу қилган паҳлавон. У инсон зотини девлар ҳужумидан қутқаради. Унинг Рахш номи оти кишнаганида олов пурқайди.

САТИБАРЗОН — Бесснинг саркардаси. Айримлар Сўғдиёнадан, бошқалар Бақтриядан дейди. Эригий билан бўлган яккама-якка жангда найза тегиб ўлади.

САТРАК — Яксарт бўйларида яшовчи скифларнинг чавандоз жангчиси. У от устида кетаётиб ёй отишга уста эди.

СЕЛЕВК — Александрнинг машҳур жангчиси. Айтишларича, у Спитаменнинг қизи Апимага уйланиб, Сўғдиёнада қолиб кетади.

СИЛЬФИЙ — Афғонистон ва Сўғдиёна тоғида ўсувчи хушманзара ва хушбўй ўсимлик.

СИММИЯ — Александр жангчиси, Сўғдиёнада ўлган.

СИСИГАМБИР — Доронинг онаси.

СИСИМИФР — Наутак ҳокими. У ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил кўради. У дастлаб онаси — хотинининг гапига кириб, шаҳарни Александрга топширишдан бош тортади. Кейин эса Александр билан сулҳ тузиб, дўстлашади. Ҳатто икки ўғлини шоҳга хизматга беради.

СИТАМЕН — Вавилония ҳокими. Александрнинг ишончли кишиси.

СОСТРАТ — Амитнинг ўғли, Гермолайнинг дўсти, шоҳга қарши уюштирилган фитнада қатнашиб, қатл этилади.

СПИТАМЕН — Александрга қарши курашган сўғдиёналик ватанпарвар. Айримлар уни Бақтриядан бўлган дейишади. Бироқ уни Сўғдиёна воқеаларида кўпроқ учратамиз. Мароқанд ва Политимет бўйларида юради. Бир манбада хотини калласини олиб Александрга олиб борган дейилса, иккинчи манбада массагетлар ўлдирган дейилади. Спитамен — спенго мойню — ҳаракатчан руҳ, муқаддас руҳ. Бошқа бир изоҳ: Спитамен — қуёш демакдир. «Авесто»ни яратган Спитамен ҳам Қуёш деган маънони англатган.

СТАСАНАР — арийлар ҳоқими. Александрнинг буйруғи билан Наутак шаҳрига келади. Дастлаб у Арсакнинг ўрнига Арияга ҳоқим қилиб тайинланган эди. Айримлар драңлар ҳоқими эди, дейди.

СТРАБОН — ўн етти китобдан иборат «География» асарининг муаллифи. Ўрта Осиёнинг қадим давлари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Милоддан илгариги 64 йилда туғилиб, милоднинг 25 йилида вафот этади.

СУЗ — Эрон шоҳининг қишки саройи жойлашган шаҳар.

СЎҒДИЁНА — Окс билан Яксарт дарёлари оралиғига жойлашган ўлка. Унинг пойтахти Мароқанд эди.

СЎҒД ҚАЛЬАСИ — бу қальага 30000 сўғд жангчилари озиқ-овқат тўплаб чиқиб олган эди. Александр қальани эгаллашда жуда қийналади. Бу қальага чиқиш мушкул — баландлиги 30 стадий, айланасига эни 150 стадий эди.

ТАВРИКА — ҳозирги Қрим ороллари. Таврид деб ҳам аташган.

ТАВР ТОҒИ — Коппадониядан бошланиб, Кликия денгизи соҳиллари бўйлаб, бир томони Арманистонгача чўзилиб кетган. Бу баланд тоғдан турли томонга оқувчи бир неча дарё ирмоқлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гиркания ва Понт денгизига қуйилади. Бу тоғда эни 210 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган бир қоя бўлиб, қадимги ривоятларга кўра, Прометей шу қояга занжирбанд қилинган экан. Бу тоғ Киликия билан Памфилия ўлкасини ажратиб туради.

ТАКСИЛ — Кофена дарёси бўйларидаги халқларнинг ҳоқими. Хиндистонгача бўлган кенг ўлкалар Таксилга қарам эди. Таксил Александрни иззат-ҳурмат билан қарши олиб, 25 та фил совға қилади.

ТАНАИС — Дон дарёси. Айрим манбаларда Танаид ҳам дейилган. Танаис - Яксарт — Сир билан чалкаштирилган ҳоллар ҳам бўлган.

ТАПУРЛАР — Гирканиядаги кагта қабиланинг номи. Улар жуда жанговар бўлишган. Александр бу ерга келиб, тапурлар билан яқиндан иттифоқ тузади. Тапурларнинг бир қисми Парфияда ҳам яшаган. Бошқа манбаларда эса тапурлар Каспий денгизи бўйида яшовчи дербинлар билан гирканларга қўшни бўлиб яшаган дейилган.

ТЕРЕБИНТ — Кавказ тоғида учровчи хушбўй ва тўйимли ўсимлик. Айниқса кўйлар учун тўйимли озуқа. Киренликлар теребинт ўсимлигини ўстириш билан шуғулланганлар.

ТИРИЕСПА — Бақтриядан Кофен дарёсигача бўлган кенг ўлкаларга ҳоким қилиб тайинланади. Александрнинг инпончли дўсти.

ТҶМАРИС — массагетлар қабиласининг маликаси. У Эрон шоҳи Кирга қарши курашиб, ғалаба қозонади. Геродотнинг «Тарих» асарида Тўмарис ҳақида ҳикоят бор.

ФАИДА — антикалик аёл. Персепол шаҳрида Александр уюштирган зиёфат чоғида маст бўлиб қолади. Сўнгра Кеерке саройига олов кўйиб юборади. Чунки Кеерке бир вақтлар антикаликларга азоб берган эди.

ФАЛЕСТРИС — амазонкалар шоҳи. Малика Кавказ билан Фозис дарёси оралиғидаги халққа ҳукмронлик қилади. Фалестрис Александр ҳузурига 300 аёл билан келади. Фалестрис фарзанд кўриш истаги борлигини, ўғил бўлса қолдириб, қиз бўлса ўзи билан бирга олиб кетиш истаги борлигини айтади. Александр аёл кишининг истагини қондиришга рози бўлади ва у бу ерда 13 кун қолиб кетади.

ФАРАНГИ — европаликларни шундай аташган.

ФАРАСМАН — Хорасми (Хоразм) шоҳи. Курций Руфнинг таъкидлашича, Хорасми шоҳи Фрогаферн бўлган. У массагет ва дак қабилаларини ҳам бирлаштиради.

ФАРНУХ — ликийлик. Александрнинг қўмондони. У авлиёлар наслига мансуб. Сугд ва бақтр тилларини яхши билган. Спитаменга қарши курашади.

ФАСИС — Кавказдаги Рион дарёси. Бу дарё бўйларида колхидалар қабиласи яшаган. Колхидалар ниҳоятда уришқоқ ва жанговар бўлган. Қадим замонлардаёқ афиналиклар Қора денгиз орқали колхидалар юртига тез-тез келиб туришган. Колхидалар билан скифлар ўртасида яқин қўшничилик алоқалари бўлган. Бир вақтлар колхидаларга амазонкалар ҳам қўшни бўлган.

ФЕССАЛИЯ — Греция шимолдаги вилоят. Фессалияликлар Оке дарёси бўйидаги ватанларига қайтиб кетишни Александрдан талаб қилдилар. Шоҳ жанга яроқсиз бўлиб қолган фессалияликларнинг бир қисмини ватанларига жўнатиб юборади.

ФИВА — Мисрдаги қирқ дарбозали гўзал шаҳар. Мисрликлар Ане деб ҳам аташган.

ФИЛОТ — фракиялик Карсиднинг ўғли. Гермодайнинг дўсти, у ҳам Александрга қарши фитна қатнашчиси.

ФИЛОТА — Парменионнинг ўғли. Александрнинг саркардаси, у ҳам бошқа бир фитна қатнашчиси сифатида Александр томонидан эраמידан аввалги 330 йил кузига Сўғдийнада улдирилади.

ФИЛИПП — Македония подшоҳи. Эрамиздан илгариги 382—336 йиллар. Александрнинг отаси. 359—336 йиллар шоҳинк қилган.

ФИЛИПП — Александрнинг машҳур овчиси Лисимахнинг укаси. Бақтрия ўрмонида бўлган жангда Александрни душман ҳужумидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилиб қолади. У дармонсизланиб дарахтга суяниб қолади. Александр келиб қўлга олиши билан жон беради.

ФИЛИПП — Пангей тоғи этакларига Филипп томонидан қурилган шаҳар. Александр ҳам отасидан ўрганиб, Ўрта Осиёда бир қанча шаҳар қуради.

ФРАТАФЕРН — Парфия ҳокими. У арияликларга қарши курашади. Бошқа бир манбаларда эса, Александр Фратафернга Гиркания ҳокимлиги билан бирга Бақтриядаги мард ва танур ҳокимликларини ҳам беради, дейилади.

ФРЕДАТ — танулар қабиласининг бошлиғи. У Александр билан яқин муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам шоҳ уни яна ўз қабиласига бош қилиб қўяди.

ФРУРАРХ — Александрнинг Бақтриядаги саркардаси. У Спитамен томонидан асир олинади.

ФУРИЯ — Грециянинг Италияга чегарадош бўлган жойда жойлашган шаҳар. Фурияликлар ҳам Александр қўшинлари билан Ўрта Осиёга келган эди.

ХАРЕТ — Александрнинг котиби, тарихий воқеаларни ёзиб боради. Шоҳ фармонларини асосан Харет ёзарди. Ўрта Осиёга келган.

ХАРИКЛ — Менандрнинг ўғли. У Энимендан шоҳга қарши уюштирилган фитна тафсилотини эшитади.

ХОЛИВЛАР — массагетларга қўшни. Каспий денгизи томонида яшовчи қabila.

ХОРИЕН — Сўғдиёнадаги қалъа. Унинг баландлиги 20 стадий бўлган. Айланаси эса 60 стадий келади. Атрофи баланд тоғлар билан ўралган бўлиб, фақат бир томонидан унга чиқиш учун торгина йўлак бўлган.

ХОРИЕН — Қалъа ҳокими. Хориен қалъаси ҳам унинг номига қўйилган. Кейинчалик Александр билан иттифоқ тузади. У дастлаб Александрга бўйсуниндан бош тортади.

ШИРОҚ — шак қабиласидан, оддий чўпон. Полиэннинг «Ҳарбий ҳийдалар» асарига Широқ ҳақида ҳикоят бор. У Эрон шоҳи Доронинг қўшинига ёлғиз ўзи курашиб, енгади.

ЭВРИЛОХ — Энименнинг акаси, Аресийнинг ўғли, У Харикилдан фитна тафсилотларини эшитиб, шоҳга хабар қилади.

ЭВКИНСКИЙ — Қора денгиз. Илгарилари Қора денгизни Эвкинский — меҳмондўст денгиз дейишган. Кейинчалик меҳмонни яхши кўрмайдиган денгиз деб ҳам аташа бошлайдилар.

ЭКБОТАН — Доро ўлдирилган жой. Бесс ҳам ўша ерда қатл этилади. Эрон шоҳининг ёзги саройи жойлашган шаҳар. Бу шаҳар Мидияда жойлашган.

ЭПИКТЕТ — грек олими. 50—133 йилларда яшаб ўтган. 112—116 йилларда Ўрта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Флавий Аррианга таълим берган.

ЭПИМЕН — Арсейнинг ўғли, Гермолайнинг дўсти. У шоҳга уюштирилган фитнес қатнашчиси.

ЭРИГИЙ — Александрнинг саркардаси. Яккама-якка жангда Сатибарзонга найза санчиб ўлдирди. Курций Руфнинг айтишича, Эригий Бақтрия ўрмонларида бўлган шиддатли жангда ўлади. Александр уни иззат-иқром билан дафн этади.

ЭФЕМЕРИДА — «Шоҳ журнали» шундай номланган. Александр бўлган воқеаларни «Эфемернада»га ёзиб боришни буюрган. Бу журналда Ўрта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида муҳим маълумотлар бўлган.

ЮСТИН — эрамининг II—III асрларида яшаб ўтган Рим тарихчиси. У Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асарини қайта ишлаган.

ЯКСАРТ — Сирдарёни юнонлар Яксарт дейишган. Айримлар Яксарт — бир қалладор дегани дейишади. Бошқа бировлар фақат сартлар яшайдиган ўлка деган маънода, дейдилар.

ҲУМО — бахт, қисмат ва тинчлик маъбудаси.

АНТИК ҰЛЧОВЛАР

УЗУНЛИК ҰЛЧОВЛАРИ

Фут	—	0,3083 м
Локоть	—	0,4624 м
Оргия	—	1,850 м
Локтей	—	2,5 м
Плефр	—	30,085 м
Стадий	—	184,98 м

СУЮҚЛИК ҰЛЧОВЛАРИ

Хус	—	3,283 л
Метрет	—	39,39 л
Медими	—	52,53 л

ПУЛ ҲИСОБИ

Талант	—	24 сўм 25 тийин (олтин ҳисобида, баъзи манбаларда 1 талант — 25,248 кг соф олтинга тенг дейилган).
Драхм	—	2,5 тийин (олтин ҳисобида).

ОЙЛАР ҲИСОБИ

Гекатомбеон	—	июнь охири, июль
Метагитнион	—	август
Боедромион	—	сентябрь
Пиакенсион	—	октябрь
Мемактерион	—	ноябрь
Посиодеон	—	декабрь
Апдестерион	—	февраль
Элафеболион	—	март
Мунихион	—	апрель
Фаргемеон	—	май
Скирофорион	—	июнь

Македонияликларда йил кузда бошланган. 19 сентябрдан 16 октябрь оралигида.

Артемисий	—	9 ой
Дамсий	—	10 ой
Дий	—	3 ой

Бу антик ўлчовлар ўзгаришларга учраб турган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. ҚАДИМГИ ЁДНОМАЛАР	
Геродот	25
«Скифлар»	34
Квинт Курций Руф	41
«Александр Македонский тарихи»	44
Плутарх	58
«Қўшалоқ ҳаётномалар»	61
Арриан	69
«Александрнинг юриши»	78
Диодор	98
Поллэн	108
«Ҳарбий ҳийдалар»	112
Страбон	129
«География»	137
Помпей Трог ва Юстин	153
«Тарихий қўдаликлар»	166
Халқ ижоди дурдонаси	173
«Авесто»	192
II БОБ. АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ	
Амазонкалар	230
Прометей занжирбанд қилинган қоя	244
Олтин жунли терилар улкаси	249
Гиркания	255
Фитна	264
Окс	278
Овда	280
Сотибарзон	281
Доронинг ҳалокати	284
Бесеннинг ўлими	290
Мароқанд	294
Клиг фожиаси	307
Каллисфен	315

Яксарт буйидаги скифлар	326
Букефаль	358
Спитамен	368
Наутак	380
Суғд тоғи	387
Роксана	390
«Осиё шоҳи»нинг одатлари	394
Гестеион ва Кратер	398
Бақтрия томонларда	403
Ҳиндистонга юриш	406
Пор билан жанг	414
Филипп	422
Александрнинг вафоти	428
ХУЛОСА	436
Антик даврларга оид қисқача изоҳли лугат	443
Антик ўлчовлар	461

Файзулла Бойназаров

ҚАДИМГИ ДУНЁ ТАРИХИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
олий ўқув юртлири учун дарслик сифатида тавсия этилган*

Ўзбек тилида

А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

Нашр учун масъул *Н.А. Халилов*
Муҳаррир *Асрор Мўминов*
Мусаввир *Темур Сағдулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
Мусахҳиҳ *Зиёда Каримова*
Саҳифаловчи *Ўсан Сафаралиев*

ИБ № 498

Босишга рухсат этилди 29.01.04 й. Бичими 60x84 1/16. Шартли босма табоғи 29,0.
Нашр табоғи 29,0. Алди 1500 нусхада. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № А-5432

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент—129, Навоий
кучаси, 30-уй. Шарғнома № 60/03.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп
этилди. Тошкент, 700129, Навоий кучаси, 30-уй.